

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2007**

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

САЙЛАНМА

ЭССЕЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—2007

84(59)6

X—72

Тўплаб, нашрга тайёрловчи,
илова ва изоҳлар муаллифи

Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА,
филология фанлари номзоди, доцент

34431
10 291

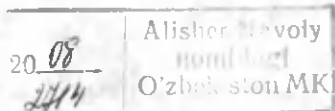
Шукур, Холмирзаев.

Сайланма: 4-жилд: Эсселар. — Т.: «Шарқ», 2007. — 528 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаев ўзбек адабиётида насрнинг турфа хил жанрларида сермахсул ижод этди. Ўзбек адабиётида эссе жанрининг ривожланишида Ш. Холмирзаевнинг муҳим ўрни бор. Адиб ижодида эссенинг турли хил йўналишлари — бадий, тарихий, хотиравий, публицистик йўсиндагиларни кўриш мумкин. «Сайланма»нинг тўртинчи жилдидан ёзувчининг «Тақдир башорати», «Қадимий Бақтрия тупроғида», «Ай, Шухрат акам-а...», «Одил ака ҳақида ўйласам...», «Йўллар айро тушди, аммо...», «Бинафша ҳидланг, амаки!», «Бу кишим — устоз, мен — шоғирд» каби сара эсселари ўрин олган.

ББК. 84(59)6.

ISBN 978-9943-00-120-6

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2007.

КИРИШ СЎЗ

Ҳурматли китобхон, дадам — Шукур Холмирзаевнинг уч жилдлик ҳикоялар мажмуаси қўлингизга бориб етди. Иш юзасидан нашриётларга ёки газета, журнал таҳририятларига борганимда «Шукур аканинг кейинги жилдлари ҳам чиқади-ми?» деб сўрашлари мени қувонтирмоқда. Бу яхши, демак, ўқишяпти, бошқа жилдларни ҳам кутишяпти, қизиқишяпти. Шунда бундан 6—7 йил аввал дадам билан қилинган суҳбатларнинг бирида айтган гапларини эслайман: «Мен ҳаётимдан розиман. Бу дунё бор экан, бир кун шу ёзганларим, агар сизлар айтгандек тузук бўлса, албатта чиқади». («Сўнгги йилларда асарларингиз китоб ҳолида чиқмаётганига ўксинмайсизми?» мазмунида савол берилган эди.)

Ҳа, ўлим ҳақ экан. 2005 йилнинг 29 сентябри тонг чоғи, меҳрибон дадажоним — Шукур Холмирзаев оламдан ўтдилар. Одамзоднинг чидаш, сабр-тоқат қилишдан бошқа иложи йўқ экан. «Яшолмайман» деб ўйларкансан, лекин ҳаёт давом этаётганини, яшаш учун ўзингда ишонч, куч топишинг зарурлигини аста-секин тушуниб етаркансан. Олдинда ҳали қиладиган ишларимнинг кўплиги, яъни дадам ёзиб қолдирган эсселар, адабий мақолалар, суҳбатлар, романлар, қиссалар, драматик асарларни нашрга тайёрлаш — ҳаётимга мазмун, яшашга мақсад беради.

Маълумки, биз бу жилдларни чиқаришни дадам ҳаётлик пайтларида бошлаган эдик. Икки жилд ҳикояларини қўлга олиб, қанчалик қувонгандилар. Яхшиямки шуларни чиққанини кўриш уларга насиб этди. Мана учинчиси ҳам чиқди, тўртинчи жилд ҳам чоп этиляпти. Мен буларнинг сони ҳали бир нечтага давом этишини жуда истардим. Чунки иш столимда кўплаб йиғма жилдлар тайёр ҳолатда навбат кутиб турибди.

Энди бевосита ушбу жилд ҳақида икки оғиз сўз. Бу тўпламга уларнинг энг сара эсселари киритилган.

«Адабиётда бўлсин, ҳаётда бўлсин умрим йўлида из қолдирган Шахслар ҳақида бир-бир эссе ёзиб қолдиришни илгаритдан ўйлаб юрардим», деб ёзган эдилар бир мақолаларида.

Қўлингиздаги китобни варақлар экансиз, Ш. Бур-хоновнинг турли образлардаги қиёфаси, Р.Чориевнинг болаларча, содда қаҳ-қаҳ отиб туриши, завқланиб ўзи ҳақида сўзлашлари, Одил аканинг шахс сифатида, адиб сифатида ҳақиқатни ҳимоя қилишлари, Шўҳрат аканинг барваста, бағрикенг, ғамхўр, меҳрибон чехраси кўз олдингиздан кетмай қолади. «Бинафша ҳидланг, амаки!» эссесида 60-йиллар авлодининг бир гуруҳ зиёлилари — Ў. Умарбеков, А. Орипов, У. Назаров, Б. Зокиров, Т. Азизов, Ў. Ҳошимов, Н. Комиловларнинг ўзаро дўстлашуви, уларнинг ижодга кириб келишлари, муносабатлари гавдаланади. «Бу кишим — устоз, мен — шоғирд» номли сўнгги эсседа М. Қўшжонов билан талабалик йилларидаги танишув, ўзаро мулоқотларни кўрсатиш жараёнида адибнинг талабалик йилларидаги ҳаёти ҳам батафсил ёритилган.

Бу жилдни нашрга тайёрлаш мен учун оғир кечди. Нима учун? Сабаби маълум. Биринчидан, ёнимда маслаҳаттўйим, саволларимга жавоб берувчи меҳрибонимнинг йўқлиги бўлса, иккинчидан, деярли барча эсселарда дадамнинг турли ёшдаги қиёфалари жонланиб турибди, бу эса кўп нарсаларни, воқеаларни ёдга солади, соғинч ҳиссини янада кучайтиради...

Биз тўпламнинг ҳажмини ҳисобга олиб, муаллифнинг «Арбоб армони», «Богбон», Жамиятнинг мақсади», «Бир вужудда икки жон», «Кашф этиш завқи», «Ўлдирса — мард ўлдирсин», «Мардлар мададга муҳтож бўлади», «У бизларга ўхшамас эди», «Ватану халқ учун хизмат беминнат бўлади», «Шимол ёғдуси», «Ҳақиқат бор экан-ку!» каби эсселарини кейинги нашрларга қолдирдик.

Дадажоним эсселарини ҳам жамланган ҳолда кўришни орзу қилардилар. Мана, ҳозир тўплам қўлимизда. Уларнинг руҳлари шод бўлиб, бизни қўллаяптилар.

С. ХОЛМИРЗАЕВА.

филология фанлари номзоди, доцент

И з о х: Тўпламдаги эсселар тадрижий тартибда берилди. Шунинг учун асарларда ўз яратилган даярининг белгиларини ифодаловчи сўзлар, терминлар, иборалар қўлланилганки, биз уларни имкон қадар ўз ҳолида қолдирдик. (С.Х.)

ТАҚДИР БАШОРАТИ

(Шукур Бурҳонов портретига чизгилар)

Шукур Бурҳон ёшлигида ҳам гўлабир, жингалак соч, кўзлари сермаъно, ҳаракатлари сўзига мос, фақат биз ҳозир кўриб турган Шукур Бурҳоннинг кичик нусхаси эди.

У боябон отасининг маслаҳатига кўра қишлоқ хўжалик техникумида ўқир, муаллим Мурод Шамс бошчилигидаги ҳаваскорлар тўғарагига қатнашиб юрарди. Тўтарак кундалик ҳаётни акс эттирувчи кичик-кичик пьесалар тайёрлар, репертуарини шеърлар ҳамда акробатик машқлар билан бойитиб, ҳозирги Марказий телеграф биноси ортидаги собиқ «Касабалар боғи»да томоша кўрсатар эди.

Бувисининг танчада ўтириб эртак айтишию зардали отанинг сўзлаш тарзигача хуфия тақлид қилиб юрган Шукур тез орада тўтарак аъзолари ичида кўзга ташланиб қолганди: у аксар бош қаҳрамон ролида чиқарди.

Тақлидчилиги, тўтаракка қатнаб, яна Роҳат боғчада «масхарабозлик» қилиб юргани учун серзарда отадан дашномлар эшитар, бироқ билим юрти машғулотларидан ҳам кўра ана шу «масхарабозликлар» уни кўпроқ қизиқтирарди. Буям кам: баъзан томошалардан қаноатланмай, ҳозирча номаълум, аммо жуда қизиқ спектаклларда қатнашиш ва томоша саҳнаси ҳам қандайдир ўзгача — қизиқ, томошабинлар ҳам қандайдир бошқача бўлишини хаёл қилар эди.

Кунларнинг бирида Маннон Уйғур бошчилигидаги бир гуруҳ ёш артистлар Москвадан қайта туриб, Тошкентга тушдилар. Қўқонда Ҳамза ташкил этган Фарона сайёр труппасини кейинчалик ўзига бирлаштирган бу труппа йигирма бешинчи йилнинг бошида Москвада очилган ўзбек драмстудиясига рус саҳна усталаридан таълим олгани борган эди. Театрнинг кўпчилиги ёшлари тошкентлик бўлганларидан кечқурун уй-уйларига тарқаб, Маннон Уйғур билан Етим Бобожон ҳам

соғинган шаҳарларини айлангани чиқдилар. Сурнай, чилдирма садолари эшитилаётган Роҳат борчага кирдилар. Билим юрти ҳаваскорлари томоша кўрсатаётган эди.

Маннон ака бир вақт «Турон» труппасига ҳаваскорлар излаб, уларни бозорлардан, борча тарбиячилари орасидан, чойхоналардан топган эди. Кейинчалик фахримиз бўлиб қолган Абдор Ҳидоятовни ҳам у Эски жўвадаги чойхоналардан бирида дутор чалиб ўтирганида учратган ва труппага таклиф қилган эди.

Улар оломон оралаб, саҳнага яқин бордилар.

Айтиш керакки, дарсларга ислоҳ киритувчи ёшлар тарафдори бўлгани учун мадрасадан ҳайдалиб, шунда ҳам элга маданият ва маърифат тарқатиш ниятидан воз кечмаган, кейин, бу мақсадини амалга оширишда қулай минбарлардан бири деб театрни танлаган ва бу соҳага фидойилик билан берилган Маннон Уйғур ўшанда Ҳамза билан танишув, мустақил мутолаа, татар, озарбайжон театрларининг гастроллари вақтида Аскеров ва Камол каби замонасининг пешқадам режиссёрлари билан мулоқотда бўлиш, Тошкентга келган Москва театрлари спектакллари кўриб, бу театрлар саҳна усталари билан алоқа боғлаш ҳамда буюк театр устаси К. С. Станиславскийнинг театр, актёрлик ва режиссура ҳақидаги таълимотини ўрганиш орқасида, ҳали қўли остидаги театри артистлари энди пишиб келаётганига қарамай, ўзи ижодкор — режиссёр, руҳшунос устоз сифатида шаклланиб етган эди.

Ўйин тутагунча икки дўст диққат билан томоша қилишди.

— Кўрдингизми буларни! — деди Маннон Уйғур.

Етим ака бош ирғади.

Ўзбекистонда ҳам буюк бир театр яратиш орзусида бўлган бу икки дўст кўп масалаларда ҳамфикр, бир-бирининг дилидагини топиб айтувчи эди.

Саҳнани айланиб, ҳаваскорлар олдига боришди, Мурод Шамс режиссёрларни дарров таниб, эҳтиром билан кўришди.

Устозлар «полвонсифат, жингалак соч» йигитни сўрашди.

— Шукуржон! — деб чақирди Мурод ака.

Тўладан келган, чиройли йигитча кўксини бир қадар кўтариб, меҳмонлар олдига келди.

— Сен билан танишишмоқчи, — деди Мурод Шамс. — Ўзбек театрининг оғалари — Маннон ака, Етим акам.

Шукур «театрнинг оғалари» сўзини эшитибок буларга кўнглида улуғ ҳурмат туйди ва шундакининг ўзида кечаги устози, сўзларни бурро талаффуз этгани учун ундан тил муаллими чиқаришни орзу қилиб юрган Мурод Шамсдек киши ҳам салмоғини йўқотгандек бўлди.

Маннон ака кўзларига тушиб турган узун қошлари тагидан тикилиб:

— Сен жуда қизиқасанми шундай ўйинларга? — деб сўради.

— Жуда! — деди Шукур.

— Бўлмасам, эртага... — Маннон ака ўзлари қўнган «Турон»нинг қишлоқ биносини айтди. — Ўша ерга бор. Биз подвалда бўламиз. Маннон акам чақирган де қоровулга.

Меҳмонлар кетгач, Мурод Шамс шогирдининг кифтидан кучди.

— Артистликка қобилият бор сенда. Сезишибди. Агар сени театрга олишса, улар билан кет... Балки сенинг келажакнинг санъатчилиқдир.

Шукур ҳаяжонда эди: «Ўқиш нима бўлади, дадам нима дейди?» Бироқ унинг хаёлини «театр» сўзи асир этган, уни тасаввур қилишга уринарди. Сўнг, ҳозир кетган режиссёрларнинг салобати, Маннон аканинг ноаниқроқ муомаласи кўз ўнгида гавдаланиб, қошлари чимирилди.

Эртасига Маннон ака айтган икки қаватли иморатга рўпара бўлди, ёштин зинадан ичкарига тушди.

Оғир эшикни очиб, узун стол теваарида ўтирган артистларни кўрди. Столдаги ўнинчи лампа ўтирганларнинг ҳар хил ифодали юзларини ёритар, лампа ёнида қорни катта чойнак турарди.

Шукур худди эртаклардаги сирли хонага кириб қолгандек, бу ҳол уни ҳам қизиқтириб, ҳам бунинг сирини билмоқчидек аланглаб, салом берди.

Тўрда ўтирган Маннон ака:

— Келинг. Эшикни ёпинг, — деди секин.

Шукур бу ёт кишилар орасида кеча ўзи билан гаплашган машҳур одамларни кўриб, ўзини босиб олди.

Артистларнинг бу вазиятдаги руҳияти маълум: улар

кирувчига диққат билан тикилишади, бошдан-оёқ кўздан кечиришади, унга баҳо беришади, нимагадир чоғлашади.

Атрофда шивир-шивир. Шукур ўтирганларга назар ташлаб, кўпчилиги ўзидан тўрт-беш ёш катта йигит-қизлар эканини чамалади.

— Дуруст, кўриниши, ифодаси, овози ҳам, — деди Уйғур ўзича сўзлаётгандек. — Ҳим... Жуда қизиқсангиз сизни қабул қиламиз. Лекин бу соҳага кирган киши қайтиб чиқмайди... Мана, кеча Москвадан келдик. Артист қанақа бўлишини, театр қанақа бўлишини кўрдик.

— Менинг ўқишим... дадам...

— Бу ерда ҳам ўқийсиз, ҳар куни, ҳар соат ўқийсиз. Дадангиз ким?

— Бурҳонхўжа.

— ...хўжа. Бу ёғи ўзингизга боғлиқ. Биз у киши билан гаплаша олмасак керак. Эрта Самарқандга кетамиз.

Шукур хонадаги барча ёшларнинг ўзига тикилиб қарашидан бир маънони — «кўндира оласанми?» деган сўроқни ўқиди.

Агар дадасини унатоlmаса, булар сафига қўшилолмай қолса-чи!.. Титраброқ гапирди:

— Мен дадамга... айтаман.

* * *

— Шундайми? — деди ўхшатиб буралган ингичка мўйловини икки ёнidan силаб Бурҳонхўжа. — Қулоқингизга қуйиб олинг. Шулар билан кетсангиз, сиздай ўғлим йўқ. Оқ қиламан. Боринг, китобингизни ўқинг!

Шукур ҳовлига чиқди. Устунга суяниб туриб, тепадаги қари тут шохида боласини учирма қилаётган лайлакнинг «так-так», «так-так» овозига қулоқ солди. Нимқоронғи уйнинг тўри ва «ўзингизга боғлиқ» деган Маннон Уйғур кўз олдида келди.

«Ўзимга боғлиқ...» Бирдан ўзининг тамоман ҳақ эканини ҳис қилди. Тўтарак машғулотидан келган кунлар отасининг танбеҳи, «Касабалар боғида»ги томошаларга қатнашганида ҳам аччиқлангани эсига тушди. Отанинг ҳозирги эътирози ўша дашномларнинг табиий давоми эди.

У ҳолларга-ку ота секин-секин кўниккан эди, бунисига ҳам кўникиб кетар! Кўникмаса-чи?...

Шунда тепадаги лайлак яна «так-так» этиб, ҳавога кўтарилди. Шукур болаликдан кўзи ўрганган қушга қараб, унинг одатдагича шамолга қарши учаётганини кўрди. Шамол қушни орқага сурмоқчи бўлади, қуш силтаниб ёнига ва тепага кўтарилиб кетади, лекин қайтмайди. Йигитчанинг жасорат ва мардлик оловланиб турган тўлагина юзида илиқ табассум пайдо бўлди...

Бу гал Шукур Маннон ака билан Етим Бобожонни иккинчи қаватдаги кенг, ёруғ хонада учратди. Йўл тараддудини кўриб турган кишилар орасидан дадил ўтиб, режиссёр олдига борди.

— Дадамни кўндирдим!

— Дуруст. Икки соатдан кейин йўлга чиқамиз.

Шукур ўнгу сўлидагиларга назар солди. Унинг қарашида: «Мен бўшанг одам эмасман, ҳали кўрасизлар», — деган маъно бор эди.

Тушдан кейин фойтун араваларда вокзалга йўл олдилар. Шукур она шаҳри кўчалари, одамлари билан кўнглида хайрлашиб борарди. Поездга чиқдилар. Шукур худди учирма бўлган лайлак боласидек, ўз инига, Тошкентнинг қаеридадир қолган уйлари томонга ғусса ва тушунуксиз завқ-шавқ билан қаради.

Хаёлида, орзуида — олис Самарқанд, театр, томошалар ва томошалар...

Буларнинг ҳаммасига эришувига сабаб, бу умумий вагоннинг тенг ярмисини эгаллаган шўх, гапу сўзи бошқаларникига ўхшамайдиган театр артистлари эканини ўйлади ва «Шулар-а келгуси буюк театрни яратувчилар», — деди ичида. Ўзи ҳам шу яратувчилар орасида эканидан боши осмонга етгандек бўлди. (Ажабо! Бу ёшларнинг ҳозирги аҳволини кўриб турган киши улуғ Станиславскийни ўқиган бўлса, МХАТ артистлари ҳақида айтган гапларини ёдга олади:

«Сиз истеъдодли драматурглар, актёрлар, режиссёрлар майдонга чиқмаган бир даврни кўрганмисиз, кишини зериктирувчи узоқ турғунлик ҳукм сурганини ҳеч сезганмисиз: Аммо табиат тўсатдан бутун бир труппани майдонга таплайди, уларга ёзувчи ва режиссёр беради, булар биргалашиб мўъжиза, театр даврини яратадилар...»)

Шукур вагон деразаси олдида турар экан, икки новча йигит ва бир қиз купедан чиқиб келишди. Қиз деразадан қўлини чиқариб, кафтини ҳавога тутди. Йигитларнинг бири — қишлоқироғи мийиғида илжайиб

қўйди. Чиройли ва сипо иккинчи йигит олисдаги те-
ракларга қаради.

Шунда купедан чиққан Етим Бобожон қия очиқ
эшиқдан буларга ётсираброқ қараб турган Шукурни
кўриб, ёнига келди.

— Ҳорманг, йигитча? Нега хомушсиз? Танишиб
олдиларингми? — деди.

Ёш артистлар кўринишидан ўзига ишончи зўр ва
чамаси унча-мунча кишига сўзини бермайдиган бу йи-
гитчага қизиқиб қарашди.

— Мана энди танишиб оламиз-да, камина — Обид
Жалилов, — деди ҳалиги қишлоқи, жуссасига яраш-
маган дўрилдоқ овоз билан. — Бу киши эса, — чирой-
ли, жиддий йигитни кўрсатди. — Аброр Ҳидоятлов... Бу
қизчамиз — Сорахоним Эшонтўраева.

Шукур улар билан кўришишга шайланди, аммо
Ҳидоятловнинг қўл узатмаганини кўриб, ўзи ҳам тек
қолди.

— Шунақа. Энди бу иниларингни ўртага олинг-
лар, — деди режиссёр, — ўзимизда ишлайди. Шукур-
жон Бурҳонов!

Етим Бобожон қайтиб кетди.

— Тошкент ҳам қолди. Кеча Москвада эдик. Эрта
Самарқанддамыз, — деди ўйчан Сорахоним.

— Ажаб, пешанага ёзилганини кўрамиз-да, қи-
зим, — деди Обид.

Кулишдилар.

Сўнг Сорахон Москвада ўзларига таълим берган
рус муаллимлари Рубен Симонов, Иосиф Толчанов-
ларни тилга олди, Вахтангов театрида кўрган спектакл-
ларини умрбод унута олмаслигини сўзлади. Кейин
Обид Уйғурнинг қаттиққўллигидан зорланди.

— Худо ҳаққи, шу киши заҳар бўлиб кетади-да
баъзан!

Шукур бу ёшлар Москвада рус сахна усталари-
дан таълим олган бўлсалар-да, анави қоши узун «оға»
ҳам у ерда қарийб ўқитувчи эканини билиб, ҳайрон
бўлди.

Шукур хаёл суриб, рус ўқитувчиларни, Москвани
кўрмаганига ачинди. Буларнинг қандай таълим олгани,
буларда қандай сирлар борлигини билишга кучли ис-
так сезди. Сўнг Роҳат боғчада Маннон ака билан Етим
аканинг ўзлари келиб қизиққанини хотирлаб, ўзи ҳам
чакана эмасдек туюлди.

Сири кўчган театр биноти олдида буларни анча киши кутиб олди. Маннон ака кўплар билан кучоқлашиб кўришгач, савлатли бир одам ёнига борди. У киши театрда режиссёр ўрнида қолиб, концертлар уюштириб турган, буларга нисбатан бир қадар ёши улур, Ҳамзанинг дўстларидан, у билан биргаликда ўн олтинчи йилиёқ «Фарғона сайёр труппаси»ни тузган Қори Ёқубов эди.

— Булар театримизга янги келган ёшлар, — деди у Уйғурга ёнидаги ёш-ёш йигитларни кўрсатиб. — Бу новчаси — Наби Раҳимов, Ҳожи Сидиққа шоғирд тушадиган йигит. Бу сипоси — Олим Хўжаев. Мана бу дўмбоқ йигит — Амин Турдиев...

Уйғур бу йигитчаларни эсанкиратадиган қилиб, бароқ қошлари остидан тикилди. Шукур «москваликлар» орасига илгарироқ кўшилгани учун ичдан фахрланар ва анави артистларни тезроқ таниб олишга ошиқар эди.

— Биз ҳам қуруқ келмаяпмиз. Мана, Шукур Бурҳон деган йигитни топдик. Энди ўзимизда ҳам студия очамиз! — деди Уйғур ва театрға йўл бошлади.

Йўлакнинг у ер-бу ерида қаққайиб турган бутафория, қороздан бўяб ясалган барглар, осмонни ва уфқни акс эттирувчи катта-катта полотноларни кўриб, Шукур ўзи орзу қилган манзил кўчасига кираётганини сезди, залга чиққанини билмай қолди.

— «Томошабин шу ерда ўтиради! Бу бошқа гап... Мана сахна! Бунга сахна деса бўлади!»

Кўнглига қандайдир қўрқув кирди ва негадир ўзини сахнага нолойиқдек сезар экан: «Йўқ, — деди ўзига далда бериб. — Барибир артист бўламан. Булар ҳам менга ўхшаган ҳамлар-ку!.. Булар билган ҳамма нарсани мен ҳам билиб оламан. Бир куни келиб... Москвага ҳам бораман!..»

Шукур ётоқхонада ёруғ кўпроқ тушадиган қара-вотни танлади. Деразадан Регистон майдонида юксалиб турган гумбазлар кўринар эди. Шукур кўчага чиқди. Бувиси танчада ўтириб айтган чўпчаклардаги афсонавий минораларни энди кўраётгандек, жадаллаб улар томонга йўналди. Бозорчадаги оломон орасида туриб гумбазга тикилди. «Вой-бўй, бунга қандай қурган-а?» деб ўйлади ва елкасида унинг салобатини ҳис этганича, шу ҳовлига олиб кирадиган эшикни излади. Топди, кирди.

Сўнг Амир Темур мақбараси томон кетди. Тушга яқин чарчаб ётоққа қайтиб келди.

Кечқурун мошова ичиб ўтиришган ҳаваскорлар ол-дига Ётим ака кирди.

— Йигитлар, залга ўтинглар. Пьеса ўқиймиз!

Всеволод Ивановнинг ёш артистлар Москвада кўриб келган «14—69-бронепоезд» асари ўқилди.

«Катта артистлар» асар мазмуни ва роллар таниш бўлганидан узлуксиз гап ташлаб туришар, Маннон ака уларнинг сўзини бўлмай, саволларига йўл-йўлакай жа-воб берар эди.

Ниҳоят, Уйғур ролларни тақсим қилди. Шукур худ-ди ўзига ҳам роль тегиши керакдек, шайланиб қараб турарди. Оқибат маъюсланиб, роль теккан артистлар-га ҳавас ва ҳасад билан қараб, Маннон аканинг об-разларни тушунтиришига қулоқ сола бошлади.

Бу тушунтиришдан у шундай хулосага келди: пье-садаги ҳар бир образ ўз хулқига, ўз одатига, ўз тили-га эга экан. Худди ҳаётдаги одамлардек!.. Шукур ҳай-ратланиб, асарга ҳурмати ошди ва бирдан пайқаб қол-дики, роль берилган ҳар бир артист ҳам нимаси би-ландир ўз ролига ўхшайди, бу ҳам унинг учун фавқу-лодда бир кашфиёт бўлди. Сўнг, ўжарлик билан ўзи қайси ролни ўйнай олишини чамалай бошлади. Бир-дан ҳаяжонини босиб, поездда қўл узатиб кўришма-ган йигит... ўзидек жингалак соч Аброр Ҳидояттов ол-ган роль ўзига яқин эканини англади!

Шукурда бу актёрга нисбатан алоҳида ҳурмат ва алақандай раппк пайдо бўлди.

Орадан бир неча кун ўтгач, театрда «Ревизор» қўйилди. Шукур бу асарнинг ҳам репетицияларида иштирок этиб, актёрларнинг ҳар бир ҳаракати-ю ре-жиссёрнинг танбеҳ ва мақтовларига диққат билан қулоқ солди. Кейин, роллар ўз эгаларига жуда мос тушганига яна амин бўлиб, таажжуб билан сездики, агар ўзи ўйнаши лозим бўлганда, албатта яна ўша Аброр Ҳидояттов ўйнаётган ҳоким ролинигина ўйнаши мумкин экан.

Шукур Бурҳоновнинг ўша вақтдаги руҳиятини очишдан аввал Станиславскийнинг бир гапини эслаш керак.

«Ҳаваскордан қандай роль ўйнашни истаганини сўраб кўринг-а, у ўйнамоқчи бўлган ролларни айтга-нида ҳайрон қоласиз. Кишилар ҳамиша лаёқатлари

бўлмаган ишларга кўпроқ қизиқишади, актёрлар ҳам сахнада ўзларида йўқ фазилатларни излашади. Бу хавфли, янглиш йўл. Ампуласини, ўз лаёқатини англамаслик актёрнинг ўсишида қўрқинчли тўсиқ ҳисобланади. Бу шундай боши берк кўчаки — бу кўчада актёр ўн йиллаб сарсон-саргардон бўлиб юради ва ўз хатосини англамагунча ундан чиқолмайди».

Шукур — ҳаваскор, лекин турма қобилиятли ҳаваскор эди. У йирик ролда ўйнашни орзу қиларди. Бироқ шуниси қувонарли ва унинг ўзи учун ҳам айтилиши мудида бўлдики, илк кунданоқ ибтидоий фикри билан ўз ампуласини ҳис этган эди.

Шундан кейин, театрда «Икки бойга бир қарол» спектакли репетиция қилинди; «14—69-бронепоезд» эса тайёр бўлди, қўйила бошланди. Шукур бу пьесаларнинг репетицияларида ўзи учун кўп янгиликлар очди, оммавий сахналарда чиқа бошлади.

Шундай кунларнинг бирида Москвадан ёш ҳаваскорларга таълим бергани атоқли режиссёр Алексеев келиб, студиянинг машғулотларини бошлаб юборди.

Бир неча ой ўтиб, Шукур Бурҳон актёр нима, сахна ва драматик асар нима — билиб олди ва руҳан ўзини профессионал артистлар билан тенг кўра-била бошлади. Бироқ унга ҳамон мустақил роль беришмас эди. Ёш актёр диққат бўлиб, ўзидан кейин театрда келган ҳамроҳларининг юзига қарашдан хижолат тортиб юрганида Яшиннинг «Икки коммунист» асари ўқиладиган бўлди. Асарни Етим Бобожон ўқиди.

Қаҳрамонларнинг кескин тўқнашувлари Шукур-гана эмас, тажрибали артистларга ҳам таъсир қилди.

— Мен шуни айтишим керакки, — деди Уйғур ва ҳаммага бир-бир қия қаради, унинг чуқур кўзларида артистлар илгари кўрмаган бир ҳаяжон бор эди. — Айтишим керакки, мана шу ёш драматург билан учрашувимиз ҳаётимизда унутилмас воқеа бўлиб қолади! Кейин тарихчилар қандай баҳолайди, билмайман! Аммо бу асар театримизни бир порона кўтарадиган нарсаси... Мен ташвишда эдим. Чунки қанчалик истеъдодли артистлар бўлмасин, истеъдодли драматургимиз бўлмаса, бекор! Миллий драматургиясиз миллий театрнинг бўлиши мумкин эмас.

Ҳамма бир нафас жим қолди, сўнг жойларидан туриб, ёш драматургни табриклай кетишди.

Шундан кейин Маннон ака одатдагидек ролларни тақсим қила бошлади:

— Шукур, Деҳқонбой ролини сиз ўйнайсиз!

Шукур асар ўқиб бўлиниши биланоқ ўзи Арслон ролини ўйнай олишини тахмин қилган ва беихтиёр Аброр Ҳидояттовга қараб: «Бу ролни шу кишига беради», деб руҳи тушиб ўтирарди.

Режиссёр эса унга Деҳқонбой ролини тавсия қилиб қолди.

Шукур кулоқларига ишонмагандек:

— Хўп, — деди ва бошини қуйи солиб, ўз ўйи билан машғул бўлди: «Кичкина роль... Мунча ҳаяжонланмасам?»

Студия машғулотида Алексеев Станиславскийнинг машхур гапини эслатган эди: «Ролнинг катта-кичиги бўлмайди, артистнинг катта-кичиги бўлади!» Шунда Шукур ролни ўзига хос, бошқалардан ажралиб турадиган тарзда ўйнашни дилига тутди.

Асарнинг бир нусхасини шу кечаёқ ётоққа олиб кетди, қайта-қайта ўқиди, Деҳқонбойни кўз олдига келтиришга уринди.

Қизиқ, Шукур ролни тайёрлашда унча қийналмади. Деҳқонбой содда йигит, айтиб чоғда мард, Арслонни жуда яхши кўради. Бу хислатлар Шукурнинг ўзида бор эди. У Ҳидояттовга сал рашк билан қарасада, уни ичдан яхши кўрар эди.

Уч ойлик меҳнатдан сўнг спектакль тайёр бўлди. Самарқанд кўчаларида афишалар! Спектакль қўйиладиган куни театр олдида одатдагича карнай-сурнай чалиниб, халқ томошага даъват этилди.

Саҳна!

Гал Шукурга етар экан, у ўзини худди имтиҳонга кирадигандек сизди. Артист бўла олиши ёки бўла олмаслиги ҳозир билинади. Бу сўзсиз саҳналарда чиқиш эмас, бу «Касабалар боғи»даги томоша ҳам эмас, бу ердаги томошабин ҳам бошқа!

Лекин Шукур саҳнага чиқибоқ ўзини унутди — Деҳқонбойга айланиб қолди!

Ниҳоят, гулдурос қарсақлардан ўзига келди. Томошабиннинг қистови билан таниқли артистлар сафида саҳнага қайта чиқди. У бир роль биланоқ тажрибали артистлар сафига қўшилган эди.

Эртаси «Шарқ ҳақиқати» газетасида спектаклга бағишланган мақола чиқди. Мақола муаллифи Фафур Фу-

лом: «Аброр Ҳидоятлов ёнида номаълум ёш артист Шукур Бурҳон пайдо бўлди», деб ёзди.

Шукур газетани отасига ўқиб бераётган укаси Убайни кўз олдига келтирди. Назарида, ота унинг «гуноҳи»дан ўтадигандек эди.

Шу кеча у уйга хат ёзиб, аҳвол сўради ва ўзи учун артистликдан бошқа ҳунару келажак йўқлигини билдирди.

Театрнинг талантли артисти, Москва драмстудиясининг собиқ талабаси Турсуной Саидазимованинг, Ҳамза Ҳакимзодиннинг ҳалок бўлиши театрни қаттиқ қайғута солди. Артистлар зиммасига янада катта масъулият юкланди. Халқ театрга оташин Ҳамза номини берди, бу билан ижодий коллективнинг руҳи равшанлашгандек бўлди.

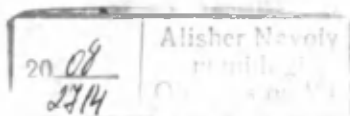
Бу воқеалар ёш Шукур Бурҳонга ҳам таъсир этган эди. У артистликни ўз ички эҳтиёжини қондиришигина эмас, маърифатталаб халқнинг эҳтиёжини қондириш ҳам эканини чуқур тушунди.

Бир оз вақт ўтиб, театр коллективининг Москвага, миллий санъаткорлар олимпиадасига таклиф қилингани ҳақида хабар келди. Шукур буни қувонч ҳаяжон билан қаршилаб, кетадиган кунларини сабрсизлик билан кута бошлади. У ўша ердаги машҳур театрларни тасаввур қилишга уринар, орзулари аста-секин рўёбга чиқаётганига ишониб, ич-ичидан қувонар эди.

Москва. Бадиий Академик театрида қардош халқлар олимпиадаси очилди. Шукур Москванигина эмас, артистлар тилидан тушмайдиган бу машҳур театрни ҳам кўрди.

Кейинги икки кун ичида ўйналган Горькийнинг «Тубанликда», Толстойнинг «Тирилиш» асарларини томоша қилди. Бу спектаклларда бош ролларни ижро этган Молчанов ва Толчановларга узоқ тикилди. Буларнинг ўйинидаги эркинлик, табиий ҳаракат уни мафтун этди.

Шу кеча артистларнинг Маннон Уйғур бошлиқ бошқа гуруҳи Вахтангов театрида «Гамлет» спектаклини кўрган эдилар. Икки гуруҳ меҳмонхона майдонида учрашди. Шукур Маннон ака атрофини ўраб, кўрган асарлари ҳақида таассуротини сўраётганларга қўшилди. Уйғурнинг таклифи билан унинг хонасига кирдилар.

Маннон ака пастак курсига ўтириб, бошқаларни ҳам ўтиришга таклиф этди.

— Хўш, Аброр, сенга ёқдими Гамлет?

— Йўқ, менга актёрнинг ўйини ёқмади, — деди у киши хотиржамлик билан.

Аброр Ҳидоятлов бу вақтда анча таниқли артист бўлиб, спектаклларда аксар вақт бош ролларни ўйнаб келаётган бўлса-да, унинг москвалик актёрга, ўзлари таълим олаётган вахтанговчига эътирози ҳайрон қолдирарли ҳол эди.

— Нима учун? — сўради Уйғур хўмрайиб.

— Менинг тушунишимча, Гамлет телба эмас. «Она-жон, мени телба деб ўйламам», деб ўзини айтади, — жавоб берди Ҳидоятлов.

Давра режиссёрга қаради.

Шукур Бурҳон ўзининг «Гамлет»ни кўрмаганига ич-ичдан ачинди.

— Тўғри, Аброр, — деди Оға ўйчан. — Биз бу асарни «Ҳамза»да қўямиз, Гамлет ролини сен ўйнайсан.

Уйғурнинг актёрлар Оғаси, сахна устаси бўлиб етишувига ўзининг бу соҳага табиий қизиқуви, рус, татар, озарбайжон артистлари билан яқин мулоқотларидан бошқа яна икки ҳол, Ҳамза билан дўстлигию ўзи ишлай бошлаган майдондаги зиддиятлар сабаб бўлган эди.

Зиддиятлар...

Уйғур ҳаётидаги кучли зиддиятлардан бири театр Москва олимпиадасидан қайтгач бошланди.

Театрга бош режиссёр бўлиб В. Витт деган киши келди. Кейин унинг атрофига О. Девишова, В. Тихонов каби режиссёрлар тўпланди. Улар ўша йиллари сахнада пайдо бўлган формализм ва натурализмни «Ҳамза» театрига ҳам олиб кира бошладилар. Булар сахналаштирган кўп асарлар тамом «ўзбеклаштирилди». Масалан, «Икки бойга бир қарол» асаридаги итальян ишчилари ўзбекча чопон кийиб, белбоғ боғлаб, чойхонада ўтириб сўзладилар, ўзбекча ашула айтдилар, ҳатто номлари ҳам ўзбекчага таржима қилинган эди: Гоголнинг «Уйланиш» ва «Ревизор»и ҳам булар таҳририда оёғи осмондан бўлиб сахнага қўйилди.

Бу борада жамоатчилик иштирокида бўлган мунозарада Уйғур сўзга чиқди.

— Витт Гоголь комедиясининг ҳаммага маълум бўлган матнини олмасдан, аввалги хом вариантларига мурожаат қилди. Ваҳоланки, Гоголнинг ўзи бу хомаки вариантлардан воз кечган эди. Витт Авдотья, соқчи ва поп сингари персонажларни тирилтириб, сахнага олиб чиқди. Ўзича айрим эпизодлар тўқиб, Гоголнинг ўлмас комедиясини аянч аҳволга солди. Театр коллективи ҳаддидан ошган бу формалистни йўлга солишга уриниб кўрди. Лекин режиссёр ноўрин ўжарлиги билан формализм ва натурализмнинг энг қўпол шаклларини бошлаб кираверди!..

Жамоатчилик Уйғур ва театр коллективи қарашларини ҳимоя қилди.

Ҳамза шарофати билан тўғри изга тушиб олган Уйғур устозига астойдил меҳр қўйган эди. Уйғур Ҳамза билан Шайхонтаҳурда яшаганлари хусусида гапириб, шундай ёзади:

«Ҳамза ижод қиладиган кунлари на овқат ейишни, на уйқуни биларди, у худди савдойи кишидек кўри-нардди. Бирон сахнани ёзиб битириши билан тўғри хужрамга келиб, баъзан ётган жойимдан турғазиб бўлса ҳам, ёзганини ўқий бошларди. Бундай ҳоллар кўпинча азонга яқин, соат тўртлар чамаси юз берарди. Биз ҳар бир сахнани батафсил муҳокама қилар ва кейин уни ўзимиз ўйнаб кўрардик. Ҳамза мулоҳазаларимни доимо эътибор билан эшитар, баъзан эса мендан асарни овоз чиқариб ўқиб беришимни сўрарди. Шундан кейин у дарҳол бирор нарсани қўшимча қилар ёки аксинча, олиб ташлар эди».

Маннон Уйғур ўз труппасида сахналаштирган «Бой ила хизматчи»да Ғофир ролини ўйнаётганида, Ҳамза ўз труппасида сахналаштирган Уйғурнинг «Туркистон табиби» асарида табиб ролини ижро этганди.

Ҳамза Уйғурга ўз дунёқараши, режиссёрлик маҳорати билангина таъсир этиб қолмай, ундаги ижодий уйғонишга ҳам сабаб бўлган эди.

Олимпиададан қайтиб, театрда пайдо бўлган хато йўлга қарши кураш олиб бораётган бир пайтда Уйғур Лопе де Веганинг «Қўзибулоқ» ва Яшиннинг «Тормор»ини сахнага қўяр экан, Баҳодир ролини ижро этаётган Шукур Бурҳоновнинг бош қаҳрамон ролини ўйнаётган Абдор Ҳидоятловга сўзсиз муомалаларини кузатиб, Етим Бобожонга:

— Шукур ўз устида ишласа, артистлик маҳорати-

ни, маданиятини ошириб борса, етук санъаткор бўлади. Унда ҳамма имкон бор, — деди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — деди Етим Бобожон.

— Лекин у Аброрга рашк қилади.

— Мен бун Москвадаёқ сезган эдим.

— Фаҳмимча, бу ёмон рашк эмас. Баъзида бу муваффақиятнинг замини бўлади. Шукурнинг бундай тез ўсаётганига Аброр билан ижодий мусобақаси ҳам сабаб бўляпти, назаримда.

— Лекин бунинг хавфли томони ҳам бор.

— Бор. Лекин Шукур бошқа одам.

Умаржон Исмоилийнинг қаҳрамоннинг ҳақиқат излаш борасидаги саргузаштларини ҳикоя қилувчи, бир қадар чучмал, аммо эҳтиросли монологларга бой «Рус-там» асари ўқилди. Маннон Уйғур:

— Бош қаҳрамонни Аброр ўйнайди, Шукур унга дублёр бўлади! — деди.

Шукурнинг дили ҳаприқиб, вужуди азобли қувончдан зирқиради: «Мен бу киши билан ўйнасам... Бу кишига тенг бўлиб қолдимми? Эплай олмасам-чи?»

Михаил Чехов ўйинини тан олмаган, Гамлет ролини банд қилган артистнинг салобати босиб, энди бу ролнинг масъулияти уни тамом эгаллаб олди.

Шукур Бурҳон театр артистлари орасида ҳам Аброр Ҳидоятлов кетидан бораётган, лекин ундан ўзининг «темпераменти» ва «эҳтироси» билан фарқ қилувчи артист сифатида танилган эди.

Режиссёрлар иккала артист билан ҳам репетиция қила бошлашди. Ҳар иккаласи ҳам ўз роллари, вазифаларини бир хил тушунганлариданми ўйинлари бир-бириникидан фарқ қилмаётгани сезила бошланди. Маннон ака дублёрлар бир-бирига мос тушганидан мамнун, бироқ улар ўйинидаги бир хиллик уни гоҳо ташвишга солар эди: бу ҳол икки хил артистнинг ўзига хос тараққиётига гов бўлмасмикин?

Биринчи куни Аброр Ҳидоятлов, иккинчи куни Шукур Бурҳон ўйнади. Режиссёр актёрларнинг бир-биридан ошириб ўйнаш учун тиришганларини кўриб кўнгли енгил тортди.

Театр ҳаётида тағин бир янгилик содир бўлди. Театрга Академик театр унвони берилиб, Тошкентга кўчириладиган бўлди: пойтахт ҳам Тошкентга кўчаётган эди.

Шукурни ота билан учрашув... ташвишга соларди!

Тошкентга келиб тушдилар. Машина уларнинг юкларини Ҳамза номли театр учун белгиланган бинога олиб борди. Тошкентлик артистлар уй-уйларига тарқаб кетишди. Шукур эса «мусофирлар» билан қолди. Ўз уйи шу шаҳарда бўлгани ҳолда, унга боролмаслигидан беҳад хафа эди. Алам устида ижарага уй излашга тушди.

Мўмин-қобил, зиёли бир одамнинг ҳовлисидан кўноқ топди. Шундан кейин театр янги бинода, янги томошабинлар орасида фаолият бошлади. Шукур Ғулом образига зеб берар экан, «Рустам»да ҳам чиқар эди. Кунларнинг бирида спектакль бошланиши олди-дан артистлар ҳовлидаги чойхонада ўтиришганда, Абдор Ҳидоятлов Уйғурнинг қошига келиб:

— Ова, мен энди «Рустам»да ўйнамайман, — деди.

Артистлар унга таажжубланиб қарашди.

Маннон ака гап нимадалигини тушунди, бу талант-ли артистда ҳам Шукурга нисбатан ижодий рашк уйғонган эди: «Демак, бу яна ўсади... кўп ўсади», деб ўйлади. Сўнг:

— Ихтиёринг, — деди.

— Мен Гамлетни тайёрлайман.

— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, вақт етди, Абдор!

Шу дақиқада буларнигина эмас, буларга фахр ва эҳтиром билан қараётган артистларни ҳам кузатиш мароқли эди. Шукур Ҳидоятловга ташаккур аралаш гумон билан қаради: нега?

Рустамни ёлғиз Шукур Бурҳон ўйнай бошлади.

Кунларнинг бирида... қоровул унинг қулоғига шивирлади.

— Бу кеча дадангиз театрга келадилар, — деди.

Шукур тек қолди. Бу орада у укаси Убай билан учтўрт марта учрашган, ука унга онаси зор қақшаб, келишини сўраганини айтган эди: аммо Шукур: «Даданчи?» — деб, жавоб олмагач, қайтиб театрга кириб кетган эди.

Демак, бугун отаси келади!!!

Оҳ, уни қандай соғинган: майли, қаттиққўл бўлсин — соғинган!

Шукур бир зумда энг ашаддий муаллим олдида ниҳоят имтиҳон топширадигандек ҳолга тушди: бу кеча минг бир кечанинг охири.

— Майли... — деди овози бўғилиб. — Жой олиб қўяман... Ложадан. Ўзингиз олиб кириб кўрсатинг!

Ниҳоят, спектакль бошланди. Шукур сахнага чиқар экан, парда ортидан мўралаб, ложада ўтирган оқ саллали, қора камзул устидан чопон кийган отасини кўрди ва келганиданоқ унинг ҳузурига узр сўраб бормаганига ачинди. Лекин бу ҳолат унинг сахнадаги ҳолатига иттифоқо мос тушиб, образга ажойиб жилва берди. Спектакль тутагач, қарсақлар аралаш залдан, одатдагича, хитоблар янгради.

Ўзбекчилик — кимдир:

— Отангга балли! — деб қичқирди.

Пардозхонада шошиб-пишиб артинар экан, эшикдан мўралаган қоровул:

— Сизни йўқлашяпти, Шукур ака, — деди.

— Дадамми?

— Шериклари.

Шукур ҳовлига чиқди, ишком остида турган кишига йўлиқди. У Шукурнинг дастпанжасини қўшқўллаб ушлаб:

— Раҳмат, — деди. — Дадангизнинг истаги шулки, эрта оқшом уйга борар экансиз.

— Хўп бўлади, бораман!

Эртаси кечкурун Шукур Бурҳон маҳалласига оралади, уйига борди... Уни ҳовли юзида отаси қарши олди, бағрига секин босди. Супада она дуч келди, Убай...

Бурҳонхўжа бу оқшом ёру дўстларини ҳам уйига чақирган экан.

Дадасини театрга бошлаб борган киши:

— Қани, Бурҳонхўжа, мана, ўғлингиз ёнингизда ўтирибди, бола бўлса шунча бўлади. Бу ёни қандоқ бўлди энди, сўзланг, — деди.

— Нимаям дердик, — деди Бурҳонхўжа. — Зоманинг зайли экан. Энди кўчада дарбадар бўлиб юрмасинлар, уйларига келсинлар.

Шукур бу гапларнинг қадрига етар — баҳосини тушунар эди.

— Раҳмат, дада. Мендан ўтган бўлса, узр.

У шу кеча ётиб қолди. Индини кўчиб келди, ҳовли тўлди, ҳеч нарса ўзгармагандек эди.

«Номус ва муҳаббат» ҳам тайёр бўлди. Диди, бадий эҳтиёжи кўтарилиб қолган тошкентлик томошабин бу спектаклни ҳам яхши қабул қилди.

Шу йили театр яна Москвага таклиф этилди. Коллектив обдан тайёрланиб йўлга чиқди.

Москва томошабини!

Бу томошабин Роҳат боғчадаги ё Самарқанддаги, Тошкентдаги томошабин ҳам эмас! Дунёга машҳур классик драматургия дурдоналарини кўрган, таъби диди жуда баланд томошабин!

Бироқ Уйғур ва Етим Бобожон бошлиқ фидойи коллектив ўз маҳоратини кўрсатди.

Шукур Бурҳон бу галги сафар маҳалида ҳам бўш вақтларини Москва Бадий Академик театри, Вахтангов театрида спектакллар кўриш, актёрлик маҳорати ҳақида мулоҳаза юритиш билан ўтказди.

Айниқса, МХАТда кўргани — спектаклдаги бир лаҳзалик ҳолат унинг артистлик бобида эришган тажрибасига кашфиёт бўлиб қўшилди.

Саҳнага турли одамлар қатори бир жулдур кийимли киши кириб келди. Шукур уни кўриб: «Бир гадода», деб ўйлади. Аммо у киши томошабинга орқа ўғирган маҳалда унинг фатила-фатила сочиға илашиб турган узун хасга кўзи тушди-ю: «Бу одам сомонхонада ётган, ҳозир туриб келяпти, усти-бошини қоқишгаям ҳафсаласи йўқ... Йўқ, у шунга ўрганиб кетган», деб ўйлади. Саҳнада ўйин давом этди ва у киши худди Шукур Бурҳон тасаввур этган одамни ўз хатти-ҳаракати билан исботлади.

— Қизиқ, — деди у, спектаклдан қайтиб келгач, Уйғур акага. — Бир кичик детал-а!..

— Қанақа деталь?

Шукур Бурҳон ҳикоя қилиб берди.

— Гап ана шунда, — деди Оға. — Бу маҳорат белгиси. Шу бир деталь билан қаҳрамоннинг таржимаи ҳолини билиб олса бўлади. Бу актёрнинг ижодкорлигидан нишона.

— Ижодкор?...

— Ҳа, актёрлик аввало ижодкорлик. Асарда ҳамма нарсанинг айтилган бўлиши шарт эмас. Режиссёр ҳам ҳамма нарсани айтиб беролмайди.

Москвадан қайтгач, Шукур ўзининг Рустамига ҳам, Фуломига ҳам бошқача кўз билан қараб, қайта таҳлил қилди ва ўйинидан кўп нуқсонлар топди.

Фуломдаги камчиликларни-ку тузата олади, аммо Рустамдагиларни...

Шу изланишда у бошқа бир сирни очди:

Рустамни Аброр Ҳидоятловга ўхшатиб ўйнаяпти. Яна шундай ўйнайверадами? Ўзи... ҳозир бошқача ўйнаши мумкин-ку?

Артистларнинг маҳоратини ўстириш, «Ҳамза»ни юксак даражадаги театрлар сафига чиқариш мақсадида бўлган Маннон Уйғур билан Етим Бобожон классик драматургияга дадил мурожаат қилишди. Улар Шекспирнинг «Гамлет»и ва Шиллернинг «Макр ва муҳаббат»ини қўлга олдилар.

«Гамлет» ўқилиб бўлгач, Маннон Уйғур шундай тушунтириб берди:

— «Гамлет»ни сахнага қўйиш катта ижодий ҳодиса! Гамлет эски феодал тузумнинг бузуқлигини кўриб йиғламайди, эсларингда бўлсин, балки уни охиригача бузиш, йўққа чиқариш учун курашади. Бир неча замонлардан буён Гамлетни фақат хаёлпараст, қобил, мулойим, сўзгагина уста бир зот деб талқин этар эдилар. Бу фикр тўғри эмас! Гамлет ҳаракатта, мардона ҳаракатта қобил шахс! Биз буни пьесада Клавдий деб Полонийни ўлдириши, Розенкранц ва Гилденстернларни ўлимга ҳукм этиши, Офелия учун жон куйдириши ва дуэл сахналарида кўрамиз. Шундай эмасми? Вахтангов театрининг «Гамлет»ида бу образ тахт учун курашувчи шахс қилиб олинган, холос. Биз бундай талқин этишга қаршимиз! Чунки Гамлет тахт учун курашмайди, аксинча — тахтнинг эгасига нафрат туйғулари билан тўлиб-тошади. Шунинг ҳам айтмоқчиманки, «Гамлет»ни талқин этганда, уни тарихдан устун қўйиб, ҳозирги замон кишисига айлантириб олиш ҳам хато!.. Гамлетнинг «Дания мен учун зиндондир», деган сўзлари спектаклнинг ғояси ва асоси бўлади. Барча образ, характер, мимика, грим, костюм, нутқ ва мизансценаларда сохта усуллардан қочиб, ҳаққоний бўёқ берамиз.

Режиссёр тушунтиришни тугатгач:

— Гамлет — Аброр! — деди. — Унинг дўсти Горациони Шукур ўйнайди.

Бу — руҳшунос Оғанинг навбатдаги «йўли» бўлиб, ижодий «рақиб»ларда энди буюк муҳаббат уйғотишни ўйларди.

Дарҳақиқат, асар мазмуни ва Гамлетга бир умр содиқ бўлиб қолган Горационинг кимлигини яхши билиб олган Шукур Бурҳон бу шахзода дўстига худди Дехқонбой ролини ўйнай бошлаганида унинг азиз кишиси Арслонга нисбатан ҳис қилган муҳаббатдан ўн хисса кучли муҳаббатни ҳис этди.

Асар ўйналаркан, Шукур Бурҳон ўзи учун бошқа муҳим бир ҳолни ҳам кашф этди: қаҳрамоннинг тили,

гапириш тарзи, хатти-ҳаракати ва ўзигагина хос хусусиятларини артист маълум даражада ўзлигига хос қилиб ўзлаштиради. Лекин унинг руҳий оламига кира олиши, бус-бутун кира олиши лозимлигини ҳам англадики, бу ҳол туфайли ўз қаҳрамонининг пьесада ташқаридаги воқеалар гирдобига тушганида ҳам, унинг нима дейиши ва ўзини қандай тутишигача тасаввур эта олди.

Ниҳоят, унда Гамлетни... Гамлетни ҳам ўйнаш, ўйнаш истаги туғила бошлади.

Бир куни бу ҳақда устозларига маслаҳат солди:

— Мен ҳам Гамлетни ўйнасам, Оға.

— Абзорча ўйноласанми?

— Мен... ўзимча ўйнайман.

Устоз истеъдодли шогирдини сўзсиз табриклади.

«Гамлет» муваффақият қозонди. Бу ҳолдан ҳар нечук таажжубга тушган мухбирлар саволига жавоб бериб, Уйғур ана шундай деди:

— Бу асар бизда ўз ишимизга янада масъулиятли қараш туйғуларини уйғотди. Биз энди драматургларимизга ҳам талабни катта қўйишни ўргандик. Биз маданият зинасидан яна бир поғона кўтарилдик.

Савияси, талаб-эҳтиёжи камол топиб қолган томоша аҳли учун ҳам Шекспир билан танишув — ўсиш, катта ютуқ эди.

Ҳамза юбилеи олдидан коллектив «Бой ила хизматчи»ни қайта қўядиган бўлди.

Театр коллективи асарни ўқиб, бадиий камолот жиҳатидан ғоят мақсадга мувофиқ деб топди, роҳлар тақсим этилди. Уйғур артистларга муваффақият тилар экан, Ҳамзани эслаб, хомушланди:

— Ҳозир ҳаёт бўлганларида, балки асарни ҳозиргидан ҳам кучлироқ қилиб ишлаб берардилар. Эсларингдами, Москвадан таътилга келганимизда Марғилонга борган эдик. «Ревизор»дан парчалар намойиш қилганимизда, Ҳамза ака залдан Охунбобоев билан чиқиб келиб, бизни қутлаган эдилар. «Энди бўйларингга яраша пьесалар ёзаман», дегандилар.

Ғофир роли Абзор Ҳидоятловга берилган эди.

Орадан бир-икки йил ўтгач, бу роль Шукур Бурҳонга топширилди. Оташин бу образни бутун тажрибасию ижодкорлигини ишга солиб, ilk марта сахнада ўйнаган Абзор Ҳидоятлов яна:

— Буни Шукур ўйнайверсин энди! — деди.

Ана шунда Шукур Бурҳон ўзи севадиган, ҳасад қиладиган бу санъаткорнинг мардлигига қойил бўлди ва ўзи ҳам шундай бўлишини орзу этди.

Бу орада фашизм уруш очди. Эренбург айтганидек, «ижод эркинлиги, танқидий фикр, миллий ва руҳий ранг-барангликнинг душмани» тупроғимизга бостириб кирди.

«Ҳамза» театри репертуарини ҳам халқимиз фарзандларининг қаҳрамонликлари, уларнинг босқинчиларга қарши олиб борган шафқатсиз курашларини тасвирловчи асарлар эгаллади. Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга», Уйғуннинг «Она», А. Ржевский ва К. Кацнинг «Олеко Дундич», Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна», Иззат Султоннинг «Бургутнинг парвози» каби асарлари қўйилди.

Шукур Бурҳон бу асарлардаги энг муҳим ролларни ижро этди.

Шукур Бурҳон бу ролларга ҳам ўз принципи жиҳатидан ёндашди: уларнинг маънавий оламига бусбутун киргани, ўтмишию келажагини тасаввур қила олгани ҳолда, санъаткорга хос ижодкорлигини астойдил ишга солиб, узоқ тайёрланди.

Уйғун ва Иззат Султоннинг: «Алишер Навоий» драмасадаги Ҳусайн Бойқаро образини яратиши, айниқса, диққатга сазовор.

Асарнинг биринчи варианты хом эди. Уйғур асар қаттиқ ишланишини талаб қилди ва бу ишда ўзи ҳам бевосита иштирок этди...

Ниҳоят, асарнинг пухта варианты майдонга келди.

Навоий роли Аброр Ҳидоятговга, унинг дўсти Ҳусайн Бойқаро роли Шукур Бурҳонга топширилган эди.

Артист образга Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги маълумотларни ўқиб ва Навоийнинг у зот ҳақида айтган фикрларига суяниб ёндашаркан, унинг бир жиҳатига ўта қизиқиб қолди: Ҳусайн Бойқаронинг одамийлигига!..

Навоийнинг ёшлик дўсти, ўзи ҳам шоир, лекин ғийбатчилар тўпига кириб қолган ва ўз замонаси, унинг талабу эҳтиёжлари қурбони бўлган, оқибатда неварасининг ўлимига сабабчи, соч-соқоли оқарган, ўғилларининг тахт учун исён кўтарганларидан чуқур қайғуга ботган — хуллас, қуёши ботган Ҳусайн Бойқарони оддий инсон сифатида кўрсатиш ҳам артистнинг диққатини торта бошлади.

Шукур Бурҳоннинг образ ҳақидаги мулоҳазасини Маннон Уйғур ҳам маъқуллади. Бироқ...асар саҳнага қўйилганда шундай бўлдики, Навоий саройни ташлаб чиқиб кетаётганида Ҳусайн Бойқаро уни кўз ёши билан кузатиб қолар экан, томошабин ҳам кўзига ёш олгудек бўлиб, бу одамга ачинди!..

Бу талқиннинг бир жиҳати маъқул эди: томошабинда бу фожиаларнинг содир бўлишида биргина султон эмас, мавжуд тузум айбдор, деган табиий, қонуний тасаввур туғиларди.

Шунинг учун Ҳусайн Бойқаронинг Навоийни саройдан ҳайдаб чиқариш картинаси киритилди.

Фашизм тор-мор этилди. Бузилган хўжалик тармоқлари тиклана бошлади.

«Ҳамза» театри репертуарини ҳам асосан ана шу мавзулардаги асарлар эгаллади. Уйғуннинг «Ҳаёт қўшиғи», «Навбаҳор», Туйғуннинг «Муҳаббат», «Ҳикмат» пьесалари қўйилди. Шукур Бурҳон бу асарларда бош ролларни ижро этди. Яна К. Симоновнинг «Рус масаласида» журналист Гарри Смит, А. Островскийнинг «Айбсиз айбдорлар» асарида Незнамов образларини яратди.

Классик драматургиядан сира ажралмаслик керак, у актёру театрнинг маҳоратини кўтаради, деган ақида ҳоким бўлган театрда Шекспирнинг иккинчи шоҳ асари «Отелло» ўйналар, Отелло ролини Аброр Ҳидоятлов ижро этар эди.

Маълумки, театр саҳнасида ўйналган спектакллар орасида олтиншинчи йилларнинг ярмигача «Отелло»-дек машҳур спектакллар саноқли эди. У беш юз мартадан кўп қўйилди.

Қалбидаги мислсиз эҳтирос ва ҳаяжонини зухур этган Аброр Ҳидоятлов шундай бир мўъжиза яратган эдики, санъаткорнинг бу кўтарилишидан яқин ҳамкасблари ҳам ҳайратда эдилар.

Трагедиянинг саҳналаштирилиши ва режиссёрларнинг унга муносабати ҳақида ҳам бир-икки оғиз гап айтиш керак.

Ова — Маннон Уйғур шундай ёзган эди:

«Шекспир ўз трагедиясининг саҳналаридан бирида: «О, ёвузлик муҳаббатдан кулди!» деб нидо қилади. Бу жумла спектаклимизнинг эпиграфи қилиб қўйилмоғи керак эди, чунки бу асосий фикрни, ҳаракатлар-

нинг мақсадга мувофиқ йўналишини белгилаб берувчи дастак, персонажларнинг характерларини ва ўзаро муносабатларини очиб берувчи калитдир. «Отелло» рашк трагедияси эмас: бу жўн тасаввур.

А. С. Пушкин ҳам Отелло — рашк қилувчи эмас, балки ишонч кишисидир, деган. Биринчи қарашда, эҳтимол, бу бирмунча ғалати туюлар. Лекин трагедия мазмуни ва ундаги воқеаларни таҳлил қилганингизда Пушкиннинг фикри аниқ тасдиқланади.

Отелло ўз табиати жиҳатидан рашкчи бўлмагани ҳолда, Ягонинг пасткашлиги натижасидагина рашк қилувчи бўлиб кўринади. Чунки у ўз табиатидаги олижаноб ишонувчилик хислатлари орқасида Ягонинг кимлигини билолмайди. Отелло рашкдан эмас, «ҳаёти барқ ураётган чашманинг қабих ҳашаротлар тўлиб кетган ифлос ариққа айланиши»дан азобланади!.. Бу энг муқаддас туйғуларнинг таҳқир қилинганини кўрганда пайдо бўлган пок исён эди!

Шекспирнинг замондоши ва театрдаги ўртоғи Ричард Бербежнинг биринчи марта Отелло ролини ўйнаганда, образни «қайғу-ҳасратли мавр» сифатида талқин этиши ҳам бежиз эмас.

Ўзбекистонга келиб спектаклни кўрган Англия парламенти делегациясининг аъзолари театрнинг хотира дафтарига: «Биз Отеллонинг бу қадар маҳорат билан ўйналганини ҳеч қачон, ҳеч қаерда, ҳатто Лондонда ҳам кўрган эмасмиз», деб ёзиб қолдирдилар.

Шукур Бурҳон ҳали Гамлетни ўйнамаган, бироқ у «Отелло»да Ҳидоятлов ўйинини қайта-қайта кўриб таҳлил қилар экан: «Нега мен ҳам ўйнолмас эканман?» дер эди. У ҳозир ижро этиб келаётган роллари ўзини қаноатлантирмаётгани, «Отелло»га яқинлаша оладиган бирон роль ўйнаши зарурлигини ҳис этар эди.

Бу орада театр Ойбек романи асосида ишланган «Қутлуғ қон», Нозим Ҳикматнинг «Туркия ҳақида ҳикоя», «Севги афсонаси» асарларини сахнага чиқарди. Шукур Бурҳон буларда Йўлчи, Ҳижроний, Фарҳод ролларини ижро этди. «Ревизор»нинг қайта қўйилиши ва унда Шукур Бурҳоннинг ҳоким ролида чиқиши артист ижоди учун ҳам, театр учун ҳам масъулиятли ижод-иш эди. «Ревизор» спектаклининг сахна талқини кўп жиҳатдан комедия асосий қаҳрамонларининг тўғри кўрсатилишига боғлиқ эди. Шунинг учун ре-

жиссёрлар шаҳар ҳокими ролини ижро этувчи Шукур Бурҳон билан Хлестаков образини ўйновчи Наби Раҳимовга алоҳида эътибор бердилар. Масалан, Шукур Бурҳон яратган Сказник-Дмухановский телба эмас, балки жуда айёр одам. У Хлестаковни ревизор деб қабул қиларкан, бунга нодонлиги сабаб эмас, бу — бутун умрида йўл қўйган бирдан-бир хатосидир. У образнинг калити мана шунда эди.

Ниҳоят, Шукур Бурҳонга Гамлет роли топширилди.

У Гамлетни ўзига хос талқин қилиш устида иш бошлади; қаҳрамоннинг ички дунёсини яратишда унинг ўтмиши ва келажагини яққол кўра билиш принциpidан чиқиб, образга ёндашди. Гамлет отаси вафотини эшитиб, Виттенбергдан келиши ҳамон уни кучли шубҳа чулғайди. Албатта-да, соппа-соғ ота ўлиб ётибди. Бу ёқда эса, мотам либослари ечилмай туриб, тўй дастурхони тузалган, севимли онаси қайнисига тегиб ҳам улгурибди — «амаки» тахтда!.. Шунинг учун Гамлет бу хонадонга кириши билан отаси қасддан ўлдирилганига ишонади ва сирни фош этишга шайланади!

Шукур Бурҳон сахнага илк чиққандаёқ худди гумонли-ўйчан қиёфада эди, охиригача шу тарзда ўйнади, излади; томошабинни ҳам етаклаб, ўйлатди, излатди.

Шукур Бурҳонга буюк санъаткорнинг учинчи бир асари «Ромео ва Жульетта»да Ромео роли берилди.

Ромеода Шукур Бурҳон яна очилди; унинг қайсар, эҳтиросли, интилувчан табиатида нозик бир латифлик, гўзал бир покизалик ҳам бор экан. Ижро жараёнида булар ҳам балқиб чиқдики, айнан шу маъсум фазилатлар Ромео роли яратилишида айтилишида айни муддао бўлди.

Аброр Ҳидоятлов вафот этди... Шукур Бурҳон анча вақтгача ўзига келолмай, кўнглидан кечаётган фарёдли туйғуларни тушунолмай, ёлғизланиб юрди. Болалигидан севган, ҳавас қилган, ҳурматлаган, ибрат олган буюк актёр энди йўқ эди! Сўнг санъат ва санъаткор тақдири-қисмати тўғрисида узоқ ва аламангиз хаёлларга толди...

А.П. Чеховнинг «Ваня тоға» пьесаси қўлга олинди, Тошкент Театр ва рассомчилик институтининг про-

фессори Иосиф Радун Шукур Бурҳонга бош ролни тавсия этди.

Шукур Бурҳон Ваня тоға образини чиндан ҳам ёқтириб қолди. Бу тоғат истеъдодли, олижаноб инсон эди. Лекин ҳаётда алданади, фожиага йўлиқади. Бу образдаги маҳзунлик Шукур Бурҳоновнинг ўша кунлардаги кайфиятига ҳам мос эди. Артист Чеховнинг асарларини қайта ўқиб, пьесаларининг рус театрларидаги тарихи хусусида адабиётлар билан танишиб, ниҳоят, Ваня тоғани ўзлаштира бошлади.

Шекспирона пўртанали ҳисларни хуш кўрадиган томошабинга Чеховнинг майин, бақирёқ-чақирёқсиз нидолари фавқулодда манзур бўлди, асардаги ўта табиийлик ва соддалик ҳаммани мафтун этди.

Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигида бу спектакль москваликларга кўрсатилганда, «Московский комсомолец» газетаси Ваня тоға ижрочиси ҳақида шундай ёзди:

«Шукур Бурҳон ифодалаган Ваня тоға тарихи — олижаноб ва истеъдодли инсон — маҳв бўлган ҳаёт тарихидир. Артист Чехов услубини нозик ҳис қилади, у Ваня тоға фожиасини ташқи ярқироқ воситаларга мурожаат этмасдан ифодалайди. Артист гўё ҳеч иш қилмайди, лекин унинг кўзлари кишини ҳайратга солиб, қаҳрамоннинг бутун ички мураккаб кечинмаларини баён этади. Унинг нигоҳи гоҳ сўник, ночор, гоҳ кулгили-истеҳзоли, гоҳ умид учқуни билан ёниб, гоҳ эса улуғвор, гоҳ аламли, ҳасратли ва ғамгин бўлиб, пасткашлик ва бепарволик ҳукм сурган ҳаётдан узилиб чиқишга интилан-у, чиқа олмаган олижаноб, кучли инсон фожиасини ҳикоя қилади». Москвадаги муваффақиятдан сўнг, унинг, Абдор Ҳидоятлов башорат қилганидек, театрнинг «байроқдори» эканига санъат шинавандаларида шубҳа қолмади, энди у янги, юксак бир роль билан бу мавқени мустаҳкамлаши кутиларди.

Шукур Бурҳон Отелло — ўша Отелло билан бўйлашадиган ролни орзу қила бошлади ва бундай роль тез орада топилди. Бу мамлакат театрларида ҳам кам ўйналган «Юлий Цезарь»даги Брут образи эди.

Марк Брут бошлиқ республикачилар ҳокимиятни ўз қўлларига олгач, Брутнинг азиз дўсти Цезарь тахтга чиқади. Лекин Цезарь буларнинг ишончини оқламайди: у озод Рим халқидан айрилади, ўз шахсини ило-

хийлаштиради. Шундан кейин республикачилар Брут бошчилигида Цезарга суиқасд қилишга қарор берадилар...Цезарь ўлдирилади. Бироқ...

Кейин Брут сезадики, фитнага қатнашган кишилар Цезарни ундан Римни ҳимоя қилиб эмас, ўч олиш учунгина ўлдирган эканлар. Брут алданибди! Энди у билан «республикачилар» орасида кураш кетади. Оқибат Брут ўзини-ўзи ўлдиради.

«Ахир, бу асар Брут ҳақида-ку?» деб ўйлади артист ва бу олижаноб халқпарвар, пок ва мард инсон унинг бутун борлигини мафтун этиб қолди...

«Ҳамза» номидаги Академик театрнинг «Юлий Цезарь» спектакли ҳақида сўзлаш аввало, Шукур Бурҳон ҳақида сўз юритиш демақдир, деган эди санъатшунослардан бири, — чунки артист бу янги роли билан замонамизнинг энг улкан трагик актёрларидан бири эканини намоиш этди».

Шундан кейин Шукур Бурҳон яна мураккаб бир роль ўйнади. Бу дўсти, файласуф шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Улуғбек» фожиасида султон Улуғбек ролидир! Шу муносабат билан у «болалигига саёҳат» қилди: Самарқандга бориб, темурийлар даври осори атиқаларини кўрди, Улуғбек расадхонасига борди, санъат, маданият, ислом дини тарихи ҳақида кўп материаллар ўқиди. Темурийлар авлодининг сўнгги вакилларидаан Ҳусайн Бойқаро образи устида олиб борган ишлари ҳам қўл келди.

Айниқса, Мақсуд Шайхзода билан суҳбатлар...

Бу образни муваффақият билан ижро этгани учун Шукур Бурҳон Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Энди ижодига гултож бўлгулик роль ўйнаш иштиёқи туғилганди. У излана бошлади. Изланишлар уни яна классик драматургияга бошлаб келди: қадим юнон драматургиясига...

«Шоҳ Эдип» ҳозир сахнада ўйналмоқда.

Залда рус ҳам, ўзбек ҳам, хорижий томошабин ҳам бир хил ҳаяжон билан ўтиради. Асар хотимасига яқинлашар экан, у ер-бу ерда баралла йиғи овозлари эшитилади.

Парда ёпилади, томошабиннинг гулдурос қарсақлари остида яна очилади. Ўйчан, ҳорғин Шукур Бурҳон чиқади.

Халқ санъаткорнинг саҳнадан кетишини асло ис-
тамай, гуррос чапак, олқишларни яна кучайтиради.

Залдан чиққач, ҳар бир томошабиннинг боши эгик
кўринади: томоша таъсири, санъаткор ижросининг таъ-
сиридан тил лол, ундан-бундан тан берган юрак садо-
лари эшитилади: «Зўр! Зўр-э!»

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Шукур Бурҳоннинг ёр-
дўслари, шогирдлари ва мухлислари у кишининг суҳ-
батига боришади. Шукур ака: «Қандай ўтди?» — деб
сўрайди. Суҳбат якунида: «Бу роль мендан бутун куч-
қувватим, борим-борлиғимни талаб этади. Шунинг учун
розиман ролимдан, дейди. Кейин кулиб бош чайқай-
ди: — Окоси, Эдип тақдир башоратидан қочади, ле-
кин тутилади, чунки бу пешанасига ёзилган. Билма-
дим, артистлик ҳам менинг пешанамга ёзилган экан-
ми...»

1968

ҚАДИМИЙ БАКТРИЯ ТУПРОҒИДА

Қизим Сайёрага

*«Мен Оҳура-Мазда шафқат-ҳимоятим
остига оламнинг тўртинчи мамлакати
қилиб туғи баланд эрлар юрти Бактрияни
яратдим».*

«Авесто».

Ўрта Осиё!..

Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна, Довоний ва Чоч — мана,
бу мамлакатнинг қадимий ўлкалари, скифлар, суғдлар,
массагетлар тоҳарлар — қўшонлар ва турклар — мана,
бу қадимий мамлакатда яшаган қадимий халқлар. Ўзбе-
кистон, Қирғизистон, Тожикистон, Қорақалпоғистон
ҳамда Туркманистон ва Қозоғистоннинг бир неча ви-
лоятлари — мана ўша ўлкаларнинг бутунги номлари.
Ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, туркманлар, қорақал-
поқлар ва бир қисм қозоқлар — мана, ўша мамлакат-
да яшаган халқларнинг бутунги номлари.

Ўрта Осиё.

Уни Эрон шоҳлари забт этди. Бу ўлкада уларнинг
минг-минглаб сипоҳлари қолиб кетди. Бу ўлкани Ис-
кандар забт этди, унинг ҳам сон-саноксиз лашкарла-

ри ўз юртларига қайтолмай, қолиб кетди. Бу ўлкани Чингиз босиб олди, лак-лак мўғил солдатлари ҳам қолиб кетди. Лекин босқинчилар йўқ бўлди, уларнинг лашкарлари эса бу халқлар орасида сингиб, ўзлашиб кетди.

Ўрта Осиё.

Бу ўлка халқлари табиатта сифинишган эди бир вақтлар, сўнгра худоларни тўқиб чиқарди. Зардуштийлик каби динни яратиб, ўзига ҳайкал қўйди. У бир замонлар Буддапараст ҳам бўлди. Сўнгра мусулмонга айланди.

Ўтмишга қараб иш тутиш, мозийни салмоқлаб кўриш — кўп савоб ишдир, деган эди бир улуғ ёзувчимиз. Мен унинг савоб иш эканини билмай, ўтмишга қизиқдим, кўнглимда уни бугунги кун билан боғлаш истаги туғилди. Одатда, киши ёши ўтган сари қариндош-уруғи ким эканига қизиқади. Киши ёшлигида ватанини ташлаб муҳожир бўлиб кетса, кексайганда унинг тупроғини кўзига тўтиё қилади...

Эрамиздан икки юз йил аввал ўтган юнон ҳажвчи ёзувчиси Лукианнинг қуйидаги сўзлари менинг ҳолатимни аниқроқ ифодалаб берса керак. У «Ватан шанига» деган асарида шундай ёзган эди: «Менинг бу гапларим роят эски гаплардир (Бу гап икки минг йил бурун айтиляпти — Ш. Х.). Лекин ҳақиқат шундаки, ўз отасини севмаган фарзанд ўзганинг отасини ҳам ҳурмат қила билмайди ва... ўз Ватанини севмаган киши ўзгалар Ватанини ҳам қадрлай билмайди».

Дарвоқе, мен яқин йилларгача Ватаним тарихи, халқимизнинг урфу одатлари ва улар топинган динлар ҳақида нималарни билардим? Албатта, мактабда, университетда ўқитилган нарсаларни билардим...

Лекин бошқа баъзи бир нарсаларни ҳам билардим: аввало, Ватаним — Ўзбекистон. Туғилган жойим — Сурхондарёнинг Бойсун райони.

Бойсуннинг шимолида Тешиктош деган ғор бор, у ерда ибтидоий одамлар яшаган. 1939 йилда рус олими Окладников ўша ғордан икки юз миллион йил аввал яшаган «Неондертал одамининг суякларини топган. Шеробод районига қарашли Зараутсойдан эса ибтидоий одамлар чизган суратлар топилган. «Сурхон» совхоз яқинидан ғалати сопол тобутлар чиққан, ичи одам суякларига тўла экан...

Биз болаликда ғалати ўйинлар қилар эдик. Ёмғир

ёғмай қурғоқчилик бўлган кезлари бир тўп болалар билан уйма-уй юриб, қўшиқ айтар эдик. Баъзи байтлари ёдимда:

*«Сўз хотин, сўзма хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Ёмғир ёғсин, ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин,
Арпа-бугдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин.*

Шу қўшиқни айтиб, уйма-уй юрган кезларимизда орамизда битта яланғоч бўлиб олган шеригимиз ҳам бўларди. Уй эгалари ашуламизни эшитиб бўлгач, ўша яланғоч боланинг устидан бир сатил сув қуйиб, сўнг қўлимизга беш-тўрт танга пул беришарди.

Момом раҳматли қизик ҳикоялар айтиб берардилар-да. Биттаси мана, мундоқ. Тоғда Тиниқой деган бир кампир бўларкан. У ўлими олдида ҳам томга чиқиб олиб бундай деб куйларкан:

*Аюв¹ бўлсаям бойим² эди,
Аюв бўлсаям болам эди...*

Ашуланинг давоми ёдимда йўқ. Лекин мазмуни ёдимда. Тиниқой бир куни тоққа ровоч тергани чиққанида битта катта айиқнинг қўлига тушади. Айиқ уни кўтариб қочиб қолади. Форига элтиб, ўзига хотин қилади. Ойдан-ой, кундан-кун ўтиб, келинчак ўғил туғиб беради. Айиқ овга кетар экан, Тиниқой гор оғзида урчиқ йиғириб ўтирар экан. Бир куни шундай ўтирганида, қўлидан калаваси тушиб кетибди. Калава ўлгур думалай-думалай сой бўйига етибди. Бу пайт Тиниқойнинг туғишган акаси соҳилда янтоқ ўриб юрган экан. Йигит калавани қўлига олиб: «Нима сир бор экан тепада?» деб тоққа чиқиб борибди. Қараса, синг-лиси ўтирганмиш. Қучоқлаша кетишибди. Кейин акаси синглисини қишлоғига олиб кетибди. Айтмоқчи, Тиниқойнинг айиқдан бўлган боласини шу ерда ўлдирибди. Айиқ хотинини излаб қишлоққа тушганида уни ҳам ўлдирибдилар. Тиниқой қишлоқда яшайверибди.

¹ Айиқ.

² Эрим.

Лекин уни ҳеч ким олмапти. Айиққа хотин бўлганини ким ҳам оларди. Бечора Тиниқой дунёдан тоқ ўтибди. Шунинг учундирки, ҳар куни томга чиқиб, урчуқ йи-гириб ўтираркан-да, бояги қўшиғини айтар экан.

Момом бечоранинг шунга ўхшаган чўпчаклари кўп эди. Кўпи хотирамдан кўтарилган. Лекин яна биттаси эсимда. Эмишки, қадимги одамлар худога эмас, алла-қандай чўпларга ёки чўплардан одам суратини ясаб, ўшаларга сиғинишар экан. Бу қўлда ясалган одамлар ичига шайтон кириб олар экан-да, гапирар экан. Ана шунда денг қаёқдандир Ҳазрати Али деган бир киши пайдо бўлиб, «кофирлар»ни мусулмон қила бошлабди. Бизнинг Сурхондарёдаги кофирларни ҳам мусулмон қилиб бўлгач, шимолдаги балад тоққа чиқибди. У ерда яшовчи бир тоифа Ҳазрати Али билан унинг лашкарларини кўриши ҳамон ғорларга кириб бекини-шибди. Ҳазрати Али кутиб-кутиб зерикибди. Ахири: «Э, шунчаси мусулмон бўлди, булар ҳам бўлар-ке-тар», деб изларига қайтишган эмиш. Кейинча ғорларга яширинган ўша тоғлиқлар «кетар... катар» аталиб кет-ган эмиш. Дарҳақиқат, шу кунларда ҳам Бойсунтоғда-ги бир неча қишлоқда «катари» уруғи яшайди.

Бойсуннинг марказидаги мен катта бўлган маҳалла аҳлини ҳам катарилар дейишади. (Момом — онам-нинг онаси ҳам ўшалардан.¹)

У кишининг сумалак пиширганлари ёдимда. Баҳор кираётган пайт, момом омборхонадаги танча устида буғдой ундирган. Ҳар кун эрталаб унга шакароб қилиб сув сепарди. Муддати етганда тахтадек бўлиб қолган майсани олиб бурдалар, биз бўлсак уни ўғирда ту-йишга момомизга ёрдам берардим. Сумалак пиширил-ган оқшом ҳовлимизда байрам бўлиб кетарди. Бутун маҳалланинг хотинлари тўпланиб, саккиз қулоқли қозон атрофида қур тутиб ўтириб суҳбат, кулги билан тонг оттиришар эди.

Наврўзга яқин қолган бир ойлик муддатни «хут» дейишарди, бунинг ҳам шаънига тўқилган ашула бор эди:

*Хут яхши келса, қади-қади сун,
Хут ёмон келса, сойлар тўла бут.*

Яна баъзи бир урф-одатлар ҳам борки, булар ҳамон

¹ Ота авлодим Булуғурдан, «қоз» уруғига мансуб «туёқли» қабиласидан.

амалда. Бойсунда биров касалга чалиниб, бошини кўтаролмай қолса, гузарда шивир-шивирлар бошланади: «Э, узоқ йили ўлиб кетган Эшматбой билан оралари яхши эди. Ёнига чақиряпти бунини!» Шу гапдан кейин беморнинг давоси ҳам топила қолади: унинг яқин қариндошлари бир кечаси, эл ётгандан кейин қўллариди кетмон-бел, болта-теша кўтариб мазорга боришади. Ўша Эшматбойнинг гўрини очишади. Мурдани бу ёққа олишиб, болта-теша билан майдалашади-да, тагига ўтин қалаб, устидан ёғ қуйиб, ёндириб юборишади. Кейин, албатта, эл билмайдиган қилиб кўмиб қайтишади. Бойсундаги «Отам тортсин!», «Онам тортсин!», деган қарғишнинг ҳам илдизи шунда бўлса керак.

Яна шундай одат ҳам бор: марҳумни кўмиб келишгач, зикр тушадилар (уни «садр тепиш» деб ҳам аташади). Аёллар ўлик чиққан уй олдида доира қуриб, айлана бошлашади. Ўртада битта айтувчи хотин туради. Айтувчи бояги кўмиб келинган марҳумга мослаб, анъанавий марсияни бошлайди. Марҳумнинг номи, отонаси, уруғларининг номигача қўшиб, ўзига хос сифатларини ҳам унутмай куйлашга тушади. Куйнинг ҳазин «хув» деган нақоратини айтувчини ўраб олган аёллар бажаришади. Ижро этиш пайтида аёллар тинмай чапак чалиб, айланиб туришади.

Баҳор келганда бойчечак тергани Бойсунтоғ ёнбағирларига чиқардик. Ер бетига тилла-зардай сочилган бойчечакларни авайлаб узиб, гулдаста қилардик. Сўнг қишлоққа қайтардик-да, яна уйма-уй юриб қўшиқ айттардик:

*Бойчечаким бойланди,
Қозон тўла айрондир,
Айронингдан бермасанг,
Қозонгинанг вайрондир...
Қаттиқ ердан қалтираб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан югуриб чиққан бойчечак...*

Уй эгалари бизга айрон эмас, чақа бериб, бойчечаклардан олиб қолишар, кўзларига суриб, тавоб қилишарди.

Яна бир нарса ёдимда:

Бойсундаги тўй-маъракаларда бўладиган курашлар ҳам ғалати. Мана, иккита полвон гулхан атрофида аста

айланишади. Бирдан тўхташади, бир-бирига қарашади ва қўлларини олдинга чўзиб яқин кела бошлашади. Ана, бир-бирини юлқишди-да, яна орқаларига ўтирилиб, ўйнаб-ўйнаб кетишди. Биттасининг жазаваси тутиб, каттакон даврани уч-тўрт марта айланиб ҳам чиқди. Сўнг яна бир-бирига дуч келишди. «Ҳой, ўйнаб-ўйнаб олишинглар! Баракалло!» деб қўяди даврада хивич ушлаб айланиб юрган кекса полвон. Яна шуниси қизиқки, йиқитганнигина эмас, йиқилган бўлса-да, кўпроқ ўйин кўрсатган полвонни ҳам мақтаб кетишарди томошабинлар.

Полвонларнинг кураш ҳадисларининг ўз номи бор, ҳаммасини эса «чил» дейишади. Чилни кўп биладиган полвонни «илми кўп, амали кўп», деб ҳам аташади. Чилларнинг баъзи бирлари тожикча аталади, баъзи бирлари ўзбекча. Масалан, «пушбардор» деган чил бор, бу — елкадан ошириб отиш усули. «Морпеч» чили — рақибнинг оёғини ўз оёғинг билан илондек чирмаб олиб, бураб йиқитиш. Ўзбекча чиллардан, «туя чил» — майда-чуйда ҳаракат қилиб ўтирмай рақибини тўғридан-тўғри оёқ қўйиб ағдариш усули. Чилнинг «илдирриш», «қоқма», «силтов», «ётиб отар», «чўнқайтма» деган усуллари ҳам бор...

Менинг тарих, юртимиз тарихи деганда ёки халқимизнинг урфу одатлари, унинг топинган қадимий динлари ҳақида билганларим шулар эди.

Яна икки оғиз сўз: Сурхонда ҳалиям уруғ суриштириш одати бор. Баъзи қариялар кишининг афт-башарасига, қилиғига қарабоқ, унинг қайси уруғдан эканини беҳато айтиб беради. Масалан, «бу қўнғирот» дейди. «Анави жуз» (юз), «буниси қатаған», дейди. Бошқасини «қора қўнғирот», «тўғиз», дейди.

«Қатаған қаттиқ эл, ўртада жуз бўлмаса».

Бойсун тоғларида юрганинга валади-валади лаҳжаларда сўзлашувчи одамларни учратиб ҳайрон қоласан. Масалан, тоғнинг ичкарасида Қўйроқ деб аталган қишлоқ борки, халқи тошкентликларга ўхшаб, «вотди, вотди», деб гаплашади. Мачайликлар «боргон, келгон» деб «гон» қўшимчасига урғу бериб сўзлашади. Омонхона дарасидаги бир неча қишлоқ қадимий турк тилида сўзлашади. Ўйлашимча, Ўрта Осиёда яшаган халқларни билмоқчи бўлган тилшунос олим учун

Сурхондарё чўллари, тоғлари ажойиб бир хазина бўлса керак.

Болалик вақтидаги хотираларимдан яна нималар сақланиб қолган экан.

Ҳа-я, пахта теримига кўпинча «Сурхон» совхози томонга борардик. У ерда пахтазорнинг ўртасида дўппайиб турган тепалар кўп. Биттасини Далварзин-тепа дейишарди. Унинг устига чиқиб чиллак ўйнаётган, кураш тушаётганимизда, ғалати чуқурлар лабига бориб қолардик. Тикилиброқ қарасак пишиқ гишт синиқлари, сочилиб ётган сопол парчаларига назаримиз тушарди.

Термизда бир акам яшайди, шунинг уйига борганимда шаҳар музейига ҳам кирардим. Музейда бир-нарсани мени чўчитарди: оқ супа устида ўтирган катта-кон ҳайкал! Худди одамнинг ўзи! Оқ ганчдан ясалган... Лекин боши йўқ. Сўнгра музейда ойнавон қилиб ишланган қутичалар ичида ғалати тангалар турарди. Уларни занг босган-у, аммо антиқа башарали одамларнинг расми кўзга чалинади. Термиздан Бойсунга қайтаётганимда бўлса Эски Термиз деган жойдан ўтардик. Унинг орқасида Амударё оқариб кўринар, дарё соҳилида қад кериб турган қизиқ миноралар, деворлар, вайроналар кўзга ташланарди. Улардан беридаги паст-баланд тепаликларда эса Далварзинда кўрганимдек, сопол синиқлари, гишт парчалари сочилиб ётарди.

Кейинчалик мана, нималарни билиб олдим:

Тешиктош ғоридан неондертал одами суяқларининг топиллишида жуда катта ҳикмат бўлиб, олимларимизнинг айтишича, бу нарсани Ўрта Осиё тупроғида ҳам қадим-қадим замонларда одамлар яшаганидан далолат берар экан. Шу нишона топилгунга қадар баъзи бир хорижий олимлар орасида «Ўрта Осиёда ибтидоий одамлар яшамаган», деган фикр ҳукмрон экан. Ўзбекистонимизнинг турли ғўшаларидан чиқиб қолган ёввойи одам кулбалари қолдиғи, иш қуроллари эса, ҳали бу нуқтаи назарни тамоман рад этиш учун камлик қилар экан... Зараутсойдан топилган ибтидоий одамларнинг чизиб кетган расмлари бўлса, хорижий олимларнинг бу санъатга қизиққани, бинобарин — санъатга эҳтиёж, яъни кишининг ташқи муҳит билан алоқасию ўзининг ҳис-туйғуларини бирон-бир шаклда ифода этиш зарурати — одамзоднинг туб табиатига хос, деган улуғ ҳақиқатни ҳам исботлар экан.

Мен кўп сафарларга чиқдим. Тешиктош гори тагида туриб, дўстларим даврасида уни томоша қилдим, горнинг даҳшатли оғзи, тепадан осилиб тушган ёввойи тоқлар ва горга олиб кирадиган сўқмоқлардан кўз узиб, жанубга — Сурхон водийсига тикилганимизда, қалбим ифтихор туйғуси билан тўлди:

«Бу бизнинг Ватан! Ота-боболаримиз, аجدодларимиз тупроғи бу!.. Уларнинг олис авлодлари эса, мана бу горда яшаган ёввойиларга, тўғрироғи, Ер шарининг дастлабки одамларига бориб тақалади!» Ватан туйғуси, тупроққа меҳр туйғусининг бошланғич нуқталари шулар бўлса керак-да!.. Зараутсой этагида туриб, рассом дўстим Рўзи Чориев билан уни томоша қилганим ҳам асти ёдимдан чиқмайди. Унинг «Ана, санъатимизнинг боши! Боболаримиз ҳам санъатпараст бўлишган!» деб ҳайқирганлари ҳамон қулоғим остида жаранглайди.

Момоннинг Тиниқой кампир ҳақида айтган эртанинг маъзини кейинча чақишга уриниб кўрдим. Олдин: «Бу афсона мусулмончилик даврида яратилган. «Хотин киши эр кишига бўйсунishi керак, эр ким бўлишидан қатъи назар, ундан ажралмаслиги керак», деган қонидани халққа сингдириш учун тўқилган», деб ўйладим... Кейинчалик бошқа фикрга келдим...

Шундан кейин менинг табиатта — жониворлар, паррандалар, ҳатто йиртқич ҳайвонларга ҳам муносабатим ўзгариб кетиб, уларни ўзимга қандайдир қариндош деб биладиган бўлдим. Гап шунда эканки, ибтидоий одамлар ўзларини табиатдан ажратмаган, балки унинг бир бўлаги, узлуксиз бир бўлаги, деб билганлар. Шунинг учун улар табиатдаги ҳар бир гиёҳ, ҳар бир жонли жониворда ҳам тил бор, улар ҳам одамзодга ўхшайди, деб ўйлаганлар. Шунинг учун ҳайвонларнинг одамларга ёрдами, ёхуд одамларнинг ҳайвонлар билан дўстлиги ҳақида афсоналар тўқишган...

Менинг назаримда, Тиниқойнинг «айиқ эри» ҳасратида айтадиган қўшиғида ҳам инсоннинг табиатга яқинлиги ўз ифодасини топган. Оқибатда, табиат ҳодисаларини саралаб, яхши-ёмонга ажратган. Кундалик ҳаётга жуда ҳам қўл келадиганларига илоҳий тус берган. Масалан, Оловга, Сувга, Ерга ва Ҳавога.

Ажабо!.. Момом боёқишнинг «сувга тупурма» дейишлари, ёмғир ёймай қолган кезлари бизнинг «сўз хотин» айтиб юришларимиз, бу билан аллақандай мавҳумотдан ёмғир тилашларимиз, яна тағин, олов билан

боғлиқ гаплар — буларнинг ҳаммаси ўз-ўзидан пайдо бўлмаган экан-да? Буларнинг илдиэлари ибтидоий ҳаётимизга бориб боғланар экан-да!

Наврўздаги қувончларимиз, бойчечак териб келганда, кишиларнинг суюнганини эсланг!

Ахир, нега Наврўзда қувонмасин халойиқ? Баҳор келди, баҳор! Далага қўш чиқади, ерга уруғ сепилади. Ундан ҳосил унади...Ҳаёт давом этади, ҳаёт! Унинг давом этиши учун биринчи қадам бўлиб хизмат қиладиган кун — наврўз. Бу одатлар ҳам бизга ўтмишдан қолган, балки ўша деҳқончиликнинг дастлабки онлари — кўчманчи ҳаётни тарк этган дамларимиздан қолган.

Яна бир нарса мени ҳайратга соларди. Гап сопол тобутлардаги одам суяклари ҳақида кетяпти...

Бу тобуту ундаги суякларнинг ёши етти-саккиз минг йилдан ошиб кетар экан. Ўша даврда Ўрта Осиёда мурдани гўштдан тозалаб, суякларини ана шундай сопол тобутларга солиб кўмиш расм бўлган экан. Бу одат фақат жанубда бўлмай, бутун Ўрта Осиёда ҳам бор экан. Бундай астадонлар (юнонлар уни «оссуарийлар» деб юритган) ўлкамизнинг деярли ҳар бир бурчагидан топишган. Тошкент тарих музейида ҳам турибди бундай астадон.

Бу урф-одат тўғрисида юнон тарихчиси Секст Эмпирик: «Гирконийлар (ҳозирги туркманларнинг қадимий аждодлари бўлса керак — Ш.Х.) мурдаларни итга ташлаб едирганлар», деб ёзади Порфирий, «Бақтрияликлар (ҳозирги Сурхон элининг олис авлоди — Ш.Х.) ҳам мурдаларни ҳайвонларга едирганлар», дейди. Помпей Трог: «Парфияликлар мурдаларни ит ва йиртқич қушларга едириб, суякларини ажратиб олишган ва ерга кўмишган», деб ёзади. Албатта, у бир оз ноаниқликка йўл қўйган: сопол тобутларга солиб, уйларнинг кўзга кўринарли жойларига қўйиб қўйишган, ҳатто астадонларнинг сирти ҳар хил гуллар билан безатилган.

Бундай расм-русумнинг маъноси нима экан? Бу ҳам содда: ахир, одамлар Сувни, Ўтни, Ерни ва Ҳавони, юқорида айтилганидек, шунчалар муқаддас санашар экан, нега энди уларни яна булғашлари керак? Ҳа, мурдага улар ифлос нарса, деб қараганлар... Бироқ қадимги аждодлар қариндош-уруғларнинг изсиз йўқолиб кетмаслиги ҳақида ҳам қайғурганлар.

Термиз, Тошкент музейида антиқа ҳайкаллар бор. Қўриниши жуда ҳам ибтидоий, қандайдир аёл кишининг ҳайкалчалари.

Бу ҳайкалчалар саккиз минг йил илгари инсонлар ўтроқ ҳаётта қадам қўйган замонларда яратилган бўлиб, унда Хотин худоси акс эттирилган экан. Баъзи олимларнинг айтишича, бундай ҳайкалчалар ҳам хонадоннинг кўринарли жойларига қўйиб қўйилган.

Хотин худоси — илоҳийлаштирилган Ернинг ўзидир. Аёл фарзанд туғиб, ҳаётнинг давом этишини таъминлайди. Она-Ер деб, она номига ерни қўшиб айтиш ҳам ўша замонлардан қолган. Кейинчалик бу худо Ҳосил худоси билан алмаштирилган ва унга Анахита, деб ном қўйилган. Буни баъзи манбаларда Анахита — Артемида, деб ҳам ўқиб қоламиз. Ўтта топиниш ҳам кейинчалик Қуёшга топиниш шаклини олган ва қуёш худосини Митра деб номлаганлар: кейинчалик бу ном Митра — Геракл деб ҳам ишлатила бошланган.

Замонлар ўтиши билан Ўрта Осиё халқлари топинган турли худолар бир-бирига сингиб кета бошлаган, заифлари йўқолиб, зўрроқ худолар ижод қилинган. Инсонларнинг ақл-заковати ўсгани сари оламда икки куч ҳукмрон эканини пайқаган, бири — Яхшилик — Нур, иккинчиси — Қоронғулик — Ёмонлиқдир, деган хулосага келганлар. Буларга ўзларича ном ҳам беришган. Яхшиликни Оҳура-Мазда, Ёмонликни Аҳраман, деб аташган. Ниҳоят, ёзув пайдо бўлган ва унда дунёни тафаккур этиш қонунлари акс этган. Ўтта, Сувга, Ерга ва Ҳавога чўқинувчиларнинг, бошқача қилиб айтганда, Оҳура-Мазданинг паноҳида яшовчи халқларнинг муқаддас китоби вужудга келган... Бу — муқаддас китоб ва унда зикр этилган мукамал динни кимнингдир номи билан боғлаш эҳтиёжи ҳам туғилган, ниҳоят, уни афсонавий шоҳ Зароастр ёхуд Зардуштий номи билан боғлаганлар. Кейинчалик... бу китоб, эрамиздан аввалги бешинчи асрларда Эрон шоҳлари қўлига тушиб қолган. Улар муқаддас китобга хоҳлаганларича ўзгартишлар киритганлар: ҳатто унда акс эттирилган ўрта осийлик миллий қаҳрамонлар — Широқ, Тўмарис ва Рустамларни ҳам китоб саҳифаларидан ўчириб ташлаганлар.

У китобнинг номи — «Овесто», у зардуштийлик динининг тавротидир, инжили, қуръонидир.

Хўш, у китоб Ўрта Осиё ўлкаларининг қай бирида, қаерида яратилган? Бунга сиз ҳам қизиқсангиз керак, хурматли китобхон?

Илмда уч хил фараз бор экан. Биринчиси... Келинг гапни чўзиб ўтирмай, юнон тарихчисига сўз берай.

Диадор: «Ини (эрамиздан аввалги саккизинчи асрларда яшаган Оссурия шоҳи) ўзининг яқин кишиларидан бирини Мидияга (Озарбайжон ҳам Мидия шоҳликлари таркибида бўлган) ҳоким этиб, Осиё ерларини босиб олишга отланди. У ўн етти йил давомида ҳиндлар ва бактрияликлардан бошқа ҳамма элатларга ҳокимлик қилди... Бактрияга бир неча бор ҳужум қилиб, ниятига етолмагач, у билан урушни тўхтатди. Чунки Бактрия халқлари жуда жанговар бўлиб, мамлакат шаҳарлари ҳам мустаҳкам қўрғонлар билан ўраб олинган эди».

Тагин битта юнон тарихчисига сўз.

Помней Трог: «Ниннинг энг сўнгги жангги Бактрия шоҳи Зардуштий (Зароастр) билан бўлди. Айтишларича, Зароастр тилсимот санъатини кашф этган бўлиб, дунёнинг моҳияти ва юлдузлар ҳаракати билан шуғулланар эмиш... Нин Бактрияни эгаллагач, у ерда гўзал Семирамидага уйланди ва Бактриядан беҳисоб олтин-жавоҳир билан юртига қайтиб кетди».

Энди бир-икки изоҳ: аввало, Оссурия шоҳи Ниннинг Ўрта Осиёга бостириб киргани ҳақидаги тарихни кўп олимлар афсона, дейди. Лекин В. И. Массон: «Бу бўлиши мумкин. Буни Сурхондарёдаги Кучуктепада олиб бориладиган қазув ишлари исбот этади, чунки у тепа эрамиздан аввалги саккизинчи асрга тегишлидир», дейди. Лекин натижа қандай бўлиб чиқишидан қатъи назар, юнон тарихчиларининг эрамиздан аввалги саккизинчи асрда «Оссурия шоҳи Бактрияга бостириб кирди, мамлакатнинг кўп шаҳарлари, мустаҳкам истеҳкомлар билан ўралган эди», деб ёзишларининг ўзиёқ Бактриянинг ғоятда қадимий мамлакат эканига яна бир далилдир. Агар Массоннинг фарази тўғри чиқса, унда Ўрта Осиёнинг шаҳарларига берилаётган ёш ҳам ўзгариб кетиши шубҳасиз. Бу ўринда бизнинг диққатимизни Бактрия шоҳини Зароастр (Зардуштий) деб аталиши ва унинг олам моҳияти билан қизиқиши ўзига тортади. Чунки бунда муқаддас китобнинг яратилган жойи Бактриядир, деган биринчи фараз бор.

Иккинчи фараз.

«Овесто»нинг охирида, бу китоб дарё ёқасида яратилди: у яратилган маконнинг бошқа тарафи қумликдир: узоқда тоғлар ҳам кўриниб туради, деб ёзилган. Яна, китоб яратилган ибодатхонанинг саккиз эшиги бор, бир хонанинг мўрисидан муқаддас олов чиқиб туради, дейилган. Шу изоҳга асосан Толстов бошлиқ бир туркум олимлар: «Овесто»нинг майдонга келган жойи Хоразмдир», дейишади. Дарҳақиқат, Хоразмнинг Қўй қирилган қалъаси ўша асрларга тегишли ёдгорлик бўлиб, Урганчдан қирқ километр узоқда жойлашган, унинг бир тарафи Амударё, бошқа тарафи қумликдир. Узоқда кичик бўлса-да, тоғлар ҳам кўриниб туради... Қолаверса, «Овесто»нинг барҳаёт «ўлиб тирилувчи» пайғамбари Сиёвуш бўлиб, хоразмликлар қадим-қадим замонлардан бери уни ўз ажодлари санаб келишади. Ўнинчи аср — хоразмшоҳлар даврида эса от миниб бораётган Сиёвушнинг расми солинган тангалар ҳам забт этилган. Бақтрия шоҳи Зароастр «самоват сирлари билан қизиққан» дейилганидек, С. П. Толстовнинг Қўй қирилган қалъа тепасидаги бешта мўрини осмоний жисмларни ўрганиш учун очилган, бу қалъа расадхона вазифасини ҳам бажарган, деб чиқарган хулосаси ҳам диққатга сазовор.

Тағин бир туркум олимлар китобнинг пайдо бўлган жойи деб Озарбайжонни кўрсатади, бунинг учун Боку яқинида яқин йилларгача сақланиб келган — мурдаларни қушларга едириладиган минораси ва зардуштийликнинг пайғамбари Сиёвуш номининг бутунги кунда ҳам Озар ўлкасида кўп қўйилиши каби фактларни мисол қилиб кўрсатишади... Бу учинчи фараздир.

Лекин биронта олим ҳам «Овесто»ни Эронда яратилди, демаган.

Шундай улуғ инсонга беҳад яқин ибтидоий дин зардуштийликни ва унинг муқаддас китоби «Овесто»нинг Ўрта Осиё тупроғида яратилиши беҳад қувончли ҳолдир.

«Овесто» жами йигирма жилддан иборат бўлиб, ҳозирда унинг беш жилди сақланиб қолган. Бошқаси Искандар Эронга ўт қўйганда куйиб кетган. «Овесто»нинг тилини на туркий тиллар гуруҳига, на эрон тиллари гуруҳига қўшиб бўлади. Уни эрон тилларидан

бирида ёзилган, деб даъво этадиган олимлар ҳам исботга ожиз...

Оламдаги ҳамма динлар, шу жумладан, зардуштий дини ҳам яратилишда инсоннинг кундалик ҳаёти, эҳтиёжи ва ахлоқи каби жиҳатларни ҳисобга олиб, унга фойда етказишни кўзда тутиб яратилган. Бироқ дин ҳукмдорлар қўлига тушгач, ўз вазифаларини ўзгартириб, уларга ўйинчоқ бўлган. Даҳшатли ўйинчоқ бўлиб кетганки, ҳокимиятни мустаҳкамлаш, халқни ўз қўлида тутиб туриш, унинг эркин овозини бўғиш қуролига айланган. Узоққа бормасдан, ушбу зардуштий динига яна бир назар ташлайлик. Бу диннинг инсонга нақадар яқин экани ўз-ўзидан маълумдир. Бироқ у оқибатда нима бўлди?

Мана, сизга бир мисол (бундаги сўзларни Эрон шоҳи Доро Бисутин қояларига ёздириб қолдирган).

«Мен Доро, Эрон шоҳи сўзим бу: Худолар худоси Охура-Мазда мени қўлагани учун қуйидаги мамлакатларни босиб олдим: ...Оссурия, Денгиз ёқасидаги Миср...Ориёна, Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна... Жами бўлиб йигирма уч мамлакат менга бож тўлайдиган бўлди ва ҳукмимни қабул этди... Парфияликлар билан гирконийлар менга қарши исён кўтарган эди, Охура-Мазда мени қўлагани учун улар исёнини ҳам бостирдим... Сўнгра Охура-Мазда менга Сўғдиёна шимолидаги мамлакатларни ҳам тақдим қилди. Илоҳим, бундан кейин ҳам Охура-Мазда мендан ва менинг оиламдан ўз мурувватини дариг тутмасин».

Эрон шоҳларининг ҳам куни битди. Кичкина Македониядан чиққан Аристотелнинг шогирди «отам Филиппнинг қасдини оламан», деб Эронга етиб келди ва уни эгаллаш билан қаноат қилмай, Амударё соҳилларига қўшин туширди. Энди унинг учун бошқа бир баҳона керак эди. У ҳам топилди: «Эрон шоҳи зулми остида эзилган мамлакатларни озод қиламан!» деб Бақтрияга бостириб кирди. Ундан Сўғдиёнага ўтди. У ерда ҳам ерли аҳолидан бир юз йигирма минг кишини қурбон қилиб, икки йил деганда, «Эрон шоҳлари зулмидан озод этди». Лекин тарих ҳамиша бир антиқа ҳолнинг гувоҳи бўлиб келди: босқинчилар ҳеч қачон босиб олган ўлкаларида яшаб қолмаганлар, уларнинг ҳокимияти ҳам абадий бўлмаган.

Қадимий Бақтрия тупроғида Юнон-Бақтрия деб аталмиш давлат вужудга келди. Унинг ҳокимлари, одатта

кўра, юнонлардан эди. Термиш (Тармит) сўзи ҳам ана шу ҳокимлардан бири Евтимит номидан олинган дейдилар.

Юнон — Бақтрия шоҳликлари ҳукм сурган вақтда Бақтриянинг санъати ва маданиятига, — умуман, маънавий ҳаётига кўп янгиликлар кирди. Юнон классик театри таъсирида мамлакатда театр санъати ўсди. Баъзи томоша масканлари бу тупроқда ҳам қурилган, бироқ мамлакат кейинча шу қадар кўп ағдар-тўнтар бўлганки, ўша кошоналардан ном-нишон ҳам қолмаган, дейишади. Александр Македонский, юнон тарихчиларининг хабар беришича, сафарда чарчаб дам олган кезларида ҳам кўчма театрларда юнон драматурглари Софокл ва Еврипидларнинг асарларини қўйдирган. Шундай экан, Бақтрияда юнон театрларига ўхшаш томошахоналар қурилган бўлиши шубҳасиздир. Юнон ҳайкалтарошлик санъати ҳам бизга кириб келди ва тараққий этди, унинг ажойиб намуналарини ҳозир ҳам бир шаҳар музейида учратиш мумкин. Туркманистоннинг қадимий пойтахти Нисодан топилган Афродитанинг мармар ҳайкали, фил суягидан нақшинкор қилиб ишланган ҳар хил идишлар бу санъатнинг классик намуналаридандир.

Пугаченкова ва Ремпелнинг «Ўзбекистоннинг оламшумул санъат асарлари» китобида битта патниснинг расми бор. У патниснинг ягона нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, у ҳам ҳозир Нью-Йорк музейида сақланади. Ана шу патнисдаги расмга диққат билан тикилайлик: тепада пайлари бўртиб чиққан, қиррабурун, яланғоч одам ёнбошлаб ётибди. Унинг ёнида бир қизалоқ кекса кишини етаклаб кетяпти. Булар — Еврипид трагедиясининг қаҳрамонлари — Геракл билан кўр чол ва унинг невараси. Патниснинг қуйироғида туркбашара бир йигит чордана қуриб ўтирибди, унга ёшгина аёл қадаҳ тутиб турибди. Патниснинг ўртасида ҳосил худоси Дионис жилмайиб турибди. Маҳаллий халқ вакили билан юнонлар акс эттирилган бу патнис Бақтрияда санъатнинг шу тури ҳам ўсганини кўрсатади.

Юнонлар Бақтрияни босиб олганларигача ҳам бу ўлканинг ўз маданияти, санъати бор эди. Агар шундай бўлмаса, юнон тарихчилари ўз асарларида «Бақтрия — минг шаҳарли мамлакат», деб мақташармиди? Ёки бу ўлка Оссурия шоҳларининг бостириб киргани

ҳақида «афсоналар» тўқишармиди?... Қолаверса, юнонлар келганига қадар Бақтриянинг ўз ёзуви ҳам бор эди. У йигирма тўрт ҳарфдан иборат эди. Юнонлар даврида «Бақтрия ёзуви» улардан битта ҳарф қўшилган. Бақтрияда қадим-қадим замонлардан бери театр-масхарабозлик санъати ҳам ривож топган эди. Унинг илдири астадонлар ясалган замонларга бориб тақалади: астадонларнинг кўпчилигидан суяклар билан бирга қандайдир ниқоблар ҳам топилган. Маймуннинг, эчкининг ниқоби...суяк эгаларининг маймун ёхуд эчки қиёфада томошалар кўрсатганига ишорадир. Бақтриянинг ўзига хос ҳайкалтарошлик санъати ҳам ривожланган эди: эрамиздан минг йиллар аввал ясалган хотин худосининг ҳайкаллари эсланг...

Юнон-Бақтрия шоҳликлари даврида санъат янада ўсди. Энди юнон санъати таъсирида такомиллашиб, бойиб борди. Ҳалиги патнисни ҳам Юнонистондан келган усталар эмас, ерлик усталар ясаганига шубҳа йўқ. Нисодан топилган ҳайкаллар ҳам шундай.

Юнон-Бақтрия шоҳликлари ҳам тахтни мустаҳкамлаш учун диндан тиргак сифатида фойдаландилар. Ерликларнинг қуёш худоси Митра ёнига Геракл ҳам қўшилгани, ҳосил худоси Анахита ёнига Артемида ҳам қўшилгани бунга исбот, яъни уларнинг ўзлари билан олиб келган динлари ерлик халқнинг зардуштийлик дини билан аралашиб кета бошлади. Юнонлар ўз динларини араблардай зўрлик билан ёймади. Чунки уларнинг дини ўта содда бўлиб, ерлик халқ топинган дин билан рақобат қилишдан ожиз эди. Зардуштийлик ҳам моҳият эътибори билан уларга қўл келмасди. Демак, уларга қандайдир бошқа бир дин керак эди.

Будда инсонга шундай таълим беради: сен қардошларингни қизиқтирган нарсалар билан қизиқма. Инсонларни йўлга бошловчи истак-интилишлар сенга ёт бўлсин. Барча ҳис-туйғулардан воз кеч. Умуман, жамиятдан қанча четда бўлсанг, шунча пок бўласан, дейди. Хуллас, Юнон-Бақтрия шоҳликларига мақбул дин будда эди. Улар бу диннинг Ўрта Осиёда кенг ёйилишига имкон яратдилар.

Чунки босқинчилар ҳар қачон ҳам, ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлашга ёрдами тегадиган нарса борки ундан фойдаланганлар. Масалан, Александр Македонский Эронни босиб олганида, саркардаларининг эътироз билдиришларига қарамай, форсий урф-одат-

ларни қабул қилган, ҳатто халқ билан сўзлашгани чиққанида эронийга ўхшаб кийиниб чиққан. Бу, албатта, халқ орасида зобитлар ҳақида яхши фикр туғдириш учун қилинган ҳийладир. Чор Россияси Ўрта Осиёни қўшиб олганида Туркистон генерал-губернатори мусулмонча кийиниб, халқ олдига Қуръон кўтариб чиққан.

Яна тарихга бир назар. Шарқий Туркистон ўлкаларида кўчманчилик қилиб юрган юиджэй қабилалари Хитойнинг тазйиқида қочаётган хунларга дош беролмай, жанубга силжиди. Довоний, Чоч ўлкаларидан ўтиб, Амударё бўйларига етди. Сўнгра жуда тез орада Афғонистон, Эроннинг бир бўлаги, Ҳиндистоннинг ярми ва шимоли-ғарбда Каспий кўли ёқасигача бўлган юртларни қўл остида бирлаштириб, каттакон бир империя тузди. Империя, ўша қабилаларнинг энг жанговари ҳисобланган гўйшанлар номи билан аталди. Кейинча «Қўшонлар империяси» деб юритилди.

Империянинг маркази қаерда бўлган? — деган савол кўп текширувчиларнинг бошини қотирди. Бурноғи йили Душанбеда бўлиб ўтган қўшон даври санъатига бағишланган симпозиумда ҳам бу ҳақда гап бўлиб, бир фикрга келинмади. Лекин унинг дастлабки пойтахти Термиз атрофида бўлган, деган фикрни кўпчилик маъқуллади. Дарҳақиқат, Термиз атрофидан топилган ва топилаётган топилдиқлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бир гуруҳ олимлар қўшон императорларининг резиденцияси деб, Далварзинтепа яқинидаги Холчаён қўргонини кўрсатадилар¹.

Қўшонлар кўчманчи халқлардир. Шунинг учун улар қўшнилари бактрияликларга нисбатан маданиятда анча орқада эдилар... Лекин улар Довоний ва Чоч (Фарғона ва Тошкент) каби маданиятли манзиллар билан чеғарадош эдилар. Уларнинг урф-одатларию тилларида ҳам яқинлик бўлган, ҳатто қиз бериб, қиз олганлар. Шунинг учун ҳам маданиятдан хийла хабардор бўлганлари шубҳасиз. Шунинг учун улар Бактрияга кирганларида унинг маданияти, санъатини қандай бўлса шундоқлигича қабул қилишдан ташқари, унинг ўсишига ҳам ҳомийлик қилдиларки, оқибатда у антик маданият деб ном олди!

¹ Санъатшунос Г. А. Путаенкова «Қўшонларнинг пойтахти Далварзинтепада бўлган», деб чиқди.

Баъзи юнон тарихчилари қўшонлар кўчманчи бўлганлари учун йўлларида учраган ўлкаларни талаб, вайрон қилиб ўтишди, дейдилар. Бу хато, исботсиз гап! Аксинча, босқинчи юнонлар ҳокимиятини сингдириб эзилаётган халқлар уларни яхши кутиб олишган. Шу туфайли қўшонлар кишини ҳайрон қолдирарли қисқа муддат ичида кўплаб майда мамлакатларни бирлаштириб, Рим, Хитой, Парфия империялари билан рақобат қила оладиган даражада йирик империя барпо этишди.

Қўшонлар империяси нечоғлик кучли бўлмасин, Римда элчилари дипломатик алоқалар олиб бориб, ўзлари Хитойга юришлар қилиб турмасин, улар ҳам сирли қурол — динга муҳтож эдилар ва улар ҳам узоқ мулоҳаза қилмай, буддапарастликни қабул этдилар. Ҳатто бу дин император Канишка даврида давлат дини, деб эълон қилинди. Шундан кейин Ўрта Осиёда буддапарастликнинг ибодатхоналари қурила бошланди. Будда таълимотини тарқатувчи олимлар — коҳинлар ҳам етишиб чиқди. Шулар ёрдамида бу дин Хитойга, ундан Японияга ҳам ўтиб кетди. Бироқ буддапарастлик Ўрта Осиёда оммавий тус олмади, у империя пойтахти яқинидаги ўлкалардагина кенгроқ тарқалди, холос.

...Университетни битирганимдан кейин Тошкентда қолдим. Бир йил ўтказиб Бойсунга жўнадим. Термизда Менгзиё Сафаров билан учрашиб қолдим. (Бу йигит университетнинг тарих-археология факультетида ўқир, мунозарани яхши кўрарди. Кўпинча у мавзунини тарихга бурар, мен эсам: адабиётга бурардим).

— Бойсунгами? — деди у.

— Бойсунга, — дедим.

— Борарсиз. Олдин мен сизга антик дунё монастырини кўрсатаман, — деди.

Мен ўша вақтларда Ўзбекистон тупроғида антик дунёдан қолган ибодатхона бўлишини тасаввур ҳам эта олмасдим. Қизиқиб қолдим.

У Амунинг шундоқ ёқасида экан. Лекин у кўзга ташланиб турмайди. Билмаган киши устидан босиб ўтиб кетиши ҳам мумкин. Янтоқ, шувоқ ўсиб ётган бир тепанинг остида жойлашган. Ҳа, шундай. Ҳиндистонда ҳам кўпгина Будда ибодатхоналари ғорларда жойлашган. Лекин шуниси борки, бу ибодатхона ҳинд ибодатхоналаридан фарқ қилади...

Шундай қилиб, йигирманчи асрнинг етмишинчи йилларида йигирма аср аввал қурилган ибодатхонага қараб йўл олдик. Тепага урлаётганимизда, тешикнинг олдидан чиқиб қолдик.

— Тушамиз! — деди Менгзиё ва мени ҳайрон қолдириб сакради. Пастда қум тагида босилиб кетган зина бор экан. Мен ҳам зинадан тушиб, изма-из боравердим. Қаршимизда узун кетган қоронғи ғор намоён бўлди. Шипи жуда баланд, охирида йўлак борми, у ёқдан ёруғ тушиб турибди.

Биз ибодатхонани томоша қилиб чиқдик.

Деворлари бир замонлар қизил бўёқ билан бўялган, баъзи олимларнинг айтишича, турли-туман расмлар билан безатилган. Лекин ҳозир ўша безакларнинг изларигина қолган.

Бу ибодатхона, умуман, буддапарастлик ислом келгунигача Ўрта Осиёда ҳаёт эди. Сўнг у тамомила инқирозга юз тутди. Ўша кезларда ибодатхонанинг ташқи иморатлари бузиб ташланди. Ҳозир биз тушиб чиққан тешикларни эса археологлар очганлар. Ҳозирча ибодатхонанинг фақат битта зали очилган. Унинг заллари кўп бўлиши керак.

Ер остидаги ибодатхонадан топилган нарсалар музейларга кўчирилган. Масалан, ўзи йўқолган каттакон Будда ҳайкалининг ўнг қўли Термиз музейида. Ибодатхона деворларида санскрит ёзуви, қўшон ёзуви сақланган. Агар бу ёзувлар сақланмаганда биз жуда катта илмий қимматга эга бўлган хазинадан қуруқ қолар эканмиз, қўшон ёзуви бизда ҳозиргача шу ердангина топилган. Бу, аслида, «Бақтрия ёзуви»дир. Қўшонлар мамлакатга эгалик қилганларига қадар ҳам мавжуд эди. Баъзи манбаларда «тоҳар ёзуви» деб ҳам аталади. Тоҳарлар ўша юиджэй қабилаларининг бир шажарасидир. Ибодатхонадан яна бир неча идишлар топилган. Уларда ҳам ҳар хил ёзувлар бор.

Ибодатхона бузилмасдан бурун қандай кўринишга эга эканини ҳозир тасаввур этиш қийин. Лекин ер остидаги зал қип-қизил бўёқ билан бўялгани, меҳробларда шамлар ёниб тургани аниқ. Баланд, муҳташам айвонлар. Уларни барваста устунлар кўтариб турган. Устунлар орасида ҳар хил қиёфадаги ҳайкаллар. Яна қизиқ жойи шундаки, бутхона айвонининг пештоқлари ҳар хил чолғу асбоб ушлаган қизларнинг ҳайкаллари билан безатилган...

Биз томоша қилган ибодатхона залларидан ҳозирча ундай ҳайкаллар топилгани йўқ. Ундай ҳайкаллар у ердан ўн саккиз километр шимолдаги Айритом бутхонаси яқинидан топилган: чегарачиларимиз Аму бўйлаб қайиқда сузиб бораётганларида сув остида ялтираб ётган ҳайкалларни кўриб қолишган. Чиқариб олиб тегишли илмий муассасаларга юборишган. Бу ҳайкаллар топилганда, илмда катта шов-шув бўлиб кетган, ҳатто баъзи олимлар бунинг ростлигига ишонмаган ҳам эди.

Ўша бешта қиз ҳайкали ҳозир Ленинградда турибди. Улардан кўчирилган нусхалар Термиз музейида. Ҳайкалларда ҳиндларга хос белгилар кўп: пешаналарида ўша ясама хол ҳам буни кўрсатиб туради... Лекин бу ҳайкалларда ерлик халқ анъаналари ҳам бор. Масалан, қизлар орасида акант япроғи бор. Ҳинд будда ибодатхоналарида буни учратмайсиз. Бу япроқни фақат юнон-бақтрия санъатида, яъни эллин санъат намуналаридагина учратиш мумкин. Сўнгра, арфа ушлаган қиз ҳайкалига боқинг. Арфа — чилтор икки тарафлама; ҳинд ибодатхоналарида бу хил ҳайкалларнинг чилтори бир тарафламадир.

Энг муҳими, қизларнинг афтига боқинг. Уларда инсоний кайфият, ифода бор. Ҳатто бизда ясалган будданинг ҳайкаларида ҳам инсоний ифода бор! Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб шуни кўрсатадики, авваламбор, бу ҳайкаллар шу ерда, шу ернинг усталари қўли билан ясалган. Сўнгра, шу ўлка санъатининг анъаналари ҳам буларда акс этган.

Шўрчи район территориясидаги Холчаён тепалигидан топилган ҳайкалларда эса ҳақиқий ўртаосиёликлар... бақтрияликлар, қўшонларнинг қиёфалари акс этган. Кулча юз, қайрилма қош, чўзиқ юзли, қийиқ кўзли, шоп мўйлов. Булар санъат асари. Чинакам умумлашма типлардир.

Нега ибодатхонадек камгин бир жой бундай соз ушлаган қизлар ҳайкали билан безатилган? Нима бу, ибодатхонага шўхчанроқ бир кўриниш бериш ниятида қилинганми ёки ҳаётнинг волиблиги, яшашга даъват этишни ифодалармикан булар?

Ҳа, бари бор бунда. Энг муҳими — инсон улуғланган. Буларни кўрганимдан кейин Бойсун томонларда мурдани кўмиб келганларидан сўнг нима учун зикр тушиб марсия айтишларини, нима учун курашларни бошқарувчи кекса полвонларнинг «ўйнаб-ўйнаб оли-

шинглар», дея даъват қилишларини, нима учун йиқилган полвонни ҳам кўпроқ ўйин кўрсатгани учун мақташларини энди тушундим. Буларнинг барида инсон, унинг гўзаллиги улуғланар экан.

Тепага чиқиб, Амуни томоша қилдик. Менгзиё тарих ҳақида сўзлар, сўзлари қулоғимга кирмас, хаёлим Амуда эди. Дарё ўртасидаги яшил оролни кўриб қолиб Менгзиёнинг диққатини унга тортдим.

— Пайғамбар ороли деганлари шу. Энг нодир жониворлар қўриқхонаси. Лекин унда бошқа нодир нарсалар ҳам бор. Тўққизинчи асрда қурилган қасрлар! Эшитганмисиз! — дея у яна гапни тарихга турди.

— Йўқ.

— Олам қизиқ экан-да! — хитоб қилди у. — Мана, икки минг йил аввал қурилган ёдгорлик устида турибмиз. Ана, оролда минг йил бурун тикланган ёдгорлик. Энди бу ёққа қаранг! — Мен у кўрсатган томонга қараб, боғ ортидан кўк гумбази кўтарилиб турган бошқа қасрни кўрдим. — Ана, — давом этди ҳамроҳим, — беш юз йил бурун қурилган! — Ниҳоят у Янги Термиз тарафга қаради. — Ана бугунги кун! Бир неча дақиқа ичида икки минг йиллик йўлни босиб ўтдик!

Ўшанда Менгзиёнинг шу гаплари менга қизиқ тулган эди. Шунинг учун ёдимда қолган бўлса керак.

Энди эса шу сўзларни ўзим такрорлаб қанчалар фахрланаман!

Қоратепадан тушдик.....

— Ўн бешинчи асрга қайтайлик! — деди Менгзиё ва гумбази кўринаётган қаср томонга машинани ҳайдатди.

Йўлда биз орол орқасига ястанган Афғон мамлакатини, ундаги Ҳирот, Навоийнинг қабри, уч миллиондан ортиқ ўзбеклар ва шунга ўхшаш мавзуларда гаплашиб кетдик. Менгзиё бирдан хитоб қилди.

— Афғонистонда ўзбекларни «ола чопонлар» дейишаркан. Бойсун тоғида Алачопон деган қишлоқ бор. Одамларини Қатаған уруғидан дейишади. Бу катта уруғ бўлса керак.

— Ҳа. «Қатаған қаттиқ эл, ўртада жуз бўлмаса», деган мақол бор, эшитганмисиз? — дедим.

— Ажойиб! — деди ҳовлиқиб Менгзиё. — Жуз... Биласизми, юз ўзбекларнинг бир уруғи! Тўғрироғи, юзинчи уруғи бўлса-да, ўзбек сўзи ҳозиргидек кенг

маъно кашф этмаган замонларда ҳам бор эди. Амир Темурнинг қўшинидаги энг жангари бирлашмалардан бири шу жузлардан ташкил топган.

— Лекин Зомин тоғларидаги юзлар ўзларини «турк» деб аташар экан.

— Темур-чи? «Ўзбек» дептими бирон жойда? Э, номлар, номлар... Бироқ Булунғурдаги юзлар — таги ўзимиздан бориб қолган эл! Ана, Деновга қаранг, Шўрчи-га қаранг, уёғи Вахшивор — юзнинг қайнаган жойи. Уёғини сўрасангиз, Деновнинг устидаги каналниям қадимдан «Булунғур канали» деб аташади... Менда бошқа гипотеза бор: шу жузлар юиджэйларнинг авлодлари эмасмикан? Хитой тарихчилари «жуз», «юз»га тили келмай «юиджэй» демаганмикин? Ҳар қалай жуз билан юиджэй орасида яқинлик бор. Худди хитойлар «сак» қабилаларини «сэ» деб, қўшонларни гуйшан деб атаганларидек. Қолаверса, тарихдан бизга маълумки, юиджэйлар жуда жанговар, мард бўлганлар. Ҳали сиз айтган мақол ҳам буни тасдиқлаб турибди. Яна: юиджэй икки гуруҳга бўлинган: Катта юиджэй, Кичик юиджэй. Кичиги Мовароуннаҳрга силжиган дейишади тарихчилар. Энди ўйлаб кўринг: жузлар ҳам иккига бўлинади: Катта жуз, Кичик жуз. Кичик жуз шу икки дарё оралиғида яшайпти. Шунга қараб жузлар юиджэйларнинг авлодлари бўлса керак, деган фикрдаман.

Кейинча бу мулоҳазани яна кўп одамлардан эшитдим. Ниҳоят, шундай фикрга келдим: бу тупроқда, қолаверса, Ўрта Осиё тупроғида яшаётган ҳозирги халқлар — ўша туркманлар, ўша тожиклар, ўша қирғизлар ва ўша ўзбеку қорақалпоқлар қадим замонлардаги саклар, скифлар, массагетлар ва қўшонлар авлоди бўлмай, кимнинг авлоди? Ахир, ўша замон урфу одатлари, ўша замон таомиллари ҳозир ҳам амалда экан, халқларимиз уларни ўзгартириброк амал қилар экан, бу нимани кўрсатади?!

Энди анави қасрни томоша қилайлик, бизнинг асаримиз ҳам охирлаб қолди. Энди орага мулоҳазалар қўшмай, қасрни қай тарзда томоша қилиб чиққан бўлсак, шу тарзда тасвишлаб бераман.

Боққа яқинлашиб бордик. Ўриқлар пишиб ётибди. Соя-салқин, ҳеч ким йўқ. Қизиқ, бир тарафи дарё, атроф қум, вайрона. Бу ерда Эрам боғидек боғча гурираб турса. Яна унинг ёнида бир қасрки, теваарак-атрофга салобат тўкиб турибди.

— Бу «Минг бир кеча»дан қолган жой бўлса керак, — дедим кулиб.

— Йўқ, — деди Менгзиё. — Бу Темур замонидан қолган ёдгорлик. Бунда мусулмон Шарқига донғи кетган улуг бир табиб ётибди. Ҳаким Термизий дейдилар.

Боғ ҳам, мақбара ҳам пастак девор билан ўралган. Ичкарига кирдик. Мақбара олдида бир туп ток. Унинг соясида бир чол пўстақда ўтириб, китоб ўқирди. Салом бердик. Чол китобини ёстиғи тагига тикиб, ўрнидан турди.

Олдинма-кетин мақбарага кирдик. Шифти жуда баланд, салқин. Ундан ўтиб, чоғроқ ҳовлига чиқди. Атрофда деворлар, ҳужралар. Антиқа. Фиштарнинг қандай тури йўқ дейсиз бу ерда! Ҳовли саҳнидан ўтиб, узун бир айвонга кирдик. Шунда айвон бошидаги супачада ялтираб турган баланд мрамар сағанага кўзим тушди. Лол бўлиб қолдим.

Бўйраларни четлаб ўтиб, сағанага чиқиб бордик. Баландлиги бир-бир ярим одам бўйи келар-ов. Оппоқ мрамардан. Лекин мрамар сағана гуллар ва ёзувлар, яна аллақандай геометрик чизиқлар билан безатилган. Ҳайрон бўласан киши: одамлар буни қандай қилиб яшашган экан-а? Бунга қанча сабр-тоқат, бардош-матонат керак! Ҳар битта гулини ойлаб яшашгандир. Сағананинг пастида озгина жойи синган экан. Ачиниб қоровулдан суриштирдим.

— Англизлар ўғирлаб кетган дейишади, отанг айлансин, — деди у. — Лўндунга оп кетишган эмиш.

— Нимага?

— Ким билади, ўзларида бўлмаса керак-да, отанг айлансин.

Мақбарадан чиқиб, боқча кирдик. Атроф қумтепа. Бу ер кўм-кўк. Отани мақтадик.

— Ҳа, — деди чол, — отанг айлансин, одам ўтирган жойини обод қилиб ўтириши керак-да! Нуқул фишт билан сопол синиғи чиқди. Тупроқ йўқ. Амудан сатиллаб сув ташидик, кампир икковимиз. Мана, обод бўп қолди. Чегарачи болаларимнинг оғзи тегиб туради мевасига.

Ота билан хайрлашиб жўнадик-ку, хаёлим ҳалиги санъат асари — сағанада. Ёнимизда санъатшунос бўлганда эди, у: «Қаранг, ўн бешинчи асрда санъатимиз қанчалик ўсган, биродар! — дея хитоб қилган

бўларди. — Афсуски, у даврда ислом дини одамзоднинг расмини чизишни ман этган. Акс ҳолда санъатимиз бошқача бўлармиди!»

Унчалик эмас. Аввало, Ўрта Осиё халқларининг фахр-ифтихори бўлиб турган Самарқанд, Бухоро кошоналари ва мана бу санъат асарлари фавқулодда яратилган эмас. Бунинг учун унинг таги, замини бўлиши керак. Бундай асос халқнинг дилида эди, ўша кошоналарни кўтарган усталар, санъаткорларнинг қалбида эди. Чунки у санъаткорлар Бақтрия, Юнон-Бақтрия, Қўшон империяси тупроғида яшаб, антик санъатни ихтиёрсиз бир тарзда қалбига сингдирган, санъатга реалистик муносабатда бўлиш туйғусини авлодларидан мерос олган санъаткорлар, усталар эди! Улар инсон қиёфасини яратмаган эсаларда, унинг нозик туйғуларини, ички олами образини мана кўриб турганимиз осори-атиқалардаги гулларда, геометрик чизиқларда, бўёқлар ўйи-нида акс эттирганлар!

Термиздан чиқиб, Сурхонни — Қадимий Бақтрияни айланишга тушдик. Йўл-йўлакай Далварзинтепада бўлдик. Холчаёни ҳам кўрдик. Қадимий канал изларида тўхтадик. Шуниси қизиқки, Жанубий Шеробод канали, икки минг йил бурунги канал яқинидан ўтар экан. Ўша, қадим канал учун қурилган сув омбори ҳам бўлиши керак, албатта! Биз буни кўрмадик, лекин Жанубий Сурхон денгизини кўрдик. Биз ўша замонлардан қолган ободлик нишонларини кўрмадик. Балки ҳозир қурилаётган совхозларни кўрдик. Чўлнинг келажагини бир тасаввур қилиб кўринг-а. У ерда турли миллат ёшларини учратасиз; бу ўзбек, бу қозоқ, бу рус деган гап-сўз йўқ у ерда. Биз айланиб юриб, уруш қаҳрамонларинимас, тинч қурилиш даври қаҳрамонларини учратдик. Термизга қайтгач, шу ўлкадан чиққан Рўзи Чориевнинг Сурхондарё халқи ҳаётини акс эттирган ажойиб асарларини томоша қилдик. Бу тупроқни улуглайдиган, халқининг шодлик туйғулари, дардларини ифода қиладиган шоир ва ёзувчилари билан суҳбат қилдик: Болта Ёриев, Усмон Азимов, Эркин Аъзамов, Тоғай Мурод, Шафоат Раҳматуллаев, Нодир Норматов ва кенжалар: Мирза Кенжабоев, Сирожиддин Саидов, Эшқобил Шукуров...

Биз республика ҳаваскорлар кўригида Сурхондарё номидан чиқиб, бошқа вилоят ҳаваскорлари билан бел-

лашаётган Сариосиё ва Бойсуннинг халқ ансамллари концертларини ҳам кўрдик...

Сурхондарёда ўзгариш катта! У Қадимий Бактрия деган улуғ номни кўтариб юришга муносиб ўлка бўлаяпти...

Э, кези келганда, олди-ортингга қараш ҳам яхши бўлар экан-да!

1973

БИР ОҚШОМ СУҲБАТИ ЁКИ ДЎСТИМ РЎЗИ ЧОРИЕВ

Рўзи Чориев... Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Рўзи Чориев 50 ёшга тўлибди. Одатда, бундай саналарни нишонлаш пайтларида ёр-дўстлар «айбдор»нинг ҳурмати учун ҳам хайрихоҳлик билан, камида: «жуда ёш кўринасиз!» дейди. Бунинг исботлаши ҳам уринади. Бироқ Рўзининг элликка «кирмаганини» исботлаш учун унинг афт-башарасига, қилиқларига бир он эътибор этиш кифоя қилади, деб ўйлайман.

Яқинда унинг устахонасида бўлдим. Рўзининг ҳали жуда «ёш» эканигагина эмас, балки унинг чин маънода одам, катта маънода гражданин, кенг маънода санъаткор бўлгани, ҳатто ўзига яраша «устоз» даражасига кўтарилаётганига қаноат ҳосил қилдим. Тағин унда ўзининг турмушини бир чизиққа қўйиб таҳлил этиш фазилати пайдо бўлибди.

«Рассомлар уйи»нинг иккинчи қавати. Эшик. Тепасида ёзув: «Рўзи Чориев». Эшик тутқичига қўл узатишим билан кулгим қистай бошлади. Рўзини соқоли кўксига тушган, сочи гарданига етган ҳолда, бақириб-чақириб, баъзан пала-партиш, баъзан чуқур хаёлчанлик билан, гоҳи бирдан пўртанадек ғалаён қилиб гапириш, ҳатто кўзига ёш олиб қолишини тасаввур этишнинг ўзиёқ мени илжайтиради. Уни суйганимдан, унинг хатти-ҳаракатларидан завқланганимдан, унинг филдек меҳнаткашлигига тан берганимдан, у билан фахрланганимдан шавқим кепкетаверади.

Эшикни очдим. Рўзи устахонанинг тўрдаги очиқ деразаси томон ивирсиб, ўзича ғудуллаб бораётган экан. Ўша соч, эгнида малла жемпер, ранги ўнгиб кетган жинси шим. Ток ургандек бурилди.

— О!.. Сурхондарёдан салом! — деди.

У бундан бир ҳафта бурун эллик ёшани нишонлаш учун туғилган қишлоғи Пошхуртта кетган, ҳамқишлоқлари уни роса сийлашганини термизлик ўртоқлардан телефонда эшитган эдим.

— Қалай, яхши ўтдими! — дедим.

— О! Великолепно! — У аланг-талпанг келиб, бағрини очди. Одатдагича ўпишиб кўришдик. Шу лаҳзада мен унинг кўзларига тикилдим. Нега экани маълум... Ёш боланики каби шўх, қувноқ кўзлари чақнар, ранги ҳам тиниқ эди. «Яхши. Дам олибди». «Областнинг ҳамма шоирлари, ёзувчилари борди! — у «ҳовлиқиб» ҳикоя қила бошлади. — Облисполкомнинг раиси Нормўмин Туроповни биласанми! А-а, ўша киши! «Чориевнинг юбилеи ўтгандан кейин лично менга далажитъ қилинглар!» деган экан. Во, раҳбар! Санъатни тушунади! Қадрлайди! Гап шунда!.. Э, шунинг учун Сурхондарё ўсади! Ўсади! Раҳбарларга кўп нарсა боглиқ. Ҳамма борди! Эй, энг зўри шуки, музейни очдик. Санъат музейини! Сурхондарёда уже учинчи санъат музейи очилди! Это великое дело!.. Бу нарсa халқни тарбия қилади! Ёшларга яхши бўлади!..

Мен сурхондарёлик рассомлар Чоршанби Маматкулов, Хушбоқ Йўлдошевларни сўрадим. Улар — Рўзи Чориевнинг шогирдлари. Тошкентда санъатшунослик институтида бу икки рассомнинг ижодий кўргазмаси ўтган, унга Рўзининг ўзи бошчилик қилган эди. Ўшанда улар билан танишгандим.

— Зўр! — деди Рўзи ҳаяжон билан. — Чоршанби Оқтошга кўчиб борди, ижод қилади... Э! Бу дунёда ижод қилиш керак! Надо творить! Вақт ўтади! Тез ўтади... Қара, элликка кирибман! Эллик ёш! — у мунгайиб креслога ўтирди. — Сухой вино ичасанми! — Бирдан кулиб юборди. — Ароқ қиммат!

— Сухой ҳам тешиб чиқмайди, — дедим. — Лекин сиз элликка кирмагансиз. Қачон туғилганингизни биласизми!

— Нима!! Э, худо... Акам айтган, холам айтган. Железний элликка кирдим!

— Бўлмасам табриклайман, Рўзи!.. ўтиринг... Мен сиз ҳақингизда мақола ёзишим керак.

— А, Бойсун!

— Шунинг учун, ўртоқ Рўзи Чориев, шошмай гаплашишимиз керак. Мен сизнинг ёшлигингиз ҳақида кўп нарсa билмайман.

— Ёшлигим... — У яна креслога ўтирди. Мунгайди. Ночорона тус олди. Кейин бирдан кўзларини катта очди. — Биласанми, мен боғатий художникман. Да! Ўттизинчи йилларни ҳам кўрдим, қирқинчи йилларни ҳам кўрдим. Мана, саксонинчи йилларни ҳам кўряпман. Детдом. Сағирлик. Лекин, — Рўзи яна кўтарилди. — Мен ҳаётимдан нолимайман! Ҳа!.. Биласанми, мен нега одам бўлдим! Чунки мен ҳаётда добрий одамларни кўп учратдим. Улардан ўргандим.

— Масалан!

— Сурхон детдомига борганимни эслайман. Эслайман!.. Ўн бир ёшда эдим. Устимда бўз кўйлак. Узун, тиззамга тушади. Иштон йўқ... Ҳа! Бордим. Болалар кўлда чўмилаётган экан. Бақир-қийқир-қийқир. Сув сепишади бир-бирига. Яна, биласанми, шу сувда раду-га... Камалак ўйнайди! Товланади. Бир эрта бу!.. Мен боравери-бман, боравери-бман. Кўлга тушиб кетибман. Кўл чуқур. Чўкибман. Иккита катта йигит мени олиб чиқди... Кейин билсам, улар ўғри экан... Ўзлари детдомда тураркан. Лекин ўғирлик қилади. Мени ўшалар «укамиз» деб яхши кўриб қолишди. Мен ҳеч кимни билмас эдим! Содда-а! Фирт аҳмоқ!.. Детдомда эвакуациядан келган Елена деган тарбиячи бор эди. Расм тўғараги ташкил этди. Биз машҳур расмлардан нусха кўчира-р эдик. Васнецовнинг «Три богатыря» деган асарини кўчиришга берди. Мен олдин эполомадим. Йиғлаб юрдим. Кейин во қилиб кўчирдим. Елена хвалила меня! Да-а!.. «Сен рассом бўласан», — деди... Мени детдомдаги катта қизлар ҳам яхши кўрарди. Бир куни бир бола мен ухлаб ётганимда, оёғимга мана... мана, шрам!.. Пахта боғлаб, ўт қўйибди. Уйғониб кетдим. Бир нима сасияпти. Пахта чўғ бўлиб кетган. Бақирдим. Қизлар ҳам чиқиб келишди. Пахтани ечиб олишди. Этим узилиб тушди. Эртаси ўша болани топиб, чуқурга итариб туширишди. Кейин калтак билан уришди. Ҳалиги иккита ўғриям у болани урди. «Рўзи рас-сомга ким тегса, кўрсатиб қўямиз!» деди. Во!.. Мен Еленани ҳечам унутмайман! Шунинг учун баъзи асарларимда чиройли, самимий рус аёлини тасвирласам, номини «Елена», деб юраман. Э, одамзод мураккаб!.. Ўша ўғри болаларнинг биттаси кейин урушга кетди. Қаҳрамон бўлди. Ўша менга айтар эди: «Ма, нон, ма, олма. Е, буни! Лекин ўзинг ўғирлик қилма!» дер эди. «Ўғирлик — ёмон», дер эди. Лекин мен бир марта

ўғирлик қилдим. Мени детдом директори ФЗОга (Фабрика-завод таълим мактаблари) жўнатди Тошкентга. Еленага қулоқ солмади. «Биз шунча кишини жўнатишимиз керак», деб туриб олди. Мен Тошкентга кетдим. Кейин Тошкентдан қочдим. Юк поезди билан. О! Кўп қийналдим... Яна Сурхонга етиб келдим. Мени «қочоқ» деб детдомга олишмади... Бобоқул деган бир туркман бор эди. Мен уни «ака» деб юрар эдим. Термиз детдомига кираман, деб борсам, шу Бобоқулни кўриб қолдим. Унга бор нарсани айтдим. У: «Рассомлик эсингдан чиқмадими!» деди. «Йўқ! Мен рассом бўламан», — дедим. Бозорга олиб кирди. Овқат олиб берди. Бир инвалид ҳам овқат еб ўтирган эди. У промкомбинатда рассом экан. Оти Гриша. Яхши одам... Шунга мени шогирд қилиб берди. У шиор ёзар экан, плакат чизар экан. Саройда турардик. Мен бир ойда унинг билган нарсаларини ўрганиб олдим! У менга ойига етти сўм ойлик берарди. Лекин қорним тўймас эди... Бир куни қаёққадир кетди. Қорним оч. Буфетга кирдим... Столда нон бор экан. Аста ўғирладим. Кўчага чиқдим. Кейин қўлимни мана шундай очдим. «Мен ўғри бўлдимми! Ўғри бўлдим!» дедим. Фотиҳа ўқимоқчиман. Кейин ўғрини эсладим. Қайтиб буфетга кирдим... «Тётя Полина, я воровал. Вот этот хлеб!» дедим. У мени уради, деб ўйлаган эдим. У бирдан йиғлаб юборди. «Ну что ты, сынок!» деб қучоқлади. Кейин, биласанми, у менга ҳар куни овқат, нон берадиган бўлди... О! Қандай одамларни кўрдим!.. Кейин Гриша келди. Термиз детдомига мени жойлаштириб қўйди. Мактабда ўқиб юрдим. Шунда «Ўлка музейи»да изостудия борлигини эшитдим... Рассомлар тўғараги-да. Попова Наталья Николаевна деган хотин раҳбар экан. Во! Музейнинг директори Гавриил Васильевич Парфёнов эди. Археолог! Зўр олим... Деловой эмас эди, бечора. Шунинг учун машҳур бўлмади... Шу ҳам мени ёқтириб қолди. У мени ўлкани ўрганиш тўғарагига қўшиб қўйди. Ўшанда бизни Зараутсойга олиб боришди. Пошхуртнинг ёни!.. Ҳа. Қояда ибтидоий одамлар чизган расмлар бор! «Мана, Сурхондарё! — деди Гавриил Васильевич. — Мана, санъатнинг бешиги! Рўзи, сен бунни би! Сев, бу тупроқни!» деди. Менинг ўлкамиз тарихига қизиқишимга ўша одам сабаб бўлган, деб ҳисоблайман! Кейин! Э-э! Бутун Ўзбекистонни пиёда айланиб чиқдим, десам бўлади. Бухоро, Самар-

қанд, Хива, Варахша!.. Айниқса, Сурхондарё! Бола-
ликтепа, Сополлитепа, Холчаён, Айритош. Сурхон-
дарё — антик санъатимизнинг бешиги-ку! Лекин мен
Парфёновдан миннатдорман. Ленинградда ўқиб юрга-
нимда бир киши таъсир қилди. Зўр! Гаверкина деган
ўқитувчимиз. «Юринглар! Шарқни кўрамиз!» деди...
Шарқ! Беҳзод! Кўрдим... О! Бизнинг тупроқда ҳавони,
куёшли кунни «ёзиш» қийин! Мен сариқ бўёқлар би-
лан чизишни Беҳзоддан ўргандим!.. «Рўзи, видиш это —
твоя родина!» деди ўқитувчимиз... Бу гап ҳам одамга
таъсир қилади! Сен ишон: Мен Ўзбекистонни қанча
севмайин, уни Ленинградда очдим! Умуман, у ерда
Ғарб билан Шарқни очдим!..

— Ўзингизга таъсир қилган самимий одамлар
ҳақида...

Рўзи қаҳ-қаҳ отиб, туриб кетди.

— Менга ҳамма-ҳамма таъсир қилди... Мен мин-
натдорман!

— Ёмонлардан ҳам ўргандим... Ёмон бўлмасликни
ўргандим! — у хонтахта тагидан алюмин чойдиш олиб,
бурчакка борди. Чой қўйиб, магнитофон тугмасини
босди. Мусиқа янгради... Рўзи кафтларини бир-бири-
га уриб, сўнг кафтларини жуфт қилганча хиндларга
ўхшаб, креслога қайтди. — Мана шу музика ҳам зўр!
Бах, Бетховен, Гендель, Гайдн!.. О! Ўзимизнинг ма-
қомлар! Ўламан! Эшитсам, ўлиб қоламан... Қара! Му-
зика — ҳам миллий, ҳам интернационал! Одам ҳам
шундай бўлиши керак! Одам ҳам!.. Э, одам зўр! Это
великое чудо! — У жойига ўтириб, хонтахта устига
тахлаб қўйилган қизил, четларига илонизи гуллар ти-
килган Сурхон белбоғини очди. — Аҳ, эсимдан чиқай
депти!.. Мен Ленинградда, ўша санъат академиясида
ўқиб юрганда Маринани топдим! Севаман!.. Уни кас-
би — археолог! Вот! Кўрдингми! Бизнинг тарихимиз-
ни беш қўлдай билади!..

Мен Рўзидан бу гапларни илгари ҳам эшитган эсам-
да, завқланиб ўтирардим. Рўзи эсига бир нарсга туш-
дими, «ҳозир», деб чиқиб кетди. Мен хонани кўздан
кечирдим. Ўнг томонга катта парда тортиб қўйилган.
Орқасида расмлар, полотнолар бор. Креслонинг орқа-
сида ҳам, сўл томонда ҳам, токчаларда ҳам — асар-
лар. Хонтахта ёнида диван. Бир неча ёстиқ. Рўзи
кўпинча шу ерда ётиб қолади.

Диваннинг бош томонида учбурчак жавон. Ичи ки-

тобга тўла. Аксари санъат ҳақидаги асарлар, альбомлар, Ғарб, Шарқ классик ёзувчиларининг китоблари. Жавон устига ип тортилган. Унда Сурхондарёда тўқилган ўн хилдан ортиқ тўппилар. Ерда кавуш, мукки. Битта устунга турли нав чопонлар ва желак илинган. Тагида ўша ёқнинг пўстаги тўшаб қўйилган.

Тавба!.. Бу ёқда олис ғарбнинг муסיқаси, бу ёқда йигирманчи аср рассомининг кишини дафъатан ҳайрон қилиб қўядиган ашқол-дашқоллари. Техника мўъжизалари. Лекин анави нарсалар туфайли мен ўзимни она юртнинг олис ва азиз гўшасида ўтирган-дек туяман. Бу арзимас нарсалар фавқулодда маъно касб этади: унда халқимиз урф-одатлари, тарихи кўрилади. Рўзи алюмин чойнак кўтариб кириб келди. Чой қўйди.

— Рўзи, ўзимизнинг Тошкентда Беньков номидаги санъат билим юртини битиргансиз-а?

— Ҳа!

— Қайси мамлакатларда бўлдингиз?

— Ў-ў! Ўн битта мамлакатта бордим! Морокко, Сенегал, Италия, Греция, Сьерра-Леона, Мальта, Швеция... Менга Швеция таъсир қилди. Жуда-а маданий мамлакат. Баланд!.. Нимасини айтсам! Ҳа! Да-да. Лекин бизни, бизнинг одамларни... Ватанизмни яхши билишмас экан! Вот парадокс!.. «Мальмо — Гётеборг» поездида кетаётган эдим. Таржимон йўқ. Бир ўзим!.. Гётеборгда мени кутиб олишлари керак. Биринчи класс вагонидаман! Битта хотин билан ёш бир йигит кириб келди. Хотин — жуда чиройли, яхши кийинган. Йигити ёшроқ. Жазмани бўлса керак. Майли. Уларда бу оддий ҳолат. Ўзлари билади... Мени биласан, бир нарсадан таъсирлансам, дарров «ёзаман!» Шундай бўлади. А, баъзи асарларимни беш-ўн йилда ёзаман.

— Ҳали бу тўғридаям гапириб берарсиз...

— Да. Шарт альбомни очдим. Бирпасда аёлнинг расмини чиздим. Во чиқди! Кейин унга бердим... «Эсдалик», дедим. Гапимни тушунди. Расмга қараб, оғзи очилиб қолди. Расмгами, ё менинг ишимгами билмайман. Кейин сумкасини очиб, менга пул узатди. Кўп пул!.. Менга! Нима, мен пул учун ишлаб бердимми! Художникдан эсдалик бўлсин, дедим. У бўлса, пул чиқарди. Мен ҳам киссамдан пул чиқардим... «У меня есть», дедим. Пулим кўп эди! «Это я вам дарю! Я ваш гость.

Я влюбился в вашу страну!» дедим. Ҳайрон бўлади!.. Кейин ўша аёл Стокгольмга ҳам келди. Ҳа! Кейин Тошкентга ўша асаримнинг фото копиясини жўнатди. Интересно! Это хорошо!.. Всё таки тушунди у! Да! Ҳа. Кейин Мальмода биз билан учрашув бўлди. Ҳар хил одамлар бор. Бир аёл келди. Таржимон орқали гаплашдик. «Менинг исмим Ўзбек», дейди. Ҳайрон бўп қолдим. «Как?» унинг иккита акаси 1880 йилларда Ўрта Осиёга келиб, ишлаб кетган экан. Кейин сингилларига биздан эсдалик учун «Ўзбек» деб ном қўйган экан. Қара, Швецияда Ўзбек... Ундан кейин мен хурсанд бўлиб, аёлни номерга чақирдим. Етмиш ёшларда бор. Мойбўёқ билан расмини ишладим. Совға қилдим... Лекин битта нарсадан хафа бўлдим. Тарих-археология музейига бордим. Қарасам, Ўзбекистон ҳақида битта... Битта расм турибди! 1923 йилда ишланган. Шоҳимардон. Қизлар булоқдан сув оляпти. Ориқ эшаклар юрипти. Пастада «Туземцы» деб ёзиб қўйилган. «Нега бундай! — дедим. — Ундан буён олтмиш йил ўтди. Биз ўсиб кетдик!.. Бунга кўрган одамлар биз ҳақимизда нима деб ўйлайди! Биз ҳақимизда ўша йиллар таассуроти билан юришадими!» Таржимон сўзларимни консултантга айтди. У илжайиб, елкасини қисиб қўйди...

Рўзи кичкина чойнакка чой дамлаб, пиёлада узатди.

— Ижодингиз ҳақидаям мен оз нарсани биламан...

— Ижод!.. Уни мендан ажратиб бўлмайди!.. Ижод — это я! Менинг ҳаётим, қизиқишим. Дардим... Да, дардим! Вот, мана бутун-бутун менинг атрофимни ўраган нарсалар — ҳаво, ёруғлик, ана қуё-ёш! Сен... Да. Сени шу ўтиришинг менга ёқпти... Ҳамма нарса — бу ижод.

— Тушундим.

— Ана, менинг «Реквием»! Асарим! Ҳозир кўрасан! Э-э... Музейда у!

— Кўрганман.

Рўзи ирғиб туриб, ўнгда тутиб қўйилган пардани тортди. Бўйи икки метрдан баланд, эни ҳам шунча келадиган полотно очилди. Орқа фонда қорамтир жигар рангда ишланган мадраса, пештоқи. Эшиги, йўлак-лари ҳам кўриниб турибди. Унинг олдида оломон. Чопон кийган, салла ўраган. Аксари юпун. Қўлларида белкурак, кетмон, паншаха. Йўргак кўтарган аёллар, ёш болалар. Барининг қиёфасида ғазаб, нафрат ва ўзига ишонч. Бериқроқда уларга қарши бир тўп одам: битта-

си зарчопон кийган, бошида симоби салласи бор улурвор амалдор. У қўлини орқага қилиб турибди. Бармоқлари орасида ҳақиқ донали тасбеҳ. Унинг ёнида — алланарсани ёзаётган мулозим котиб. Улар ўртасида оппоқ форма кийган, мағрур чор офицери. Бериоқда елкасига найзали милтиқ осган полициячилар.

— «Жиззах қўзғолони. 1916 йил», деб атадим. — Рўзи полотнонинг у четига ўтди. — Мен жуда социал рассомман-а! Лекин бундаги манзара... Ҳозир ҳамма ерда бор!

— Рост... Бу манзарани ҳозир миллий-озодлик ҳаракати авж олган ҳар бир мамлакатда учратса бўлади. Буларнинг уст-бошини ўзгартириб, афт-башараси қорага бўялса, Африка одамлари чиқади.

У кафтларини бир-бирига ишқаб, жойига қайтди.

— Хуллас, бу ўзи яратилмади... Ҳалиги асарларнинг хулосаси. Ўзи, менда одат бўл қолган. «Чорвоқ суви»ни биласан!! У-чи! Ўз-ўзидан бўлдим! Йўқ. Мен хотиним Марина билан Ўзбекистондаги ҳамма қурилишларда бўлганман... Чорвоққа борганимда 64-йил эди! Ушанда у кичкинагина, чиройли қишлоқча эди. Кўп эскизлар ёздим. Портлаш ишлари бошланди. Униям кўрдим. 68-йилда «Чорвоқ водийси»ни ёздим.

Кўрганман. Қурилиш битди... 70-йилда «Чорвоқ суви»ни ёздим. Во! Бу орада яна қанча ишладим... Ижод — бу турмуш, ҳаёт, э ҳаёт! Ҳаёт бой бўлса, ижод ҳам бой бўлади... Ўзингга боғлиқ.

— «Сурхондарё одамлари» деган катта полотно бошлагандингиз!

— О! У асар яна ўн йилдан кейин битади! — хитоб қилди Рўзи бепарволик ва ишонч билан. Сўнг тиззаларига шапатилаб кулди. — Эй!! Мени Сурхондарё рассом қилди!.. У — менинг онам, отам! Менинг 90 процент асарим Сурхондарё ҳақида!.. Мен уни ўзим учун кашф этдим! Тошкентда! Ленинградда! Қандай бахтлиман-а!.. Қанча асарлар ёздим... Сен яхши кўрган — «Кутиш»...

У асарни мен шеър деб атаган эдим. Орқада туманли тоғ. Тонг ёришиш олдида. Кичкина чайлада бир аёл уйқусираб, эриними, ўғлиними кутиб ўтирибди. Ёнида думалоқ, яланғоч болакай юз тубан тушиб ухлаб ётибди. Шолча четида аёлнинг калиши билан боланинг шиппаги. Шифтда осилган ёниқ лампочка сарғайиб қолган. Ҳали нур йўғрилмаган, ҳали қоронғи-

лик сояси ҳам буткул кетмаган тоғ оқиш-бинафшаранг туман қўйнида мудраб кўринади. Бу ерда ҳамма нарсаниманидир кутади: улуғ бир нарсани, мангуликка алоқадор нарсани кутади.

Рўзи сўзида давом этиб, «Сурхондарё Мадоннаси»нинг яратилиш тарихидан, Шоймардон Қудратов портретини чизиш учун кўп урингани, изидан пахтазорларда юргани, лекин у киши совхоз директори бўлиб қолгандан кейин асар битгани, «Шерободнинг шер қизлари» туркуми, «Сайроблик чол», «Бойсунликлар», «Сўзана», «Рафаэль Тоқтош», «Ботир Зокиров», «Г. А. Пугаченкова» асарларининг яратилишигача сўзлаб берди.

— Лекин ҳали кўп юришим керак! Кузатиш керак! Сен айтган полотно кейин битади...

— Эликка кирибман-а!

— Узун соқол билан алдай олмайсиэ.

1981

ТОҒЛАРГА ҚОР ТУШДИ

Шу номли қўлёзмам редакторда — у илк қиссалар ва турли йилларда битилган эсселардан иборат, аммо тўпламга қўйилган номга дахлдор «нарсани» йўқ эди. Халқ қўшиғидан олинган бу бирикманинг ўзи менга ёқиб қолгани учун шундай сарлавҳа остида бир нима ёзарман, деган умидда уни бўлажак китобнинг номи сифатида нашриёт режасига киритган эдим.

Энди бу ном китобнинг муқовасига чиққан, демак, «ниманидир»ни ёзиб, уни оқлашим керак.

Ноябрнинг боши. Пахтакорлар қор тутул ёмғир ҳам ёғмасин деб турганда, мен дарвиш «қор излаб» кетдим. Сурхондарёга, Бойсунга, тоққа.

Бир дўстим билан Бойсуннинг энг тоғли қишлоғи Қўрғончага чиқиб бордик.

Атрофни баҳайбат динозаврлардек тоғлар қуршаган қишлоқни қалин туман босган, шу-чун қишлоқ оламдан ажралган, аниқроғи, теварагини оппоқ бўшлиқ ютган оролга ўхшар эди. Совхознинг меҳмонхонасига бориб тушдик.

Тошдан ясалган, меҳмонлар кам келадиган бу рабобнинг четдаги ҳужраси менга кўпдан қадрдон бўлиб

қолган, унда уч-тўрт йилдан буён беш-ўн кун бўлиб кетар эдим.

Ёшинг бир жойга боравергандан кейин сезар экан-санки, ёзувчи учун онда-сонда ёлғизликда яшаш — ҳаётнинг кўпдан-кўп ўткинчи ташвишларидан нари туриб, ўша ташвишлар кўлдек босиб қолган туйғулар, ўйларингни тиниқтириб олишга имкон бераркан.

Бундан ташқари, ўша совхознинг директори Хидир Чоршанбиев ҳам ижод билан унча-мунча ошначилик қилиб туради, чиройли новеллалари, шеърлари бор. У ер менга қанчалик «керак» бўлса, менга ўхшаган адиб-одам билан мулоқотда бўлиб туриш ҳам Хидир учун шунчалик «кераксиз» эмас-да.

Борганда, кунларим ёлғизликда ўтар, ўзим чой дамлайман, пиёваниям ўзим пишираман: Хидир масаллик келтириб қўйган, меҳмонхона мутасаддиси Саъдулла аканинг ўғли ҳар куни битта нон келтиради, хуллас, шу тариқа яшаб, ўйлаб, ишлаб юрарканман, гоҳо оқшомлари Хидирбой чопонини елкасига ташлаб меҳмонхонага чиқиб келар, ҳужрада гурунг қилардик.

Хидирни билишингиз учун унинг қуйидаги ҳикоясини тингланг: «Бултур кўкламда отни миниб, анави сойдан кечиб ўтаётиб эдим, орқа тарафимдан гув этиб милтиқ отилди. Устимдан бир каклик шувиллаб ўтдида, ошувдан нарига пастлаб кетди. Орқага қарадим, ҳеч ким жўқ. Отни ҳайдаб кетавердим. Ошувдан сўнг бедазорга бурдим. Бир жингил қошидан ўтаётсам, ичида бир каклик қанотларини ёзиб ётипти. Учмайди. Ўлганми, деб ўйладим. Отдан энкайиб, қанотидан кўтариб эдим... тагида ўн бештача тухум бор экан. Тухумларнинг усти қон. Каклик иссиққина. Отни бура солиб орқага ҳайдадим. Сойга эндим. Милтиқ отганни қидираман денг. Жўқ».

Хидир 73-йили ТИИМСХнинг қишлоқ хўжалигини механизациялаш факультетини имтиёзли диплом билан битирган. «Тўрт» олсам стипендия озаярди. Уйдан ёрдам олмас эдим», дейди. Студентликда ёзган шеърларидан:

*«Жабр қилманг, санам, шунчаси етар,
Қилча ўтказсангиз, суякка етар.
Худо инсоф бериб, бир мактуб бўлса,
Ҳозирча Хидирга шуниси етар...»*

У шоир (ёзувчи) бўлишни ҳеч қачон ўйламаган. Ўзи учун ёзган. Ҳамон ёзиб туради. «Машинада ўйлайман. Машинада тўқийман», дейди.

Институтни тутатиб Бойсунга келган. «Бойсун» совхозида механик, кейин район қишлоқ хўжалик бошқармасида бош инженер, яна «Бойсун»да бош инженер бўлиб ишлаган.

80-йили Хидир Чоршанбиев «Қўрғонча» совхозига директор бўлиб келган. Тўғрироғи, қорозда ташкил этилган совхозни... бор қилган. Бу йўлда унинг қийналишлари ўзи бир дафтар!

Уни мақтамаяпман: бори шу.

Аммо совхоз ҳақида бир-икки фактни айтиб ўтиш бурчимдир: беда уруғи етиштирадиган бу совхоз ташкил этилган чоғда Бойсун районида жами 12 та совхоз бўлиб, уларнинг бари давлатдан қарздор, мундоқ қилиб айтсак, «убиточный» эди. Ҳамон ўнтаси шундоқ.

«Қўрғонча» совхози эса тузилганидан кейин бир йил ўтиб, 47 тонна беда уруғи етиштирди, кейинги йили 75000 сўм соф фойда олди. Энди мана бу гапни эшитинг: совхоз ташкил бўлгунча бу ерда яшаётган 350 хўжалик, демак, 2000 га яқин одамдан ҳар бирининг йиллик даромади 70 сўмни ташкил этган бўлса, икки йил ўтгач, бу даромад 1000 сўмга кўтарилган.

Бу ерлар денгиз сатҳидан 2000 метр баланд.

Қишлоқ билан Бойсуннинг ораси ўттиз километр келади. Лекин шугина масофани босиб ўтиш учун қиш кезлари икки кунлаб овора бўлинади. Қорда от билан юриш ҳам машаққат: туманда адашганнинг саноғи йўқ. Трактор тортса, икки-уч тепагача тортади. Жайдари машиналарга йўл бўлсин.

Уч ой қишда аҳвол шу.

Энди ўйлаб кўринг: бир бева қишлоқ кенгашидан справка олиши керак. Демак, шунча йўлни босиб ўтиши лозим-да? Йигит билан қиз никоҳдан ўтиши керак. Демак... Бир ўспирин паспорт олмоқчи. Яна, бир бемор тез ёрдамга муҳтож... Қишлоқда эса ниҳояти фельдшер-акушерлик пункти бор.

Иш йўқлигидан ёшлар Сурхон-Шеробод чўллари-га эниб кетишар, ҳар икки мактаб ҳам саккиз йиллик бўлганидан кўп ўқувчилар шуни битириш билан қаноатланиб қўя қолишарди.

Электр қайда! Водопровод — хаёл.

Энг даҳшатлиси — қишлоқда ҳўжасизлик ҳукм су-
рарди: замона зўрники.

Совхоз ташкил этилгунича аҳвол шундай эди.

Кейин нималар бўлди?

Совхоз икки йилда давлатта фойда берувчи ҳўжа-
ликка айланиши билан бирга бу ернинг турмуш «чар-
хи» ҳам бошқа томонга айлана кетди: мактаблар ўн
йиллик бўлди, тиббий пункт — врачлик амбулатория-
си, унга қўшимча учта штат берилди.

Ёшлар қишлоқда қола бошлади.

Турмуш бир инсоний интизомга бўйсуниб, совхоз
каттакон рўзғор тусини олди.

Қир бағрига тушган қишлоқ советининг-у совхоз-
нинг идораси ишчиларнинг гавжум-мўътабар жойига
айланди.

Ушбу меҳмонхона ҳам ўшанда қурилди.

Шуниси завқлики, бу ишларнинг кўпи ҳашар йўли
билан битди.

Бироқ қурилишларга халқни уюштириш баробари-
да битта шифер, битта ёғоч топиш ҳам совхозни таш-
кил этган Хидирбой-у унинг мутахассислари зимма-
сида эди-ки, бу тўғрида ерлик одамлардан сўрасангиз,
қувониб ҳикоя қилишади.

Рост, Хидирбойдан норозилар ҳам учрайди: улар
ўша бошбошдоқлик даврларини қўмсайдилар.

Мана, битта мисол.

Кўклам. Ҳужранинг деразаси очик. Ишлаб ўтир-
гандим, кимдир дераза олдидан йўлақдан икки-уч
марта нари-берига ўтди. Деразадан бошимни чиқар-
дим. Меҳмонхона эшиги оғзида қора чопонли, белини
қизил қийик билан боғлаган йигит турибди.

— Хизмат? — дедим.

У менга ялт этиб қаради-ю, эшикни очди, ичкарига
кирди. Йўлақдан гурс-гурс товушлар эшитилди ва ҳуж-
рам очилиб, у пайдо бўлди. Шолчада кирза этигидан
из қолдириб ўтиб, креслога таппа чўқди.

— Кечирасиз, кечирасиз, — деди кейин ҳаяжон
билан. Кўзлари зўриққан одамникидек қизариб-ёшла-
ниб турарди. — Сизга айтадиган дардим бор.

— Қулоғим сизда.

— Сапхоз раҳбарлари менга кун бермаяпти. — У
телпак қўндирилган бошини эгиб, аммо дўлайган кўзла-
рини мендан узмай давом этди: — Сиз ёзувчи экан-
сиз, тушунасиз, деб келдим.

— Хўш?

— Мен дарада тураман. Қишлоқдан ҳе четда. Ўзим камбағалман. Битта отим, битта байталиш бор. Уч-тўрт бош сигир, ўттиз-қирқта майда мол.

— Камбағал экансиз.

— Улар отамдан қолган, бобомдан қолган.

— Хўп.

— Мана, сапхоз. Яхши... Лекин Хидир Чоршанбиев ерингни тортиб оламан, дейди. Ҳали Бойсундан мили-са чақиради, ҳали земламер келади. Ҳали шўродан одам боради. Уйим — оёқости. Ерингни уч ҳиссасидан кеч, дейди... Ака, арз қилиб бормаган жойим қолмади. Бойсунниям кўрдим. Термизигаям бордим. Тошкентга-ям-а! Ўлай агар, Москвагаям мурожаат қилдим. Бўлмади. Чоршанбиев барининг оғзини боғлаб ташлаган.

— Ўзи қанча ерингиз бор?

— Икки гектаргина.

— Кўп эмасми?

— Отамдан қолган, бобомдан қолган.

— Унда... мендан нима талаб қиласиз?

— Ёрдам беринг.

— Ёрдам беролмайман.

— Ахир, сиз ёзувчи-ку? Халқнинг дардини тушу-надиган...

— Сизнинг дардингизни тушунолмадим.

— Наҳотки...

— Хўп денг. Сизга Москва ёрдам беролмагандан кейин мен ёрдам беролмайман.

Ўша кунни Хидир келганда, олакўз одам билан ора-мизда ўтган гапларни айтдим. Хидир бош чайқаб:

— Шундай, — деди. — Булар — етмиш йиллар орқада яшаб юрганлар. Лекин ака, бундайлар оз. Халқимиз яхши.

Кейин Саъдулла акагаям ўша киши ҳақида гап оч-гандим: «Э, сизниям бошингизни қотирдими у но-дон?» — деди. Кейин совхозда ишлаб қолаётган ёш-ларга ер бериш кераклиги ҳақида гапириб кетди-да, сўзини қизик жумла билан тутатди: «Директорнинг жонига тўзим берсин».

Бунда кўп маъно бор эди.

Ўзи гап нимада эди?

... Қор.

Хуллас, қалин туман ичида оролдек бўлиб турган тепаликка — меҳмонхонага келиб тушдик. Ҳамро-

ҳим Собир Ёдиқов — район радиосининг редактори, журналист, ҳамкорликда мақолалар ёзганмиз. Илгари ҳам мени бу ерга бир-икки марта олиб келган, меҳмонхонада яшаб турганимда кўп марта хабар олган эди.

Меҳмонхона эшиги очиқ экан. Лош-лушни кўтариб кирдим. Тўғри қадрдон ҳужрага бордим. Ўша-ўша: ҳамма нарса жойида.

Собиржон Саъдулла акани чақиргани кетганди. Келишди. Кўришдик. Директор кечга томон қайтар экан.

— Қор тушадими, қор? Шундан гапиринг! Бу йил Тошкентга қор ёғмас эмиш! — деди Собиржон.

— Қорми? Қор бор. Катта товларда бор. Бу товларгаям эрталаблари тушади, — деди Саъдулла ака.

Чопонларимизни кийиб, ташқарида — эниш ёқасида ўсган ёлғиз гуҷум тагига бордик.

Бу гуҷум ҳам менга қадрдон. Унга «Йўловчи» деб от қўйган эдим. Собиржон бир келишида «Армон» деб кетди. Хидир эса: «Ўхшамаяпти. Конкурс эълон қиламан», деган.

Бу ерни туман босганда, чиндан ҳам ҳамма нарса йўқ бўлиб кетади. Кейин туман бирдан сийраклаша бошлаганини сезасан. Дарахтлар тушдагидек ҳавойи ёки мудраб кўринади. Кейин этакдаги баҳайбат ёнгоқлар бирдан очилиб қолади. Кейин сойнинг у бетидаги оқмалар, қўриқчидек қаққайган арчалар кўзга чалинади. Шу бет устига — тоғ ўрқачига қарасанг, у ерда улкан ёнғин бўлаяпти-ю, фақат тутунини кўрасан гўё. Кейин туман ўрқачни ялаб, нариёққа ошиб кетади.

Кўп бор сездим: бундай жойда ҳаёт абадийдек туюлади. Боқсанг, нуқул тоғларга кўзинг тушади. Улар эса жуда ка-атта ва жимжит. Ҳеч қандай куч қимирлата олмайдигандек. Шунда бутун тириклик ҳам ана шу тоғлар тимсолида кўринади-ю, ўзинг ҳам улар каби мангу яшайдигандек туясан ўзингни.

Шу куни кечгача туман тарқамади. Қор зарраларини эслатувчи заҳар ёға бошлаганда, Собиржон юк машинасида зудлик билан қайтиб кетди: бу заҳар қорга айланса — оёққа тушов.

Мен диванда ўтирибман. Шифтга осилган ёлғиз лампочка ёниб турибди. Дераза қия очиқ. Ундан қанча сигарета тутуни чиқаркан — билмадим-у, аммо хонадаги бор совуқ ўша ердан кираётгани аниқ.

Саъдулла ака электрплита олиб келди. Ўғиллари Шаҳобиддин ҳақида сўрадим.

— Э, у ғайратли. Шундан одам чиқади, — деди Саъдулла ака. — Эрта кўрганда сўранг, айиқ келганини айтиб беради.

— Айиқ келдими?

— Ҳа. Пишиқчиликда иккитаси келиб, кўп дарахтларни синдирди.

— Ҳеч ким отмадими?

— Саккиз юз сўм тўлашга кимнинг тоқати бор.

— Яхши... Совхозда нима янгиликлар?

— Ў-ў!

«Қўрғонча» совхози бу йил беда уруғи етиштириш ва давлатга сотиш бўйича республикада биринчи ўринни олибди. УАЗ-469 енгил автомашина ва 1000 сўм пул билан мукофотланибди.

Яна янгиликлар, шу йилнинг ўзида 18 гектар ерда ёнғоқзор барпо қилинибди. Уч йилда ҳосилга кирадиган «Бўстонлиқ» навидан экилибди.

Тагин: 6 километр масофадан водопровод тортиб келинибди.

Бу фактларни бежиз келтирмаяпман. Чунки буларнинг бириям бўлмаслиги мумкин эди. Ҳа-ҳа. «Совхоз тузилмаганда?» дерсиз? Йўқ. У тузилиб, оёққа туриб олгандан кейин ҳам, район совхозлари ичида давлатга фойда берадиган ягона хўжаликка айланган кейин ҳам!

Яна-да аниқроқ айтсам, ўтган йиллардаги ютуқларнинг ўзиям кўкка совурилиш олдида, тагин азоб-уқубатли кунлар, бошбошдоқликлар ҳукм суриш олдида эди.

Орада шундай бир воқеа бўлиб ўтгандики, уни Бойсуңда ёхуд Термизда эмас, Тошкентда ҳам яхши билишади.

Хидирбой меҳмонхона пештоқида чироқ ёниқлигини кўриб, йўл танламас машинасини тўғри бу ёққа ҳайдатган экан. Тагин қайтиб кетиб, чопонини кийиб келгач, электрплита хийла илтиб қўйган ҳужрада гурунглашиб ўтирарканмиз, у бирдан:

— Бир тўртлик ёзиб эдим. Ўтган кунларни ўйлаб... Ўқиб берайми? — деб қолди. — Хўжалик одамининг шеъри-да...

— Ўқинг, — дедим.

Хидир аллақандай шишиниб, бағри қабариб тўртликни ўқиди:

— Эй инсон, оламга тилайсан тинчлик,
Дўстингга тилайсан мустаҳкам соғлиқ.
Лекин унутмагин: инсонга керак —
Доно раҳбарлару хотири жамлик.

Бундай шеърни фақат Хидирга ўхшаган киши битиши мумкин эди... эдики, бунга ҳозир ўзингиз ҳам иқрор бўласиз.

— Хидиржон, ўша воқеани бир бошдан айтиб беролмайсизми? — деб қолдим кейин. — Фақат ўзингизга тегишли қисмини айтсангизам майли. Лекин шарт шулки, мен сизни... ўзлигингизни ҳис этиб турай.

Хидир кўкрагини қучгандек қўлларини кўксига чапиштириб, шифтга қаради.

— Бу воқеа... Саксон тўртинчи йилнинг биринчи сентябридами, иккинчисидами, бошбухимиз Бекқул билан ойлик ҳисобларни топширгали Бойсунга бордик. Бошқармага кирдик. Бекқул қолди. Мен чиқиб аптекага жўнадим. Келинингиз оғироеқ эди. Ул-бул дори олишим керак. Хиёбонга ўтган ҳам эдим, қаршимдан биринчи келаётган экан, машинадан қўлини чиқариб, идорани кўрсатди. Райкомни. Ҳайрон бўлдим. Кейин тўхтовсиз ўтиб кетди. Саидмуродовнинг мундай одати йўқ эди.

— Шошманг, — дедим Хидирга. — Мен машинкага ўтай. Келинг, буям бир интервью-да.

Машинкани ғилофдан чиқардим. Олдимга стул суриб, унга жойлаштирдим. Ишим тутагунча Хидир менга диққат билан қараб турди-да, кейин босикроқ овозда, сўзларни дона-дона қилиб ҳикоясини давом эттирди:

— Райкомга бордим. Саидмуродов бир ўзи ўтирган экан. Ҳол-аҳвол сўрагандан кейин аста гап бошлади: «Кеча обкомда бюро бўлди, Сизнинг совхозингизни «Бойсун» совхозига, «Мачай»ни «Дарбанд»га қўшиш ҳақида қарор чиқди. Атчётни топширгандан кейин... эртага комиссияни олиб кетасиз.

Хидирга қарадим. У сукут сақлаб турар, чамаси, кейинги жумлани ўйларди. Шунда машинкага ўтирганмдан пушаймон едим. У хўрсинди-да:

— Райкомдан чиқиб кетдим. Домсоветги олдида Бекқул турган экан. Қошига бордим. Рангида ранг йўқ, — деди. — У мендан олдин: «Энди нима бўлади?» деди. Гангиб қолган эканман. «Начора, совхозни топширар эканмиз», — дедим-у, бир нарса миямга стук берди.

Хидир яна жим қолди. Мен унинг ҳовлиқиб, асабланиб, «Қўрғонча» совхози «Бойсун» совхозига яна қўшилса, тагин тўрт йил бурунгидек — эски ҳаммом — эски тос бўлиши ҳақида куйиб гапиришини кутдим.

— Яна бошқармага бордик, — деб давом этди у. — Ҳисоб-китоб якунида мажлис бўлади-да. Эшиқда «Бойсун» совхозининг директори Ғани Алиев билан дуч келдик. Саломлашдим. «Сапхозингиз бизга қўшилар экан, — деб кулди. — Ёнғоқ юбор десам, юбормас эдингиз...» Миямга яна бир нарса стук қилди. Унинг кулгиси ролибнинг мағлуб устидан кулишига ўхшаб кетди. Кейин мен ҳам зўрға жилмайиб: «Ҳа, энди ҳаммаси ўзингизники бўлди», — дедим.

Жуда ғалати гаплар-а? Директорлар бутун бошли совхозни «ўзиники» қилиб гапиришини тушунса бўлади. Аммо бири-биридан, масалан, бир қоп ёнғоқ сўраган бўлса-ю, буниси юбормаган бўлса, унисининг кўнглига тутиб қўйишини қаранг!

— Мажлис бошланди. Қандай ўтганини билмайман. Кейин бошқарма бошлиғи менга: «Биринчига чиқинг», — деди. Яна чиқдим. Титрайман. Нима гап бўлди, уям эсимда йўқ.

— Кейин? — Ёзувдан тўхтаб, қулоқ солдим.

Хидир Бекқул билан тўғри Пулҳокимга боришади. Турилган қишлоғига. Кекса ота-онаси суюниб қарши олишади. Гап-сўз асноси Хидир: «Ота, совхозни топширяпман, — дейди. Чол эса: «Майли-е, тинч қайтсанг, бас», — дейди.

Ҳурматли ўқувчи, шу ўринда кишининг хаёлига кўп ўйлар келади-я?

Агар бу воқеа асосида бадиийроқ бир нарса ўйлаганимда, уларнинг уй-жойлари, яшаш тарзлари, Хидирнинг ҳовлида кезишлари ҳақида мароқ билан ёзган бўлардим.

«Қўрғонча»га жўнадик, — давом этди Хидир. — Йўлда Бекқулдан сўрайман: «Қарзинг йўқми? «Йўқ» — деди у. Совхоз магазинчисидан менинг уч юз сўмча қарзим бор эди. Меҳмон-меzbон келганда ул-бул нарса олганмиз-да. Пулҳокимга кўчиб жўнасам, қистайди, деб ўйладим. Бунинг устига Пулҳокимда бола-чақам билан жойлашадиган уйим йўқ. Ўшанда баъзилар бир йил директорлик қилмасдан туриб ўз қишлоқларида

данғиллама участка қуриб олишарди. Ҳамёнини тўлдиришарди...

Мен сергак тортдим: наздимда Хидир директорликдан тушиб, тагин кўтарилса, уям ҳалиги директорлардек қишлоғида данғиллама уй-жой қуриб оладигандек туюлди.

— Эса кечқурун одамларни йиғамиз. Ҳисоб-китоб ишларингни тўйриланглар, деймиз. Лекин совхоз тутатилганини айтмай турайлик, дедим Бекқулга. Чиқмаган жондан умид дегандай... — Хидирнинг овози узоқдан эшитилар, мен яна машинкани чиқиллатардим. — Бундан ташқари, совхоз тутатилди, деб юборсак, ҳар хил одам бор, кўп нарсаларни қўқитиб кетиши мумкин...

Кечқурун идорада... не-не машаққатлар эвазига тиккайган идорада йигин бўлади. Бригадирлар, мутахассислар тўпланган. Хидир айтгичини айтади. Аммо уларнинг гарангсиб қолганларини кўриб, илова қилишдан ўзга чораси қолмайди: «Совхоз тутатилади, деган мишмиш бор».

Ходимлар париншонҳол чиқиб кетишади.

— Кейин?

— Соат ўн иккигача чала ҳужжатларга қўл қўйдим. Кейин уйга тушдим. Келинингиз безовта. Уйқу йўқ. Чиқиб, ёнғоқ остига ўтирдим.

Эртаси обком вакили Анвар Остонақулов бошлиқ комиссия келади. Улар сафида «Бойсун» совхозининг директори ва мутахассислариям бор.

— Ота болани ажратади, — деб гап бошлайди комиссия раиси. — Лекин бола ўзини эпломаса, яна қайтаради. Сизлар «Бойсун» совхозидан ажралиб чиққан эдингизлар, яна қайтасизлар.

Бу гап идорани тўлдирган одамларнинг ғала-говурига кўмилиб кетади:

— Ахир, «Бойсун» совхозидан ажралиб одам бўлди-ку? У убиточний хўжалик-ку?

Остонақулов ўтириб қолади. Фани Алиев сўз олади:

— Илгариям бирга ишлагандик. Яна ишлаймиз, бир оила бўламиз. Эсларингдами, бизнинг қўйларни бедага қўймай қувиб ётардинглар...

Охириги жумла юқоридаги гаплар билан боғланади-ми?

— Менимча, Алиев бу гапни ўйламайроқ гапирди, — деди Хидир қийналиб. Кейин яна мунглиниб

қолди. — Демак, энди ёнғоқларгаям эгалик қилади, бедаларимизга мол қўяди...

Хидирнинг ёнғоқ билан бедага алоҳида урғу бериб айтишидан англадимки, улар баайни ўзиники бўлиб қолган. Ҳа-ҳа, совхоз мулки — ўз мулкидек!

Бироқ бир нарсани эътироф этаман: Хидир Чоршанбиев нима учун на райком секретарига, на бошқарма бошлиғига, на-да Остонақулов бошлиқ комиссияга қарши бир оғиз гапирмади?

Ахир, «Қўрғонча»ни «Бойсун»га қўшиш хато-ку?» дейиши мумкинмиди?

Миямда чарх урган бу саволни ўзига бериш учун қулай пайтни кутишга қарор қилдим.

ХИДИР. Қисқаси, «приём-сдача» бошланадиган бўлди. Бизнинг мутахассислар бўзариб-бўзариб чиқиб кетишди. Комиссиянинг бир қисми боғларни ўлчайди, бир қисми бедани, тракторларни миниб, запчастларни опкетиш учун ҳам одамлари бор... Хуллас, мен уларни меҳмонхонага таклиф этдим. Кейин уларнинг изидан — эшиқдан чиқаётиб эдим, иккита бўлим бошлиғимиз йўлимни тўсиб, ичкарига суришди. Бекқул ҳам ёнимда. Кейин бири эшикни зичлаб: «Айтинг, нима қилайлик?» деди. «Ўзларинг нима қилмоқчисизлар?» дедим. «Топширмаймиз», дейишди. Қулқам тўлиб кетди... Ўзимни босиб: «Йўқ, партиянинг топшириғи шу экан», дедим.

Бирдан хушёр торттирадиган, ҳар қандай мулоҳазага дарҳол чек қўядиган гап-а бу?

Обком фалон совхозлар қўшилсин, деб қарор чиқарибди. Хўжаликларни йириклаштириш керак экан. Бироқ айни фойда бериб турган, йиллар... йиллар давомида ишсизлик, эгасизлик эзган халқнинг бошини қовуштирган, бевараз бир йигит бошчилик қилаётган хўжаликни тутатиш керак. Уни давлатдан юз минглаб қарзи бор, ҳали-вери ўзини ўнглаши гумон бўлган совхозга қўшиш керак.

Бу қарорда мантиқ борми? Қарши саволлар ўз-ўзидан чиқиб турибди-ку? Нега уларни кўндаланг қилиб айтиш мумкин эмас?

Ҳечқурса тутатилаётган совхознинг жонкуяр раҳбари бу тўғрида оғиз очса бўлади-ку?

Йўқ, битта сирли гапни айтиш билан чекланибди, холос: «Партия топшириғи шу экан».

Лекин оддий одамларнинг оддий мулоҳазаларига тан берасан.

— Бўлим бошлиқлари: «Барибир совхозни топширмаймиз», деб чиқиб кетишди, — давом этди Хидир. — Мен ҳам чиқиб, меҳмонхонага бордим... келдим. Чой ичдик. Кеч бўп қолган эди. Комиссия ерларни эрта ўлчайдиган бўлди. Мен уйга ўтиб бордим. Яна уйқу йўқ... Ўйлайман: гастинса нима бўлади, ремонт устанонаси, совхоз идораси, амбулатория...

Эртаси Хидир меҳмонхонага келганда, Ғани Алиев тағин бефаросатлик қилади.

Хидир чой устида: «Тошдан қурилган, мустаҳкам бино эди бу гастинса. Энди нима бўларкан?» деб қолади. Алиев ҳе йўқ-бе йўқ: «Нима бўларди, эшакхона бўлади-да», — деб жавоб қилади.

Ҳайрон қоласан киши!

Шундай гўзал табиат оғушидаги гўзал иморатнинг эшакхона бўлмаслиги маълум-ку?

Эси бор одам бунни билади.

ХИДИР. Бу гап миямга яна стук берди. «Идорага бораёй», деб туриб кетдим. Идорага бораёйман-у, уям бир бало бўладигандай... ичкарига кирдим-у, йиғлаб юбордим. Шунда эшикни тақиллатиб, кечаги бўлим бошлиқлари кириб келишди. Шоша-пиша кўзимни артдим. Лекин овозим ўзгариб чиқди. Шунда денг, улар ҳам йиғлаб юборишди. Эшикни бекитган эдик, тақиллай бошлади. Деразадан қарасам, халқ. Бир-иккита уруш ветеранлари, инвалидлар ҳам бор. Зўрма-зўраки кулиб, эшикни очдик. Бари дувиллаб кирди. Мухтор биргад деган бир чолимиз бўларди. Ўлиб кетди. Шу киши мени саволга тутди:

— Ўғлим, совхоз тутатилишидан хабаринг бормиди? Сенданам сўрашганми?

— Йўқ, сўрашмаган, — дедим.

— Бундай бўлуви мумкин эмас, — деди яна бири. — Бизнинг шароити билмаган бир кимсанинг иши бу. Биз Тошкентга борамиз. Тошкент кўнмаса Москвага борамиз.

— Улар ҳам совхозни эполладинлар, деса кейин совхозни топширасан, — деди тағин бири.

Бир оёғи йўқ чолимиз бор эди.

— Сопхоз прибилний бўлса, қарзи бўлмаса, давлат планлари юз бўлса, бизнинг шароит мундай... — деди.

Мен машинкадан кўз узиб, Хидирга қарадим. Бояги саволларимга жавоб топган эдим: «Ана, оддий халқнинг гапи. Улар борини айтишади. Раҳбар одам эса...

бу ишни қандай кимсалар қилганини билиб турсаям обкомнинг қарорига қарши бормаслик учун: «Партия топшириғи шу экан», дейди.

Мен ишонаман: бу гапни Хидир Чоршанбиевга райком секретари Саидмуродов ҳам, ижроком раиси Тангриқул Одинаев ҳам, борингки, район қишлоқ хўжалиғи бошқармасининг бошлиғиям айтишган.

Хидирнинг ҳикоясидан тағин бир нарса ғира-шира сезиладики, улар ҳам аслида «Қўрғонча» совхозининг тугатилишини ишташмас экан.

Ўйласанг, чатнаб кетасан: ахир, партия ҳамма вақт бирон-бир қарор чиқаришдан бурун халқнинг мазкур масаладаги мулоҳазаларини ҳисобга олади-ку?

Пироварди, бу қарорларни яна халқ ҳукмига ташлайди-ку?

...Хидирбой чолларнинг гапини эшитаётганда, келинимиз қиз топгани ҳақида хабар келади...

— Дарров чиқиб жўнадим, — дейди Хидир. — Уйга бораёпман-у, ўйлайман: қизимга гувоҳномани қайдан оламан энди? Балки бизнинг қишлоқ совети берадиган сўнгги гувоҳнома шу бўлар... Уйга етганда, қизимга «Насиба» деб от қўйгим келди. Билмадим, ҳалиям нимадандир умид қилардимми... Насибамиз узилмасин, халқнинг насибаси қайтмасин дермидим. Ёнғоқ остига етганда, Саъдулла ака учраб қолди. «Сиздан умидимиз шумиди?» деди-да, идора томонга ўтиб кетди... — Ги-неколог билан гаплашиб турсам, идора олдида шовқин кучайди. Қайтиб борсам, эшикка катта қулф солинган, Тангри полвон деган йигит икки қўлини икки томонга ёзиб турипти. Комиссиялар бир четда... Чойхонамизни кўргансиз, саккиз қиррали қилиб қурганмиз. Ишчиларимиз дам олар эди. «Бойсун»лик бир йигит: «Бузиб, устунларини «Бойсун»га оборамиз. Ўша ерда қайта қурамиз», депти. Кимдир унинг ёқасидан олипти. Шундан жанжал чиққан экан... Бу гап миямга яна бир стук берди. Идорани очириб, кирдим. Изимдан бошқалар ҳам киришди. Мухтор биргад: «Ўғлим, совхоз тугаса, нима бўлади? Ростини айт», деди.

Нима дейин? «Илгари қандай яшаган бўлсаларинг, шундай бўлади», дедим. Ўзиям шу-да.

Халқ бўлса шу гапимни кутиб тургандай, ичкарига кираётган комиссияларни судраб чиқиб кетди. Улар машиналарига ўтириб, тезда жўнаб қолишди.

...Ниҳоят сўрадим:

— Нега халқнинг, совхознинг ёнини олиб, комиссияларга гапирмадингиз?

Хидир синиқ жилмайди.

— Халқни партия қарорига қарши қўйган, деб мени айблашарди-да.

— Ахир, халқни қарорга қарши қўйиш эмас-ку бу? Ҳақди талаб бу! Қолаверса, демократик централизм... демократияни бўғмайди-ку? Ахир...

— Тўғри айтасиз. Лекин ҳаёт бошқача-да.

Ҳа, ҳарқанча куйинма, афсус-надоматлар билан эътироф этасанки, ғоянинг... ҳақиқатга айланиши учун анча масофа бор экан...

— Кейин нима бўлди?

— Эртасигаёқ халқ кенгашиб бир тўп одам Бойсунга, бир тўпи Термизга, яна бир тўпи Тошкентга жўнаб кетди... Мен кечга томон Бойсунга эниб бордим. Саидмуродов бу ёқдаги жанжални эшитган экан. Совхозни барибир топширасан. Унгача бедани ўрдир, ҳосилни йиғ, деди.

Хидир қишлоққа қайтиб, халқни далага бошлайди.

— Бечора бригадирларнинг бари далада ётади денг. Комбайндан қолган беда туплариниям ўроқда ўриб олишяпти. Ишқилиб, ҳосилимиз кўпайсин, келадиган комиссия бу ишимизниям кўради-ку?... Мен бўлсам, ҳар куни йўлга қарайман: комиссия келмаяптими? Октябрнинг охири, бедани ўриб бўлган кунимиз қор ёғди. Планларни бажардик. Шуниси қизиқки, совхоз тугатилган-у, мени областдаги йиғинларга таклиф қилишади. Боришга бораман-у, катталардан яшириниб ўтираман. Худди биров-яrimi «Отдан тушсаям эгардан тушмай юрипти бу», дейдигандек.

— Тошкентга кетганлар... ЦКда қишлоқ хўжалиги бўлимидагиларга учрашишибди. Бўлим мудир катталарга маълум қиламан деб... буларнинг аризасини яна Термизга қайтариб юборибди.

— Оббо.

— Ўзи кўпинча шундай бўлади.

Ноябрь ойида янгитдан комиссия келади. Аъзолари: оближрокомдан Ҳимойиддин Шарафуддинов, қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи Эшболта Шерматов, Бойсун райкоми котиби Олломурод Саидмуродов, ижроком раиси Тангрикул Одинаев, яна: «Бойсун» совхозидан бизга таниш директор ва мутахассислар.

Вакиллар идоранинг тўридан жой олишган денг, «Қўрғонча»нинг «раҳбарлари» уларнинг икки ёнида. Чол-кампирилар, бола кўтарган аёллар, келинчаклар полга ўтириб олишган. Улар ортида ёш-яланг, йигитлар қур тутган. Эшик оғзида ҳам, ташқарида ҳам одамлар.

ШЕРМАТОВ. Партия-ҳукуматимиз кичкина хўжаликларни йириклаштириш ҳақида қарор чиқарди. Буни иқтисодий томондан ҳам, бошқарув томондан ҳам...

БИР ЙИГИТ. Гапни калта қилинг, биламиз.

ИНВАЛИД ЧОЛ. Нервимни кўзгадинг, ўтир-э! Совхоз тузилганига беш йил бўлди. Бир марта келиб, аҳволларинг қалай деб хабарлашдингми? Энди бизнинг қора кунимизга келиб, гап сўқасан? Қарорни бизам тушунамиз. Лекин кўрган кўзларинг бизмидик?

ШАРАФУДДИНОВ. Ўртоқлар, бу ердаги гаплар — юқори совет-партия ташкилоти қарорига қарши бориш...

БИР ЙИГИТ. Бизни қўрқитманг!

БИР КАМПИР. Раис улим, мен бу гапларни тушунмайман. Сапхоз бузилса, бизнинг ўғил-қизларимиз яна иш излаб чўлларга кетиб қолади. Ўлигимиз эгасиз қолади. Сиздан илтимос, сапхозни тугатишмасин.

МУХТОР БРИГАДИР. Ҳой, инсофларинг борми ўзи? «Бойсун» совхозининг ярим қўйи йўқ. Алиевга ўхшаганлар еб юборишган. Унинг нимасига қўшасизлар бизни?

ТАНГРИ ПОЛВОН. Жуда қўшиш керак бўлса, уни бизга қўшиб беринглар!

САИДУРОДОВ. Ўртоқлар, барибир қўшилишларинг керак.

ИНВАЛИД ЧОЛ. Сиз жим ўтиринг-е, райком бобо! Ҳамма гапирсаям сиз гапирманг-да! Сиз — шу ернинг одами. Аҳволимизни ҳеч ким билмасаям сиз биласиз-ку?

ШАРАФУДДИНОВ. (ниҳоят). Тинчланинг, ўртоқлар!.. Майли, отахонлар! Сизларнинг таклифларингизни юқори партия ташкилотига қўямиз. Лекин ҳозир ҳеч нарса дея олмаймиз.

ЧОЛЛАР. Йўқ, ваъда беринг!

ШАРАФУДДИНОВ. Таклифларингни қўяман, деб ваъда бераман.

Бу комиссия ҳам машиналарга ўтириб, жўнаб қолишади.

Ноябрь ойи ҳам ўтади. Совхознинг банкдаги счёtlари ёпиlган. Ҳеч ким ойлик ололмайди. Лекин олди-берди бўлмагани учун бухгалтерия йиллик ҳисоби алоҳида топширилади. Йиллик якун кутилганидан ҳам зиёда чиқади: 224000 сўм соф фойда.

Ҳурматли ўқувчи, сиз пахтакор совхозлардаги даромадларни яхши биласиз: ҳа, «Қўрғонча»нинг соф кирими битта пахтачи бригаданинг кйримидан ҳам паст.

Бироқ бориға — бозор дейдилар. Пахта керак экан, бедаям керак.

Декабрнинг боши. Қор ёғиб тураркан. Соқоллари кйров бостан чоллар, уларни қўлтиқлаган йигитлар — кйрқ чоғли киши от-эшак миниб, тракторни қўшиб, Бойсунға энишади.

Ундан Термизға боришади. Ундан Тошкентта!

Улар тўғри Марказий Комитет биносига бориб, керакли одамларға учрашдилар.

Ажабо, ўйлайсан-да, бу даргоҳға бировлар ғийбат кўтариб келади, бировлар мутасадди ташкилот машина бермади деб, бошқа бировлар...

Бу заҳматкашлар давлатға фойда бериб турган, халқни ёлчитган, узоқ йиллар мобайнида асрнинг неъматларидан бебаҳра қолиб (у неъматларнинг ўзи — жуда жўн эҳтиёжлардир), оғзи ошға етганда бурни қонаган халқнинг дардини кўтариб келишган.

Биз совхозимизни бойитамиз, шу тариқа ўзимизнинг инсоний эҳтиёжларимиз ҳам қонади, деб келишган.

Энди Хидирдан эшитинг:

— Тошкентта борган одамлар қувониб: «Уркинбоев ваъда берди, совхоз тикланди!» деб келишди. Лекин ярим ой ўтди, натижа йўқ... 18 декабрь эди. Юқори қишлоқда кўпкарини томоша қилаётиб эдим. Бошқарма зоотехники «Нива»сида бориб қолди. Машинадан тушиб, олдимға чопди-да: «Райкомға чақиряпти. Ҳозир борар экансиз», деди.

Хидир унинг машинасига ўтириб, Бойсунға тушади. Райком биноси қошида турган бир киши: «Дачаға тез боринг!» дейди.

Район этагидаги дача дарвозаси оғзида Хидирни Саидмуродов кутиб олади.

— Юр!

Залға киришса, казо-казо арбоблар асабий юриб туришибди. (Самолётта улгуришлари керак экан).

Улар кимлар?

Республика қишлоқ хўжалик министри, Сурхондарё область ижроия комитетининг раиси, область қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи, район қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи...

— Ана келди! Тошкентга одам юбориб юрган! — дейди оближроқўм.

Министр унинг сўзини эшитмаган бўлиб, Хидирдан сўрайди:

— Неча гектар беда майдонингиз бор?

— Етти юз етмиш саккиз гектар.

— Келгуси йил 50 тонна беда уруғи бероласизми?

— Кўпроқ ҳам берамиз.

Шунда Шерматов гапга аралашди:

— Мунча гектар ери йўқ, унча уруғ беролмайдиам.

Уркинбоев унинг ҳам сўзини эшитмайди:

— Бўпти. Сизга Т-130 трактори ажратамиз. Беда майдонини 1000 гектарга, уруғ сотишни 50 тоннага етказасиз.

Хидир совхознинг жойида қолганига энди ишонган бўлса-да, оғзидан чиқиб кетади:

— Совхоз тикландими?

— Ҳа, одамларниям табриклаб қўйинг. Яхши халқингиз бор экан.

Хидир туйхонага борганда, «Қўрғонча»га алоқаси йўқ одамлар ҳам унинг нима янгилик билан қайтишини кутиб турган бўлишади. Бу ёғини ўзингиз тасаввур қилинг: тўй тўйга уланиб кетади.

Мана, «Қўрғонча» совхози бошидан кечган воқеа... эртақдагидек тамом бўлди.

Бироқ «Шундай бўлмаслигиям мумкин эди», деган ўй ҳамон кўнглимда мадда қилиб турибди. Ҳа-ҳа, халқ қўзғалмаганда ва бир ёқадан бош чиқармаганда ва бу йўлда қўрқув нималигини билмай ҳаракат қилишмаганида нима бўларди?

Энди бошқа савол: нечук ўша аҳвол юз берди? Шунча азоб-ташвиш, тентираш? Қанча асаб ишдан чиқди? Ўртанишлар, тушкунликлар, йиғи-сиғи?

Совхозга илк бор комиссия келганда, бир чол: «Бизнинг шароитни билмаган бир кимсанинг иши бу!» деган эди-я? Содда одамлар бўлари гапни айтишар экан-да. Бизда — масалани мураккаблаштириб, қарорларга адолатли кўз билан қарашдан қўрқиб ҳамда ўша

қарорларнинг орқасидаям тирик одамлар туришини кўрмаймиз.

Биз бу ҳақиқатни «Қўрғонча» совхозига тиркаб «Мачай» совхози ҳам тиклангани ҳақида чиққан қарордан ҳам билдик: унда обкомдаги айрим раҳбарлар маҳаллий шароитни ҳисобга олмасдан ва маҳаллий раҳбарлар билан келишмасдан шошма-шошарлик билан бу икки совхозни тугатиш тўғрисида қарор қабул этганлари танқид қилинади.

Бизга бошқа нарсаям аён, ўша қарорни Сурхондарё обкомининг бюроси чиқарган бўлса-да, у таклиф область ижроия комитети, унинг бир ёки икки раҳбаридан чиққан.

Балки улар ҳам кейин... бу борадаги тезликларидан пушаймон егандирлар...

Бироқ ўйлаб қарасанг, бу жуда катта муаммо экани кундай намоён бўлади. Ўзбекистонимизда қанча хўжаликлар бир-бирига қўшилади; айрим район ва областларнинг қўшилишида эса, тепадагидек шошма-шошарлик, баъзи арбобларнинг ўйсиз буйруқларини шак-шубҳасиз қабул қилишлар орқасида не-не қийинчиликлар юзага келгани ҳам бизга маълум. Яна шундай муаммолар туғилмайди, деб ким айта олади?

Кимдир айтган экан, проблема йўқ...проблемани биз ўзимиз яратамиз.

...Машинкага қопқоқни ёпиб турдим.

— Газетага чиқарасизми? — сўради Хидир.

Ўйланиб қолдим: «Ахир мен «Тоғларга қор тушди» сарлавҳаси остида бир нима ёзмоқчи эдим, азбаройи шунинг учун бу ерга келдим-ку?»

— Чиқарсам керак, — дедим. — Хўш, хулосангиз нима?

— Хулоса... биринчи хулоса, сабоқ, — деб жилайди Хидир. — Сабоқ...

Хонани шамоллатиш учун эшик-деразани очиб қўйиб, ташқарига чиқдик. Во ажаб! Осмон тип-тиниқ эди: туман қаёққа кетди? Бошимни орқага солиб, у ёқ-бу ёққа қарайман: чақноқ-йирик юлдузларга кўзим тушади.

— Мунча кўп бу юлдузлар!

— Аёз, — деди Хидир. — Қорни иси келаяпти.

Хидир эрта кечқурун хабар олишини айтиб кетди. Лекин, назаримда, мен эртадан қолмайдигандекман,

ишим фавқулодда битган, худди шу нарсани излаб-истаб келгандек эдим.

...Эрталаб уйғонсам, ташқарида лопилаб лайлак-қор ёғиб ётибди. Кийина солиб ташқарига чиқдим.

Қор! «Қуриб кеттур» қор. Ниманг мени ўзига тортган эди? Нимангни истаб келган эдим?

Гужум остига бордим. Поялари аллақачон тупроққа ботиб кетган стулга ўтирдим.

1986

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИ ЭСЛАБ...

Абдулла Қаҳҳор деганда, дарҳол унинг китоблари-ни эслаб, жавонга қарайман. Дафъатан кўринмаса, синчиклаб боқаман. Кейин, кўнглим жойига тушади. Агар у зот ҳақида ўйланиб қолсам, кўз олдимга қайсидир синфда ўқиган чоғимда «Ватан абадиёти» дарслигида кўрганим — адибнинг кўзойнак тақиб, хиёл жилмайиб тушган сурати келади. Ажаб, у одам билан сал бўлсада, мулоқот қилиш, гап-сўзини эшитиш менга насиб этган. Бироқ таажжуб, ҳамон у кишини эсла-сам, ўша суратлари кўз олдимга лоп этиб келади. Ўшанда бола бўлганмиз. Болалик хотиралари чиппа ёпишиб, бир умр ёддан чиқмас бўлмайдими, шу боисдан у кишининг сиймоси ўша сурат шаклида миямга ўрнашиб қолган шекилли.

Бироқ мен у кишини илк марта Ёзувчилар союзи-да, минбарда кўрганда унчалик ҳаяжонланмадим. Соч-лари оқара бошлаган, кўзойнак таққан, хушбичимги-на киши сўзлаётгандек эди. Нега бундай туюлди мен-га? У зотни бошқача тасаввур қилармидим? Билмай-ман. Эслолмайман. Ҳар қалай жонли одамдан бошқа-чароқ тарзда тасаввур этиб юрган бўлсам эҳтимол. У киши ўшанда адабиёт ҳақида, қандайдир асарлар ҳақида гапирдилар. Айтган сўзлари, фикрлари ёдимда қолмаган. Мен у одамга паришонҳол боқардим. Сўзла-ри содда, оддий, ғоят ўзбекча. Фира-шира эсимда бор: қандайдир асар қурилмаси ҳақида гапирарканлар, мен яхши кўрган (ўшанда яхши кўрган) атамалардан би-рини ҳам тилларидан эшитмадим. На сюжет, на ком-позиция, на образ... йўқ. Бошқача, жуда жўп номлар билан атаб гапирардиларки, менга, онт ичиб айтаман,

Абдулла аканинг ўзлариям жўн, содда бўлиб кўринардилар. Энди аттанг дейман: «Э, нодон бола, ўша атамаларни миянгга жойлаб олмайсанми? Кейинчалик уларни ўзинг излаб, қандайдир таржима қилиб, ўзбекчага айлантирар экансан-ку?» Йўқ, ўшанда ўша сирли, салмоқли атамаларни оғиз тўлдириб айтган киши менга «катта, ўқимишли» бўлиб кўриниши керак эди.

Ўша кезлар союзда проза, поэзия секцияси машғулотлари канда қилинмай, ўз вақтида ўтиб турарди.

Мен поэзия, проза муҳокамасига ҳам тайёргарлик кўриб келардим. Бир-икки йил мобайнида ҳар бир машғулотда сўзга чиққаним, ҳатто шоир Хусниддин Шарипов билан мунозара қилганим ҳам эсимда.

Ўшанда айрим машғулотларга Абдулла Қаҳҳор Кибриё опа билан келиб, бир четда жимгина қулоқ солиб ўтиришарди. Гоҳо гапирмай чиқиб кетишарди. Гапирган бўлсалар ҳам, айтганлари ёдимда йўқ. Энди ўйлайман: адабиёт учун, хусусан ёшлар учун нечоғлик қайғураркан у инсон? Ҳозир ҳам ўша машғулотлар бўлиб туради. Биз «катта» деб атайдиган қайси забардаст адиб бориб бир четда, ёшларнинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб ўтиради? У киши ўтирар эди. Демак, билишни, авлодлар нима ҳақида баҳс юритишини англашни истар эканлар — англар эканлар-да!

Университетнинг тўртинчи курсида ўқиб юрганимда Абдулла Қаҳҳордан хат олдим. Кўп дўстларим хатни кўриб, ҳаяжонга тушишди. Айрим домлаларим мени табриклашди. Лекин мен қандайдир ҳайронлик ичида юрдим: «Ўзлари шу ерда — Тошкентда яшасалар, нега хат ёзадилар?» деб ўйлардим баъзан... Баъзан ўша хатни қайта-қайта ўқиб: «Жавоб ёзсаммикан?» дердим-да, беихтиёр кулимсирардим. Эсимда бор: бир куни мен севган адиблардан бири Носир Фозиловга Абдулла Қаҳҳорнинг мактубини кўрсатдим: «Нима қилай?» дедим. Носир ака: «Э, шоир экансиз-ку? Дарров жавоб ёзинг! Бошим осмонга етди, деб ёзинг!» дедилар. Мен «хўп» деб кетдим-у, кўчага чиқиб яна ҳайрон қолдим: «Бошим осмонга етмаган-ку?» Бу калимани сўзма-сўз тушунганим йўқ, йўқ, мен, масалан, хурсанд бўлганимни бундай гап билан изҳор этолмаслигимни англадим. Йўқ, бу гап — менинг гапим эмас. Ёзсам ҳам, бошқача қилиб ёзарман... Бундан ташқари, мен, яна қасам ичиб айтаман, Абдулла Қаҳҳордан бундай мактуб олишдан унчалик фахрланмадим ҳам. Худди шун-

дай. Нега? Назаримда, асарим яхши бўлса, бошқа катта ёзувчилар ҳам шундай йўқловхат ёзишлари мумкин эди, деб ўйлаган бўлишим керак. Лекин э, чархи кажрафтор, билмаган эканман: Абдулла Қаҳҳордай адиблар истисно тариқасида ўтар экан! Оддий бир қаламкашнинг машқий бир қиссасини эринмай ўқиб чиқиб, тагин, ўтириб олиб унга хат ёзиш!.. Мен ортиқ куйинмасдан бир гапни айтиб қўя қолай: Абдулла Қаҳҳордан бўлак бирон ёзувчининг ҳам бирон адибга шу тариқа мактуб битганини билмайман. (Ўша пайтларда у кишидан Ўткир Ҳошимов ҳам хат олган эди.) Ҳозир эса туриб-туриб ўйлайман: «Мана, ёшинг ҳам ўтаяпти. Қандай ёзувчи бўлдинг — бу иккинчи масала. Бироқ сендан кейин адабиётга кириб келаётган ёшларнинг асарларини эринмай ўқияпсанми? Қайси бирига эринмай, ўз фикр-мулоҳазаларингни очиқ қилиб хат ёздинг?» дейман ўзимга. Мақтанолмайман. Бироқ адабиётга, ёш авлодга жонкуярлик туйғусининг ҳис этилишига, ўзи, Абдулла Қаҳҳор сабаб бўлганига иқрорман, холос.

Кунларнинг бирида дўстим Учқун Назаров: «Юринг, Абдулла акани бир кўриб келамиз», деб қолди. Мен дафъатан ҳайрон қолдим: «Абдулла акани...» Бу гап Учқуннинг тилидан шундайгина, бемалолгина чиқиб кетди. Ҳудди анчайин бир одам бетоб ётибди-ю, уни бирров кўриб келишимиз лозимдай. Бу тариқа гап менга туйқус қувват бўлдим, унинг «Москвич»ига ўтирдим. Гўё Абдулла Қаҳҳор билан минг йиллик кадрдондекман-у, бирров кўриб келгани боряпман. Ҳаяжонландиган ҳеч нарса йўқ. Аммо юрагим гуп-гуп уриб турарди. Энди ўйлайман: демак, ўшандаям Абдулла Қаҳҳорнинг қандай зот эканини қандайдир пинҳон инстинктларим билан туяр эканман-да? Бўлмасам нега юрагим уради?

Табиий, биз йўлакай ундан-бундан гаплашиб кетдик. Мен хотиржам эдим. Лекин ичимда... энди у кишини қай қиёфада кўришни, уйлари қандай эканини тасаввур қилишга тиришардим. Айни чоғда фавқулодда бораётганимиздан алланечук хижолат ҳисси мени эзишга эзарди-ю, тагин қандайдир манмансираган кишиларга хос ғурур туйғусини туярдим.

Герман Лопатин кўчасидаги уйларига бордик. Яна онт ичишга тайёрман: ўшанда Абдулла Қаҳҳорнинг қандай кийимда эканиям, уй-жиҳозларининг қандай-

лигиям ёдимда қолмаган. Мен эса хотираси суст киши эмасман. Йўқ. Шунчаки... менинг диққатимни у нарсалар жилла ўзига жалб этмаганига ишонаман.

Залга кирдик. Абдулла ака узун столнинг нариги бетида — биз икковимиз бериги бетида. Мен... у кишига пастдан тикиламан. Гангиб қолгандекман. Аммо терлаб кетганим ёдимда. Улар нималар ҳақидадир гаплашишди. Учқун ўзини эркин тутарди. Шунга сал-пал ҳайрон қолиб... унга қараб-қараб қўйганим ҳам бор. Кейин Кибриё опа ярим косадан лағмон олиб келдилар. Учқун бемалол ея бошлади. Менинг томоғимдан ўтмас, наздимда, қошиқни ушлашим маҳол эди. Абдулла ака беозор кулимсираб:

— Енг, Кибриё опангиз чўзган, — дедилар.

Мен кулишимниям, кулмаслигимниям билмай:

— Йўқ, мен... Бизда... — деб чайналдим.

Шунда Учқун Назаров менинг Сурхондарёдан эканим, биз тарафларда «лағмон бўлмаслиги»ни айтиб, бирдан таништирди:

— Шукур Холмирзаев. «Тўлқинлар»нинг автори. Ўзингиз хат ёзгансиз...

Мен: «Ҳа, шундай бир айб иш қилганман... қисса ёзиб» дегандай у кишига мўлтираб қарадим ва негадир жавоб хат ёзмаганим учун энди қаттиқ хижолат тортдим.

Абдулла ака яна беозор кулимсираб, менга «кўзларининг ичидан» тикилиб қаради.

— Ҳа, шу... — деб бош ирғадим.

Ҳозир ўзимга-ўзимнинг гашим келиб кетади: «Ахир, туппа-тузук тилинг бор. Баъзан жуда... полвон бўлиб кетасан. Унча-мунча одамнинг юзига гап айтишдан ҳам тоймайсан. Кейин пушаймон қилмаган пайтларинг ҳам бор... Бунча нўноқ экансан-а, ўша дамда? Очилиброқ гапирсанг, уни-бунни сўрасанг, ўлармидинг? Ҳечқурса, гарангсиб ўтиргандан кўра... айтган гап-сўзларини қулоғингга ол эди», дейман. Энди, илож қанча!

У одамнинг салобати босган экан-да.

Абдулла Қаҳҳорнинг уйидан чиқаётганимизда, Учқун чаққонлик билан эшик оғзида хайрлашди:

— Чикманг, Абдулла ака. Ҳаво салқин.

Абдулла ака менга... худди дарслик китобидан боқиб турган суратига ўхшаб майин жилмайди.

— Келиб туринг, — деди қандайдир авайлагандек.

Мен: «У кишининг энсасини қотирдим, шекилли», деб ўйладим.

Кейин негадир... бошқача хат ёзишни ўйлагандек, бошқача бир вазиятда келишим керак эди, шекилли, деган фикрда кетдим.

Учқун Назаровнинг яхши одатлари бор. Зерикса, «Кетдик, Шукур. Бир далаларга чиқиб келайлик», дейди. Мен у билан дўст бўлиб кетганимдан кейин сўзини қайтармасликни ҳам одат қилган эдим. Бир куни у: «Юринг, ёзувчилар боғига борамиз, Абдулла аканиям кўрамиз», деди.

Кетдик.

Мен ўшангача ҳам ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйига бир неча марта борган, ундан-бундан қандайдир хавотирга ўхшаб кетадиган ички бир ҳавас ва ҳурмат билан: «Мана шу — Абдулла Қаҳҳорнинг дачаси», деган гапни эшитган, азамат липалар тагидан бурилиб кетган асфальт йўлга, унинг устини қоплаган ҳусайни узум бошларига, анча нарида аёл кўтарилиб турадиган уч туп қарарайга ва қарағайларнинг ёнидан кўринадиган оппоқ айвонга ўйчан-ўйчан боққан эдим. Бироқ ўшанда боғда дам олаётган адибларнинг аксари мана шу липалар тагига келганда паст овозда сўзлашар, наздимда, Абдулла Қаҳҳорга ҳалал беришни исташмас эди.

Ўша учрашувни эсласам, шу манзара кўз олдимга келади. Ёзувчилар боғи билан Абдулла Қаҳҳорнинг боғини ажратиб турадиган ариқ устига қўйилган ёғоч каравот. Икки томонида — сувнинг келаётган ва кетаётган томонларида панжарали тўсиқлари бор. Сал нарида бир неча туп баҳайбат садалар битта япроғини ҳам ерга ташлашга қизганган каби гўж бўлиб турибди. Абдулла Қаҳҳор ўша тарафда қандайдир иккита ёстиққа суяниб, сал ёнбош бўлиб нимадир деяпти. Бериги бетда Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров. Биз Учқун иккимиз ариқнинг ёзувчилар боғига қараган томонида, қўлбола қора ўчоққа осилган кичкина қозон атрофида уймалашамиз. Учқун ўт ёқаяпти. Онда-сонда каравотдагиларнинг гурунги қулоққа чалинади... Ажаб! Уларнинг гапини эшитиб қолишдан қандайдир хижолат бўлармидим, денг, ўша тарафга қарашга ботинолмайман. «Биз кичкина. Сизларга қилаётган шу хизматимиз ҳам — бизга етади: эътиборларинг оқибати...» дегандай.

Энди ўйлайман: «Нега эшитмадинг? Шунга интилмадинг?... Анави қариянинг гапларини ёзиб олиш керак эди-ку? Ҳавога кетгандай энди... Э, уялмай ҳар нарсга бўл...»

Мана, Абдулла Қаҳҳор ҳақида хотиралар китоби чиқаяпти. Улкан рус адиблари ҳақида замондошлари битган кўп хотираларни ўқиганман. Айниқса, И.Буниннинг Чехов ҳақидаги ёдномалари ёқади. Унда Чеховнинг қандай ўтириши, ҳаво қандоқ экани ва нималар дегани ҳақ аниқлик билан ёзилган. Ўзимнинг Абдулла Қаҳҳорни кўрган чорларим ҳақида ўйлаб, хотираларимни беихтиёр анави ёдномаларга солиштиришни истасам: «Тавба, — дегим келади. — Бунин Чеховнинг уйига репортёр сифатида борар экан, холос. Ёки... унинг хотираси ўзи — мўъжиза».

Ажаб, мен ҳам нималарнидир кўраман, «оламан» деб борардим-у, лекин ҳалигидай гангиб қолардим...

Абдулла Қаҳҳор оламдан ўтди. Нашриёт ходимлари қатори мен ҳам тобут орқасидан эргшиб кетдим. Ўзимни тўтолмай йиғлар эдим... Нега? Мен у зотни қачон яхши кўриб... бунчалик яхши кўриб қолган эдимки, ундан айри тушганим учун — кучим ҳеч нарсасига етмаётгани учун жимгина кўзёш тўкиб кетяпман?

«Чиватой» қабристонидан қайтишда ҳар ким ўз йўли билан кетди. Мен бир таксига ўтирдим. Ёшгина, мурти бор бир бола: «Абдулла Қаҳҳор жуда... честний ёзувчи эди-я?» деб қолди. Мен унга ялт этиб қарадим. Юрагим увушиб кетди: «Честний ёзувчи... Ана бериладиган баҳо!» деб ўйладим...

Бундан бурун, ўн йил бурунмиди, ҳуллас, ёзувчилар боғида эдим. Кеч куз. Тепада нуқул қарғалар учди. Бекорчиликдан шекилли липалар тагига бордим. Кейин бирдан Абдулла Қаҳҳорнинг боғчасига қарадим.

Кимсасиз. Токлар кўмилган. Олмалар япроғини тўккан. Баҳайбат садалар ҳам яланғоч. Хувиллаган маскан. Бу ерда ҳеч ким ҳеч қачон яшамагандек. Асфальт йўлгага яқинлашиб, боғнинг илгариги қиёфасини тасаввур этишга уриндим. Ҳе, сада остида ёғоч қаравот кўринди. Унда Абдулла Қаҳҳор... Шунда шамол бўлиб, дарахтларни шилдиратди. Боғчанинг хувиллаб ётганини таъкидлади. «Э, Танграм», деб липа остидаги сўрида ўтириб қолдим: — Одам ўтар экан-да... Лекин Абдулла Қаҳҳордек кишилар кўпроқ яшаса бўлади-ку?

Халқ ардоқлар эди, алқар эди. Кўпнинг дуосиям тутиб туролмас эканда... Иўқ, ёзувчи ўлгандан кейин унинг иккинчи ҳаёти бошланади, дейдилар-ку, — дея ўзимга тасалли берган бўлдим-у, бу гапга ёпишиб олдим: «Фақат шу асос билан ундай одамнинг жисман оламдан ўтганини оқлаш мумкин эди. — Аммо чинданам шундай-да ўзи... Абдулла Қаҳҳор яшамаяптими? Унинг саҳифаларга муҳрланиб қолган сўзлари, туйғулар бунга гувоҳ эмасми? Ўқинг... У дарҳол тирилади. Вой, адабиёт мўъжиза-я?»

Ўзбек адабиётида ана шундай мўъжизаларни яратиб, қолдириб кетган инсонга топиниш мумкин.

«Жон Абдулла ака! Раҳмат сизга... Биз баъзан китобларингизни варақдай олмай қолган бўлсак, маъзур тутинг. Ўзимиз айбдор. Бу билан ўзимизнинг камбағаллаштирамиз, холос... Вақтида сизнинг қадрингизга етмаган бўлсак, яъни менга ўхшаганлар сизга битта илиқ сўз, раҳмат айтолмаган бўлса, бунинг учун узр... Бу ҳам сизни беқиёс севишимиздан бўлса керак...»

1986

ОДИЛ АКА ҲАҚИДА ЎЙЛАСАМ...

Ёзувчининг сувратини кўрмаган, у билан мулоқотда бўлмаган пайтларингда қиёфасини асарларидан олган энг яхши таассуротларинг, инсоний фазилатлар асосида ўзинг яратасан экан: у, албатта, баян бўйли, ғоят кўҳли ва фақат яхшилик рамзини ўзида мужассам этган зот бўлиб кўринади.

Уни ҳаётда кўриб, танишганингдан кейин ҳаёлингдаги қиёфа ғойиб бўлиб, бир муддат ачинасан ҳам экан: ахир, бу зот ҳам ўзимизга ўхшаган одам экан-ку?

Шундоқки, Одил акани ҳаётда кўриб, мулоқотда бўлганимдан кейин мен ҳам ўзимга, ҳа, ўзимга ачинганман: ахир, қалби тўла ёниқ ҳис, ёлқинли ўйу фикрлар ҳамда марди майдонликнинг жамулжами бўлиб кўринган бу инсон... ҳўш, ўртабўй, елкаси паст, дафъатан қозоқафт, кўпинча кулимсираб, энг муҳим муаммолар ҳақидаям анчайин нарс ҳақида гапираётгандек бир қисиниш ёхуд андиша ила сўзлайдиган, фақат Чингизу Темир бобонинг қошларидек бирдан тепага кўтарилган қошлари кишининг диққатини ғолибо жалб

этадиган, кийим-бош масаласида ҳам — ўртача бир киши экан-ку?

Бироқ бу таассуротни тоғларни йироқдан кўрганингда бир ажиб сирли бўлиб туришларию яқинига борганингда анчайин тошу харсанглар қаламаси, фору даралар маскани, арча ва бутазорлар макони эканини кўриб тоғнинг тоғлигини ҳам, ёзувчининг оддий одам эканини ҳам кейин кашф этиб, ҳар иккаласини ҳам ўзгача — англаган муҳаббат билан севиб қолар экансан.

Энди Одил Ёқубовнинг ҳозир кўриб турганимдан бошқа бир қиёфада тасаввур этолмайман ва шу ҳолларида у кишини чин дилдан севиб, мухлислари бўлиб қолганман, зеро юқорида айтганим ёниқ ҳис-туйғулару ёлқинли ўй-фикрлар ана шу — оддийгина суврат ичида яширин экан.

Яширин экан-да, бу фазилатлар нафақат асарларида, балки шахс сифатидаги хатти-ҳаракатларида ҳам, ўрни келганда, жуда ёрқин намоён бўлар экан.

Аввало, ўзи-ўзини, тўғрироғи, асарини ҳимоя қилишида кўрдим бу жиҳатларни!

Шу нарсани айтиб ўтиш лозимки, яқин-яқингача ҳам «Адабиётда бирон роман» пайдо бўлибди дейилса, шубҳасиз, у асар Ёзувчилар уюшмасининг наср кенгашида муҳокама этилар ва муаллифнинг мавқеига қараб муҳокама иштирокчилари ҳам ҳар хил бўларди.

Муҳокаманинг савияси ҳақида гап кетса, айтиш мумкинки, бу масала ҳам, ўша мавқе даражасида бўларди; мавқеи пастроқ адибларнинг ўзигаям, асаригаям хайрихоҳлик билан қаралар, буни яхши тушунган кўпчилик ёзувчилар ҳам шу тартиб чегарасидан чиқишмас, ҳар қандай танқидни тан олиб, мақтовларга мўл-кўл раҳматлар айтар эди; тагин бир туркум муҳокамалар номига ўтказилар, қолаверса, муҳокамага қўйилган асарнинг ўзи ҳам савия бобида жуда ночор бўлардики, танқидчилар ҳар қанча дўппосламасинлар, ҳеч қурса, оҳангларида: «Хафа бўлманг, асарингиз барибир чиқадикун», деган маъно англашилиб турар, буни яхши билган ёзувчи ҳам уларга жила курсин эътироз билдирмас, фақат «раҳмат» айтар, илло, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетамиз ҳам бир четида берган ахборотда: «Фалон асар муҳокама этилди, жумладан, айрим

камчиликлари очик айтилди; автор асарни қайта кўришга ваъда берди», деб қўя қоларди.

Мен ўша пайтларда «Шарқ юлдузи» журналининг наср бўлимини бошқарардим: шунинг учун барча муҳокамаларнинг собит иштирокчиси эдим: ахир, асар дастлаб журналда босилиши керак, шунинг учун бизни, бир тарафдан «харидор» дейишарди...

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи муҳокамага қўйилди; бу хусусида бояги газетамизда эълон ҳам берилиб, «хоҳлаган кишилар» ҳам таклиф этилди.

Дарвоқе, мен ўшанда наср бўлимида оддий ходим эканман... Иккинчи қаватдаги «Малый зал»га кирганимда (муҳокаманинг ушбу хонада ўтилиши ҳам, ташкилотлар фикрича, муаллифнинг мавқеига муносиб эди), жамоат жам: таниқли идеолог танқидчи-адабиётшунослар ҳам, ёши улуғ ёзувчилар ҳам, «Фафур Фулом нашриёти»нинг масъул ходимлари ва уч-тўртта газетачилар ҳам ва яна аллақанча «хоҳловчилар» бор эди.

Роман муҳокамасини Раҳмат Файзий бошқараётган экан. Вазиятдан билдимки, асар ҳақида анча-мунча яхши гаплар ҳам бўлган, бироқ кўплар партком секретарининг оғзига қарашар, демак, ҳал қилувчи гапни Раҳмат ака айтишлари лозим эди.

Ниҳоят, у кишига ҳам гал келди. Раҳмат ака — табиатан беозор, ўта эҳтиёткор киши эдилар. Шунинг учун айтилган фикрларни бир-бир изоҳлаган бўлиб, оқибат, икки варақ ёзувни кўзларига яқин тутиб:

— Менинг ҳам айрим жузъий фикр ва мулоҳазаларим борки, Одилжон буларни ҳам ҳисобга олса, фақат ютади, деб ўйлайман. Такрор айтишни истар эдим, асар — жуда яхши, маромига етказиб ёзилган, — деб бошладилар.

Шуни қайд этишим лозимки, котибнинг роман муҳокамасида бош бўлиши — алоҳида истисно бир ҳол, қолаверса, у кишининг гаплари — парткомнинг роман ҳақидаги ҳукми сифатида қабул қилиниши лозим эди.

Раҳмат ака бошладилар... Шу давом этаяптилар, давом этаяптилар. Бирон соат гапирдилар ва одатдагича, ҳар гапларини икки мартадан таъкидладилар ҳам. Оқибат, шундай хулоса пайдо бўлдики, роман қайта ёзилиши керак экан.

Ҳаммада бир ҳайрат ва Одил Ёқубовга нисбатан

бир ачиниш пайдо бўлди: бу ачинишда, табиий — ўртамиёна ёзувчиларга нисбатан билдириладиган хайрихоҳлик ва «парво қилманг», деган далда ҳам бор эди.

— Шундай қилиб, ҳурматли ўртоқлар, муҳокамани якунлаймиз, — деди Раҳмат Файзий. — Ёки яна гапирувчилар борми? Менимча, ҳамма гап ҳолисанилло айтилди. Баъзи гаплар — қаттиқроқ бўлиши ҳам мумкин, баъзи гаплар...

— Кечирасиз, Раҳмат ака, — деди шунда бўғриқиб, қандайдир қизариб ўтирган Одил ака. — Менгайм сўз берасизми ёки бўлди қиласизми?

— Вей, Одилжон, албатта гапирасиз-да, — деди Раҳмат ака меҳрибонлик билан. — Қани, марҳамат, Одилжон. Сўзланг, Одилжон. Сўз машҳур ва севимли ёзувчимиз Одил Ёқубовга берилади. Марҳамат, Одилжон...

Раҳмат ака ўринларига ўтиргани ҳам йўқ эдики, Одил ака ирғиб ўрнидан турди.

— Ўртоқлар, — деди, — наҳотки сизлар гапирмасаларинг? Наҳотки, бояги гаплар билан қаноатланиб ўтирсангизлар? Наинки, Раҳмат аканинг гаплари сизларнинг ҳам айтган гапларингизга ҳулоса бўлади энди?

— Одилжон, Одилжон. Шошманг, ука... Қизишманг, укажон... — Раҳмат Файзийнинг сўзи оғзида қолди. Одил ака:

— Энди аралашманг, — деди. — Менга сўз берилдими, бу ёғини ўзим биламан. Хўш, ким сўзлайди яна? — У киши даврадагиларга қараб чиқди. — Хўш, наҳотки сўзлайдиган язувчи йўқ? Мен, масалан, сизларни тушунолмай қолдим.

— Вей, нимасини тушунмайсиз, Одилжон?

Одил ака тағин Раҳмат аканинг гапини кесди:

— Тушунмадим... Тушунмаганим учун ҳам сўраяпман жамоадан. Сиз Раҳмат ака, партком секретари бўлсангиз ҳам, ёзувчи сифатида гапирдингиз, ҳолос. Демак, мен сизнинг гапларингизни бир ёзувчининг ўзига хос мулоҳазалари...

— Албатта, о, албатта, — деди Раҳмат ака: у киши шунча гапдан кейин ҳам хотиржам, жила ҳаяжон сезилмасди. — Марҳамат, ўртоқлар. Одилжон талабини инобатга олиб, мен ҳам сизлардан илтимос қилман. Яна сўзловчилар бўлса, марҳамат...

Одил ака яна давра аҳлига кўз югуртириб чиқди.

Аҳли адиб — жим, афтидан, икки ёзувчининг бир тур гапи нима билан тамом бўлишини кутишар эди.

— Ана, гап тамом, — деди Раҳмат ака.

— Тамам эмас! — деди Одил ака тагин у кишининг гапини бўлиб. — Тамам эмиш...

— Хўп, ўзингиз сўзланг, Одилжон.

— Ўзим сўзласам, сўзим шу: мен, масалан, сизнинг фикрларингиздан биттасини ҳам қабул қилмайман. Қабул қилолмайман, ўртоқлар!.. Бу романни ман язганман! Ман уни, масалан, жуда яхши биламан. Мақсадимни биламан... — Одил ака бирдан Раҳмат Файзийга тикилдилар. — Сиз шу мавзуда язсангиз, марҳамат, айтганингиздай қилиб язинг. Лекин бировга диктовка қилманг... Конца концов, сиз қандай язувчи бўлсангиз, ман ҳам шундай язувчиман. Қалбим буюрган, масалан, ақлим-фаросатим буюриб турган нарсани язганман. Манинг сўзим тамом. Кечирасизлар, бошқа ўртоқларнинг айрим фикрларини қисман эътиборга оламан...

Одил ака тўнғиллай-тўнғиллай жойига ўтирди. Раҳмат ака яна аста ўрнидан туриб:

— Ихтиёр ўзингизда, Одилжон. Бизда — демократия, парткомнинг диктовка қиладиган замонлари ўтиб кетган. — дедилар. — Бироқ биз, шахсан ўзим, ўзим шу романнинг яна-да яхши чиқишини ўйлаб, росароса ўйлаб, ушбу мулоҳазаларни айтган эдим. Олмаган бўлсангиз, ўзингизга ҳавола...

— Гап тамам, — деди Одил ака. — Сизнинг буйруғингиз билан шу роман босилмаса, босилмай қўя қолсин... Лекин мен Худо олдида ҳам, бандасининг олдида ҳам виждоним пок деб ўйлайман. Виждонан яздим бу романни.

— Кўрамиз. Роман чиқсин, Одилжон, — дедилар Раҳмат ака. «Улуғбек хазинаси»нинг босилиш-босилмаслигига келсак, бу томони «Шарқ юлдузи» билан нашриёт ходимларига ҳавола...

Шу ўринда шу нарсани алоҳида қайд этишим керакки, Одил ака асарлари ҳақида қандай ишонч-иймон билан гапирган бўлсалар, Раҳмат Файзий домла ҳам шундай ишонч-эътиқод билан сўзлаган, бу ердаги фарк — уларнинг икки хил фикрлаши, роман воқеаларини икки хил кўриши ва бадий асарга нисбатан ўлчовларида эдики, дарҳақиқат, Раҳмат ака «партком котиби» сифатида гапирмовдилар, деган ҳаёлдаман ҳозир ҳам...

Энди, мақоланинг бош томонида айтган фикримга қайтсам, шуни қўшимча қиламан: Одил ака, аксар ёзувчилардан, ҳа-ҳа, деярли барчасидан фарқли ўлароқ ўз романини ўзи...

...ҳимоя қила олган адиб эдики, буни ўз кўзим билан кўриб, ўз қулоғим билан эшитдим, алқисса, бу адибга бўлган меҳрим яна-да ошиб кетди.

Ўйлаб қарасам, баъзан Одил Ёқубов романни қайтадан... ҳалигидай фикрлар асосида қайтадан...

Мен наср бўлимининг мудури этиб тайинланган, журнал муҳаррири Мирмуҳсин ака: «Шукуржон, ўзингизни эркинроқ тутинг. Адабиётда авторитетлар — яхши ёзган ёзувчилардир, Мавқе, амал — ўзига... Сиз объектив бўлаверинг», — деб бизни қўйворган, яъни катта ҳуқуқлар берворган пайтлар.

Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди» деган каттакон романи бўлимга тушди, одатда, амалдор адиблар ўз асарларини бош муҳаррирга беришар, кейин муҳаррир бизни чақирар эди ва табиий бу борада раҳбаримиздан керакли йўлланма ҳам бериларди, бериларди-ю, тагин «объектив бўлиш» қаттиқ тайинланилар ҳам эди: ана шу мулоҳазалардан бўлим бошлиғи тегишли хулосалар чиқариб оларди. «Биламан, Иброҳим акангизни жуда яхши кўрасиз. Қўлида ишлагансиз, мақтаб юрасиз. Аммо авторни яхши кўриш билан унинг асарига баҳо бериш орасида ер билан осмонча фарқ бор...» дедилар.

Мирмуҳсин ака қўлёзмани бергач, мен у кишининг тилда ифодалаш қийин бўлган хатти-ҳаракатларидан ҳам англадимки, роман ҳақида қанчалик очиқ сўзланса, шунча яхши бўлади.

Аммо ўша кезларда, айниқса, Иброҳим аканинг асарлари ҳақида «очиқ гапириш» — ёзилмаган қандайдир қонуну урфга кирган «андиша»лар туфайли «қисқа бўлар», кўпинча асарларига «замонавий мавзу — долзарб масалаларни кўтариш бобидаги пешқадмликлари нуқтаи назаридан баҳо берилар, «бадий томони» ҳақида эса, шунчаки — ҳалигидай камчиликлардан холи эмас» маъносида чўлтоқ гаплар қилинардиги, холос.

Ва бу ҳол — чиндан ҳам одат тусига киргани боис елкамга «мушкул вазифа» тушганини дарҳол ангаддим.

Иккинчидан, камина ҳақиқатан ҳам Иброҳим Ра-

ҳимнинг раҳбарлиги остида «Гулистон» журналида «Адабиёт ва санъат бўлими»ни бошқарган, ўшанда Марказқўмнинг органи ҳисобланадиган бу журналнинг тилини ҳам ўзгартириб, яъни айти бутунги тилга яқинлаштириш, ўтмиш мавзуларига кўпроқ эътибор қаратилиб, «миллий ғурурни ошириш» бобида кетма-кет жиддий мақолалар берила бошланган, «Темир тузуклари» рисоласи ҳам ўша кезларда чоп этилишга тушган, умуман айтганда, «Гулистон» қўлдан қўйилмайдиган бир жарида каби қадрланадиган бўлиб бораётган пайтлар эдики, бу ҳолдан нафақат биз журнал ходимлари, балки кенг жамоатчилик ҳам, аввало, Бош муҳаррир Иброҳим Раҳимдан миннатдор эдилар.

Шу тобда ўрни келди, айтиб олай: мен матбаа соҳасида раҳбар кўриб, Иброҳим Раҳимдек бағри кенг, кўрқмас ва тадбиркор раҳбарни кўрганим йўқ!

У киши чин маънода барчамизга — ходимларга эрк бериб қўйган ва бу йўриқда тағин рағбатлантирар, миллий кадриятларимиз ҳақида ҳар қандай қалтис материалларни ҳам чоп этилишига бош бўлар — «Ўзим жавоб бераман. Сизлар топинглар!» дер, биз ходимлар жон-жаҳдимиз билан ишлар эдик.

Тасаввур этинг, 67—68-йиллар!

«Темир тузуклари»ни босиш учун қанақа юрак керак... Бош муҳаррирга?

Айтадиларки, «халқ қандоқ бўлса, раҳбар ҳам шундоқ бўлади», деб. Йўқ: кўпинча, раҳбар қандоқ бўлса, халқ ҳам шундоқ бўлиб кетар экан.

Биз Иброҳим Раҳимга ўхшашга тиришардик, у кишига ишонардик ва ишончларини оқлаш — муддаомиз эдики, «қалтис», аммо «долзарб» мавзудаги асарларни, ҳатто буюртма қилиш ҳуқуқига эга эдик. Эркин Воҳидов ана шу буюртмамизга кўра Расул Ҳамзатовнинг «Доғистоним» асарини тилимизга ағдариб келган ва уни чоп эта бошлаган эдик. «Темир тузуклари»...

Раҳматли журналист Рустам Раҳмоннинг руҳи шод бўлгай! Улуғ бобомизнинг васиятномаларидан бирини чоп этишда чин бир жонкуяр бўлгани учун Аллоҳ у кишини раҳмат қилган бўлсин!

Ана шу инсон ушбу асар ҳақида машҳурларнинг машҳури ҳисобланмиш Алижон Соғуний ҳазратларидан эшитган эканлар. Бизга буни маълум қилганларидан сўнг ҳаммамизнинг бошимиз осмонга етиб, бош муҳаррирга мурожаат этдик.

Иброҳим ака ўзида йўқ шод бўлиб кетиб: «Бу — бошқа гап! Рустамжон, ишга киришинг!» дедилар.

Рустам акам... ҳар куни пиёдалаб Алихон Соғуний ҳазратларининг уйларига боради денг. Уч-тўрт соатдан кейин пешана ва бурунлари терлаб қайтиб келадилар, менинг столимга «Темур тузуклари»нинг форсийдан ўзбекчага ҳазрат тарафидан ағдарилган бобларини, яъни у киши таржима қилиб турганда ёзиб олганларини қўядилар.

Биз бирпасда ўқиб чиқиб, кўзларимизга суртиб, босмахонага жўнатиш пайида бўламиз.

Қисқаси, «Темур тузуклари»нинг сўнгги боблари қолганда, бизни Марказқўмга чақиришди. Бордик. Ўшанда бизни кимдир бир арбоб — Файниддин Нажимовми, Тўраев деганми — бир катта қабул қилди-да, илк сўзи бўлди: «Хўш, гапиринглар!» Шу билан, наср муҳокамасидагига ўхшаш чиқишлар бошланди: «Мен қўлимга тушган материални саҳифага жойлашни биламан, холос», дедилар масъул котиб Султон Акбарий; «Мен материални таҳрир этишни биламан», дедилар бош таҳрирчи (раҳматли) Йўлдош Шамшаров; «Бизнинг ишимиз — шеърят», деди Сайёр ака; «Мен кўп нарсадан беҳабарман», дедилар (раҳматли) Ҳамид Нурий; шу муҳокамадан бир кун бурун Иброҳим Раҳим Масковга кетган эдилар...

Гап келиб, табиий, каминага тақалди. — «Шундай материаллар босилипти, сиз жавоб беринг, бўлим мудири!»

Бўлим мудири хўп чайналди, оқибат, «Э, бўлар иш бўлди! Босилиши керак эди ўша материаллар, босилди-да!» деди. Деб бўлиб, бошини ойболтага қўйди.

Ойболта бир ҳафтадан кейин бош муҳаррир Иброҳим Раҳимнинг пайини кесди: у киши ишдан кетгач, биз — ходимлар ҳам ими-жимида бирин-кетин ҳайдалдик.

Бу гапларни Иброҳим акани нечоғлик яхши кўришим, ҳурматлашим сабабини айтиш учун битдим, токи романлари муҳокамаси шарҳига доир айрим «гап»ларимни «ёлғон» демасинлар.

Роман муҳокамаси учинчи қаватда, яъни Яшин аканинг қабулхоналарида ўтказилар экан: мен қиссиниб-қипсиниб кирдим. Жамоат жам: барча казо-казолар

шу ерда, фақат «тинглашни хоҳдовчилар» йўқ — таклиф этилмаган.

Ўшанда Одил ака, билмадим, Рафур Фулом нашриётида ким бўлиб ишлардилар — назаримда, асар чиқишига мастул лавозимдаги шахслардан бири эдиларки, романни ўқиб чиққан бўлишлари шарт эди.

Муҳокама бошланди.

— Иброҳимжоннинг кимлигини ҳамма билади. Мана, янги рўмон ёзипти. Ким гапиради? — Яшин ака муҳитда мавжудларга бир-бир қараб, Лазиз акада (Қаюмовда) тўхтадилар. — Қани Лазизжон, сиз бошлаб беринг.

Кейинчалик ҳам бот-бот амин бўлдимки, бу кичкина муштдек одам — болаликдан пьесаларини мактаб саҳналарида ўйнаб, «Хамзадан кейин ўзбек драматургиясини фалон чўққиларга олиб чиқди», деб атагувчимиз ва суратларини китобларда кўрганда соатлаб тикилиб ўтирадиган сирли-сехрли адибимиз — Ёзувчилар уюшмаси доирасидаги энг йирик одамлардан ҳам йирик, шу қадар оғир ва шу қадар мулоҳазали дипломат эканлар.

Эй, фалак, дейсан кипи! Айрим иниларимизга нималар бўлдики, шундай зотларимизни ҳам назар-писанд қилмай қўйдилар... Ҳолбуки, ўзлари Яшиннинг бир парча диалогини ёзиб маъқул қилдиришлари гумон!

Мақсаддан чалғиётганим, тобора танқис бўлиб бораётган «Ёзувчи» газетамиздан яна бир неча абзацдик жой ўтирлаётганим учун таҳририятдан узр сўраб айтсам, ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида — ошхонада ўтиргандик, фавқулодда бир кичкина одам атрофга шабкўрдек қараниб: «Сергей! Сергей қаерда?» дея кириб келди. (Бу воқеага кўп йил бўлди!) Қарасам, Яшин ака. Ирғиб туриб бориб, қўлтиқларидан олдим. Сергей ака йўқ экан. Кейин Яшин акани ташқарига кузатиб келдим. Шунда овқатланиб ўтирган бир укам: «Шукур ака, нима қип юрибсиз? Овқатингизни емайсизми?» деб қолди. Унга тикилиб: «Сиз нега салом бермадингиз Яшин акага?» дедим. У қўл силтади. «Да, ну, каменный век-ку у...»

Эсимда: унинг ёнида ўтирганларга ҳам бу гапи ёқмади, уни изза қилгандек бўлди. Лекин улуғларимизга нисбатан мана шундай муносабатлар баъзан чиқиб қолади-да! Шунда: «Во дариғ! Одамнинг қадри шунчалик бўлдики?» дейсан.

Хўп, муҳокамага қайтаман.

Яшин ака Лазиз Қаюмовга сўз берганларидан кейин у киши ўринларидан турди. Чекмайдиган устознинг қўлида гугурт қути бор экан, уни столга шундоқ ташладилар-да (гугурт олчи турди), муҳокама бўлишга сира муҳтожлиги йўқ масалада гапираётгандек бир оҳангда:

— Нима дейиш мумкин... Иброҳим аканинг бу романи — ўзбек адабиётида олдинга ташланган бир қадамдур. Шу билан бирга ўзларининг ижодида ҳам олдинга ташланган қадамдур, — дедилар: у киши — уюшманинг бош идеологларидан бири, у кишининг назари тушиши учун не-не ёзувчиларнинг «Лазизхон, Лазизхон ака», деб мурожаат қилишлари ҳамон ёдимда... кимдир котиблик қилаётган эди, домланинг бу гапларини қозоғга тушириб, у кишига боқди. Биз ҳам (мен ҳайратдаман!) у кишига қарадик. — Менинг фикрим шудур, — деб яна давом этдилар. — Қолганини бошқа ўртоқлар айтишар...

Тамом.

Лазиз акага — дорилфунунда сабоқ берган домламга зигирча ётлгим йўқ; аксинча, у кишидан миннатдорман, чунончи, менинг илк машқларимни кўриб (вақт сарфлаб!) «адабиётда эҳтиёт бўлиш» лозимлиги, зероки «адабиёт — сиёсат» экани бобида берган маслаҳатлари анча-мунча нарсага кўзимни очган эди». Аммо ўша кезлардаёқ шу нарсани билган ва иқроор бўлган эдимки, Лазиз ака ким билан, қачон, қаерда ва қандай оҳангда гаплашишни ҳам жуда яхши билар эдилар...

Лазиз ака ўтирганидан сўнг Яшин домла атрофга манглайи остидан эринчоқ назар ташлаб:

— Тагин ким гапиради? Хўш, ким? — дедилар.

Ҳеч ким қўл кўтармади: масала ҳал бўлгандек эди. Яшин ака шунда дам Мирмуҳсин акага, дам нашриёт ходимларига кўз ташлаб ва билинар-билинемас илжайиб:

— Хўш, харидордан эшитамиз, — дедилар.

Мен Мирмуҳсин акага ялт этиб қарадим. У киши кўзойнак ортидан менга қаттиқ тикилиб турган эканлар. Бу нигоҳ маъносини ўзимча тушундим: «Қани, кабинетимда айтган гапларингни бу ерда ҳам гапироласанми?...»

— Мен, мен... — дея қўл кўтариб ўрнимдан турдим. Қўлёзмани очиб, роман ҳақида ёзган мулоҳаза-

ларимга қараб олдим. (Аммо ҳеч нарсани кўрмадим — ҳаяжоним шунчалик эди!) Кейин айтмоқчи бўлган гапларим нима оқибатга олиб келиши мумкинлигини («Гулистон» муҳокамасидан олинган тажриба бор!) дарҳол ҳис этдим-у, ёшлик эканми — шу денг, қаҳрамонона ўлишини била туриб жанг майдонига отилган навкардек шижоат билан бошладим: — Мени, мени, аввало, маъзур тутасизлар... Аввало, Лазиз акамдан узр сўрайман. Шунинг учунки, мен у кишининг гапларини эшитмадим, деб ҳисоблайман. «Шунда гапиришим енгил бўлади, акс ҳолда, у киши билан мунозара қилишимга тўғри келадик, буни эплотмайман. Рухсат беринглар...

— Гапиринг, Шукур, бемалол, — деди Яшин ака.

— Лекин Шукурдан кейин менга яна икки минут вақт берасиз, — деб қолди Лазиз ака.

— Хўп.

«Бемалол»ликдан кейин каминани камтарин тушовини узган тойчоқдек бўлиб кишнай кетди. Қоғоз ҳам, қўлёзмани варақлаш ҳам эсидан чиқди.

Худо ҳаққи, нималар деганимни ҳозир батафсил эслолмайман: «Романнинг, тўғрироғи, қўлёзманинг 80 бетини ўқиса бўлади», дедим, кейин қаҳрамоннинг одамга ўхшаб ўйламаслиги бобида кўп гапирдим, шекилли. «Тил»нинг ҳам «мухбирча» экани ҳақида мисоллар келтирдим. Хулосам, қисман ёдимда (дарвоқе, агар ўша муҳокамада сўзланган нутқларни ёзиб олган котибнинг дафтари ҳамон бўлса, унда... ундаям қайд қилилмаган-ов: шунақа одат ҳам бўларди):

— Иброҳим акани шу қадар ҳурмат қиламанки, бу ерда ўтирганларнинг бирови ҳам тасаввур этолмайди. Ҳатто ўзингиз ҳам... мен сизни арбоб сифатида ҳамisha улуғлаб юраман. Қўл остингизда ишлаб сиздан кўп нарсани ўргандим. Жумладан, рост, ростакамига айтишни! Раҳмат... — Қарасам, Иброҳим ака қўлларини кўкракларидида қовуштириб, тўғрироғи, қовуштирилган қўлларини кўкракларидан пастроққа қўйиб, эшик томонга қараб ўтирибдилар: нима деяпман — нўл! Ўзимдан ўзим уялиб кетдим: назаримда у кишига хушомад қилаётгандек, бояги «танқид»ларим учун узр сўраётгандек бўлдим. Кейин бирдан алашим келиб, айрим гапларимни такрорлай бошладим: — Қисқаси, менинг фикримча, асар хом... Жуда хом, бўш... Бош қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларига ишониб бўлмайди: психологик жиҳатдан асосланмаган. Шунинг учун у одам-

га ўхшамай қолган. Мана... Кўринг энди, кўтаргич крандан тушиб кетган йигитнинг ҳолати йигирма бет ёзилган. Оламдаги жамики нарсга ҳақида ўйлашга улгуради у: ҳатто фарзандини ҳам тасаввур этади... Кейин бўлса яшагиси келиб қолиб, қўлларини ёзиб юборса, тепасида парашути бордек — ерга эсон-омон қўнади... Шунга ишониб бўладими? Фирт ёлғон-ку! Воқеа бир неча секунд орасида содир бўлади. Агар у крандан йиқилиши ҳамон «хушдан кетган эди», десалар... Уф, кечирасизлар мен...

— Бўлдими? — деди Яшин ака.

Бошқаларга ҳам қарамаёқ англадимки, «бўлди қилишим» керак: ҳамманинг назарида, менга нисбатан истеҳзоми, хайрихоҳликми, йўқ, ачинишга ўхшаш ифода бор, албатта.

— Бўлди, — деб жойимга ўтира қолдим. Лекин яна бир-икки калима сўз айтганим эсимда: — Аммо ўртоқлар менинг фикрларимни «Шарқ юлдузи» журнаlining позицияси, деб билмасликларингни сўрайман. Чунки... асар журналда эълон қилиниши мумкин: бундай ҳоллар бўлиб туради. Бўлим мудир шунчаки...

— Шукуржон, — деди Яшин ака.

— Узр.

— Қизиқ, — деб ўйлаб қолдилар, Лазиз ака ўринларидан туриб. Қарасам, чап лунжларида туршак бор-у, тиллари билан айлантираётгандек — асабий. — Шукурвой бутун бошли романдан саксон бетини ёқтирипти... Демак, ёқипти! — бирдан табассум қилди у киши. — Демак, қолгани ҳам ёқиши мумкин... Ахир, бу — энг долзарб мавзуда ёзилган, жуда фойдали роман. Сиз бўлсангиз, Шукур, ундоқ-мундоқ деб шундай ҳурматли адибимизни... — Кейин бирдан қизишиб кетдилар. — Нега энди шундай ўзбек адабиётининг ойнаси бўлган журналнинг рулини шу болага бериб қўйибсизлар!

— Лазизжон, — дедилар Яшин ака.

— Умуман, — домла менга тепадан «бу ерда нима қилиб ўтирибсан?» дегандай тикилдилар-да: — Бўлди. Менинг гапим тутади, — дедилар.

Давра жим. Шу пайт елкамга тушган юмшоқ бир нарсадан чўчиб қарадим. Рамз ака экан — кафтларини елкамга қўйиб, жингалак сочлари манглайларига тушганча табассум қилиб турибдилар.

— Ўртоқлар, ўртоқлар, — дедилар кейин жамоага юзланиб. — Хўш, биринчидан... кечирасиз, Яшин ака, мен рухсатсиз туриб кетдим. Биринчидан, Холмирза-жонни жуда ҳурмат қиламан. Ёзувчи сифатида ҳам ёмон эмас. Дуруст. Лекин ўртоқлар, ёш бу — ёш. Нима қипти! Ёшлик — жўшқинлик. О, биз ҳам, шахсан мен ҳам ёш бўлганман. Ўшанда э-ҳе, нималар қилмаганмиз... — Шунда Яшин ака нимадир девдилар, Рамз ака энди менинг кифтимга меҳрибонлик билан қоқиб: — Шу суюмли укамиз учун мен узр сўрайман, — дедилар. — Сиздан Иброҳим Раҳимович, Лазиз Қаюмович, сизлардан Яшин ака...

Яшин ака нотикқа қараб қолдиларда:

— Асар ҳақидаям гапиринг, — дедилар.

— Асар ҳақида? Шуни гапирмоқчиман-да!.. Асарни, яъни «Одам қандай тобланди» романини уч марта, ҳа, уч марта ўқиб чиқдим! Лекин тўймадим, яъни қониқмадим. Яна, яна ўқийман. Тўртинчи марта...

— Раҳмат, — деб қўйдилар Иброҳим ака таъвозе билан: у киши умуман, асарлари муҳокамасида ҳеч қачон гапирмас, яъни биров билан мунозарага киришмас, мана шундай чиқишларга (ўзлари инсон сифатида ҳақиқатчи бўлганлари учунми?!) афтидан, бус-бутун ишонар, ғоявийлик бобидаги талабларига бус-бутун жавоб беришга ҳаракат қилар (аммо-лекин жавоб берардилар ҳам. Чин дилдан! Балки шунинг учун бадиият масалалари...) эди.

Ниҳоят, Рамз ака менинг кифтимга қоқиб қўйиб: «Парво қилма» дегандай бўлиб, жойларига ўтирди. Кейин Яшин ака ўзлари номма-ном сўз бера бошладилар.

— Хўш, Норбой?

Норбой Худойберганов қийшайиб-қимирлаб қўзғалди-да, яна таппа ўтирди. Кейин:

— Умуман, бадиий асарга ҳар хил ёндошиш мумкин, — деб гап бошлади. Ва адабиёт тарихига тушиб, масалан, ўрис адабиётидан мисоллар келтираркан, Яшин ака:

— Хўш, яна ким гапиради? — дея танқидчининг сўзини «тутади» деб фаҳм қилган кишидек сўрадилар. — Хўш, Лолахон, сиз нашриётда бўлим мудираси...

— Раҳмат, Яшин ака, — деди Лола Тожиева (раҳматли кўп дилбар, мулоҳазали инсон эдилар!). — Мана бу ердаги фикрларга муносабат билдирмайман. Аммо

асарнинг харидори сифатида Иброҳим акамдан илтимос қиламанки, муҳаббат ҳақидаги бобларини салгина кўпайтириб, балки бир-икки боб қўшиб тасвирлаб берсалар. Жуда яхши-да... Хўпми, Иброҳимжон ака?

— Хўп бўлади, — деб вазмин бош ирғадилар Иброҳим ака. Ҳа, у кишининг кайфияти жойида эди: нима бўпти, менга ўхшаган бир «партизан» гапирса гапирипти-да!

— Одилжон?

Яшин аканинг бу сўзини эшитибок, Одил акага... Одил Ёқубовга қарадим: «Вей, бу одам шу ерда-ку?» деб ҳайрон бўлганим ҳам эсимда бор.

Қолбуки, шу дамгача ҳам у кишига уч-тўрт марта қараб олгандим ҳам: негадир чайналиб, шифтларга қараб, ўзича кулимсираб ўтирганди.

Яшин домланинг даъватидан сўнг Одил ака ҳам бир қимирлаб, худди жойига сигмаётгандек нари-берига сурилди-да, тавба, худди Шукур Бурҳондек шу сониянинг ўзида қизариб-бўғилиб кетиб:

— Ўртақлар, биз ахир... қачонгача асарнинг — бадий асарнинг темасига қараб, масалан, баҳо берамиз? — дедилар. — Ахир бадий асар — ўз номи билан бадий асар-ку!.. Биз ё уни тушунишни истамаймиз, яъни бадий асар табиатини, ёки бўлмасам, бошқа гап бор, — дегач, йилт этиб кулиб қўйдилар. — Тушунаман. Лазиз Қаюмовнинг гапларини ҳам, Рамз Носировичнинг гапларини ҳам тушунаман. Аммо ҳеч бўлмаса, ҳеч бўлмаганда, шу ерда — тор даврамизда ҳақиқий адабиёт ҳақида сўзлашайлик! Рост, ҳақиқат гапларни айттайлик... агар, агар биз Иброҳим акага тўғри гапни айтмасак, бу билан у кишигагина эмас, балки адабиётимизга ҳам зиён етказган, хў-ўш, хиёнат қилаётган бўлмаймизми? — У киши тезлашиб кетди. — Шукурнинг гапларига келсак, у ўзининг мулоҳазаларини айтди. Тўғрисиям бор, хатосиям бор... Аммо рост гапирди бу ёш дўстимиз. Биз катталар эса, бир-биримизга қараб туриб, ҳайрон қоласан киши...

— Одилжон, Одилжон? — дея таранг бир овозда шивирлаётган эдилар Рамз ака. Кейин бирдан ирғиб туриб олиб: — Эй, Одилжон, сизга нима бўлди? — дедилар худди олдиндан бир нарсани келишиб қўйгандек. — Шукур-ку укамиз — ёш, у ёш... Сиз — катта-

кон ёзувчи, ҳамма нарсани тушунадиган, қилни қирқ ёрадиган адибсиз...

— Э, тўғри гапириш ҳам керак-да, — деб ўринларидан туриб кетди Одил ака. — Кечирасизлар... Иброҳим ака, агар менинг фикрларим сизга керак бўлса, ёзиб беришга тайёрман...

Иброҳим ака у кишига ҳам салобат билан бош ирғаб қўйдилар. Яшин ака хўмрайиб, ручкани ўйнаб ўтирган эди, бошларини кўтармасдан:

— Мен ҳам рўмонни ўқиб чиқдим, — дедилар. — Менинг ҳам мулоҳазаларим бор. Мана... Энди муҳокамани тутатамиз. Келганларинг, асарни ўқиганларинг учун раҳмат... Иброҳимжон, сизга олти ой, балки бирон йил муҳлат берамиз. Асарни қайта кўриб чиқишингиз керак.

Иброҳим ака тағин пинак бузмай бош ирғадилар.

Дарвоқе, Иброҳим аканинг ўша романлари «Шарқ юлдузи»да ҳам босилиб чиқди (у вақтда мен ишдан кетган эдим...), нашриётда китоб ҳам бўлди; эҳтимол ўрисчаси ҳам чиқиб, яхши тақризлар эълон этилгандир.

Мен у томонларига (жумладан, асарни қайта ишлаганларми-йўқми — бу ёғига ҳам) қизиқмадим.

Ҳамма ўрнидан турди. Ёши улуғларга йўл бера бера охирида қолдим. Шунда Яшин ака менинг белимдан қучиб:

— Шукуржон, хафа бўлманг. Ҳаммаси ўтади, — деб бош қимирлатиб қўйдилар.

Шу гап ҳамда белимни қучган қўлдан ўтган қувват билан йўлакка чиқдим. Қўлёзмани редакцияда қолдириб, бинодан ташқарига — очиқ ҳавога чиқсам, Одил ака... Одил Ёқубов ким биландир кулишиб турган экан.

— Ке, кел, Шукур — дедилар. Дедилар-да, яна пиқирлаб кулдилар. — Хафа бўлма у гапларга... Бизни қўй... Лекин ука, ҳақиқатни айтишимиз керак! Ахир, бусиз — мумкин эмас яшаш!.. Мумкин бўлмай қолади. Шу йўлингдан қолма. Тўғри энди, ҳақиқат қачон рўёбга чиқади? Биз қачон бир-биримизга тик қараб қалбимиздаги гапларни айтамиз? Оллоҳ билади... Лекин айтавериш керак!.. — Кейин тағин пих-пихлаб кулдилар. — Олло бор-ку! Балиқ билмаса, Ҳолиқ билади, — дейдилар. — Сўнг бирдан чайқалиб кулдилар. — Ишонасанми, шу романни Лазиз ҳам, Рамз Бобожон ҳам, Нарбай ҳам ўқимаган. Ҳе-ҳе-ҳе... Ибраҳим акага ачинаман.

Яхши инсон! Сен тўғри айтдинг. Улуғ бир раҳбарга хос қобилият бор у инсонда. Лекин беайб Парвардигор...

Шунда Одил аканинг иккинчи бир фазилатини кашф этдим: бу улкан адиб ўз асарларинигина эмас, адабиётимизнинг ҳам ҳимоясига тайёр юрар экан. Ў нафақат адабиётни...

Ватанни, табиатимизни, инсоний гурур, миллий ифтихор каби олий қаноатларни ҳам жон-жаҳди билан ҳимояга тайёр юриши ҳақида «Ёзувчи» деган ҳикоямда батафсил ёзган эдим... Батафсил?

Хато бу: ўзим билган, кўрган, иштирок этган воқеаларни ёзган эдим...

Шу тобда Одил аканинг — бу сирли-сеҳрли шахснинг Масковдаги баланд минораларда туриб, аждаҳо коми қаршисида пахта ва Орол муаммоси ҳақидаги нутқлари қулоғимга эшитила бошлади...

Ҳа, Одил ака ҳақида ўйласам...

1996

ШАЙДОЛИК

Раҳмат Жума деган ном танишдир сизга?

Унинг тилидан чиққан мураккаб байтларнинг маъноси-ни ҳам осонгина тушунасиз; унинг даврасида ўтириб қолсангиз, «аруздан бошқаси бекор экан», деб қўя қоласиз шунчалар етказиб ўқийди ва сизни маҳлиё этади. Аммо бу йигит — хизматдаги актёр эмас, балки режиссёр: у дунё адабиётининг мумтоз асарларидан талайгинасини радио-постановка қилган, машҳур актёр ва актрисаларимизни ўйнатиб, уларнинг томошабини кўринмайдиган маконда ҳам иқтидорларини намойиш қилган ва биз эшитувчиларни байни театр залида ўтирган каби воқеа-ҳодисаларни кўз ўнгимизда намоён этган.

Раҳмат Жума каби радио режиссёрлари бор, албатта. Аммо унда яна нимадир бор эканки, яқинда ўзбек радиосининг Бош режиссёри бўлиб кўтарилди. Бугун эллик ёшни қоралаган бу йигитнинг режалари билан юзаки танишсангиз ҳам «Энг зўр асарини энди қўяр экан», деб ўйлашингиз мумкин, бунинг устига асарларининг матни — дейлик, сценарийсини ҳам ўзи ёзган, ўзи ёзадики бу жиҳатдан ҳам бир қаламкаш даражасида истеъдоги бор.

Мен ана шу — меҳрим тушган санъаткор — радио режиссёри билан қандай танишганим, сўнг уни қандай маслакдош дўстларим билан таништирганим, ниҳоят, у мени қандай қилиб ўша кимсасиз саҳнасида ўйнатгани ҳақида бир кичик эссе ёзган эдим, шунини эътиборингизга тортиқ қилмоқчиман¹.

¹ Муаллифнинг шахсий архивда эссенинг мукаммал бир нечта вариантлари сақланмоқда (С.Х.)

ҒАЛОҒУЛ ИШҚИДА

Юртда эдим, туғилган уйимда... Ҳа, Бойсунда. Саҳар туриб, болалигимда шохларига чиқиб ҳовузга ташлаганим, энди қариб қолган ёлғиз тол тағида чекиб турувдим, ҳовли-боғнинг эгаси бўлиб қолган, кеча мени кутиб олган кенжа укам ёнимга келиб:

— Ака, бугун Копиринда кўпкари бор. Хидир жўрангиз тўй қияпти. Сизга таклифнома юборган экан, — деб қолди.

— Олмадимку, — дедим.

— Ҳозир хатниям ололмайсиз, — деди у. — Шунинг учун айтаяпман-да.

— Борамиз. Кўпкариси бўлса, ундан қолиб бўлмайди.

Укам яна бир гап айтди:

— Темурмалик деган режиссор кеган. «Ўтган кунлар» киносида кўриб эдим, бир ҳезалак ҳокимнинг рўлини ўйнаб эдилар. Кеча кўрсам, сочлари оппоқ, серёзни киши эканлар. Шу киши эски ўйинларимиз, эски одатларимиз ҳақида кино олиб юрипти. Кўпкаридаям бўлар эмишлар.

— Кофирунга борганимиз бўлсин! — дедим.

Чошгоҳга яқин улоқ чопиладиган адирга чиқиб борсак, кўпкари тугаб бўлган, пайҳон қилинган паст-баланд адирлар бағрида ёш-ёш ўспиринлар беш-ўн та отни чоптириб, йўрғалатиб юришибди: афтидан, чопачопа кўпириб кетган жониворларни совутмоқда эди. Бундай пайтларда дарҳол ҳозир бўладиган ўлаксахўр ғажирлар улоқ чопилган майдон устида оҳиста сузиб юришар, айримлари сўйилдан узилиб қолган тери парчаси борми, бирон аъзоси борми — ишқилиб, қора бир нарса кўринган жойларга шўнғиб тушишар, ерга қўнганларида тупроқ чангиб кетар эди.

Биз бургутларнинг ерга қўнишидан завқланиб: «Пасадка қилишяпти», деб турганимизда, тўй эгаси Хидирбой келиб қолди. У яқинда шу жамоа хўжалигининг бошлиғи бўлган, адабиётни ичида яхши кўриб, киши билмас ҳикоялар ҳам ёзиб юрар — шу жиҳатдан яқинлигимиз ҳам бор эди.

Биз яхшилаб кўришдик. Мен «қуллуқ бўлсин» қилдим. Кейин у бизга юк машинаси устида туриб, аллақандай аппаратлар қошидаги йигитларига бир нималарни уқтираётган Темурмаликни кўрсатиб, йўл тортди.

Темурмалик машинадан тушди. Қучоқлашиб кўришдик. Ва мен ўзимни беихтиёр мезбондек туйиб:

— Хуш кўрдик, дедим.

— Э, ман сизга: «Хуш келибсиз!» дейишим керак, — деди у. — Шундоқ мўъжизаларни ташлаб, Тошканда қандоқ қилиб юрибсиз? Ҳайронман!

— Шундоқ ўйинларни ҳам прапаганда қилиб юрибман-да, — дедим.

Шунда унинг қаватида турган оқ юзли, қип-қизил кўйлагининг тугмалари оппоқ, ўртабўй йигит:

— Ака, «кўпкари» дегани нима ўзи? — деб дангалига сўраб қолди. — Бўтда бирон кишидан жўяли жавоб ололмадим... Кечирасиз, ман сизни жа яхши танийман, Шукур ака. Асарларингизни ўқиганман!.. «Қора камар»ни кўрганман... Хўш?

Саволнинг қийинлиги бир тараф, бу йигитнинг дафъатан орага савол ташлагани бир тараф, сал ҳайрон бўлиб, Темурмаликка қарадим. У йигитнинг елкасидан қучиб:

— Менинг консультантим, — деди. — Лекин ўзи консультация олиб юрипти.

— Мани Раҳмат Жума дейдилар, — деди шунда йигит. — Асли Бухорои шарифданмиз. Фалакнинг гардиши билан Тошканда ишлаб юрган эдик, мана, устоз опкелдилар юртингизга.

— Хуш кепсиз, — дедим унга ҳам.

— Хўш, саволга жавоб беринг, жон ака. Мани жуда қизиқтириб қўйди. — Кейин жавобимга қизиқмай, кўпкарини ғалати қилиб таърифлай кетди: — Вей, бу — жуда антиқа ўйинакан! Эшитиб юрардим-у, кўрмовдим, худо ҳаққи! Бу ўйинда ибтидоий бир ёвқурлик, қандайдир ваҳшиёна руҳ ҳам бор экан! Вай, чавандозларнинг шовқинлари... Нима деганини мутлақо тушунолмайсан. Аммо бутун вужудинг жумбушга келиб, ўзинг ҳам бемаъни товушлар чиқарганингни сезмай қолар экансан... Отларнинг дупурини, кишнашини айтмайсизми? Улар гўёки бир-бирлари билан сўзлашади, сўкишади...

Мен унинг сўзларидан шундай хулоса чиқардим:

— Сизни кўпроқ товушлар қизиқтирар экан-а?

— Шу. Шу! Шумлар, шовқинлар! — деб кўпириб кетди суҳбатдошим. Лекин, асосан — сўзлар... Сўзлар, оҳанглар — мани жоним! Ман шовқун-суронни тинглаб ҳам нима воқеа юз бераётганини кўз олдимга кел-

тирар эдим. Аммо кўпкарининг гала-ғовури... Бу — таърифга сизмайдиган янгилик бўлди манга!

— Хўп, «кўпкари»нинг маъноси ҳақида гапиринг, — деб сўраб қолди Темурмалик ҳам.

Мен Хидирбойдан ижозат олиб, бу йўруғда билганларимни айта бошладим:

— «Кўпкари»нинг энг қадимий-туркий элатларга хос жанговар «ўйин» эканини биласизлар. Бунда чавандозларгина эмас, отлар ҳам синалади. Шунинг учун «Зотни ким айирди?» деб сўрашганда, кўпинча «Фалончининг оти», деб жавоб беришади. Кўпкари чопиш-жангарни элатларнинг урушлардан чиқиб, ҳордиқ олаётган пайтларида айниқса, кундалик бир юмушдек — одат бўлган. Қолаверса, бу ўйиндаги ҳаракатлар — жангчиларнинг бир «формада» туришига ёрдам берган. Ахир, подшоларнинг шикорга чиқишлари, минглаб одамларнинг йиртқич ҳайвонларни ов қилишлари ҳам — ана ўша «форма»ни сақлаш йўлида бўлган...

Камина шу йўсинда анча ваъз айтгандан кейин эшитувчилар тагин «кўпкари»нинг лугатий маъноси ҳақида сўрашди. Менинг ўзим ҳам бу нарсага қизиқиб, унча-мунча эски китобларни варақлаган эдим, билгич одамлардан сўраб-суриштирувдим.

— «Кўпкари» аслида «кўкбўри» дегани экан...

Шунда Хидирбой:

— Кечирасиз, Шукур ака. Шу гапда жон бор. — деб суҳбатга аралашди. — Ёшлигимда кўп кўрганман, мана шу адирларда бўрини қувлаб юрган отлиқларни. Бир марта, кечагидай эсимда, тўрт отлиқ шамолдай бўп келаяпти денг. Ўртада — бир бўри. Эш-шақдай келади. Отлиқлар нимагадир узангиси билан уни ура-япти... Охири бирови уни отига ўнгариб, қишлоққа оралади. Бўрининг оғзига чўп солиб, бўйнидан ўтказиб борлаган. Шу қолдаям остидаги от жонивор пишқиради, кишнайди, жойида турмайди. Ҳе, қишлоқдаги итлар ҳам ҳуриб қолишди... Кейин урфга кўра, бўрини олган чобагон қайси эшиқда бир тўхтаган бўлса, шу уйнинг эгаси бир нима чиқариб берди: қўйми, эчкими, пулми — ишқилиб, бир нима беришди. Шу берган нарсалари — соврин ўрнига ўтдими дейман...

— Яхши мисол айтдингиз, Хидиржон, — дедим. — Аслида «кўпкари», яъни «кўкбўри» ўйини шу тарзда ўтган бўлиши керак... Аймоқчи, қозоқларда ҳалиям шу ном сақланиб қолган: «кокпори» дейишади. Демак,

шимолдаги айрим туркий элатлар тилидаям бу номни учратиш мумкин, деб ўйлайман.

Раҳмат Жума елкасига осиб олган чарм қопчигидан чиқарган чиройли дафтарчасига миттигина ручка билан ёзиб олаётган эди. Охирида яна ўз гапини айтди:

— Шунинг учун экан-да бўрига ўхшаб увлаган товушлар ҳам эшитилиб туради. Ёлгон эмас: ув-ув, хув-хув... Ве-е, даҳшат бўп кетди-ку, оғалар!

Раҳмат Жуманинг товушларга қизиқиши ёдимга бошқа бир нарсани тушириб юборди.

ДЎСТ ЭШИГИ

Бойсунда Абдуқаюм Абулхаев деган бир йигит бор. Бирга катта бўлганмиз. Лагерда тушган суратларимиз фақат ўшанинг альбомида сақланиб қолган. Ўнинчини битиргандан кейин дуторчи отаси қазо қилиб, рўзвор ташвиши Қаюмнинг елкасига тушди. Шунинг учун ўқишни давом эттириш хаёли пучга чиқиб, Машраб айтганидек «меҳнат ёқасидан ушлади».

Лекин у ёшлик чоғидаёқ дуторни шундай чертар эдики, тарбиячилар уни ўзаро ўтиришларига олиб кира-рар. «Ашула байрамлари»да Абдуқаюм бўйидан баланд асбобни олиб саҳнага чиққанда, пастда қий-чув бўлиб кетарди.

Кейин у гижжак чалишни, танбур чертишни ҳам ўрганди, тўй-томошаларда «муסיқа раҳбари» сифатида атрофига уюшган гуруҳни бошлаб юрадиган бўлди. Кейин уни қаерга ишга таклиф этишди, деб ўйлайсиз? Вилоят театрига — «муסיқа раҳбарлиги»га таклиф этишди...

Абдуқаюмнинг шинамгина чорбоғи Бойсун марказига кираверишда, сойнинг қирғоғи устида; мана неча-неча йиллардан буён Тошкентда яшаяпман, аммо тутилган маконга қадамим етса, дастлаб шу дўстнинг эшигини қоқиб ўтиш — одат бўлиб қолган...

Кўпқари томошасига йиғилганлар тарқаб бўлиб, биз ҳам Хидирбойнинг қорасувоқдан чиққан меҳмонхонасида зиёфатини еб ўтирарканмиз, мен Темурмаликка:

— Сизлар оқшом миллий курашниям суратга оларсизлар? — дедим. — Бу курашнинг номи бизда «олиш, човки» дейилади. Спорт илмида бўлса — «Бухороча

кураш» деб аталади. Бойсунликкина эмас, умуман, ҳар қандай сурхонлик ҳам бу номни эшитганда, ҳамма вақт ҳайрон қолади...

— Ака, Бухоро амирлиги даврида Бойсунингиз ҳам, Сурхонингиз ҳам бизга қараганми, йўқми? — деб қолди Раҳматжон. — Кўнгилни кенг қиловуринг... Биз ҳам шу курашни бир қаричлигимиздан кўриб улғайганмиз!

— Сизга раҳмат, — дедим. — Ана шунинг учун ҳам мен сизни бошқа бир даврага олиб кетмоқчиман. Агар шефингиз рухсат берсалар, биз ҳозир турамиз...

— Шарт шулки, ўша даврадаги ҳалигидай шумларни, товушларни, камёб атамаларнинг шарҳини ёзиб келади, — деди Темурмалик.

— Рост, шунинг учун бу ерга келган эканман. Энди билдим, — деди Раҳматжон.

— Биз икковлон қўзғалдик. Хидирбойнинг «УАЗ» машинаси бизни Абдуқажомнинг дарвозасига обориб қўйди.

Қажомжон билан учрашувимиз мароқли бўлди: эшитсангиз, зерикмайсиз, дейман.

Дарвозахонада олди кўтариб қўйилган «Жигули»нинг ёнидан ўтиб, пастаккина дарчани итариб очдим. Қажомнинг хотини ўнг томондаги олма тагида қий супураётган экан.

— Салом бердик, келинбой. «Ғижжак» уйдаими? — дедим.

— Вой, Шукур ака? — Келин бошида қийиғи бўлса ҳам, енги билан манглайини беркитган бўлди. — Келинг ака... — Кейин чап тарафдаги пешайвонли меҳмонхонага қараб, чақирди: — Ҳув, отаси! Меҳмон келди! Жўрангиз келдилар... — Кейин мен билан сўрашди. — Бачалар чобаяптима, ака?

— Раҳмат, келин.

— Сиз яхшими, акажон? — деб сўрашди кейин Раҳматжон билан ҳам. — Ҳуш кўрдик.

— Ҳушвақт бўлинг, кеннойи, — деди Раҳмат Жума. Кейин менга шивирлади: — Тожикча акценти борми дейман?

Келин шивирлашни эшитган экан:

— Охи биз тожик-да, меҳмон, — деб кулди. — Анави хўжайин ўзбек бўп кетганлар. Мен кўп айтаман у кишига: «Сиз ўзбекларга сотилган», дейман. У киши куладилар. Балаларимиздям ўзбекча мактабга

қўйдилар. Бўлмаса, сойнинг у яғида тожикча мактаб бор. Ҳе, бу кишининг жўралариям — ўзбаклар.

Шу пайт меҳмонхона айвонига чиққан Абдуқаюм:

— Ҳей, нима деб шақиллаяпсан, кампир? — деб бақирди. — Ҳеч жағи тинмайди-да бунини? Ундан кўра, уйга ўтинлар, демайсанми, энаси?

— Вой, бердисини айтгунча уриб ўлдирасиз-а! Қани, уйга ўтинлар, меҳмонлар.

Биз тош ётқизилган йўлакдан жилдик. Абдуқаюм пешвоз чиқиш ўрнига бирпас ўйланиб қолди-да, қайтиб меҳмонхонага кирди. Мен мезбонлик теккандай мамнуният билан Раҳматжонни зинапоягача бошлаб бордим. Кейин бўлмади:

— Қочвордингизми, Қаюм? — дедим.

— Бақирманг-е! Ҳамсоялар эшитса, нима дейди, — деб хонадан чиқиб келди уй эгаси, унинг қўлида «Кристл» ароғининг шишаси бор, ўзи шодон тиржайр эди. — Мана! — деб шишани кўтарди. — Насиб қилди!.. Салом, укажон. Мана, бунинг қорнидаги чизиқни кўряпсизми? Ана! Числоям ёзилган... Мана, пастида юз эллик грамм қолган... Шукур бултур келганда, шу ароқни мана шу ерда очиб эдик. Икки-уч ўртоқ бир-бир пиёладан уриб эдик. Қолгани қолиб эди. Ўшанда мана шу чизиқни тортиб: «Илоийи шуни тезроқ ичиш насиб этсин!», деб ният қилиб эдик... Мана, энди насиб этди, худога шукур... Шошмай туринлар! — У шишани менга тутқазиб, уйга кириб кетди ва учта пиёла билан битта қизил олма олиб чиқди. — Энди бунинг тинчитамиз! Йўғасам уйга кириш йўқ... — У пиёлалардан иккисини бизга бериб, ароқни қўйди. — Эсон-омон дийдор кўришганимиз учун. Шукур! Дийдор ҳам ғанимат бўл қолди, жўра.

Ана шундан кейин меҳмонхонага кирдик. Қаюмжон ҳаш-паш дегунча шкафдан олма, нок, ёнғоқ мағзи, яна алламбалолар уюлган беш-олтита тахсимчани келтириб хонтахтага қўйди.

— Дастурхон бўш турса, хунук кўринар экан, — деб дилдорлик ҳам қилди-да, кулиб юборди. — Шукурди нима демоқчи бўлганини сезиб турибман. «Шу нарсалар ҳам тўйдан келганми?» деб сўрайди ҳозир. Ҳа, тўйдан келган! — дея қаҳ-қаҳлаб кулди. — Тирикчилигимиз халқнинг устида, меҳмонжон.

— Қаюмжон ака, мабодо машшоқ эмасмисиз? —

деб сўраб қолди шунда Раҳматжон. — Шукур акам кимлигингизни айтмадилар.

— Ундай бўлса, машшоқлигимни қаяғдан билдингиз?

— Улар нима? — Шкаф биқинида саф чекиб турган созларни кўрсатди у. — Ҳарқалай, дурадгор эмасиз. Хонангиз ҳам мастерскойдан фарқ қилади.

— Шу-шу, — деди Қаюмжон. — Шу... Шунинг учун бу одам «Ғижжак» дейди мени, бошқаси — «Скрипка». Яна бири «Танбур» деб от қўйган.

— Барини чалоласизми?

— Ҳарҳолда.

— Қани, битта эшитайлик!

— Кечирасиз, нима хизмат қиласиз? — деб сўради Қаюм ҳам. — Шукур, Тошкентдан бирга келдингларми?

— Биргами-алоҳидами, ишқилиб, келдим-да, юртингизга, оға! — деди Раҳматжон. — Хизматни сўрасангиз, бир чеккасини Шукур акам айтиб қўйдилар... Ман болаликдан антикварга ишқибозман, ҳа. Уйимга кирсангиз, эски буюмларни кўрасиз. Ўзим студентман-у, стипендиямга қошиқдон сотиб олиб юрган бола бўлганман... Худога шукр, Бухорога ҳам борсам, бир нимани ўмариб келаман. Шоҳи Зинда мақбарасидан кўчиб тушган сопол парчасими, гишт синигими — кўзимга суртаман... Хуллас, ҳар хил шумларни, яъни товушларниям лентага ёзиб юраман, Кейин тинглаб ўтираман. Ана шунақа нуқсонимиз бор. Инчунун муסיқага ҳам муносабатимиз худди шундай... Қани, битта эшитайлик!

— Унчалик бўлса, ҳозир, — деб ўрнидан турди Қаюм. Сўнг эшиқдан мўралаб бирдан бақирди: — Хў, кампир, опкел энди опкелгичингни! Гўш? Булар гўш емайди, мош ейди... Қовурдоқни илитасан? Майли. Униси ўтади. Илтимос, қиламиз... Чойдан ҳам бўлсин!

Кейин Қаюмжон шкаф биқинидан созларни жуфт-жуфт қилиб опкеларкан, яна қиҳ-қиҳлаб кулди. — Хўш, кўнгил тинчиди энди... Қани, қанақа куйларни яхши кўрасиз, ука?

— Ўзингиз яхши кўрган куйни чолинг десам, олипта гап бўлади.

— Бўлмаса, сиз яхши кўрган куйни айтинг, — деди Қаюмжон дуторни қўлга олиб.

— Бундай қиламиз! — Раҳматжон «шакарсепти» матоҳидан тикилган шимининг ғижим бўлишини атай ис-

тагандек чордана қуриб олди. — Кўпчилик эшитмаган, яъни, радио-телевидениедан берилмаган, шу ернинг — Бойсуннинг, Сурхон вилоятининг ўзига хос нағмаларидан чолсангиз... Ман биламан, бу юртда тасвирга тушмаган эски урф-одатлар шунчалар экан, лентага ёзиб олинмаган халқона куйлар ҳам бўлиши керак.

Қаюмжон уни суюблар кетди.

— Шукур, бу кишиям ўзимизбоп экан-ку, — деди. Кейин торни созлаб, «Жигарпора» куйининг дўмбирага мосланган турини черта кетди. Бу куй аслида дўмбирада чертилиб, кейин дуторга ўтган бўлиши керак. Чунки нағманинг ҳар саси, ҳар тўлганиш-товланиши, ҳатто қочиримларида ҳам дўмбира оҳанглирига хос кенглик, бепоёнлик борки, эшитгани ана ўша дашту далаларга олиб чиқиб кетади...

Раҳматжон қандайдир тиришиб, теран бир ҳолатда тинглаётган эди, куй тугаши билан:

— Мундан ҳам эскироғи борми? — деди.

— Вей, бу одам — мусиқашунос! — деди Қаюмжон ва «Шалола» ансамблининг радио-телевизорда чиқишлари туфайли тарқалиб кетган «Майда-майда», «Ҳалинчак» сингари қўшиқларининг куйларини бирин-кетин черта бошлади.

Раҳматжон Абдуқаюмга тикилиб қолган эди. Гипнозчидай кўзини узмасдан куйлар тугагунча ўтирди-да, Қаюм дуторни ёнига қўйиши билан ўрнидан ирғиб туриб, унинг чаккаларидан ўпа кетди.

Мен ҳазиллашдим:

— Раҳматжон, етар. Буни ўргатиб қўйсангиз, бошқаларгаям ўптириб юрмасин тағин?

Қаюмжон кула-кула, меҳмонга «раҳмат» дея-дея ўзи ҳам уни ўпди. Кейин Раҳматжон бирдан қовоғини солиб:

— Шукур ака, сиз эгайиссиз, — деди. — Шундай санъаткорни бу тоғлар орасида яшириб юрибсизлар... Ахир, бу куйларни халқ эшитиб роҳатланиши керак-ку?! Босиб ётиб нима топасизлар? Мен бу куйларнинг ҳаммасини ёзиб оламан... Аммо-лекин, Қаюмжон ака, сиз ҳам даҳшат экансиз. Шундай мулойим, дилбар йигитнинг ичида бир олам хазина ётса!..

— Укабой, айта қолинг, асли касбингиз нима? — деб яна сўради Қаюм.

— Э, бир дарвешмиз-да... — Кейин унинг ўзидан сўради: — Тошканга бориб турасизми?

— Ҳа. Йилида икки-уч марта, — деди Қаюм. — «Шалола» билан...

— «Шалола?»

— Бу одам ўша ансамблнинг тамал тошини қўйганлардан бири, балки биринчисиدير, — дедим.

— Вот где зарито собака, — деди Раҳматжон. — Ман айтдим, қандайдир таниш деб... Аммо ўша ансамбли ташкил этиб, жа улўғ иш қилгансизлар. Кейин бунақа ансамблларнинг уруғи кўпайиб кетди.

— «Халқ ансамбли» деган унвонни ҳам биринчи бўлиб биз олган эдик, — деди Қаюмжон. — Лекин қийинчилик ҳам бўлган...

— Масалан?

— Масалан, биз Польшага бориб эдик, — деб ҳикоя қила бошлади Қаюм бир неча йиллар бурунги воқеани. — Фольклор ансамблларнинг кўрик-танлови бўлиб эди. Икинчи ўринни олдик. Кумуш болта ҳалиям музейимизда турибди... Бу — катта обрў эди, Раҳматжон. Жюрида жанжал ҳам бўлди. Грузинлар кўп талашишди. Улар, билмадим, нечанчи ўринни олишганди. Турклар бўлса, битта гул — чиннигул олишди, холос... Аммо... бизнинг ютуғимиздан ўзимиздана кўпроқ қувонишди! Шу, ошхонага кириб бора берсак, усилителдан бақаришади: «Ўзбеклар келяпти! Турларнинг ўринларингдан!» деб. Ҳаммани турғизишади... Ўшанда бизнинг айбимиз шу бўлганки, меҳмонжон, турклар билан апроқ-чапоқ бўлиб кетганмиз. Биринчи кундаёқ! Уларда камон, уд деган асбоблар бор экан. Ўзим чалиб бердим. Э, кўчалардаям қучоқлашиб юрамиз. Тил бир, дин бир, у ёғида қон яқин... Лекин биз бир нарсани билмаган эканмизки, Польшанинг кэгэбэси яхши ишлар экан. Бизларни сурагга олаберибди, олаберибди! Биз бўлсак талтайиб, ачомлашиб юраберибмиз... Жанжал Масковда бошланди: бизни — хоин, дейишди...

— Наҳот? — деб кўзларини ола-кула қилди Раҳматжон. Кейин бирдан бошини эгди. — Да-да.

— Кейин Тошканга келдик, — давом этди Қаюм. — У ерда бизни обориб-опкелишди-да. Хуллас, «Шалола» тарқатилди... Ҳа-ҳа, тарқатишган эди. Яна имижимида тиклаб олдик. Худога шукр, мана энди битта «Шалола» иккита бўлиш арафасида турибди... Шукурнинг жияни Холиқ Хурсандов «Бойсун» ансамблини ташкил этиб, биздан ажралиб чиқяпти. Ўзи — жуда хушовоз ашулачи... Бу куйларнинг кўпчилигини ўша

йигит шунча-шунчадан йиғиб тиклаган. Биз уни созга солиб, вояга етказганмиз...

— Гўзал, гўзал! — деб хитоб қилди Раҳматжон. — Холиқ акагайм айтинг, Тошканга борсалар, учрашайлик... Ҳе-е, Шукур ака, қадриятларимизни энди тиклаяпмиз деганимиз — шу, мана шу...

— Мен сизни қаердан топаман, ука?

— Мана, визитний карточкам!.. Шукур ака кўрмасинлар. Биз ҳам сир тутишни биламиз.

Мен Раҳматжоннинг дангал муомаласига кўникиб улгурган эдим.

— Бўпти, мен ҳам сизнинг нима иш қилишингизга қизиқмайман энди, — дедим.

ТАБИИЙЛИК ҚУЛИ

Тошкентта келганимдан кейин бир-икки ой вақт ўтган эди. Ўшанда ёзувчиларнинг Дўрмондаги Ижод уйида яшаб, бир девор наридаги боғчамдаям ишлаб турардим. Бир куни нонуштадан кейин боғда ўзим яхши кўрган курсида, яъни тўнкада хаёл суриб ўтирувдим, дарчадан биров чақирди.

— Шукур ака! Бормисиз?

Қарасам, оппоқ кўйлак кийган, тугмалари эса қопқора, бир башанг йигит — Раҳмат Жума турибди.

— Э, келинг ука, — дедим. Елкасига ўша чарм жилдини осиб олган экан. — Энди, ҳақиқатан ҳам дарвешга ўхшабсиз. Лекин олифта дарвеш.

— Оғажон, чиройли кийинишни яхши кўрсам — нима қилай? Айбларимдан биттаси — шу, — деди у.

Биз кучоқлашиб кўришдик. У бошқа тўнкага ўтирди-да, жилдидан магнитофон чиқариб столга қўйди. Кейин «Палл-Малл» деган сигарет олиб, бирини тутатди. Менинг қўлимда ўзимнинг сигаретим бор эди.

— Интервью оласизми? Мабодо, газет-пазетда ишламайсизми? — дедим.

— Ҳозир айтаман хизмат жойимни, — деди у. — Ундан олдин сиз битта радиопостановкани эшитиб кўришингиз лозим... Атиги бир ярим соат вақтингиз кетади.

— Шунинг ярим соат кейинга сурсак, — дедим. — Хўш, бирон масалада келган бўлсангиз керак? Лекин бу ерда на шовқин-сурон бор, на мусиқа.

— Оға, мани сўз қизиқтиради! — деди у. — Сўз, сўз... Шунақа жойда ишлаймизки, ишимизнинг натижаси фақат сўз, жонли сўз орқали англаб олиш мумкин. Ман ҳам сизга ўхшаб воқеаларни тасвирлайман, аммо уни саҳнадагидек кўрмайсиз. Фақат эшитасиз-у, тасаввур этасиз.

— Ҳим, радиода ишлар экансиз-да?

— Отангизга раҳмат!

— Режиссёрсиз?

— Шундоқ.

Ундай бўлса, энди тушундим. Ҳақиқатан ҳам сўз, ҳар хил шумлар, мусиқа — сизнинг қуролингиз...

У яна минг йил бурун Магаданда ўтин кесатуриб, тинкаси қуриб ўлган отамга раҳмат айтди-да:

— Айтмоқчи, куни кеча Қажумжон акамлар келишди, — деб қолди. — Бугун составини ўзим кутиб олдим. Радио уйига олиб кирдим. Ўзим пультага ўтириб ёздим... Эски куйлардан ҳам, янгиларидан ҳам. Икки соатлик эшиттириш тайёр бўлди... «Шалола»нинг ташкил бўлишию ҳоказо, ҳоказоларниям ёзиб олдим... Интервью олиш ҳам қўлимиздан келади, оға. Радиопостановкаларимнинг текстиниям ўзим ёзаман. Албатта, баҳоли қудрат...

— Сиз ҳам «даҳшат» экансиз, — дедим.

У кулди.

— Лекин «Қора камар»нинг дикторский текстини ўзингиз ёзиб берасиз.

— Нима?

— «Қора камар» асарингизни радиопостановка қиялпман. Баҳодир Йўлдошев уни зўр қўйди. Гап йўқ... Аммо ман уни ўзимча қўймоқчиман. Пиесанинг матни бор, топиб олдим. Аммо актёрларнинг саҳнага кириб-чиқишларини, айрим изоҳларни сиз ёзиб беришингиз керак. Бошқа ёғидан хотиржам бўлинг... Мана кўпқарида ёзиб олинган шовқинлардан, шумлардан ҳам фойдаланаман. Отларнинг кишнаши, отлиқларнинг ҳайқиришлари... Хўш, ўша даврга хос куйлар ҳам бор. Кеча ёзиб олдим... Улардан ҳам ўрни билан киритаман...

— Мен — диктор шарҳини ёзиб беришим шарт-а?

— Шарт!

— Айтингчи, сизда жичча нахаллик борми-йўқми?

— Бор. Бор... Мани бекорга қўпол дейишмайди, оғажон. Бироқ бу фазилатдан ўзларидаям йўқ эмас...

Кулишдик. Кейин у жилдидан тўрт пачка «Карвон» сигарети чиқариб қўйди.

— Мана бу — сизга пора. Хоҳласангиз, «оқ бола»-дан ҳам топишим мумкин.

— Диктор шарҳини ёзишим учун актёрларнинг сўзини эшитишим керақдир.

— Албатта! Эрта соан ўн бирда сизни Радиодомнинг пастиди кутиб оламан!

— Оббо... Хуррамбекни ким ўйнайди, сизнингча? Тўғрироғи, ким овоз беради?

— Кимни хоҳлардингиз?

— Ўша — Фарҳод Аминовни... Мен Хуррамбекни кўрмаганман албатта. Аммо Баҳодир Фарҳодни ўйнатганларидан кейин: «Хуррамбек — шу! Худди ўзи!» деб ишониб қўйганман... Ўша йигит Хуррамбек учун овоз берса, яхши бўларди.

— Оғажон, ўша йигит овоз бериб бўлди. — деди у, — тагин нимани истайдилар?

— Сиз ҳам «эгайист» экансиз.

— Қайси маънода?

— Шунча ишни қип қўйибсиз-у...

Раҳматжон қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

... Хуллас, диктор изоҳини бир амаллаб қораладим. «Қўлига тутаману, қайтаман», деб радио уйига бордим. Раҳматжон мени кутиб олиб, муҳаррирлар хонасига бошлаб чиқди. Кейин бир пиёла чой узатиб:

— Эштамиз, — деди. — Лекин жон ака, юртингизда қай тарзда гапирган бўлсангиз... ўшандай қилиб ўқинг. Адабийча талаффуз манга керак эмас!

— Диктор шарҳи адабий тилда бўлади, шекилли?

— Аммо манга сизнинг... ўзингизга хос адабий тилингиз керак.

— Етди-етди.

Шундай қилиб, диктор изоҳини... бошқа бир катта-кон залда, микрофон олдида туриб ўқидим. Раҳматжон қаршимдаги деворни энлаб турган ойна орқасида ўтириб, ёзиб олди. Икки-уч жойда тўхтатдиям, чой ҳам ичирди. Ниҳоят, ташқарига чиқдим. Раҳматжон мени иморатнинг ертўласида жойлашган кафега бошлаб тушди.

Хилват жой экан. Форни эслатади... Қизғиш чироқлари бор. Хизматчига ул-бул буюрди-да:

— Ока, бир сирни айтайми? — деди.

— Ҳа, сирлардан бўлсин. — дедим.

— Сиз ўйнаб қўйдингиз.

— Тушунмадим?

— Сизнинг овозингиз ке-етди. Мен сизни ўйнатдим, оражон. Энди, «Диктор сўзини муаллифнинг ўзи ўқийди», деб ёзишим қолди. Аммо-лекин дуруст ўқидингиз. Табиий чиқди, назаримда... Табиийлик, о, табиийликка нима етсин! Укангиз ана шу табиийлиكنинг қули-да... Мана шунақа гаплар...

— Ҳим, мабодо сизлардаям шишанинг бирон жойига чизиб қўйиш одати йўқми?

— Биз бўйнига чизиб қўямиз, оражон.

Икковимиз ҳам қулиб юбордик.

1996

АЙ, ШУҲРАТ АКАМ-А...

Шуҳрат аканинг номларини тилга олишим билан кўз олдимда бақувват, барваста, оппоқ сочлари силлиқ таралган, кўкраги қалқондек мағрур ва ҳаракатчан инсон келади. «Инсон» дедим, ўзимдан узоқлатгандай бўлдим, йўқ, инсоним келади.

Мен у киши билан жуда унақа қалин, сирдош бўлмаганман, бундай бўлишга интилганим ҳам йўқ. Бизнинг муомала — устоз-шогирд, ёши улуг адиб билан ёш қаламкашнинг ўртасидаги холис муносабатлар даражасида эди. Илло у киши ўзларини шундоқ тутар, мен ҳам ишқаланиб боравермас ва ўзимни жилла тортмас ҳам эдим. Қолаверса, ичимда...

Ичимдаги ҳадемай сиртимга чиқади: ана шу жараённи кўрсатувчи бир неча мулоқотлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

1

Усмон Германияда хизмат қиларди. Бир куни Эркин қўнғироқ қилиб: «Шукур ака, Усмон отпускага келди. Соат олтиларда уйингизнинг пастигаги «Лаззат» кафесига борамиз...» деди. Мен айтилган вақтда иссиқ кийиниб, пастга тушдим. Улар икковлон келиб туришган экан. Усмоннинг эгнида малла, пахмоқ пўстин. Жунини ўнг қилиб тикилган бундай пўстинни сира кўрмаган эдим. Бориб қучоқлашиб кўришдим.

— Айиқ бўп кетинг-а!

— У ёқда шундоқ ҳам бизни «русский медвед» дейишади, — деб кулди Усмон.

Кафега кириб ўтирдик. Ёш офицернинг костюми ҳам антиқа эди. Бунинг устига, дастурхонни тўлдириб ташлатди. Мен кулиб, «солдат ҳам бой бўладими?» дедим. У хорижда хизмат қилаётган офицерларга яхши маош тўланишини, умуман, у ерда бизнинг зобитлар ўзларини эркин тутишларини айтди. «Бошини силаб қўйсак ҳам писибгина туради. Лекин иложи бўлса, билагимизга оғиз солгиси келади. Айниқса, ёши улуглари бизни ёмон кўради...

— Лекин ёшларида ҳам бор экан, — деб ўйчан давом этди ёш шоир. — Бир оқшом мана шундай ресторанда ўтириб эдик. Ундай столда бир немис йигит билан бир қиз ўтирган экан. Нимаям бўлиб денг, «Шу қизни танцага тортолмайсан», деди бир шеригим. Ўрнимдан шартта турдим. Уларнинг столига бориб, йигитдан сўрадим: «Хоним билан бир танцага тушайлик». Биз ўрисча гапирардик. Улар ҳам биз каби ўрисчани билиши шарт, деб ўйлардик. Ҳақиқатан ҳам йигитнинг қизи русчани биларкан: «Почему не спрашиваешь у меня?» деб қолди. «Хўп, сендан сўрайман», дедим. «Это другое дело», деди-да, ўрнидан турди. Бир-икки дақиқа танца қилгандан кейин жойига обориб қўйдим. Эркакка раҳмат айтдим. Эркак шод бўлди... У ерда, ҳатто хотинига бегона эркак яхши гапирса, ҳурмат қилса, эри хурсанд бўларкан... Хуллас, биз анча ўтирдик. Ресторандан чиқаётганда, ҳалиги иккови келиб, мени тўхтатди. «Эртага фалон соатда зоопаркнинг эшиги олдида учрашайлик», деди. Мен ваъда бердим. Биз офицерларга имконият берилган эди... Эртаси борсам, икковигинаси турибди. Сухбатлашиб, фонтанни айландик. Морозний олдик. Булар ҳали турмуш қуришмаган — севишганлар экан-да... Кейин қиз менга айтди: «Юр, сенга Берлиннинг энг ажойиб жойини кўрсатаман. Сен бизга ёқиб қолдинг. Хурсанд қилмоқчимиз», деди. Кетдик. Кетяпмиз, кетяпмиз. Бир пайт бир тепаликка чиқиб қолдик. Пастда тиканли сим билан ўралган бир ваҳимали вайрона ётибди... Кўнглимга сал ваҳима тушди: биз марлублар мамлакатада эдик, Шукур ака. Улар биздан кўрқарди, холос. Баъзида айрим солдатларнинг йўқолиб қолганини эшитардик: немислар ўлдириб, гумдон қилворишарди. Изи топилмас эди...

— Шундай экан, кўпчилик бўлиб юрмасдингларми?

— Уч-тўртта бўлиб юрардиг-у, ким билади ўша куни олифтачилик қилдимми, ресторандаги жасоратли офицернинг обрўсини сақлагим келдим, ёлғиз чикувдим. Қолаверса, буларнинг таклифи ўзи мени қизиқтириб қўйган эди: валати-да... Хўп, шундай қилиб, ўша ҳайҳотдек вайрона устидан чиқиб қолдик. Бир оз қараб турдим. Кейин: «Энг чиройли жойларинг шуми?» деб сўрадим. Қиз тап тортмасдан: «Ҳа, — деди. — Бу вайрона бизнинг энг улкан опера театримиз бўлган. Уни советлар вайрон қилишган. Томоша қил». Карахт тортиб кетдим. «Аттанг, — дедим кейин. — Сен бизнинг ватанимизга борсанг, мени топ. Мен сенга минглаб театрлар тугул шаҳарларнинг қабристонини кўрсатаман. Сизларнинг ишларингни...»

— Яхши жавоб айтибсиз, — дедим.

— Ҳа, Шухрат акам хурсанд бўлдилар, — деди Усмон. Кейин Эркинга қўлини чўзди. Эркин чўнтагидан узунасига букланган «Меҳнат ва турмуш» журна-лини олиб берди. Усмон журналнинг тегишли саҳифа-сини очиб, олдимга суриб қўйди. — «Шарқ юлдузи» пўстинда қолди... — Кейин қўлининг орқаси билан журналга урди. — Эй, бу Шухрат ака қанақа одам-а! Йўқ, мен бунақа меҳрибон инсонни кўрганим йўқ. Ишонинглар. Бугун танишдим, холос! Бир соат бўлди. Журнал редакциясига излаб бордим. Учрашдик. Ярим соат гаплашдик. Мендан Германия ҳақида сўрадилар. «Шинелли йиллар»ни ёзаётган эканлар...Ҳалиги воқеани айтиб берганимда, мени ўпдилар. «Сени шундай та-саввур қилардим», дедилар...

Журналнинг очиқ турган бетига тикилсам, Усмон Азимовнинг шеърлари: «Мен сени ҳеч кимга бермай-ман...», «Мени сеving ва мендан нафратланинг...»

«Оқ йўл!» Шухрат...

— О-о, табриклайман, Усмонжон... Бу — биринчи чиқишингиз-а матбуотда!

— Биринчи. Унгача шеър ёзишимни Эркин, сиз, Муҳаммаджон, Ҳалима яна бир-икки киши билишар-ди...

— Шухрат ака-чи?

— Юбуровдим-да шу шеърларни. Таваккал «Шарқ юлдузи»га. Шухрат ака у ерда ишлар эканлар, қўлла-рига тушипти. Мана, «Оқ йўл» билан чиқариптилар. Нимага? — Усмон — қайсар, баъзан шафқатсиз бўлиб кетади. Аммо унинг таъсирланиши ҳам осон. Шунда

қарасам, кўзи филт ёшга тўлган. — Нимага? — деб панжаларини очиб кўрсатди. — Мен нима каромат кўрсатдим у кишига? Нега мунча одамгарчилик, меҳрибонлик? А, Шукур ака? Буни қандай тушунса бўлади?... Ёки катта шоирларнинг ҳаммаси ҳам шундайми?

— Йўқ, — дедим. — Мен насрда фақат Абдулла Қаҳҳорнинг шунақалигини билардим.

— А, у киши сизга хат ёзган-а?

— Қизиқ. Абдулла ака Шуҳрат акани яхши кўрарди, назаримда. Олтмиш йилликларида Шуҳрат ака баковуллик қилган... — Кейин, Шуҳрат ака билан ўша даврада иккинчи марта мундай бемалол танишганимни айтиб бердим.

Абдулла аканинг Дўрмондаги боғи. Музика, ўйинкулги. Биров кириб, биров чиқяпти. Уй олдидаги атрофи очиқ айвонда казо-казолар ўтиришипти. Раҳматли Шароф акаям бор. У киши кетгач, Шукур Бурҳонлар келиб қолишди. Тепада жой бўлмаганидан пастдаги санобарлар тагига тортишди. Абдулла ака мамнун, пастга эниб, Шуҳрат аканинг ёнига бориб ўтирди. Бирпасдан кейин биз тарафга йўл олдилар. Биз — бир гуруҳ улфатлар бир саф бўлиб ўтиргандик: Турғун Азизов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Уткир Ҳошимов, мен... Устоз келиб дастурхонга дастлаб тикилдилар-да:

— Шишаларнинг ранги ўчиб кетипти-ку? — дедилар. Кейин елкалари оша қараб, чақирдилар: — Шуҳрат! Шуҳрат, қайдасан? — Шуҳрат ака айвон биқинидаги гаражда — товонхонада эканлар. Лорсиллаб-гурсиллаб етиб келдилар. — Фақат вино қопти, — деди Абдулла ака. — Буларни олдиргин-у — коньяк қўйдиргин... Буларни биласанми? Шулардан фойда бор... — Биламан. Мана бу шляпасини ечмай ўтирган — Шукур, — деб санай кетдилар Шуҳрат ака ҳар биттаминизга кўз қисиб. Кейин буюрдилар: — Қани бўлмасам, юр орқамдан, Шукур!

Орқаларидан бордим. Учта коньяк, бир лаган газак бердилар. Кейин:

— Андижонга кетмоқчисизларми? — деб сўрадилар.

— Ҳа, — дедим. — Тўлан Қўзибоев уйланаётган экан. Умарбеков билан бирга ишлайди...

— Яхши ўтказиб келинглар... Шошма, йўл узоқ.

Кетаётганларингда, менга учрагин. Кўп нарса ортиб қолади ҳали. Йўлда еб-ичиб кетасизлар...

— Раҳмат, Шухрат ака.

— Мен сенинг асарларингни ўқиб тураман. Ҳеч кимга ўхшамайсан. Шу томонинг менга ёқади. Лекин сюжетни қизиқроқ қилиш учун французларни кўпроқ ўқиб керак...

— Хўп, Шухрат ака.

2

Мен ушбу воқеани айтиб берганимдан кейин Усмон пешанасини икки бармоғида қисиб:

— Қаранг, йўлга деб... йўл ғаминиям еб... Йўқ, у одамга мен қойил бўлдим, — деди. — Қайтиб кетгунингча уйга бор, дедилар. Албатта бораман... Эй, келинлар, ўша одам учун ичайлик! Мен юртни соғиниб келган эдим. Умуман, Берлинда муваққат эканмиз, керилишлар ҳам жонга теккан эди... Бир гал бир кампирни ўрнидан турғизганимда йиғлаб юборди. Кўприқда ўтириб қолган экан. «Қўлингни бер» дейман, бермайдди. Худди қўлини берса, мен уни сувга отиб юборадигандекман. Охири тортиб турғаздимда, кетдим. Ҳей ундай жойга бориб қарасам, яна ўтириб опти...

— Қани, Шухрат акам омон бўлсин... Эй, у одам чиндан ҳам қизиқ. Ўзининг яхшилигини оддий бир ҳаракатдай билади. Худди шундай қилиши керакдай... Ҳолбуки, мени, мени... шоир сифатида маълум қилди! Бунинг масъулиятини бўйнига олди. Тагин «сени шундай деб тасаввур қилардим», дейди. Демак, мени тасаввур ҳам қилипти, ўйлапти.

3

Бир куни Булунғурга борадиган бўлиб қолдим.

— Усмонжон, — дедим телефонда, — Булунғурда тўй бор. Ўрол деган жиянимнинг тўйи. Бугун тонгда биттаси айтиб кетди... Ҳозир соат тўрт. Ярим соатдан кейин Марказий телеграфдаги касса олдида учрашсак. Мен пул оламан. Бир таксига ўтириб кетамиз... икки соатлик йўл...

Мен Усмоннинг феълени билардим: бу тариқа «илтимоссиз, вақтингиз борми-йўқми?» деб айтиладиган илтимосларга кўра, шунақа дангал гапни хуш кўради.

— Шундайми? — деди.

— Шундай, — дедим.

— Бўпти, ўша ерда учрашамиз.

Телеграфга етиб, троллейбусдан тушсам, кассага чиқаверишдаги зинапоя устида Усмон нақ Шухрат ака билан қучоқлашиб кўришаётган экан. Бориб мен ҳам Шухрат ака билан кўришдим-у, узр сўраб, кассага интилдим. Қарасам, дарчаси ёпиқ, ичкаридан бир аёл кетиш тараддудини кўряпти. Ойнани тақиллатиб, омонат дафтарчамни кўрсатдим. У «Йўқ, кассир кетди», деган ишора қилди. Мен ойнани тақиллата бошладим: «Пул олишим керак! Мошина кутяпти! Илтимос сиздан». Аёл бош чайқаб-чайқаб, нари томонга очиладиган эшикдан чиқди. Эшик ёпилгандан кейин мен ҳам ташқарига чиқдим.

Шухрат ака:

— Ҳа, қовоқ-тумшуринг осилиб кетди? Тинчликми? — дедилар.

— Пул ололмадим, кассир кетиб бўлган экан, — дедим.

Усмон орага тушди.

— Фозил Йўлдош совхозига бормоқчи эдик. Шукур аканинг жияни тўй қилаётган экан.

— Шуми? — деб кулди Шухрат ака. — Шунгайм қовоқ-тумшук... Қанча керак? — Кун иссиқ бўлишига қарамай кийиб олган оқчил костюмлари чўнтагидан бир қопчиқ чиқардилар. — Айт, айт. Қанча керак? Фозил Йўлдош. Ҳа-а, бу ёқдаям қариндошинг бор эканде? Менинг ҳам битта бувим ўша томонлардан Тошкентга тушган. «Манғит момо» дейишарди...

— Шу, бирон беш юз сўм бўлса, бўлар, — дедим.

— Ма. Сени қара-ю... Боринглар, ўйнаб келинглар. Юртни кўринглар. Ҳар жойнинг тўйи ўзгача бўлади. Ўрганиш керак. Кейин уни ўрни билан ишлатиш керак. Қизиқ қилиб... Французларга ўхшаб. Улар жуда уста...

Биз шу ердаёқ бир шахсий машинани ушлаб, Булунғурга жўнадик. Ҳожатимиз чиққан, кайфимиз чоғ эди... Билмадим, Шухрат ака учраб худди ўша вақтда ўша маблагни бермаганларида, қариндошларни хафа қилишим тайин эди. Чунки бизга кўз тикиб ўтиришган экан. Ҳатто базмни бошламаган экан. (Усмоннинг ҳам боражагини уларга телефон қилиб айтувдим. Улар Усмонни яхши билишар, бир гал Рауф Парфини ҳам

олиб, Сурхондарёга ўтар чоғда акамнинг уйига қўнган эдик, ўша кечаси жиянларим шоирнинг бутун бошли бир китобини қўлёзма қилиб кўчириб олишган эди).

Хуллас, тўй ўтди. Индини Тошкентга қайтдик. Мен дарҳол кассага бориб, пул олдим. Шухрат акани «Шарқ юлдузи» редакциясидан топдим. Пулни узатгандим, қўлимни қайтарвориб, нима дедилар денг:

— Мен қарзга берувдимми сенга? Шу қаламкаш укамнинг ҳожатини чиқардим, деб хурсанд бўлиб юрсам, бунинг ишини қаранг! Нима, шу хурсандчиликдан маҳрум қилмоқчи бўлсанг, оламан-у...

— Бўлди, Шухрат ака.

— Бой бўлгин. Рўмонларинг чиқсин, ўшанда ман ўтириб қолган бўламан. Мани йўқлаб борасан... Усмонга салом айт. Ўзини эҳтиёт қилсин. Сандан ёш. Акалик қил... А, тўйда кўп ичмадими? Яхши, яхши бўпти...

Мен Усмон билан учрашиб, Шухрат ака пулни олмаганларини айтдим. У сўлжайиб, елкасини қисди.

— Қизиқ одам... Эй, Шукур ака, иккимиз ҳам би-ир тупканинг тубидан келганмиз. Шухрат ака бу ерлик. Бизларни туташтирадиган нарса — фақат ўзбеклигимиз... Йўқ, адабиёт, а? Тавба, ундай десам, Шухрат ака тенгли қанча шоиру ёзувчилар бор. Нимага бу одам ҳаммасидан ажралиб туради... Айтмоқчи, у одам фақат сизу менга эмас, бошқа адибларгаям яхшилик қилиб юрар экан. Қайси бирининг тўйи бор, азаси бор, барида бош-қош... Вақтим кетди, дейишни билмайди. Ломбиллаб бораверади. Тавба.

— Мен ҳам ҳайронман, ука.

4

Мени тагин бир нарса ҳайрон қолдирдигина эмас, кўнглимни вайрон қилди.

Элликка кириб қолдим. Ўшанда халқ ёзувчиси, давлат мукофоти лауреати деган унвонлар олдим. Сир эмас, анчайин қаламкашлар ҳам бундай тугал саналарда Ёзувчилар уюшмасига кириб, юқоридаги маҳкамаларга мактуб битиб, ўзларининг йилликларини «нишонлашни» сўрашар, табиийки, шу асно бир кўриниб қолишни, балки бирон нишонга эга бўлишни исташар эди. Қолаверса, «юбиляр»ни туғилгану туғилмаган вилоятларига олиб бориш, китобхонлар билан учраштириш, сўнг сарполар кийдириш — булар расм эди.

Бироқ камина бу борада батамом тескари фикрда эдим. Ҳамон бу фикрим ўзгаргани йўқ, гарчи...

Ўшанда Дўрмонда эдим. Ёмғир ёғиб турганди. 24 март. Мени йўқлаб Усмон, Эркин, хотиним, қизим боришди. У ерда ижод қилаётганлардан уч-тўрт киши қўшилишди. Низом Комилов, Машраб Бобоев, Николай Гацунаев...

15-хонани (люкс хонани) икки соатта ижарага олиб ўтирдик. Кейин меҳмонлар кетишди. Бор гап шу. 50 ёшимни нишонлаб бўлган эдим.

Ўша кезларда Ёзувчилар боғига қўшни бир бор Адабий жамғармамиз томонидан сотиб олинган ва ерсиз адибларга бўлиб берилганди. Менгаям 5,5 сотих ер текканди. Баҳорнинг ўтишини кутдим. Ерни тартибга келтирмасдан бурун бирон нарса қилиш — фойдасиз бўларди. Ёзгача денг, пули бор ҳамкасбларимиз иморат қуришга киришиб кетишди. Бизнинг боғ — иккинчи дача машиналар юрадиган йўлга айланди. Айниқса кранлиси юрса, ерни чўктириб юбораркан. Хуллас, ёзга чиқавериб, ернинг атрофини четан девор билан ўрашга тутиндим.

Бир куни ҳаво дим, иссиқ эди. Мен кичкина ўғлим Жаҳонгир билан катта йўл ёқаларидан судраб келганимиз ҳар хил шохларни ерга қадаб, тагини шиббалаб, четан қураётган эдик. Каттакон дарвозадан яп-янги мовий «Волга» кириб келди. Тўхтаб сигнал берганди, мен бошимни кўтариб қарадим. Қандайдир таниш киши кўрингандек бўлди. Тахминан эшикча ўрна-таман деган жойдан нарёққа чиқсам, Шухрат ака мошинадан тушяпти.

— Салом, Шукур ака! — деб бақирди рулда ўтирган Бобур. Кейин ниманидир қўлтиқлаб уям ерга тушди.

Шухрат акага яқинлашувимоқ бағрини очди. Кулиб, чаккамдан ўпиб:

— Кўпга кир. Эллик ёшга бир неча марта кириб чиқ, — дедиларда, ўғилларининг қўлидаги тугунни олиб очдилар. Банорас тўн чиқди, белбоғ чиқди, дўппи чиқди. Мен титраб кетиб, қотиб қолдим. У киши ҳеч иккиланмасдан чопонни елкамга ёптилар. Шляпамни олиб, дўппини кийдирдилар. Белбоғни боғлаб:

— Ана энди ўзбек ёзувчиси бўлдинг, — дедилар. Кейин қўлларини фотиҳага очдилар. — Обрўли адиб бўл, Шукуржон. Ҳеч кимга номардлик қилма. Ундай-

лардан қоч... Билгинги, сен ўзбек ёзувчисан. Шу ўзбек адабиётининг ўсиши учун хизмат қил. Шунга маҳкумлигингни тан ол, болам...

Мен йиғлаб юбордим.

— Нега энди?

— Нима, нима — «нега?»

— Бу... мени сийлаш...

— Бир-биримизни сийлашимиз керак. Шундай кунларда йўқламасак, қачон йўқлаймиз, Шукур?... Сен ёзувчисан, вассалом. Ўткир ёзувчи бўл. Саксонга кирганинга ҳам ўрган, ўқи, кузат... Гапларимга худо шохид. Оллоҳу акбар!

Учовлон фотиҳа ўқидик. Кейин Шухрат ака жеркиброқ сўради:

— Нега бировга билдирмадинг? Ман ҳам яқинда эшитдим, Усмондан...

— Энди, нима кераги бор... Ўзимни кўрсатиб, нима топаман, Шухрат ака? Ёзганим — амал...

— Бир француз ёзувчисининг гапини эслатди бу гапинг, — деб жилмайди Шухрат ака.

— Ҳа, — дедим. — Флобердаям шундай нарсани ўқувдим... айтиб берайми? Хўп... Флобер эликка кирпти... Юринг, сояга ўтайлик, Шухрат ака...

— Ҳечқиси йўқ. Ўзинг кўчат ўтқаз, бор қил... Кейин сояда ўтираминиз. Эсиз, дарахтлар дабдала бўпти... Хўш, Флобер нима деган экан?

— Эликка кирганини ўша куни эслаган экан. Мопассанга хат ёзибди. «Дорогой Ги, приезжай пожалуста. Милый москвич оставил у меня русскую водку. Випьем. Сегодня мне исполняется пятьдесят лет...»

— О, Бобур, эшитдингми? Худди шундай деган... «Милый москвич» Тургенев бўлса керак?

— Ҳа, — дедим. — Ҳолбуки у ўшанда олам танийдиган ёзувчи бўлган. «Бовария хоним»ни ёзган... Шухрат ака, улар таъмани билишмас экан. Айниқса, ҳукуматдан. Уларда Ёзувчилар уюшмасиям бўлмаган экан... Қолаверса, Флобернинг ўзи шунақа — холис, мағрур бир инсон ўтган экан. Лекин, кечирасиз, Шухрат ака, мен уларга тақлид қилганим йўқ. Ўзим, ўзим уяламан: эликка кирдим, нишонласам, деб юргандан кўра, ўзимни бўғиб...

— Бас, бас! — Шухрат ака бир зум сукутга толиб турдилар-да, лаблари алланечук учиб, мени яна қучди-

лар. — Омон бўл. Лекин бундай яхлит саналарни яширма. Унда яна сени излаб келишимга тўғри келади...

Шухрат ака яна мошинга ўтирдилар. Бобуржон ҳайдаб кетди. Мен сарпони ечиб, қўлтиқлаб, пайҳон бўлган дарахтзорга кирдим. Ўғлим донг қотиб турарди. «Ким у, ада?» деб сўради. «Қўявер», дедим. Кейин шошиб, у инсоннинг кимлигини тушунтира кетдим.

— Жа, қизиқ-е, — деди уям. — Ғалати эканлар... Сиз у кишига бирон нарса кийдирувмидингиз?

— Бачкана бўлма!

Кейин букчайган шафтоли томирига ўтирдим. Ҳеч ўрнимдан тургим келмас эди. Кун иссиқ, чигирткалар чириллайди. Лекин мен буни сезмас, чунки бошқа бир фароғат оғушида эдим, бу фароғат масканини таърифлаб бўлмайди. У соя-салқин боғ ҳам эмас. Ана шундай боғдан ҳам салқинроқ, ҳар гиёҳи, ҳар кўчати тилли-забонли, осмони ҳам, тупроғи ҳам меҳрга йўғрилган бир ажиб-афсонавий маскан эдики, шундай ҳолатта ҳам тушиш мумкинлигини биринчи марта ҳис этишим эди.

Меҳр, қадр, сенга шараф-шон бўлсин! Сизлар чиқиб келган қалб эгаси то абад барҳаёт бўлсин!

5

Шундай деяпман-у, Шухрат ака ётиб қолганларида, кўргани боролмадим. «Эрта бораман, индин бораман», деб Сурхондарёга бориб қолдим. Хуллас, у киши шифохонадан чиқиб, Ёзувчилар боғида ҳордиқ оляптилар, деган гапни эшитдим-у, кўнглим тинчиди. Кейин ўзим ҳам уч-тўрт кун ишлагани дачага бордим.

Ҳали навбатчи билан гаплашиб, калит олишга улгурмаган ҳам эдим, узун йўлақдан бир жужуқ етагидан чиқиб келаётган Шухрат домлани кўрдим. У киши майда-майда қадам босар, шунда ҳам шиппаклари гиламдан деярли узилмас, эгниларида енги калта оқ кўйлак.

Юрагим вайрон бўлди: қани у барваста қомат, қалқондек кўкрак, серҳаракат вужуд? Эй, Танграм, инсон... ҳатто Шухрат акадек киши ҳам шундай ночор аҳволга тушар эканми? Хўрлигим келиб, аммо дамимни ичимга ютиб, у кишига йўналдим. Шухрат ака дарҳол тўхтаб, ўнг қўлини чўзиб турди.

Кўришдик. Дудуқланиб:

— Яхшимисан... Болаларинг... Мен яхшиман, яхшиман. Ҳечқиси йўқ, — дедилар.

Бу қисқа саволлару «ҳечқиси йўқ» калимасида ҳамма нарса бор эди.

Ташқарига чиқдим. Ёғоч ўриндикқа ўтирдик. Фотиҳа ўқиган бўлди. Кейин Шухрат ака менга бир муддат тикилиб турди-да:

— Юртингга кетувдингми? — деб сўрадилар.

— Ҳа.

— Яхши қипсан. Бориб туриш керак... Туғилган жойдан ажралмаслик керак... Усмон қаерда?

— Билмайман.

— У катта шоир бўлади... Бўлиб бўлди... Мен адашмаганман... Мана шундоқ аҳволга тушишимиям билардим... Ўтмиш азоблари исиз кетмайди.

Шухрат аканинг эллигинчи йил бошларида «халқ душмани» деб қамаб юборилгани ва бир неча йил қамоқларда ўтириб келганларини билардим. Аммо ярасини янгиламаслик учунми, бошқа бир андиша туфайлими, бунинг тафсилотларини сўрамасдим: бошидаям айтдим шекилли, Шухрат ака билан сирдош бўлмаганман, шунчаки холис устоз-шогирд мақомида эдик. Кейин...

— Мана, оёқ, — дедилар тиззаларини уқалаб, — яхши ишламай қолди. Қамоқда ўн соатлаб тикка тургазарди... Ўн соатлаб. Оёғим халта бўлиб қоларди.

Шунда шоир Мирза Кенжабек тушиб келиб, кўришди. Кейин менга айтди:

— Шукур ака, мен Шухрат ака ҳақида бир рисола ёзсам, — деди. — Айниқса, қамоқдаги ҳаётлари... Мени билардилар-у, яхшилаб таништирсанглр. Усмон акага ям айтувдим...

Шухрат ака бармоқларини қимирлатиб қўйдилар.

— Гаплашамиз, гаплашамиз ҳали... Сен ҳам яхши шоирсан. Биламан, биламан...

— Менга ишонсангиз...

— Мен ҳаммангга ишонаман. Аммо бизнинг авлода... Майли, кейин айтиб бераман...

Шу куни тушлик таомга бирга кирдик ошхонага. Шухрат аканинг тирсакларидан ушлаб олганман, бир қўллари невараларида. Эшиқдан кириб, тўрга — жойларига ўтаётувдик, у киши бирдан тўхтаб қолдиларда, ён томондаги стол ёнида ёлғиз ўтирган кишига қўлларини узатдилар.

У киши — шоир Уйғун эди. Уйғун домла Ижод уйида қўшни борда кенной билан яшарди. Аммо не-гадир бизнинг ошхонада овқатланар, деярли ҳеч ким билан гаплашмасди. Бошқалар — ёшлар ҳам у кишига қатишиб бормасди.

Энди, мен Шухрат аканинг у кишига қўлини бигиз қилиб айтган гапларини қуйида битаман. Битмасам, ёлғончи бўламан, ахир бу ёзганларим — бор, бўлиб ўтган суҳбатлар, гурунглар, учрашувлардир: марҳум одамнинг орқасидан ёлғон сўзласам, гуноҳга ботаман, ахир.

Қолаверса, Шухрат ака айтган ушбу калиманинг тагида нималар ётганини ҳам билмайман: кейинчалик ҳам қизиққанам йўқ. Бу калиманинг рост-ёлғонлиги Шухрат акаю Уйғун домланинг виждонига — руҳига ҳавола.

Мен ўз вазифамни бажараман, холос.

Шухрат ака у кишига, яъни Уйғун домлага қўлини чўзиб:

— Бу, бу... Бундан қўрқинглар... Бундайлар... — Мен олға жилдим. Шухрат акаям жилиб, давом этдилар, — шулар маниям шу қўйга туширди... Фақат кечроқ чалиндим дардга. Жоним қаттиқ экан... Уҳ, унча-мунча гапни, дардни ўзимга олмасдим. Вужудда қолаверар экан... Танинг ақлингга бўйсунавермас экан...

Бу гап-сўзлар атрофда ўтирганларни қандай ўнғайсиз ҳолга солган бўлмасин, барибир шу ўринда ҳам Шухрат ака — Шухрат ака бўлиб қолди: у киши жуда танги, мард инсон эдики, бу ҳолни оддий хатти-ҳаракатларидан ҳам сезиш мумкин эди.

Мен Усмонга қўнғироқ қилиб, ушбу воқеани айтиб бердим.

— Шу гаплари билан ҳам сабоқ берипти-да бизга, — деди Усмон. — Қизиқ... Ҳа-ҳа, ўша гапни сиз учун, атрофдагилар эшитсин учун айтганлар. Бўлмасам илгарироқ катта-ката йиғинларда ҳам айтишлари мумкин эди.

6

Икки кундан кейин Усмон келди.

— Шукур ака, келинингиз Раъноям шу ерда. Шухрат акани кўргани келувдим. Еттинчи хонадамиз. Тушинг, — деди. — Мирза қайси хонадайкин? Унга иш бор...

Бирпасдан кейин айтган хонага кирсам, чаптаги ҳужрада келиним каттакон карсондаги паловни кап-гирлаб олиб пахта гулли лаганга солаётир. Мирзабек йирик-йирик помидорлардан танлаб олиб, аччиқ-чучук қиляпти.

Ҳорманг-бор бўл қилиб, тўғридаги хонага кирдим. Устоз билан шогирд, яъни Шухрат ака билан Усмон кичкина столчанинг икки ёнида, бир-бирига қараб ўтириб, гурунг қиляпти.

Вей, қандай чиройли бўлар экан бундай ўтириш! Усмон айтганидек, «тупканинг тубидан келган» бир ёш шоир билан «Парижда яшаб турган каттакон шoirнинг бундай қамти ўтириши! Бир-бирига самимияти, меҳрибончилиги, ҳатто бирининг — кичигининг каттасига ҳайрат билан қарашию каттасининг кичигига шунчаки бир оғадек муомалада бўлиши!

Шудир-ов устоз-шогирд деганлари! Ўйлаб кўрсанг, устоз ўз фарзандларидан сир тутган айрим ҳақиқатларини ҳам шогирдига айтар экан. Ва шогирд ҳам устоздан ҳеч бир сирини пинҳон тутмас экан!

Бу — ғалати, ҳайратомуз алоқа!

— Ке, Шукур. Бу, бу — жойга ўт, — деди Шухрат ака диваннинг деразага қараган томонини кўрсатиб. Мен диваннинг эшик томонига ўтира қолдим. Дастурхонга фотиҳа ўқиган бўлдик. Дарвоқе, дастурхон ҳам яхшигина тузалган эди. — Ҳа, мана келди, — деди кейин Шухрат ака Усмонни кўрсатиб.

— Бунинг тенгқурлариям яхши. Хуршид, Шавкат, Муҳаммаджон...

— Ҳа, шундай, Шухрат ака, — дедим мен.

— Сен ичарсан?

— Бугун ишламайман...

— Ану... тортмани оч. Бор. Коньяк. Сизларга олиб қўйганман. Уйда ҳамма нарса бўлиши керак. Кўчада сарфламанглар, барака кетади...

Шунда Усмон ҳам кулимсираб туриб, портфелидан бир шиша оқ олди.

— Шукур ака бузғунчи, бизни ичишга ўргатдилар... Ҳе, бу кишига ўхшайман, деб кўп талантларнинг бели синиб кетди...

— Ёлгон айтяпти, Шухрат ака, — дедим мен. — Мана, ўзи соғ юрипти-ку, белиям, бақувват...

— Ҳ-ҳазиллашади, — деб кулди Шухрат ака. — С-сени қилиғингниям қилиб беради. Артист бўп кета-

ди... Яхши. Шундай бўлинглар. Кўнгилга олманглар... Мирзажон, кел. Ке ўтир. Сениям нафасинг яхши. Биз сен билан кўп суҳбат қиламиз. А-айтиб бераман... Э, палов-ку...

Усмон ароқни очиб, менгайм қуйди: коньяк ичмас-лигимни билади. Кейин Шухрат акага илиқ бир меҳр билан боқиб:

— Бир нарса дейсизми? Номига қуйиб қўяй, — деди.

— Ҳа, ҳа. Мени... атаган гапим бор. Қуй. С-с... Қ-қизим, ўтиринг. М-мени гапимни эшитиб олинг сиз ҳам. Ман а-айтаман...

Ҳаммамиз у кишига тикилдик... О, Шухрат ака-е! Ичида гапи кўп экан бу инсоннинг. Дарди дейсизми, ҳасратими... Афсуски, дудуқланиб сўзлар, у кишини толиқтириб қўйишдан ҳарчанд чўчимайлик, миқ этмай қулоқ солдик.

— Мен сизларни яхши кўраман. Сизлар — менинг келажагим... Адабиётимизни келажагисизлар... О-ойдин, Муҳаммад Али... А-абдуллажон бошқа олам. Ман унга қойилман. «Сенга қойилман» деб шеър ҳам ёздим. Эркинлар... Сизлар зўр. Биздан зўр... Биз, биз... бир-биримизни ей-ейишгача бордик. Қўрқоқлик т-туфайли. Юрак олдириб қўйдик. Жон ширин экан... Уф... Г-гапимми бўлманглар. Бизнинг ичимиздан с-сотқинлар кўп чиқди. Сотқинлик ёмон. Урушда билишади дарров. У ўлиши керак. Улар — имонсиз, худосиз. Сизлар биздай бўлманглар, ўхшаманглар бизга. И-илтимос... — Ажаб, Шухрат аканинг нигоҳи йилтиради. Кап-катта одам, улкан шоир ва носир бизларнинг бир-биримизга садоқатли бўлишимизни илтимос қилиб, хўрозқанд сўраган бесўнақай боладек йиғлар эди.

— М-менинг ҳамишаги обрўйим шу бўлган... Турмада онт ичганман. Омон чиқиб борсам, ёшларни биздай бўлмасликка ўргатишим керак... Мен, мана шунга ҳаракат қилиб келдим. Бугунгача...

Шухрат ака жимиб қолди. Ошга тикилган кўзлари таомни кўрмаётгандек эди. Биз «гапларини бўлмаслик» учун жим турардик. Лекин кўзларимиз бир-бирига бир неча бор қадалиб олди. Мен Усмоннинг нигоҳидан ва хиёл бош чайқашидан: «Ана гап қаёқда экан. Бизнинг тарбиямиз — бу инсоннинг дарди экан», деган маънони уқдим. Ва ўзим ҳам шу фикрга келганимни билдирдим.

— Биздан оддинги авлод ҳам шундай бўлган-да, — деб давом этди Шухрат ака. — Сотқинлар ўз-ўзларидан чиққан. — Кейин кўзлари иттифоқо ярақлаб бизга бир-бир тикилди. — Улар ҳам, биз ҳам аслида У-унга а-аппазияда бўлганмиз... Ҳа, улар ҳам, биз ҳам озодликни, суверен бўлишни орзу қилганмиз. Ҳа. Ичимиздан чиққан сотқинлар кўпайгандан кейин... У-у атай излай бошлади: орамизга одам қўйди. Озодлик, мустақилликни — ў-ўша замон деб билганларнинг олиб тикдилар. А-ана шуларни мажбурлаб қўл қўйдирди... Бизнинг мажбурлади, ҳа. А-лекин биз... уф-ф... Т-тушундингларми? Шундай қилиб, ёнғин тушди, ҳўл-қуруқ барабар ёнди... Чин шоир ҳамма вақт халқ тарафида бўлади, қалбига қулоқ солади. Шунинг учун, билиб бўлмайди, бир куни келиб... Уф-ф. Ҳозир тутайди гапим. Ишқилиб сизлар иноқ бўлинглар, аҳиллик керак... Бир-бирингга меҳри-оқ-қибатли бўларинг... Ман шунда г-гўримда тинч ётаман. А-арвоҳим шод бўлади. Бизнинг озми-кўми сабоғимиз ў-ўтди, дейман... Гапни бўлмаларинг... Ман ҳаммангни яхши кўраман... ёмон кўриш лозим бўлганларни ҳам ёмон кўрмайман. Бу яхши бўлади, натижаси яхши... Сизлар ҳам ўзларингдан ёшларга насиҳат қилинглар... Қуруқ насиҳатдан иш билан, қўлдан келган ёрдам билан қилинган насиҳат с-самарали бўлади... Сизларга умр, соғлиқ тилаб дуо қиламан. С-сўрайман. Ўзидан, менинг авлодимни паноҳингда асра...

Биз ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. Шу ҳаракатимиздаям, кўз қарашларимиз, нафас олишимиздаям ажиб бир тантанаворлик, жиддийлик бор эдики, шу алфозда тили каловланиб қолган барваста устозга онт ичаётган эдик: илло шу лаҳзада бу порлоқ жилмайишли, кўкраги қалқондек қабарик, учраган ёш ижодкор борки, бошини силаб, аммо яхшилигини жилла билдирмайдиган бағри кенг инсонни — ижодкорни — устозни кўриб турардик.

Шухрат ака худди шу қиёфада қолдилар...

7

Кунларнинг бирида эшитдимки, Шухрат ака бу оламдан кўз юмиптилар.

Уйларига етиб бордик. Оломон! Фарзандлари, қавм-қариндошлар кўк чопонда, тақдирга тан бериб

мутелик билан туришибди. Шивирлашиб гаплашишади.

Бир замон ҳовлидан хотин-халажнинг йиғиси, уввос тортаётгани эшитилиб, одамлар ёрилди. Ўртада қолган бўш ерга ичкаридан олиб чиқилган тобут кўйилди.

Ҳамма жим. Кўзлар тобутда. Шуҳрат ака кетяптилар. Бошқа оламга...

Саид Аҳмад ака таъсирли бир овозда йиғламсираб сўз айтди:

— Шуҳрат... шуҳрат чўққисига чиққан чоғда ҳам бировдан бир нима таъма қилмади. На орден, медаль, на амал курсиси... Йўқ, у адабиёт учун, халқимиз учун беминнат, таъмасиз хизматлари учун кўп азоб чекди... Шуҳрат мард инсон эди... Шуҳрат ёшларга чин мураббий, меҳрибон эди... Қаердаки бир адибнинг бошига иш тушса, Шуҳрат ёрдамга борар, унинг ўзи ҳам Шуҳратни излаб келарди. Шуҳрат адабиётни ҳам, ижодкорларни ҳам бағрига олгандай, бўлар... ўзининг хусусий мулкидай туяр, ардоқлар эди... Ёшлар уни отадек кўришар, у бир меҳрибон қиблагохдек уларни бошини силар, кўмаги ва насиҳатини аямас эди...

Саид Аҳмад аканинг сўзларини эътибор билан тинглаб амин бўлдимки, Шуҳрат акани — сафдош дўстларини, қамоқдош ҳамкасбларини яхши билар эканлар.

Саид Аҳмад ака сўзлари охирида шундай дедилар:

— Шуҳрат, азизим, қабрингда тинч ёт. Биздан, адабиётингдан, шогирдларингдан хотиржам бўл...

Ўша куни уйга қайтиб келганимдан кейин диванда ётиб, Шуҳрат ака билан учрашган чоғларим, у кишининг, хусусан, Усмон билан мулоқотлари, ўзимга қилган яхшиликлари ва бир гал йиғлаганлари, хуллас, хотирамда борини бир-бир эслаб кўз олдимдан ўтказдим-у, қандоқ меҳрибон инсондан жудо бўлганимни, ҳа, шахсан ўзим ҳам жудо бўлганимни, шу онда ўзимни ғоят ғариб сезаётганимни ҳис қилдим.

Кейин Саид Аҳмад аканинг сўнги — видолашув нутқини эслаб, агар мана шу ўйларга бормаган бўлсам, Аллоҳ олдида гуноҳкорман:

«Саид Аҳмад ака, борган жойингда тинч ёт, дедилар... Аттани, бир кун келиб, орқангдан биз ҳам борамиз, демадилар. Балки ичларида айттандир... Мен, мана

сиртимда айтаман: Шухрат ака, вақти-соати келганда, мен ҳам орқангиздан етиб бораман. Ахир, руҳлар тирик! Менинг ҳам руҳим Сизнинг руҳингизни топади, албатта. Айтишларича, ёмон руҳлар ҳам бўларкан у оламда... Ўшандаям, Шухрат ака, Сизнинг руҳингиздан паноҳ топсам керак: паноҳ топса керак менинг руҳим ҳам...

Сиз — барҳаётсиз!»

1997

ЙЎЛЛАР АЙРО ТУШДИ, АММО...

1

Плашимнинг ёқасини кўтариб, зинадан тушаётган эдим. Кайфим чоғ: «адабиёт тўгараги»да «Ёмғир томчилайди» деган ҳикоям «яхши» баҳо олди, тўгарак раҳбари — дорилфунунда «Адабий маҳорат» мавзuida илк бор маъруза ўқий бошлаган нозиктаъб олим (ҳозир академик) Матёқуб Қўшжонов ҳикоямни мақташ билан чекланмай, мени ўрнимдан турғизиб қўйиб, кимману қайси юртлардан эканимни-да суриштирди, боз устига — уйига таклиф этди: «Овдан хабардор бўлсанг, ондатра овига чиқамиз. Хотинкўприкнинг тагидан ўтадиган наҳр бўйларида ботқоқ, қамишзорлар кўп...»

Шундай кайфиятда зинадан знаётган эдим. Куз. Кеч кузакнинг дағалгина шамоли эсиб турар, йўл бўйидаги ўрис дарахтлардан қовжироқ япроқлар учар, сениям бир тарафларга учинг келар эди — турналар каби: табиий, бундай чоғларда мени Бойсун тоғлари бағрига тортар, унинг хилват арчали гўшаларида мунғайиб ўтиргим келарди: шундай ўтирсанг, диққатинг жам бўлади — арчаларнинг нина япроқчалари силкенишиндан чиққан босиқ сасларни ҳам эшитасан, ёлғизлигини, дунёнинг кенглигини ҳис этасан.

Зинапоя устидаги супадан биров чақирди:

— Шукржон!

Қарасам, Абдулла: курсдошим, юртдошим (Қашқадарё билан сурхондарёликлар бир-бирларини кўпда ажратишмайди, илло бу вилоятлар бир-бирлари ила гоҳ қўшилиб, гоҳ ажралиб туради ва элининг урфу

одатию лаҳжасида деярли фарқ қилмайди), кўпдан бери дўстлашиш орзусида юрганим қўлини кўтариб турибди.

— Хўп, — деб пастга тушдим. Зина қошига қачонлардир ўрнатилган каскали, чўкичли кончи ҳайкали пойига ўтиб, папирос тутатдим. Ҳалиям хаёлим тўғрақда эшитганларим ва зинадан тушиш онларида ёдимга кела бошлаган йироқ манзараларда эса-да, Абдулланинг нечук тўхтатгани қизиқтира бошлади.

2

Абдуллажон ҳам тушиб келди. Бир қўлида каноп билан боғланган бир тахлам кичик-кичик китоблар, бир қўли чўнтагида — шу қўлининг қўлтиғида конс-пект дафтарларини қисиб олган, плашининг олди очиқ, йироқ сафарга отланган зиёлини эслатарди. Шуни унутмаслик керакки, биз ўшанда йигирма-йигирма бир яшарли йигитлар, дорилфунун (СаГУ — ТошДУ)нинг журналист бўлимига ўтиши керак бўлган филология факултетининг иккинчи курс талабалари эдик; лекин шаҳар шароитига кўникиб, кийим-бошни ҳам унга мослаб, табиий, ўзимизга қулайини кийиб олгандик. Тўғри, Тошкентта «қадам ранжида» қилган чоғимизда ҳам эғнимиз бировникидан кам эмас; Абдуллажон ҳам, мен ҳам жужун кител-шимда эдик; илло биримиз Қаршидаги колхоз раисининг ўғли, биримиз — Бойсун район собеси (ижтимоий таъминот маҳкамаси)нинг фарзанди эдик. Шу боисдан, яъни, таъминотимиз, ҳарқалай, яхши бўлганидан университет ётоғидан жой олишга интилмаган, ижарага хужра олиб яшардик.

— Ў, ғалати китоблар-ку? — дедим.

У бўйнини чўзиб шивирлади:

— Пушкиннинг томлари. 13-йилда чиққан. Буке-ническийдан олдим.

Мен сал ғалати бўлдим: хаёл қилиш мумкин эдики, бари студентлар шу китобларни излаб юришган эди-ю, Абдуллажоннинг қўлига тушиб қолти.

— Ҳозирги томларидан фарқи бормикан?

— Бўлиши керак, — деди у қатъият билан.

Мен бу гапга ишондим. Чунки Абдуллада нималарнидир олдиндан сезиш иқтидори бор, домлаларнинг анчайин гапидан ҳам тегишли хулосани чиқариб олар, кейин-кейин бизнинг бунга ақлимиз етарди. Бундан

ташқари, унинг хотираси... ҳали-ҳамон ундай хотира-
си мустаҳкам кишини учратганим йўқ, худо ҳаққи!

Унинг бутун бошли Лермонтову Пушкин... асарла-
рини ёд билиши, Навоий бободан тортиб Ғафур Ғу-
лому, Чўлпону, Усмон Носирлардан ёд билмаган асар-
лари камлиги, ҳатто насрий-классик асарларнинг ҳам
энг сараларидан ёд олгандек мисоллар келтириши —
ана шу — унинг хотира қуввати ҳақидаги гапимни
тасдиқлайди.

3

Мен Абдуллажонга нисбатан дуркунроқ эдим.

— Уни беринг, — деб Пушкинга қўл узатдим.

— Оғирмас, — деди Абдулла. — Юринг, Шукур-
жон... Сизни тўхтатганимга ҳайрон бўлмадингизми?

Ёлғон гапирдим:

— Нега...

— Э-э, Шукуржо-он, — деди у шляпаси қошига
тушган бошини эгиб шамолни сузгандек жиларкан. —
Кўнгилда ҳар хил гаплар кечади-да, мен сизга айт-
сам. — Кейинги гапни айтганида кулиб юборди. Ке-
йин яна: — Мен сизга айтсам, — деб давом этди, —
сиз шеърни ҳам яхши ёзасиз.

Менинг ичим сезиларли зил кетди: ўшада ҳозир-
ги «Тонг юдузи» газетасида «Тоғлар орасида» деган
қиссам босилаётган эди; мен, умуман, насрни яхши
кўрардим. Лекин беайб Парвардигор деганларидек, ёш-
ликда, яъни, бешинчи синфдан бошлаб шеърлар ёзиб
юрардим (нақ бешинчи синфда туманимиз газетаси
«Ғалла fronti»да менинг «Шоир бўламан», деган шеър-
им босилган эди). Ва ҳамон кечалари насрдаги қора-
ламалару дарслик китобларини четга суриб қўйиб,
шеър кўйига тушардим. О, шеър ёзиш — шундай
роҳат, шундай роҳат эдики, атай тонг отишини кутган
пайтларим ҳам бўлган: назаримда, энг яхши сатрлар
тонг отганда тушадигандек туюларди. Ғафур Ғулом
айтганидек: «Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб...» О, ус-
тоз шоир ўшал чоғда нақадар хурсанд бўлиб кетган,
лавҳда турган, араб имлосида битилган кўҳна китоб-
дан бошларини кўтариб, деразага қараганлар-у, ёр-
қин-ёлқинли лов-лов офтобга кўзлари тушган, деб
ўйлардим-у, ўзим ҳам уни кўраётгандек қувониб ке-
тардим... Гапнинг қисқаси, шеър — менинг хилват-

гоҳдаги овунчим, сирим-сирдошим эди. Бироқ Тошкентда яшаётганимга икки йил тўлаётган эса-да, бирон-бир газета ё журналга шеър бермаган эдим.

Адабиёт тўгарагида... ўқирдим. Уқигандаям... Гамлет ролини ижро этаётган одам шеър ўқишни билмас эканми.

Ортиқча бўлсаям бир лавҳани эслай: тўгаракнинг бир машғулотида қандайдир бир ёш шоирнинг шеърлари ўқиладиган бўлди ва кимдир мени «ўқисин», деди.

Ўқиб бўлганимдан кейин Эркин ака Воҳидов: «Йўқ, иккинчи марта Шукр ўқимасин. Мунақада менинг шеърим ҳам классика бўп кетади», дея кулган.

— Бугун ўқиган шеърингиз ҳам, — дея Абдуллажон чўнтақдаги қўли билан плаш барини кўтариб қўйди, — яхши... — Кейин бош чайқаб, дабдурустдан — ёддан айтди:

*Шеъримга сарлавҳа этиб исмингни,
Атрофин ёй билан ўраб қўяман...*

Мен негадир ўртаниб кетдим.

— Қўйинг, Абдуллажон.

— Йо-оқ.

— Бўпти. Сизга битта савол, — дедим кейин. — Сиз ҳам шеър ёзасизми? Абдулла, тўғриси айтинг, сиз билган шоирларни ҳеч ким билмайди. Сизчалик шеър биладиган студент ҳам йўқ. Умуман, сиз... Йўқ, сиз ёзасиз-у, яширасиз. Топдимми?

Абдулла миқ этмади. Мен қизишиб, давом этдим:

— Мендан яширишнинг нима ҳожати бор? Нима топасиз? Абдулла?

— Эшитяпман, — деди у ҳамон шамолни сузиб, балки тезлаброқ юриб бораркан.

— Мен қарийб юртдошингиз бўлсам, — дея беихтиёр қадамимни тезлатдим. — Биз ёнма-ён турамиз-у... Хайрият, пахтада бир барақда ётамиз. Шундаям сиз Беғалилар (Беғали Қосимов) билан бўласиз.

— Сиз Менгзиё билан бўласиз, — деб қўйди у.

— Ҳа, албатта. Аммо...

— Нима?

— Умуман, сиз билан бир... бир кўнгилдан гаплашишни истардим-да...

— Бугун гаплашамиз. — У менга ялт этиб қаради. Чехрасини бирданига ичидан чиққан қандайдир нур

қоплагандек бўлди. Кейин менга сурилгансимон ҳаракат қилди. — Э, Шукуржон-е, билмайсиз-да, мен сизни...

— Мен сизни жуда ҳурмат қиламан, Абдулла, — дедим.

У сумрайиброқ қаради: наздимда, кулиб юборадигандек бўлди. Бироқ жиддият билан:

— Албатта, мен ҳам жуда ҳурмат қиламан, — деди.

Энди ўйлаб қарасам, қандай покиза дамлар экан — ўша дамлар! Ўша шамол ҳам ўзгачадек, плашларимизнинг этаклари елпиниши ҳам, сурилиб — шамолни сузиб олға жилишимиз ҳам... Гап-сўзларимиз — бунча тиниқ, беғубор...

4

Алқисса, Пушкин боғининг панжара-деворига яқинлашиб қолганда, мен Абдуллага қарадим.

— Овқатланиб ўтамизми?

Абдулла бу масалани аллақачон ҳал қилиб қўйгандек:

— Албатта, — деди.

Мен деярли ҳар куни оқшомги овқатимни шу ерда — сув устига сурилган сўрида еб, кейин анҳор устига қурилган шайтон кўприқдек гижирлаб-лопиллаб турадиган кўприкчадан ўтиб, қуюқ дарахтлар соясидан юриб, юқоридаги гумбазгача борар, кейин танца майдони орқасидаги эшикчадан чиқиб кетардим. Боғнинг катта дарвозасидан берироқда — кечанинг алламаҳалигача очиқ турадиган эшикдан кирилувчи бу ошхонада ҳар хил таомлар бўлар, хўрандалар ҳам турфа хил, маст-аластлардан тортиб, башанг кийинган кишиларгача ёнма-ён овқатланишарди.

Бироқ мажнунтоллар эгилиб турган сўри устидаги столларда ўтиришнинг гашти бўлакча, яширмайман, гоҳо қорним тўқ маҳалларида ҳам ўша мажнунтоллар остида ўтиришни хуш кўрганимдан бу даргоҳга бир кириб чиқардим.

Ҳаёт қизиқ экан-да, ҳурматли ўқувчи! Мажнунтоллар соясида ўтиришнинг ҳам кимса ҳаётида фасли бўларкан. Айниқса, ўн саккиз-йигирма беш ёшларингда, ҳаётнинг шафқатсизликлари туйғуларингни давалаштирмаган, ҳисларингда ёш бўлган пайтларда. Хусусан, изтиробли чоғларингда ундай ерда ўтириш ро-

хат: зероки, азобланган, сўлғин ҳисларинг билан мажнунтолнинг мунис, ғарибона эгилган толалари орасида бир уйғунлик, балки ўхшашлик бўлади.

Ҳа-ҳа, биз икковлон ҳам ота-она қучоғидан чиқ-қач, ўзимизга яраша қийинчиликлар тортган эсак-да, мусофирчиликка хос турткиланишларга-да дуч келган ва оғир ўйларни елкадан ошириб ташлаган, бундан ташқари — адабиёт деган сирли дунёнинг турли кўчаларига кириб-чиқаётган йигитчалар эсак-да, барибир... мажнунтоллар соясига ишқибоз эдик.

Эшиқдан киришимиз билан Абдулла Пушкин жилдларини менга узатди-да:

— Шукуржон, боринг. Сўридан жой оптуринг, — деди.

— Э, Абдуллажон, мен ўзим борай... — дедим беихтиёр буфету овқат пишириладиган ҳужраларга қараб.

— Хўп денг, дўстим, — китобларни тутқазди-ю, бир қадам босиб, ўгирилди. — Ўзи шу ерга таклиф этмоқчи эдим сизни. Гап бор, — деди бўшаган қўли билан бир нарсани тепадан пастга босгандек қилиб. — Боринг, жон дўстим. Ана четдаги стол бўш экан. Ў, чирогиям бор.

Менинг ёдимга Абдулланинг факультет зинаси устидан чақиргани тушиб: «Ҳа, бир гапи бор, — деб ўйладим. — Қизиқ йигит. Бунинг ёзмаслиги мумкин эмас...»

Ёғоч сўрига дўқиллаб чиқиб, худди четдаги стол ёнига бордим. Миждозлар яқинда туриб кетишгани кўриниб турарди. Хизматкор-официант аёлнинг келишини кутмасдан столдаги қошиқ, санчқи ва косаларни четга суриб қўйдим. Кейин бирйўла нариги столга оширдим. Сўнг довли дастурхонни анҳорга қоқиб, қайта тўшадим. Бу ишимдан кайфим чор бўлиб (демак, Абдулла-ку нимадир қияпти, мен ҳам тинч турмадим-да), столни устунча тагига тақаб қўйдим. Ниҳоят, Пушкин жилдларини бир курсига, қўлтиғимда олиб келган иккита дарслигу конспект дафтарларимни иккинчи курсига ўрнаштириб, гўё икки стулни ҳам номаълум, қўпол хўрандалар тажоввузидан муҳофаза қилдим: «Зайнит деймиз, тамом».

Хуллас, тўрдаги — чироқли устунча остидаги курсини Абдуллажонга қолдириб, ўзим ошхонага орқа ўтириб, боққа қараб ўтирдим. Эътироф этаман боз: роҳатбахш маскан эди бу ер!.. Куз шамоли кўчада қолиб

кетган, овқатлар ҳовуриданми, ҳурандалар нафасиданми — бу жой баданни жунжиктирмас, шундай эсада, плашингга ўранибгина ўтиргинг келарди.

Рўпарадаги дарахтлар бирам қалин, худди куз нафаси буларга кор қилмагандек, анҳор ҳам совуб улгурмагандек босиқ шовулар, гоҳо-гоҳо шохлар орасидан елиб ўтган шўх шабада ён томондан урилар, у ҳам ёқимли эди.

5

Абдуллажондан олдин, бақалоқ хизматчи аёл алюмин баркашда икки коса лағмон билан иккита стакан ва нон келтириб қўйди. Сўнг нариги столдаги бўш идишларни баркашга жойлаштираркан, менга маъқул ишораси-ла жилмайди-да, нари томондаги иккита мастга бақира-бақира кетди.

Кайфиятим яна-да кўтарилиб турганида, Абдуллажон чой келтирди. Ҳамон қўлтиғидан қўймаган дафтарларни, ниҳоят, китоблар устига ўхшатиб ўрнаштирди.

Мен уни беихтиёр кузатиб турардим.

— Абдуллажон, тинчликми? — дедим.

— Ҳаммаси жойида, — деди у. — Бу, — чойнакни кўрсатди қўли билан, — яшин қайтаргич. Биров халақит бермайди бизга. Бўлмасам тепангга келиб туриб олишади: «Овқатингни единг, жойни бўшат деб... — У курсига чўкмоқчи бўлди-ю, шошиб, менинг елкамдан итаринқиради. — Тўрга ўтинг, жон дўстим. Ўта қолинг.

Мен устунча тагига ўтдим. Абдуллажон менинг жойимга ўтирди.

— Қани, овқатдан олайлик. Ё ичасизми? Тўғриси-ни айтинг. Мен, масалан, ичмайман.

— Мен ҳам, — дедим.

— Лекин. Сизнинг шеъриятингиз гўзал.

Мен ноўнғай ҳолатга келдим.

— Нега энди, Абдуллажон... Ҳалиям шеъринг яхши дедингиз. Мен, ахир, прозайик бўлмоқчиман.

— Йўқ, мен ҳис қилиб юрибман, сизнинг йўлингиз — шоирлик, — деб давом этди у пинак бузмасдан. — Шеърларингизни матбуотга бермаётганингиз ҳам мени бир жиҳатдан қувонтиради. Шеър — бошқа олам. Бошқа... — У тек қолди. Кўзлари унда-бунда сарғиш чироқлар йилтираётган қоронғи дарахтзорга

тикилиб турарди. — Шеър — мана шу гўзалликдан ҳам гўзал бир мўъжиза. Фақат уни эплаб ёзишимиз керак... Шеър кўп ишларга қодир. Мана шу тунни ҳам севдиришга қодир... — Кейин бирдан менга бурилди: кўзлари ҳаяжондан чақнаб турарди. Қарши бир гап гапирсам борми...

Хў, ҳурматли ўқувчи, бу улут шоиримизнинг шеърга ихлоси ўшандаёқ баланд экан. Шу қадар баланд эканки, уни бировлардан, хусусан, нопок, қофиябоз, минбарчи шоирлардан рашк қилар экан. Ҳа, шеър — Абдулланинг қалби, борлиғи, ҳаётининг маъносига айлана бошлаган, «шу кетишимда оқибат нима бўларкан?» деган каби теран бир сукутда яшаркан ўша вақтларда.

Биз — ғафлат босгурлар қайдан билибмиз.

6

У сўзини тугатди-да, стаканни чой билан чаяркан:

— Унинг завқи сунъийда, дўстим, — деди. — Бунинг устига, бизни чалғитади. — Ниҳоят, чой қуйилган стаканни сал кўтариб, тиниқ табассум қилди.

— Мени хижолат қиялпсизда, Абдуллажон.

— Бўлмасам гап бундай, — деди кескин ва жиддлар устидаги дафтарлар орасидан бирини олди. — Мениям хижолат бўлишимни истамасангиз, Шукур, — дафтарни менга узатди, — шуни бир кўринг... Иложи бўлса, ҳозир...

— Ҳозир-да, — дедим.

— Ундай бўлса, мен бир айланиб келай, — у бемалол ўрнидан турди: шунда унинг қаттиқ ҳаяжонда экани, каминани факультет зинаси устидан бежиз чақирмаганига яна бир карра инондим. Бироқ барибир:

— Овқат совийди-ку, — дедим.

— Ай! — У сўри четидан бориб, пастга тушди. Шайтон кўприқдан ўтиб кетди.

Мен бир муддат гангиб қолдим. Қорним оч эди, лағмонни егим бор. Лекин бу... Абдулла нимани берди менга? Дафтарни шартта очдим. Шеър... Худди шундай бўлиб чиқишини кутгандек, тез-тез варақладим. 12 варақли дафтар шеърга тўла эди. Абдулланинг хатида асабият сезилар, бироқ сўзлар аниқ битилган, ҳарфлар бир-бирига қўшилаб кетган бўлса-да, мана мен деб турарди.

«Бисмиллоҳ» деб бошладим. Ўқиб чиқдим бир шеърни. Карахтман. Уни қайта ўқимоқчи бўлдим-у, навбатдагисига ўтдим, Ундан кейин учинчисига. Кейин тўртинчисига. Кейин... Ўқиб қўйдим. Карахтман. Дафтарнинг яна илкинчи бетини очдим. Таниш-азиз бир нимарсамни кўргандек энди ҳижжалаб ўқий бошладим:

Куз...

Қуёшнинг эринчоқ ёғдуларида

Совуқ ялтирайди барги хазонлар...

Вой! «Қуёшнинг эринчоқ ёғдулари...» Ҳа, куз қуёшининг нури «эринчоқ» бўлади. Бу сўзни одамга нисбатан эмас, қуёшга — нурга нисбатан ҳам ишлатиш мумкин эканку? Эса, нега менга эриш туюлмайдими? Худди кўнглимдагини айтгандай... «Совуқ ялтирайди барги хазонлар». «Совуқ» ялтирар экан, демак, япроқларда қиров бор. Совуқ ялтирайди! Шунақа дейиш ҳам мумкин экан-а?... Дарвоқе, қировнинг ялтираши совуқ бўлади ўзи. Бундан ташқари, «совуқ» сўзида оқ ранг кўринар экан... Ҳа-а, халқда борку — «қора совуқ» деган гап... Йўқ, Абдулла бу сўзни ўйлаб-чўйлаб ишлатмаган: унда бу қадар ёпишиб тушмас эди. У шундоқ қарашнинг ўзидаёқ «совуқ ялтираш»ни кўрган... Ана бу фикрим тўғри.

Мен шеърни ўқишда давом этиб, яна таққа тўхтаб қолдим-у, кўзимдан ёш чиқиб кетаёзди:

Очиқ айвон остин маскан этган дам,

Хазон даврасига сени кутаман...

«Хазон даврасида...» Вой-дод! Ловуллаган ол ранг хазон қошида. Хазон... кўпчиб-қорайиб турибди. Унинг ҳам терскай томонига қиров кўнган. Шоир очиқ айвонда, яъни, пахта далалари четида қўнқайибгина турадиган ғариб шийпончада қунишибгина ўтирибди. Олдидаги хазон эса — оловдек. Ҳа, совуқ гулхан ёқасида кутяпти у дўстини...

О, Абдуллеси қурғур, боя — боягина қоронғи боққа тикилиб туриб нима девди?

«Шеър, шеър... мана шу тунни ҳам суюмли қилади». Ҳа, у хазонни ҳам ардоқли қиларкан. Унинг тепасидан турғизмай қўяркан... Уни суйдираркан.

Гап шунда!

Ана — шеърнинг қудрати!

Ҳой, Абдулла, қайдасиз?

Мен шеърларни ўқийвериб, бояги карахтлигим — сиқилган вулқон экан-у, отилгандек — вой-войлаб, оҳ-оҳлаб, унинг завқу шукуҳидан маст-аласт бўлиб, кўзларимдан милт-милт ёш оқизиб (ёшимни артсам, нимадир азият бир нарсани сидириб ташлагандек бўлардим), ўтирганимда, Абдуллажон ҳалпиллаб келиб қолди.

Менинг тасаввуримда пайдо бўлган: «очиқ айвон остин»и макон тутиб, «совуқ ялтираётган» ҳазон уюмларига мунис боқиб, гоҳ «қуёшнинг эринчоқ» нурларига кўзларини қисинқираб қараб ўтирган — шу қиёфаси — ҳолати биланоқ мени-да ёнига чорлаб ўтқазган, мени-да ул манзараларга ошно қилган, ҳайратомуз бир тарзда уларни севдирган рамз-тимсолга сира ўхшамади ҳозир.

Лекин бу узун плаш тагида, бу шляпа остида, ҳайрон-ҳаяжонли тикилаётган кўзлар тубида ўша сиймо яширинлиги ҳам аниқ эди.

Шундай бўлар экан-да, а?

— Шукуржон, нима бўлди, нима? — деб сўради Абдулла столга эгилиб. Кейин ён-атрофга хавотир-ла қараб олди. Сўнг қўл тегизилмаган стаканга тикилди-да: — Шукуржон, кўзингизни артинг, дўстим, — дея жойига чўқди.

Ана шунда мен ўзимга келдим.

— Узр, Абдуллажон, — деб юз-кўзимни артган бўлдим. Сўнг «Беломор»дан тутатдим-у, олдимдаги ёпиқ дафтарни кўтардим.

— Бу даҳшат-ку! — Абдулла менга илкис кўз отди. Шунда бу сўз шоирга айтмоқчи бўлган ҳис-туйғулариму ўй-фикрларимни ифодалай олмаслигини англаб, дафтарни аста ўптим.

Абдулла бошини ҳам қилди.

— Ёқдими?

— Ўринсиз савол, — дедим алам билан. — Эсингиздами, Белинскийнинг гапи бор: «Ёқди, ёқмади» деган сўзлар зотдор отлар билан този итларга нисбатан жойиздир». Бу — поэзия-ку! — бақириб юборганимни кейин сездим. — Азизим, дўстим, — деб қўлидан ушладим. — Мен сизнинг олдингизда илм-билим маъносидаям жўн-бир одамман... Жим тулинг! Шеърятда — ҳаваскор... — Абдулла мийиғида жилмайиб, уялган кишидек бошини сараклатди. — Хўп денг, —

тазийқми-зулми қилиб — хуллас, унга довиб дедим: — Сиз — шоир... Сиз учун! Сизнинг шеърятингиз учун!

— Раҳмат, — деб пичирлади у.

8

Анчадан сўнг...

Ҳушимни йиғиб, атрофларга қараб олиб, тагин исқоти папиросдан бирини тутатиб, Абдуллага боқсам, у бошини эгиб, Пушкин жиддарини силаб ўтирибди ва нимадир деяпти.

— Нима-нима? — деб сўрадим.

— Ундай қиманг, — деди у.

— Нима қиппан? — астагина сўрадим яна ва тагин ён-веримга қараб олдим. Шунда ошхона, сўри, мажнунтол, стол кўз олдимга келди-ю, Абдулланинг дафтари худди қошимдадек тимирскиланиб қолиб, яна эсладим: «Э, мен шеър ёзишни ташладим-ку! Шунга айтдим. Неча марта айтдим? Йўлдаям. Кейин...»

— Абдуллажон, менга нима бўлди?

— Сал толиқдингиз, — деди у.

— Тавба.

— Лекин унақа қилманг. — Абдулла бўғилиб илова қилди: — Шеърниям ташлаб бўлар эканми...

— Ҳа, — дедим. — Дўстим, одам мард бўлиши керак. Бир домламиз бўларди, Зикир Умарович деган. Тилчи эдилар. Ўша киши айтар эди: «Ҳаёт шунчалар қисқаки, номардлик қилиб яшашингга арзимайди!»

— Сизнинг ишингиз — мардликмасов, — тўнғиллади шоир. — Хиёнатга ўхшайди.

— Ҳа-ҳа, — дедим. — Шеърятга хиёнат қилиб юрган эканман. Ҳавасни ишқ деб... Абдуллажон, мен ёзувчи бўламан, вассалом. Эртага «Гулхан» журналидаям ҳикоям чиқади. «Ёввойи олмазор қароқчиси» деган. Болаларбоп...

— Барибир.

— Эй, шоирлик сизга тан!

— Қайдан ҳам шу дафтарни бердим.

— Жуда яхши иш қилдингизда!.. Мени бир номардликдан қутқардингиз. Ахир, Абдуллажон, сизнинг олдингизда қандай қилиб шеър ёзаман? Ўқиб бераман... Ўзимам сезардим-а сизда бир гап борлигини.

Кўнглингизга балли... Одам ҳам бунақа — шундай истеъдодини яшириб...

Мен бу фикрга, яъни, шеър ёзишни ташлаш фикрига қай маҳал келганимни эслолмайман. Бироқ шу тобда шундай гапирардимки, бу масала аллақачон пишган эди-ю, уни бот-бот тасдиқлар эдим.

Ажабо, кўнглимда ҳеч қандай ачинишни туймасдим. Хаёлим қатида тунлар бедор ўтирган онларим, тонгни кутиш завқийётлари лип-лип кўринар, бироқ улар ҳам олисларда, тагин — назаримда, ўшанда шунчаки шеър ўқиб ўтиргандек эдим.

Дарвоқе, ўша чоғлар чиндан ҳам ўқиш-ўйлаш — энг суйган машғулотим эди.

Энди Абдулланинг шеърларини ўқийман! О, маза бунда, роҳат бунда...

9

Бордан чиқиб, уй-уйимизга кетдик. Тун ўтди. Эртаси соат 9 да мен Абдуллажоннинг кулбасида эдим. Соат 11 да эса, икковлон — яна плашда, шляпада, қўлтиқларда дафтар-китоблар билан Навоий 30 да, иккинчи қаватда жойлашган «Гулхан» журнали редакциясининг эшиги оғзида эдик.

— Мумкинми?

Ичкарида менга устоздек бўлиб қолган, аммо ўзининг ниҳояти битта «Ҳикоялар» китоби чиққан Носир Фозилов (у киши журналнинг наср-назм бўлими мудири эди), журнал муҳаррири — валламат инсон Эркин Жабборов, ушбу редакцияда илгари ҳам бир-икки маротаба кўрганим — бир замонлар «халқ душмани» тамғаси-ла қамалиб кетиб, Магадан ўрмонларида нақ йигирма йил ўтин кесиб қайтган аллома — мумтоз шеъриятимизнинг билимдони ва, умуман, шеъриятнинг ишқибози Тўхтасин Жалолов ўтиришган экан.

— Э, келинг, шоир, — деб қабул қилди мени Носир ака. У киши шеърнинг кўчасидан ўтмаганларни ҳам «шоир» деб атаб кетаверар, жиндек хаёлкаш бўлсангиз бас эди.

— Шоир мен эмас, мана... — деб Абдуллани ичкарига ундадим. Ул учовлон қараб туришибди. Абдуллажон ийманиб-кулимсираб кирди. Салом берди.

— Абдулла Орипов, — дедим. — Шеърларини опкелдилар. Бир кўрсанглар...

— Болаларбопми? — деб сўради Эркин ака.

— Ҳа.

— Опке, болам. Опке. Мана, домла шу ердалар. Би-ир ўқийлук... Ўтир. Уялма...

Бирон соатдан кейин биз — Абдулла иккимиз кўчада — машҳур бино пастидан ўтгувчи хиёбонда турардик. Иккимиз ҳам энтикиб нафас олардик. Куз ҳавоси ҳам безовта, кечаги шамол яна кучайгандек, энди йўл бўйидаги ўрис дарахтларнинг сўнгги баргларини учириб туширарди.

— Қизиқ бўлди-я? — деди Абдулла.

«Мен ҳам кутмагандим», деган сўз тилимга келди-ю:

— Демак, шундай бўлиши керак экан, — дедим.

Улар — учовлон Абдулланинг болаларбоп (уйида танлаб олгандик) туркум шеърларини ўқибоқ шоирни қучоқлаб табриклашган, кейин муҳаррир Эркин ака илк нусхаси келган янги журналнинг ўртасидан икки варақни шартта йиртиб олиб: «Мана бу шеърларни қўйинглар!» деб техредакторига берган эди.

10

Биз Хадрагача бирга бордик. Факультет пойида, ўша каскали, чўкичли кончи ҳайкали тагида тўхтадик. Ва зинапоялар бўм-бўш эканини кўриб:

— Абдуллажон, мен энди домланинг уйига бораман, — дедим. — Хотинкўприкка...

— А-а, — деб жилмайди шоир. — Албатта боришингиз керак. Овга омад тилайман. — Кейин хаёлланиб сўради: — Тўхтасин Жалоловнинг уйига борайми?

— Ў, бир соатдан кейин кутаман деди-ку? Ана, Эски Жува. Бир астановка.

— Майли, бораман.

Абдуллажон шу ердан ўнгга бурилиб, фаввора томон кетди. Мен автобустга ўтириб, тўғрига йўл олдим.

Йўлларимиз ажрашди... Ҳа, рамзий маънода ҳам шу...

Аммо...

1997

(Ўлмас Умарбеков ҳақида)¹

Танишув

1

Учқун Назаровнинг «Гирдоб» деган китоби чиқди. Калласи катта, шунинг учун елкаси кичик бўлиб туюладиган, бунинг устига қандайдир йўл-йўл йилтироқ матоҳдан чоксиз тикилгандай кўйлаги баданини сириб турган чиройли йигит китобнинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлаб олдида:

— Бўпти, — деди бирдан. — Биззи ҳовлига бора-миз. Шукур, туринг. Низомжон, соат ҳам тўртдан ошди. Абдуллажон, бир оз валақлашиб ўтирайлик.

Учқуннинг бундай кескин тапириши бизни беихтиёр унинг йўлига туширар, китоб чиқиш жараёнида бу ҳолга кўникиб ҳам улгурган эдик. Бизлар — телефони стол ортида ўтирган Низомжон (Низом Комилов), диванда ўтирганлар — Абдуллажон (Орипов) билан мен бир-биримизга қарашдик: пубҳасиз таклиф бизга маъқул эди. Аммо ҳар биримизнинг андишамиз ҳам бор.

— Мен... директор — Сотволди ака ўтирганда туриб кетсам, ноқулай бўлади, — деди Низом наср бўлимининг мудирни эканини эслатиб.

— Мен ҳам «Букри тойчоқ»ни топширишим керак, — деди Абдуллажон.

— Мен хотинга қўнғироқ қилиб қўйишим керак. Ўтган куниям уйга кеч борган эдим, — дедим мен.

— Яхши, — деди Учқун. — Телефон қилинг. — Кейин уларга қаради. — Биз Шукур билан кетовра-миз. Соат бешда сизларга Эркин келади. Укам. Мошинада. Оборади.

¹ Муаллифдан:

Дўстимиз («марҳум» дейишга тил бормади), ажойиб ёзувчи, дилкаш-дилрабо инсон, 60-йилларда адабиётимизга кириб келган бир гуруҳ истеъдодларнинг жўрабошиси бўлган, меҳрибон Ўлмас Умарбеков ҳақида (ўзим кўрган-кечирган-билган воқеалар, учрашувлар, гурунглار асосида) бир каттагина эссе ёзган эдим.

Табиий, Умарбеков баҳонасида ўша истеъдодлар ҳақида ҳам, умуман, 60-йиллар авлоди тўғрисида, аниқроғи, уларнинг шаклланиш жараёнига доир билдиргимни-да эссега сингдирганимни билмай қолдим.

Улар рози бўлишди. Мен радиокомитетга қўнғироқ қилиб, воқеани хотинимга айтдим. У нима дер эди? Инжиқланди. «Учқун аканинг уйигами?» деб қайта сўради-да, розилик берди. Учқун Назаров ўшанда гуркираб чиққан ёш режиссёр, ўзининг илк ҳикояси «Одамлар» асосида фильм яратган ва кутилмаганда машҳур бўлиб кетган ижодкор эди.

Дастакни жойига қўйишим билан Учқун уни кўтариб, рақам терди.

— Ўлмас? — деди кейин. — Ман, Учқунман... Биззи ҳовлида жичча ўтиришайлик. Вақтингиз борми?.. Йўқ, сабаби йўқ. Шунчаки... Борганда биласиз. Ҳа. Биз ҳозир жўнавоммиз... Нашриётдаман. Ҳа, энди... — Кейин усқунанинг ричагига босиб қўйиб, тагин рақам терди. — Ботир?.. Ман. Биззикида уч-тўртта ўртоқлар билан ош қимоқчимиз... Бўпти. Ман Турғунгаям телефон қиламан... Нима? Анвар билан? Жа яхши-де.

Мен Учқуннинг жасоратидан (ҳа, унинг бу мурожаатлари менинг учун жасорат эди) ҳайратда эдим. Ўлмас Умарбековни «Ўлмас» деб атади. Бунинг устига, бемалол гаплашди. Кимсан, Ботир Зокиров билан ҳам шундоқ муомала қилди. Шубҳасиз Ботир Зокиров билан бир даврада ўтириш фахрли эди. Аммо Умарбеков... У ўшанда адабиётга кирган янги авлоднинг олди ёзувчиси, хусусан, «Севгим-севгилим» қиссаси уни машҳур қилиб юборган, бундан ташқари, у радиокомитетда масъул лавозимда ишларди.

Учқун, ниҳоят, «Тошкент оқшоми»га қўнғироқ қилиб, Ўткир Ҳошимов билан ҳам келишди-да:

— Шукур, кетдик, — деди.

— Кетдик.

2

Навоий кўчасидан Самарқанд дарвоза томонга кетяпмиз. Учқуннинг сариқ-дўмбоқ «Москвич»ида. Мен шодман. Ўзим муҳаррирлик қилган севимли адабимнинг, қолаверса, аллақачон исмини тутиб гаплашадиган бўлганим, ёши меникидан анчагина катта эса-да, буни билинтирмайдиган, дангал ва кўҳли, бунинг устига — шаҳар кўрган (ўтиришларда ўзини тутиши, сўзлаш тарзидаги чин шаҳарликка хос маданиятли экани), айти чоғда чапаничасига сўкиниб ҳам юбораврадиган валлакатнинг (ўшанда зиёлилар орасида энди-

энди урф бўла бошлаган мошина ҳайдаш санъатини пухта эгаллаган, айти чорда мошинаси бор кишининг) ёнида ўтирганимдан шод эдим. Бироқ бу шодликнинг нарёғида бошқа қизгин бир қувонч ҳам бор эди: «Умарбеков билан ўтираман. Қандай яхши! Танишаман. Ўтиришда ўзини қандай тутар экан?.. Кўча-куйда жуда жиддий кўринади. Сўзга чиққанда ҳам кулмайди. Шу ҳаракатларида бир оз сунъийлик ҳам сезилади...»

Учқун Назаровнинг ҳовлисида Ботир Зокировни ҳам кўриб, бир дастурхон атрофида ўтириш ҳақида деярли ўйламасдим: у йигит мен учун саҳнада, ялтироқ кийимда, сочлари ҳурпайган, бутун вужуди жозибадан иборат ҳолда кўринарди, холос. Турғун Азизовни университетдан — талабалик йилларимдан билардим. Шукур Бурҳон раҳбарлигидаги тўғарагимизда «Гамлет» «Ҳамза» театрининг саҳнасида қўйилган, мен Гамлетни ижро этаётганимда, наздимда, мендан кўра Турғун Азизов кўпроқ ҳаяжонланаётганга ўхшар, ҳар бир саҳнадан кейин менга бир жўяли маслаҳат берарди. (Ўнг қўлимда «Шурик» деб ёзилган. Ана шуни пастдан — биринчи қатордан кўриб, пардозхонадан қандайдир крем олиб чиқиб суртгани — «наколька»ни яширгани ҳамон эсимда). Кейинчалик кўча-куйда учрашиб қолганимизда ҳам шўхчанлик билан: «Қалайсан, Шукурчик? Ҳалиям бўлса — актёр бўл», деб қўярди. Демак, у киши билан ҳам бир дастурхон атрофида ўтириш — менинг учун одатий ҳолдек эди. Анвар Мақсудовнинг уйига (Эски Жува майдонидан этакда, ҳаммомнинг қаршисида — бурчакдаги қадимий иморатга) Учқун мени бир марта олиб борган эди. «Жичча дори керак бўп қолди. Анвардан топилади», деб. Бизни айвончасида ўхшатиб меҳмон қилган эдилар. Ҳар гапда бир кулади, «йўқ» дейишни билмайди. Бироқ яққол сезилиб турадики, «ўзбекчаю оврупоча маданият» деганини мукамал эгаллаган, йўқ: ё ўзига сингдириб юборган, ёки ўша «маданиятлар» оғушида ўсган. У киши билан бир даврада ўтириш ҳам — менинг учун янгиликмас эди. Фақат Умарбеков...

3

Учқун Назаров билан танишганимиздан кейин, ҳикояларини китобга тайёрлаш жараёнида икки-уч

марта чойхонада ўтиришгандик. Ўзбекфильм қарши-сидаги чойхонада ош қилганимизда Фарҳод Мусажонов ҳам бор эди (улар бир-бирини «Фарҳод», «Учқун» деб атарди), назаримда, Мусажонов келганидан кейин Учқун кафғирни унга берган эди: «Сиз болавора-сиз!» (Мусажонов ҳақиқатан ҳам паловни «гапиртир-ворган» эди).

Бу изоҳлардан мурод — Учқунларнинг Самарқанд дарвозаси даҳасида ҳовлилари борлигини билмаслигимни айтишдир.

Етиб бордик. Жуда озода, шинамгина қўрғон экан. Четда бир туп қари ёнғоқ юксалиб турибди. (Кейинчалик, Учқуннинг айтишича, бу ёнғоқ уруш ва ундан кейинги танқисчилик йилларида оилага жуда асқотган экан). Ўнгда қатор тушган, оппоқ уйчалар. Ҳовлининг тўрида бир қатор иморат. Чап тараф ям-яшил ўтлоқча бўлиб, унинг устига ток сўриси чўзилиб борган, ўртача катталиқдаги пастроқ стол ва уч-тўртта буклама креслолар қўйилган, Учқунга ўхшаб кетадиган жингалаксоч новча бир йигит столнинг оёғига нимадир қўяр эди.

Ўнгдаги илк хонадан чиққан оппоқ, кўзлари кўкиш онахон:

— Учқун келдингми? Дилбар тоғасининг уйига кетди, — деди.

— Таниб қўйинг, манинг дўстим, — деб мени онахонга рўпара қилди адиб. — Исми Шукур. Ўзи жа олис юртдан. Аммо таланти. Адабиётта бирга кирганимиз. Ўғлим дейвуринг.

Онахон қўлларини узатди. Мен энгашиб елкамни тутдим. У киши кифтимга қоқиб:

— Омон бўлинг. Кўз тегмасин сизларга... Бу — Учқунжон отасиз катта бўлди... Уф, келиним яхшими? Невараларим?

— Раҳмат, раҳмат, — дедим. Шунда қошимизга етиб келган анави новча йигитга мени шу тариқа таништиргач:

— Мана, — деб унга калитни узатди. — Нашриётга борасан. Низом оканг билан Абдуллажонни опкеласан. Низом бўтга келган... Абдуллажонни танимасанг, уёғини билмадим... Шошма, уйда у-бу нарса етарлими?

— Эрталаб бирга бозор қилувдик-ку...

— Яхши.

Учқун мени ўтлоққа бошлади. Креслодан жой кўрса-тиб: «Ўтиринг», деди-да, ўзи тўрдаги уйга кириб, май-качан бўлиб чиқди. Шимининг поччалирини ҳимариб, ялангоёқ ҳолда ҳовли ўртасида букчайиб ўсган ўрик остига борди. У ердаги қирқоқлари цементланган ҳовуз-чадан челақлаб сув олиб, саҳндаги тупроқли жой бор-ки, барини қорайтириб-сепиб чиқди. Ҳовли бир зум-да салқиб бўлиб қолди.

Мен Учқуннинг, йўқ, Учқун Назаровнинг бу ҳара-катларини кўриб, ич-ичимдан завқланардим: боягина нашриётда ҳўмрайиб турган адиб шуми? Сценарийла-рини ўрисча ёзадиган, ман-ман деган ўрис билан теп-па-тенг гаплаша оладиган (иш жўнида барига буйруқ берадиган), ҳали айтганимдек «оврупоча маданиятнинг-да соҳиби» бўлган бу йигит, бу йигит... барибир ўзбек экан-да!

Ҳовлида — ерда ўсган, маҳаллада катта бўлган. Кейин Масковларда (Олий режиссёрлик курсида) ўқиб, у ёқдан талай нарсаларни ўрганиб-кўриб келган эса-да, барибир ўзлигида қолган йигит.

4

Кўчада «Волга» сигнал берди. Кейин кўча эшик оғзида тўхтагани билинди.

— Ўлмас, — деди бир чойнак чойни келтириб, энди креслога ўтираётган Учқун. — Бир минут...

Учқун ўрик тагига етмасдан эшикча очилиб, Умарбеков... кирди. Урфдаги енги калта, оқ кўйлақда, бўйни-да (деярли узилмайдиган) бўйинбоғ. Уртабўй, ихчам, худди ўйноқлаб турган тулпордай. Зинадан тез тушар-кан, уйдан чиққан онахонга йўлиқди. Онахон бир қўли-ни сал кўтарди. Умарбеков сал эгилиб, кифтини тут-ди-да, кейин анчагача сўрашди. Ниҳоят, Учқун сари юрди ва улар чаккаларини бир-бирига тегизиб кўриш-дилар. (Ажаб одатлар!) Кейин Учқун шарт қайрилиб, мени кўрсатди.

— Танивоссизми?

Умарбеков кулимсираб менга тикилди-да, бирдан қовоқлари беўхшов чимирилди:

— Шукур эмасми? Шукур Холмирзаев. «Тўлқин-лар»нинг автори! — Сўнг саволига жавоб кутмай мен томонга илдам жилди. (Ҳолбуки, мен жилишим керак эди.)

— Ўша, — деди Учқун орқада қолиб. — Танишволинглар. Яхши йигит. Ўзимиз қатори.

— Жуда яхши-да, ўзимиз қатори бўлса!

— Э, биз ҳали анча...

Гапим оғзимда қолди. Умарбеков келиб, қўлимни олди. Унинг кафти, панжалари ҳам гавдасига яраша — бақувват, миқти эди. Аммо юзидан (онт ичман!) нур ёғилаётганга ўхшар, гўёки мени кўп йиллардан бери излаб юрган эди-ю, иттифоқо учратиб қолган эди.

— Вей, Шуку-ур. Яхшимисиз? Бормисиз?... Асарри ёзиб қўйиб, қочиб юравериш экан-де?! Яхшима-ас... Айтмоқчи, нима учун повестдан парча бермадингиз радиога?

Мен ҳали радиога ҳикоя бериб ўқитиш, йирик асарлардан парча бериш ва шу асно «қалам ҳақи» ишлаш ҳам мумкинлигини деярли билмас эдим: асарим чиқдими — амал! Бошим кўкка етиб, бошқа нарса ёзиш пайда бўлиб кетаверардим.

— Шу, шошилдим шекилли, — дедим.

— А-ҳа, — Умарбеков қандайдир сиримнинг тагига дарҳол етгандай талтайиб жилмайди. — Тушунарли... Лекин, — дея дабдурустдан кўрсаткич бармоғини нуқиб силкитди. — Энди радиога бермасдан туриб, бирон нарсайиззи матбуотга бермайсиз! Келишдик? — Мен бош ирғадим, шекилли. — Ана бу яхши! — деди-да, яйраб кулди. — Ортиқча пулнинг ҳеч зиёни йўқ. Гарчи товдан, чорвадан, а, ўша ёғдан бўлсангиз ҳам! Биламан, улар жа-а бой бўлишади... Аммо азизим, сиз — ёзувчисиз, холос. Энди, энди сиз — тошканликсиз. Бойсунингиз қолиб кетди! Сурхондарёнгиз ҳам!

— Сиз бу томонлар...имниям биласизми?

— Вей, нега билмас эканман! — Умарбеков ярим кулги, ярим хайқирик билан уй томонга бурилди. — Учқун! — Узунчоқ лаганда олма, узум, олхўри қўйиб келаётган Назаровга мурожаат қилди: — Эшитвоссизми Шукурни гапини? Биз буни билмас эмишмиз!

— Бу бизни билмаслиги мумкин, — деди Учқун бепарволик билан. Ничево... Ўлмас, нима овқат қилсин? Ошми, димламами? Шукур, сиз нимани истайсиз?

— Менга барибир, — дедим.

— Лекин нима овқат бўлсаям ўзимиз қиламиз, —

деди Умарбеков. — Аяни тинч қўйинг... Дилбар кўринмайди?

— Келади... Айтмоқчи, Зухранинг кандидатлиги жилвоттими?

— Ҳа. Бўп қолай деди.

— Шукур Ўлмаснинг хотини Лермонтовдан кандидатлик ёқлавошти. Кўрдингизми? Ўрисга ёрдам!

Умарбековнинг бирдан пешанаси тиришди.

— Яқинда Эрикни кўрувдим. Эрик Каримовни. Масковда Толстойдан ёқлапти! Тавба... «Жа баландга осилибсиз-ку?» дедим. Кулади. «Аҳмоғлиғимми энди тушунвомман, — дейди. — Чўлпон турганда, Фитрат турганда, Қодирий турганда... Толстой! Қайси рус олимми бизга ўзимизникилардан кандидатлик ёқлаб беради? Тўғри-тўғри, — деб шошиб қолди. — Бартольд, Бертельс, Жирмунский... О, улар — алломалар! Ҳақиқий олимлар... Улар сиёсатдан, идеологиядан баланд туришади! Нима дедингиз Учқун?

— Конечно, — деди Учқун. — Биринчи кинониям ўшалар қилиб берган... Демак, ош қиламиз?

— Ош! — деди Умарбеков ва кўча эшик сари қаради. — Мошинада бир нима бор эди.

— Ҳаммаси бор. Ана, бассейнда... — кейин ёнғоқ остидаги ошхона томонга жилгани кўйи тўхтади Учқун. — Тах-хминан билардим бугун ўтиришимизни.

— Э, китоб қани, китоб? — Умарбеков шошиб сўради. — Кўрайлук энди.

Учқун камтарлик билан:

— Ҳозир, — дея ошхонага кетди.

Мен ўшандаёқ Умарбековнинг китоб ҳақида ўта ҳаяжонланиб сўраганидан ҳайрон қолган эдим: «Китоб... Хўп, чиқипти. Лекин уни кўриш учун шунча ҳаяжонланиш шартми?» Эътироф қиламан: негадир — буларга, хусусан, Умарбековга ихлосим баландлиги учунми: «Ҳа, демак, дўстингни китоби чиққанда, ҳаяжонланиш керак экан...» деб ҳам ўйловдим. Бироқ кейинчалик ҳам бу борада «муносабатим» ўзгармади: дарвоқе, ўша вақтдаёқ менинг иккита китобим чиққан эди: «Оқ отли», «Тўлқинлар»: бири студентлигимда, иккинчиси университетни битирган йилим. Китобларимни кўтариб, бировларга кўрсатиб юриш хаёлимга ҳам келгани йўқ, ҳатто энг яқинларим ҳам «дастхат» ила беришни сўраганда, оғриниб-ийманиб, берганман... Кейинчалик кўрдимки, Учқунда ҳам шу одат бор экан:

дейлик, рус тилида чиққан китобини икки йилдан кейин кўрсатган. О, Умарбековнинг ўзиям бу борада антиқа — тортинчоқ эди.

Ўшанда ошхонага кетаётган Учқун Назаровнинг ортидан ўта ҳаяжон билан: «Китоб қани? Китоб?!» дея сўрагани ҳақида энди ўйлаб қарасам, у шунчаки бир дилдорлик... хўш, ўша ўтиришимизнинг даражасини кўтаришга, мазмунини оширишга, қолаверса, муаллифни хурсанд қилишга «мўлжалланган ҳаяжон» экан.

Шубҳасиз, бу ҳаяжон менга ҳам юққан эди: ўзим чиқарган китобни яна ўзим кўргим келиб қолди. Бунинг устига, китобнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақида гап очилишини ҳам истай бошладим: бу йўриғда меннинг улушим ҳам бор эди-да.

5

Ботир Зокиров билан Анвар ака келишди. Ботирнинг эғнида ёқасининг қулоқлари гоят узун яшил кўйлак бор, сочлар — ўша-ўша, чақноқ кўзлари қўшимча бир нур ила порлаётгандек эди. Зинадан конференсьедек енгил тушиб, ая блан қуюқ кўришди. Анвар ака аслан сертавоъзе киши: қўлтиғида оқ матоҳга ўралган бир нима бор экан, уни уй олдидаги чорпояга қўйиб, онахон билан астойдил салом-алик қилдилар. Бу орада уларга пешвоз чиққан, Учқун билан Ботир ҳам салкам ўпиб кўришган, ошхона олдидаги стол ёнида тик турганча сабзи тўғраётган Умарбеков русчалаб алланималар дер, мен эсам четда теша билан ўтин ёрардим. Столда шиша билан газак ҳам тайёр турар, бироқ ҳали уларга қўл тегизилмаган, чунки жизза етилиши керак эди.

— Это наш новый-старый друг, — деб мени Ботир Зокировга кўрсатди Учқун. — Шукржон... О нём мы говорили много раз! Помнишь? «Муз остида сарғайган барглр...» Шу йигит ёзган. Кўзи ўткир.

Ботир менга ўта илиқ табассум қилди. Мен ҳам Умарбековга тақлидан қўлимдаги теша билан ўтинга ишора қилган бўлиб жилмайдим.

Анвар ака мен билан қуюқ кўришдилар.

— Кўринмайдилар? А?.. Ёнингизда, албатта, Учқун ака бўлишлари керакми? Ман кутдим... — Сўнг яйраб давом этдилар. — «Тўлқинлар»ни ўқидим. «Шарқ юлдузи»да «Ўн саккизга кирмаган ким бор?» деган повес-

тингиз ҳам чиққан экан. Журнални топиб қўйдим. Албатта ўқийман.

Ўйлаб кўрсам, адибга нисбатан айтиладиган мана шу каби гаплар ҳам қандайдир даражада маданият белгиси, қолаверса, шундай гапларни айтувчи кишилар муаллифни хурсанд қилишни ҳам ўйлашар экан.

Тўғри-тўғри, бундай сўзлар муаллифга ёқади. Аммо шу гапларнинг эгаси асарни ўқигач, ёқмаган бўлса — уни айтмайди-да! Кей-ин бошқа бир даврада айтганини эшитиб қолсанг, дилинг ранжийди: «Демак, менга ёлгон гапирган экан-да» дейсан. Умуман олганда, муаллифларга қилинажак бу хил муомалаларни, назаримда, ҳар бир адиб ўзича қабул қилади. Шундай ёзувчилар ҳам бўладики, «Асарингизни ўқидим, ёқди!» десангиз, «Раҳмат!» дейди. «Асарингизни ўқидим, унчаликмас экан», деб кўринг-чи? Қовоқ-тумшуги осилиб кетади. Ахир, аслида худди шу одамга «Раҳмат!» дейиши лозим: вақтини сарфлабди, ёқтирмаса ҳам — ўқипти. Нима! Яна нимани истайсан, номард?

Бу мулоҳазалар ўз йўлига... Анвар ака Мақсудов билан алоқаларимиз ҳамон узилгани йўқ: у — ҳақгўй инсон, чин дўст, ўта маданиятли табиб-дўхтир!

Дарвоқе, у киши эскичасига ҳам даволайди. Илло оталари ҳам бу ёғи Туркманистон, у ёғи Тожикистонгача машҳур бўлган табиб ўтган.

Хў-ўш, булардан кейин Турғун Азизов келди. Лорсиллаб-гурсиллаб. «Учқун»лаб, Шукур(чик)лаб... Учқуннинг онасини кўрди-ю, таққа тўхтаб:

— Ассалом алайкум, аяжон, — деди титроқли, артистона (саҳнавий товушида) бир овозда. Кейин собит туриб, ойининг саволларига жавоб қайтарди. Кейин Учқун билан ўпишиб, Ботир билан русчасига гаплаша кетди.

Шуни айтишим керакки, булар — актёру ёзувчилар, яъни бир-бирини тенг тутиб муомала қиладиган, ёлғиз қуроллари ҳам она тиллари — ўзбек тили бўлгани ҳолда, ўзаро негадир ўрисча сўзлашиб кетаверишарди. Кейин билсам, ҳатто Учқун ҳам мактабни ўрисча битирган экан...Энди, менинг улар ила муносабатимга келсак, табиий, бир оғиз ҳам ўрисчани ишлатмас (ишлатишдан, аниқроғи, хато қилиб қўйишдан қўрқар) эдим. Шунга кўра уларнинг ҳар бири мен билан қизғин мунозара чоқларида ҳам беихтиёр ўзбекча сўзлашар эди.

Менинг хаёлим асосан Ўлмас Умарбековда эса-да, унинг — чин бир ўзбек йигити, маҳалла боласи сифатида бемалол сабзи тўғраётганидан завқланганим ҳолда Ботир Зокировга ҳам эътибор қила бошладим: у киши қандайдир паришонҳол кўринар, ҳамсуҳбатининг гапини тингламаётганга ўхшар, илло нуқул нари-берига, қандайдир нуқталарга қарар-тикилар, аммо афтидан суҳбатдошнинг, дейлик, сўроқларига аниқ-аниқ жавоблар қайтарарди. Кейинчалик ҳам кузатиб шунга амин бўлдимки, Ботир Зокировнинг хаёлида ҳамма вақт бошқа бир нарсa бўларкан, чунки мазкур суҳбат давомидаёқ қандайдир мавзуга ўтиб, кейин яна суҳбат мазмунига қайтар, киши буни сезмай ҳам қоларди. Умуман, у — хотираси мустаҳкам йигит эди.

Бу икковлон суҳбатига Анвар ака қўшилган чоғда Учқун қозон тепасига келди.

— Жизза тайёр бўпти. Ўлмас, кўёвуринг, ўзим тўғрайман. Бўладиган ишни қилайлик... — У қозондан жиззани бир тахсимчага кўтариб олди-да, гўштни қозонга ағдарди. Кейин тўғралган пиёздан бир чангал олиб, жиззанинг устига эзгилаб ташлади-да: — Ўлмас? — деди. — Шукур, сиз ҳам кўлингизни чайинг... Кейин бўлади бошқаси.

— Всё! — деди Умарбеков пичоқни савзитахта устига қўйиб. Кейин бошқаларни чақирди: — Қани, жаноблар, келинглр... Талабгор борми? Ботир, Турғун...

Анвар ака эса чорпояга қайтиб, боя у ерга қўйган нарсасини келтириб очди: қази экан.

— Ўлмасхон, иссиққина. Ҳозир қозондан опкевомман, — дедилар. Ва стол теварагига тўпланганлар чехрасида бир илиқлик, шодумонлик зоҳир бўлди.

— Жа, шинавандасиз-де, Анвар, — деди Умарбеков (сезиб турибман) чин дилдан.

— Сизларга илиндим, — ялингансимон («ишонинглр» дегандай) илтимосомуз оҳангда деди Анвар ака.

— Биловуз, — деди Учқун хотиржам.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиб қўйгим келади: бу даврада, менимча, энг бадавлат йигит шу киши — Анвар ака эди. Тўғри, Турғун Азизов ҳам Тошкентнинг энг қадимги бойваччалари авлодидан (укалари — савдо трестлари, универмаглрнинг директори эди), тенгқурлари орасида мошинани ҳам биринчи бўлиб шу олганди; Умарбеков ҳам тўқ-тўкис оиладан чиққани яққол кўриниб турарди (бу ҳақда ҳадемай яна

сўзлайман); Учқун киночи сифатида тез-тез ва кўп-кўп пул топар, аммо пулни аямас, охирги чақаси қол-гунча сарфлаворарди баъзан (ва, таажжуб, ҳамиша унда пул бўларди); Ботирга келсак, кейинчалик билдимки, унинг уйида сарф бўладиган гўшт-ёғ йил-ўн икки ой Анвар аканинг уйидан келар экан. Ҳа-ҳа, Ботир ўрта-ҳол яшаркан. Анвар ака билан дўстлиги (ёшлиқдан бирга ўсишган) унинг жонига ора кираркан. Дарвоқе, Анвар акага яна қайтдим шекилли: ҳа, у киши табиб ҳам бўлганлари учун бу улкан минтақанинг деярли ҳар бурчагидан дўхтирларга қатнай-қатнай шифо топмаган беморлар у кишининг уйига келишар (Учқун билан илк даъфа борганимизда ҳам каттакон дарвоза қошида йигирма чоғли одамларни кўргандим: қозоқ ҳам бор, қирғиз ҳам бор...), табиийки, қуруқ қўл билан келишмас, Анвар аканинг холодильникни ҳам териланган бутун бошли қўйни илиб қўйиладиганидан — қассобларникидан эди.

Ўзим ҳақимда гапирмасам ҳам бўлади: кеча университетни битириб, нашриётда муҳаррир бўлиб ишлаётган — 110 сўм маош олаётган (дарвоқе, ўша маошга бир қўй берарди!) бир ҳаваскор (Мен ўзимни кейин ҳам ўн йиллар давомида «ҳаваскор» деб атадим: адабиётта, «ёзувчи шахсига» ихлосим шунча баланд эди) эдим. Тўғри, мен ҳам ўзига тўқ-тўқис оиладан чиққандим. Аммо у оила йироқларда қолиб кетган, ҳикоя ва қиссаларим чоп этила бошлагач, мен беихтиёр «пулдор» номини олган эдим (Кейин аслида шундай эмаслигимни энг яқин жўраларимга ҳам тўшунтиришга ҳаракат қилдим — натижа чиқмади. Аммо лекин ўша йилларда бир ўртача ҳажмдаги китобнинг пулига бир мошина олиш мумкин эди...).

6

Шу пайт Ўткир келди.

— Қайнонадан ёлчийсиз, — деб қарши олди Учқун.

— Ўзим ҳам шу фикрдаман, — дея Ўткир ҳамма билан бемалол ўпишиб-кулишиб кўришдики — мен ҳам фавқулодда англадим: у булар даврасининг собит аъзоси экан.

Шундан кейин Умарбеков Учқунга қалбаки дўқ қилиб қолди:

— Китобни кўрамизми-йўқми? Бўлмаса нега бизни бўтга чақирдингиз?

— Ҳозир. — Учқун ҳовли тўридаги уйга кириб, юпқа муқовали қалингина китобни олиб чиқди. Мен китобнинг давра аҳлига ёқишини (чинакамига ёқишини) истаб, кузатиб турдим.

Умарбеков тўпламни олиб, муқовасидаги ёзуву ён томондан ишланган гўзал қизга боқиб:

— Зўр, — деди жилмайиб. — Нуқул бир сўздан иборат бўлади-я сизни сарлавҳаларингиз?

— Ҳа, — деди Учқун. — Лекин бунда сиз ўқимаган, матбуотда чиқмаган ҳикоялар ҳам бор.

— Ну?

— Ҳа, Шукур билан Низомнинг иши бу. Уч-тўртта ҳикоя олиб борувдим. Булар ўқиб кўриб, Абдуллажонни ҳам ёнларига олиб, директорга киришипти. Директор Сотволди Йўлдошев ўн лист ўрин берипти... Қатдан топаман шунча ҳикояни? Бошим қотиб, тортмаларни титкиласам, хайрият, қоралаб қўйганларим бор экан... Хўп, жизза совуб қолди! Китобни қўйинг, Ўлмас.

Ана шу пайт кўчадан «Москвич»нинг сигнали эшитилиб, ҳадемай Низом билан Абдуллажонни бошлаб кирди Учқуннинг укаси. Ая буларга ҳам пешвоз чиқиб сўрашди.

Учқун бу ёқдан бақиради:

— Ая, Абдуллажон деган шоиримиз ўша йигит бўлади! Жуссаси кичик бўлгани билан ўзи зўр!.. Келинлар! Ўлмас, столга ўтсак-чи? Ошга Эркин қарайди энди...

— Майли, майли... Турғун, Абдуллажоннинг шеърларидан ўқиб берасиз-да?

— Жоним билан!

Йўлкада яна кўришув бўлди. Абдуллажон ҳозироқ машҳур бўлиб кетган, «Митти юлдуз» тўплами қўлдан қўйилмай ўқиладиган эса-да, анча ийманувчан, камгап, айни чоғда ўта нозик ҳис этувчи шоир эди-ки, қўполроқ гапириб қўйишдан ўзимиз ҳам қўрқар эдик. Шубҳасиз, уни яхши биладиган одам — бу даврада мен эдим: дорилфунунни (журналист бўлимини) бирга битирган, вақти келганда бир ижорашин уйда яшаган, таътиллarda менинг беш куним Қаршида ўтса, Абдуллажоннинг шунча куни Бойсунда ўтар, Абдулланинг деярли барча шеърларини ёд билардим; биз бир-би-

римизнинг кўз қарашимиздан мақсадимизни тушунар эдик.

Давра аҳли Абдуллага алоҳида ҳурмат кўрсатиб, дастурхоннинг тўрига ўтказишди: дўстимга кўрсатилаётган бу иззат-ҳурматдан мен шод эдим; ахир, бу даврада менинг энг яқиним — сирдошим ва тенгдошу юртошим шу эди.

Умарбеков яна китобни олиб, ўрнидан турди... Шу нарсани яна таъкидлашни истар эдимки, бу ижодкор йигитларнинг Умарбековга муомаласини кейинчалик ҳам беихтиёр кузатиб кўрдим-билдим: аксар ҳолларда у кишининг раъйига қарашар ва ўзаро ҳал бўлиб бўлган нарсалар ҳақида ҳам унга маслаҳат солишар, Умарбеков ҳам улар муомаласининг қадрига етар ва улардан ошириб дилдорлик кўрсатар эди. Бундоқ давраларда эса биринчи сўз албатта Ўлмас Умарбековга бериларди.

— Ўртоқлар, ҳар биримиз ҳам китоб чиқариб юрибмиз-у, бироқ ҳамма вақт тандирдан энди чиққан, босмахона бўёғининг ҳиди кетмаган асар қўлимизга текканда, байрам бўлади... Учқун, энг катта, айтишингизча, бор бисотингиз жамланган китоб шу бўлади. Бунинг учун Низомжонга, Абдуллажонга, Шукурга раҳмат айтаман. Шуларнинг ҳаракати билан китоб шу ҳолга келипти. Учқун! Сиз ҳали кўп китоб чиқариб ўрганмагансиз. Нашриётларнинг валакитаси кўп бўлади. Шунинг учун бу хайрихоҳ дўстларга алоҳида раҳмат айтишимиз керак.

— Раҳмат, Ўлмас ака, борингизга шукр, — деди Низом Комилов. — Бу кишига қолса, китоб ўз-ўзидан чиққандек!

— Эй, ҳақиқатдан ҳам мен билмийман: бунинг ташвиши кўп бўларкан, — деди Учқун.

— Энди билаверасиз, — деди Умарбеков. Кейин ўйланиб туриб, пиёлани қўлига олди. — Учқун, сизга бир дўстона гап айтайми?... Айтаман. Сиз яхши ёзувчисиз! Бекорга Абдулла Қаҳҳор сизни «адабиётимиз уфқида ёрқин юлдуз пайдо бўлди», деб ёзмаган! Тўғри, бунақанги хатдан Ўткир ҳам олган — «Чўл ҳавоси» учун, Шукур ҳам олган. Ман ҳам... Аммо дўстим-азим, сиз адабиётта алоҳида эътибор берсангиз. Кино яхши, зўр! Аммо сиз яхши ёзасиз-де. Шунини унутмасангиз. Айтишларича, кино одамми жа тортиб кетиб қоларкан...

— Тўғри айтасиз, Ўлмас. — деди Учқун. — Ўзим ҳам баъзан ўйлаб қоламан. Шукшин ҳам айтипти: ман барибир ёзувчи бўлиб қоламан, депти.

— Ана, ана!

— Хўп, шу гаплар учун оловузми? — деди Учқун.

— Оламиз!

Бир оз ўтириб, қайтадан ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин Умарбеков қозон томонга бир-икки марта чимирилиб қаради-да:

— Эй, дўстлар, шу ош бир кишининг қўлидан чиқсин, — деди. — Ман ният қилувдим... Учқун, ўтиринг! Турғун, Абдуллажоннинг шеърларидан айтсангиз, бир парда кўтариб айтасиз... Шукур, юринг. Гулоҳ бўлмаса, овқат пишадими.

Умарбековнинг бу тахлит бевосита муносабатидан яна-да мамнун бўлиб ўрнимдан ирғиб турдим. Шунда сездимки, давра аҳли бирмунча хижолатда қолишди: бу ҳолни ҳар биттасининг ҳам ўрнидан жилмоқчи эканидан билдим. Аммо Учқун:

— Майли-майли, — деди. — Ҳали ёрдамга борамиз. Бизсиз ош пишиб бўпти... Ботир, о чём ты думаешь? Турғун, Ўлмаснинг заказини бажаринг. Эркин? Эллик грам ол. Ол, ол! Мошина кўчада турмасин! Ҳали буларни обориб қўясан!

7

Биз Умарбеков билан қозон бошига бордик.

— Ҳар ким ўз билганича ош қилади-да, — деди у. Эркин сал иккиланиб қолди. — Ман пиёзни гўшtdан кейин соламан... Кейин битта ўзини хизматга қўйиш ҳам ноқулай. Ўзимиз пиширсак, гашти бўлакча-да. Қани, ўтинни қаланг-чи... Шукур, сиз ўзбек адабиёти-ни ҳам ўқийсизми ё ғарбчи бўлиб кетдингизми?

— Тушунолмадим.

— Мақолаларингизда нуқул Хемингуэй, Жек Лондон, Шолохов... Стендаль билан Тагор ҳам учраб туради.

— Мен дунё адабиётини бир оз ўрганмоқчиман. Беш-олтита мактаблар бор, ўшаларга кириб чиқсам деб эдим... Лекин ўзимизнинг адабиётдаги янгиликларни қолдирмай ўқийман. Сизнинг деярли ҳамма асарларингизни ўқиганман.

Умарбеков бирдан синовчан табассум қилди.

— Биринчи тўпламимниям-а?

— Ҳа. «Ҳикоялар» эди. Мактабда ўқиб эдим. Ўшандаёқ сиз билан танишишни орзу қилардим.

Ҳамсуҳбатим мен томонга бутунлай ўтирилиб олди.

— Ман ҳам танишишни истардим, Шукур. Ёлғон айтсам, ҳар нарса бўлай. Сизнинг стилингиз манга ёқади: бир жойда депсиниб турмайсиз. Ваабше, ҳеч-ний ёзасиз... Ўша тўпламим ҳозир ҳам борми сизда?

— Ҳа.

— Азизим, — дея бирдан, ҳа-ҳа, бирданига ялиниб сўради: — Ўшани ўзимга беринг. Ўзимда йўқ!

— Хўп бўлади, радиога ўтганда, олиб бораман.

— Албатта кутаман!.. Шукур, ўша тўпладан сизга энг ёққан ҳикояни эсласизми?

— Биттасини эслайман. «Гулчи қиз».

— «Гулчи қиз!» — хитоб қилди у қувнаб кетиб. — Ўзимгаям ёқади!

— Лекин менга шу ҳикоянинг ёқинқирамаган жойи ҳам бор, — дедим-у, ёзувчининг юзига қарадим. Унинг манглайи тиришиб кетган. Бу аччиқ-аламдан кўра, пинҳона уялишнинг изтиробли ажинлари эди... Ҳа-ҳа, кейинчалик кўп марта сездим: Умарбеков асар бирон-бир китобхонга маъқул бўлмаганини эшитса ҳам, қаттиқ аъзият чекар, кўп вақт қовоғи очилмай юрарди. Шунинг учун Учқун ҳам: «Ўлмас билан авайлаб гаплашиш керак», дер эди-да, кейин: «Ўлмас жуда орли, кўнгли нозик адиб, — деб қўярди. — Таги беклардан чиққан-да. Тошкент бекларидан. Аристократлигиям шундан. Қўли очиклигиям. Мардлигиям. Генларида бор-да...»

Ҳа, Ўлмас Умарбековнинг (у киши мени ғойибдан билганлари каби) бу томонларини ҳам билардим. Балки у зотга ортиқ даража қизиқишимга ана шулар ҳам сабаб бўлган эди: ахир, ўша пайтларда «беклардан бўлган кишилар»га пинҳона ғайрлик билан қараш ҳам йўқ эмас, Учқун эса у гапларни оғзини тўлдириб, ҳатто мамнун бир кайфиятда айтган, кези келганда, ўша гапларни бошқа бир шаклда такрорлар ҳам эди. Кейин табиий бир ҳолда ўз отасининг зиёли бўлгани, Марказқўмнинг котиби Усмон Юсупов уйларига тез-тез келиб туриши, албатта шовла қилдириб ейиши, ўшандоқ пайтларда аллакимлар телефон тушуриб, усқунани Бош котибнинг ёнига қўйиб қўйишларини айттар эди...

Хуллас, «Гулчи қиз» ҳақидаги айтиб юборган фикрим Умарбековга оғиргина ботди.

— Айтинг, нимаси ёқинқирамади? — деди. — Агар манга фикрингиз маъқул тушса, ҳозир ҳам ҳикояни қайта кўришга тайёрман.

Мен гапимдан, ҳарқалай, пушаймон едим: бу йигитнинг жилла ҳам азобланишини истамасдим-да. Бироқ, айтилган сўз — отилган ўқ. Фурсат ўтган эди... Қолаверса, ўша ҳикояни ўқиган — ўқувчилик чоғимдаёқ ажабтовур ҳолга тушгандим: «Наҳотки, Тошкентда шундай бўлади?» деб ўйлардим, айтиб чоғда мени ҳайрон қолдирарди.

Ўтни туташтиргач, битта сигаретни тутатиб олиб:

— Яхши, ўзи яхши ёзилган, — дедим. — Лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, ким, ким уйдан, ариғи ёқасида очилиб турган бинафшаларни боғ-боғ қилиб, саватга солиб, скверга чиқади? Кейин йўлда туриб олиб, кимни кўрса: «Амаки, бинафша ҳидланг!» деб унга саватни тутати? Ҳим, мен Тошкентда яшайпман. Баҳордан кеч кузгача гул харид қиламан. Столимда гул туради. Бир донасини ҳам текинга олганим йўқ. Сизнинг қизчангиз эса...

— Тушундим. — деди Умарбеков кескин. — Ман ҳам бир дона гулни текинга олганим йўқ... Лекин азизим, сизнинг Бойсун тоғларингизда бойчечак битари. Биламан: баҳор кезлари уни терган болакайлар катталарга тутишади... Текингами, йўқми? Балли! Текинга! Шунчаки Баҳор келди, деб! Ёши улугларни, ота-оналарни хурсанд қилиш учун тутишади. Улар эса «омонлик-сомонлик», деб, а, кўзларига суртишади. Қандок гўзал одатларимиз бор!

— Ҳа, шундай, — дедим.

— Биззи Тошкентда ҳам шундай одат бўларкан. Аммо бинафша, бинафша бойчечакнинг ўрнини босаркан... Тушунтиролдими? Лекин у одатлар алақачон унут бўлган! — Адиб хўрсиниб, ўтлоқдаги қизғин суҳбатта машғул бўлган тенгқурларига қараб олди. Кейин ёнғоқнинг юксақдаги шохларига тикилдимиз-е! Қисқаси, не бир шодиёналик ва интиқлик билан деди: — Мен ўшани орзу қилувдим! Ман шундай бўлишини истар эдим!

Мен миқ этмадим: тушунган эдим. Ҳа, адибнинг бунақа қилиб ёзишга ҳам ҳаққи бор.

Бунинг устига, ўша вақтлари Умарбеков ҳам, ким билади, неча ёшда бўлган...

— Мен тушундим. Тушунтирдингиз, — дедим. — Энди ўша ҳикояга бошқача кўз билан қарайман... Тўпламингизни албатта обориб бераман.

Умарбеков бир зумда ўзгарди.

— Миннатдор бўлардим, — деди жилмайиб, — Энди сувини соламиз. Кейин у ерга бориб, жиндак-жиндақдан а?... Айтмоқчи, сиз қатда турасиз? Сомонбозорда дейишадими?... Лекин хотинингизни радиода диктор бўлиб ишлашини биламан. Ҳинд редакциясида... Албатта, Зухра билан таништирамиз. Хотиним билан... Улар тил топиб кетишади. Бири Лермонтовдан тушса, бири Тагордан... А? — Умарбеков буткул ўзгариб, кулиб, менинг тирсагимдан олиб, даврага бошлади. — Бизлар боривоммиз! Учқун Назаров «Бизсиз ош пишмайди», деди. Жа пишади-да! Ўткир, газетангиз яхши чиқяпти! Низом, Абдуллажон, биззиям битта китобни Учқун Назаровникига ўхшатиб чиқариб беринглар! Дуо қиламиз. Ботир, что с тобой?... Анваржон, шу қазидан бир паррак узатворинг... Йўқ, икки паррак! Ахир, Шукур ҳам хизмат қилиб кевотти...

8

Ниҳоят, Турғун Азизов ўрнидан туриб, кўксини қандайдир қабартирган ҳолда, Абдуллажоннинг «Булбулча» шеърини айта бошлади. У худди саҳнада тургандек — саҳнавий овозда айтар, сўз тарзи-оҳанги ҳозиргина биз билан кулишиб ўтирган Азизовнинг овозию тарзидан кескин фарқ қиларди.

(Мен ҳамон бу санъаткорнинг шундай ўзгариши-эврилишидан ҳайронман. Дарвоқе, Учқун Назаров бир куни Турғун Азизов ҳақида шундай деган эди: «Он слишком артист. Шунинг учун уни кинода ўйнатиш қийин. Шунинг учун ман уни кўпинча рўлга таклиф қилолмайман. Назаримда, у театр учун туғилган.»)

Азизов шеър айтаётир:

*Шому саҳар шарҳ айладинг дилингни,
Қани, айт-чи, булбулгинам,
Ким тушунди тилингни?
Биров сени — нола деди, биров эса — оҳ-фиғон.
Булбул тилин булбул билар,
Мен билмасман, булбулжон.
...Бехудага шарҳ айлама, қушим, ҳай!*

*Сен булбулсан булбулгинам,
Сени булбул тушунгай.*

Шеърни кўпчилик ёд биларкан: пичирлаб ўтиришди. Мен ҳам ичимда такрорлаб, шоирга қойил бўлиб, ҳақиқатан ҳам ҳақиқий шеърни унинг шинавандаси тушуниши, шеърдан узоқ сиёсатчилар эса ундан лаззат олиш ўрнига, ўз нуқтаи назарларига хос — жамиятга номос айблар топишини ўйлардим.

Қарасам, бу рамзий (айни чоғда реалистик) шеър давра иштирокчиларининг лабларига истехзоли табасум ҳада этиб, уларни бир-бирига анча яқинлаштириб қўйибди: гўёки даврада «булбуллар» ўтиришибди-ю, бир-бирларининг кўнглини изоҳсиз англаб туришибди. Бу ҳолдан қувониш ҳам, фахр ҳам истехзоли табасум замирида яққол сезилиб турарди.

— Абдуллажон, умрийиз узоқ бўлсин, — деди Учкун.

Умарбеков шоир билан минг йилдан бери сут-қаймоқдек, бевосита мурожаат қилди:

— Абдуллажон, бир туркум шеърингизни радиога оборинг. Ўзимга берасиз... Бир ўқитийлук. Ўзингиз ўқисангиз, янаям яхши бўлади. Нима дединглар? — Кейин кулиб, давом этди: — Нега энди шоирнинг гўзал асарларидан фақат бизлар баҳраманда бўламиз? Халқчи? — Кейин ўйланиб, қўшимча қилди: — Турғун, балки сиз ўқирсиз?

— Жоним билан, — деди Азизов.

— Келаси ойнинг планига киритиб қўяман.

— Абдуллажон, мангаям бир-иккита шеър беринг, — деб қолди шунда Ботир Зокиров. — Илёс Акбаровга бераман. Шеърларингиз мазмунли, сочний.

— Хўп, Ботир ака, — деди шоир.

(Кейин, анча кейин Ботир билан ҳам қалин бўлиб кетганимиздан кейин Абдулланинг меҳмонхонасида ҳам композитор ва шоирлар билан бир неча бор ўтирдик. Бир ўтиришда Ботирнинг ўксиб шундай дегани эсимда: «Яқинда бир боланинг қўшиғини эшитдим. Зўр-де! Тор билан айтди. Кейин ман унга: «Ука, сизнинг жойингиз консерватория экан. Истасангиз, ман обориб жойлаштириб қўяман», дедим. Ахир, бизни эстрадага-ям шундай йигитлар керак-да... У нима деди денг, Абдуллажон? «Ока, кейин тўйга пианинони кўтариб бораманми?» деди... Биз Ботирдан ҳам ортиқ ўксиниб

кетдик... Демокчиманки, бунақа гап-гурунглар кўп бўлди-ю, шоир билан ўзбек эстрадасига тамал тошини қўйган қўшиқчи орасида ижодий ҳамкорлик бўлди-ми-йўқми, билмайман.

Биз суҳбат билан бўлиб, паст бўйли, қалин қошли, ҳаракатчан бир жувон билан оппоқ юзли, нимаси биландир Абдуллани эслатадиган, бошидаги оқ шляпасининг гардиши ҳилвилаб қолган кишининг кўча эшиқдан кириб, ая билан гаплашаётганини пайқамай қолган эканмиз.)

Ая биз томонга қараб:

— Учқун, Мутал аканг келдилар, — дегандан кейин ялписига бурилиб қарадик.

— Э, Мутал ака, келовуринг, — деди Учқун. — Шукур, бу одам «Ўзбек гимни»ни ёзган... Абдуллажон, эшитвоссизми? Зўр композитор-де. Турган битгани — эмоция! — Кейин яна бақирди, — Дилбар, келинг! Кўрмоқчи бўлиб юрган меҳмонларингиз шу ерда! Мана бу шляпалик Шукур Холмирзаев! Бу хипча йигит — Абдулла Орипов!

— Вай, Абдуллажон! — деб юборди Дилбар хоним. — Сиззи кўришга муштоқ эдим... Тоға, тезроқ юринг! Шукуржон, яхшимисиз? Асарларингизни ўқиганман. Бу эшон билан тез-тез учрашиб турасизлар, униям биламан... Ўтқир, сиз яхшимсиз? Бу киши... Низом Комилов? А-а! Айтувдингиз. Хуш келибсизлар! — Уй бекаси, ниҳоят, Ботир Зокиров, Турғун Азизов ва Ўлмас Умарбеков билан алоҳида-алоҳида сўрашди, уларнинг аёллари ҳақида ҳам сўраб: — Ҳаммаларинг — феодалсизлар! — деди бирдан. — Хотинларингни олиб юрмийсизлар! Ман қандоқ ўтираман энди?

— Манинг ёнимда ўтировурасиз, — деди Учқун.

Мутал Бурхоновнинг хатти-ҳаракатларини кўриб лол қолдим: икки букилиб таъзим қилади. Қўлингизни кафтига олганда, баайни хизрнинг қўлини олгандай бўлади. Яна: сизга ийманиб, айб иш қилиб қўйгандай боқади. Бу — камтарлик эмас, ундан ҳам наридаги бир ҳолат эди.

Мутал Бурхонов Учқун Назаров билан кўришаркан, уни ўпиб:

— Табриклайман китоб билан, — деди-да, қоматини ростлаб, худди хўрозқанд сўрган ёш боладек лаззатланиб: — Ки-тоб! — деди. — Аса-ар! О-о! Бу —

бахт! Омон бўлинг!.. — Кейин Умарбеков билан кўришди. — О, манинг Ўлмасим! — Кейин Ботир билан сўрашди. — Ну и как здоровье? — Абдуллажон билан кўришганда: — Манинг Чўлпоним! — деб хитоб қилди. — Шеър, шеър... Мен бахтлиман сизларнинг даврангизда бўлганим учун... Э, Ўткуржон? Анваржон? Маъзур тутасизлар, Қарилик, Хи-хи-хи...

Дилбархоним тўрдаги уйдан иккита стул опчиқиб қўйгандан кейин:

— Тағошка, хватить. Садитесь, — деди.

— Шукур, — деб шивирлади менга Умарбеков (ёнма-ён ўтирардик) — Дилбарри биласизми, кимнинг қизи?

— Йўқ, мен бу ерга биринчи марта...

— Фитратнинг қизи.

— Ўша олим, шоир, жадид...

— Ҳа-ҳа. Энди суҳбат қизиқ бўлади... Ошнинг гурuchини солсак бўларди-де. Майли. Ичасизми?

9

Бу тоға-жиянлар даврага қўшилгандан кейин суҳбатимиз чиндан ҳам қизиқ кетди.

Айниқса, Дилбархонимнинг таклифи билан Турғун Азизов Абдуллажоннинг «Тилла балиқча» шеърини ўқигандан кейин: маълумингиз, сассиқ бир ҳовузда яшайдиган тилла балиқча — олам шудир, деб ўйлайди ва ўзини бахтиёр сезади.

— Абдулла маладец, умуман, шоирлар маладец, — деди хоним. — Шулар айтивотти асосий гапларни. Халқнинг дардини, аҳволини... Умуман, бизнинг мустамлака шароитида яшаётганимизни. — Мен ўтирганларга зимдан разм солдим: биттаси ҳам бу гапга ҳайрон қолмади. Аксинча, мутелик билан билинар-билинемас бош ирғашди. Шунда «Булбулча» шеъри ўқилгандан кейинги ҳолатни эсладим: иккиси ҳам уйғун эди: демак, бу нозик мавзуда ҳам булар даврасида кўп гап бўлган. Дилбархоним давом этди: — Ёзувчиларимиз чап беришади... Мана, адабиётдаги кейинги авлоднинг асосий вакиллари шу ерда ўтиришипти! Ҳаммаларнинг таланти, кечаги прозани янгилаб беряпсизлар... Бу яхши! Раҳмат сизларга. Аммо шоирларга ташлаб қўйманглар-да асосий юкни!

— Нима демоқчисиз? — дўқ этказиб пиёлани қўйгандек сўради Учқун. — Колониямиз, битта гаппи-

ям тўғри гапиролмаймиз, деб ёзайликми? Ким босади? Босиш у ёқда турсин, шарпасини эшитса, обориб тиқиб қўйишади. Дадангиз Фитратга ўхшаб бошимиз-зи ушлаб кетамиз... Тўғрим, Ўлмас?

Умарбеков давра аҳлини кўздан кечириб, бирдан жиддий тус олди.

— Менимча, биз ҳозирги вақтда халқимизни гурурини кўтаришимиз керак... Унинг энг яхши фазилатларини кўтаришимиз керак... Чингиз Айтматов худди шу ишни қивотти. У билади. Маар Байжиев ҳам... Биз бу мавзуда кўп гаплашганмиз... Мана, Ботир! Кечагача эстрада дейишса, бурнимизни жийирардик. Бугун у пайдо қилди ўзбек эстрадасини. Яқинда Франциядан келди... Буям — халқимизни кўтариш! Биз фахрланамиз... Энди шоирларга келсак, улар ўша Фитратлар, Чўлпонлар замонида ҳам олдиндайди...

— О, Чўлпо-он, — деди Мутал ака.

— Тоға, не мишайти, — деди жиянлари.

— Хўп, хўп, — деди Мутал ака. Аммо шу дамнинг ўзида ўнг қўлларининг кўрсаткич бармоғини тепага кўтарди. — Всё-таки надо бороться! За правду, за справедливость! За свободы!

Давра бир тўлғанди. Сездимки, Мутал ака сал оширворган эканлар.

— Бўпти, — деди шунда Учқун. — Шуниям оловолайлик! Абдуллажон, шеър учун раҳмат! Тургун, яхши ўқидинг... Ўлмас, ошга гуруч соловузми? Шошилманг... Муни оловолайлук! Низомжон, жимгина ўтирибсиз? Майли, сал қизишволинг!

Пиёлалар бўшагач, Учқун Ўлмас Умарбеков билан ўчоқбошига кетишди. Мен ноқулай жойга ўтириб қолгандай суҳбатдошларга қарадим. Ботир Зокиров Дилбархоним билан шивирлашаётган эди. Туйқус менга қараб:

— Шукуржон, хотинингиз ҳиндшунос диктор эканлар. Ман бирон куни уйлариинга ўтаман, — деди. — Бир-иккита ҳиндча қўшиқларни ўрганвотган эдим. Шуларнинг талаффузи мани қийнийди... Айтиб қўйсангиз Саидажонга.

— Хўп бўлади, — дедим мамнун бўлиб. — Унинг ҳиндчаси яхши. Ҳиндистондан келаётган хатлардаям шу нарса айтилади.

— Қачон бизни уйга опкеласиз Саидани? — деб қолди Дилбархоним пўписа қилгандек.

— Насиб этса, — деб мижровландим.

Мен буларни, бу даврани уйимизда кутиб олишга қодир эмасдим: тўғри, бир амаллаш мумкин. Аммо... Шунинг учун бу авлод вакиллари билан ўтириш, танишиш, енгил ва оғир мавзуларда гурунглашиш, уларни билиш мен учун қанчалик завқли, фахрли бўлмасин, барибир ўзимни тортиброқ юришни дилимга тутдим.

Бироқ сал вақт ўтмай бунинг акси бўлиб чиқди.

10

...Ҳа, бу авлод вакиллари билан ўтириш, танишиш, енгил ва оғир мавзуларда гурунглашиш, уларни билиш мен учун қанчалик завқли, фахрли бўлмасин, барибир ўзимни тортиброқ юришни дилимга тутдим. Ва шу дамнинг ўзидаёқ мунглиниб, гўё ҳаёт камситган мунглиг киши ҳолатига туша бошлаганимни сездим: ахир қандай узоқлашай — ўзим яқинлашишни орзу қилганларимдан, хусусан Ўлмас Умарбековдан? Кейин: «Майли, бир оз вақт ўтсин-чи: буларнинг менга муносабати қанчалик дўстона экани аён бўлади», деган хулосага келдим.

Шунда Учқун қайтиб келди.

— Гуруччиям Ўлмаснинг ўзи солади... Сизлар зерикиб қолманглар, деб мани юборди, — деди-да, давра аҳлига би қур кўз ташлаб, тавба, менга нигоҳини қадади. — Ха, Шукур, кайфиятингиз сал анақароқми?

— Йўғе-е, — дедим мен. — Гаплашяпмиз.

— Гап адо бўлмийди. Бошқа иш қиловуз! — У илдамлаб яна тўрдаги уйга кирди-да, зум ўтмай чиройли (ростакам!) дутор кўтариб чиқди.

— О, Учқунжо-он! — деб нолангиз хитоб қилди Мутал ака. — «Мен дутор бирла туғилган кўҳна бир девонаман! Оҳ-оҳ, Абдуллажон, Чўлпоннинг шеърими? — Шоир жавоб беришга улгурмай, ўзи давом этди — Ҳа-ҳа, — Кейин бошини эгиб, ғариблик билан минғирлади: — Камина музика ёзган. Шу-у.

— Ҳе, камтарсиз-да, — деди Учқун жойига ўтириб. — Қани Шукур «Отим ориқ»ни олайлик. Сиз «нанай-нанай» деб турсангиз ҳам бўлади. Ана, Низом ҳам қўшилади.

— Ҳаммамиз қўшиламиз, — деди шунда Дилбархоним. Турғун Азизов ҳам кўкрагини қабартириб, би-ир

нафас олди. Ботир Зокиров эса дуторнинг пардаларини босиб, овозини созлаётган Учқуннинг суяқдор бармоқларига тикилди. Низом томоғини қирди, Анвар ака креслога ястанди.

Бундан бирон ойлар бурун Учқун, Низом, Абдуллажон (назаримда Фарҳод Мусажонов ҳам бор эди) «Ўзбекфильм» студияси яқинидаги ошхонада димлама еган бўлиб, аммо ҳалигидан кўпроқ отиб қўйиб, мошинада қайтиб келаётганимизда Учқун ўша халқ ашуласини хиргойи қила бошлаган, кейин биз ҳам унга қўшилган эдик, бу қўшиқни ёшлигимдан билсам-да қўшиқ ҳам айтганман, ўшанда ёдимдан чиққан, шекилли, «нанай-н-о», деб ғинғиллаган бўлсам керак.

Учқуннинг овози ширали, хонаки, айнаи чоғда у куйни маромига етказиб, сўзлардан лаззат олиб айтарди. Бироқ унинг дабдурустдан дутор чалишини билмасдим: тагин — уйида дутори бор! Демак, бир бурчақда илиғлик туради. Менинг тоғам ҳам, язнам ҳам, акам ҳам — театрда ишлаган, айниқса, поччам дуторни қойилмақом қилиб чертар эди. Бироқ артист бўлмаганларнинг уйида дутор бўлиши — ҳеч эслолмайман!

Учқун бошлади:

— *Отим ориқ манзилимга етолмайман-о,
Отгинамни ориқ қилган шу сойни тоши-е,
Рангинамни сариқ қилган шу қалам қош-е...*

Жўр бўлишиб, қўшиқнинг ярмигача айтгандан кейин дуторчининг ўзи куйлашдан тўхтаб:

— Эй, нега мунча ширин-а халқ куйларимиз, — деди. — Ман ўлиб қоламан... Низом, эсланг: «Кўз ёшим дарё бўлиб, балиқлари юттай сани». Буни қанақа қилиб тўқиш мумкин? Абдуллажон, бир нерса деворинг.

— Буни минглаб кишилар тўқиган, — деди Абдулла маъюсланиб. — Шунинг учун «халқ қўшиғи» дейишса керак-да.

— Ҳа-ҳа. Ўлмас, эшитвоссизми?

— Маза қивомман! — деди Умарбеков. — Радиода мақомчилар тўпи бор. Насиб бўлса, албатта, этнографик ансамбль ҳам ташкил этовуз. — Сўнг ҳаяжонланиб изоҳ берган бўлди: — Ана шу қўшиқлар ҳам халқимизнинг руҳини кўтаради! Фурурини кўтаради...

Ҳе биз ҳазилакам халқмасмиз, азизлар... Айтинг, Учқун, айтинг. Ман ҳозир бўламан. Шукур, Гамлетти ўйнаганингизда ишондим. Сиздаям бор экан...

— О, халқ куйлари, — деб қўйди Мутал ака. — Кейин жиянларига жиддий уқтира кетдилар: — Илмий ишингизнинг целий бобларини халқ куйларига бағишланг!

— Конечено, — деди уй бекаси. Кейин Ботир Зокировга худди инисига буюртма бергандай мурожаат қилди: — Ботиржон, по-моему и ты должен побольше обращаться к народному музику.

— Да-да, — деди Ботир Зокиров паришонхотирлик билан. — Ман эстрада репертуарига халқ қўшиқларини кўпроқ киритишни ўйлавамман. Лекин азгина ўзгаради: сахнавий бўлади-де. Укам Фаррух, айниқса, бунга қизиқиб юрипти...

Умарбеков ошни дамлаб, ювиниб-артиниб келди. Кейин... соат саккизлар чамасида қўзғалдик. Бу орада — ош устида ҳам офир ва енгил, кулгилию ғамгин мавзуларида гурунг бўлди, ниҳоят, Учқун Назаровга янги асарлар тилаб, ўтириш учун раҳмат айтдик. Кўча эшик оғзида тагин ая билан хайрлашдик, у киши ҳар биримизга: «Келинимга салом айтинглар», деб қолдилар.

Кўчада мошиналарга бўлиндик. Абдуллажон билан Низом Комилов Учқуннинг «Москвич»ига киришди. Турғун Азизовнинг «Волга»сига Ботир Зокиров билан Анвар ака ўтирволишди. Ўткир — ўзининг мошинасида, мени имлаётганди. (Учқун билан қизгин гаплашаётган) Умарбеков:

— Шукурри ман опкетаман, — деб қолди. Мен мамнунлик ва ийманиш билан кифтимни қисдим. Шунда Низом:

— Ўзи, мелисага тушмайсизларми? — деди. — Ҳамаларинг отиб олгансизлар.

— Қондани бузмасангиз, бас, — деди Умарбеков.

— Манинг ўзим — реклама, — деб кулди Турғун Азизов. — ГАИ ушламийди. Жўнадик.

— Қишин-ёзин столингизда гул бўладими? — деб сўради Умарбеков дафъатан.

— Ҳа, — дедим. — Шундай ожизлигим бор... Болалигимда тоққа экскурсияга чиқишни йил бўйи кутардим: тоғ гулларида териб келиш учун. — Шундай деб, «Гулчи қиз»ни эслаб қолдим-у, Умарбеков гул

ҳақида бежиз сўрамаганини тусмолладим. Ва ўша ҳикоя ҳақида (азбаройи менга ҳайдовчилик қилиб бораётгани учун ҳам) муаллифга илиқ бир гап айтгим келди; кейин бирдан шу фикр мияга урилди: «Ўша қиздаги фазилат Умарбековда ҳам бор-ку!» Кейин таваккал қилиб: — Ўша ҳикоянгизда, ҳақиқатан ҳам, рамзий маъно бор, — дедим. — Ўзингизга ўхшамайдими ўша қизча?

Умарбеков бирдан жилмайди, руддан қўлини олиб, елкамга қоқиб қўйди.

— Биз яхши дўст бўламиз, Шукур.

— Илоё, — дедим. Кейин Абдуллажоннинг Турғун Азизов ўқиган «Тилла балиқча» шеърини эсладим: тавба, бу шеър ҳам давра аҳлини бир-бирига яқинлатгандек бўлувди, шеър тутагандан кейин биз ўйчан тортиб қолувдик.

Шубҳасиз, ўйчанлигимизнинг маъноси чуқурроқ ҳамда хавфлироқ эди: ахир сассиқ бир ҳовузчада сузиб юрган тилла балиқча оламни шу кўлмақдан иборат, деб билади!

Биз ўйчанликдан аригач, бир-биримизга зимдан тикилиб-тикилиб қараган, аммо ёзилмаган қандайдир қонун тазйиқида сўз қотмай хўрсинишган эдик: бу хўрсинишда, юқорида айтганимдек, қорни тўқ, усти бут, аммо қалби яра, ҳасратта тўла миллат вакиллари-нинг охи-изтироби бор эди.

Ҳозир йўлакай ўша ҳолатни хотирлаб: «Анавилар билан ҳам дўст бўлар эканман-да, ахир, маслақдош эканмиз, — деб кўнглимдан кечирдим. — Ҳа, Учқун билан яқинмиз. Ўткир билан ҳам, Абдуллажон, Низом — дўстларим. Анвар ака, Ботир...»

— Шукур, Саидага салом деб қўйинг, — деди Умарбеков Сомонбозорда хайрлашар эканмиз. — Зухра билан таништирамиз. Борди-келди қиламиз. Битта кемага тушганмиз, азизим... Айтмоқчи, — деб кулиб юборди. — «Ҳикоялар»ни олиб чиқоласизми?

— О, бир минут! — деб тепаликка чопиб чиқиб кетдим. Хотиним телевизор кўриб ўтирган экан. Нимадир деди. Менинг ишхонам — даҳлиз эди. Бурчакдан китобчани олиб: — Ҳозир келаман, — деб чиқдим. Уни Умарбековга бериб: — Сизни овора қилиб шу ерга олиб келганим учун узр, — дедим.

У бирдан қовоғини солди:

— Унақа деманг, уят бўлади. Ҳали сиз билан Бойсунингизгаям борамиз!

— Яхши боринг.

У мошинани изига қайтариб кетди. Тепаликка чиқаётсам, дарвоза оғзида хотиним турибди.

— Умарбековмиди? — деб сўради.

— Ҳа, — дедим. — Учқунларнинг уйидан чиқдик. Ботир Зокиров, Турғун Азизов, Ўткир, Абдуллажон ҳам бор эди. Ҳе, айтганим — Анвар ака ҳам...

— Ана бу даврада ўтирсангиз яхши, — деди хотиним. — Касбдошларингиз... Нима қиласиз — кимнинг китоби чиқса, ўша билан чойхонада ўтириб? Ўша китоб байрам қилишга арзийдими, йўқми — буям гумон.

— Тўғри айтасан, — дедим.

Уйга киргач, анча маҳалгача ўша ўтиришдан олган таассуротларимни гапириб бердим. Жиддий мавзулар ҳақидаги сўзсиз «сўзлашув»ларимиздан гап очганимда, у кулиб юборди.

— Битта латифа зшитувдим. Боғлаб, катакка қамаб қўйилган ит айтар экан: «Қорним тўқ, бошпанам бор. Но-о, как хочется лаять!»

АВЛОД САФИДА

1

Юқорида эслатганимдек — «Буларни кутиб олишга қодир эмасман», деган андишам ўринсиз бўлиб чиқди: булар мен яшаётган гўшага мутлақо бошқача кўз билан қарашди ва мени — чўнтаги «қуруғроқ» муҳаррирни борича қабул қилишди.

Ўша ўтиришдан бирон ҳафта ўтганди, чоғи, Учқун — ҳа, Учқун Назаров биз — хотиним, Сайёра қизим ва қайнонам яшаётган кичкина, эски ҳовлига бемалол кириб келди.

— Шукур, бо-омисиз?

Мен даҳдиздан кўриб тургандим. Хотиним уйда эди, деразадан кўрибди, шекилли, шошиб қолди:

— Учқун ака келди!

Мен кичкина айвончага чиқдим. Кўзимга бирам яхши кўринди у: яхши-да, яқинда танишган суюкли адибинг — дўстинг сени йўқлаб келса! Бунинг устига, унинг биринчи бор келиши: демак, излаштирган бу хонадонни.

— Келинг, Назаров! — Изимдан чиққан хотинимни таништирдим. — Саида бу... Қанақа қип топиб келдингиз?

— Биз Макканиям топовуз, — деди у ҳар томонга кўз отиб келаркан йўлкадан. — Саидахон, яхшимисиз? Қизалоқ ўсяптими?... Яқинда Шукур биззи уйда бўлганди. Ўтиришиб қолдик, узр... Бутун наشريётга қўнғироқ қилсам, «творческий дени» дейишди. Шинақип келовурдим.

— Жа яхши қипсиз-да, — деди Саида. Кейин кулди. — Кечирасиз, ман ишга боришим керак. Ўзларинг ўтирасизлар... Ҳадемай эфирга чиқишим керак.

— Ман ҳам Шукурри олиб радиога ўтмоқчийдим. Бирга кетамиз. — Ниҳоят, биз кўришдик. — Жуда яхши жойда тураркансизлар, — деб давом этди Учқун. — Эски пахсадеворлар. Уйнинг деразасини қаранг, жа-а паст. Ўтирволиб, ташқарини томоша қилишга мўлжалланган. Стол-стул расм бўлмаган пайтларда қурилган экан.

— Ҳа, жа эски жой, — деди Саида.

Бирпасдан кейин биз — мен ҳайдовчининг ёнида, Саида орқада, Чиватой дарвозадан чиқиб, Навоий кўчаси бўйлаб кетиб борардик.

— Саидахон, Ҳиндистонга бориб келдингизми? Ма-лака ошириш учун юборишса керак?

— Қизимиз ёш, Учқун ака. Келаси йил бораман... Иссиқ дейишади.

— За то Бобурнинг қадамжоларини кўрасиз. Тож Маҳал, Агра... Ҳиндлар Темур бобога қандай қарашаркан?

— Бўтдаги ҳинд мутахассисларининг муносабати яхши, — деди Саида сезиларли фахр билан. — Неру ҳам яхши қараган. «Всемирная история» китобида ҳам ёзган-у, шимолдан тушган фотиҳлар бизга қалбларини кафтларига қўйиб келишди, деб. Фарбликлар, инглизлар маданиятини консерва банкида опкелишди, деган... — Кулиб юбордик. Хотин киши кўп ақлли бўлса, эркакка азоб беради: йўлига солмоқчи бўлади. Бироқ саводли, ўқимишли бўлса, фахрланасан экан... — Тўғри, Бобургаям, Темургаям кўп қаршилиқ кўрса-тишган. Шундоқ ҳам қилишмасинми?

— Лекин шу халқ тарихда бирон марта бошқа халқлар юртини босиб олишга интилмаган-а?

— Бу гапингиз рост, Учқун ака. Уларнинг инг-

лизларга қарши озодлик учун курашлари ҳам қон тўкилишидан холи бўлган: қон тўкишни инкор этади улар.

— Яхши-и.

Кейин ҳиндларнинг бу фазилатидан «улуғ оғалар» ҳам вақтида ибрат олсалар — яхши бўлишлиги, пироварди, коммунистлар ҳам «оға»лар мамлакатида бежиз бош кўтармаганлари, ўзларининг пошшоларини йиққанлари устига ўзга мамлакатларнинг ижтимоий тузумларини ҳам ўзгартиришга бел боғлаганлари ҳақида гап кетди... Кейин бир муддат мунғайишиб қолдик.

Шундай қилиб, Ўзбекистон радиокомитетига. — «Баҳор» ресторани томондан етиб бордик.

2

Залворли эшиқдан кириб кетган Учқун сал ўтмай қайтиб чиқди.

— Ўлмас ҳозир келади... Шукур, ман бир ҳикоя ёзмоқчийдим. Ҳеч қачон ёзилажак ҳикоянинг мазмунини бировга айтиб берганим йўқ. Ишонасизми, асар нима билан тугашини ўзим ҳам кўпинча билмайман... Лекин шу ҳикоянинг сюжетини айтиб берсам.

— Марҳамат, — дедим. — Қайтамга яхши бўлади ўзингизга... Достоевский, Толстой, Тургеневлар ҳам ёзилажак асарларининг ғоясини, баъзан мазмунини ҳам тенгқурларига ҳикоя қилиб беришган, улардан маслаҳат сўрашган.

— Абдулла Қаҳҳор ҳам шунақа қилади, — деди ҳамсуҳбатим бепарволик билан. — Олдин уйнинг синчини ясаб оламан, кейин қураман, дейди. Ман у кишининг уйига бориб тураман. Кибриё опа билан Дилбарнинг яқинлиги бор.

— А-а, хўш, эшитамиз.

Шу пайт Умарбеков илдам юриш билан ҳалиги эшиқдан чиқди. Бизни кўриб, мамнун жилмайди.

— Аҳ, Учқун-а! Бошимизни қовуштириб юрасиз. Манга мана шу одатингиз ёқади!

— Кимдир шу ишни қилиши керак-де, — деди Учқун.

Улар бир-бирларини узоқ кўришмай қолгандек ним ўпишиб кўришди. Кейин Умарбеков мен билан ҳам... ўпишиб кўришдида, бу ҳолат — марҳаматга ўрганма-

ганим учун сал хижолатли жилмайиш пайдо бўлди шекилли юзимда, бу ҳолни ўзича тушунди.

— Азизим, сал ҳорғин кўринасизми?

— Э, йўқ, — дедим.

— Пул борми?

Қотиб қолдим: онт ичиб айтаманки, пул олиб чиқиш хаёлимдан мутлақо кўтарилган экан.

— Нимайди? — деб синиқ жилмайдим.

— «Нимайди-нимайди!» — қарийб дўқ қилди Умарбеков. — Ҳикоя-чи? Ёнингизда борми?... Ана шу-де, Учқун! Биз нима деб келишувдик, азизим?

— Шу, ҳикоя чалароқ эди, — дедим.

— Бўпти! Учқун, юринглар... Ҳозир битта иш қило-вуз. Ундан кейин Маҳмуд мўйловнинг чойхонасига борамиз. Овқати яхши, а? Биламан. Тилла балиқчани томоша қилиб, бир оз ўтирамиз... Ўзи, кайфиятим тушиброқ турувди. — Кейин жаҳл билан қўшимча қилди: — Эрталаб ишга келганингда одамлар табассум билан кўришса, а, Учқун? Настроениянг яхши бўлади. Уйдаги жанжалини ишхонага кўтариб келиб, қовоқ-тумшугини осилтириб юрса... Бўпти, кетдик. Юровуринглар, ўзим опкириб кетаман... Шукур, ман сиззи кўп эсладим. Кейин Бойсун тоғларини! Содда, бутун, мард одамлар кўп бўлади, а, ўшандоқ табиат орасида?

— Учраб туради, — дедим.

— Унақа камтарлик қилманг.

Биз навбатчи-текширувчи милисанинг олдидан бемалол ўтиб, иккинчи қаватга кўтарилдик. Шифти баланд, паркет полли йўлакдан бора-бора «Гл.редактор. Лит. Муз. передач», деб ёзиб қўйилган эшикдан кирдик.

Умарбеков тўрга ўтиб, телефонда рақам терди.

— Насиба? Манман... Ҳалиги бланкадан битта опчиқинг. Касса очиқми? Раҳмат... — Кейин жойига ўтириб: — Яқинда Болгарияга кетиш хавфим бор, — деди. — Радиосига. Иордан Милеев бўтга келаркан. Уч ойга!.. Так что тез-тез учрашиб турийлик. Сизларри соғиниб қоламан... — Шунда номи айтилган жувон бир варақ қоғоз билан, салом бериб кирди, Умарбеков бланкани олиб, менга боқди. — Ҳикоянинг номини айтинг... Этовуринг. Майли. Кейин айтасиз... Насибaxon, ман бўлмасам, Шукур келтирган ҳикояни сиз оласиз. Плангаям киритиб қўйинг. Сўнг қоғозга исм-шарифимни, яна алланималарни ёзди-да, хонимга бер-

ди. — Илтимос, буғалтерияга тушсангиз. Чек ёздириб келинг. Мана, пулини қўйдим.

Жувон қоғозни олди-ю, ийманиб кулимсиради.

— Лекин кассир билан ўзингиз гаплашасиз... У ерда рўйхат бор, унда Шукуржон йўқ.

— Бўпти.

Беш дақиқалардан сўнг биз учовлон биринчи қаватга тушиб, тепасига «Касса» деб ёзилган дарчага рўпара бўлдик. Умарбеков кўзликдан мўралаб, ёши ўтинқирай бошлаган, аммо кўҳлик бир жувон билан илиқ-иссиқ сўрашди. Сўнгра қўлидаги чекни узатди. Жувон олиб, Умарбековга сумрайиб тикилди-да, қандайдир рўйхатларни титкилай бошлаган эди, Умарбеков:

— Исламанг, — деди. — Ўн беш кундан кейин тушади... Мана, менинг дўстимга шу пул керак бўп қолибди.

Аёл ўйланиб:

— Паспортлари борми? — деди.

Умарбеков менга қаради. Мен елкамни қисдим.

— Паспорт мана, — деди у ўнг қўлини юраги устига қўйиб. — Манга ишонасизми?

— Вей, Ўлмасжон, Ўлмасжон, — деб жилмайди жувон. — Майли, ўртоғингиз қўл қўйсинлар, суммани кўрсатиб.

Яна бир неча дақиқадан кейин биз учовлон «Москвич»да тагин Навоий кўчасидан кетиб бормоқда эдик. Машҳур «Навоий, 30» иморатининг охирига бориб, ўнгга қайрилдик. Кейин, мошинани йўл четида қолдириб, рўпарадаги чойхонага кўтарилдик... Ажойиб чойхона эди: ўртада эски ҳовуз, қари толларнинг йўғончирик томирлари сув ичида кўриниб турар, ана шу томирлар ва яшил сув ўтлари орасида узунлиги бир қарич келадиган қип-қизил, семизгина тилла балиқча бамайлихотир сузиб юрар эди. Чойхона шу ҳовузнинг атрофида жойлашган очик айвонлару бир неча қишки ҳужралардан иборат эди: машҳур бинодаги барча нашриёт ходимлари кўпинча шу масканда овқатланишар, телестудиядан ҳам, бошқа газета редакцияларидан ҳам зиёлилар шу ерга келишар, айтиш мумкинки, излаган ноширингизу ёзувчи шоирингизни бу ердан топиш мумкин эди.

Қарангки, Абдуллажон билан Низомжон ҳам энди тушиб келишган, пармуда сомсага навбатда туришган экан. Бўлди учрашув, бўлди кўришув.

Кейин Умарбеков:

— Қани, битта яхши жойни топиб ўтиринглар, — деди. — Бу ёри билан ишларинг бўлмасин... Хўп денг, Учқун! Абдуллажон, мен яқинда Болгарияга кетишим керак. Жўнашга бир кун қолганда, рухсат беришаркан. Демак, учрашолмай қолишимиз мумкин... Шунинг учун бўтдаги дастурхон — маники. Фақат ман ичмийман. Аммо сизларга опкеламан... Қани, борларинг!

Биз чойхона зинасидан кўтарилишимиз билан кўп танишларнинг кўзи тушган, энди Умарбековнинг гапларига-ҳаракатларига қизиқиш ва ҳавас билан қарашар, иложи бўлса, талай стол атрофидагилар бу тўпни ўз давраларига таклиф этишар эди.

3

Сўнгги гапим муболаға эмас: Абдуллажон билан Учқунни, жумладан, мен билан Низомни ҳам илгари бу чойхонага кирган човларимизда, ҳатто биз танимаганлар ҳам кўрларига таклиф этишган эди; энди эса — сафимизда Ўлмас Умарбеков бор, бу инсоннинг ушбу самоварга кирганини биринчи кўришим эди.

Назаримда, ана шу ҳол ҳам Умарбековни биз эгалаган столнинг тўрида овқат келишини кутиб, жиддий бир қиёфада ўтиришдан кўра, эл кўзида барча хўрандалар қатори навбатда туриб, улфатларига хизмат қилишга ундади: Болгарияга сафар қилиши ва унинг кутилмаганда бўп қолиши эса, дилдорона бир баҳона бўлди. Ёки, тилим бормаёди айтишга, аммо кўнглимга келган эди: «Мен Шукурда пул олиб бердим. Демак, тушлик ундан бўлиши керак», деган мулоҳаза менда, яъни, Шукурда ва Учқунда туғилмаслиги учун хизмат қилишни бўйнига олди. Нима бўлгандаям Умарбековнинг бу «ҳаракати» ўзига ярашдигина эмас, балки чойхонада унинг обрўсини кўтариб кўйди.

Тўғри, кабоб тайёр бўлгандан кейин Низом опкелгани борди. Мен эсам чой келтирдим.

Бу мулоҳазага тағин бир хотира — Учқун Назаровнинг уйида Ўлмас Умарбековнинг ош пиширгани, ҳамда кейинчалик ҳам гувоҳ бўлдимки, бундай ўтиришмаларда унинг ҳеч қачон қўл қовуштириб турмаслигини илова қилишим мумкин.

Бу мулоҳазаларга тағин бир — муҳим кузатишим-ни қўшмасам бўлмас: Умарбеков бизникидан бошқа, казо-казоларнинг давраларида ҳам қандоқ ўтиришни-яхши биларди: лоф эмас, кези келганда, нақ бек бўлиб кетарди.

Ана энди бу кузатишу мулоҳазаларни якунласам шу бўлади: бу инсон, бу адиб, бу арбоб — чин маънода ўзбекона, айни чоғда оврупоча маданиятни ўзиники қилиб юборган ва унинг ҳар бир хатти-ҳаракати ана шу маданиятлар омухтасига бўйсунар эди.

Ниҳоят, Умарбеков ҳам келиб даврага қўшилгач, ўртага ва ҳар биримизга қандайдир жиддий — бургут-қараш қилди-да, бирдан Учқунга шивирлаб, чўнтагига қўл суқди. Учқун илдам туриб кетди. Мен уларнинг ниятини сезиб:

— Бутун радиодан биринчи марта гонорар олишим. Тағин ёзилмаган ҳикояга. Шуни бир-бир пиёладан қилиб ювсак... — деб ўрнимдан турган эдим, Умарбеков билагимдан қаттиқ ушлади.

— Унақа қилманг. Ҳали улгурасиз... Ёзилмаган ҳикояга қалам ҳақи оберди, деб мандан миннатдор ҳам бўлманг. Гонорар учун махсус пул бўлади. Уни ким олиши керак? Сиз, сизлар. Абдуллажон... А, қонунга келсак, оламда қайси қонун мукамал бўлган? Битта табассум ёки битта истехзо билан бировни майиб қилиш мумкин. Бунга жазо борми?

— Тўғри айтасиз, Ўлмас ака, — деди Низом.

— Ў, шеър бўладиган гап бу, — дея менга жилмайиб қўйди Абдулла. — Тагида шеър бор.

— Агар мани хурсанд қилмоқчи бўлсангиз, тоғ, тоғ одамлари ҳақида гапиринг... Қани, олинглар, совумасин. Низомжон, сизлар тушликка чиққансизлар. Ман кофе ичкандим... Хўш, Шукур, гапириб берасизми? Учқунга жа мақтар экансиз-у! Абдуллажон билан Бойсунга қилган саёҳатларинг, чўчқа овига чиққанларинг... Гулханлар, чўпонлар давраси...

— Бирон нарсга ёзмоқчимисиз, — деб сўрадим.

— Истайман, — деди Умарбеков майин ийманиш билан жилмайиб. — Ўзи, одатда, шундай бўлади: шаҳарлик тоққа интилади, тоғлик шаҳарга.

Шунда бир шиша «Столичный» кўтариб Учқун келди. Умарбековнинг охириги сўзларини эшитиб:

— Ман ҳам чўпонлар ҳаётидан бир фильм қилишни хоҳлиман, — деди.

Кейин ўйлаб қарасам. Умарбеков ўша куни шошқин, хийла безовта, ҳатто бир оз паришон экан.

Мен ўша куни Умарбековга, айна чорда дўстларимга, «Қиёмат қарз»га замин бўлган воқеани айтиб бердим. Бир чўпон бўлади. Урушдан олдин унга бир таниши иккита совлиқ берган экан. Уруш тамом бўпти. Орадан яна йиллар ўтипти. Чўпоннинг ёши бир жойга бориб, Бойсунтоғ ўнгирларига келиб қолганда, ундан-бундан ўша одамни суриштириб, бир отар майда моли борлиги, уни олиши лозимлиги, йўғасам, «қиёмат қарз» боис гўрида тинч ётмаслигини айтибди.

Бор-йўқ воқеа шундан иборат. Молнинг эгаси уни бориб олганми-йўқми, буям номаълум.

Менга бу воқеани бойсунлик мухбир-ёзувчи, эски жўраларимдан Исмат Норбоев айтиб берган, кейин шундай илова қилган эди: «Бечора чўпон молнинг изидан юриб, урушнинг ўтиб кетганини ҳам билмас экан. Ҳа, энди, мамлакатдаги баъзи ўзгаришлардан хабардор экан. Масалан, мендан сўради: «Улим Хирушов деган бир пошпо бўларди. Юриптимми?» — «Ҳа, божон, юрипти. Лекин нариги дунёда», дедим. Ўшанда Брежневнинг авжи пошполик қилаётган даври эди.

Умарбеков олдинига жиддий, кейин беҳад ҳаяжонланиб ёшитди. Кейин даврага илқис кўз югуртиб:

— Ёздингизми? — деди.

— Йўқ, — дедим. Дедим-у, Умарбековнинг бугунги одамохунлиги учун уни бир мамнун қилгим келиб кетди. — Сиз ёзинг...Рост айтаяпман: сизга бердим шу сюжетни!

Умарбеков ялт этиб Учқунга қаради.

— Ҳикоя бўлади. Бўлади, а? Ҳикоя қиламан... Шукур, раҳмат сизга. — Кейин бирдан ёзилиб яйраб кетди. — Кайфиятимни кўтардингиз. Э, дарвоқе, ман боришим керак, Учқун! Ҳали айтдим-у, бир жанжал бор, ўшани тинчитиш керак... — Кейин бирдан хўрсинди. — Абдуллажон, тўртта кишига раҳбар бўлсангиз, машинақа жанжалларгаям аралашар экансиз.

— Шунинг учун ёзувчи одам раҳбар бўлмаслиги керак, — деди Учқун.

Умарбеков унга тикилиб қолди.

— Умуман, гапийиз тўғри, — деди кейин. — Хўп, манга жавоб берасизлар.

Учқун ҳам унга тикилиб туриб:

— Ман обориб қўяман, — деди.

— Вей, қўча тўла такси! — Умарбеков Учқуннинг елкасидан босмоқчи бўлди. Лекин Назаров унга бўйсунмади:

— Юринг. Жа жентельменсиз-де. Зарил ишларри қолдириб, биз билан юрибсиз-у... Йигитлар мен тез қайтаман. Ана ундан оловуринглар...

Бизлар ҳам ўрнимиздан турдик. Умарбеков у стол-бу столдан ўзига табассум-ла тикилганларга майин-майин бош ирғаб ва шаҳдам қадам ташлаб, эшиқдан чиқиб кетди.

Биз аста жойимизга ўтирдик.

— Учқун ҳам жуда қайсар-да, — деди Низом.

— Шукуржон, ҳали чўпон ҳақида гапирганингизда бир воқеа мениям эсимга тушди, — деб елкасини силкитганча пиқиллаб кулди Абдуллажон. — Бир киши бўларди. Ёши ўтиб қолгандан кейин дунёни бир-ир айланиб келмоқчи бўпти. Қўнғиртовнинг Қора Чамбар деган чўққисига чиқибди. Қараса, қуёш пастда — уфқда ботаётир. «Э, Худо, дунёнинг кети бунча кенг-а», деган экан.

4

Учқун қайтиб келганида, Низом тушлик вақти ту-гагани, қайсидир вилоятдан келган муаллиф билан гап-лашиши лозимлигини айтиб турган эди.

Назаров иккиланмасдан унга жавоб берди:

— Бўпти. Ўлмас ҳам вақтида борган экан... Шукур, эллик грамм қуйинг, бўлар иш бўлди. Раҳмат... Шу кабобни иситамизми, ё... — Низом «янгисига не ҳожат» дегандай қилиб, ўн сихга яқин шашликни кўтариб кетди. У қайтиб келгач, Учқун сигарет тутатиб, гапини давом эттирди: — Фаросатсиз одамлар бор-де. Биттаси боласини боғчага обораётиб, трамвай йўлидаги шпалга қоқилиб кетипти. Боланинг қўли чиққан. Уйга қайтса, хотини жанжал қипти. Шу гапни кўтариб келган экан радиога. Ўлмас унинг қўнглини овламоқчи бўлса, у: «Ўлмасжон, ўзим ҳам боламга ачинвомман. Чатоқ бўлди. Сиз менинг ҳолатимми тушунмийсиз. Фарзандингиз йўқ-де», депти. — Биз учовлон анграйиб қолдик: Ўлмас Умарбековнинг фарзанди йўқлигини нашриётда ишлайдиган, у билан университетда бирга ўқиган Сурайё деган опахондан

эшитган, башараларимиз изтиробли тиришиб, табиий, адибга ачинган эдик.

Энди, бу нимаси денг: ҳе йўқ, бе йўқ «фарзанднинг қадрини билмайсиз», деб турса бир пандавақи! Балки, балки Умарбеков шуни — фарзанд қадри нечоғлиқ ўтаётганини анави кимсадан яхшироқ билар? (Бу гап, кўпдан учрашмаган икки таниш дуч келиб қолганда, бирининг иккинчисига табассум билан: «Қариб қопсиз-ку? Қартайибсиз, дўстим», дейишини эслатади менга.)

— Борсак, ўша ишқиртнинг хотини келиб ўтирганакан. «Эрим кеча ичиб келувди. Шунинг учун шу ҳодиса рўй берди. Бу одамни тартибга келтириб қўйинглар», деб Ўлмаси йўлини тўсди. Кайфияти яна бузилди.

Биз Умарбековнинг (хусусан, мен) ўшандоқ гапни эшитиб (баайни таъна эшитиб), тагин биз билан бу ерга келгани, аммо дарди ҳақида шунчаки умумий бир тарзда гапириб қўя қолгани йўриғида ўйлардик.

— Мен тасаввур қиламан, — дедим. — Кечирасиз, Учқун, фарзандсиз кишилар оқибат бола асраб олади.

— Э, биз Ўлмасга кўп марта айтганмиз, — деди Учқун. — Индамайди...

— Ҳа, асраб олса бўларкан, — деди Низом ҳам. Кейин Абдуллажондан сўради: — Сиз қоласизми?

Абдулла унинг қовоғига қаради.

— Боришим шартми?

— Қўлёзмаси — поэма-ку. Мани тишим ўтмайди, сизчалик... Шукур ўтирсин. Ўтириб қолсаларинг, қайтиб тушамиз... — Сўнг бирдан менга қараб: — Эсимдан чиқипти, сизни Ботир сўровди. Эрталаб, — деди.

— Бошқа ҳеч нарса демадимиз?

— Йўқ.

Учқун билан икковлон қолганимиздан кейин Низом ҳақида икки оғиз гаплашдик: «Низом шеърни яхши тушунади-ку?» — «Ҳа, яхши шеърлар ҳам ёзади, — дедим. — Лекин шоирликка даъвоси йўқ. Менимча, Абдулла билан Эркин Воҳидов уни синдирди. Улар ёзсин, шеър ёзиш — уларга ҳалол, дейди». — «Лекин прозаниям дуруст тушунаркан. Шўтдаги суҳбатларимиз эсингиздами?» — «Ҳа, дедим. — У ҳикоялар ҳам ёзган. Лекин прозадан биз қайтарган эканмиз. Сиз, Умарбеков, мен, Ўткир...»

Учқун мийиғида жилмайди.

— Лекин ёзовурса бўларди, — деди. — Адабиётнинг майдони кенг-ку... — Кейин изоҳсиз Ботир ҳақида сўзлай кетди: — Ботир ҳам новеллалар ёзивотди. Ҳим, ўзига яраша. Рус тилида ёзади. Манга маслаҳат солувди: «Ўқиб кўрасизми?» деб... Ман: «Профессионал муҳаррирларга кўрсатинг. Масалан, Шукурга», дедим... Шукур, ман ҳар томонга ўзини урадигон ижодкорларни унчалик ҳазм қилолмийман, — деб давом этди Учқун. — Ботир яхшигина рассом ҳам... Ҳа! Яхши чизади.

Мен беозор кулимсирадим.

— Ўзлари ҳам бир соҳада ижод қилмаяптилар.

— Хом сут эмган банда эканмиз-де... Хўп, ҳикоянинг сюжетини этиб берайми, фактини?

— Ихтиёрингиз.

У бир замонлар исириқни «қоралаб» мақолалар ёзган ёш бир олимнинг кейинги вақтларда «миллий урф-одатлар, жумладан, миллий табобат бобида» у ер-бу ерда чиқишлар бўлаётгани, «ўзликни таниш» бобида очиқ фикрлар айтилаётгани муносабати билан энди исириқни мақтаб мақолалар ёзаётгани ҳақида гапира кетди.

Бу — шунчаки даромад гап — мисол экан. Сўнгра ана шунга яқин бир мавзуда кандидатлик диссертацияси ёқлашга аҳд қилган бошқа бир олимнинг иши тезроқ юришиб кетиши боғлиқ бўлган шахс — институт директориға хотинини қўшгани... ҳақида яна бир мисол айтдида:

— Шу фактлардан ҳикоя чиқарса бўладими? — деди. — Лекин билиб қўйинг: хушомадчи, амал учун, обрў учун катталарга сифиниб юрадигонлар — манинг энг ёмон кўрган одамларим... Жа жирканаман-де улардан.

— Лекин, ёзганда, жирканганингиз билинмаса...

— О, да. Китобхон жирканса, бас.

— Яшанг.

— Боя Ўлмасга айтган воқеангиз асосида фильм қилсаям бўларкан.

— Қилинг.

— Ўлмас ҳикоя қилиб ёзсин. У ўйлай бошлади... Сиз Гулчи қизни унинг ўзига ўхшатган экансиз-а? Хурсанд бўпти. Умуман, Ўлмас яхши одамларни яхши кўради. Лозим пайтида ёмон жиҳатларини яширади,

ўзини кўрмаганга солади... Шукур, бу — жуда яхши фазилат! Лекин маңда йўқ-де.

— Мен ҳам кўп нарсалардан кўз юмолмайман.

— Қовоғим шишганми? — Учқун пастки қовоғини бармоғида тортиб кўрсатди.

— Ҳа, оз-моз. Уйқу кам бўлдим! Ё кўп ухлаб қўйдингизми? Ҳар икки ҳолда...

— Уйқу бўлмади, — деди у кесиб. — Ўғлим Умиднинг кўзи чатоқ. Вилай бўп кетади. Бунинг устига, оптов урганми — ичбуруқ бўлиб, оғзидан ҳам... Жа қўрқитди. Соат тўртлар эди. Анварга қўнғироқ қилдик. Унга ишонамиз-де. Тошқанда иккита детский врач бўлса, биттаси ўша... Лекин дўстликни суиистеъмол қиворвомман, Шукур. Соат тўртдаям бировнинг уйқусини бузасанми денг. Анвар ҳам на оғринишни, на баҳонани билмийди. Шундоқ-шундоқ, дедим. Бирпасда етиб келди. Умиднинг тепасида ўтириб, тонгни отқиздик... Эй, манга қаранг, Шукур, қорадорида гап кўп экан-ку? Чакидаям деракан номини. Мана шунча — зиғирча берувди, бола ухлаб қолди. Бир соатдан кейин уйғониб, «Қорним очивотти», дейди. Бўлмаса кун бўйи туз тотмаган экан. Ман студиядан кеч келдим. Ярим кечагача ўзимизнинг поликлиника дўхтирлари қарашди. Осма укол ҳам беришди. Нафи бўлмади. «Эрталаб касалхонага оборасиз», дейишувди. Биз чидолмасдан Анварга... Мунча олийжаноб у.

Учқун Анвар аканинг «олийжаноблиги» учун изтироб чекиб, хўмрайиб ўтирди.

Кейин синиқ илжайиб:

— Келинг, Анвар учун олайлик, — деди. — Яқинда докторлик ёқлайди.

Пиёлаларни жойига қўйиб, бир-иккитадан кабоб егач, суҳбатимиз тағин ёзилажак ҳикоясига, сўнгра яна Анвар акага қайтиб, ушбу хулосага тақалди: миллий, яъни, туркана муолажамиз ҳам ўрнини топаётир; тўғри, қорадори — кони зиён. Бироқ ундан дори сифатида истеъмол қилиш мумкин экан...

5

Чорсуда трамвайдан тушиб Сомонбозорга кирапман ҳамки, Учқун билан орамизда кечган энг сўнгги гап-сўз ёдимдан кўтарилмас, бунга сари ўзимни ҳорғин сезар эдим. Ҳар хил касалликлару туркана муо-

лажа ҳақида кўпроқ вайсаб қўйдикми, ётганимда — гоҳ ўнг биқинимга ичкаридан бир нима тиқилгандай бўлиши ҳақида гап очгандим, Учқун иттифоқо кўзимга тикилиб қараб: «Кўзиййиз тоза. Аммо жигарингиз оғриётган бўлса керак, — деди. — Баъзан арзимаган ишни қилгандаям толиқиб қоласизми?...»

Мен бу тўғрида Анвар акадан маслаҳат сўрашни кўнглимга туккан эдим.

Фалакнинг гардишини қарангки, бозор оралаб ҳовлимиз пойига етганимда... ариқнинг у бетидаги сариқ «Волга» такси ёнида туришган Анвар ака билан Ботир Зокировни кўрдим. Шунда қулоғим ҳам эшитдики, сув бўйидаги қари тол панасидан иккита жужук: «Ботир Зокиров! Ботир ака-а!» деб бақираётир. Табиий, йўлдан ўтиб қайтаётганлар ҳам бўтана сувли ариқ бўйида тупроққа ботиб турган оппоқ костюм-шимли артистга қарашар эди.

— Ана ўзи! — деди Ботир ҳам мени кўриб, сўнг овоз берди: — Творческий кундаям уйда ўтирмас экансиз-да, Холмирзаев!

— Э, салом. Узрлар. — Ариқдан ҳатлаб ўтдим. — Яхшимисиз? Хуш кўрдик, Анвар ака.

— Келувдик, — деди Анвар ака узрнамо. — Ботиржоннинг сизга гапи бор экан.

— Низомга кўнғироқ қилувмидингиз?

— Ҳа. Боя ҳам телефон қилдик. Учқун ҳам ёнидаякан. Сизни уйига кетди, дейишди.

— Кейин келвурдик-де, — деди Анвар ака.

— Хўп иш бўпти-да, — дедим. — Қани, уйга чиқайлик. — Шундай деяпман-у, юрагим гурс-гурс уради, қандайдир хижолат ҳиссидан иссиғим чиқиб бормоқда.

Дарвоқе, нима эҳтиёж бундай кишиларни (гарчи бир давранинг аъзоларига айланиб қолаётган эсак-да) чанг-тўзон бошидан аримайдиган бозорга, бизнинг қайсидир асрдан қолган ҳовлимиз пойига бошлаб келди? Таксида келишибди. Демак, муҳим бир сабаб бор. Акс ҳолда Ботир мени суриштирмас эди.

Демак, бу ерга ҳам суриштириб келган чиқар...

Тевага ўрладик. Дарвозадан киришимиз билан Ботир менинг билагимдан ушлаб:

— Узр, Холмирзаев. Бир-иккита расказим бориди. Шуни сизга ўқитишни маслаҳат беришувди, — деди.

— Ўқиймиз-да. Ҳеч ким халақит бермайди, — дедим (Учқуннинг бу борадаги гапини эслаб).

— А, Саидажон йўқми?

— Ишда. Диктор. Кеч келади.

Шунда Анвар ака ўзига хос мулозамат-одоб билан жилмайиб.

— Шукуржон, ман энди қайтсам, — деди. — Мана, Ботирри опкелдим. Сизларга халақит бермасам... Ботир, кейин ўзинг уйга борасан-а? — деб дўстидан сўради-ю, келишишган эканми — жавобни кутмай: — Кутамиз, — деди. Кейин менга тушунтирди: — Бугун оқшом «Ҳамза»да «Бой ила хизматчи» қўйилади. Турғун ўйнайди. — Сўнг дафъатан мамнуният билан қўшимча қилди: — Учинчи марта ўйнаши!.. Ман уни кутиб олиб, кейин ул-бул қилиб... театрда бормасам бўлмайди. — Мен театрнинг янги мавсумида Шукур Бурҳоннинг эмас, Турғун Азизовнинг «Йўлчи» рўлини ижро этиши ҳақида афишаларда ўқиган эдим; аммо бу дўстларнинг бу йўриғда ҳам бир-бирларига суянчиқ бўлиб туришларини...

— Албатта-албатта, — дедим. — Биз ҳам, насиб бўлса, тушиб кўрамиз.

— Кўриш керак. Турғун хурсанд бўлади... Хўп, Ботиржон, ман кетдим. Хайр, Шукуржон. Саидахонни сўраб қўйинг.

— Раҳмат.

Анвар ака газетага ўралган шишани Ботирга бериб, пастта эниб кетди.

— Театрнинг жа балелшиги-де, — деди Ботир у кишининг ортидан қараб.

— Болалигидан шундоқ... Уйлари театрда яқин. Ўртада стадион бор, холос.

— Қани, уйга марҳамат.

Шундай дедим-у, Анвар акадан сўрашим лозим бўлган нарсга эсимдан чиққанини эсладим: майли, кейин сўрайман.

— Ботиржон, биз мана шу ибтидоий ҳовлида...

Бошини қандайдир силкитиб, ҳар томонга илкис-илкис қараб жилаётган Ботир Зокиров:

— Қанийди, маниям шундоқ... нима дедингиз? — деди. — Ибтидоий! Ҳа, шундоқ ҳовлим бўлса... Шундоқ ҳовлида котта бўлганман-де. Эсимда бор, папам иштони поччаларини шимариб, лой қилар эди. Лойга кириб олиб, девор сувар эди. Ҳовлимиздаги ҳамма

дарахтларри ўзи ўстирган. Умуман, додам бизга қараганда, кучли одам. Икки-уч соатлаб қўшиқ айтишнинг ўзи бўладими... Ў, биз унинг олдида, ваабше, айтишга арзимаймиз... А-а, мана бу ўрикнинг туришиям яхши-якан! Пахса деворлар...

6

Ўриқдан берироқдаги (ўрик каби) ёлғиз туп ҳусайни узумни қўлбола ишкомга қўтариб, тагига тўгарак — оғир столимизни қўйиб қўйгандим. Устига тўкилган барглари супуриб ташлаб, уйдан суянчиқли стуллар олиб чиқдим. Кейин хотиним тансиқ меҳмонлар олдида — хонтахтага ёзадиган духоба дастурхонни чиқариб, столга тўшадим. Ундан кейин узумдан икки бош узиб, ювиб келдим. Уни лаби учган сопол лаганга қўяётганимда, Ботир:

— Сиз Рўзи Чориев билан земляксиз-а? — деб сўради.

— Ҳа, Ленинградда бадий академияни битириб келган куни танишганмиз. Шу ерда ётишган хотини Марина билан... Сиз расм ҳам чизасиз-а?

— Ҳа. Балельшик... — ёқимли бир бепарволик билан деди-да, эгнидаги оппоқ костюмининг қўйин чўнтагидан бир даста узунасига букланган қоғоз чиқарди. Столга қўйиб, варақларкан, давом этди сўзида: — Ман яқинда Маскопга кетишим керак. Ўлмас югуриб юрипти... — Менга илкис тикилди. — Кремль касалхонасига ётишим керак-де. — Кейин юзи изтиробли тус олиб ва ийманиб кулимсиради. — Ўшатда тузалишим осон бўларкан. Анварнинг маслаҳати шу...

— Албатта-албатта, — дедим. Мен Ботир Зокировнинг нозик, айнаи чоғда хавфли бир дарди борлигини э-ҳе, қачонлардир эшитгандим. — Кечирасиз, нега Умарбеков?...

У фикримни тушунди.

— Ўзим... как-то неудобно, — деди. — Обком раисига кирмоқчи бўлдим...

— Кимга?

— Ну, секретарига-де... Йўқ, юзим бўлмади. Бўлмасам Шароф акаям айтувдилар: «Қачон, нима керак бўлса, бемалол келовур», дегандилар. Барибир...

— Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда...

— Ничего. Ўлмас бор...

Мен иттифоқо унга тикилдим.

— Шу Умарбеков ғалати одам-а?

— Жуда! Вот, чин инсон-де у! Биласизми, — у бирдан хаёлга толиб деди. — Ман ўлсам, энг кўп хапа бўладиган дўстим — ўша бўлади. Нет, это чистая правда!

— Тавба.

— Лекин рассказларим ҳақида ёлгон гапирди, ма-нимча.

— Нега энди шунақа деб ўйлайсиз?

— Ну, кўнглим учун мақтади-де...

— Билмадим.

— Сиз ўқиб кўринг... Сизни принципиал фикр айтади, дейишади. Учқуннинг ҳам китоби сиз, сизлар туфайли чиққан экан-ку?

— Лекин унинг асарлари ўзи яхши эди. Биз «ҳай-баракалло» деб юбордик, холос... Нима, сиз ҳам китобингиз чиқишини хоҳлайсизми?

— О, йў-ўқ, — деди у бошини қаттиқ силкитиб. Шунда денг, қалин сочлари силкиниб, елкасини ҳам силаб ўтдики, рўпарамда қандайдир италиялик баста-корми, машшоқми ўтиргандек бўлди. Кейин бунинг ўзбек эканини ўзимга уқтириб: «Қандоқ зиёли-интел-легент-а!» деб кўйдим ичимда; ундан кейин бўлса, шун-доқ одамнинг, ҳа-ҳа, кимсан — дунё танийдиган Бо-тир Зокировнинг бизни ҳовлида, ишком остида мен билан бемалол гаплашиб ўтиргани мияга урилиб, кўнглим тордек кўтарилиб кетди.

Ёзувчилик касбини тутганим ва нашриётда ишла-ётганим учун шукрона қилдим: акс ҳолда булар би-лан... Ботир билан ҳам қайдан учрашар эдим.

7

Анвар ака Ботирга тутқазган шиша — арман конь-яги экан. Ботир ярим пиёла ичди. Мен ҳикоя ўқиш масъулиятим бўлгани учун чой исиб, уни бемалол ўти-риш, ейиш-ичишга рағбатлантириб, «рассказлар»ни ўқишга тушдим.

Одатда, ёзувчилар ўз асарларини биров ўқиганида, товуш чиқариб ўқишларини — жумлалари, тасвирла-ри қандай чиққанини бировнинг тилидан ҳам эшитиб олишни ишташади. Ботир эса, бир муддат тинглади-да, шартта кафтини билагимга қўйиб:

— Шукуржон, ўзийиз ўқинг, — деди. — Ман айла-

ниб тураман... — Қаддини ростлагач, ўйланиб илова қилди: — Ман ёзувчи бўламан демокчимасман. Китоб чиқариш ҳам мани қизиқтирмайди, Шукуржон. Ну, просто ёзгим келади. Ман кўп мамлакатларда бўлдим. Интересни одамлар билан учрашдим. Ўшаларни, нима десам экан, соғиниб деймизми, сизларнинг тилларинг-да...

— Нега «бизнинг тилимизда?».

— Э, ўрис мактабида ўқиганмиз-да... — У коньяк-дан тагин жиндек отиб, «Стюардесса» сигаретидан қизил тўппонча чақмоғида тутатди-да, водопровод қузури ва ҳовузчаси атрофига ўтқазган атиргулларим қошига кетди.

Мен иккинчи ҳикояни яна бошдан бошладим ўқиш-га: бунда Париждаги бир учрашув ҳақида ҳикоя қили-нарни.

Париж. Меҳмонхона. Бир ўзбек ашулачиси қўнган. У шериклари билан турли масканларда концерт бера-ётир. Кеч қайтади номери — хонасига. Ва уни ҳар доим — ярим кечадаям бир қорача йигитча кутиб олади-да, дарҳол озиғини столга қўйиб, бир тосда илиқ сув келтиради. Артист сувга оёғини тикади. Кейин ҳали-ги хизматкор оёқни уқалай бошлайди: шунда чарчоқ ёзилиб кетаркан-ки, буни ўша қаватдаги мутасадди айтиб, санъаткор бунақа муомалага ўрганмагани — хижолат тортишини билдирганида, у кулиб қўйиб: «Акс ҳолда чарчоғингиз ёзилмайди», деган экан.

Шуни ҳам илова қилишим лозимки, Ботир умри-нинг охирги пайтларида ҳам француз тилини ўрганар, ҳатто бир ўқитувчини ёллаб, ундан сабоқ олар эди.

Алқисса, артист, яъни Ботир Зокиров қорача бола-нинг яна бир ишига ҳайрон қолади: қачон креслога чўкиб, ястаниб олмасин, болапақир магнитофонда Бо-тирнинг «Баро бебуд...» ашуласини пастлатиб қўяр-кан-да, йиғлаб ўтираркан.

«Нега йиғлайсан? Айтмоқчи, сан кимсан ўзинг? Нега башаранг смутлий?» деб сўрайди.

Бола айтади: у асли турк бўлиб, ишсизлик жўни-дан — ватандан ажралиб келган, шу меҳмонхонада дастёрчилик қилар экан. Иккинчидан, Ботирнинг бар-ча ашулаларини яхши кўраркан. Учинчидан, унинг ўзбекча қўшиқлари асл туркуларни (турк қўшиқлари-ни) эслатаркан. Ботир таъсирланиб, унга ўзининг ик-кита пластинка-қартасини совға қилади.

Артист меҳмонхонани тарк этаётганда, турк бола уни ташқарида кузатаркан, қарталарни ўлиб, йиғлаб қолади. Ботирнинг ҳам негадир кўзига ўш келади.

— Ботир Зокиров!

— Да!

— Ўқидим. Биттасини...

У тез юриб келиб, жойига ўтирди. Негадир асабий бир тарзда тагин коньяқдан қуйди-да, ичмасдан менга қия-овир боқди.

— Ну, тўғриси айтинг. Ман айтдим-у, Ўлмасга унчалик ишонмийман, деб... Учқун ўқимади. Наверно он прав... Сиз манга тўғри гапни айтинг, Шукуржон. Ман Маскопга кетишим керак... У ердаям ёзиш истамим бор. Балки ёзолмасман. Унда...

— Ҳикоя менга ёқди, — дедим. — Гапим шу. Қандай қабул қилсангиз, ўзингиз биласиз.

— Неужели?

— Да.

— Ҳим. А, фикр, мулоҳаза борми? — У чиройли ийманиб кулиб сўради.

— Фикр йўқ эмас, — дедим.

— Я слушаю!

8

Ўша вақтларда мен дунё адабиёти билан (мактаб-ма-мактаб) танишаётган эдим: бир нарсасига эътибор этдимки, аксар буюк адиблар сиёсатга аралашмаганлар. Тўғрироғи, сиёсатдан баланд турганлар. (Ўша вақтдаги даражам бўйича, Стендал бундан мустасно, Тагор эса сиёсатларни батафсил тасвирласа-да, ундан баланд фикри борлиги илк жумласидаёқ билинарди).

Ҳолбуки, ўша пайтда бизнинг адабиётимиз, жумладан, насримиз ҳам, назмимиз ҳам шўро сиёсатига буткул бўйсундирилган, унга чап бериб, бирон-бир ҳақиқатни айтган адиблар ҳам бир кунмас-бир кун қўлга тушишар эди. Иккинчидан, ана шу сиёсат-мафкуранинг бирон жойда «этагини очиб кўрсатган» адиб, шубҳасиз, «қаҳрамон» каби саналар, ардоқланар эдики, унинг ушбу асарини чоп этган ноширу муҳаррирлар ҳам тегишли маҳкамаларда ўзларини «билмай қолган» қилиб кўрсатишса-да, ичларида мамнун бўлиб юришарди. Умуман, Никита Сергеевич бошлаб берган ва кўп ўтмай ўзи йўлини тўсган — «оттепел» бизда

пинҳона тарзда давом этар, шубҳасиз, бу нарса шоирлар ижодида яққолроқ кўринар... хилватдаги гурунглари эса асосан ана шу мавзу атрофида айланар, умуман айтганда, зиёлиларда, хусусан, адиб-у санъаткорларда «миллий уйғониш» бошланган, бу борада асабий ҳайқириқлар ҳам эшитилиб қоларди.

Бундан ташқари, (Умарбеков Учқун Назаровнинг уйида айтганидек) миллий қадриятларни кўтариш, бунинг учун ўтмишга (жумладан, ўтган йилларда ёзилиб қолинган асарларга ҳам) очиқ-холис нигоҳ билан қараш, пироварди, ўтмиш — ўзимизники экани, унинг порлоқ саҳифаларини ҳам тескари маънода ўқимоқда эканимизни аста-секин ошкор этиш — ҳар бир иймонли зиёлининг пинҳона дарди — вазифаси — бурчи бўлиб бораётган эди.

Бу гаплардан кейин ўзим ҳақимда бир иловам бор: айтганимдек, дунё адабиётига кириб бораётганим сари асар мазмуни — ҳар қанча миллий бўлмасин, ғояси — умуминсоний бўлиши лозимлигига (сиёсатдан устун туришга) ақлим ета бошлаган, шу йўсинда «Кечаги кун — кеча», «Ёввойи гул» деган ҳикоялар ҳам ёзган эдим. (Ҳар иккиси ҳам Ўткир бўлим мудирини бўлиб ишлайдиган «Тошкент оқшоми» газетасида чоп қилинган эди.)

Ҳар икки ҳикояда ҳам (бошқаларидай) қаҳрамонларнинг сиёсатга аралашуши деярли билинмай кетар, чунки ғоя — эски-кўҳна ҳақиқат, яъни ҳар бир миллат вакилига тушунарли бўлган ҳикматга қурилган, шу маънода — «умуминсоний» эди. Узр, яна бир жумла битсам: дейлик, «Кечаги кун — кеча» дедик. Нима у? Ўша: кечаги кун — кечада, у — бутун бўлолмайди. Ёхуд «ёввойи гул» маданий гуллар орасида ўсолмайди: сўлийди-қурийди. Ёхуд: ҳар ким ўз ўрнида бўлгани яхшида...

Шунақа гаплар.

Шу нақтаи назардан, Ботирнинг ҳикояси ҳақида шундай фикр билдирдим:

— Ботир, сиз эслаб ёзаяпсиз... ёзгансиз. Бу яхши ва табиий. Лекин бирон-бир муносабат билан эсланса, менга кўпроқ ёқади: ҳикоя мукаммаллашарди.

— Масалан? — деди у кўзларини пирпиратиб.

— Масалан... мен ҳозир билмайман. Лекин бир сабаб бўлади-да. Аҳ-да, мисол учун, Ботиржон, бизда — юртимизда «турк» сўзини ишлатиш деярли ман

этилган. Шундайми?.. Шундай. Ҳолбуки, ҳаммамиз ҳам — бир ҳисобда туркийлармиз.

— Да, вы правы! — деди донг қотиб тингларкан. — Кечирасиз, чекиб олай. Так, дальше?

— Шу ҳикоя баҳонасида, нима десам экан, ўтмишни эслаш, ҳўрсиниш ҳам мумкин эди-да. Мана шундай ҳолатдамиз-ку ҳозир... Шу нарсаям асарга кирсам... Кирмагандаям, биласизми, маҳдудлик бўлмаслиги учун... Нима? Миллатчилик бўлмаслиги учун умуминсоний бир йўналишда олиб... Ахир, бир-биридан айри тушган халқлар камми, Ботиржон?

— О, да, — деди у бирдан ҳовлиқиш даражасида ҳаяжонланиб. — ман Франсияда машу қулоғим билан эшитдим. Канадада милонлаб франсузлар яшаркан. Ўшаларни соғинишаркан булар. Улар ҳам буларни соғинишаркан. Уларни ўшатдаги инглиз тилида гаплашувчилар дискриминация қиларкан...

— О, яшаворинг. Зўр мисол айтдингиз...

У тўппонча чақмоғи ўтини менга ҳам тутди. Сигаретни туташтириб олгач:

— Да. Ўйлаш керак... Это стоит! — деди тепага қараб. — Да-а, Шукржон. Раҳмат сизга. — Кейин бирдан соатни сўради (билагига соати йўқ эди). Айтувдим, ингичка ҳуштак чалди. — Дўстим, ман бормасам, Анвар хафа бўлиши мумкин...

— Хўп. Аттанг, Саида кеч келади.

— А-а. Лекин энди, энди, — деди қайтариб, — Саидажондан ҳиндча произнашенияни ўрганиб олмасдан ҳиндча ашула айтмайман. Жа, бузар эканмиз-де...

— Хотиним ҳам шундай дейди. Битта хоразмлик ашулачи бор, ўша ҳиндча айтса, вой-войлаб туриб кетади...

Биз кулиб ўрнимиздан турдик. Сўнг мен «мажбур қилиб» Ботирни яна элик грамм ичиртирдим. Кейин бирга-бирга юриб, Эски Жўва бозорига яқинлашганда, хайрлашдим. У мени ўпиб, гурс-гурс юриб кетди. Мен унинг орқасидан фахрланиб, бир муддат кузатиб турдим: ажойиб инсон!

Бунча қобилият қайдан берилган бунга, а? Ҳам рассом, ҳам адиб, ҳам дунё танийдиган қўшиқчи. Тагин бир нималарни билса керак у... Ҳа, маданиятли зиёли — бу ҳам муҳим фазилат...

Умарбеков буни бекорга ардоқламаса керак: албатта! Ундай меҳри дарё йигит, ва-ай, севади-да бундай

самимий-санъаткор инсонни! Умуман, Умарбеков бахтли йигит...

Ана шундай қилиб, Ботир Зокиров ҳам мен андишалар ичида кутганим — фақир ҳовлимизда ўзларини қандай ҳис қилишлари ҳақидаги гумонларимни барбод қилиб кетди: мен булар даврасига қўшилганимга шукрона айтдим.

Ҳадемай Турғун Азизов ҳам бу ҳовлига ташриф буюрди. У ҳақда кейин ҳикоя қиларман. Ҳозир бошқа мавзуда, яъни Ўлмас Умарбековнинг менга қилган яна бир (айтиш мумкинки, жиддий!) яхшилиги ҳақида...

9

Нашриёт. Тушлик... (Кунлар совиб, чойхона захлик қила бошлағач, биз ўқтин-ўқтин бўлим мудирининг хонасида овқатланардик).

Низом столининг ортида пўнғиллаб сигарета чекяпти, Абдуллажон ўзининг охириги сомсасини тановул этяпти. Камина бурчақдаги курсида ҳўмрайиб ўтирибман.

Эғнида қизил чарм куртка, мошина калитини бармоғида ўйнаб-айлантириб, Учқун Назаров кириб келди.

— Салом, жигарлар.

— Хўп вақтида келдингизда, Учқун, — деди Низом ҳам ўрнидан туриб. — Шукурга айтинг, маслаҳатни олсин. Бу ўжарлик қиялпти. Ўзига ёмон бўлади.

— Нима гап, Шукур?

— Э тушунмай қолдим, — дедим мен.

— Нимасини тушунмайсиз, нимасини? Коп-котта ёзувчи бўп қопти-ю... Э, ана, Ўткир ҳам келди. — Ўткир кириб, ҳар биримиз билан ўпишиб кўришди. «Жамоат жам эканку?» маъносида гап қила бошлаганди, Низом тўхтатди. — Ўтиринг, дўстим. Яхши бўлди сизниям келганингиз. Мана бу бойсуналик овчига...

— Бўпти. Низом, сиз тушунтиринг. Гап нимада ўзи? — деб сўради Учқун.

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» деган мақолалар, қайдлар тўпламига муҳаррир эдим. Китобга ёзувчининг бошига кўп маломатлар ёғдирган бир оғиз гапи — юбилейида — Навоий театрида Марказқўмнинг Шароф ака бошлиқ барча — Бюро аъзо-

лари олдида, залдаги минглаб мухлисларию телевизор қаршисида ўтирган юз минглаб томошабинлар қаршисида туриб: «Мен — партиянинг солдати эмасман...» деган гапи ҳам киритилган (табiiй, Низому Абдуллажон билан бамаслаҳат кириттандим), энди денг, бу гап қандайдир йўллар билан Комсомол Марказий Комитетига етиб борган, у ердаги талай арбоблар китоб чиқишини тўхтатиш ёхуд чиқиб қолса, унинг мутасаддиларининг адабини бериб қўйиш ҳақида ўйлашаётган эмиш — буни Низом хотинидан эшитган экан: шунинг учун мени жонимни еб, «бошимда ёнғоқ чақаётган» эди.

У Учқун билан Ўткирга шу нарсани батафсил айтиб берди-да:

— Ана энди ўзларинг маслаҳат беринглар, — деди. — Ман тўғри айтивомманми, йўқми бу қайсарга? Ҳой, Шукур, улар билан ўйнашиб бўлмайди...

— Ман Низомми фикрига юз фойиз қўшиламан, — деди Ўткир фавқуллода қизишиб. — Лекин нимани таклиф қиялпсиз Шукурга? — Низомдан сўради кейин. Ўша гаппи опташлаш керак девоссизми? Манимча, номардлик бўлади...

— Ман унақа девотганим йўқ, — деди Низом ғижиниб. — Ўзимиз шу гап қолиб кетмасин, деганмиз. Ана, Абдуллажон гувоҳ... Уни опташлаш ҳақида гап бўлиши мумкинмас. Қаҳҳорнинг кимлигини билиши керак-да ўқувчилар...

— Хўш, нимани таклиф этаялпсиз Шукурга? — яна сўради Ўткир. — Ишдан бўшашними?

— Ҳа, — деди Учқун. — Ҳечқурса беш-олти ойга... Лекин Низом тўғри айтивотти. Китоб чиққандан кейин Шукурри обориб опкелишлари аниқ...

— Шукур, — аста сўради Ўткир: — Бизга ишга ўтасизми? «Тошкент оқшоми»га? Яхши газета. Ҳозир жа папулярний бўп кетвотти. Редактор ҳам яхши киши.

— Раҳмат, — дедим. — Газетада чопиб-чопқиллаб ишлаш менга тўғри келмайди, Ўткиржон.

— Э, ёнимда ўтирасиз. Таҳрир...

— Раҳмат, дўстим.

Учқун бурилиб сўради:

— Радиода ишлайсизми?

— Э, йўқ. У ерда чопачоп... — Шунда сезиб қолдимки, дўстларимга жуда эркалик қилиб юборяпман: нима ҳаққим бор — бунақа биродарликни «суиистеъ-

мол» қилишга? Қанча ижодкорлар ишсиз юришипти. Кеча Машраб Бобоев ҳам иш сўраб келувди... Сенга тайёр иш таклиф этишяптию, ноз қиласан: чопа-чопа, югур-югур, дейсан... Нима, сени тахтта ўтқазиб қўйишлари керакми? Ёки нашриёт сенга шунчалар ёқиб қолганмиди?

Ана шу ўйлардан кейин ўз-ўзимдан уялиб кетдим. Юрагим сиқилди. Ва негадир йиғламсираётганимни сезган ҳолда уларга бирдан тавалло қилдим:

— Мени ўйламанглар. Илтимос қиламан... Учқун, Ўткир, Низомжон? Нима бўпти... Ўзим пиширган ош... Ўзим жавоб бераман. — Кейин фикрим равшан тортиб кетди. — Мен кетсам ҳам, барибир кимдир редактор сифатида ёзилиши керак-ку? Тўғрими? Нега энди бировни қурбон қилиб...

Учқуннинг энсаси қотгандек хўрсинди.

— Бу фикрингизга ман ҳам қўшиламан, Шукур. Ман қадрлайман мунақанги паступкани. Аммо шундай деб, кўкрагингизни тутиб бермоқчимисиз? Кўкракни қалқон қилиш — аҳмоқлик. Қалқон нега яратилган? Тўғрими гапим?

— Тўғри-ю... Тўғри-тўғри, Назаров. — Яна ялиндим. — Шу масалани қўяйлик... Ана, Пўстак бувамиз келдилар. Раҳмат... Сиз чой ҳам ичасиз-а, отахон? Раҳмат. Биз ҳам ичамиз... Низом, келишдикми?

Низом тумшайиб-ўйланиб турди-да:

— Ман ҳам сизнинг бу паступкангизни қадрлайман, — деди. — Лекин сизнинг бошқа иложингиз йўқ: бу ерда турсангиз, «Ўн саккизга кирмаган ким бор...»-ингиз ҳам чиқмай қолади. Ман биламан уларнинг нима қилишини. Сиздан олдин келганман бу нашриётга... Китобингизни чиқармайди — энг катта жазо шу сизга...

— Хўп. Ишдан кетишим керак... деб ҳисоблайсизларми? — дедим. Раҳмат. Мен тушундим. — Яна кўнглим бузилди: худдики буларга иддао қилаётгандек, булар... мени нашриётдан «ҳайдаётгандек» туюлиши — яъни, менинг бу хил гапларим уларда шундай таассурот қолдириши мумкинлигини, бу эса уларни ҳақоратлаши мумкинлигини ҳис қилиб, баттар фиғоним чиқди. — Шошманглар, шошманглар. Аввало, сизларга минг раҳмат...

— Бўпти. Олифтачилик қилманг, — деди Учқун. — Масалага реал қарашингиз керак, вассалом.

— Реал қарасам, майли, кетаман, — дедим.

— Кетишга кетасиз, — бирдан дўқ қилди Низом. — Биз сизни бу ерда талатиб қўймиймиз! Лекин иш... сиз маош олишингиз керак, дўстим. Китобингизни пули нима бўларди? Уйда хотинингиз бор, фарзандингиз...

— Ҳа-ҳа, — дедим-у, бўшашиб қолдим. — Кечирасизлар, мен бир ташқарига чиқиб келай...

— Бир йўла чойниям суриштиринг, — деди Учқун. — Мен чой ичмовдим. Бирга обед қиламизми деб келсам...

Мен йўлакка чиқиб, эшикни ёпдим.

10

Одамнинг хўрлиги келар экан-да: Қаҳҳор домла тўғри айтганлар. Солдат ўйламайди: чест беради. Гражданин ўйлайди, жамиятнинг онгли аъзоси ўйлайди. Бу жамиятта онгли аъзолар керакми ёки нима десанг, «хўп» деб турадиган миясизларми?

Э, ўргилиб кетдим сендай...

Сўнгра коридорда нари-берига юриб ўйлай бошладим: кетсам... Шунда нашприётдан ажралгим келмаётганини, университетни битириб, «кўз очиб кўрган» ишхонам шу эканини дилда қайд этиб, яна кўнглим бузилди.

Аммо дўстларимнинг фикри бир ердан чиқаётгани, улар фақат ва фақат менинг манфаатимни кўзлаб ўйлаётгани-гапираётганини-да, дилимда қайд этиб, нашприётдан кетишдан бошқа чора йўқлигига иқрор бўлдим.

«Балки шундан кейин ҳам мени чақиришар...» деб ўйладим-у, у ёғи аҳамиятсиз бўлиб туюлди. Сўнгра, дарҳақиқат, Низом ҳаётий гапни айтаётгани — бир жойда ишламасам, уйга уч-тўрт сўм маош олиб бормасам, ҳолимиз хароб бўлишига-да иқрор бўлдим: ахир, бу ердан оладиган ойлигимнинг ўзи зўрға етаяпти-ю...

Ичкарига қайтиб кирсам, Учқун... Ўлмас Умарбеков билан телефонда гаплашяпти:

— ...Ҳа. Истамийди. Ўлмас, сиззи танишларингиз кўп-у... Биламан-де... Ҳа, шўтда. Ана хўмрайиб қараб турипти. Хўп. — У телефондан узилиб: — Сизга салом девотти Ўлмас, — деди. Кейин яна унинг гапига қулоқ берди. — А-а, топдингиз. Журнал ҳам нашприётга ўхшаш жой-да... Ман бунақа нарсаларни билувурмайман-у, тахмин қиламан-де...

Нихоят, у: «Кутамиз», деб дастакни жойига қўйди. Менинг терим чиқиб кетган эди. Нима дейишни билмай кираверишдаги синиқ стулга ўтирдим.

«Нега мен ҳақимда мунча қайғуриши керак булар? — ўртаниб-уялиб ҳамда ўта ожизлик билан кўнглимдан ўтказдим. — Нимани ошириб қўйдим буларга? Кимман ўзим... Шунчаки бир дўст. Ҳали жуда унақа синашгаям бўлганимиз йўқ. Бирданига оғирлигим тушиб қолди буларга...

Тўғри, буни миннат қилишмаяпти... Қилишмайди ҳам! Улар эркакча иш тутишяпти, холос!

Мен ўзим мижровлик қиялман, шекилли... Оғир бўл, чида, Шукур...

Бир кунмас бир кун сенгаям гал келар... Яъни, булар учун нимадир қиларсан ахир...

Шу мулоҳазалардан кейин ўзимни анча босиб олдим-у, Учқуннинг Умарбеков билан... ҳа, нақ Ўлмас Умарбековга (мен ҳақимда) маслаҳат солгани ва, демак, унинг шу тобда нималардир қилаётгани — ўйлаётгани, эҳтимол кимлардандир мени ишга олишни ўти-наётгани миямга урилиб, беҳол тортиб кетдим.

Кейин ўрнимдан шарт туриб кетишимга сал қолди.

— Учқун Назаров, Умарбеков билан гаплашдингизми? — деб сўрадим.

— Эшитдингиз-у, — деди у луқмасини ютиб. — Келинг сомсага... Чой нима бўлди? Нега мунча изтироб чекасиз-а? Шукур, сиззи танимаялман...

— Энди, ўзим ҳам ўзимни... Мени маъзур тутасизлар, дўстлар. Кутилмаганда...

Низом қаддини роз тутиб қаради.

— Бунақа деманг. Буни кутиш мумкин эди. Хўп денг. Ўшандаёқ сезган эдик... А-а, балли, азизим! Энди чидаш керак. Бунинг устига биз яхши иш қивоммиз. Улуғ бир ёзувчининг ҳақиқатини чиқарвоммиз... Бир оғиз гап бўлсаям, майли-да, бунинг учун аввало сиздан миннатдормиз. Ўша гапни «кўшмийман» деганингизда нима дея олардик биз — Абдулла билан? Шунанга, азизим. Сиз мард ёзувчисиз... Энди бу ёғигаям...

— Шукур, — деди Учқун менга қия қараб. — Ўрнимга исми-фамилияси қўйиладиган редакторга юким тушади, деб андиша қивоссизми ҳалиям?

— Андиша қилмай қўя қолинг, — деди Низом яна ўзига ишонч билан. Шу ўринда (ўшанда) кўнглимдан кечган бир ўйни илова қилсам: Низомни бемалол га-

пириши, ҳазил-хузулниям ўринлатиши, дўстларига меҳрибонлигини билиб олгандим-у, унинг бунчалик теран фикрлаши, меҳрини қаҳрига жойлаб, мени — дўстини худди ўзининг бир жигари каби кўриб гапиришини биринчи бор эшитиб-кўриб туришим эдики, унинг демак, бу томонини ҳам кашф эттандек бўлдим; айна чоғда унинг дўқлари менга акс таъсир этмагани, аксинча — ёққани ва ғоят табиийлигини ҳис этдим; қолаверса, Учқуннинг қаттиқ-қаттиқ гаплари ҳам жилла таъсир этмагани («олифтачилик қилманг» дегани ҳам ўринли чиққани)ни идрок этиб: «Ҳа, чин дўстлар шундай бўлса керак... Ҳа, шундай бўлиши керак», деб ўйладим. — Шукур, ман сизга айтивомман, — деб яна нуқиб сўзлади Низом. — Андиша қилманг... — Кейин мийиғида кулимсираб, давом этди: — Сиз кетасиз. Қутиласиз... Боринги, етмиш фойиз қутиласиз гап-сўзлардан. Сизнинг ўрнингизга келадиган муҳаррирга, нари борса, ўттиз фойиз гап тегди. Мулоҳаза қилиб кўринг: «Нега муни киритдинг?» деса, «Ман билмиyman. Китоб тайёр экан», дейди. Китоб ҳақиқатан ҳам тайёр бўлди. Уни ўзгартириб ҳам бўлмайди. Контрольни листлари келдида, Учқун...

— Бўлмасам парво қилманг, — деди Учқун менга. — Иложи бўлса, ўзим исм-фамилиямми ёздиривордим.

— Ана, — деди Низом.

11

Шу пайт телефон жиринглади. Ўткир дастакни олди. Ёўшакни қулоғига тутди-ю:

— А-а, Ўлмас ака?... — дея сўрашиб кетди. — Ҳа, мана бу сурхондарёликнинг бошига ташвиш тушган экан, келиб ўтирибмиз. Ўзингиз бунини тинчитинг... — У трубкани менга узатди. — Гаплашинг. Манимча, хуш-хабар бор, овозидан сезилди...

Умарбековнинг шодон-ўктам овози вужудимни яйратиб юборди. Худди бир оғам, меҳрибоним гапирмоқда эди:

— Азизим?... Хафа бўлдингизми? Аксинча, хурсанд бўлишингиз керак-ку! Бўпти, бу ёғини телефонда гапириб бўлмайди... А? Барибир эшитадиган эшитиб турипти. Ўшаларнинг ҳурмати учун изоҳ бервомманда... Йўқ-йўқ, бошқа хонадан гапирвомман. Хо-

тиржам бўлинг... Энди гап мундай, азизим. Ёзиб олинг. Телефон... Ана шунга қўнғироқ қиласиз ҳозир. Иброҳим Раҳимга тушасиз... У киши жуда олижаноб инсон. Мард киши... «Гулистон» журнали ташкил бўлганини эшитгандирсиз? Ҳа-ҳа...

ИССИҚ ЖОН...

1

Учқун Назаровнинг «...жигар билан ҳазиллашманг», деган гапи ҳақ чиқди: «Жигар билан ҳазиллаш»ган бўлмасам ҳам, кўзим сарғайиб, мадорим қуриб қолаёзди.

Ниҳоят, нажот сўраб Анвар аканинг уйларига борган эдим, у киши ҳе йўқ, бе йўқ, ўткинчи бир мошинга босиб, адресини айтдилар. «Чийиллаб» қолдим:

— Анвар ака, унчалик бўлса, бир-икки кундан кейин ўзим бораман ўша касалхонага... Анвар ака, ахир мен «Гулистон» журналида ишляпман. Журнални буткул бошқача... Ахир, «Темур тузуклари»ни босмоқчимиз. Академия президенти Иброҳим Мўминовнинг мақоласиям бор. Аммо лекин Иброҳим Мўминов — валломат инсон эканлар... Темурни кўтариб қўйганлар... Бобур ҳақидаям мақола бермоқчимиз. Ахир, Пиримқул Қодиров Бобур ҳақида роман ёзиб қўйди. Аммо...

Анвар акам миқ этмай... мени юқумли касаллар шифохонасига топшириб кетдилар...

2

...Эртага — Янги йил.

Биз — эр-хотин маслаҳатлашиб, Янги йил байрамида нисбатан яқинда танишган эсак-да, тил топишиб, маслагимизда ҳам бирликни кўриб қолган дўстларимиз — Учқун Назаров, Умарбеков, Турғун Азизов (Низом билан Абдуллажон ҳақида гап йўқ) ва Ўткирни уйимизга таклиф этишни режалаган эдик.

Тўғри, ундай одамларни кутиб олиш осонмас. Шундай бўлсаям ҳозирликни имкон даражасида кўриш, ортиқча чиранмаслик ва ҳатто таклиф этганда ҳам шилқимлик қилмасликка (ҳар бирининг ўз плани бордир?) келишган эдик.

Қизик, Ўлмас Умарбековларнинг келишига негадир ишонардик. Анвар ака билан Ботирнинг ҳам...

Лекин Ботир Масковда...

Қисқаси, ниятимиз шу эди.

Яна бир гап: дастурхонимиз «ўртаҳол» бўлгани билан бошқа бир омилимиз уларга манзур тушувига ишонардик: арчамиз, ўйинчоқларимиз, тизим чироқчалар, соат 12 га бонг урганда — столдаги олмаларга қадаб қўйилган Бангол шамларини (Саида хизматдош ҳиндуларидан бир дастасини опкелиб қўювди) вишиллатиб ёндириб, шулар ёруғида қадаҳ уриштиришимиз...

Сўнгра иккимиз — эр-хотин «Гамлет» спектаклидан Офелиянинг жинни бўлиш саҳнасини ўйнаб бермоқчи эдик.

Ният ниятлигича қолиб кетди.

Энди хотиним, қизим, қайнонам у ерда... Мен бу ерда — тер ҳиди анқиб турган, дим палатада — ўксик нолалар, майда-чуйда гап-сўзлар орасида кутаман Янги йилни.

«Э, айтмоқчи, Тўғон бор-ку! — деб қолдим ҳаяжонланиб (йўлак адоғидаги яхлит дераза олдида турардим). — Ҳа, Тўғон (Режаматов) келади! Шундоқ ҳам кечалари девор оша хотини (Ширин Азизова)ни кўрган келади-ю, улуғ айём тунида келмасми? Демак, шеригим бор...»

Касалхонага тушган куни — шу учинчи қаватда — йўлақда кезинарканман, деворга тақаб қўйилган курсида ўтирган лимондек сап-сарик аёлга кўзим тушувди.

— Ў, Шукур ака, хуш кўрдик, — деган овоз чикди ундан.

— Э, Шириной?

— Ўша-ўша, — деди жувон. — «Мен ҳам эдим сендай, сен ҳам бўласан мендай», деган гапни эшитганмисиз?

— Нимайди?

— Сизниям сарингингиз юзага тепса, менга ўхшаб қоласиз. Лекин хурсанд бўлинг.

Мен буларнинг уйида бўлгандим. Ундан олдин Тўғонни Учқун Назаровнинг «Одамлар» ҳикояси асосида яратган фильмида бош ролда кўриб меҳрим тушган, кейин киностудия қаршисидаги чойхонада қаймоқлашиб қолгандик...

Шунда даволовчи врачнинг овозини эшитдим.

— Холмирзаев!.. Мумкинми бир минутга? — У кабинети эшигидан энгашиб қараб турарди.

— Хўп бўлади, — деб йўрғаладим.

Столи ортидан жой олаётган дўхтир:

— Марҳамат, — деди менга манглайи остидан тикилганча. — Ўтиринг. Кейин тўхтовсиз гапира бошлади: — Сиз тузалиб қолдингиз деярли. Печенингиз ас-лига қайтди. Қонийиз ҳам тоза бўлди. Лекин қувватийиз йўқ, Холмирзаев. Шунинг учун ётган жойингиздаям терлайсиз. Сизга қувват берадиган дорилар керак.

— Масалан?

— Плазма. — У саволимдан ҳайрон қолгандек қовоғини уйди. — Плазма-де. Ўша. Бизда йўқ, — деб бирдан зорланди. — Тутаб бўлганига анча бўлди. Лимит тугади. Пандагини беришади-де. Ҳар кварталга беришади. Ҳозир йил тутаб қолди. Сиз, сиз ўша дармон доридан бир-иккита олсайиз, бир-икки ҳафтадан кейин сизга жавоб беришимиз мумкин.

— А-ҳа. Жавоб берасизлар?

— Ҳа.

— А, уни, ўша дорини топса бўладими? Магазинларда борми ўзи? Сотиладими?

— Аптекаларда бўлади. Аммо, — деб синиқ жилайди, — ҳар кимгаям беровришмайди.

— Нимага?

— Шу-де. — Кейин ўзини эркинроқ тутиб давом этди. — Ўртоқларийиз кўп. Сиззи бўтга опкелган Анвар Мақсудов ҳам котга врач. Обрули киши. — Кейин менга тиниқ бир нигоҳ билан боқиб сўради: — Ўлмас Умарбеков — «Севгим-севгилим»ни ёзган ёзувчими? Кеча телефон қилувдилар. Тихий час эди...

Мен хўрсиндим.

— Бўлти. Ўша доридан топамиз энди... Фақат илтимос, хотиним келганда, уни қўйворишсин.

— Мумкин эмас.

— Раҳмат. — Курсидан турдим. — Бир жойга қўнғироқ қилиш... ҳам мумкин эмасми?

— Нега энди, мумкин. — У телефон аппаратини стол четига сурди.

Мен дадил бориб, трубкани кўтардим. Беихтиёр редакция («Гулистон» журналы)нинг телефон рақамини тердим. Ҳеч ким дастакни кўтармади: ходимларнинг

тушликка чиқишганини тахминладим. Кейин шитоб билан Умарбековнинг номерини тера бошладиму биров тирсагимдан ушлаб бошқаргандек ричагни босдим. «Бас, ўзингдан кетма. Ана буни — дўстликни суиистеъмол қилиш деса бўлади! — дедим ичимда гижиниб. — Нима бўлса, Умарбеков, Умарбеков... Ишгаям жойлаб қўйди сени. Диктор ўқимаган ҳикоянгаям гонорар олиб беради. Уят... Ошириб қўйганинг борми? Ҳа-а, Саидага айтаман... Уф, шу бечораям қийналиб кетди. Қишнинг кунда келади... Уф, Низомга айтсаммикан...»

— Кечирасиз, ўша плазма қиммат турадими? — деб сўрадим Дилоромдан.

У қандайдир қийналиб:

— Ростини этийми? — деди.

— Рости керак-да.

— Манинг... битта враччи бир ойлик маошига тўғри келади биттасининг баҳоси.

— Ў-ҳў! — Тарвузим қўлтиғимдан тушди. — Мен ўйлаб кўраман, — дедим.

— Мақсудовдан сўрий қолсангиз-чи?

— Нега, нега энди Мақсудовдан? — шундай дедиму врачнинг фикрини маъқул топдим. Аммо сир бой бермадим: — Дўхтир бўлганлари учунми? Ўзларигаям керақдир...

— Йў, — деди у ўзини орқага тортиб. — Ўттан ҳафта сизга юборган плазманиям ўша киши юборворган эдилар... Дарвозадан.

— Шунақами?

— Медсестра этмадими?

— Уф.

3

Йўлакка чиқдим. Юрагим сиқилар, қулқам тўлиб борарди. «Нега мунча олижаноблик қилади а, у одам? Мен нима қилдим у кишига?... У кишига Ботир дўст. Мен илова... — Ўксиб-хўрсиниб, яна дераза ёнига (борадиган бошқа жой йўқ-да) бордим. Юзим қизиб кетган, шундоқ ойнага босгим келарди.

Битта чекканимдан кейин анча хотиржам бўлиб, сабр қилишга қарор қилдим: ҳечкурса Янги йил билан табриклагани келишар ахир...

Шу пайт Дилоромнинг кабинети очилиб, ўзи чиқди. Ерга тикилганча яқин келиб:

— Узумми сокидан кўпроқ ичовринг, — деди. — Гуликоза... Бизда гуликозаям қолмаган. Яхши бўларди, гилосси, гилоснинг шарбати бўлса...

— Гилос.

— Ҳа.

— Ҳим, раҳмат. Ҳали-замон хотиним келади. Узумнинг шарбатидан кўпроқ опке, дейман. Гилосники топилмасов. Наъматакнинг шарбатини тополмади-ю...

— Тансиқ-де.

— Раҳмат сизга, синглим... Э, кириб келаётган Янги йил билан табриклайман!

— Сизниям.

— Омон бўлинг... Мен бу ерга тушганимда, анчагина қўрққан эдим.

— Билувдик.

Мен араб ҳикматини эсладим.: «Инсон уч нарсани унутади, ҳолбуки, унутмаслиги керак: биринчиси — туққан онаси, иккинчиси — ҳарф танитган муаллими, учинчиси — оғир хасталиқдан омон олиб қолган табиби».

Шуни айтиб, унга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлдимۇ кейинга сурдим: вақти келса айтаман. Ҳали беш-ўн кун ётаман-ку...

Шундан сўнг унга бош ирғаб, хайрлашганимни билдирдим-да, деразага юзландим. Сигаретдан янгисини тутатиб, ташқарини томоша қила бошладим. Эриниб қор учқунлар эди. Бутун пешинларда куннинг бирикки марта йилт этиб чиққани, кейин муз қотган йўлакларда юрган одамларнинг тойиб йиқилишларини палата деразасидан кўргандим (эрмакталаб бошқа беморлар ҳам кузатиб, кулишар эди), бу ҳолда ер бир хиёнатчи майдонга айланишини тусмоллаган чоғим... темир дарвоза томондан пилдираб келаётган бир қора чопони оёғи осмондан бўлиб қулади. Қўйнида китоблари бор экан, сочилиб кетди.

Китоб...

Палатага қайтиб кирдим. Беихтиёр эшик ёнидаги каравот қошида бир тўхтаб, бурчакка ўтдим: бу ерга тушганимда, кираверишдаги каравот — ётоғим бўлган эди. Кейин бир тилшунос тузалиб чиқиб кетди-ю, унинг бурчакдаги жойига кўчдим. Тепада дераза, ёруғлик мўл тушар эди.

Китоб — менинг эрмагим бўлиб қолганди. Айни чоғда редакциядош ўртоқлар юбориб турган ноёб ки-

тобларни ўқишга мажбур ҳам эдим: муҳарриримиз Иброҳим Раҳим (Умарбеков айтмиш — «олижаноб инсон, мард киши») ўта миллатсевар, халқимизнинг тарихи, унинг маънавий қадриятларини бошига тож қилиб юрган шахс ҳам эканки, биз ходимларга-да ана шу — шахсий ақидаларига айланган рояларни — бамисоли «Гулистон» журналининг «йўли» деб уқтирар ва бунинг ижроси бобида талабчан ҳам эдики, биз шу боис Марказий кутубхонадан (унинг директори Козимжон деган валломат йигитнинг ёрдамида) чанг босган, сарвайган, ноёб китобларни олиб ўқирдик.

Шу асно билимимиз ошиши баробарида журнал учун маълумотлар, мавзулар топардик. Кейин ишончли олимларга мақола «заказ» қилардик.

Шу ўринда бир ҳолни қайд этиб ўтишим лозим: жўрабошимиз айтган — «миллатнинг ғурурини кўтариш», ўзлигини танитиш борасидаги ҳаракат ўша 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошида, умуман, зиёлилар орасида уйғонган, ўта иймонлилари бу рояларнинг рўёби учун курашар эди.

Дарвоқе, (бу ҳам «курашувчилар»га мисол бўлар, мен дўстларнинг таклифи (ва талаби) билан нашриётдан кетганимдан кейин ўрнимга Машраб Бобоев келган, табиий, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат»ига муҳаррир сифатида унинг исми-шарифи қўйилган экан.

Ўша кунларда Машрабни ҳали у идорага, ҳали бу идорага чақириб «эзишар», Машраб уларга: «Нимаси ёмон бунинг? Мен ҳам онгли солдатман. «Доҳий» ҳам қайсидир асарида шундай деган», дея жавоб берар, биз билан учрашганда эса, кулиб, узун қўлларини учишга шайланган куш қанотидек кўтариб: «Жуда хурсанд қилдинглар-ку мени! Аввало, Қаҳҳор домла, сўнг — нашриёт, сўнг, Шукур, сиз кетиб, битта жўн ҳақиқатни тасдиқлашимга имкон бердинглар!» дер эди.

4

«Русский Туркестанский край»ни ўқиб ётганимда, шифт чироғи лип этиб ёнди. Кеч тушган эди. Китобни ёпиб, деразадан қарадим. Пастда ҳам чироқлар ёнган, кучайган қор фақат ўшалар атрофида ёнаётганга ўхшарди.

Яна йўлакка чиқдим. Баъзи касаллар халатта ўра-

ниб тентираб юришар, айримлари девор ёқалатиб қўйилган стулларда хомуш ўтиришар эди.

«Э, Тўғон келдимикан? Йўқ, ҳали эрта... Наҳот байрам куниям биронта ёт кишини қўйишмаса?! Ахир, бу ерда тузалиб қолганлар борку... Шунда мени сўраб хотиним ҳам келмагани бирдан таъсир қилди. — Ёмон бўлмасди, — деб ўйладим, ҳечқурса, юртдош укаларим Эркин билан Усмон келсайди... Ахир, эшитган бўлишлари керак: бир кам элик кун бўлди-ку?... Ҳа, майли. Улар ёш, давралари бошқа...

Йўлакда нарига-берига бориб келарканман, Янги йилни кимлар қандай кутишини тасаввур этгим келарди: уйда менсиз — файзсиз ўтади.

Дўстларим: Умарбеков... Яна Умарбеков деяпман. Ҳа, майли...

Улар балки бир жойда тўпланишар... Ҳа, бу байрамни ҳар ким ўзича кутиб олади: ҳали улар билан биргаликда бирон байрамни нишонлаганим йўқ...

Абдуллажон Қаршига кетган. Низом Наманганга...

Шунда номаълум кишиларни (келиши аниқ бўлган Тўғонни ҳам) кутиш ва ичикишдан кўра, бундай пайтларда қилиб ўрганган машғулотиб ёдимга тушиб, яна палатага кирдим: ё анави беморларни кузатаман — қани Янги йил арафасида, шу ҳолларида ўзларини қандоқ тутишар экан? Ёки китоб ўқийман ва ноёб фактлар билан мулоҳазаларимни қориштириб, маълум бир хулосалар чиқараман. Ёхуд кўзимни юмиб ётиб, бисотимдаги бирон сюжетни пиштаман.

Униси ҳам, буниси ҳам, учинчиси ҳам — бўлмади. Бўлгани — толғин асабларнинг натижаси — мадори йўқ кимсанинг тақдирига тан берган пайтдаги ҳолати бўлди: ухлаб қолибман. Кўрган тушимнияб эслолмандим, аммо қор бўрони, нотаниш шовқинлар орасидан аниқ эшитдим:

— Холмирза-аев!

Эшик оғзида — кифти бир томонга қийшайиб кетган пальтосининг ёқасида ҳам, қуюқ сочларида ҳам қор юқи бор, қорозхалта солинган тўрни осилтириб турган Тўғонбекни кўрдим.

— Турмайсизми-е, ўртоқ ёзувчи! — деб қалбаки дўқ қилди у. Кейин эшикка, йўлакка қаради-да: — Ҳозир, — дея менга юзланди яна. — Уят — шундай пайтда ётиш! — Бу ёқда — артистона дикломация қила бошлади: — «Одамлар» кутишяпти. «Севгим-сев-

гилим», деб келипти бири. «Йўлчивой» адашиб қолган экан, ўзим бошлаб келдим! Падъём!

Мен Тўғоннинг ҳар бир жумласиданоқ ким-кимлар келганини тахминлаб ўрнимдан туриб кетдим.

— Кечирасиз, Тўғон.

— «Устоз»дан кечирим сўранг!

Билдим: «Устоз» дегани — Учқун Назаров. Тўғонни илк марта шу Учқун ўзининг «Одамлар» ҳикояси асосида яратган фильмида ўйнатиб, ўзбек санъатида шундай актёр борлигини кўрсатган, Тўғон бунини ифтихор билан айтар ва Учқун Назаровни ҳаргиз «Устоз» деб атади.

Тўғон билан қучоқлашиб кўришдик. У музлаб кетган, биқинлари нам, тирсакларида ҳам қор бор эди.

— Йиқилдингизми?

— «Тўғон»дан ошолмагандан кейин йиқилади-да! — деди у. Тушундим: девордан ошолмаган, ўзи маст. — Қани, «ўн саккиз яшар» болага ўхшамай чиқинг!

Чиқсам... зина тепасида қўлида уч литрлик шишакадини кўтарганча ҳаворанг пальтоли, оқ шарф ўраган, бошида сувсар телпак — Умарбеков жиддий қараб турибди. Унинг ёнида барваста Турғун Азизов... Ҳа, Азизов иккита плазмани икки қўлида жонглёрдек тутиб, жилмайиб турибди. Ундан нарироқда Учқун Назаров бир даста шойи гулни осилтириб ушлаганча у ёқ-бу ёқларга режиссёр кўзи билан қараётибди.

Илдам борарканман, навбатчи врач кабинети эшиги очилди. Дилором чиққанини сездим. Аммо парво қилиш қайда... Улар қошига етдим-у, қандай кўришни билмай қолдим: мен — юқумли касаллар шифонасининг бемори эдим.

— Кечирасизлар.

— Мана, бу — гилоснинг соки, — деб узатди шисани Умарбеков кўзимдан кўзини узмай. Мен шисани олиб, четга қўйдим. Кейин у бирдан мени қучди-да, чаккамга совуқ лабларини тегизиб олди. Кейин ўзини тортиб: — Дурустсиз, — деди. Сўнг яқинлашиб қолган оқ халатли дўхтирдан сўради: — Қачон жавоб берасизлар бизнинг дўстимизга?

Паришонҳол тўхтаган Дилоромнинг сўзларида бир Учқун пайдо бўлди.

— Ўлмас ака? — деди. — Салом... Бу, бу дўстингиз тузалиб қолдилар.

— Биззи соғинтирворди бу.

— Яқинда жавоб берамиз.

Шунда Учқун қўлидаги гулдастани дўхтирга узатди.

— Бу сизга. Янги йилийиз муборак бўлсин, синг-лим... Олинг-олинг. Шукур нима қилади буним!.. Сизга деб олганмиз! Биттасини қоровулга бердик. Сотиб ичади.

Кулги бўлди-ю, Дилоромнинг кўзи Турғун Азизовнинг қўлидаги шишаларга тушиб, худдики Азизов уни кўрсатиб турибди-ю, бермайдигандек, қўл чўзди.

— Раҳмат. А-шу керак эди-да. Раҳмат... Сиз Турғун Азизов, а?

— Шундоқ, — деди Азизов бош ирғаб. Сўнгра олдинга босиб, бағрини очди. — Шукурчик! — Елкамга кетмон пешидек кафтларини тап-тап этказиб урди. — Яхши. Тузалибсиз... Илойи, бор касалингиз эски йилда қолиб кетсин.

— Ҳа, — деди Назаров кесиб. — Ҳеч касал бўлмасин. Биззи овора қилиб юрмасин. Қоровулгаям ялинтириб... Тўғрими, Ўлмас?

Умарбеков жим турар, ҳатто кулмас ҳам эди. (Унинг шу ҳолатини эслаб қолинг, ҳурматли ўқувчи!)

— Асорати қолмийдими, синглим? — деб сўради дўхтирдан. — Парҳез тутишга тутати.

— Асорати... ўзларига боғлиқ, — деди дўхтир.

— Сиз учун ичиш — тамом! — деди Умарбеков яна кўзимга тикилиб.

— Хўп, — дедим.

— Сиз учун ҳам биз ичиб турамиз, — деди Учқун.

— Йўқ, Шукурчикни тани манга, — деди Турғун Азизов. — Даврада ўтирмаса бўлмаса... — Шунда қўримизга Тўғон қўшилди. Унинг изидан оппоққина бўлиб қолган Ширин қўшилди. Кулишиб, бир-бировларини Янги йил билан қутлашиб, дўхтирни ҳам унутмасдан гапга тортиб туришди. Сўнг Турғун Азизов билагидаги олтин соатига қараб олди-да: — О, ўн бирдан ошипти-ку, Ўлмасхон? — деди.

Умарбеков ҳам шошиб соатига қаради.

— О, Шукур. Биз кетишимиз керак, — деди. — Уйда меҳмон бор.

— Анвар ҳам, Абдуллажон ҳам ўшатди, — деб илова қилди Учқун. — Биз уларнинг ҳам номидан вакил бўлиб келдик... Бу ёғига узр, Шукур.

— Яхши, яхши, — дедим мен. — Лекин сизларга нима дейишни билмайман.

— Деманг. Ичийизда турсин. Воқти келганда айтасиз, — деди Умарбеков. Сўнг дўхтирга таъвозе ва жиддият билан уқтирди: — Биззи дўстимизга яхши қаранг, синглим. Котта ёзувчи бўлади... Шукур, бўтдан чиққанингиздан кейин касалхона ҳақида битта репортаж ёзиб берасиз, радиодан берворамиз.

— Хўп-хўп, — дедим мен.

— Хайр, Шукурчик.

— Хайр, хайр.

Улар — учовлон пастга тушиб кетишди. Мен зина лабидан кузатиб турардим. Кейин тисланиб, Тўғон билан Ширинга қарадим. Кейин Дилоромга. Кейин атрофларга: деярли барча ётоқлардан беморлар чиқиб қараб туришарди. Шунда, ана шунда... ҳозиргина бу ер — анави учови билан — башанг кийинган машхурлар билан ғоят тўлиб турган эди-ю, энди бўшаб қолганини ҳис қилдим.

Ҳа, улар бошқа бир сайёрадан келган элчилар, бир неча дақиқа ҳузуримизда бўлишганди, холос.

Мен уч литрлик баллонни кўтармоқчи бўлувдим, Тўғон (раҳматли) дарҳол қўлимдан олди. Сўнг палатага опкириб, стол устига қўйди (ўзим ҳам шу маънода ишора қилмоқчийдим). Мен стаканларни унинг олдига сурдим.

— Қўйинг. Тост бу... Шундай тасаввур қиламиз, — дедим. Кейин халфамиз Зиганшиннинг такрор-такрор айтадиган гапини эсладим. — Бундай касал бўлиб ўтиргандан кўра, ташқарида жавлон уриб юриш ҳам яхши экан!

Ишонасизми, мен гилоснинг шарбатидан маст бўлдим. Тўйиб ухладим. Эрталаб укол...

Ўн кундан кейин менга жавоб беришди. Янги йил оқшомида хотинимни «шамоллаб қолган-ов», деб ўйлаганим рост чиқди. Лекин бошқа нарса — дўстларнинг Умарбековнинг уйида қадаҳ кўтаришлари, афтидан, орқароққа сурилган, негаки йўлда машина тийғониб, Янги йилни машина ичида кутиб олишибди.

Ушбу бобга шу ерда нуқта қўйсам ҳам бўларди. Аммо...

5

Низомжон телефон қилиб қолди.

— Шукур? Одаммисиз?.. Одам бўлсангиз, Абдуланинг ТошМИга тушганини эшитмадингизми?... Шу-

нақа бўп қолди. Ман сизни бориб кўрдингиз, деб ўйлапман... Ҳой, скверга чиқиб турар экансиз... Йўқ, эшикнинг оғзида туринг. Биз ҳозир борамиз...

— Ниҳоят, мен Низомнинг ёнида, Учқун, Умарбековнинг ёнида — «Волга»да кетиб бормоқда эдик.

— Тавба, тиш олдирган одамга: «Икки соат овқат еманг», деб айтишади. Абдулла муздек сув ичган бўлса...— тўнғиллаб сигарет тутатди Учқун.

— Жағи шамоллаган дейсизми? — деб сўради Умарбеков.

— Шу-да, — деди Низом.

— Анвар тўғри айтади. Биз ҳаммамиз ўзувизга бепарвомиз. Лекин ман шамолласам, қишнинг кунида ҳам водопровод тагига кираман. Сан кўр, ман кўр... Учқун сиз-чи?

— Ман шамоллаб бўп бўлганман, — деди Учқун. — Бурним ҳам ҳид билмийди. Ангинам ҳам йўқ.

Шундай кулишиб, ТошМИга етдик. Мошина ташқарида қолди. Биз тўртовлон пиёда жўнадик. Баҳор. Дарахтлар — кўм-кўк, бу касалхонанинг ичи боғ эмасми — ҳар томонимиз ям-яшил эди.

Олдинда бораётган Низомжон бирдан тислашиб кетди.

— Лаънати. Қўрқманглар, ўтиб кетади. Абдулланинг айтишича, «ТашМИнинг боласи» эмиш бу.

Рўпарамиздан бир мутант (одамсифат махлуқ) келарди. Ияги кўкрагига ёпишган, бир кўзи пешонада, бири чаккасида. Бўйи бир газдан ошмайди. Четланиб турдик. Ўтиб кетди у. Аммо орқасидан бир ўрис боласини етаклаб келаётган экан, боласи бу махлуқни кўриб, йиғлаб юборди. Отасининг кетига ўтгани, мутант ҳам ўтди. Ўрис бола олдинга интилди, у ҳам...

Шунда ўнг томондаги текис кузалган буталар орқасидан — яшил ўтлоқдан Абдулланинг шўхчан овози эшитилди:

— Бу ёққа, бу ёққа! — Сўнг кулиб кела бошлади. — Ўйнагиси келади-да...

— Ўйнамай ҳар нима бўлсин, — деди Низом Умарбековга тақлидан. (Умарбеков ўзимизгаям, кези келганда, «...пугни қилгандан кўра, ҳар нима бўлганингиз яхшийди», дерди.) Кейин бақирди Абдуллага: — Ташқарига чиқиб опсиз-ку?

Буталар орасидан ўтдик. Абдуллажон: «Э, овора

бўпсизлар-да. Ҳеч нарсамас. Шукуржон, яхшими? Ўлмас ака, ўтинг... Ҳе, Низомжонее...» дер эди.

Ўтлоққа адёл тўшалган, тарин иккита йигит бор экан, туриб қарши олишди.

Ўтиргандан кейин Умарбеков:

— Нима бўлди, Абдуллажон? Ман... биз жа хавотир олдик, — деди қовоғини уйиб. (Мен билан касалхонада сўрашгани ёдингиздами, ўқувчи?)

— Э, шу, кун иссиқ эди, Ўлмас ака, — дея сал-пал салланиб айта бошлади шоир. — Тишни олдирдим. Жағ тиш... Кейин Жуманиёз аканинг уйига борувдим. Халадильниқда «Тошкан суви» бор экан. «Икки соат овқат емайсан», деган эди дўхтир. Бу — овқат эмас-ку, деб сувни...

Кулиб юбордик. Умарбеков жилмайиб:

— Ҳе, афанди. Ҳар нима бўлганингиз яхши, — деди. Кейин яна жиддий тортиб сўради: — Шунинг учун бўтга келиб тушдингизми? Тўғрисини айтувринг.

Абдуллажоннинг чеҳрасини, ниҳоят, бир изтироб қоплади.

— Шу-у жағ суягига ўтиб кетган экан совуқ. Суяк шамоллаб, ҳимм, — яна юзи ёришди. — Ҳе, дўхтирлар ваҳима қилади-да... Парво қилманг, Ўлмас ака, тузалиб кетаман... Учқун ака, нимага куляпсиз?

— Бояги гапийизга, — деди Учқун. — «Сув ҳам ичманг», деб қўшиб қўйиши керак экан-де.

Абдуллажон яна яйраб кулди. Кейин:

— Бу ердаям кулгили гаплар кўп экан, — дея давом этди. — Палатада битта ҳамюртим бор. Бурни йўқ. Пучуқнинг пучури. «Ака, мана шу бурнимни кўтартмақчиман», дейди. Терисини кўтариб, тагига пластинка қўйишар экан. Ана шундан кейин уйланармиш...

— Унгача хотин тегмайди, демапти-да? — деди Учқун.

— Шу-шу. — Абдулланинг кулиши юқиб, биз ҳам роса хахоладик. Умарбековнинг ҳам чеҳраси очилиб:

— Шўрлик, — деб қўйди.

— Яна битта касал бор, — деб яна ҳикоя қила кетди Абдулла. — Қилтомоқ. Умуман, томоғидан бир нарса ўтмайди. «Тошкан суви»ям. Шунинг мана бу ерида, — шоир биқинига кўрсатди, — тешиги бор. Чўнтагида ҳамма вақт бир резина ичак юради. Кичкина варонкасиям бор. Овқат маҳали ана шу ичакни

қорнига тикади-да, оғзига варонкани ўрнатади. Кейин қошиқлаб овқат қуяверади. — Ўлай агар (Худо ўзи кечирсин, мен думалаб кула бошладим. Учқун ўша ҳолатни ўзида синаёттандек ҳаракатлар қилади. Абдуллажон давом этади: — Баъзида мана шу ерга чиқиб ўтиради. Зерикади. Портвейн олдиради. Ҳаммамизга қуяди. Кейин стаканини: «За наши здоровья!» деб бизники билан чўқиштиради-да, шундай варонкага қуйиб юборади. Кейин резинани суғуриб олиб, артиб, чўнтагига тикади. Палатага боради, қип-қизил маст. Лекин оғзидан ҳид келмайди.

Умарбеков ҳам ўзини тутолмай кула бошлади. Учқун Абдулланинг гапларини такрорлашга тушди.

Ниҳоят, Абдуллажон жиддий гапира бошлади-ю...

— Хўп, конкрет нима қилишадиган бўлди?

— Операция, — деди Абдуллажон синиқ жилмайиб. — Шу жағни очишади. Суякни тозалаб... Йўли бор экан Ўлмас ака.

— О... Лекин сизга қойилман, суягини тозалашади-ю, бунинг кулиб ўтиришини қаранг... Маладец... Хўш, биздан нима лозим.

— Уч-тўртта антибиотик.

— Есть!

Қайтиб келаётганимизда Умарбеков туйқус мошинани тўхтатди.

— Мана қаранглар, томоғидан ҳеч нарса ўтмаса, уни очишнинг иложи йўқмикан?

— Очишган, — деди Низомжон. — Ўтган гал келганимда (ўша касалниям кўрдим) овқат ўтказадиган жойини опташашган экан.

— Рак эканми? — сўради Учқун.

— Шунақа бўп чиқади-де.

— Худо ўзи асрасин бундай дардлардан, — деб қўйди Умарбеков. — Кетдикми?.. Шукур, биз келаси ҳафта Учқун билан Масковга кетивоммиз. Борсангиз, радиодан камандировочний тўғрилаб бераман. Ботирни кўриб келамиз.

— Ў-ў, — дедим. — Лекин мен ҳалиям каша еб, балиқ шўрва ичиб юрибман.

— Шукур ўзига кеп олсин, — деди Учқун. — Жигар, ўзингизга яхши қаранг.

— Ботир Зокировни сўраб қўйинглар, — дедим. — Истаса, ҳикояларини «Гулистон»да бердираман.

— Ман радиога бервордим, — деди Умарбеков. —

Э, дўстларим, соғ юрайлик-а? Кўпроқ нарса ёзиб қолийлук. Имкон қадар... Учқун, шунақаям тў-ўғриси-ни ёзишни истаб қоласанки баъзан, дунёга сирмай кетасан...

— Барибир яхши ёзясиз, — деди Учқун. — Шукур, биз Бутуниттифоқ ёш ёзувчиларининг Конференциясига борганда, масковлик танқидчилар Ўлмаснинг ҳикояларини жа мақташган эди. «Қуёшли» деб... Чиндан ҳам ҳикояларингиз — қуёшли, Ўлмас... Айтмоқчи, Ўлмас роман бошлади. «Одам бўлиш қийин» деган.

— О, қийин-қийин, — деди Низом. — Худди бировни ранжитиш учун бир сўз кифоя қилишию бировнинг кўнглини олиш учун минг сўз етмаслигидек.

— Яхши айтдингиз, Низом.

— Демак, мен ҳар биттангларни ишхоналарингга ташаб, радиога ўтаман.

Учқун — Учқун-да:

— Тўхтатинг, — деди ва биз — Низом икковлонга ҳам боши билан «чиқиш» ишорасини қилди.

Кейин Умарбеков «Волга»сини секин ҳайдаб кетиб борар, биз сигарет чекиб, орқасидан қараб турардик.

— Жа нозик йигит, — деди Учқун. — Эшитган нарсасини дарров тасаввур қилади.

— Лекин Ўлмас акани биринчи кўрган киши «серёзни» деб ўйлайди, — деди Низом.

ФАРҒОНА ЙЎЛЛАРИДА

1

Биз Фарғона водийсига серқатнов эдик: йилида, кам деганда, бир марта айланиб келардик...

Бу галги сафаримизга Ўткир (Ўткир Ҳошимов) сабаб бўлди: «Борийлук. Жа жонон йигит-де ўзиям! Мунақа райком секретарини кўрмагансизлар. Шукур, сизнинг Хуррам акангизга ўхшаб кетади...» деб ҳар гал ўтирганимизда айтаверди.

Охири (ўша Маҳмуд мўйловнинг чойхонасида ўтиргандик) ҳамма бир оғиздан унинг таклифини маъқуллаб қолди.

— Бўпти! — деди Умарбеков ҳам. — Эртага йўлга тушасизларми? Водилга, а?

— Нега «тушасизларми» дейсиз? — деди Учқун Назаров. — Қолмоқчимисиз?

— Э, сизлар маза қилиб юраркансизлар-у, ман радионинг чангини ютиб ўтирарканманми? Гап шундаки, манинг бир кунлик ишим бор. Иккинчидан, ман Йўлдошали билан келишиб олишим керак. (Йўлдош Сулаймон — Фарғона вилоят ёзувчилар бўлимининг мудири, «Фарғонанинг эрка ўғли» деб ном олган адиб дўстимиз.) Масковдан бир ўрис ёзувчиси келади. Ушани Андижонга обормоқчиман. Андижондаги тўғонни кўрмоқчи у. Ёмонмас, яхши йигит...

— Тушунарли, — деди Учқун Назаров. — Тошкентга келгандан кейин учрашар эканмиз.

— Шунақа деманг-да энди, Учқун. Мани билмийсизларми? Тош ёксаям сизларни топаман. Аввало, Водилга етиб бораман. Етиб боролмасам, демак, Фарғонадан топаман.

— Биз меҳмонхонадан жой олиб қўямиз.

— Шоҳимардонда тунашимиз ҳам мумкин, — деди Учқун. — Кўрасизлар, у одам бизга жавоб бермайди.

— Хўп, кўрасизлар-да, — деди Умарбеков. — Аммо ман сизларни топаман. Кейин ўзимиз қолган жойидан оламиз... Ўткир, сиз телефон қилиб қўярсиз.

— Албатта. Ҳозироқ!.. Учқун Назаров, қатдан жўнаймиз энди? — Бизниқидан. Ҳовлидан. Оқшом йигилиб борасизлар. Ёнғоқнинг тегида ётамиз. Тонгда йўлга тушамиз.

— Шунақа қилинглар... Учқун, аяга салом айтиб қўйинг. Ўлмас ҳам орқамиздан етиб боради денг.

Назаров салмоқ билан бош ирғади. Умарбеков, одатдагича, вақтлуроқ туриб кетди. Биз тўртовлон қолиб яна бир оз ўтирдик: Учқун, Ўткир, Низом, мен.

Тўртовлон ўша ерда нима тўғрисида гаплашганимизни ҳозир эсладим. Турғун Азизов ҳақида экан. Учқун жимжилоғининг тирноғини типпида бир бало қилиб ўтираркан: «Турғун эшитса, ғалати бўлади-де. Улар «қочиб кетипти» дейиши мумкин», деди. Биз Турғун Азизовга ушбу сафарни билдирмасликка беихтиёр қарор қилгандик: тўғрироғи, бу қарор бундан тўртбеш ой муқаддам Андижоннинг эски меҳмонхонасида қабул бўлгандек эди.

Десангиз, Тўлан Қўзибоевнинг («Табассум»нинг эски муҳаррири) тўйига бориб эдик. Кўпчилик. Ҳа, тўй ўтди. Биз Асакадан Андижонга қайтдик. Уч қаватли меҳ-

монхонадан жой олдик. Катта бир хонани беришди. Ўзимиз — тўрт-беш кишимиз: бир машиналик одам. Ўткир билан Низом поездда кетиб қолишган. Орамизда раҳматли Фани Расулов ҳам бор эди. Тўйда ҳориганмиз. Тўйиб ухлаш лозим. Аммо ухлашдан олдин шаҳар кўчаларини бир сайр қилиб келмоқчи бўлдик. Учқун, Умарбеков ва мен айлангани чиқдик.

Қайтиб келсак, Фани ака каравоти қошига суянганча мизғиб ўтирибди. Турғун Азизов бўлса, узун тушиб чалқанча ётиб... шунақаям хуррак отяптики, кўчагайм эшитилаётган бўлса эҳтимол. Биз учовлон тек туриб қолдик.

Кейин сайр вақтида очиқ дўконлардан олган улбулимизни столга қўйиб, тамадди қилдик. Турғун Азизов уйғониб кетиб, ҳеч нарса бўлмагандек даврага қўшилди. Кейин...ётдик. Ётдик, холос. Уйқу йўқ. Турғун Азизов хуррак отаётир.

Олдин Умарбеков туриб ўтирди. Кейин мен. Учқун Назаров ҳам пўнғиллаб туриб ўтирди. Фани Расулов бурчақдаги каравотда ётибди. Қўш ёстиқдан бирини қулоғи устига босиб олган. Қай биримиздир чироқни ёқдик. Турғун Азизов узун тушиб ётиб, шундоқ мириқиб ухляптики, ҳавасинг келади. Лекин ухлай олмайсан. У ухлагани қўймайди... Балконга чиқиб ўтирдик.

«Шунақа одати борлигини билардим, — деди Умарбеков. — Шунинг учун Иссиққўлга боргандаям Зухра билан коттеж олганмиз... Сиз-чи, Учқун. Бир хонада ётиб кўрганмисиз?» Назаров чаккасини қашиди: «Ётиб бўлар эканми...»

Соат учдан оша бошлади. Менинг бир кўнглим Турғун Азизовни уйғотиш, кейин у кишига: «Энди навбат сизга, ўртоқ Азизов. Анавиларга қаранг. Уларниям ухлашдан умиди бор...» дейишни ҳам ўйлардим. Бироқ булар — эски биродарлар эди: мен айтадиган гапни улар ҳам айтиши мумкин эди.

Айтишмаяпти, ҳатто ўйлашмаяпти, назаримда: демак, дўстларининг уйқусини бузгилари йўқ.

Мен виждонан айтаман: бунақанги меҳрибончиликни, нима десам экан, унчалик ҳазм қилолмайман. Бироқ начора: мен анави иккисини жонимдан яхши кўрардим, улардан ёшроқ эканим туфайлими — уларни ўзимдан ақлли деб билардим. Айниқса, Умарбековни. Бунинг устига Умарбековни орамиздаги энг маданиятли ёзувчи, деб ҳисоблардим. Бинобарин, шу киши

ҳам ҳеч нарса бўлмагандай балқонда чекиб ўтирибди экан, менинг орага суқилишимга нима бор...

Тонг отди. Турғун Азизов уйғондилар... Ана шундан кейин Умарбеков о-олди: «Ҳар нарса бўлганингиз яхши-е! Сиз билан бир хонада ётмийман, деб қасам ичувдим. Мана, қасамми бузганим учун жазосини тортдим. Нима дедингиз Учқун?» «Манинг гапим кечадаёқ пишган эди: энди ҳеч қачон, ҳеч қачон... Нима? Турғун ўзинг айт!» Турғун Азизов буларнинг сўзларини кулимсираб эшитаётган эса-да, жуда хижолат бўлганини сездим: у деди-бу деди: «Нега сув сепмадиларинг? Негача уйғотмадиларинг?»

Эртаси табиий, Турғун Азизов рулда (мошина Умарбековники эди), мен у кишининг ёнида, бошқалар орқада ухлаб келишар, мошина эса Тошкент сари ғизиллаб борар экан, Турғун Азизов таяин «уйқу»дан «хуррак»дан гап очиб, азият чекаётганини айтди. Сўнгра қандайдир изтироб билан тушунтирди: «Шукурчик, сиз билмайсиз. Урушдан кейинги йилларда ҳам ҳар хир ўғри, қаланғи-қасанғилар Тошқанда кўп эди. Маҳалламизда ҳар кеча бировнинг уйига ўғри тушарди. Ман — котта ўғилман. Ойим айтар эдилар: Болам, хуррак от. Қаттиқ хуррак отсанг, келган ўғри: «Бўтда эркак бор экан», деб қайтиб кетади. Хуррак отишни ўрган, жон болам», дер эдилар... Шунақа қилиб, Шукурчик дўстим, хурракчи бўлиб қолувдим. Лекин туртиб қўйилса, сув сепилса, ўзимми ўнглаб оламан, уйда билишади. Бўлмасам мандақа хурракчига хотин чидармиди?... Булар, энди, мани жа аяворишипти-де. Чакки бўпти... Сан мани аяма, Шукурчик, хўпми? Шунақа пайтда бемалол туртиб, қитиқлаб уйғотавер...»

Гапнинг қисқаси, икки кунлик сафарни Турғун Азизовга билдирмасликка қарор қилинганди. Шу оқшом Учқун Назаровнинг ҳовлисида ётилиб, эртаси тонгда жўналди.

Фарғона, Водил қайдасан!

2

Водил чинорлари...

Мен бу чинорларнинг таърифи ҳақида унда-бунда эшитгандим-у, мунақа баҳайбат, танасидан ўралаган шохлари орасида, лоф бўлсаям, улфати чор ўтиргудек чайласи бор аломатни... йўқ, тасаввур этмагандим.

Ахир, мен болалиқдан Бойсуннинг Беш чинори тагида лагерларда эсини таниган бола эдим. Сайроб чинорлари ҳақида ҳам эшитгандирсиз? Биттасининг қавагида бир замонлар болалар ўқитилган (демак, мактаб бўлган), сўнгра — қизил бурчак...

Аммо Водилнинг чинорлари — айрича бир мўъжиза экан. Шу ўринда бу ўлка одамларининг бир шинавандалиги ҳақида гапирмай бўлмас: чинор тагида денг, узун-узун столлар, яъни расталар. Расталарда турли нав гуручлар. Турли нав сабзилар ва турли нав пиёзу... ундай жойда — канорага илиғлик турли даражадаги гўштлар... Афтидан, булар ҳаммаси паловга аталган. Аммо шўрвабоп масаллиғлар ҳам сероб... Ҳу, ундай жойда — ўчоқлар, чойхона...

Марҳамат, кўнглигиз тусаган таомни пишириб енг!

Бизнинг Бойсун чинорлари тагида шамол изғийди. Қорамоллар соялаб ётади. Сайроб чинори остида ошхона-ресторанда ўриси хўрақлар. Кабоб бор. Аммо нархи осмонда.

Кириб-ўтириб-буюриб есанг е, бўлмаса йўлингдан қолма! Кўнглинг тусаган овқатни уйингда ерсан.

Ўткиржоннинг дўсти — шу туман фирқўмининг саркотиби шу атрофда айланиб юрган экан. Чорлаб келишди. Келиши биланоқ кулги-мутоиба бошланди. Ўзиям йигитмисан йигит экан: новча, келишган, оёғида хиром этиги бор. Аа-аттанглар бўлсин, номлари ёдимда қолмаган. Узр. Ҳолбуки, ана-мана дегунча «мен сизга айтсам» мазмунидаги сирли гапларга ҳам ўтиб олган эдик.

Эсимда: бизнинг Сурхондарёда Ҳайитбой Азимов деган вилоят котиби бўларди: у киши шу водийнинг фарзанди, тўғрироғи, андижонлик эдилар. Ака-укачилигимиз бор эди. Хўш, у кишининг бўлса, бир қусурлари бор эдики, яққол кўриниб турарди: бурунлари ўртача бақлажондан кичикроқ эди. Шунинг учун сурхонликлар котибни «Бурунбой ака» деб аташарди.

У киши, ишонинг, бу гапни эшитганда қаҳ-қаҳлаб кулаверардилар. Мабодо бу гап очиқ айтилмаса-ю, биронта томошабиннинг ўзича илжайиб турганини кўрсалар «Ҳа, нимага куляпсизлар? Айтсангиз айтинг, айтмасангиз, ўзим айтаман!» деб дўқ қилардилар. Кейин номларини эмас, лақабларини айтирардилар. Кейин кулги-е...

Одам ўзидан ўзи кула олса, ҳа, ўз устидан кула олса... вой, жудаям суюмли бўлиб кетар экан!

Ўша райком котиби худди шундай — ҳа, чиндан ҳам «жонон йигит» экан.

— Тўғри Шоҳимардонга борамиз! Йўлдошали ҳам қўнғироқ қилдилар. Улмас Умарбеков ҳам етиб келиши мумкин экан... Бу кеча қоламиз ўша ерда...

Котибнинг илк гапи (аскиядан бошқаси) шу бўлди. Кейин бизнинг мошинага ўтирдилар. Рулда Учқун Назаров. У кишининг ёнида ўтириб келган Низомжон орқага ўтди. (Низом ҳам — водийнинг фарзанди. Учқун ҳам шу тупроқ боласи: кейин Тошкентга бориб қолишган, улар йўлни бир-бирига кўрсатиб келишганди). Бизнинг орқамиздан котибнинг енгил «газик»и эргашди.

О, тантана қилиб жўнадик! Биласизми, ўша пайтларда аксари райком-ижроқўм раҳбарлари зиёдилардан, хусусан, ўқитувчилардан бўлардики, улар ёзувчилар билан суҳбат қуришни ёқтиришар, шундагина, назаримда, яйрашар эдилар: сиёсат ҳақида ҳам, «улуғ оғалар» ҳақида ҳам, «Бажарамиз, дўндираамиз»лар ҳақида ҳам очик гурунг бўларди: биларсиз, ёзувчи халқининг ичи ўпқон — унга ҳамма нарса кетаверади, оғзида эса ажойиб қулфи бор. Шунинг учунми, аксар раҳбарлар ёзувчилардан сир бекитмас, аксинча, дардларини айтиб бўшанишар эди.

Шоҳимардоннинг «Қирғизистон территориясида» эканини ўшанда билибман: чегарадан ўтдик-да, бир қисик кўз қирғиз бизни текширган бўлиб, котибга ўша кўзларини қисиб қўйиб, оқ йўл тилади. Кейин мен котибдан сўрадим:

— У ерда ўзбеклар яшайди, шекилли?

— Ҳа. Ўш томонларда ҳам, асосан, ўзбеклар яшайди, — деб кулди котиб.

— Нега мундай? Чегарада адашишганми?

— Халқ-ку адашмаган, адашмайди ҳам, — деб жавоб берди райком секретари. Аммо Масков нуқул адашиб юради. Билмадим, кимнинг фойдасига адашар экан. Ҳолбуки, бир халқ яшаб келган жойни бошқа халққа туҳфа қилиш ёки бунинг аксини қилиш, менимча, анча ноқулайликлар туғдиради.

Бир оз муддатдан кейин қаҳ-қаҳ отиб кулиб юбордик: котибнинг гаплари аламли гаплар эди.

Сўнгра, Ўш томонда Бобур тарафидан қурилган бир саройни ўша ерлик қандайдир нодонлар бузиб ташлашган экан... XVI аср ёдгорлигини бузиб ташлашган...

Хайрият, бир андижонлик йигит бундан хабар топиб, ўша саройнинг барча ғишларини ўзининг уйига ташиб, устини ёпиб қўйганмиш... Котиб бу ҳикояни айтаётганда овози олиниб қолди: кимларнидир сўқди, санлади...

Табиий, биз унинг гаплари тагидаги гапни уқиб борардик. Ниҳоят, «чегара мавзуси» кичрайиб қолди. Илло (уни босиб кетадиган) Туркистон... тилга олиниб, умуман, Ватанимизнинг гўзаллиги ҳақида сўз бошландики, гурунгимизда жаннатдан чиқиб келган меҳмон бўлганида ҳам айтилаётган сўзларга бакор келтирар эди: ахир факт рўпарангда турибди!

Гўзаллик қаршингда, ортингда, ўнгу сўлингда... Пироварди, биз Тошкентдай жойдан ана шу гўзалликдан баҳра олайлик деб келдик-да: Ўткиржоннинг дўстлари қилиб юрган таклиф — шунга баҳона бўлди.

Яшасин Ўткир! Яшасин котиб! (Ай, исмлари нимаиди? Шу-да...)

3

Мақсадимиз — Шоҳимардон манзараларини тасвирлаш, ё уни бошқа гўзал гўшаларимизга қиёслаш бўлмагани учун бу ҳақда гапни мухтасар қиламан: бора-бора бир оқ бино (дам олиш уйи экан) яқинидан ўтаётганимизда кўчатзорда ўтлаб, кўчатларни ҳам, демак, важиб юрган беш-ўнта сигирлар кўринди-ю (биз эътибор этмагандик...) туман котиби бирдан кимларнингдир яқин кишиларини сўка кетиб, машинани тўхтатди.

— Сизлар бораверинглар, Ўткиржон! Мен орқаларингдан етаман! — деб пастта тушди. Кейин орқадаги машинага қараб бақирди: — Ҳей, Топиболди, сен буларни бошлаб бор! Машинани қолдир... — Кейин бизларга қараб-синиқиб кулди. — Подачи бўлишгайм тўғри келади. Бу ёғига кечирасизлар.

Бизлар бир балолар деб қолдик. У кишининг ҳайдовчиси Назаровнинг ёнидан жой олгач, машинани тепаликдаги олмазорга бошлади. Биз котибни мақтаб, бундай пайтда «секретарь бўлгандан» кўра — «секретарнинг шопири бўлиш» афзал эканини айтиб, яъни, Топиболдига «қилиқ қилиб», уни ўзимизча, фаросат бобида камситиб, хуллас, олмазорга ораладик. Тоғ жойда битган мевали боғларнинг кўриниши бошқача бўлади-да: япроқларга гард қўнмагандек, олмалар... олмалар эса яқинда ёғиб ўтган ёмғирда ювинган-чайин-

гандек: жудаям тиниқ-да! Тикилиб қарасанг, афтинг кўринадигандай!

Ниҳоят, хас-хашаги ғилдираклар тагида эзгиланган йўлаксимон йўлдан юриб бориб, бир кенггина жойда тўхтадик. Қаршимизда иккита барваста, қишлоқформа йигитлар туришар, тисланишиб машинага йўл кўрсатмоқчи бўлишарди.

Котибнинг ҳайдовчиси ҳам машинамиздан чиқди-да, четланди. Кейин улардан нималарнидир бақириб сўрай бошлади. Улар тайсаллашиб, қаёққадир ишора қилишаркан, Учқун Назаров машинани таққа тўхтатди. Боши билан «тушинглар» ишорасини қилди. Биз учовлон ҳам тезгина тушиб олдик. Майдон кенггина бўлгани билан машина айлана олмас, тисланиб-илгарилаб, бир амаллаб жойлашиши мумкин эди. Гапнинг тўғриси айтсам, йигитларнинг ҳаракатларини тушунолмасдим, аммо Учқуннинг зўр шофёрлигини билардим: машинани ўз билгичларича жойлаштиришади. Четга чиқиб сигарета тутатдик.

4

Шунда барзанги йигитлардан бири Учқун Назаровга:

— Орқага бермайсанми, эй шопир?! — деб бақирди. — Наза-ад! Стоп!

Учовимиз ҳам бир-биримизга қарадик. Эътироф этаман: Нозим ёзувчи бўлмаса ҳам, орамизда сезгирроқ, эҳтиёткорроқ, айтиш мумкинки, тадбиркорроқ эди.

— Оббо, — деди. — Бу азамат яхши гап қилмади-ку... Учқунга қаранглар, Учқунга.

Қарасак, ҳаққатан ҳам Учқун ўзгарган: бизларга босиқ қовоқлари остидан тикилиб турибди.

— Эй, шопир, олдинга бермайсанми энди! — деб яна ҳалиги азамат бақириб қолди-ку!

Юракларимиз «шув» этиб кетган эса-да, қаҳ-қаҳ отиб кула бошлаганимизни сезмай қолдик: қизиқ-а, баъзан уч киши ҳам, беш киши ҳам бир масала ё ҳаракат ҳақида бир хилда ўйлашади ва бир хилда муносабат билдиришади.

Назаров «Волга»ни шунақа суриб-сакратиб жилдирдики, бир азамат олмани қулатишига оз қолди. Кейин маторни шартта ўчириб, ташқарига чиқди. Эшикни қарсиллатиб ёпиб, ҳалиги барвастага:

— Бўлдимми? Энди кўп шақилламанг, — деди.

Барваста, назаримда, сал ҳайрон қолди. Гап маъносини тушунмади ёки ўзича тушунди-да, биз уч «оғайни ботирлар»га қараб:

— Қани, марҳамат қилинглар, — дея ўнг томонимизни кўрсатди. У томонда — йироқда қоратоллар кўринар, тагин — стол-стулу гилам, ёстиқлар ҳам кўзга ташланарди: ҳа-а, ўша ерда ўтирар эканмиз. Дарҳақиқат, толлар ортида бир-иккита одам қораси ҳам кўриниб қолди. Табиийки, пиширилаётган таом ҳиди энди пайқалди... Табиийки, йўл босиб, бор бисотини ҳазм қилиб бўлган ошқозонлар ғимирлай бошлади, ниманидир талаб қилаётир.

Биз беихтиёр ўша томонга жилган эдик. Неча қадам босдик — билмайман, Низом билакларимиздан тутиб шартта тўхтатди.

— Эшонни кутайлик. (Учқун Назаровнинг аёли Дилбархоним эрини эркалаб — «Эшон» деб атар, Низом эса бунақа гапларни илиб олиш ва такрорлаб лаззатланишни яхши кўрарди.)

Ҳа-я! Сергак тортиб бурилдик. Эшон... Учқун Назаров жойидан жилмаган, қўлини орқасига қилиб, олма шохларига тикилар эди. Шунда («Оббо!») бояги барзанги азамат тагин:

— Хў шопир! Кейин томоша қиласан, ука. Юринг-юринг, — деб қолди.

Учқун Назаров унга сумрайиб тикилди-да:

— Хўп-хўп, — дея ғарибона бош эгди. Сўнг ерга тикилганча келаркан, кесакни тепивордимми-е, ердан кесак олиб олмага отдими-е... Ишқилиб ғазабини сиртга чиқариб кела бошлади. Биз икки қадам босамиз — тўхтаймиз, уч қадам босамиз — тўхтаймиз. Охири у — Назаров (ҳаракатимизни сезиб турибди): — Бораверинглар, боровуринглар, — деди жеркиниб.

— Бўлмади. Тўхтанглар, — деди Низом.

Тўхтадик. Назаровга қараб турибмиз. У олдимизга келди-да, башараларимизга энсаси қотгандек тикилиб, ўтиб кетди. Ке-етди. Тўғри толлар остидаги ариқ бўйига етиб чўнқайди. Қўлларини чая бошлади. Биз хўрсиниб, зимдан ҳалиги азаматга ола-ола қараб, албатта, уни ичимизда сўкиб, дастурхонлар қошига етдик.

Кейин нима бўларди: биз ҳам қўлларимизни ювган бўлдик. Кейин анави полвонларнинг фавқулодда артис-

тона манзиратлари-мулозаматларига бўйсуниб, ерга солинган гиламдаги кўрпачаларга ўтирдик. Оёқни узатиб...

Йигитлар ҳам пойгакда чўккалашгач, қўлларини фотиҳага очишди. Биз ҳам очдик-у...

... Учқун Назаров ариқ ёқасида ярим белидан юқорисини қандайдир орқага солиб, атрофга нописанд назар ила қараганича сигарет чекарди.

— Учқун? — деди Низом.

— Учқун ака, — деди Ўткир.

— Назаров, чарчадингиз, дам олинг, — дедим мен ҳам.

Шунда денг, ҳалиги азамат ҳам... уф, яна ўз гапини қилди:

— Келсангиз-чи, э, шопир ака!

Учқун ялт этиб қаради: кўзларидан Учқун учди.

— Биринчидан у сизга «ука» эмас, — деди Низом полвонга. Иккинчидан...

Полвон Низомнинг гапини бўлди.

— Биз учун шопирлар — ука-да, меҳмон... — Шунда уни кайфи борлигини пайқадим ва хаёлимдан ўтди: «Бизни кутишгаётган экан. Ҳамма нарса бор. «Ке, эликтадан қилайлик», деб қолишган-да. Бу — табиий ҳол...»

— Бўпти, — деди Низом ундан кўз узмай. — Қани ўрнингиздан тулинг, ўчоқбошига боринг...

— Тулинг-тулинг, — деб юборди Ўткир ҳам.

Мен унинг жағларига тикилдим: жа тинмас экан-да... Жағлариям ўзи йўлбарснингми жағини эслатар экан: кенг, тўртбурчак гиштдай келади. Тагин, олдинга чиққан. Шунинг учун манглайи ортга кетгандек кўринади. Демак, нимага ўхшаб кўринади. Ўзи кечирсин, орангутанга... Азамат шерикларига бир-бир қаради-да, секин туриб, гиламдан чиқди. Яланғоч оёқларига рангсиз калишларини кийиб, ариқ бўйига борди. Кейин жаҳл билан у ёққа ҳатлаб ўтди.

Бу ерда қолган иккиси тагин қўлларини фотиҳага очишди. Бизлар ҳам. Учқун Назаров энди стол ёнидаги стулда оёқларини чалиштириб ўтирар, тол шохлари орасидан чумчуқ инини қидираётгандек бўйинини қийшайтириб, тепаларга қарар эди. Ниҳоят, фотиҳа ўқидик. Кейин, шофёрларни «ука» деб ўрганган полвоннинг шериги биз билан ҳол сўраша бошлади:

— Саломат? Саломат...

Фарғона водийсига дастлаб келган пайтларимда бу ерлик кўп йигитларнинг фақат биргина сўзни айтиб сўрашишларига ҳайрон бўлган эдик: «Саломат...» «Саломатмисиз?» деганими, ё «саломатман» деганими? Кейин хотинимнинг она юрти Марғилонга борганимда Йўлдош Сулаймон ўша ерда яшайдиган журналист Тошқўзи Муллаев билан учраштирган, бу инсон бизнинг Сурхондарё вилоят газетасида ишлаётганида, менинг илк ҳикояларимни босмага тайёрлаган — устозлик қилган эди; гап орасида шогирд мақомига тушиб, шу бир «саломат...» сўзидаги маъно ҳақида сўрадим. У киши кулиб: «Шукуржон, Сурхондарёда «Шуйтиб» деган сўз бор-а? — деди. — Ана шунинг маъноси нима? Шундан топиб олаверинг. Шуйтиб — шундай қилиб, «саломат...»нинг маъносини ўзимча англаб олган эдим.

Полвоннинг шериги саволига жавоб мен ҳам:

— Саломат, саломат, — деб қўйдим.

Мен Низомни сезгир дейман. Ўтқирда... ўлгудек қитмирлик ҳам бор: асарларидаги юмор қалай? Табиатида бор-да унинг... Йигитнинг саволига жавобимни тинглаб турган экан, ҳадемай менга «Саломат» деб лақаб қўйди: лақаб ҳаммас, шунақаки, «Саломат... сўзини шундай ишлатадики, унга ялт этиб қараганимни билмай қоламан. У бўлса, ҳеч нарса бўлмагандай гапини давом эттиради. Кейин ўртада қаҳ-қаҳа «ёрилади...»

5

Шунақа кулги бир-икки бор такрорлангач, Учқун Назаров зерикдими, ишқилиб, бизга бир муддат хўмрайиб қараб турди-да, аста қўзғалди. Келиб, келиб... шофёрнинг ёнига таппа ўтириб олди. Биз ҳовлиқиб қолдик.

— Назаров бу ёққа ўтинг. Учқун, мана, ёстиқ ҳам бор экан... Оёқни бу ёққа узатиб ўтирсангиз...

Котибнинг шофёри ҳам бизга эргашди:

— Домла, тўрга ўта қолинг.

— Йўқ, бўлади шу ер, — деди Назаров чимирилиб, тагин тол шохларига қараркан. — Бизга бўлади шу ер ҳам... — Кейин қидириниб ҳайдовчидан сўради: — Окамиз қатта кетдилар?

Ҳайдовчи сўроқни ўзича тушунди:

— Ҳозир етиб келадилар. Домодихди фермаси бор, лекин қаровчиси йўқми дейман...

— А-ай, — деди Назаров қўл силтагандек қилиб. Кейин ариқнинг бош томонида — салқинда ёнма-ён қўйилган уч-тўртта буклама каравотни кўрсатди. — Ўтда ётса бўладими?

— Э, домла, ўзлари учун... сизлар учун опкелиб қўйганмиз. Бемалол дам оласизлар...

— Бўлмасам ман дамимни олволай. Қайтишда яна шопирлик қиламан, — деди-да, эшон ўринларидан туриб кетди. Биз бақрайиб қолдик. У киши тўғри бориб, каравотлардан бирига чўзилиб ётдилар.

Жудаям хит этдик-е, жудаям. Нозим таом пиширилаётган томонга қараб сўкинди. Ўткир ундан қолишмайди. Менинг кўз олдимга эса полвоннинг нуқул чоркунж ияги кўринади... Оқибат, котибнинг келишига кўз тутдик: у киши даврага қўшилгач, Учқун Назаровни тортади барибир. Хечқурса, ўша одамнинг ҳурмати учун ҳам очилиб ўтиришга мажбур бўлади: шу билан ғашлиги тарқаб кетади... Мен шундай ўйлардим. Назаримда бошқалар (Ўткир билан Низомжон) ҳам.

Йўқ: котиб келдилар ҳам, яна ҳазил-мутойибалар бошланди ҳам — Назаровнинг чехраси очилмади. Тўғри, у — зукко киши, ўзига яраша андишали инсон: бировларнинг йиртиғини кўриб кўрмасликка олишни ҳам билади...

Аммо бу гал...

Ичимлик қуйилаётганда, Назаров:

— Ман ичмийман, — деди-да, бемалол туриб кетди. Биз билардик, ўрганиб қолгандик биродаримизнинг феълига: оғзидан чиққани — нарх, деганларидек — битта гапирар ва мумкин қадар уни (агар гапи ҳаракатта доир бўлса) амалга оширарди. Пироварди, бизга Назаровнинг шу феъли ёқарди ҳам...

Мен Низом Комилов билан Ўткир Хошимов номидан айтолмайман. Бироқ менга шундай характер ёқади... Қолаверса, бундай характерда мен шахснинг кучини сезаман.

Шунга қарамасдан, ҳа, шунга ҳам қарамасдан Учқун Назаров билан очиқроқ гаплашиш умидида бир баҳона ила ўрнимдан туриб, унинг изидан кетдим. Фаҳмимча, райком котиби ҳам ҳайрон эди; бекорга Назаровнинг орқасидан тавалло қилгандек: «Бу кеча қоласизлар-ку?» деб қолмади...

Учқун шом сояси туша бошлаган олмазорга ора-

лаган сўқмоқда хотиржам қадам ташлаб бораркан, менга бир қаради-ю, тўхтамади. Мен орқага бурилиб, даврага қарадим. Ҳаммаси тикилиб туришган экан. Ўткир билан Низом: «Боринг. Гаплашинг», дегандай қилишди. Кейин котибга юзланишди: энди гап нимадалигини унга айтиб беришади, албатта. Кейин нима бўларкан?

Мени Назаровнинг ўзи билан гаплашиш «ўзига тортарди», илдамлаб унга етиб олдим.

6

Назаров тўхтаб, башарамга тикилди. Мен қийна-либ-қийшайиб, савол-жавобни аралаштириб гапира бошладим.

— Нима бўлди ўзи, Учқун Назаров? У одам — бир тўпори экан... Тушунмади, холос. Ҳали истасангиз, уни чақириб...

— Нима? Нима дейсизлар, нима? — деб юборди Назаров.

— Энди, сиздан узр сўратиш... ҳам мумкин. Агар жудаям ўтиб кетган бўлса...

— Унинг мандан узр сўрашининг манга нима кераги бор! Чихать хотел я на него! — У аста бурилиб яна кета бошлади.

Унга яна эргашдим.

— Назаров, биздан бирон нарса ўтдими? Ўтган бўлса, айтинг. Биз узр сўраймиз сиздан...

— Эндими?

Унга ҳайрон бўлиб қараб қолдим.

— Нима «энди кеч бўлди», демоқчимисиз?

— Ҳей, Шукур. — Менга ростмана ўгирилиб, тик боқди. — Ўшатда, ўша ерда нега мошинадан чиқиб нари кетдинглар? Нега мани кутмасдан жилвординглар?

— А-а. Аммо-лекин ўшанда хато қилганмиз.

— Ана. Сизлар, — кўрсаткич бармоғини силкитди, — ўзларингни ўйладинглар...

— Вой, нега?

— Негалигини ўзингиздан сўранг. Негалигини сиз биласиз-да... Ишонасизми, Шукур, — дея титраб давом этди. — Ман Ўткирдан бўлмасаям, Низомдан бўлмасаям — сиздан куттандим. Сизни «нозик қалбли дўстим», деб билардим. Сиз ҳам уларга қўшилиб кулдингиз... Улар аскияга олишди...

— Энди, кулмасдан бўлмай қолди-да ўзиям, — дедим. — Анави галварс уст-устига сизни «шопир» деб турса... Кулгили-да! Лекин онт ичаман, сиз ҳам кулворасиз, деб ўйловдим ўшанда. Э, бир бегона ҳам куларди...

— Сизлар... бегонамасдинглар, — деди-да, яна сўқмоқ бўйлаб кетиб қолди.

Мен даврага қайтдим.

Дўстларим сергак нигоҳ-ла менга тикилишар, райком котиби ўчоқ бошида экан — шу пайтда ўтиб келди. Мен уларнинг ёппа барака саволларига елкамни қисиш билан жавоб бердим. Котиб қўлидаги хивични (хивичи бор экан) ариққа отворди-да, «Ўткиржон, ҳозир...» дея Учқун Назаров кўринаётган томонга кетиб қолди. Низом хўрсинди, Ўткир пиш-кириб:

— Вей, шунчалик таъсир этдими, а? — деди. — Низом, ўлинг, кулмасангиз бўларди...

— Воҳ, кулмаган одам гапиряпти! — деди Низом. Мен қатдан биламан, мунақа бўп кетишини. Лекин, — у «Родопи» сигаретидан бирини олиб, жаҳл билан тутатди, — кўнглим сезувди...

— Шунақа жуда иззатталабликлариям бормиди олдин? Сезибмидингиз, Низом? — деб сўрадим. — Сизчи Ўткир? Баъзан сизлар эшон билан кўпроқ ўтириб қоласизлар, баъзан мен... Лекин мен сира ўйламовдим, мунақа...

Уларнинг бири ҳам саволимга жавоб бермади.

— Тавба, ичган десанг — ичмаган, — деди Низом ва менга чакчайиб (мен стулга ўтира қолгандим) қаради. — Шуни бир ичирайлик... А, Ўткир? Бир йўлини топинг... Мақташ бўлса, мен бошлаб бераман. Шукур, нима дейсиз?

— Барибир бир йўлини қилиш керак. Бунақада қон бўлади одам, — дедим.

Ўткир ҳам сигарет тутатди.

— Қанақа артистлик қилсак ҳам, сезади!

— О-о, режиссёр, — деб қўйди Низом.

Шунда Ўткир кула бошлади.

Халқ артисти унвони билан табриклаганимдаям шунақа... хафа бўлувди...

Низом ҳам қиқиллаб кулишга тушди. Мен ҳам... Кейин мен ҳам Учқун Назаровнинг тагин қайси пайтларда шунақароқ ранжигани ва кейин қандай бўлиб

аслига қайтганини ўйлаб эслай бошладим: калламга ҳеч нарса келмади.

Келмади-ю, бошқа бир мулоҳазага бордим: «Дўстингни кўнглини топиш учун ўйлар экансан-а? Ажаб... Унинг ранжигани — сениям дилгир қилар экан... — Шунда чуқур ҳайрат ила Турғун Азизовнинг меҳмонхонада чўзилиб хуррак отаётганию дўстларининг уни уйғотмасдан балконда чекиб ўтирганлари эсимга тушиб кетди. — Во-оо... Ана гап қаерда! Шошма, биз ҳақиқатан ҳам дўст бўлиб улгурдикмикан? Дўстлик деганлари шумикан ё? Тўғри, идеал дўстлар ўтган... Уларнинг олдида бизлар майда одамлармиз. Аммо бутунги куннинг... ўзига хос бир гуруҳ ўғлонларимиз: Турғун Азизов — ундоқ, Ботир Зокиров... Учқуннинг ўзиям — чакана истеъдод эмас...»

Хаёлим сўнгсиз туюлар, бироқ уни давом эттим бор эди; аммо Водилнинг фирқўм саркотиби билан биродаримиз Учқун Назаровнинг қўлтиқлашиб кулишиб келаётганларини кўриб, хаёлларим учди, лабларим тиржайди.

Дўстларим қатори мен ҳам ўрнимдан турдим. Шунда денг, қайси гўрдан фаросатли бир кимса тегишли нуқтани босиб, тепамиздан ўтган симдаги чироқларни ёқиб юборди.

Олам мунаввар бўлиб кетди.

7

Кузатганмисиз шундай ҳолни: масалан, эр-хотинлар бир нарсанинг устидан уришган бўлсалар-у, уларни яраштиришгандан кейин, агар ўша эр ҳам, хотин ҳам эсли бўлишса, кейин ўша жанжалга сабаб бўлган нарсани тилга олишмайди. Мабодо тилга олиб қолишсами...

Улуғ мезбонимиз билан азиз дўстимиз қўшилишгач, иш қимиздан бошланди...

— Мен сизларни соғинганман, — деб тез-тез гапира бошлади саркотиб. — Ўткиржон, ишонинг! Шунинг учун ҳар икки куннинг бирида сизни безовта қилар эдим... Аҳ, Умарбеков, Ўлмас ака! Учрашишни қанчалар орзу қилардим. Йўлдошали адаштириб кетгано-ов! — кулиб давом этди у киши. — Сизни бўлса, Учқун ака (у киши ҳаммамизни — «ака» деб мурожаат қиларди), «Одамлар» ҳикоянгизни ўқибоқ

яхши кўриб қолганман. Қандай тиниқ асар! А, Ўткиржон? Қанча гаплашганмиз... Ўлмас аканинг «Севгим-севгилим»и...

— «Одам бўлиш қийин» деган романи ҳам чиқяпти «Шарқ юлдузи»да, — деди Учқун Назаров. Оҳангига эътибор бердим: анча хотиржам, аммо шунчаки ахборот учун айтгандек туюлди. Кейин денг, менга ҳам қия қараб олиб: — Мана Шукуртой ҳам роман ёзди. «Сўнгги бекат», — деди. Дедида, пешанаси тиришди. — Лекин менга «бекат» сўзи сингмийди. Ясама сўзга ўхшайди.

— Нега, — деб (савол аломатисиз) эътироз билдирди Низом. — Менимча, топилган сўз. Бор сўз... Ҳали, бу ўзлашиб кетади. Бизда расм бўлмаганда. «Астанопка» деб ўрганиб қолганмиз.

— Может быть, — деб елкасини қисиб қўйди Назаров. — Лекин Қаҳҳор ҳам «бекат» сўзини ишлатмаган.

— Шарт эмас, — деб қўйди анчайин гапни айтгандек. Ва сездим: Назаров менга кинояли жилмайиб қўйди.

Котиб... давра кўрган йигит:

— Лекин қирғизларда бир сўз бор, — деди. — Бекет. Тотордаям бор. Туркий сўзда.

— Албатта, — деди Низом ва котибдан табассум ила сўради: — Ўткирнинг «Нур борки, соя бор»ини ўқидингизми?

— О, — деб чордана қуриб олди бош котиб. — Яшанг, Ўткиржон! Отангизга раҳмат...

Шунда билдим ва ишондимки, Ўткир Ҳошимов бекорга бу райком котиби билан дўст тутинмаган экан: адабиётни севар экан бу инсон, қадимиятдан ҳам хабари бор экан...

Шундан кейин Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» асари тилга олинди, ўзининг келмаётгани боис... йўлга қаралди. Кейин бу асарнинг чиқиш жараёни ҳақида гап кетди-ю, Назаров бизга таниш самимият билан саркотибга:

— Мен асар чиқаришни ҳозир ҳам билмийман, — деди. (Энди унинг нима ҳақида гапириши ҳам аён, илло шу нарсани такрорлашни яхши кўрарди, чамамда.) — Рост, ишонвуринг. Биринчи китобимми, мана, Шукур билан Низом чиқаришган. — Кўрсаткич бармоғи билан бошмалдоғини бир-бирига яқин қилиб кўрсатди. — Шунча китоб бўларди мен берган ҳикоя-

ларим. Булар қаттиқ туриб: «Бошқа ёзганларингизни-ям обкеласиз!» дейишди. Ман опкелиб бервомман, булар китобга киритвотти... Кейин билсам, нашриётда план деган нарса бўларкан...

— Арзийсиз-да, Назаров, арзийсиз. Ҳикояларингиз анақароқ бўлганда, китобингизни мун-ндоққина қилиб чиқариш ҳам қўлимиздан келарди, — деди Низом.

Кулги бўлди.

Эркин нафас оляпмиз.

8

Шунда ҳали айтганим — қайта ярашган эр-хотин уришига сабаб бўлган нимарсани яна тилга олишсам, деганимда ўша воқеа содир бўлди: бояги барзанги азамат кетмаган экан, бунинг устига саркотибдан гап эшитган эканми (кейин билсам, у саркотибнинг қандайдир жияни, ҳали ариққа отворган хивични олдинроқ ўшанинг елкасига туширган экан), тагин ичганими — нима бало, ариқнинг у бетидаги тол остидан бўкириб йиғлагани эшитилиб қолди-ку!

Олдиниға ҳайрон бўп қолдик. Кейин сўзи эшитилди!

— Узр сўрайман, Топиболди ака-а. Мен улуг меҳмонни хапа қилиб қўйибма-ан...

Топиболди уни судраб нари кетди. Саркотиб эса ўрнидан учиб туриб, ариқдан ҳатлади. Биз қаттиқ ҳижолат ва изтироб ичида қолдик. Учқун Назаров эса қўли билан коптокни пастдан отворгандек қилиб:

— Туринглар. Бўт бўлмади, кетамиз, — деди.

Одатда, биз унинг бу каби кескин қарорларига қарши чиқмасдик, аксинча: унинг бунақа тарзда гапириши — айни кўнглимиз изҳори бўлиб чиқарди.

Ҳозир...

— Неудобний бўлар дейман, — деди Низом титраброқ.

— Ўзи келсин, ўзи келсин, — деди Ўткир ҳам жаҳд билан. — Кейин бир гап бўлар... — Сўнгра Учқунга гина назари-ла қаради. — Бу одамда нима айб?

— Айб кимда-кимдамаслиги, мени қизиқтирмайди энди! — деди-да, Назаров ўрнидан турди.

— Ўтиринг, — дедим мен қўзғалишни, ҳатто хаё-

лимга ҳам келтирмай. У менга тепадан тик қаради. — Ўтиринг, илтимос, — деб кўрпачага тап-тап урдим. — Мунча тегма нозик, тилла узук бўлиб кетмасангиз... — шундай дедим-у, қаттиқ кетганимни сездим: бироқ бўлган иш бўлган эди. — Тўғрида, ўзингизга ярашмайдиган қилиқларни қиялпсиз.

— Сиз манга ақл ўргатвоссизми? — иттифоқо хотиржамлик билан сўради у.

— Бу — ақл ўргатиш эмас, бу ... фактни қайд қилиш, холос, — дедим.

— Бўпти. Бас қилинглар, — деди шунда Низом ва ғойибдан... Ўлмас Умарбековнинг нимадир деб зарда қилгани эшитилгандек бўлди: худо ҳаққи, шундай туюлди. Мен дарҳақиқат жим бўлишни маъқул билиб, бошимни эгдим.

Аммо Назаровнинг тепадан тик қараб турганини сезиб турибман, Ўткир ҳам орага тушди:

— Келяпти. Кулги бўлмайлик... Учқун ака, беш минут ўтиринг. Илтимос.

Учқун Назаров «сизни сўзингизни олдим», дегандай чуқур хўрсиниб ўтирди. Лекин жойига эмас, стулга. Саркотиб бояги шахдида ариқдан ҳатлаб ўтиб келди.

— Ишдан ҳайдавораман ипосни... Қаерга борса, жанжал чиқаради. Манинг номимни сотиб юради... Қариндошлиги борда аблахнинг... Домоддихда ошпаз эди. Аҳмоқ бўлиб чақирибман экан. Мана, натижаси... Кечирасизлар энди, Учқунжон ака... Ўткир, беайб парвардигор дегандай, а?

— Йўқ-йўқ, хижолат бўлманг, — деди Назаров фавқулодда босиқлик билан. — Мен тушунаман... У йигит содда экан. — Ошкора жилмайиб қўйди. — Соддалик қилди-е... Мен ундан жиччаям хапамасман... Аксинча, у ўзининг сўзини айтди, ўзининг муносабатини билдирди. Он — личност. По — своему.

— Уф, хайрият-е, — деди саркотиб юраги устига уриб қўйиб. — Қани, ўзим битта соқелик қилай... Ҳой, кабобдан обкелинглар! Тезроқ! Жигаридан...

— Бизга жазиям бўлаверади! — деб бақирди Низом саркотибни қувватлаб.

Ўткир котиб дўстига дилдорлик билдирди:

— Балки мен қуярман шу гал... Нима дедингиз, Учқун ака? Менинг гапимни ҳеч қайтармайдилар-да. Мана бу Шукур бўлса, романимнинг номини ўзгартиришгача боради. Э, саломат... — Аммо шишани Низом

олган эди. — Ҳа, майли, сизнинг қўлингиздан бўлса, қўлингиздан... Аммо биринчи пиёлани Учқун акага узатасиз...

Табиий, бу икки дўстимнинг, қолаверса, саркотибнинг ҳаракатлари Учқун Назаровнинг кўнглини олиш учун бўлмоқда, айтиш чоғда, майдалашиб кетмоқда ҳам эдикки, мен ўртада жиддийроқ гап бўлиши-айтилишини истай бошладим.

— Хўп, — дея пиёлани олди Учқун Назаров. Сўнг кўрпачага тушиб, чордана қурмасдан — оёқларини ёнига узатиб ўтирди. — Ман ҳозир Шукурнинг битта устозини эслаб қолдим, — дея давом этди. Юраги қинидан чиқай деди: «Бу — ўша Учқунку... Мен ўзим нотўғри тушундим, шекилли. Мана, ҳозир мен ҳақимдаям дуруст гапиради: илло ўқитувчимнинг мақташи — мени мақташи билан тенгмасми?» — Мана шўтда ўтирган ўртоқлар — ҳаммамиз Шукурри юртига борувдик. Домласи — сиздек райком секретари экан. Жа адабиётнинг шинавандаси экан... Ҳаммамизга ёққан, а, Ўткир?

— Жуда! — деди Ўткир. — Қассоблик ҳам қўлидан келаркан... Исми нимайди, Шукур?

— Хуррам ака. Холиқов, — деб жавоб берди Низом. — Шукурга адабиётдан дарс берган. Машқларини кўриб бераркан...

— Ҳа, — деб тасдиқлади Назаров. — Ўша кишини эсладим... Яхши-да бизда район ҳокимлари сизлардек адабиётнинг қадрига етадиган бўлишса. Ҳим, зарил ишларини қолдириб — бизларни кутволиб, тагин ҳар хил азиятлар чекиб...

— Ҳай-ҳай, манинг бошим осмонда ҳозир! — деди саркотиб. — Фақат Умарбековнинг келмаётгани...

— Ўлмас — жа маданиятли йигит, — деди Учқун. — Алдидиган одати йўқ унинг.

— Тостти давом эттиринг, Назаров, — деди Низом.

— Шу-де. Ишларингиз ривожидан келсин. Кам бўлманг, ока. Мана, Ўткир туфайли танишдик. Районингиз билан ҳам танишармиз. Вақтимиз бўлса...

— Эрталаб Иордон отага опчиқаман, — деди котиб. — Ҳам саёҳат, ҳам тижорат дегандай... Ўткиржон, сизлар туфайли биз ҳам бир зиёрат қилиб қолайлик авлиё отамизни. Ёлғиз ўзимиз чиқсак, гапсўз...

— Бўлти. Эртагача — худо пошшо... Шунақами? —

деб сирли кулимсиради Назаров ва шартта ичвормоқчи эди — биз идишларимизни узатишга улгурдик. Чўқиштирдик.

Кабоб келди.

9

Бир-бир сихдан оларканмиз, котиб Ўткирдан сўраб қолди:

— Ўша райком секретари... уйида сўювдими қўйни?

— Уйида! — деб деярли хитоб қилди Назаров. — Молхонасидан чиқариб сўйди. Ўзи боқар экан.

— Мен... насиб бўлса, эрта уйга кириб ўтасизлар, — деди котиб. — Мен дала жой яхши деб... — У қўлидаги сихни шартта товоққа қўйди... — Сизлар — замонамизнинг олди одамлари. Сизгир, тўғрисўз инсонларсиз. Халқни ўйлайсизлар...

— Сиз ҳам халқни ўйлайсиз! — деб кесди Низом ва бизни хижолатта солиши мумкин бўлган «мавзу»дан қутқарди. Буям кам экан: — Қолаверса, сиздай раҳбарларнинг таъсирингиз дарҳол билинади... Адабиётнинг таъсири... нафи демоқчиман, кечроқ билинади. Мана, масалан, ўзингизда...

— Бу хўжаликнинг раҳбари ўртоғим бўлади, — деб атрофга қаради котиб. Кейин кулиб юборди-да: — Ўткиржон, ҳаммасини тушунасиз-ку! — деди. — Дўстларингиз ҳам билишади... — Кейин Учқун Назаровга қараб тушунтирди: — Республиканинг ҳамма ерида аҳвол шу, одат шу, талаб ҳам шу: яъни райком-ижроқўм аппаратида ишлайдиган деярли ҳар битта раҳбарга ўша хўжалик ўша раҳбарни обслуживать этади...

— Отангизга раҳмат, — деди Ўткир.

— Ҳим, шундайми, Шукур? — дея туйқус мендан сўради Учқун Назаров.

— Худди шундай, — дедим. — Менга бу гапни обком секретари айтган эди. Ҳайитбой Азимов.

— О, обком секретари!

— Насиб бўлса, таништираман.

— Раҳмат.

Низом менга зимдан қараб олди. Ўткир ҳам қаттиққина тикилиб қўйди: сезди ул дўстларим ҳам — Назаровнинг менга «қитмирлик» қилаётганини: балки нописанд қараётганини... Мен чидашга мажбур

эдим: бу инсонни ҳурмат қиламан, бир-икки оғиз гапини кўтарсам кўтарибман-да. Қолаверса, унинг қаттиқ-қурум гаплари ҳам очиқ ва бегараз бўлади.

Бироқ шу ерга келганимиздан бери бир-икки марта ўзимни туюлмайд қолдим: шу ҳол унинг гашига тегди, шекилли... Энди бу ёғига оғирроқ бўлиб ўтиришим керак: ахир, Назаровнинг асаби бузилган; котиб уни қўлтиқлаб даврага олиб келаётганда, унинг кайфи чоғдек эканини кўриб, ўзимиз ҳам енгил тортган эдик. Бироқ ўша ондаёқ тилга чиқмайдиган бир андиша уни шундай кулишга мажбур этгани, ўзини бемалол тутишга (орадан ҳеч нарса ўтмагандай) мажбур этганида англашилари эди: яъни Учқун ўзининг хафа бўлганига анави барзангининг ҳурмат билдирмагани сабаб эканини ошкор қилиши — ўзини ерга уриши билан тенг эканига ақли етарди...

Ана шунинг учун ҳам кейин у йигитни, ўзича, оқлаган бўлди: «личнос» деб...

Табиий, Назаровнинг дарди ичида — дарди бизнинг ўшанда қилиб қўйган хатойимизда. Ва менинг бир-икки оғиз гапирворганимда эдики, менга қилаётган «тағдор» гаплари ўшанинг таъсири — беихтиёр чиқиб кетмоқда эди.

Демак, аҳвол шу тарзда давом этар экан, орамингда бир тўқнашув бўлиши мумкин...

10

Хайрият, бу ерда бўлмади...

Йўлдамиз.

Водилнинг раҳбари Шоҳимардондан чиқаверишда — мелиса постида қолди. Ўткирни қучоқлаб хўп ўпди. Раҳмат айтди. Мен билан ҳам самимий хайрлашди. Низомжонга: «Сиз ҳам ўзимиздан экансизку? Жа, ширин йигит экансиз», — деди ва яна келиб туришини илтимос қилди. Низом кулиб: «Манда эс борми? Шундоқ гўзал жойларга қақирасиз-у, келмайманми? Буларни кутмасданам келовураман...» деди. Ҳоким (бугунги тилда) Учқун Назаров билан алоҳида хайрлашди, ўтган айрим гап-сўзлар учун алоҳида узр сўради; бу ўтириш ҳисобмаслигини, яна бир қақиражаги — энди, ўзи машина юборажагини айтиб қолди. Ёнида «газик» машинаси, шофёри ва ўша қисик кўзли мелиса. Қандайдир қийналиб, ғамгин бўлиб,

хижолат ичра қолди: бироқ ночорлиги ҳам аниқ билиниб турарди.

Илло, бизнинг бу ерда тунаб қолмаслигимизни (тунаб қолишимиз ҳам мумкин эди!) ичида фаҳмлаган экан: анча уринди қолдириш учун. Бироқ йўлчи-шофёримиз Учқун Назаровнинг: «Йўқ, дўстим. Кетишимиз керак. Тошқанда ишларим кўп, «Қўқон воқеаси» деган катта фильмми сценаристи келиши керак, — дегач, айтган мана бу гапи масалани узил-кесил ҳал қилди: — Лекин булар қолиши мумкин...»

«Нега сизлар билан бирга қайтмади? Ахир, Водил йўлда-ку?» деб ҳайрон қолишингиз мумкин.

Ҳа, келиши мумкин эди. Биз чиндан ҳам Водилни босиб ўтамиз. У киши... Ўлмас Умарбековни кутиб қолди: «Келса, ман бўлмасам, қандоқ бўлади?»

Вассалом.

Нима ҳам бўлиб (ҳис қиламан: Ўткир билан Низомнинг турткиси-ла) Назаровнинг ёнида ўтириб қолувдим... Ҳа, майли. Бўлар ишлар бўлди, буёғи синди.

Айтишим ўринлики, Учқун Назаров ичган пайтларида ҳам рулга ўтирдими, бирдан хушёр бўлиб кетар, назаримда, айниқса, шундай маҳалларда у машинани қоидали қилиб ҳайдар эди. Ҳа, шу тобда эсимга тушди: «Шукур, яқинда бир тўйга аямларни оборувдим. Маниям қўймасдан ўтқазишди. Отар... бошланиб кетди. Ғашимга теккан одамми ёмон кўраман-де! Биттаси қитмирлик қилди. И-ичвордим. Энди, уйга қайтишим керак. Начора? Чикдим йўлга... Уйга етиб келганимни биламан. Машинани орқаси билан юргизиб, гаражга киритганимми ҳам. Биласиз, профессионал соғ шопир ҳам у гаражга машина киритиши қийин. Кири-тибман... тонгда уйғониб кетсам, сиденьеда ўтирибман, эшигим очиқ. Ташқарига чиқиб, машинага қарайман. Қиличдек бўлиб турибди. Шунақа бўлди», — деган эди.

Хуллас, шофёр Назаров етарлича «спиртли ичимлик истеъмол» қилган эса-да, «Волга»сини бемалол ҳайдаб борар, бизнинг кўнглимиз хотиржам эди.

Табиий, йўлда қаршимиздан келаётган енгил машиналарга зеҳн солиб қарардик: Умарбековмасми-кан?

Шу тариқа гурунгимиз дўстимизнинг яқинда чоп этилган «Одам бўлиш қийин» асарига кўчган; асар-

нинг бош қаҳрамонини ҳам, кўпгина «хом ашё»сини ҳам Умарбеков шу водийдан олганини яхши билардик, яъни асарда тасвирланган мактабда — Йўлдош Сулаймон ҳам ўқигани, қисқаси, асарга материални Йўлдошали ёрдамида йиққани ҳам бизга маълум эдики, энди Умарбековнинг у ёзувчи билан юриши — фақат масковлик меҳмонни кутволиш тараддуди ила боғлиқмаслигини ҳам ўзимизча тахмин қилиб борардик.

— Ўткир, ҳали ўтиришда... асаримнинг номини Шукур ўзгартирмоқчи бўлди, дедингизми? — дея сўраб қолди Учқун Назаров.

— Нима? А-а! — деб кулди Ўткир Ҳошимов. — Ўзгартирди-ю, фойдасига ўзгартирди. Манга таклифи маъқул тушди Шукурнинг. Тагорнинг «Нур ва соялар» деган ҳикояси бор экан. Ман билмасдим. Шуни эслатди. Ўхшаб қолмасин, деб ўзгартирдик...

— Яхши, — деди Назаров ва менга қия қараб олди. — Шу роман устида Жонрид Абдуллахонов билан сўкишиб қолгансиз-а?

— Рост, — дедим жонланиб. Ва орадаги суҳбатимиз қандайдир табиий изга тушаётганидан мамнун бўлиб, гарчи ўша «айтишув»ни Ўткир ҳам эшитган бўлса-да, худди тўйга борган нотиққа сўз берилгандек ҳикоя қила кетдим: — Жонрид аканинг романи бор эди. Қўлимда «Борса келмас»нинг биринчи китоби. Лекин бўш эди... Муҳокамадан кейин қайта ишламаганди. Мен муҳокамада ёзувчининг материал излаш учун Қорақалпоққа боргани, кимлар билан учрашмагани ҳақида яхши гапиргандим. «Шу масъалада Жонрид акага ҳавасим келди», дегандим. Аммо бадий томони...

— ... Чатоқ эди.

— Шундай... Бу гап ҳам айтилганди муҳокамада... Қисқаси, Ўткиржон «Нур борки, соя бор...»ни обориб қолди. Ўқидик. Табрикладик. Шампанини ҳам ичдик. Назаров, журнал дегани бир ўпқон бўларкан: ютаверади. Зоҳиргами, Тоҳиргами топширдим романни. Бирга ишлаймиз-да улар билан...

Назаров қандайдир хўрсинди. Мен гапни қисқа қилишни уқдим. Уқдим-у, гашим келиб кетди: ахир, бунақа — журналнинг ички иши ҳақида гапирганда, унинг «анатомияси» ҳақидаям изоҳ бериш лозим-да: Назаров эса бу томонларни билмайди.

— Қисқаси, Ўткирнинг романи «Борса келмас»дан олдин босиладиган бўлди. Муҳаррир Мирмуҳсин ака ҳам рози...

Ўлгур Низомми, Ўткирнинг шайтони тутдими — кулиб юборди бири, кейин иккинчиси қўшилди.

— Бўпти, — деди Учқун бирдан. — Орқага ўтиб ўтиринг, Шукур. Низом, олдинга ўтинг!

Мен машина тўхташини кутмасдан эшикни очган эдим. О, қанийди, иложим бўлса, ичкарига кирмасам: ночорлик курсин... Ўткирнинг ёнига кириб, муштдек-кина бўлиб ўтирдим: хўрлигим келди... Нима ёмонлик қилдим бу одамга?

Чидаеттанимми бунга сабаб? Ёки ўзини... Умарбековдан ҳам «олди адиб» деб ҳисоблайдимиз? Модомики, шундай деб ўйласа ҳам... олижаноброқ, камтарроқ бўлиши керакмасмикан...

Бу нима қилиқ?

«Мен сени ёрим десам, ўзгада кўнглинг...» Ҳе, хум-пар Шукур! Хаёлпарастга ўхшаб қолдинг...

11

Энди денг, эшон жанобларининг Низомжон билан гурунгини эшитсангиз эди.

— Низом, Фарғонанинг йигитлари жа ажойиб бўлади, а?

— О, сўраманг, — дейди Низом. — Мана, биз Фарғонадан чиқиб кетиб расво бўлдик.

— Нега энди унақа дейсиз? Йў-ўқ, сиз — жуда нозик қалб йигитсиз. Ман инонаман: сиздан яхшигина прозаик ҳам чиқарди, Абдулладай шоир бўлмасангиз ҳам, муңдайроқ бўлардингиз... Аммо «ички конституциянгиз» бунга йўл бермади. Ёзувчи, шоир бўлмасдан ҳам яшаса бўлади, деддингиз.

— Энди, бўлаяпти, — деб минғирлади Низом. — Сизлар билан, Абдулла билан фахрланиш ўзи манга кифоя қилади. Асарларингни ўқисам, роҳатлансам...

— Сиз — яхши дўстсиз.

— Худо кўп кўрмасин.

— Ўткир! Райком ўртоғингиз тугун солгандай бўлвди. Ҳалигисидан бўлса, малол келмаса, жиндақ қуйворсангиз... Шукургаям қуйинг, жа ўйланиб ўтирибди. Адабиётнинг ўйи битмайди... Ҳеч ким унинг тегига етгани йўқ, Тўғрими?

— Тўғри айтасиз, Назаров, — дедим. — Лекин мен ичмасам дейман.

— Нима учун?

— Уни-муни ўйлаб олгим келяпти. Мен турмушда кўп хатоларга йўл қўйиб юраман. Шу сафар давомида яна қандай хатолар қилганимни бир ўйлаб олмоқчиман...

— Бўлди энди, Шукур, — деб жеркиди Низом.

— Манг, — деб биқинимга қаттиқ туртди Ўткир. — Олинг! — Кўз қисиб юборди. — Гастинсага боргандан кейин эрталабгача ўйлаб чиқасиз. Ўзим сизга хуррак отиб бераман... Нима, хурракчи битта Турғун Азизов эканми! Олинг. Биз ҳам қолишмиймиз... Хонадан дод деб чиқиб кетмасангиз, Дўмбироводди берганим бўлсин!

Мунақа беозор, гўзал ва беғубор гапларга кулмай бўладими, биродар?

Кулги эса губорларни кўнгилдан кўтариб юбораркан, кейинги гап-сўзлару онлар бошқача руҳда кечадигандек бўларкан: бу алдамчи, тотли ҳолат ўзига маънодош ҳолатларни ёдга тушираркан. Дўстларни билмадим-у, менинг ёдимга шеър-қўшиқ тушиб кетди.

Қарабсизки-и, (бировнинг бошпанасида эканимни унутиб) овозимни бор бўйи қўйиб, ашула айтаётирман:

*Мени расво-о қилодур бу,
Бу кўнгил-дур, бу кўнги-ил.
Хору расво қилодур-е,
Бу кўнгил-дир, бу кўнги-ил...*

Низомжон ҳам қўшилди: унинг ҳам ўзимиз қатори овози бор. Кейин Учқун... Учқун Назаров ҳам жўр бўла кетди. Ўткир бўш тарелкани чертиб: «Дод! Оканг айлансин! Саломат... Саломат бўлинглар!» деб қўяди.

Йўлда ГАИчилар тўхтатишидан ич-ичимда хавотирим бор эди. Йўқ: тўхтатишмади. Номердаги «ТН» ҳарфлари таъсир этдими, машинанинг бир маромда бораётганими — қараб-қараб қолишди. Назаримда, ўша кезлар ГАИчилар у қадар қаттиққўл эмасди. Бундан ташқари, Тошкент шаҳар номерли машиналарни кўпда тўхтатавермасди: ҳурматданми ё «пойтахтнинг шопирлари қондани билади. Бошни қотиради», деб ўйлашармиди, ким билади.

Эсон-омон меҳмонхонага етиб келдик. Эшик берк. Тақиллатдик, тақиллатдик. Ниҳоят, ойнабанд эшик ортида фуражка кийган ўрис швейцар кўринди. Бизни ким-кимлар деб ўйлади шекилли, қўлларини бир-бирига чалиштириб (крест қилиб) кўрсатди. Кейин билагига ишора қилди. Мен ҳам билагимга қарасам, соат... 2 дан ошяпти. Ёпирай! Шунча кеч бўп қолдимми?

Мен ўзимни орқага тортдим: бу ернинг урфларини Низом билан Учқун яхши билади, бунақа хизматчилар билан ўрисча гаплашишни ҳам улар эплайди. Бироқ Назаров машинасини ҳовлига қантариб келмагунча эшик очилмади.

Учқун Назаровни кўрган хизматчи таниди дейман (бу ердан жой олишда ҳам Учқун мутасаддилик қилган, чиқиб кетаётганимизда ҳам администратору дуч келган хизматчилар билан-да киборона бир муқом билан хайрлашиб, жингалак сочли бошини чиройли силкитиб, бир нималар дея уларнинг кўнглини хушнуд этган ҳам эди), эшикни тезгина очиб, четланди.

Учқун ундан узр сўраб, «безовта қилишга мажбур» бўлинганини айтди. Умуман олганда, Учқун Назаров руслар билан гаплашишга жуда уста — жуда ўхшатар, кўпинча уларнинг юзида табассум қолдирганини кўрадим.

Ўрисчани эса... унинг кино олаётганида кўрсангиз: фақат рус тилида сўзлар — сўзлашар, биз — томошага борган дўстлари билангина ўзбекча гаплашарди. Дарвоқе, у рус мактабини битирган, шунинг учунмикан, ўзбек ёзувчиларининг кўпчилигини билмас-танимас, бироқ... шунга қарамай Абдулла Қаҳҳорнинг суюкли шогирди, афтидан, унинг асарларини кўпроқ ўқиган ҳам эди.

Иккинчи қават. Йўлак. Залворли эшик. Калит Низомда эди, қўлида тугун ҳам бўлгани боис, ундан олиб эшик бурнига суқдим. Бурадим. Очдим. Ва бирдан четландим.

— Назаров, марҳамат!

У ёқ-бу ёқларга режиссёр нигоҳи билан кўз солаётган Назаров олдинга бир қадам босди-ю, юзимга ялт этиб қараб, бирдан тисланди.

— Йўқ. Ўзингиздан, — деди. Кейин қандайдир эгилиб, мулозамат қилди. — Кирсинлар...

— Назаров. Киринг, — дедим.

— Йўқ, йўқ. Бизлар кейин кирсак ҳам бўлади... Низом, марҳамат. Ўткир.

Учовдон тагин бир-биримизга қарадик. Мен... шарт-та олға босдим. Деворни пайпаслаб, чироқни ёқдим. Кенг, ҳайҳотдек хона. Ҳақиқатдан ҳам яхши, баҳаво хона эди. Тўғри, бу ерда тўртта қаравот бор. Аммо уларнинг икkitаси бир томонда, икkitаси бошқа томонда, ўртада баландгина стол, стуллар — баайни меҳмонхона, борингки, ўзига хос зал эди. Бу хонани танлаб олишда ҳам жаҳонгашта, яъни яратган фильмларини Московларга оборавериb, пойтахтнинг зўр-зўр меҳмонхоналарида ётиб ўрганиб, жой танлашда тажрибали бўлиб кетган режиссёр Назаровнинг диди намоён эди.

Мендан кейин, дўстларнинг қистови билан Учқун Назаров ичкарига қадам босган, чироқ ёруғида унинг юзида шўхчан табассум бор эди: бунинг маъносига дафъатан ақлим етди: менга — ёш болага хайрихоҳлик қилдилар, «ёш бола» эса — ҳафтафаҳмлик қилиб, бунинг маъносига ақли етмади.

Буни англаб, баттар хўмрайиб олдим: «Хомтама бўласиз, жаноб, жаноби жентльмен. Осмонда юрибсиз ҳали...»

Кейин жаноблари шиддат ила тўрга ўтиб, деразани ланг очди. Ичкарига салқин ҳаво киргач, хонанинг дим экани билинди. Назаров шундай қилмаса — бўлмас эканини англатадиган бир жиддий билан ичкарига оқаётган ҳавога йўл бергандай бир оз четланди-да, кейин олға интилиб, деразадан пастга қаради.

Тутунни стол четига қўйиб очаётган — сезгир Низомжон:

— Назаров, мошинага ҳазиллашмайдими бўтди? — деди. — Ўткир, шкафдан тарелкаларни олинг...

— Э, ҳазиллашса ҳазиллашар, — деб қўйди Учқун ва хонанинг ҳам шифтларига кўз солиб, нари-берига юрди. Бурчақдаги тошойна тумбасида турган гулдон қошига борди. Аллақачон қовжираб қолган қандайдир чучмомага ўхшаш гулдастани вазадан олиб қаради-ю, вазаси билан кўтариб йўлакка чиқди.

— Шукур, — деди Низом менга манглайи остидан қараб. — Оғир бўлинг энди, жигар... Кўриб турибсизку... Ҳалиям ўшанинг таъсири бор. Ёмон ўтиб кетган экан. Айб ўзимизда...

— Ҳа, энди, биздаям бор, — деди Ўткир ёнидан

сигарет чиқариб. — Шукур, чекасизми? Хапа бўлманг, дўстим... Лекин яхшиси, умуман қарши гапирмасангиз яхши бўларди. На чора? Ҳар кимнинг феъли. Ман ҳам яхши билмас эдим...

— Э, битта ота-онадан туғилган эгизаклар ҳам, кези келганда бир-бирини тушунмаслиги мумкин...

— Жуда тўғри айтасиз, Низом, — деди Ўткир.

— Бўлмасам нима қилайин мен? — дедим. — Ўзимни қанақа тутишни билолмай қоляпман.

— Парво қилманг, — деди Низом. — Ҳозир жиндак ўтираминиз-у, ётаминиз. Эрталаб ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб тураминиз... Э, шишани бўшатиб қўйибмиз-ку!

Шундай пайтда сиз нима қилган бўлурдингиз, биродар?... Биз — Ўткир икковлон ялт этиб столга қарадик: иккимизнинг ҳам юзимизда ачиниш изоҳ бўлди.

— Юз грамм қопти, — деди Низом шишани кўтариб. — Аҳ, майли... Шунча ичдик, шохимиз чиқмади. Аммо, — ҳайратланиб Ўткирга қаради. — Таъсир этмади-я?

Ўткир елкасини қисди.

— Менга ҳам.

— Бўлмаса ичмабмиз экан-да.

Шундай кулишиб тургандик, Учқун Назаров ҳарбий юриш билан (у киши ҳам ичмагандек эди) кириб келди-да, шишани кўриб туриб қолди. Кейин шимини чўнтагидан талай пул олди ва менга қарамай — менга кескин узатди.

— Яримта олиб келинг. Швейцарда бўлиши керак.

Қўлимни узатиб, пулни олганимни билмай қолдим. Кейин анави иккиси тикилиб турганини фаҳмлаб уларга кўз отдим. Улар кескин бош ирғақди.

Аммо мен... турганимча туриб қолавердим: «Нега... бу одамнинг раъйига бунчалар қараш керак? Ёши улуғлиги учунми? Пули кўплигиданми? Ё дўстликнинг таомили шундай бўладими, ўзи? Дўстингни ёши улуғроқ бўлса ва айтайлик, у обрўлироқ бўлса, демак, унинг ҳукми — вожиб, унинг олдида сен — бамисоли «ўзбекнинг кичиги — кучути»сан... Ахир, ахир...

Дўстлик қандайдир тенгликни ҳам тақозо этмайдими? У сенга буюрса-ю, сен ўзингдан билиб қилсанг: қандоқ яхши, ҳузурбахш! Кейин, у буни англаб сенга, ҳечқурса, биргина илжайиб қўйса: бундан ортиқ мукофоту завқ бўлурми экан!

Йўқ: бизнинг ўзаро муносабатларимизда, умуман Учқун Назаровнинг — дастлаб, ҳув бошида кўпларининг бошимизни қовуштиришда бош бўлган иродали, бир сўзли ва беҳад тадбирли бу инсон ва адиб билан бизларнинг, чунончи, Ўткирнинг (Ўткир Ҳошимовнинг!) ҳам, Низомжон биродаримизнинг ҳам ўзаро муносабатларимизда қандайдир номутоаносиблик бор.

Ҳа, самимий эмас...

Умарбеков...

Вай, Умарбеков, қайдасиз? Бу аҳволни кўрсангиз эди: нималар қилардингиз?

Сиз...

Бошқа одамсиз: ахир, ахир, биз — сизлардан ёшроқ ижодкор-инсонлар, сирасини айтганда, сизлардан ўрганишимиз лозим-ку? Ўрганиямиз ҳам: ўрганиб келаётгандик ҳам...

Ё бизларга ортиқча эркинлик бериб юбордингларми? Йўқ-йўқ, сиз бошқачасиз-е, биламан, ишонаман-е...»

13

— Ҳа, нимага туриб қолдингиз? — ўша кескинликда сўради шу тобдаги жўрабошимиз.

— Шу-у...

— Шукур? — деди Низом.

Ўткир томоқ қирди.

— Шу-у...

— Гапиринг. Ё бу пул... ёқмадими? Майли, — деб бемалол қўл чўзди. — Узингиз опкелинг бўлмасам. — Пулни олиб, чўнтагига тикди-да, столдаги тақсимчаларга қўйилган газак эт ва мева-чеваларни кўздан кечири бошлади.

— Назаров, менда пул йўқ... — У менга ялт этиб қаради. — Биласиз-ку, келаётганда айтувдим. Тошкентда.

— А-а, — деб юборди у чиндан ҳам эслагандек. — Да-да... — Яна пулни узатди. — Сиз фақат гонорарга қарамай бошқа бир тузукроқ ишнинг бошини тутсангиз бўларкан. Маошингиз рўзғордан ортмаса керак... Мен шуни олдинроқ айтмоқчийдим.

Унинг бу гапларини ҳам самимий эмас, деб бўлмасди.

— Раҳмат, — дедим. — Ўйлаб кўраман.

У (яна) беихтиёр узатилган кафтимга пулни қўйиб, ёнидан сигарет чиқарди. Тутатиб, узун пуфлади. — Абдулла Қаҳҳор четдан пул топиб, адабиётга едираман, дейди. Бунда чуқур маъно бор. Бу гапга эътибор бериш керак.

— Кечирасиз, бир савол берсам...

У менга «ҳалиям турибсизми!» дегандай қаради.

— Хўш?

— Сиз кинода шунинг учун ишлаяпсизми? Адабиётни боқиш учун?

Учқуннинг кўзлари бирдан совуқ чақнаб кетди.

— Ман ўлигимми адабиётга ташлаб олганим йўқ! — деди. Ва... ҳамон юмилмаган кафтимда турган пулни юлқиб олди. — Олиптачилиги бу кишининг...

— Бу «олиптачилик» эмас.

— Нима экан, нима?

— Менинг борим шу.

— Нима-нима?

— Борим — шу... Адабиётга ўлигимни ташлаб олганман. Охири ўша опкетлади мени.

Назаров жилмайганича бирдан бошини эгди-да, нари-берига юрди. Кейин пулни шартта Низомга узатди.

— Жигар, ўзингиз бир нарса топинг... Умуман, ичмадик ҳисоб! Жиндак ўтирайлик.

— Ҳозир. Шукуржон, ўтиринг. Бир минут, — деб Низом чиқиб кетди. Ўткир каравотига (хонани олгандаёқ ўринларни бўлишиб олувдик) ўтириб, кўзини уқалай бошлади.

Назаров сигарет пачкасини столга ташлаб, битта стулга ўтириб олди. Оёқларини чалиштириб, менга пастдан бемалолгина боқди-да:

— Қалай? — деди. — Э, Шукуртой, Шукуртой... Ўтиринг мундай, — буюрди у. — Ўтирсангиз-чи, э-э... Ҳали замон Ўлмас ҳам кеп қолиши мумкин.

«Ўлмас» номини эшитиб туйқус жонландим-у, у кишини кутиб ўтириш... Унгача нима қилиш — нималар бўлиши мумкинлиги мубҳам бир ҳолда мени чўчитиб юборди: йўқ.

— Ўтиринг, энди! — сезиларли вазоҳат ва изтироб билан деярли дўқ қилди.

— Йўқ, Назаров, — дедим. — Мен вақтида этакни йиғиштириб олишим керак...

У кўзлари қисинқираб тикилди-да:

— Хўш, — деди. — Нима қилмоқчисиз?

— Мен... кетмоқчиман.

У бошини орқага солиб сўради:

— Қаерга?

— Қаерга бўлсаям... Ишқилиб, шу ердан кетсам, бас, Назаров. — Овозим кўтарилиб тушганини сезиб, ўзимни аранг босдим. — Сизга раҳмат, мошинангизда олиб юрдингиз... Умуман, сизга кўпдан кўп раҳмат. Ҳатто жуда миннатдорман сиздан... Бироқ энди — бас. Биз... мен сизга тўғри келмайман: сизга ўзингиз қатори режиссёрлар тўғри келса керак. Менга адабиётнинг дарвишлари керак... Аттанг, Умарбековни кўролмадим. Ўткиржон...

— Жинни бўлдингизми, Шукур! — деб ўрнидан туриб кетди Ўткир. — Ўтиринг! — Бирдан шишани олиб, тагидаги суюқликни пиёлага қуйди. — Бунни отволинг.

— Йўқ, Ўткиржон...

— Нима, нима? Ҳозир қатга борасиз?

— Менга ҳозир фарқи йўқ. Ҳарҳолда вокзалга борсам керак... Проводниклар билан гаплашиб кетарман...

— Поезд бўлмайди. Жинни!

— Барибир.

Шунда Учқун Назаров Ўткирга қараб далолат қилди:

— Қўйинг, жа шунақа — кетгиси кевоттан бўлса, қўлини тутиб туролмаймиз.

— Бу — бошқа гап, — дедим.

Кейин улар иккисининг синовчан нигоҳлари қаршисида қаравотим қошидан ҳамишалик йўлдошим — эски чарм сумкамни олдим. Битта кўйлагимни гижими ёзилсин деб қаравот қошига ташлаб қўювдим, уни ҳам олиб, сумкага тикдим.

Ўзимнинг «Опал» сигаретимдан бирини олиб тутадим-да, уларга бош эгиб — енгил таъзим қилдим. Сўнгра, уларнинг лабларида зоҳир бўлган қандайдир ишонч билан ишончсизлик орасидаги маънони англаши мумкин бир табассумни сезганим ҳолда, хонадан чиқдим. Эшикни зичлаб беркитдим.

Зиналардан тез-тез тушиб, кўча эшигига етдим, шунда чап тарафдаги духоба парда орқасида швейцарнинг Низом билан нимадир қилишаётганини сездим. Тўхтаб,

дўстим билан хушлашни ўйладим-у, о, Низом ёқамга ёпишиб олишини туйибоқ залворли эшикнинг тумшугида турган йўғон калитни бураб очдим.

Салқин ҳавога чиқдим.

14

Бу ёғига мени оёқларим йўл бўйига туширди. Қаршимдан ўтган кенг кўча тинч, на мошина, на одам кўринмагани учунми — кўчага ҳам ўхшамас, қандайдир фантастик кинолардаги кимсасиз сайёрада мавжуд ташландиқ йўлларними эслатарди. Бироқ бу кўчанинг атрофларида қалин дарахтлар қатор-қатор кетган, улардан тўхтовсиз барглар узилиб тушмоқда эди: ҳа, бу — Фарғонанинг кўчаларидан бири эди. Ва шу кўча мени қаергадир олиб бориши лозим эди.

Чамалаб, ўнгга юрсамми-сўлга юрсамми, деб ўйландим-да, бу ердан тезроқ кетиш, меҳмонхонадан «пана» бўлиш учун тезлаб йўлни кесиб ўтдим.

Хиёбонга тушиб, тўғрига йўл олдим. Вой, тинч тунги кўчада босган қадамларинг товуши! Ухлаб ётган жонли жониворларни ҳам уйғотиб юборадигандек туюлади: тақ-тақ-тақ... Бунинг устига, мен қадамимни кескин-кескин босиб юраман. (Шунинг учунми, нашриётда ишлаётганимда таниш ходимлар коридорда юришимдан билиб: «Ана, немисча юриб келяпти Шукур», дейишаркан.) Кетяпман, кетяпман. Одим отишимдан қайтган акс садоларга ҳам ўрганиб бўлганимда, шундоқ кенг чорраҳага чиқдим.

Қаршимдан ўтган йўл ёнимдаги йўлга нисбатан кенгроқ кўринди. «Демак, бу катта йўл вокзалга оборса керак». Шундай тусмоллаб, ўнгга бурилдим.

Аммо юз қадамлар юрмасимдан бу йўл ҳам тора-йиб, хилват бир тус олди: хиёбон ёқасида қатор кетган, афтидан, ўрис дарахтлар янада қалин бўлиб кўринар, ҳатто кўчанинг у бетида ўсанлари билан бу бетида ўсанларининг шохлари тепада бирлашгандек кўринар эди. Боз устига чироқлар сийрак: муюлишларда ёруғроқ нур сочар, шу нурлари ҳам куз сарғайтиб ташлаган дарахтларнинг япроқлари рангига сингиб, мавҳум бир манзарани ҳосил қиларди.

Кетяпман.

Ажабо, бир замон сезиб қолдимки, кўнглимда жила-гам-андух йўқ. Худди боришим зарил бўлган манзил-га бораётгандекман. Ул манзил ҳам мана бу сариқлик оламидек жонбахш ва хаёлчан бир манзилдек эди: ҳа, менинг миямда ҳеч нарса йўқ, гўёки бу тунги (тонги экан!) ҳаво уни барча ғуборлардан тозалаб юборган-дек эди.

Бир бурилишга (бурилиш деганим — кўчани кесиб ўтиб, икки тарафга кириб кетган тор-тор йўлларнинг ажралган жойидир) етганимда, нари томондаги баланд сарғиш дарахт остида турган иккита мелисага кўзим тушди. Хурсанд бўлиб кетдим: улар билишади вокзал қаёқдалигини. Сўраб оламан...

Яқинлашганим сари ғалати бўла бошладим: мелисалар сўзламас, бироқ эгилиб-эгилиб кулишар, кулгилари ҳам эшитилмас, шунинг учун ғалати бўлиб кўри-нишар эди.

Уларга яқинлашганим сари ўзим ҳам беихтиёр тир-жая бошладим: илло улар ёш-ёш йигитлар ва шу қадар самимий, кўнглидан кулишар эдики, тоза маза қила-ётганлари билиниб турарди. Мана шу ҳолат таъсири-дами, уларни кўнглимга яқин олдим (одатда, мелиса халқини кўнглингга яқин олмайсан, киши). Чунки улар сенга ҳаргиз шубҳа билан қарашади ва кулгилари ҳам чала, сергак, ёлғон бўлади. Навбатдаги тор кўчани кесиб, яна хиёбонга чиқаверишда уларга рўпара бўлдим. Ўзим ҳам беихтиёр жилмайиб:

— Салом алайкум, — дедим. — Вокзал шу тараф-дами?

Улар мен кетаётган томонни бошлари ила кўрса-тишди-да, тағин эгилиб кула бошлашди.

— Ҳа, тинчликми? — дедим.

Бир бошини буриб, кўча ўртасидаги кимсага ишора қилди. Қарасам, кичкинагина бир одам бир узун супурги билан йўлдаги хазонларни супурыпти. Унинг орқароғида бир барваста йигит чопонини ел-касига ташлаб, қўлидаги тугунчани осилтириб ту-рибди.

— Эшитинг-эшитинг, — деди иккинчи мелиса.

Дарҳол қулоқ бердим. Йўлчивой (негадир ўша бар-васта, чопонни эгнига ташлаб олган йигитни «Қутлут қон»даги Йўлчига ўхшаттандим») фарғоналикларга хос чўзиқ оҳангда:

— Муҳсинжон ака-а, — деди.

— Лаббай, — деб жавоб берди фаррош худди аския пайрови кетаётгандай.

— Сотволди акамлар қаттаяканлар ҳозир?

— Эрининг уйида бўлишса керак, — деб жавоб берди қария.

— Вей, нималар деяпсиз, Муҳсинжон ака? — Йигит шундай деди-ю, ўзиям кулиб юборди.

— Тўғрисини айтаяпман-да, — деди фаррош чол. — Эрга тегиб кетганига кўп вақтлар бўлди. Ўзинг қаерларда юрувдинг, жигар? Поезддан тушдингми?

— Э, қўйинг-е, — деди-да яна кула бошлади йигит.

Мелисалар... ҳамон кулишар, энди мен ҳам уларга шерик эдим. Шунда миямдаги карахтлик очилгандек ишлаб кетди — руҳимда ҳам бир енгиллик пайдо бўлди: «Қандоқ яхши, — деб ўйладим, — кечаси юриш... Хазон супуриш. Йўлчивойлар билан гаплашиш... Беғубор мелисаларни кўриш. Қандай яхши!

Яхшиям шу йўлдан юрганим. Буларни учратдим. Кўчаюм чиройли экан...

Вокзал ҳам шу томонда...

Ана шунда соатимга қараб олдим-у, беҳол тортиб кетдим: кичик мили нақ «4» рақамининг устида турарди.

Ана шунда тонг отишга яқин қолгани, фаррош чолнинг хизматини адо этаётгани...

...тушунарли бўлди.

Шу пайт...

... нақ кўча адофидан чироқларини ловуллашиб келаётган машина кўринди-ю, чол четта чиқа бошлади. Йўлчивой ҳам жилар экан, чол:

— Тезроқ бўл... босиб кетади, — деди.

— Кўзим бор-ку, ака.

— Муңдай тираб келяпти, кўзингга қарайдими!

Яна кула бошладик-у, келаётган машинанинг сигнали шундай жаранглаб кетдики, бутун олам уйқудан уйғонгандек бўлди. Мелисалар шошиб қараб, ёқаларини тортиб қўйиб, йўл четига чиқишди. Аммо қўл кўтаришга улгармасларидан бурун етиб келган малла «Волга» ғийқиллаб тормоз берди-да, бирдан бурилиб (қоидага зид ўлароқ) бизнинг, тўғрироғи, менинг ёнимга келиб тўхтади.

Ва кабина эшиги қарс этиб очилди. «Ким экан бу?»

Ҳа, Ўлмас Умарбеков экан.

Кабинадан отилиб чиқиб келиб, мени қучоқлади. Сўнг юзимга, айниқса, кўзларимга тикилиб, лаби лабига тегмай саннай кетди:

— Ҳа? Бу нима юриш?.. Шунинг учун келувдин-гизми? Ҳе, уят-е! Сизга... Учқун-ку, ҳали гаплашамиз у билан... Тавба, ҳар нарса бўлганингиз яхши! Йўлдош-али, муни кўрвоссизми?

Мошинанинг у ёғидан чиққан киши — Йўлдош Сулаймон экан. Мелисалар билан қўл бериб, эски танишлардек сўрашаркан:

— Ҳа, ҳозир, — мелисаларга: — Яхши-яхши, — дея бизнинг қошимизга келди. У ҳам бир қўли билан елкамдан қучиб: — Шунақа бўлмайди-да, энди, Шукуржон, — дея гиналаб кетди. — Э, ҳайрон бўп қолдик биз... Айниқса Ўлмас акам! «Юринг, у дарвешни топайлик!» дедилар. Хайрият, мана топдик... Э, бу ярашмайди. Сизгайм. Учқун акагайм... Ўткиржон билан Низомжондан ҳам хафа бўладиган бўлдик. Сизни тўхтатиб қолишмапти. Ахир, биров эшитса, нима дейди? Тошкандан келган машҳур ёзувчилар шунақа қилиб юришибди деб... Бу иснодга чидаб бўладими, а, Ўлмас ака?

— Эшитвоссизми, Шукур? — мутлақо жиддийлик билан қовоғини солганча сўради Умарбеков. — Ҳе, сиз-а... — Сўнг сах-симбатимга зеҳн солди. Тағин кўзларимга боқди. — Кайфингиз йўқ. Улар ҳам ҳушёр... Нима бўлди ўзи, нима?! — бирдан дўқ қилиб юборди-да бирдан қўл силтади. — Феълинглар қурсин... Йўлдошали, жўнадик! — Кейин мелисаларга қараб жилмайди. — Кечирасизлар энди. Тартибни буздик... Мана, дўстимизни... — Бирдан боши билан машинага ишора қилди менга. — Килинг ичкарига!.. Хайр сизларга. Яхши қолинглар... Отахон, саломат-мисиз? Узр энди.

Машинага кириб ўтиргач (мен беихтиёр олдинги ўриндиққа ўтира қолгандим), шахт билан юргизди-да, баттар авж олиб кетди.

— Шу кетишда қатта борардингиз, инсон? Пулингиз йўқ экан... — У бардачокни шартта очди-да, бир неча қизил ўн сўмликларни тиззамга ташлади. — Манга айтсангиз бўларди-ку Тошканда? Э, содда одам!

Йўлдошали, кўрвоссизми мунн? Тагин «Сўнгги бекат»-дай роман ёзган одам бу... — Бирдан паст овозда уқтира кетди: — Ҳозир романингизни қадрига етишмаётти, ҳали кўрасиз... Йўлдошали, ўқидингиз-а?

— Во-ай, Шукуржоннинг асарини ўқимасдан... Яхши-яхши. Жуда яхши. О, тарихни мунчалар ёзиш... Миллатни ёзгансиз, Шукуржон, миллатни. Раҳмат сизга.

— Эшитвоссизми? — деди Умарбеков. — Шунақа... Энди, ёшлик ўтиб кетди. Коп-котта одам бўлиб қолдингиз... — Сўнггра яна бирдан жиғибийрони чиқди. — Вей, шунга кетишда қатта борарканлар денг! А, Йўлдошали? А? Шукур, ўзингиз айтинг... Ё бўтларниям Сурхондарё деб ўйладингизми? Бойсунми сизга...

— Йўқ, энди фарқи йўғу... — деди Йўлдошали.

— Ман омади гапни этивомман, — деди Умарбеков. — Чўнтагида пули йўғ-у, тавба... — У безовта-антикиб нафас олди. — Бировларга ялиниб, поездда хор бўлиб... — Кейин яна менга зулм қилиб давом этди: — Нима бу кетишда, энди, ажралиб кетдим, деб ўйладингизми? Э, одам мунақа беқарор бўлмийди, азизим... Тўғри, сиз честний, ҳалол ёзувчисиз, тўғриқўн-гил инсонсиз. Аммо, бизлар — дўстмизлар! Бунинг масъулияти ҳам бўладими, йўқми? Ахир, биттамыз бир гапдан қолмасак, бачкана эр-хотинлардек жиғиллашиб...

— Ҳа, яхши бўмапти. Яхшимас, — дер эди Йўлдош Сулаймон. Сўнг бирдан менинг елкамга туртиб сўради: — Гап нимадан... нимадан гап қочди ўзи?

— Учқундан сўриймиз, ўзи этиб беради, — деди Умарбеков. — Бор, Учқунда жичча димоғ бор... Хўп, нима бўпти. Қайси биримизда йўқ? А, Йўлдошали? Ҳаммамиздаям бор... Фурур ҳам... Уф-ф. Ҳе, хумпарлар. Жа хапа бўп кетдим-де...

— Ҳа, Ўлмас акам жуда хапа бўлдилар, — деди Йўлдошали ҳам.

— Уф. Энди нафас олса бўлади.

Сўнггра гапларидан маълум бўлдики, булар бундан бирон соат муқаддам Шохимардонда бўлишган, ҳа-ҳа: Водилнинг саркотиби... кутиб ўтирган экан, десам ишонасизми?

Тўғри, ГАИ постидамас, олмазор боғда... Буларни саркотибнинг машинаси бошлаб борибди. Лекин узоқ ўтиришмаптилар... Меҳмонхонага қайтиб келишса,

дўстлар қатиқ ичиб ўтиришганмиш... Булар тутунларини ташлабоқ йўлга чиқишган экан...

Таниш чорраҳага яқинлашганимизда, рўпарамиздан фаралари ловуллаган «Волга» чиқди-ю, таққа тўхтади. Умарбеков ҳам (беихтиёр пўнғиллаб) мошинани секинлатди.

— Учқун, — деди.

— А-а, чиқишипти-да? — деди Йўлдошали.

— Нега чиқишмас экан! — Умарбеков шундай деб мошинани бирдан тезлаб, уларнинг ёнидан чапга бурди. Меҳмонхонага етмасимиздан Учқунлар ҳам етиб келишди.

Жим юриб, секин хонага кирдик. Йўлдошали стулда турган қора карзинани дарҳол очиб, ичидан нарсаларни чиқариб, столга қўя бошлади.

Умарбеков тўнғиллаб дераза қошига борди-да, сигарет тутатди. Кейин чимирилганча Учқунга қараганини кўрдим. (У кишидан кўз узмасдим: суяниб қолгандай...) Шунда Учқун менга яқинлаша бошлади. Менинг юрагим (аҳ, юрак! Ай кўнги!) тез-тез уриб, унга юзландим. Жилмайса, хиёл жилмаяман. Жиддийлик қилса... яна чиқиб кетаман: энди пулим ҳам бор...

У қаршимда тўхтади-да, фавқулодда қовоғини очмасдан:

— Сиз ростакамига кетмоқчимидингиз? — деди.

— Мен кетиб бўлгандим, Назаров, — дедим.

— Ҳа. Ҳим. — У бошини қийшатириб, бурчакларга қараб олди. Тагин: — Да, — деди-да: — Берироқ келинг, — деб юборди қандайдир таҳдид билан.

— Гапираверинг, — шундай дегач, ярим қадам олға босдим. У бирдан кифтимга қўл қўйиб: — Хафа бўлманг, жигар, — деб шивирлади. — Иккаламиздан ҳам ўтди...

— Мен...

— Бўпти. Гапни қисқа қилайлик. Юринг. — Тирсагимдан олиб, стол бошига бошлади.

Деразага орқа ўтириб, биздан кўз узмай турган Умарбеков:

— Ҳа? — деб бирдан зарда қилди. — Ярашиб олдингларми, уришқоқ хўрозлар?

Назаров менинг елкамга қоқиб қўйди.

— Ҳа. Ўзимиз келишиб оламиз... Тўғрими, Шукуржон? — «жон» қўшимчаси кўнглимга яна илиқ тую-

либ кетди ва бу кап-катта инсоннинг овозидаги ботиний бир изтиробни уқдим-да, Умарбековга қараб, бош ирғаган бўлдим.

— Яшасин Ўлмас Умарбеков! — деб қадахни кўтарди Низом. — Ҳаммаларинг шу киши учун ичасизлар! Ўткир, олинг... Йўлдошали, сиз ҳам таранг қилманг.

— Яхши-яхши. Жуда яхши тос бўлди-да... Ўлмас ака, борингизга шукр.

Умарбеков стол бошида чимирилиб, пиёлани айлантириб турарди.

— Йўқ, бир-биримизни тўғри тушунишимиз учун, — деди. — Нима дедингиз, Учқун? Шукур?.. Қовоғингизни очинг... Бўмасам ҳозир ҳаммаларингни ташаб кетаман. — Ё Раб, ажиб бир ҳаяжон билан маъруза қила кетди Умарбеков. — Ундан кейин ўзларинг биласизлар... Бу дунёда биродарлик, дўстлик деганлари йўқ экан, деб жар соламан. Ҳой, инсонлар, бизлар энг азияз фазилатларни, қадриятларни ташувчи, тарғиб қилувчи одамлар тоифасига кирамизми-йўқми? Кирамиз... Бизнинг ёзиғимиз — шу...

— Оҳ-оҳ, раҳмат! — деди Йўлдошали.

— Яхши гапиряпсиз, Умарбеков, — дедим мен.

— Канешни яхши-да! — деди Низомжон.

Ўткир графиндаги сувдан олиб, юзини чайган бўлди.

— Менам бу фикрларга юз фоиз қўшиламан... Низом, мангаям жиндақ қуйинг.

— Ҳали ўзингиз...

— Ҳали — ҳали эди. Энди ҳозир бўлди... Э, саломат бўлинг. Хўш, саломатлик учун ҳам оламиз-а?

Умарбеков фикрини бўлмасдан, аммо мийиғида билинар-билинмас жилмайиб тураркан:

— Бўпти, — деди. — Тушуниш учун, ишонч учун... — сўнг бирдан хўрсиниб юборди. — Ўзи шу галги сафаримизда... камчиликлар бошда содир бўлган, — деди. Деди-да, Йўлдошалидан бошқа ҳаммамизга таъна билан бир-бир қараб чиқди. — Нега Турғунга этмай келдинглар? Э, ҳар нарса...

Бизлар хўрсинишиб, бир-биримизга зимдан қарашдик.

— Яхшимас, — давом этди асл жўрабоши. — Хайрият, сизни манга топширганди улар, дедим Турғунга. Улуғбекнинг репитицияси бўвоттан экан. Қолди. Сизларга салом айтди... Кейин қадахга тикилганча бошини сараклатди. — Ботир унақа бўлиб ётибди. Анвар

ўшанинг учун ҳеч қаяққа чиқмайди, кўнглига ҳеч нарса сиғмайди... Биз ўшаларни ҳам ўйлашимиз керак...

— Тўғри, тўғри этивоссиз, Ўлмас, — деди Учқун Назаров ботиний бир хўрсиниқ билан. — Шукур билан ҳалигидай муносабатимизга келсак, ўзим билмай қолдим... Шунақа бўлади-ку, баъзан. Шукур, сиз яхши ёзувчи бўласиз. Одам сифатида ҳам яхшисиз... Ҳалиги кетиб қолишингиз манга ёқди...

Умарбеков бемалол жилмайди-ю, Низом кулиб юборди. Шу асно хона кулгига тўлди.

— Бўпти, — деди Умарбеков. — Бир-биримизни синаш керак бўлса, ҳали синайверамиз. Кўп нарсага улғурамиз. Лекин бу — манимча, яхши йўл эмас...

— Ҳа, ҳамма нарсанинг табиий бўлгани яхши, — деди Низом.

— Албатта.

— Ҳалиям ҳаммаси табиий бўлди, — деди Учқун. Мен беҳол бош ирғадим.

БОТИРНИНГ ЎЛИМИ

1

Телефон жиринглашидан уйғониб кетдим. Залда — диванда ётиб қолган эканман, ўрнимдан тура солиб қандилни ёқдим. Шу бўйи шкаф устидаги (туғилган кунимда Умарбеков совға қилган) соатга қараб олдим. Тўрт ярим...

Табиий, жаҳдим чиққан: ким у — шундай пайтда безовта қилган? Қишлоқдан бўлсайди: тинчлик бўлсинда... Шундай хаёлар ила бориб, телефон дастагини кўтардим. Ғализ гап эшитилди:

— Ботир Зокиров кетди.

— Нима? Ким...сан ўзинг?

— Ман — Андрей Бородин. Ботир умер.

— Спаси... — Давомини айтолмадим: шунақа пайтда хабарчига раҳмат айтиш керакми? Ақлим етмади. Дудуқланиб: — Я понял. Тушундим. Қачон? — деб сўрадим.

— Недавно должно быть. Мангаям телефон қилишди.

«Санга нега телефон қилишаркан? Ботир билан нима алоқанг бор эди?» дея раҳлик билан кўнгилдан

кечирдим; алоқаси бордир, албатта. Мен Ботирнинг кимлар билан улфатчилик қилишини кузатиб юрибманми?

Бироқ шунақа ўйладим: уни — Ботирни машҳур ёзувчи Сергей Бородиннинг ўғлидан қизгандим шекли.

Трубкани жойига қўйдим. Қалтираб, нима қилишни билмай турганимда, ётоғидан хотиним кўзини уқалаб, пешонаси тиришиб чиқиб келди.

— Тинчликми? Ким у?

— Ботир ўлибди, — дедим.

— Вай-й. — Саида туриб қолди. Лаблари қийшайиб, ияги титради. Залга кириб, диванга ўтирди.

— Нима қилай, хотин?

— Учқун акалар билишармикан?

— А-а. Тўғри айтасан. — Дарҳол Учқун Назаровнинг телефон рақамини тердим. Бирпасдан кейин Дилбар янганинг хотиржам овози эшитилди:

— Эшитаман. Ким бу?

— Янга, менман. Шукур. Ботир Зокиров ўлибди... Янга, эшитяпсизми?

Янгадан жавоб йўқ эди. Кейин гўшақдан тинг-тинг этган товуш эшитила бошлади.

Хайрон бўлиб қолдим. Сўнг яна улар рақамини термоқчи бўлувдим, аппаратнинг ўзи тагин жаранглаб кетди. Учқун Назаров экан.

— Шукур? Шунақа бўлтимми? Қачон?

— Менгаям телефон қилишди...

— Ўн минутдан кейин пастга тушиб, Жуковскийга чиқиб турунг. Биз Умиджон билан борамиз.

— Хўп.

Кейин билсам, Учқун Назаров азбаройи ҳаяжонланиб кетгани боис машинасини бошқара олмаслигини тусмоллаб, ўғлини ёнига олган экан. Дилбар янга эса бу шум хабарни эшитиб қарахт бўлиб қолган, кейин трубкани қўлидан тушириб юборган экан.

2

Дилбархонимнинг Ботир Зокиров ўлимини эшитиб, ўзини «ташаворгани»га келсам, янгамиз Ботирга алоҳида бир ҳурмат ва меҳр кўрсатар, ўтиришларимизда кўпинча Ботир Зокиров билан мусиқа ҳақида суҳбатлашар, у суҳбатлар маъносига менинг ақлим етмас

эди: ахир, Ботир Зокиров — улкан санъаткор, Дилбар янга эса — санъатшунослик фанлари номзоди, аниқ-роғи, мусиқашунос эдилар: демак, уларнинг ўзаро муҳокама қиладиган гаплари кўп эди. Табиий, уларнинг гурунгига Мутал Бурҳонов ҳам қўшилар эди.

Хотинимнинг Ботир Зокировга муносабатига келсам, Ботир Зокиров Саидани — Саидахон деб одатдагича атамас, Сурхон томонларни эслатадиган бир оҳангда — «Саидажон» деб мурожаат қилар, Саида ҳам Ботирнинг наинки улуғ санъаткорлиги, балки ўз санъатига ўта масъулият билан қарашини ҳам қадрлаб — «Ботир ака» дер, уларни чулдирашларини завқ билан томоша қилардим. Чулдирашлари эса ҳинд сўзларининг тоза талаффуз қилиниши устида кетарди. Биласизлар, улуғ санъаткор Ботир Зокиров ҳинд қўшиқларини ҳам қойилмақом қилиб куйлар, биз эшитувчилар ундан роҳатланишни билардик, холос. Аммо Ботирнинг бу йўлдаги заҳматлари...

Ботир бизнинг уйимизга (у консерваториянинг орқасида яшарди, биз эса — йўлнинг бу бетида) ҳафтада бир, ўн кунда бир келиб турар ёки уйига таклиф этарди: кўпинча ҳинд тили суҳандони билан ҳинди ашулаларни ижро этувчи хонанда орасида тилу талаффуз ва ҳинд сўзларининг турфа маънолари ҳақида фикр алмашиш кетар, мен эса Ботирнинг беҳад ҳурмат қиладиган рафиқаси Эркли Маликбоева билан адабиёт (у киши, айниқса, Паустовскийни яхши кўрарди) ҳақида, театр ҳақида, хусусан, Шукур Бурҳоннинг ижро санъати ва театрда қўйилаётган таржима асарларнинг сифати ҳақида гаплашардим; кейин, торгина даврамиз кенгайгандек бўлиб, катта мавзуларга ўтиб кетардик: о, антик тарих — бизнинг энг суюмли мавзуимиз эди...

Дарвоқе, Ботир Зокировнинг Александр Македонский босқинига қарши озодлик учун кураш олиб борган ва шу йўлда ҳалок бўлган сўғд қаҳрамони Спитамен ҳақида «Сўғд қоплони» номли опера либреттосини ёзиш фикри ана шу суҳбатлар асносида туғилганмиди ёки Ботирнинг аслан кўнглида бор эканми — билмайман, бироқ биз Аррияннинг «Искандар сафари» асарини ҳам эзиб ички қилиб юборган, бошқа юнон тарихчиларининг асарларидаги Искандару Сўғдиёнага тегишли жойларини-да «шимиб» ўқиган ва ҳаёл чигиригидан ўтказган эдик.

Табиий, Ботирнинг нияти — либреттони ҳаётий қилиб ёзиш эди. Менинг истагим — шунчаки ўрғаниш-билиш бўлган, холос.

* * *

Энди, Ботир Зокировнинг бизга муносабати ҳақида... Муносабати, кўриб турибсиз — самимий ва ўзаро... «фойдали» эди, дейишга журъат этаман. Аввало, «самимийлиги» ҳақида: Ботир Зокиров оламга машхур санъаткор (у Франциянинг оламшумул «Олимпия» эстрада концерт зали саҳнасига икки марта чиқишга мажбур этилган севимли хонандамиз эди! Собик Иттифок ҳудудида исталган шаҳарда) ойлаб концерт бера олар, эшитувчилар эса яна талаб қилишар эди! Масалан, машхур санъат шахри ҳисобланмиш Ленинградда ҳам шундай бўлганди...

Ўзимизда, ўзимизда... у — идол эди! Унинг суратларини жуда кўп хонадонларда кўрганман: каттартиб қўйилганларини ҳам... (Дарвоқе, ўзимнинг уйимда ҳам Рўзи Чориев ишлаган каттакон портрети девордан ҳаргиз бизга тикилиб туради: қоронғи фонда ишланган, юзигагина нур тушиб турибди, тўғрироғи, қоронғилик қаъридан нурга талпиниб-термулиб қолгандай...) Ҳа, унинг шахси — мислсиз сиймо-идол бўлса, суратлари тотемга ўхшарди.

Ботир Зокировнинг оддий халқ, дейлик, қишлоқ авоми учун киму нимадир эканини ҳис қилмоқ учун, келинг, насрнинг дағал тасвирларини четга суриб, назмга мурожаат қилайлик. Улуғ санъаткоримиз вафотидан кейин ёш шоира Зулфия Мўминова мана шундай шеър ёзган эди. Илтимос, ўқийлик:

*«Клубга келганмиш Ботир Зокиров...»
Мен чопдим, мен билан болалар чопди —
Чопди жажжи ковуш, жажжи қўйлақлар,
Гўдак нафасидан сармаст йўлақлар,
Пахтазор, буғдойзор, тонгги тилақлар,
Гўёки чанглар ҳам, далалар чопди...
Кетмонин бир лаҳза қўйди аёллар,
Секин эргашди бири-бирига...
«Клубга келганмиш Ботир Зокиров...»
Қаратов ёнида, кичик қишлоққа
Дардли ўлан каби кириб келди у,*

*Қовмини топгандай термулди тоққа,
Куйлаб йиғлади у, куйлаб кулди у.
Сен қандай чигадинг, пахтазор — энам,
У сенга ким эди, отам — дала-туз?
Тинглаб бир бурчакда йиғладим мен ҳам,
Митти куйлакчада, миттигина қиз...*

... Ҳа, оламга машҳур эса-да, масалан, бизникига бемалол кириб келар, менинг кўпчилик ўртоқларни фамилияси билан (Назаров, Умарбеков) аташим-чақиришимга тақлидан кулимсираб: «Холмирзаев», деб мурожаат қилар, баъзи пайтларда уйга меҳмон келган бўлса-ю, нимадир сабаб билан уйда ортиқ ўтиришнинг имкони торроқ бўлса ёки ўтириб зерикашганда, дафъатан менга қўнғироқ қилар: «Холмирзаев, уйдამисиз? Шукуржон, шундоқ ўртоғим уйга меҳмон бўлиб келган. Ҳозир уйингизга олиб бораман», дерди. Бемалол... Мен эсам — қувнаб-шошиб қолардим. «Ўттизқирқ дақиқадан кейин. Унгача Олой бозорига чиқиб келишим керак...» Кейин бозорга чопардим, бир амаллаб бозорлик қилиб келардим. Кейин уларни ўтқазиб қўйиб, «хизматларини қилардим» ва гурунгларини тинглаган бўлардим. Унинг дўстлари — аксари машҳур қўшиқчилар ва бастакорлар бўлар эди. Масалан, озорлик Булбул ўғли деган ашулачи-бастакор билан ҳам келган ва мен уларнинг суҳбатини тинглаган эдим: албатта суҳбат мавзуи ҳам, тилга олинаётган казозказо санъаткорлар ҳам (масалан, Муслим Мағмаев каби) мендан минг чақирим наридаги мавҳум зотлар бўлгани учун, демак, гурунг мазмунини у қадар уқолмасдим.

Ёки бизнинг уйимизга таниқлироқ санъат соҳиблари, фалакнинг гардиши билан ташриф буюриб қолишса, унга-да Ботир Зокировни дарҳол таклиф этардим. Эсимда, кечагидек: Ҳиндистондан машҳур ашулачи-артистлар келишди. Рита хоним уларнинг солисти эди... Ўша кезларда Ўзбекистон радио ҳинд бўлимида хотиним билан бир бўлимда ишлайдиган олим Қамар Райис билан фавқулодда аҳил бўлиб қолгандим: деярли ҳар ҳафтада у киши билан учрашиб турардик. Ўша инсон Саидага: «Рита сўраяпти. Ботир Зокировни кўрмоқчи», деган экан. Хотиним дангалига уларни уйга таклиф этибди. Камина тағин ҳовлиқиб Олой бозорига бориб келди. Бир амаллаб дастурхон тузадик. Табиий, мен Учқун

Назаровни ҳам таклиф этгандим: Дилбар янга — мусиқашунос, суҳбат яхши кечади деб... Улар келишди. Кейин Ботирнинг ўзи келди.

Ниҳоят, ҳиндлар ҳам Қамар соҳиб этагида сеторларини кўтариб келиб қолишди.

Ўтиришда хотиним таржимонлик қилар, хизмат менинг бўйнимда эди. Кўп мавзуларда гурунг бўлди. Рита хоним бир-иккита ашула айтиб берди ва Ҳиндистонда Ботир Зокировни беҳад ҳурмат қилишларини қайта-қайта такрорлади.

Ботир Зокиров қандайдир андишага бордим, ишқилиб, ҳиндча эмас, ўзбекча «Яроғ этма» деган суюм-ли ашуласини айтди. Кейин кўп йўталди. Ва узр сўради...

Ҳа, Ботир Зокиров бировлар билан, жумладан, «Дўстим» деганлари билан ҳам муомала қилганда, анави — олам билгич Ботир Зокиров эмас, балки анчайин бир биродар каби ўзини тутар, муомалалари — қандайдир жўн-беихтиёр бўлар, худди бир... битта оиланинг собит аъзосидек тутарди ўзини.

Ёдимда: бир куни Ботир Зокировдан: «Бутун сизни олисдан кўрдим. Кўк кўйлак кийган экансиз, ёқаси шапалоқдек келади... Умуман, сиз яхши кийинишни яхши кўрасиз-а?» деб сўраб қолдим-у, ғоят ноўрин гап қилганимни фаҳмладим. Ичимда «худо» деганча унга боқдим: у, ҳечқурмаса, чимирилибми, ишқилиб, истаб-истамай, балки ғашланиб жавоб бериши лозимдек эди.

У эса гапимни оддий бир муждадек қабул қилди (балки атай шундай қилгандир?): «Шукуржон, ўша шапалоқдек ёқани атай тиктирувдим, — деди. — Кўриниб турсин учун. Умуман, гап шундаки, Холмирзаев, одамлар манга қарайверади. Нима қилай? Яхшироқ кийинишнинг иложи бўлмаса, ҳалигидақа қилиб ҳам кийиниб юравераман. Ўзим, ўзимга қолса — всё эта ерунда».

Ажабо, шундай улуғ зотнинг бизга... муомаласи бобида мулоҳаза юритяпман: самимий дейман-у, уни шарҳлашга ҳаракат қиламан. Аммо чин самимият ҳақида...

...ҳақида ўйланиб қоламан: ўзи, шу «самимият» деган ҳолнингми-ҳолатнингми бир мезони бормикан? Ибрат бўлғулиқ бир ўлчови мавжудмикан?

Гул. Лола... Лолани тасвирлаб бўлмайди: минг кар-

ра тасвирланг, ҳеч бир натижага эришолмайсиз. Уни битта сўз билан ифодалаш мумкин: чиройли...

Чиройли қизларни ҳам тасвирлаб бўлмайди: қоши ундоқ, қовоғи мундоқ, бели андоқ, сочи мандоқ... Бўлмаган гаплар. Қизиқ, агар ўша қизни — «гулдай эди, лоладай» десангиз, назаримда, кифоя қилади. Шундоқки, туйғулар ва инсоний сифатларни ҳам, жумладан, «самимият»ни ҳам тасвирлаб бўлмайди: на ўлчови бор, на шакли-шамойили... Бироқ бир нарса ҳақ: бу орада — «самимият» ҳақида ҳам ҳар кимнинг ўз мезони, ақидаси-қаноати бўлади. Бас, каминанинг қандайдир мубҳам қаноти эса-да, Ботир Зокировнинг ўзгаларгаю ўзиникиларга муносабатини бориचा — мавжудлигича қабул қилардим; буям оз — муаммоларидан завқланардим, ҳатто фахрланар эдим.

Энди, ўша ҳолатларга тушиб, у сиймога хаёлан боқсам — боққим келаверади: ҳа, ундай улуғларнинг, ҳатто сифатлари ҳақида ҳам муҳокама юритиш ортиқчадек туюлади. Уларни кузатиш лозим, ҳамсуҳбат бўлиш лозим, уларни севиш лозим ва Аллоҳ таоло шундай сараларни-да яратиб қўйганига шукрона демак лозим.

Афтидан, мен шу тобда ўшандаги ҳолатимни бир миқдор ифодалай олдим...

Аттанг-аттанг, начора: Анвар ака Мақсудовдек бўлмадим мен, яъни Ботир Зокиров билан бирга — бир маҳаллада яшаб ўсмадим, болаликдан дўст тутинмадим!

Учқун Назаров Ботир Зокировга ҳам дангалига: «Пошли, Батир!» ёки: «Батир, я жду тебя!» деб муомала қилар, демак, шундай муомалала маънавий ҳаққи бор эди: бунинг тарихи-да менга қоронғи... Учқун Назаровдек бўлишни истамайман-у, бироқ унинг Ботир Зокировга муомаласидаги тенглик жараёнларини... билсам эди!

Ўлмас Умарбековнинг Ботир Зокировга муносабати — ғирт самимий ва дўстона, йўқ: меҳрибонона эди... Табиий, у инсон ҳам бу зот билан илгаритдан таниш бўлган, қандайдир саргузаштларни ҳам бошларидан кечиришган эди — қанийди, ўшалардан ҳам озмоз хабардор бўлган бўлсам эди!

Ёзар эдим.

Шу тобда иккита воқеа ёдимга тушди.

Биринчиси: Ботир Зокиров Москвада шифохонада ёттанида, Ўлмас Умарбеков билан Учқун Назаров уни кўргани боришади... Кўргани боришади. Тошкентдан. Тошкентта қайтиб келишгач, Учқун Назаров мундай деган эди: «Ботирнинг аҳволи оғир. Жуда оғир. Биқинини тешиб, тиқин тиқиб қўйишган экан. Биззи кўриб, жа хурсанд бўлиб кетди.

Назаримда, Ботир Зокиров унча-мунча майда-чуйда гапларга ҳам парво қилмас, инчунун улуғ-улуғ минбарлардан эшитадигани мақтовларга ҳам бепарво эди: ўрганиб кетганиданми? Табиати шунақалигиданми? Ким билсин.

Аммо битта жиҳати барча хислат-фазилату ўзига хосликларидан устун турарди: у энг чигал муаммолар устида гапираётганида ҳам қандайдир паришон экани сезилиб туради: илло, ўша мунозара пайтидаёқ тамомила бошқа мавзуга кўчиб кетиши ва ундан-да нарига ўтиб кетиши мумкин эди.

Унинг бу жиҳатини, масалан, бир неча кун давомида бир неча ҳикояларни қоралаб келиши, кейин, дейлик, менинг фикрларимни диққат билан эшитгани ҳолда... ҳикояларни мутлақо қайта ишламаслиги, ҳикоялар ўша — ёзилгани бўйича қолиши-ю, кейин мутлақо расм чизишга берилиб кетиши ва хусусан Рўзи Чориевни уйига чақириб, полотноларини кўрсатиб юриши ёки турли-туман рассомларнинг устахоналарида кезиб юришига, сўнг эса бу «юмушлар»ни ҳам изсиз унутган каби Абдулла Ориповнингми, Миртемир домланингми, Цветаева, Ахматованингми шеърый китобларига шўнғиб кетиши, ундан сўнг қарабсизки, Икром Акбаров биланми, Сайфи Жалил ёки Мутал Бурҳонов биланми — мусиқа бобида, яъни, улар Ботир учун ёзган қўшиқларини таҳлил этиш бобида машғул бўлиб қолганига... ва ҳоказоларга, яъни, айтиш мумкин бўлса, қўнимсизлигига, тўғрироғи, паришонлигига йўйиш мумкин: ҳа, у назаримда, бир эмас — бир неча одамга ўхшар, аниқроғи, бир эмас, бир неча истеъдодларга насиб этиши мумкин бўлган қобилиятга эга шахс эдики, кўнгли тусаган томонга назарини қаратар — бу йўриғда у бағоят эркин-озод инсон эди.

Ботир Зокиров нимагадир... шошилар эди: шунинг учунмикан — унча-мунча гап-сўз, оғриқ-касаллик ҳам унга қор қилмас, у енгиллик билан бу унсурларни

босиб ўтиб кетаверар ва ўша «нимагадир»га интилав-
верар эди.

Энди наздимда, муҳим бир нуқтани қайд этишим
лозим: Ботир Зокировнинг барча (соҳаларда)
интилишлари орасида... куйлашга-қўшиқ айтишга
бўлган эҳтиёжи ҳамма интилишларини босиб кетар,
балки барча қобилиятлари ана шу қўшиқ айтиш (тан-
лаш, тайёрлаш, қалбдан ўтказиш ва куйлаш) салоҳи-
ятига хизмат қилар, ана ўша соҳалардан қандайдир
қоникмаслиги-да қўшиқларида ўз ифодасини топар,
топганда ҳам айна ўзига — Ботир Зокировга хос
тарзда — юксак пардаларда, соф шарқона титрама-
ларда, қалбларнинг туб-тубига кириб борадиган «ин-
гичка» оҳангларда ўз ифодасини топар эди; зеро,
унинг қўшиқлари бутун вужуди, куч-қуввати, онги-
дунёси қандайдир жамланган-йиғналган қалби туби-
дан чиқар эди.

Бей, унинг қўшиқлари!

Ҳамон ўша-ўша: эътибор этсангиз — уларда ман-
зараларни ҳам кўрасиз (расмдагидек), тарихий-муси-
қавий-ботиний илдиэларингизни ҳам ҳис этасиз; сўз...
сўзнинг айтилиш тарзи, қўшиқдаги тўлғоқли фикр-
нинг баёни (ҳикоядагидек содда-тушунарли) онг-қал-
бингизга шундоққина етади-қўяди.

Бей, унинг саҳнада ўзини тутиши... Наҳот кузатган
бўлмасангиз? Шунчалар табиийликка қандай эришган
эди у зот? На бир ортиқча ҳаракат (чираниш, қий-
шанглаш, ортиқча ишшайиш, муқом, қўл ҳаракатла-
ри) кўрасиз, на бир маслаҳат бергингиз келади: ҳа-
ҳа... нуқсон тополмайсиз-да.

Зероки, гап шундаки, бировдан нуқсон топмоқ учун
нуқсонсизлар қандай бўлувини билмоқ керак: ундай-
лар эса йўқ эди... Илло, Ботир Зокировнинг ўзи иб-
рат — ўзи эталон эди.

Айтмоқчи, Ботир Зокиров — эстрада қўшиқчиси,
ўзбек эстрадасининг асосчиси, Мьюзик-холл ярата-
ман деб армонда кетган (у яратган ҳам эди, кейин
кимлардир тарқатиб юборди) улуғ санъаткор... мақом
куйларимизни жон-дилидан яхши кўрарди.

Кечагидек эсимда: Абдуллажон Орипов бир оқшом
ҳаммамизни уйига таклиф этган эди. Раҳматжон Тур-
сунов деган бастакор ҳам бор эди. Меҳмонхонада чор-
дана қуриб ўтирибмиз. Маъмуржон Узоқовнинг

қўшиқлари ёзилган қарта-пластинкани қўйишди. Тингладик-тингладик. Сел бўлиб, тўлғаниб тингладик...

Кейин кимдир гап бошлади-ю, мен давом эттирдим: Шукур Бурҳонов Маъмуржон акани жуда яхши кўрарканлар. Ҳофиз бетоб ётганида, кўргани борибдилар экан. Маъмуржон ака азбаройи хурсанд бўлиб кетганларидан Шукур ака учун битта мақомдан айтиб... жон берган эканлар. Шукур аканинг ўзларидан эшиттандим.

Кейин денг, жим, қандайдир берч бўлиб ўтирган Ботир Зокиров бастакорга қараб: «Нега Маъмуржон ака айтганда, сўзларини ман тушунаман-у, бошқа кўп хопизларингиз айтганда тушунмайман?» деди. Раҳматжон «кўп хопизлар» сўзнинг маъносини тушунмаслиги — гап шунда экани ҳақида хийла ваъз айтди. «Йўқ, — деди Ботир бирдан. — Аруз вазни талабига бўйсунаман деганлар сўзни етказолмийди! — деди. — Ахир, етказиш керак-де».

Биз ҳаммамиз жим бўлиб қолдик. Кейин бастакор авайлаб айтди: «Маъмуржон ака ҳам арузга буйсундилар...» Ботир гижиниб сигарет тутатди: «Маъмуржон ака — битта! Хўп, Алимахсумов ҳам бор...» Шунда бастакор яна-да авайлаб деди: «Сиз мақом айтиб кўрмайсизми?» Ботир унга тикилиб қолди-да: «Мақомни етказиб айтиш учун мана мунча... ўпка керак!» деди.

Биз яна жимиб қолдик.

Ботир Зокиров ҳақида эсга тушган хотираларни айтиверсам, ушбу боб тугамайди.

Менинг эса аслида вазифам бошқа...

3

Шундай қилиб, тезгина иссиқ кийиниб, мунғайиб турган хотинимга «на чора?» дегандай қараб, уйдан чиқдим. Ажаб одатларимиз бор-а: эркак ўладими, аёл ўладими майитни сўнгги жойига обориб қўйиш ва бошқа кўп лозим ишлар ҳам... эрларга тан, аёллар мунғайиб қолишаверади.

Шастри (собик Жуковский) кўчасига чиқдим. Тонг совуғи аччиққина, ариқ ичида ва хиёбонларда қор ётар, аллақайда қарғалар қағиллар эди.

Бир замон таниш «Волга» келиб тўхтади. Эшикни очган Умиджон ёнига таклиф қилди мени. Шунда орқа

ўриндиқ бурчагида Дилбар янганинг муштдеккина бўлиб ўтирганини кўрдим.

Секингина сўрашдик.

Учқун ўғлининг елкасига туртди.

— Ботир окангни уйини биларсан?

— Биламан, — деди Умиджон.

— Мен... билмайман, — дедим Учқунга қия қараб. — Борганим йўқ. Умуман...

— Биз уларни чақирганмиз уйга, — деди Учқун Назаров. — Уйда ҳам бўлувдик. Яхши... Галина тушгунадиган аёл экан. Ўзининг ансамблида ишлаганде...

Ботир Зокировнинг «уйи қаердалигини билмаслигим»га келсак, бу — рост. Илло, билганим билан энди... Ботир Зокиров оиласида ўтириш қандайдир-негадир ноқулай туюлишини ҳис қилардим.

Кунларнинг бирида мен Олой бозорига бораётиб, Эркили опани учратиб қолувдим.

Опа — «Ҳамза» театрининг пешонасига битган... дурдоналаридан бири, бениҳоя саводли ва чексиз ҳамиятли ва андишали Маликбоева мени кўрмаганга солиб, хиёбонга бурилди: Олой бозорига улар яшайдиган уйнинг биқинидан ўтиларди.

— Эркили опа, салом бердик, — дедим. Сўнг ёмон қийналиб кетдим: у киши бениҳоя уялиб, қипсиниб ва синиқ табассум қилиб тўхтадилар. Сўнг: «Э, Шукуржон. Яхшимисиз? Саида яхши юрибдимиз?» деб сўрадилар. «Ҳа, — дедим-у, у ёғини сўрамасам бўлмаслигини туйдим. — Нима бўлди, Эркили опа? Ғалатироқ гаплар эшитдик...»

Эркили опа елкасини қисиб, яна-да шикастароқ жилмайиб:

— Шунақа бўлди, Шукуржон, — дедилар-да, икки бармоқларини кўрсатдилар. — Шунча телеграмма келди. «Ира, ман уйланвомман. Хафа бўлма». Шу холос.

— Холос? — дедим оғзим очилиб қолиб.

— Кейин бошқа гап...

— Нима бўлиши мумкин, — тезгина жавоб бердилар. — Ихтиёр Ботирнинг ўзида. Биз анча йил яхши яшадик. Иккита ўғлимиз бор. Шуларга тушунтириш қийинроқ...

— А-а...

— Шунақа гаплар, Шукуржон. Саидага салом айтинг... — Маликбоева бошини бирдан эгиб, тез-тез юриб кетди.

Эй, азиз биродар, шундай аёлни учратганмисиз? Йўқ: Ботир Зокировдек инсонни учратмаганингиз каби унинг рафиқаси Эркли Маликбоева сингари олижаноб ва руҳан юксак, ҳар қандай майда-чуйда гаплардан терак бўйи баланд турадиган, ҳар қанча изтироби бўлса ҳам ичига ютадиган мағрур аёлни ҳам учратишингиз гумон: ой, булар ҳам одам қавмидан-ку, а? Бундайларда ҳам нафс бор, ҳа, бор-ку? Катта маънодаги нафс! Бундайларда ҳам инсоннинг энг табиий — яшашга интилишига замин бўлғувси ҳис — худбинлик ҳам бор бўлиши керак-ку! Умрининг навқирон пайтларидаги ҳамроҳи умр қиёмдан ошганда кетиб қолса, қандай мискинлик қоплаши мумкин одамзотни? Аламнадомат... Дарвоқе, таниш-нотанишлар олдидан ўтиш — қисиниб, айб иш қилиб қўйгандек қийналиб ўтиш ва улардан «қочиб», вამини-аламини ичига ютиб, кўзёшларини тамшаниб ютгандек ютиб — ютиниб ҳазм қилиш — вой, қанчалар оғир.

Ўйланиб қоласан: Ботир... Ботир Зокировнинг шундай инсонга — Аёлга дуч келганини қаранг-а!

Худди бир-бири учун яратилган ва ҳаётнинг шафқатсиз синовлари ҳам «жовлисига» бошларига туша-жагини олдиндан билганга ўхшайдилар-а! Ажабо, Ботир Зокировнинг Эркли опага юборган икки энлик телеграммасини қаранг: гўёки шу биргина жумлада бир олам гапни айтиб, ҳатто тушунтириб ҳам қўйгандек... Ажабо, унинг тағин икки сўз билан: «Хафа бўлма» деганини кўринг: бу гап(ча)да нима маънолар йўқ дейсиз? Ҳатто Эркли опанинг бу хабарни собитлик билан қабул қилишига бемалол ишонгандек...

Булар бир-бирини мунчалар яхши билишмаса, а?!

Буларга қойил қолмасдан бўлар эканми? Айниқса, Эркли опа Маликбоевага...

Омон бўлинг, опажон! Қанийдики, Аллоҳ бу инингизга драматурглик қобилиятини ҳам кўпроқ берган бўлса-ю, Сизга... Сизга — айни ўзингизбоп, ўзингизга ўхшаш аёл образини яратиб тавсия қилсам: қандоқ ўйнар эдингиз!

Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ деганларидек, биз ёзувчилар яхши инсонларни йўқ жойлардан излаб юрамиз: ҳолбуки, улар ёнгинамизда.

Қолаверса, биз уларнинг юксак — олижаноб фазилатлари тасвирини эмас, кўпроқ уларга ёт бўлган —

улар қалбан инкор этган паст-майда туйғулари одам-ни бачканалаштириб, ундан рағбатини қайтарадиган томонлари тасвирини хуш кўрамиз.

Уят...

4

Тонг тамом ёришиб бўлган, бошқа ўткинчи машиналар ҳам чироқларини ўчириб юришмоқда эди. ТошМИга олиб борадиган трамвайлар изига яқинлашавериб, Умиджон «Волга»ни ўнгга — хиёбонга бурди-да, кенг сайҳонликка чиқариб, бир четда ҳар хил алфозда турган машиналар ёнига обориб тўхтатди. Майдон адоғидаги қорамтир, кўп қаватли бинонинг олдида одам гавжум эди.

— Ўша ерда туришадими, Назаров?

— Ҳа. — Назаров... барибир зиёли ўзбек эди: — Бу ёқдан, четдан айланиб боринг, — деди кейин хотинига.

Дилбар опа мунғайибгина кетди. Мен машиналарга кўз солиб, талай қора «Волга»ларни ҳам кўрдим. Ва юқоридан — ҳукумат маҳкамаларидан ҳам кишилар келишганини тахминлаб:

— Умарбеков ҳам келгандир-а? — дедим.

— Албатта, — деди Назаров. — Унинг санъаткорларгаям бевосита алоқаси бор.

Мен иқрор бўлиб айтаманки, Ўлмас Умарбековнинг Марказқўмга ишга кўтарилганини билардим-у, нима амалда эканини билмасдим: онг ичаман, шунга қизиққанам ҳам йўқ. Шунинг учун Учқун Назаровнинг «...санъаткорларгаям алоқаси бор», дегани — дўстимизнинг амали ҳақида тасаввур берди.

Мен ҳам Учқун Назаровнинг орқасидан жиддим: биласиз, мотамли хонадонга, одатда, тилинг қисикдек қунишиб-кичрайиб борасан, киши. Нега шундай? Ақлим етмайди. Етгани шулки, шундай юриб боришим лозим, вассалом.

Учқун Назаров бемалол юриб борар, унинг ишончли қадамларига ичдан ҳавасим ҳам келар, ул каби қаддимни роз тутишни ҳам ўйлардим-у, бу хумпар гавдани тик тутиб туролмадим: эгилгандан эгилардим. Ниҳоят, уй тагига етишганида, нима қилажагимизнинг ташвиши тушди... Ва: «Ботирни кўриш керак-ку?!» деб ҳовлиқиб кетдим. Шунда иморатнинг четки

зинапоясидан пастта тизилиб тушиб келишаётганларни кўриб, уларга ўртадан йўл очиб — четда қўл қовуштириб турганларни-да кўриб, бир оз енгил тортдим.

Ўша ерга етдик ва кимларнингдир ишораси ила айланма зинапояга йўл олдик. Бошимни эгиб, ҳеч қаёққа қарамасликка ҳаракат қилиб жиларканман, чап тарафда — эгнида кўк чопон, қўлини қовуштириб турган таниш кишига ялт этиб қарадим. Анвар ака Мақсудов. Шишиб кетган... Ҳа, юзи, қовоқлари шишиб кетгани учун ўзи ҳам шишгандек кўринди. У киши мийиғида зўрға билинадиган шикаста кўриниш ила «шунақа бўп қолди, Шукуржон...» дегандай бошларини хиёл ирғаб қўйдилар. Ана шунда кўзим ғилқ ёшга тўлиб кетганини сездим. Қизик, нега энди кўзим ёшга тўлди?

Нима, Ботир Зокировнинг оламдан кўз юмганига инонмасмидим? Ахир уйда эшитдим. Мана, Учқун Назаров билан келдик ҳам... Шунча оломон тўпланиб турибди: бежиз эмас-ку?

Шундай бир жиҳатим бор эканини кейин англадим: мен ҳеч қачон ўлик чиққан уйга ҳам, ўликни кўргали кираётганда ҳам йиғламаган эканман: гангиб қоларканман, карахт бўлиб... Кейин, кейин, унинг йўқлигига амин бўлганимдан кейин йиғларканман: шунда ҳам одамлардан четда, панада ёлғизликда.

Зинапоядан тушиб келаётганда, қаршидан тез тушиб келаётган Турғун Азизовга дуч келдик. У бир қўли билан Учқунни, бир қўли билан мени ушлаган бўлиб тўхтади. Кейин юзи титраб кетиб, орамиздан ўтиб кетди.

Чапга бурилиб, бир кенггина хонага кирдик. Гуллар ҳиди, гуллар ҳиди... Аллақанча оломон — олабайроқ одамлар, улар орасида оврупалик аёллар ҳам бор эди — барчаси қандайдир ғуж бўлиб, ўртадаги нарсаларга бўйин чўзиб тикилаётди; унда-бунда йиғи, пиқиллаш, «э, худо», «божи мой...» деган шивирлашлар... Шивирлашлар. Гўёки асл воқеани овоз чиқариб айтишга бирон кимса ҳам журъат этолмаётгандек.

Олдимда турганлар четланди-ю, ўзим олдинга чиқиб қолдим. Қаршимда — узун, чуқургина тобутда Ботир Зокиров ётган эди. Бошида дўппи. Дўппи ёстиққа тегиб, пешонасига хиёл сурилган.

«Ўлим шуми? У энди... турмайдими ўрнидан? Йўқ.

Ҳеч қачон қўзғалмайди. Индамасангиз, кунлаб ётаве-
ради... Лекин индайсиз, қўзғатасиз.

Илло, унинг жойи энди — бошқа ерда... Вой, ўша
ерга бориш учун шунча йил яшайдими одам?

Жуда жўн нарса, а, ўлим?

Ҳе, Ботиржон, сенинг бошингни тутиб ҳасрат қила-
диган Гамлет керак бўлди-да: «О, Ёрик, Ёрик! Қани,
сенинг кулгиларинг, Ёрик?...»

Қандайдир ҳўнграмоқчи эканимни пайқаб қолиб,
ён-веримга қарадим-у, худди Умарбековнинг ёнгина-
сида турганимни кўрдим: ҳа, Ўлмас Умарбеков ёнимда
экан. Ботирга тикилиб қолган... Мен томоқ қирмоқчи
бўлдим. Назаримда, бусиз ҳам дўстимиз менга қараб
қўядиган туюлди: у сезгир инсон.

Лекин у Ботирдан кўз узмас эди.

Кимдир елкамга туртди. Видолашгани келганлар
экан. Орқароққа ўтаётган Назаров боши билан имлади
мени. Мен ирғалиб, у кишининг олдига бордим.

Шунда Назаров Ботирнинг укаси Жамшиднинг би-
лагидан тортиб, бағрига босди.

— Жигар, бандалик экан, — деди.

Жамшиднинг ҳам афти шишиб-бўғриқиб кетган
экан. Бирдан менга талпинди: худди — «ёрдам беринг-
лар, бу қанақаси бўлди?» дегандай. У йиғлар эди.

5

Биз пастта тушиб жилганимиз сари Анвар ака ҳам
қимирлади; биз секинлашиб у кишига ёндош бўлдик.
Учқун ниманидир мулоҳаза қилдими Анвар аканинг
тирсагидан маҳкам ушлаб олди-да, ниҳоят, юзи буж-
майиб кетди.

— Одам ҳаёти шу экан-да! — деди фарёд қилган-
дай. — Туғиласан, ташвиш тортиб яшайсан. Нимадир
қилмоқчи бўласан... — Кейин сигарет тутатиб, гугурт
чўпининг алангасига тикилиб қолди. — Одам ҳаёти
шундаймасми, Анвар? Қаранг, ёнвотти, салдан кейин
кул бўлади. Ерга ташаворасиз. — Чўпни ташлавор-
ди. — Бу қургур ўғит бўладими, Шукур? Шунақа. —
Кейин Анвар Мақсудовдан илкис сўради: — Нималар
бўлди ўзи? Этиб беринг...

Шунда нариги иморатга яқин турган жигарранг
«Жигули»нинг очиқ турган эшигидан бошқа дўстла-
римиз ҳам кўриниб қолишди: Абдуллажон билан Ни-

зом. Низом имлагандай бўлди. Учкундан узр сўрамоқчийдим, улар икковлон нари кета бошлади. Орқамдан келган Турғун Азизов бир қўлини елкамга қўйиб:

— Ай, Шукурчик, ёмон бўлди. Бу — котта фожиа, — деди. — Агар билсанг, бу — халқ фожиаси... Тўғримасми? — деб юзимга тикилди. — Ботирдақа санъаткорри ҳар кун онаси туғиб бермийди.

У-у... Уҳ-ҳ, Ботир ўзини жа тийиб яшади... — Кейин бошини сараклатди. — Йўқ-йўқ, фикрим бошқача: у оламни кўрди. Бир санъаткор эришиши мумкин бўлган шухратга эришди. Суюмли бўлди... Халққа. Халқларга. Ўзбекнинг номини чиқарди... Унга минг-минг раҳмат. — Кейин синиқиб жилмайди. — Ўзимиз билан кам ўтирарди-де. Дарвиш бўлолмас экан. Ҳа, топдим. Ўткирри тили билан этганда, ўзимизга ўхшаб дарвишона яшолмас эди. Кези келганда... Биз, биласан-ку ўзинг кетдикми-кетдик, деб... Унда шундай имкониятлар йўқ эди. Биламан: ҳамма иши режали эди. Гастроллар, гастроллар... Аҳ-ҳ. — Яна бирдан бурилиб, Ботир Зокиров яшаган уй зинасига қараб олди. — Ман Ўлмасхонни опчиқайми? Унинг иши кўп бўтда...

— Ҳа-я, — дедим мен ва «Мозорда гўр қазилганми? Хабар берилганми?» деган саволларни айтмоқчи бўлдим-у, анави кутиб олгувчилар орасида нуқул кўк чопон кийиб, белини боғлаб олган беш-олтита йигитларга кўзим тушди: назаримда, бу саволларим ортиқча эди. Ҳа-ҳа. Ортиқча...

Ана шунда соябонли қорақўл шалкасини бостириб олган, тим қора пальтода Умарбеков зинапоёда кўринди. У пастга тушиши ҳамон йигитлар унга пешвоз чиқишиб, ўраб олишди. Умарбеков уларни четга тортиб, бир нималар дея тез-тез гапира бошлади. Сўнг чўнтагидан бир парча қоғоз чиқариб, унга тикилди. Нималарнидир муҳокама қилишди. Кейин йигитлардан икkitаси машиналар томонга чошиб кетишди. Шунда уларнинг уйқусиз кўзлари чўкиб қолгани, бироқ юзлари шишинқираганини кўрдим-у, бир онга ғалати бўлиб кетдим.

Инсон нимага интилади? Ўзида йўқ нарсага интилади... Ботир Зокиров ҳамиша нимагадир интилиб, унинг кўйида паришон бўлиб яшар эди: ўша интиламиши, ажабмас, сулув қиёфасида ҳам жамол кўрсатган бўлса...

Турғун Азизовдан сўрамоқчи бўлиб унга қарасам, у Умарбековдан кўз узмай турибди.

Ниҳоят, Умарбеков бизга ялт этиб қаради-да, хўмрайганича тез-тез юриб олдимизга келди.

— Шукур, яхшимисиз? — Кейин Турғун Азизовга тикилди. — Ҳамма нарса тахт бўлди... Мен тепага чиқиб тушай. Бирон соатда қайтиб келаман. Қачон чиқаришни, нималар бўлишини ўшатда келишамиз. Бу — республика миқёсидаги фожиа... Тўғрими, Шукур? Газеталаргаям хабар бериш керак. Телевизорга... — У машинадан чиқишган Абдуллажон билан Низомни кўриб, ҳар иккаламизнинг ҳам тирсагимиздан олиб жилди. — Биласизларми, ман битта нарса ҳақида ўйла-вомман. Боядан бери...

— Ўзингиз ҳам бирон соат туриб қолдингиз, — деди Турғун Азизов.

— Шунақами? Билмайман... Ман Ботирга қойилман. Мана шунақа ётишларини кўп кўрганман. Шукур, касалхонада ётганида боргансиз-а?

— Албатта, — дедим-у, тафсилотини айтишимга ўрин қолмади. Аммо тафсилоти хаёлимдан кечди.

... Ҳа, шунақа узун тушиб ётган экан. «Э, Холмирзаев, — деди-да, бошини кўтарди. Ўпишдик. Кейин иягини кафти билан уқалай бошлади. — Тагин ўсибди бу, тагин ўсиб қопти... Шукуржон, шуни қириб ташашга ёрдам берворинг...» «Жоним билан, — дедим. — Прибор борми?» «Ҳамма нарса бор. Ана, ойна... — Кейин ярим ғашланиб, ярим кулимсираб гапида давом этди: — Ойим келади. Соқол ўсган бўлса, одам касалманд, хунук бўлиб кўринади. Кузатганмисиз? Шунинг учун ҳар куни соқол олдираман. — Кейин ҳеч бир касали йўқдек кулиб юборди. — Дадамми эслайсизми? Инфаркт бўлиб ётганларини... Да-да! Ўшанда соқолларини опқўювдим. Ўша киши эттанлар манга: «Соқол одамми қаритиб кўрсатади», деб...

Шукуржон, ман беш марта операция бўлибман-а! Рекорд қўйибман. Айтмоқчи, Саидажон яхшими? Қизингиз... Сайёра... уф, ман ҳам битта қиз кўрсамиди...

6

«Жигули»дан берироқда учрашдик. Умарбеков ит-тифоқо Абдуллажоннинг чап жағидаги билинар-билинмас чандиққа тикилиб қолди-да:

— Э, Абдуллажон, ўша учувчи бўларди-ку, — деди. — ТошМИДа... Мана бетидан тешиб, шланга тикиб... Ҳа-ҳа, ўша тузалиб чиқиб кетувдими?

Елкаси силкиниб, пиқ-пиқ кула бошлаган шоир:

— Билмадим, кейин борганим йўқ, — деди. — Шу-куржон, эслайсизми, нуқул «Э, осмон!» деб ётар эди.

— Шуни, ўша гапани эсладим-да ҳозир, — деди Ўлмас Умарбеков. — Қаранглар, осмонни тусайди кўнгли... Ҳар кимнинг осмони бўларкан-де...

— Ботир тўйга бормасди-я? — деди Низом, афтидан, гап-гапга қовушсин учун.

Бош ирғаб турарканман, яна кўнглим бузила бошлади: «У нима учун... хизмат қилди бунчалар? Наҳот ундан — ўзидан юз баробар паст турадиган, битта торни тингиллатиб «Онам дерман»дан бошқасини айтишга ярамайдиган йигитчаларнинг ҳам тўйма-тўй юриб, бойвачча бўлиб, чаккасига пул қистирадиган, халққа ҳам паст назар билан қарайдиган бу нодонлар ҳаёти унга таъсир этган-а?»

Йўқ, Ботир ўша ҳоллардан ўксимадимикан? Ахир, у олам танийдиган улўф санъаткорлар ила дўст эди: уларнинг яшаш тарзини яхши биларди. Нега бир оғиз ўпкаламади бу ҳаётдан?»

— Биз Ботирдан кўп нарсани ўрганишимиз керак, — деб фикрини давом эттирди Умарбеков. — У ўргатиб кетгям, анализ қилавуз...

— У санъат учун, халқ учун беминнат хизмат қилди, — деб мингирладим. — Таъмасиз...

— Ҳа-ҳа, таъмасиз! — Умарбеков бирдан соатига қараб олди. — Ҳа, ҳадемай бу ерлар тўлиб кетади. Бўпти! — у чўнтагидан қўлқопини олиб, кия бошладди. — Ман бораёй... бир неча ташкилот билан гаплашиш керак. Кеча коттага қўнғироқ қилувдим. Уф... Сизлар шу атрофда бўлиб туринглар... — Бизлар унинг гапларини маъкулаб бош ирғар эканмиз, иттифоқо менинг тирсагимдан олди. — Юринг, сизга битта гапим бор. Турғун, ман тез қайтаман.

Умарбеков Учқун Назаров билан Анвар аканинг олдида ҳам тўхтади. Мен берироқда кута бошладим: биласизми, ночор бўлиш — азобли, а? Қўлингдан ҳеч нарса келмаса шундай пайтда... ночорликдан «қўлидан иш келадиган» кишига умидворлик билан қараркансан: унга суянаркансан. Ҳатто у билан ёнма-ён юриш ҳам фахрли бўларкан. Умарбеков улар икковига ҳам

нималардир дегач, тагин менинг тирсагимдан бемалол олиб:

— Шукур, бояги гапимми этаман сизга, — деди. — Ҳозирча ўртоқларга билдирманг.

— Ҳўп, — дедим.

Шунда машиналар томонга шошиб жилаётган Умарбеков жаҳл билан менга қараб тўхтади.

— Шошманг сиз. Манга қаранг... Учрашмаганимизга қанча вақт бўлди?

Мен ишшайиб:

— Анча, — дедим. — Журналда иш кўлайиб қолди. Сурхондарёга уч-тўрт марта бориб келдим. Бойсунга, Булуғурга ҳам... Биласиз-ку, отам ўша ерлик бўлган...

— Бўпти. Баҳона қилманг, — деб гапимни кесди у. — Истамадим деб қўя қолинг!

— Йўқ, нега энди...

— Шунақа! Сабабини ҳам биламан.

Бизнинг бу диалогимизни эшитган одам балки ҳеч нарсани тушунмасди. Ҳолбуки, Умарбековнинг сийлаб гапирётгани, нимадандир гина қилаётгани ва менинг ўзимни оқлашга интилаётганимнинг сабаби оддийгина эди: Ўлмас Умарбеков Марказқўмга кўтарилиб, «тепага чиқиб кетганидан» кейин камина — консерватив қишлоқи ўзимни секин тортган эдим. Тўғри, ундан ишора кутган пайтларим бўлган, қўнғироқ қилиб, уйига чорлаганда, яна... бир бор сим қоқишини кута-кута боролмай қолганим ҳам рост. Тагин бир гап: Умарбеков юқорига кўтарилиб кетгани аён бўлганидан сўнг ҳам у кишини табрикламаган эдим.

Нима қилай? Бу борада менда алақачон чуқур қаноат пайдо бўлган эди: ёзувчи халқи, аввало, адабиётни билиши керак — адабиёт билан яшаши керак...

Амал, лавозим — бошқаларга тан... Ҳе-е, бу борада кимлар, қандай самимий арбоблар менга маслаҳат бермаган эдилар. Сурхондарё вилоят раҳбарларидан ўша киши — Ҳайитбой Азимов, меҳрибон муаллимим — Бойсуннинг каттаси Хуррам Холиқов... Қолаверса, улуғ ёзувчиларнинг ёзишмаларию атрофимда мавжуд ёши катта адибларнинг қисматлари — сабоқ, илло уларнинг кўпчилиги амалдор эдилар: шунинг учун сиёсатга қарам эдилар; унинг ташвиқотчиси бўлишга маҳкумликлари кўриниб турар, бу борада, айниқса, Асқад ака (Асқад Мухтор) кўп гапирар, баъзан ерга

тикилиб қолиб: «Нега партияга ўтибман экан? Энди буюради, вассалом!» дер эди.

Қолаверса, менинг табиатимда ўзи ёзувчининг лавозимга интилишидан нафратланиш бор. Пул, амал, таъма — ёзувчининг душмани деган ақидага аллақачон келиб бўлгандим.

Дарвоқе, битта гапни эсласам: ана шу ақидаларим ҳақида, айниқса, «бошқа давра»даги ёшлик дўстларимга гапирардим баъзан. Бир гал Тиллага (ўшанда Тилла Менглиев Сурхондарё вилоят ижроия қўмитасининг раиси эди) айтганимда, у менинг белимдан қучиб ва қулиб: «Ўзингам раҳбар бўлсанг, бир кун кетингга тепиласан-да», деган эди. Мен: «Жуда тўғри айтяпсан», деган эдим. Иккаламизга ҳам маълум бўлган мактаб давридаги бир воқеани ёдга олдик...

7

Умарбеков шоколадранг машинасини (демак, ўз машинасида келган экан) очиб, моторни ўт олдирди-да: «Бу ёқдан киринг. Қизигунча гаплашиб олайлик», деди. Мен машинанинг у томонидан кабинага кириб ўтирдим.

— Биласизми, Шукур, — деди у бирдан аччиқ шивирлаб. — У ёқда ишлаб туриб адабиёт учун, ёзувчилар учун кўп иш қилиб бўлмас экан. Ҳатто зиёнинг тегишиям мумкин экан. Шунақа. Сиз ишонмайсиз-де... Шунинг учун ҳам ҳозир аҳд қилдим. Биласизми, нима деб аҳд қилдим?

— Билмайман.

— Мен ўтган кетаман, — менга оғир қаради. Бурун катаклари кенгайиб пучайди, жағларида пайлари бўртди. — Кетаман, Шукур, — энди олдинга тикилди-да, бирдан ойна арттич чўткани ишга солди. — Ботирри ўлими менга ёмон таъсир қилди. Унинг кўп орзулари рўёбга чиқмади. Тўғри, уни бедаво касал олиб кетди... Лекин бизни ихтёримиз, худога шукр ўзимизда-ку. Соғмиз. Навқиронмиз... Умрни совурмаслик керак энди. Бўлар-бўлмасга... Кейин тиззасига муштлаб юборди. — Мен ўзимми тушунмай қоламан баъзан. Эсийиздами, у ёқда «вақт кўп бўлади», девдим... Раҳмат. — Кескин бош ирғади. Лекин мунгайибгина қолди. — Лекин ман ўзим тинч қараб туролмас эканман: бурнимми суқавераман... Ишламийман, ўша йигинга

бормийман. Бари — бемаъни гаплар, дейман. Аммо бирпасдан кейин қарабсизки, ризиллаб кетивомман... йиғинга. Кейин соатлаб ўтир. Кузат. Кимгадир дўқ қил. Битта журналнинг муқовасига кетмон кўтарган чолнинг расми берилган бўлса, «Нега тракторчининг расми эмас бу»?!» дейишинг керак... Ҳой, Шукур, уф, бу йил Наврўз ўтмийди. Ана кўрасиз...

— Бултур ҳам яхши ўтганмас, — дедим.

— Умуман, этвомман-де. Ахир, шу ишларга бош қўшишга тўғри келади-де.

— А-а, — дедим-да, мунгайибгина кулимсирадим. — Умарбеков, ишонасизми, мен ҳам «Шарқ юлдузи» журналадан кетдим.

— Нима? Нега? Ўтда сиз ишлашингиз керак эди-ку? Энди ким боради?

— Билмайман.

— Эҳ, Шукур, Шукур. Муҳаррир билан гапларинг қочиб қолдими?

— Гап уларда эмас... Тўғри, у киши: «Шукуржон, уч-тўрт ой ижодий отпускага чиқиб туринг», деб илтимос қилдилар. Кейин бу гап юқорида бўлганини айтдилар. Мен кўп асарларни қайтарган эдим.

Умарбеков беҳол тортиб сигарета тутатди. Кейин дераза ойнасини тушириб қўйди.

— Мен тушундим, — деди ниҳоят. — Шошманг! Уч-тўрт ойга бўшадингизми?

— Йўқ, — дедим ва муҳаррирга айтган гапимни айтдим:

— «Мирмуҳсин ака, азиат чекманг, — дедим. — Мен уч-тўрт ойга эмас, бутунлай кетаман», дедим. Кейин ариза ёза бошладим, ручкамнинг пастаси тутаб қолди. Сиёҳи қора эди. Бўлимдан янги ручка опкелай десам, муҳаррир кўк сиёҳли ручкаларини бердилар: «Ёзаверинг. Бўлади!» Ёздим. Шу... У ёғини айтмайман...

— Нима? Этинг-этинг энди!

— Йўқ, бошқа сафар...

— Хўп, майли, — кейин бирдан менга юзланди. — Кунингиз қандоқ ўтади? Ахир, рўзворингиз бор-ку, дарвиш...

— Ай, бир амалларман... — Кейин Умарбековга термуддим. — Ўзим билмасдан сизга ўхшаб иш тутган эканман.

— Да, — деди Умарбеков. Сўнг гувиллаб кетган мо-

тор товущини пасайтирди. — Энди мен борай... О, соат саккиз ярим бўвотти! Хайр, Шукур. Тез қайтаман!

Мен ташқарига чиқдим. Умарбеков машинани майдондан тез чиқариб кетди.

Хар томонга чўзилган хиёбонлардан эса турли маркали машиналар қор парчалари ётган майдонга кириб келишмоқда, пиёдалар ҳам кўп эди. Ҳадемай майдону унинг атрофлари ҳам одамга тўлиб қолади. Биз Ботир Зокировнинг (собиқ) дўстлари бир четта чиқиб қолдик. Ботир Зокиров энди элники бўлган эди: ажабо, унинг концертларидаям шунча кўп одам тўпланармиди?

Мана, ўлимига ҳам келишди... Энди ўз санъаткорларини охириги марта кўришади: кейин унинг суратларини кўришади, видеофильмларда кўришади, радиодан, пластинкалардан ашулаларини эшитишади ва «Шундай одам эди — ўтиб кетди-я», деб гурунг қилишади.

Узр, узр! Битта гап ёдимга тушиб кетди. Ботир Зокиров ўшанда Рахшона деган қиз кўрган эди. Турғун Азизовданми, Анвар акамданми эшитиб, ҳайратда қолдим: ахир Рахшона — Александр Македонский уйланган бақтр қизи — Бақтрия ҳокими Оксиартнинг қизи-ку... Ғалати бўлиб кетдим-у, тавба, Ўлмас Умарбековнинг ҳам ҳув ўшанда — ўғли туғилибоқ ўлган кечаси... тонг отгач, йўлда шекилли, энди бир қиз кўришни орзу қилгани ёдимга тушди. Умарбеков ўшанда аниқ қилиб айтган эди: «Қиз бола отасига меҳрибон бўларкан, Шукур. Мана, сизнинг қизингиз, Учқуннинг қизи — Сайёралар қандоқ меҳрибон сизларга... Шундоқ билиниб туради...»

1998

«Эмас осон бу майдон ичра турмак...», деган экан аллома шоиримиз. Адабиёт майдонига, ҳақиқатан ҳам, турфа феъл-атворли ва қарашли ижодкорларни кўрар экансан. Ва улардан ўз қалбинг-шууринг тортганларинигина ўзингга яқин оларкансан Мен бу ажиб маъракага кириб, талай теран инсон соҳибларини кўрдим, айримларини сўюб ҳам қолдим ва меҳрим тошиб кетганда улар ҳақида ёзгим келар эди. Ниҳоят, Шухрат акам, Одил Ёқубов, эстрадамиз юлдузи Ботир Зокиров, рассом Рўзи Чориев, дўстларим Ўлмас Умарбеков, Абдулла Орипов ва бошқалар ҳақида эсселар битдим.

Аммо бу «майдон»да дастлаб гўч келганим ва қўлимдан тутиб адабиёт даргоҳига олиб кирган, унинг пасту баланди, сиру синоатлари ҳақида илқинжи ва, назаримда, энг холис маслаҳатларни бериб, йўлга солиб юборган валинеъматим Матёқуб Қўшжонов ҳақида ҳарчанд ёзишга ўтирмайин, қийналиб қолардим.

Қайси томонларини олиб тасвирласам экан? Менга билдирган меҳрибонликларини, ҳатто оилам тинччини ўйлашларини ва, табиийки, асарларининг босилиб чиқишига бош-қош бўлганликларини таъриф-тавсиф қилсаммикан? Ёки у олимнинг менга адабиёт хусусига берган ўғитларини назарий томондан сингдирмишлари, пироварди, чин фидойи адиб қандоқ бўлади-ю, қалбаки ёзғувчилар қандоқлиги тўғрисидаги сабоқларини ол-дин-га чиқариб ёзсаммикан?

У ҳолда, «Бу одамнинг ўзи ким? Қандай шахс қандай адабиётшуноски, бунчалар устозлик қилган бўлса?» деган савол туғилмасми? Туғилар-ов...

Ниҳоят, мени яна-да чуқурроқ ўйлашга мажбур этган ҳол — Олимнинг оламгаю адабиётга қарашли, яъни бу борадаги ақидаю қаноатларининг ўз ҳаётида — умргузаронлигида намоён бўлиши (пироварди, уларнинг бир-бирига чирмашиб бир бутунлик ҳосил қилгани), алқисса, унинг менга бўлган муносабатларида ҳам, демак, бу ҳолнинг намоён бўлиши тарзида эссе ёзишга қарор қилдим.

Бироқ ўзим англаб-англамай «Ҳаётий ҳақиқатлар»дан «Бадиий ҳақиқат» чиқариш йўлидан кетибман, соф «эссе» эмас, «эссе-қисса» ёзиб қўйибман.

Ижод аҳли мени тўғри тушунар, деган умид қиларман.

МУАЛЛИФ

ЎЗБЕКНИНГ БЕЛИНСКИЙСИ

Иккинчи қават зинасидан тушиб келаётган жингалаксоч, ўртабўй, миқти одамни кўриб, тўхтаб қолдим.

У киши — Матёқуб Қўшжонов, юқори курсларда дарс берар, бизга эса домланинг «Ўзбек Белинскийси» деган лақабигача етиб келган ва айниқса, Одил Ёқубовнинг «Муқаддас» номли қиссасига ёзган тақриз-мақоласини «Қизил Ўзбекистон» газетасида ўқигач, домланинг таҳлил санъатига лол қолган эдик: қисса бизни қанчалар мафтун этган бўлса, мақолаям шунчалик таъсир қилган — илло мақолада асар гўёки қайтадан кашф этилган каби эди.

Матёқуб ака зинадан тушган ерида рус адабиёти-нинг мутахассисларидан бири Владимиров деган профессорга тўқнашди. Ва ҳар иккаласи ҳам ҳарбийча бир ҳаракат ила қоматларини тик тутиб ҳамда оёқларини жуфт қилиб қўйганча кўришдилар.

Менинг домлага ҳавасим келиб кетди ва айни чоғда у кишини Владимировдан қизгандим. Чунки бу профессор «актовий зал»да сўзга чиқса, соатлаб тўхтов нималигини билмас, шу қадар силлиқ гапирар эдики, ёқа ушлаш мумкин эди. Аммо гапларидан бирон-бир тайинли нарсани тутиб қолиб бўлмас эди. Бу одамнинг «Поэзия правды» деган қизил муқовали, қалингина китобини ҳам харид қилгандим, аммо ўқиб кўриб, ҳеч нарсани тушунмагандим: гўёки бу одам энди китоб саҳифаларидан совет поэзияси ҳақида балаңдпарвоз нутқ ирод қиларди.

Улар — икки домла анча пайт гаплашиб қолишди. Профессор гоҳо Матёқуб аканинг ёқасини ушлаб қўяр, галстугини тўғрилаган бўлар ва, афтидан, бир нима тушунтириш асноси илтимос қилмоқда эди. Матёқуб ака жим туриб тинглар, сўнгра бидиллаб русчалаб кетарди... Дарвоқе, у кишининг бемалол русчалаб гапир-ишлари ҳам менда ҳавасгина эмас, фахрланиш ҳисларини-да уйғотмоқда, шу асно хаёлимда русчани жуда яхши биладиган домлаларимиз: Озод Шарафиддинову Лазиз Қаюмовлар намоён бўлмоқда эди. Уларнинг нақ Москвада кандидатлик илмий ишларини ёқлаб келишгани, демакки, русча ёқлаганларини эшитгандик, албатта. Аммо бу одамнинг — Матёқуб аканинг бунчалар русчага усталиги менга ҳали... номаълум эди.

Мен улар иккисини, яъни Владимиров билан Қўшжоновнинг суҳбатини фойеда сўппайиб турган оқ устун ёнидан кузатар эканман, бир замон Матёқуб аканинг овози кўтарилиб:

— Нет не могу. Извенити, — дегани қулоғимга кирди. Кейин у киши ўша оҳангда давом этди: — Я вас уважаю как уважает майор полковника. Но, писать не могу, — деди-да, яна аллақандай ҳарбийча бош ирғаб: — Честь имею! — деб қўйди.

Шу билан улар қўл олиб хайрлашишди ва домла ташқарига чиқиб кетди.

«Честь имею... Мазмуни — «виждоним бор» деганими?» — дея ўйланиб қолдим. Бунақа кескин хитобни ўтган аср рус зодагон ҳарбийларининг бир-бирига муносабатларида ўқиган, фильмларда эшиттандим ва, афтидан, ўшанда ҳам қандайдир лаззатланган эдим. «Честь имею!» Мана, бир ўзбек олими — зиёлиси ҳам шу гапни такрорлади. Тўғри, бу — русча калимада мен ўйлаганчалик катта маънолар йўқдир, балки, бу — шунчаки одатий муомала сўнгидаги иловадир... Аммо барибир бу калима менга ёқар эди ва бунинг мен олисдан кузатиб-қизиқиб юрадиганим «Ўзбекнинг Белинскийси» тилидан-да чиққани мени бахтиёр қилган эди.

Кейин беихтиёр тарзда: «Э, нега бизда ўзимизнинг Белинскийларимиз йўғ-а? — деб ўйланиб, жиддим. — Балки Озод ака ҳам ўша Белинскийдан қолишмас. Лекин у кишим руснинг Белинскийси ёзган «Поэзиянинг хил ва турлари»ни ўзбекчага ағдарганлар. Демак, бу асарни ўқиш учун бизда эҳтиёж борлигини сезганлар. Балки ўзлари ҳам ундан нималарнидир ўрганган чиқар... — Оқибат миямга бир нарса урила бошлади: — Матёқуб акани нега бу ном билан аташар экан? Қизиқмабман-а? Шундоқми-шундоқ, деб юрaverибман...»

Ниҳоят, домла Қўшжоновнинг бизларга — қуйи курсларга-да сабоқ берадиган кунларини орзулаб, факультетдан чиқдим. Зинадан эниб, Хадра майдонига йўл олдим.

Тоғ-қурилиш техникумининг биноси остидан ўтаётиб, ўша ердаги ҳамиша бакаллаб пиво сотиладиган буфетча биқинида... Озод ака Шарафиддиновни кўриб қолдим. У киши бир қўлларида идиш, бирининг панжалари орасида одатдагидек «Казбек» донаси тутаб

турар, бир-иккита юқори курс студентларига чимирланганча гап берардилар. «Қизик-да шу Озод ака», — деб ўйладим энди хаёлим у кишига оғиб: дарсда ўта қаттиққўл. Биронта студент ҳадеганда ҳозирлик кўриб келавермаса ёки Озод аканинг саволларига жавоб бера олмаса, у киши дангалига: «Эй, сан бола, нега ўқишга кирдинг? Барибир сандан одам чиқиши гумон!» деб юборар эдилар ҳам. Аммо дарсдан кейин эса студентлар билан... мана шунақа пивоҳўрлик қилиб ҳам кетаверар, бундан ташқари, бу одам жудаям дов-юрақ эди.

Масалан, дарс маҳали бирон муносабат билан «халқ душмани» ҳисобланмиш Чўлпон тилга олингудек бўлса, бу кишим ҳеч иккиланмасдан шоирнинг «Халқ», «Қўзғол», «Бинафша» каби шеърларини ёддан айтиб ташлар, Чўлпон ҳақида бирон калима ғайрироқ гап чиққудек бўлса: «Бе, номаъқул бузоқнинг гўштини еб-сиз!» деб юборарди.

Ҳа, кўрқмас эди...

Мен уларни кўрмаганга солиб ўтиб кетмоқчи эдим, Озод ака билан кўзларимиз тўқнашиб қолди.

— Ҳа, — дедилар бирдан чимирилиб. — Шукур ака келдими?

— Йўқ. Келар эканлар... — дедим. — Кутяпмиз... — Шукур ака деганлари ўша: Шукур Бурҳонов, улуф актёр университетдаги драма тўғарагини бошқарар, камина эса шу кунларда машқ қилинаётган «Гамлет» спектаклида бош ролни ижро этар эдим.

— А, ундай бўлса кутинглар, — деди Озод ака. — Балки пиво ичарсан?

— Раҳмат.

У кишининг атрофида турганлардан бири — танқидий-илмий мақолалари билан матбуотда кўрина бошлаган Иброҳим Ғофуров, иккинчиси — Талъат Солиҳов, яна бири — ўзимнинг курсдошим Анвар Эшоннов эди.

Мен жилаётганимда, рўпарамдан келишаётган Лазиз ака Қаюмов билан Эркин Воҳидовни кўриб, салом бердим. Эркин ака кўз қисгудек жилмайиб қўйдилар. Лазиз ака эса таъвозе билан алик олиб ўтдилар. «Ҳа, жуда культурний-да бу киши», — деб кўнглимдан кечирдим. Ҳа, маданиятчилик бобида у кишига таъриф йўқ эди. Ҳатто дарс маҳали ҳам — Лазиз ака «Адабиёт назарияси»дан сабоқ берардилар — кулибгина

турарди ва, масалан, адабиётда «Ўхшатиш нима? Муболаға нима?» каби саволларига жавоб беролмаган студентни Озод акага ўхшаб сўкиб ташламасдилар, йўқ — шунчаки икки-уч ойга стипендиядан маҳрум қилиб қўя қолардилар: ахир, у киши филология факультетининг декани ҳам эди-да.

Лекин дарсда ҳар хил муносабат билан, айниқса, Эркин Воҳидовнинг шеърларидан айтиб беришни хуш кўрардилар ва: «Эркин — аллақачонлар шоир бўлди», деб қўярдилар.

Қизиқ-да: Озода ака ҳам, айтганимдек, ўта шеърхон-шеърпарасти эдилар-у, курсдошим Абдулла Ориповни, айниқса, хуш кўрардилар. Мисол учун, Абдуллани жуда-а ёқтириб кетган пайтларида: «Вей, чёрт побери, ўзи чигирткадек бир нарса. Ори-иқ. Шу боланинг ичидан шундай шеърлар, фикрлар чиқиб келаётганига ҳайронман!» дер эдилар.

Шу ўринда яна бир нарсани илова қилишим лозимки, юқори курсларда ҳам, қуйи курсларда ҳам қобилиятли ижодкорлар кўп эди: ҳа, Эркин акаю Абдуллажонлардан бошқалар ҳам сероб эди: жумладан, русча мақолалари ҳам рус матбуотида босила бошлаган Норбой Худойбергенов, нуқул 20-йиллар адабиётию муҳитига шўнғиб юрадиган курсдошим Беғали Қосимов, тилшунослиги билан домлаларни ҳайрон қолдира бошлаган яна бир курсдошим Баҳром Вафоев, бу ёғи — биз билан бирга ўқийдиган қорақалпоқлик дўстларимиз: Камол Мамбетов, Тўлепбергенов Матмуродов, Сали Содиқовлар ҳам илк шеър ҳикояларини... ўзбекча ёза бошлаган эдилар... Ҳозир айтишим керакдирки, кейинчалик Камол Қорақалпоқда романист бўлиб танилди, Тўлепжон эса шеърдаги заковати билан Иброҳим Юсуповдангина орқада саналарди.

Майли-е, ўзим ҳақимдаям бир калима сўзлайин: ўша иккинчи курс маҳалимдаёқ ўқувчилар газетасида «Тоғлар орасида» деган повестим босилган, «Пионер» журналида ҳикояларим кетма-кет чиқиб турарди ва шу асно газетадагию журналдаги аксар ходимларга ука тутингандек бўлиб кетган эдим.

Университетда бир эмас, иккита «малолитражка» газета чиқарди. Рус тилидагиси — «Утёг», ўзбекчаси — «Ўрта Осиё Давлат университети».

Катта журналистларнинг фикрича ҳам, ушбу газе-

талардаги мақолаларнинг савияси сотувдаги давлат газеталаридан қолишмас эди. Зеро, бу газеталарда, ҳатто ўқитувчиларимизга ҳам пародиялар босилар ва улар ранжиш ўрнига редколлегия аъзоларини рағбатлантиришар эди: ахир, камина ҳам биринчи курсдаёқ ўзбекча газетанинг таҳририятига кириб қолган эдим-да.

Э, тўғарақларнинг кўплигини айтмайсизми?

«Ёш шоирлар тўғараги»дан икки-учтаси бор эди. Биттасини Эркин ака тўртинчи курс студенти бўлароқ очган эдилар. Кечагидек эсимда. Шу тўғарақ машғулотларидан бирида бир ёш шоирнинг шеърлари муҳокамага қўйилди ва Эркин Воҳидов у ён-бу ёнига қараб, ниҳоят, менга: «Қани, Нолин бабу, шу шеърларни битталаб ўқийверинг-чи», дедилар. «Ноллин бабу» деганларининг боиси — бир йил бурун университет, кейин «Ҳамза» театри саҳнасида Тагорнинг «Ҳалокат» романи асосида яратилган спектакль қўйилган, уни Шукур Бурҳонов саҳналаштирган ва камина асардаги файласуф Нолинакха (бабу) Чаттапатхая ролини ижро этган эдим. Мен шеърларни олиб ўқишга тушдим ва иккинчи шеърга ўтказмадилар мени Эркин ака: «Шукуржон, бунақа ўқишда анчайин қораламани ҳам зўр шеър қилиб юборасиз экан. Бир парда пастроқ олинг...»

Драма тўғараги ҳақида яна... шуни илова қиламанки, баъзан репитиция маҳалларида Озод ака Шарафиддин билан журналистика кафедраниз мудири домла Турсун Собиров ҳам аудиторияга кириб ўтиришар эди.

ҚЎШЖОНОВНИНГ СИРИ...

Аския дарси эди. Мен билан ёнма-ён ўтирадиган шоир дўстим Турсун Иброҳимов олдимга «Ўзбекистон маданияти» газетасини суриб қўйиб:

— Муни ўқисангчи-е, — деб шивирлади домла Расул Муҳаммадиевдан кўз олмай. — Оч, оч. Учинчи бет. Матёқуб аканинг мақоласи чиқипти... Давомида, давоми. Бошини ўқигандирсан?

— Йўқ, йиғиб ўқимоқчийдим-ку? «Нур қидириб»-ни сонма-сон ўқиб, яна қайта ўқишимга тўғри келганди...

— Бижиллама кўп. Бу, манимча, охирги мақола... Ўқиб кўр. Домлага эътибор қилма. Ҳозир фарғоналик йигитлар билан аския қилишга тушиб кетади.

Ҳақиқатан ҳам, аския назариясини биринчи дарс-

даёқ айтиб тамом қилган домламиз энди унинг амалий томонларини аудиторияда синовдан ўтказар, шу боис фарғоналик йигитлар билан «айтишув»га тушиб кетсалар... аскияни уқолмайдиганлар ўзаро гаплашиб ўтиришар, қизларимиз эса, дарсга атай олиб кирган китоблардан конспект қилишар эди.

Мен Матёқуб аканинг «Бадиий маҳорат масалалари» номли туркум мақолаларини, атайин ўзимни тийиб — уларни тахлаб-авайлаб юрганимга пушаймон егандай бўлиб, Турсунбой суриб қўйган газетанинг тегишли бетини очиб, кўз югуртира бошладим-у... бутун вужудим титраб, ундан кўз узолмай қолдим: бундаги ҳар бир сўз, калима мен учун гўёки изланган топилдиқлар эди.

Мақолани ўқиб тутатмаёқ домладан «ташқарига чиқиб келишга» рухсат сўраб, ташқарида тўхтамай биринчи қаватда жойлашган кутубхонага тушдим.

Газета тахламини сўраб олиб, мақолалар ичига шўнғидим-кетдим. Ниҳоят, юзага қалқиб чиққанимда, кеч тушиб қолган экан. Паришон-гангиган кўйи факультет биносини тарк этиб, Хадра майдонига етиб бордим-да, фаввора қаршисидаги бир бўш скамейкага ўтирдим.

— «Э, воҳ, сен нодон «Адабиёт — ҳаётнинг кўзгу-си», деган гапни такрорлаб юраверган экансан-а, — дея Гамлет монологларидан бирини ўқиётгандек ўз ўзимга хитоб қила бошладим. — Ахир, ҳаёт ўз ҳолича — хаос, тушунилиши мушкул бир савдо эканини... ҳа-ҳа, ҳис қилардинг-ку? Бироқ шу ҳаётни қандайдир тартибга келтириб, ундан, яъники — ҳаётий ҳақиқатдан мукамалроқ бадиий ҳақиқатни ярата оладиган ягона унсур — адабиёт эканини нега идрок этмас эдинг?

Ахир, адабиёт мавжуд ҳаётнинг бадиий моделини яратар экан-ку! Ва унга қараб, мавжуд ҳаёт ҳақиқатини тўлароқ ҳамда онглироқ тушуниб олар экан кишилар.

Бу жараён — шак-шубҳасиз ҳаётдан олинган образлар, тўғрироғи, ўзига хос қусру фазилатларга эга бўлган Характерларнинг ўзаро муносабатлари-тўқнашувлари орқалигина юзага чиқар экан.

Ҳа-да: бу нарсаниям ҳис этар эдинг-ку! Аммо онгли равишда англамас, айтиб бера олмас ҳам эдинг.

Ҳе, домла Қўшжонов-е. Бежизга шоир акамиз Эр-

кин Воҳидов сизга бағишлаб ёзган ва кичкина газета-мизда чоп этилган пародияда: «Тирактир-тирактир. Бизга керак характер-характер!», демаган эканлар. Ҳа-а, улар билишаркан...

«Холис туриб тасвирлаш...» ҳақидаги ақидаларингиз — менга беҳад завқу шавқ бағишлади: ахир, камина камтарин ўзи ички ҳиссиётларига қулоқ солароқ «холис тасвирлаш»нинг муҳиби-тарафдори эдим-да. Бежизгамас экан.

Бу — ҳам илм ҳамда қандайдир даражада адабиётнинг ўзига хос «одоб»ларидан ҳам экан. Ҳа-а, шу боис асардаги қаҳрамонларни ёмонлаб ҳам, яхшилаб ҳам бўлмас экан: бунга адабнинг ҳаққи йўқ экан. Бу ҳол, яъни одамларнинг яхши-ёмонлиги асарнинг ўзидан — холис тасвирдан ситилиб чиқмоғи лозим экан.

Вей, домлажон, ё мен сизни «кашф» этаётирман ёки сизнинг асарингизда ўзимни «қайтадан, онгли равишда кашф этаётирман». Иккисидан бири...

Ажабо, шу пайтгача нуқул «совет кишисининг об-рази» деганда — ўша образни «коммунизм кишисининг ахлоқ кодекси»га мослаб тасвирлаш лозимлиги ҳақида онгларимизга сингдирилган ақидалар... нима экан? Ёлгон экан, пуч экан...»

Ниҳоят, ботиний-теран бир қаноат оғушида ўрнимдан туриб, Пушкин боғи томонга йўл олдим. Анҳор устидаги сўрида официант берган таомни тановул қилиб, ёғоч кўприкчадан ўтдим. Мажнунтоллар... Ўшаларнинг ости билан юриб, баландликдаги Пушкин ҳайкали пойига етдим. Кейин Абдуллажонлар эсимга тушиб кетиб, у билан бир ҳасратлашмоқчи бўлдим-у, ижарашин уйимга жўнадим.

Уйга кириб, жавоним қошига бориб қолдим. Жавонча ортида тахлоғлиқ турган «Ўзбекистон маданияти» газеталарини олиб, хонтахта ёнига чўккаладим.

Хайрият, ҳамхоналарим уйда йўқ эдилар. Бемалол чўзилиб, мақолаларни қайта ўқишга бошладим.

Шу асно ухлаб қолдим...

Эртаси факультетга борсам, зинапоя ёнидаги чўкич кўтарган кончи ҳайкали қошида дўстим Турсунбой мени кутиб турган экан. Борибоқ уни кучоқладим.

— Нима бало, отволдингми? Кеча юртдошларинг обкетишдими? — деди Турсун.

— Ай, йў-ўқ, лекин мастдекман ҳозир... Ичганим

шгу бўлдики, домла Қўшжоновнинг мақоласини эзиб ички қилдим. Сенга раҳмат.

— Шунақа... Ман сани ўйлайман, сан мани ўйламайсан. Айтмоқчи, баққа юр! Кўтар бунингни, скилироз!

Ундан чарм жилдимни олиб, унга эргашидим. Факультет биносига кириб, «Эълонлар доскаси»га етдик. Турсунбой қўлини чўзиб кўрсатди.

— Ўқи анави эълонни. Биринчисини... Ўқияпсанми? Ана шунақа. Сан бу тўтарақдан қолмаслигинг керак. Яхши бўларди — биронта ҳикоянгни муҳокамага қўйсанг. Масалан, «Хатарли сўқмоқда»ям бўлаверадди... Энди иккинчи эълонни ўқи.

Биринчи эълонда Матёқуб Қўшжоновнинг факультетда «Ёш ижодкорлар тўтараги» ташкил этгани ёзилган ва ҳафтанинг қайси кунларию соатларида бўлажиги ҳам айтилган, иккинчи эълонда эса — эртмас индин пахта теримига жўнашимиз маълум қилинган эди.

— Бу нимаси, Турсун?

— Кўргулик-де, — деди у.

Аммо нима бўлгандаям, Матёқуб Қўшжонов билан битта аудиторияда учрашиш имконияти туғилганидан мамнун эдим. Афсуски, уйдаги ўйинг бозорга тўғри келмас экан.

...ЛЕКИН ОМАДИМ БОР ЭКАН

Биз бултургидек — яна Бўка район Кўкорол совхозига бордик. Чекимизга яна ўша — собиқ отхона тушган экан, жойлашдик: тагимизга похол тўшаб, ижарашин кулбаларимиздан орқалаб келган кўрпа-кўрпачаларни ёздик. Ҳар эҳтимолга, ташқарида думалаб ётган эски мойбочкасини ҳам келтириб, бурчакка ўрнатдик. Болалар алақаёқдан тунука карнайлар ҳам топиб келишди.

Бу ишларни биз қандайдир тезкорлик, ҳатто илҳом билан қилардик. Чунки бу хил юмушларга — шахсан менинг ўзим ҳам — бешинчи синфдаёқ пахта теримига ҳайдашганларидаёқ ўрганиб қолган эдим. Ниҳоят, четларини тўқай босган — ичидан ҳам қамишлар ўсиб чиққан анҳор бўйига бориб, шундоқ пойимизда ястаниб ётган пахтазорни кўздан кечира бошладик.

Шу пайкалда — олтинчими-еттинчими куни эди — пахта тераётганимизда шгу анҳор ёқасидан ўтган ара-

ва йўлда тўхтаган «Победа» машинасидан кафедра мудиримиз Турсун Собиров тушдилар ва қўлларини белларига тираганча пайкалга оралаб, шовқин бердилар:

— У-ўў, Симпатиям! (мени шундай атардилар), бўтга келинг-чи? Тезроқ!.. Салом-салом. Қалай энди? Аттанг, Тошканга кетадиган бўлиб қолдингиз. Шукур Бурхон тревого кўтариб юбордилар! «Гамлет»нинг рэпэ-тэси тўхтаб қолибди... Отланинг! Мана бу гижингтой сизни ҳозироқ аэродромга етказади. Йигирма минутда Тошканда бўласиз... Биздан улуғ актёрга саломлар бўлсин!

У киши шунақа — пафос билан гапирар, баъзан гапларига нуқта қўйишга ҳам қийналиб қолардилар: жумла чўзилиб кетарди-да... Мен курсдошлар билан хайрлашдим. Бировлар ҳавас, бировлар ҳасад ила кузатиб қолишди. Шуни айтишим лозимки, мен — дангаса эмасдим: бир теришга тушиб кетсам, тушгача бошимни кўтармас, кейин белимни ололмай чўзилиб қолардим. Лекин шунгача кунлик «норма»ни бир ярим баробар қилиб уддалардим.

Домла Собиров айтганларидек, ҳадемай туман аэродромига етиб бориб, энди мотори айлана бошлаган «Кукуруза»га илиндим. Йўл бўйи Термизга бориб тушганимдан кейин ҳам баъзан шундай самолётда Бойсунга учушим ва у ергаям тахминан йигирма дақиқада етиб боришимни эслаб кетдим...

Тошкентга келиб тушгач, автобусда эса... ярим соат йўл босиб, Хадра майдонига етиб келдим. Ва...

... беихтиёр факультетимиз жойлашган бинога йўл олдим. Нега бораяпман? Ўзим ҳам тушунмасдим. Шу тариқа, беш-олтита юқори курс студентлари уймаллашиб турган зина супасига чиқиб бориб, ичкарига кирдим. Ва «Эълонлар доскаси»га етдим. Тавба, ёзувларга боқсам, қай кўз билан кўрайки, «Ёш ижодкорлар тўғараги»нинг машғулоти бутун — шу бутун соат 2 да иккинчи қаватдаги фалон аудиторияда ўтар экан: катта ёзма ҳарфлар билан битиб қўйилган.

Ёпирай, шунинг учун келдимми? Бу қандай омад бўлди? Теримдан чақирилиб олишим — бир тарафу бу — бир тараф эди. Оллоҳга шукроналар айтиб, соатимга қарадим: 12.00.

Пушкин боғи ортидаги ижарашин кулбамга бориб, ювиниб, кийим алмаштириб ҳамда йўлакай икки сих

кабобни ямлаб-ютиб, факультетга етиб келгунимча соат икки бўлиб қолди.

Юқори қаватга кўтарилдим. Белгили аудитория эшигига етдим. Эшик берк, ичкаридан босиқ ғовур ва енгил кулги эшитилар эди. Таваккал қилиб тутқичдан тортдим.

ДОМЛА БИЛАН УЧРАШУВ

Домла Қўшжонов хонани тўлдираёзган студентлар қаршисида — доска олдидаги стол ёнида қийшайиб-роқ ўтирган эканлар. Менга лоқайдгина бош буриб қарадилар.

— Мумкинми кирсам? — дедим.

— Киравер-киравер.

Кирдим. Олдинги қаторларда ҳам бўш жойлар бор эди-ю, лекин ўзимнинг ўрнимни билароқ орқа қаторга ўтдим. Ўтирганим ҳамон биров елкамга қоқиб қўйди. Қарасам, Иброҳим Ғофуровларнинг курсдоши — Ҳасан ака Тўрабеков.

— Э, салом, Ҳасан ака.

— Келдингизми, жигар? Кейин гаплашамиз.

Мен бу ерга келиб ўтиргунчаёқ хонадагилардан айрим танишларга кўзим тушиб улгурган эди. Норбой Худойберганов ҳам шу ерда экан. Эркин ака Воҳидов ҳам. Маҳмуд Саъдинову Маҳкам Маҳмудовлар ҳам... Улар билан турли муносабатларда, адабий тўғарақларда бўлиб танишган, айримлари билан «билиш» бўлиб ҳам кетган эдим.

Ҳасан ака Тўрабеков ҳам аксар тўғарақларнинг фаол иштирокчиси, бироқ у киши на олимликка қизиқар, на шеър, на ҳикоя ёзишлари ҳам маълум эмас, бироқ таржима соҳасида, яъни русчадан ўзбекчага ўгириш соҳасида диплом иши ёзаётганларини бир неча бор, ҳатто тафсилотлари ила эшитган эдим.

Масалан, бундай деганлари ҳамон ёдимда: «Уруш ва тинчлик»даги энг машҳур рамзий образларидан бири — кекса дубдир. Энди ишонасизми, жигар, таржимада дуб тасвирлари буткул тупириб қолдирилган. Бу — Абдулла Қаҳҳорнинг иши эмас, Кибриё опа тушириб қолдирган бўлсалар керак...»

Ҳасан ака «Кейин гаплашамиз...» деганларидан сўнг олдинга боқдим-у Матёкуб Қўшжоновнинг мендан кўз узмай турганларини кўрдим. Яна сездимки, у кишига

бўла бошқалар ҳам менга ўтирилиб қарашаётир... Нималар бўлаяпти ўзи?

— Ҳасан ака?

— Ўрнингиздан туринг-чи.

Мен секин ўрнимдан турдим: ҳа, турганимни билмай қолдим. Домла бошини орқага солиброқ сўрадилар:

— Сан Гамлет рўлини ўйнаётган йигитмасми?

— Ўша. Ҳа, домла, — дедим.

— Ўтир... Пахтадан келдингми?

— Ҳа. Бутун... Яқинда келдим. Шу, мени Шукур Бурҳон чақиртирган эканлар.

— Ҳим, биламан... Пахта мўлми?

— Кўп. Мўл, — дедим ва жилмайдим шекилли. — Айрим студентлар юз килодан ошириб пахта теришяпти.

— Ўзинг-чи?

— Менам юзга етказиб тараётган эдим...

— Унда яхши. — Домла, ниҳоят, олдинга энкайиброқ ўрнашди. Ва атрофдагиларнинг назари остида менга савол беришда... йўқ-йўқ, ишқилиб, мен билан гапиршда давом этдилар: — Ман сани ўтган йили Тагорнинг «Ҳалокат»и асосида қўйилган спектаклдаям кўрувдим. Дуруст. — Сўнгра майин истехзогами-киноягами ўхшаш бир жилмайиш ила беғуборгина дедилар: — Сандан дурустгина актёр чиқиши мумкин...

Менинг эт-баданим жимиралишиб кетди: ахир, бултур ҳам худди шундай гапни менга Шукур ака Бурҳонов ҳам айтган эдилар-да. Ҳе, айтиш билан чеклансалар, майлиди. Йўқ. У кишининг бошқа ниятлари ҳам бор, ундан кафедра мудиримиз ҳам бохабар эди...

Яъни Шукур ака Бурҳонов бултурок мени «кўз остиларига» олиб бўлган эканлар. Бу йил эса, «Гамлет»нинг репетициялари бошланиши билан ушбу гапни менга бир неча маротаба такрорладилар: «Сандан яхши актёр чиқади, оковси. Эшитвоссанми? Шунинг учун ман сани театралний институтнинг тўртинчи курсига обориб ўтказиб қўяман. Хўпми?» Мен қийналиб айтган эдим: «Раҳмат, Шукур ака. Лекин мен ёзувчи бўламан...» Шукур ака худдики ҳозир Қўшжонов домланинг жилмайишидай табассум қилиб қўярдилар.

Чиндан ҳам менинг актёр бўлгим йўқ... фақат ёзувчиликни орзу қилардим.

Бу орзу, билмадим, бешинчи синфда туғилганмиди,

еттинчи синфдамида, ҳарқалай, саккизинчи синфга ўтган пайтимда Бойсун районимиз газетасида чоп этилган «Хатарли сўқмоқда» ҳикоямдан кейиноқ «Пионер» журналичан келган бир хат туфайли мустаҳкамланиб бўлган эди. Пироварди, шунинг учун ҳам мен Тошкентга келиб, тўппа-тўғри филология факультетига ҳужжат топширган эдим.

Актёрликка... десам бўлмас-у сахна санъатига ишқибозлик ҳам тахминан бешинчи синфдалиқ чоғларимдан бошланган, кейинчалик мактабимизнинг (Бойсун марказидаги 1-сон ўрта мактабнинг) директори — санъатсевар тил ва адабиёт ўқитувчимиз Зиқир Умаров раҳбарлигида мактабда тайёрланиб, шаҳар маданият уйи сахнасида намоиш этилган «Бой ила хизматчи» спектаклида Ғофур родини ўйнагандим. Энди — ҳозир «ўйнагандим» дейишга тилим бормайди. Чунки Шукур Бурҳоннинг ўша асар асосида яратилган фильмдаги ижросига тақлидан бир нималар қилган эдим.

Хуллас, театр санъатига ишқибозлик — кейинроқ пайдо бўлган, унга муҳаббат эса жуда-а илгаритдан — болаликдан бор эди.

СУҲБАТ ДАВОМ ЭТДИ

Мен ғамгингина хўрсиниб олдим-да:

— Шукур акаям шунақа дейдилар, домла, — дедим. — Лекин... мен ёзувчи бўламан.

— Шундай де? — Домла энди бўғиқ тўнғиллаб деди, — буям яхши... Ёзасанми ўзинг?

Эркин ака Воҳидов ёрдамга келди:

— Матёқуб ака, Шукуржоннинг повести босилди газетада. «Толлар орасида»ми, Шукуржон?

— Ҳа, Эркин ака.

— Да-а, — домла яна мийигида жилмайди. Энди бу ифодада бошқа — завқли бир маънолар бор эди. Кейин яна дангалига сўрадилар: — Ҳикоялар ҳам ёзарсан? Э, ўтирсанг-е... Бу ерда расмиятчилик йўқ.

— Дарслардаям! — деб биров четдан мамнун шанғиллади. Овозидан танидим: Маҳмуд Саъдинов. У деярли ҳамюртим, шоир Абдулла Орипов билан бир ҳужрада яшар, аммо ўзи юқори курсда ўқир, ул ҳужра — менинг хонанишин кулбам жойлашган маҳаллада, биз тез-тез юз кўришиб турардик.

Маҳмуджоннинг шанғиллашиданми ё унинг гапида

чиндан ҳам қизиқ бир сир бормиди — аудиторияда гур-гур кулги кўтарилди. Ажабо, домла ҳам уларга жўр бўлган эди.

Кейин аста-секин хушёр тортиб тинчишди-ю, мен фурсатдан фойдаланиб:

— Ҳа, ҳикоялар ҳам ёзиб тураман, — дедим.

— Қани, биронтасини ўқиб берчи, — деб қолди домла шунда — худди шу гапимни кутгандек. — Биз муҳокама қиламиз... Нима дединглар, йигитлар?

— Майли-ю, ўтган сафар келиб қолган жойимиздан давом эттирсак бўларди-да, — деб гап қотди олдинги қаторда ўтирган Норбой Худойберганов.

— Э, дарвоқе, — деди домла. — Санинг ҳам билганинг-билган. Хўш, қаерга келиб қолган эдик? — Сўнгра домла менга қаради. — Сан ўтир. Кейин ўқиймиз... Исминг нимаиди?

— Шукур.

— Шукурвой, ўтир.

— Раҳмат, домла.

АЖАБ САВДОЛАР

Норбой аканинг хийла асабланиб айтган гапларию унга қилинган қўшимчалардан англаганим шу бўлдики, ўтган гапги машғулотда чала қолган гап — битта масалага домла Қўшжоновнинг шахсий муносабат билдирмагани экан.

Гап шундаки, биз пахтадалигимиздами, олдинроқми — ишқилиб, факультетнинг ижодий бир йиғинида адабиёт тарихидан дарс бергувчи домламиз ҳурматли Фулом Каримов билан Озод ака Шарафиддинов орасида... социалистик реализм методининг пайдо бўлиши ҳақида мунозара қўзғалиб қолиб, иштирокчилар гуруҳларга бўлиниб кетибди экан.

— Бизга сизнинг муносабатингиз керак шу масалада, — деди ниҳоят Норбой ака бир ёнга қийшайиб. — Шу, холос.

Домланинг туйқусдан қовоғи солиниб кетди.

— Соцреализмгами ёки Озод билан Фулом Каримовнинг фикрларигами?

— Ҳар иккисига! — деб тағин шовқин солди Маҳмуд Саъдинов ва уни қўллагувчилар ҳам овоз беришди: — Ҳа, шуни айта қолинг, домла. Бир ҳисобда биламиз-у...

— Нимани «биласиз?»

— А, шу «реализм»га тарафдорсиз-да, — босикрок тўнғиллади Маҳкамжон.

Зал жимиб қолган эди.

— Ҳа, рост, — деб юборди Матёқуб ака бирдан. — Шундай. Мен «реализм»нинг ёнига қўшиладиган ҳар қанақа «изм-пизим»ларни ҳазм қилолмайман. — Ажаб, баданим совуб кетгандай бўлди: «Демак, бу киши социалистик реализмни тан олмас эканлар-да? Э, йўқ-йўғ-е, деярли ҳар бир мақолаларида уни эслатадилар-ку...» — Шукурвой, сан ҳам эшитиб қўй: ҳозирги гапларим ўзимга зиён бўлиши мумкин. Аммо сизлардан яширадиган сирым йўқ. Ҳеч бўлмаса шу давраимизда рост гапириб қолишимиз керак...

— Домла, агар малол келмаса... — Эркин ака авайлаб дедилар ярим қўзғалиб, — ҳожати йўқ. Бизларнинг ҳам ўз фикримиз бор, албатта...

— Раҳмат, Эркинвой, — домла ичдан чиқариб айтди «раҳмат»ни. Кейин бирдан мамнун кулимсирадилар: — Битта анекдотнамо гап айтиб берайми? Аслида-ку, бўлган гап — бу... Ҳатто буни — жуда шафқатсиз ҳақиқат, дейиш мумкин!

— Ундай бўлса... айтсангиз эшитамиз, домла, — деди олдинги қатор четида ўтирган Иброҳим Ғофуров.

— Шолохов «Тинч Дон»нинг таржималари хусусида Европа бўйлаб саёҳат қилган эди. Япониягаям борди... Хуллас, ўша чет эллардан бирида юрганида журналистлар савол беришган экан: «Михаил Александрович, соцреализм деганда, нимани тушунасиз?» — Домла бир сония тин олиб, давом этди: — Шолохов айтган эканки, ҳўш, «Бу масалада Ёзувчилар Союзининг раиси ўртоқ Сурковга мурожаат қилинлар. У яхшироқ тушунтириб беради», деган экан.

— О-о, зў-ўр! — деб юборди кимдир ва залда кулги ўрмалади. Домла ҳам жилмайиб қўйиб:

— Норбой, шу гаплар етарлими? — деб сўрадилар.

— Ҳа, энди... — дея у ён-бу ёнга солиниб ғудранди Норбой ака, — чап берган экан-да...

Домла хўрсиниб юборди.

— Ман ҳам шу фикрдаман.

— Демак, Шолохов ҳам «реализм» тарафдори экан-да?

— Албатта, — деди домла яна бир вазмин хотиржамликда. Сўнгра бирдан кулимсираб ва чехраларини

қизғин қизиқиш эгаллаб олди. — Шолоховнинг бу жавоби билан журналистларнинг саволи орқасида ётган ҳақиқатниям айтиб берайми?

— Ве, ким буни истамас эди!

— Хўп-хўп. Тинчланинглар. — Домла зални тинчи-тиб ва дераза томонга боқиб, гўёки эртак айта бошлади: — Ўзларингга маълумки, «Тинч Дон»нинг бош қаҳрамони Григорий Мелихов — асли оқғвардиячи. Лекин кейин «қизиллар» тарафигаям ўтиб қайтади... Хуллас, у аросатдаги одам. Ана шу қаҳрамон ҳақида кўп мунозаралар бўлган экан, — дея давом этди домла яна аудиторияга юзланиб. — Романнинг биринчи китоби чиққандаёқ соцреализм методининг жонкуяр билимдонлари, ҳатто башорат қилишган экан: «Григорий Мелихов асар охирида «қизил аскар бўлади!» деб... Ҳақиқатан ҳам, бу методнинг талаби ва моҳияти шуни тақозо этарди. Барча йўллар... қаерга обради? Ўша-ўша... Қисқаси, Шолохов рози бўлмаган бунақанги тракторкаларга. У адиб... ҳаёт ҳақиқатига, характер логикасига содиқ қолган. Ҳе, бу йўлда қанча азобларни чекмаган у! Романнинг кейинги китоблари жуда кечикиб-кечкикиб чиққан. Не-не чигириқлардан ўтган. Ҳатто Максим Горький ҳам аралашган... Бу ёқда эса, Шолоховни — «шўро тузумига ёт одам», «Оқғвардиячиларнинг тарафдори» деган айблар билан қоралашга интилишлар ҳам кўп бўлган... Лекин Шолохов ҳеч кимга бўйсунмаган. Мана, ниҳоят, у ҳақ бўлиб чиқди. — Ниҳоят, домланинг ўзиям ғолибона жилмайди. Кейин чеҳрасида аччиқ киноя ҳам пайдо бўлди. — Энди қарангки, йигитлар, бугунги кунга келиб, «Тинч Дон» эпопеяси — соцреализм методининг ажойиб намунаси — эталони, деб мақташаяпти. Ўша танқидчилар ҳам...

МУНОЗАРАГА МУНОСАБАТ

«Ерунда экан-ку бу соцреализми, — деб ўйладим-у... ўз ўйимдан қўрқиб кетдим. Аммо ҳарчанд ўйламай десам ҳам бўлмас эди. — Қизиқ-а, шундай олимлар ҳам — ноилож! мақолаларида «соцреализм»ни мақташади... Аслида эса. Э-э, хурсанд бўлсанг-чи, Шукурвой! Ақлли иш қилган экансан тўгаракка келиб. Ё, қисматмиди бу...»

Шу уйларда Матёқуб акадан кўз олмай турар эканман, у киши гўёки олислаб кетиб, давом этмоққа бошлади:

— Озод билан Фулом Каримовнинг фикрларига ўз муносабатимни билдирадиган бўлсам, у — тахминан шундан иборат: манимча, бу ерда Озод Шарафиддинов ҳақ...

Залда яна бир тўлғаниш бўлди-ю, Норбой ака шошиб:

— Э, ўзингизга қарши гапирмаяпсизми, Матёқуб ака? — деб сўради.

— Йўқ. Ман Озоднинг ўз-ўзича ва умуман, мулоҳазаси тўғриси эканини айтаётирман, — деди домла кесатиб. — Нимагаки, йигитлар, ҳар қандай системанинг ўзига хос, ўзининг манфаатларига мос, ўзининг характеридан чиқиб келадиган йўриқлари, дастурил-амаллари бўлади. Бўлиб қолади ҳам...

— А, мундай денг!

— Шундайки, — деб давом этди яна домла. — Социалистик тузумнинг ҳам ўз идеологиясига жавоб берадиган дастурлари, яъни адабиётга қўядиган талаблари, унга кўрсатмалари асосида шаклланган метод ҳам бўлиши керакки, у — мавжуд соцреализм методидир. Озод ҳақ... — Домла бирдан жилмайди. — Давомини айтмайман. Ўзларинг тушуниб оласизлар, деб ўйлайман...

— Майли-ю, ҳарҳолда...

— Хўп, Худо кўрсатмасин, — деб аччиққина оҳангда деди домла, — тузумимиз, нима десам экан... Гап мундай: ўша, ҳар қандай тузум ҳам умрини ўтаб бўлганидан кейин унинг, жумладан, адабиёт соҳасидаги методи ҳам йўқ бўлади... Энди тушунарли бўлдими, Норбой? Тавба, санинг дўстлигингниям, душманлигингниям баъзан билолмай қоламан. Бўлди, йигитлар! Бу темада гап тамом... Умуман, бизнинг вазифамиз — сиёсат эмас, унга аралашиш ҳам эмас. Ундан кўра, конкрет бир асар ҳақида сўзлашсак ёки Шукрвойнинг ҳикоясини муҳокама қилсак, фойдалироқ бўлади. Ман, умуман, илмий фаолиятимда конкрет асарлар устида, матн устида ишлашни яхши кўраман. Қолаверса, манинг соҳам — бадиий маҳорат сирларини очиш, билишга интилишдир. Бунинг учун нафақат ёзувчининг асарини билиш, балки уларнинг шахсини ўрганиш ҳам фойда беради. Ахир, ёзувчилар ёзади...

Шу пайт коридорда қўнғироқ жиринглади-ю, у ер-бу ердан чапак чалингани ҳам таралиб кетди. Шу та-

риқа бир талай юқори курс талабалари ўринларидан туришди.

— Домла, бизга...

— Бемалол, бемалол... Дарсингларга боринглар. — Домла кулиб улар билан хўшлаша бошлади: — Бундан кейин машғулотимизга келар бўлсангизлар, домлалардан сўраб келинглар. Хўпми? Нимагаки, гапнинг рост-ти, улар мендан нолишлари мумкин...

— Тушунарли-тушунарли. Албатта...

— Лекин, сизга раҳмат, домла.

— Сизларгаям раҳмат... — Домла бирдан кулимсираб Норбой акага тикилиб қолди. У киши ўз ўрнида миқ этмай ўтирар эди. — Хў, Норбой, сан бормайсанми дарсингта?

— Мен қоламан, — деди Норбой ака хўмрайганича. Кейин биров унга зуғум қилаётгандай кўпириб кетди: — Буям — дарс... Бизлар — адабиётчилармиз...

— А-а, ақлинг бор.

Аудиторияда учдан бир тингловчи қолди, дейман. Мен эсам кун бўйи домланинг сўзларини эшитишга ҳозир эдим.

Шунда бирданига бўшашиб, ҳатто энтикиб кетдим: ахир, менинг қўлимда тайёр ҳикоям йўқ-ку!

ХАЙРИЯТ, ХОТИРАМ ТУЗУК ЭКАН

Хайрият, хотирам Абдуллажонникидай... бўлмаса-да, ҳар қалай кўрган-кечирганларимнию, ҳатто ўз асарларимни ҳам ёдда сақлаб қола олишимни, аниқроғи — ёдимда қолишини, қаҳрамонларнинг исмлари унутилса-да, ёзганларимни эслашим ҳамон «ўчирилган» жойлари ҳам кўз олдимга келишини эслаб қолдим. Уларни хаёлан тузатишга ҳам қодир эдим. Зеро, бир-икки марта хаёлан «тузатган» ҳам эдим. Эрмак учун-да... Ана, дўстим Турсун Иброҳимов билан ўтган йили пахта теримида — ўша анҳор бўйида дам олиб ўтирарканмиз, қамишлар орасида бир митти ўрдакча кўриниб ғойиб бўлган, шу асно менинг хаёлим олис Бойсунтоғларга кетиб, илк ҳикоям бўлмиш «Хатарли сўқмоқда»нинг мазмунини дўстимга айта бошлаган ва беихтиёр уни тўлалигича, назаримда, қандай ёзилган бўлса, шу ҳолида ҳикоя қилиб берган эдим.

«Э, хумпар, бало экансан-ку», деб мени мақтаган

эди у... Иттифоқо домла Қўшжонов мендан ҳикоя ўқиб беришни сўраганда, ўша илкинчи ҳикоямни бошла-сам — адашиб кетмасмиканман, деб турганимда, дом-ланинг овози мени гўёки уйғотиб юборди:

— Қани, Шукурвой, навбат сизга... Кичикроқ ҳикоя бўлса, янаям яхши.

— Домла, менда, умуман, ҳикоя... Шу, ҳозир пах-тадан келдим. Умуман, ҳикоя обкелиш кераклигиниям билмас эдим. Ҳозир эшитдим, узр, — дея бидиллаб-чайналиб қолдим ўрнимдан тура солиб.

Домла мени бир зум кузатиб турдилар-да:

— А-а, тушунарли, — деди. — Пахтадан келяпсан-ку... Лекин бундан кейин эсда тутгин, сизлар ҳам, йигитлар, эсларингда бўлсинки, машғулотимизга қуруқ қўл билан келманглар. Назаримда, олдин ҳам огоҳ-лантирган эдим. Хўш, нима қиламиз энди? Норбой, балки сани биронта статьянг бордир?

— Лекин, домла, биронта ҳикоямни ёддан ўқиб беришим мумкин! — деб юбордим шунда: ахир, домла қаршисида бундай имкониятни қўлдан чиқаришим мумкинмасди. Ким билади, яна қачон машғулот бўла-ди-ю, менга навбат келадими-йўқми...

— А? — деди домла йилт эта кулимсираб. — Ёддан? Жуда соз... Дарвоқе, сен актёрсан-а.

— Йўқ. Мен актёр бўлмайман, — деб энди кес-кинроқ гапирдим. — Шунчаки, ёзган айрим нарсала-рим ёдимда қолади.

Домла хийла вазмин тортиб:

— Яхши. Бу — яхши фазилат, — деди. — Хўш, хўш... Чиқасанми бу ёққа?

— Чиқинг, жигар, — деб шивирлади Ҳасан ака ҳам. — Моментдан фойдаланиб қолинг. Домладан ол-ганингиз ёнингизда қолади.

— Хўп, ака.

Қатордан сирғалиб чиқиб, доскага йўл олдим. Ич-ичимда титроқ пайдо бўлган. Ишқилиб, эсдан чиқариб қўймайин-да. Мақтаниб ҳам олдим...

Шунда болаликдан тоғларда, овда юриб ўзлаштир-ганим сабоқ ёрдамга келди: «Қўрқма. Қўрққанга қўша-лоқ кўринади. Сен ҳам зўрсан... Абдуладан қолиш-майсан...»

Шуйтиб, иримига илиб қўйилган, аммо ойда бир марта оқ чизиқ тортилмайдиган қора доска қошига етдим. Секин аудиторияга бурилдим. Домлага қарашга

журъатим йўқроқ: кўзларига кўзим тушса, гапдан адашиб кетадигандайман.

Одатда, ёзган нарсаларимнинг биронтасини хаёлан такрорламоқчи бўлсам, табиий равишда ўша воқеа ичидан ҳис эта бошлардим ўзимни... Сўнг қуйилиб келаварарди тасвир ҳам, гап ҳам... Ўшанда, яъни ушбуни ёзган пайтимдагидек...

Умуман, ҳар бир қаламкаш қандайдир даражада — актёр-ов. Акс ҳолда бировларнинг образига кира олмас эди.

Аудиторияда ўтирганларга кўзим тушди-ю, бу ҳол ҳам мени чалғитиши мумкинлигини идрок этароқ, адоқдаги деворга, кейин шифтларга тикилиб, бошладим.

«ХАТАРЛИ СЎҚМОҚДА»

— «Хатарли сўқмоқда». Ҳикоя... — ҳай-ҳай, жиндак изоҳ беришим керакка ўхшайди. — Бу ҳикояни еттинчи синфда ёзганман, домла.

Беихтиёр Қўшжоновга қараб олдим. Домла секин бош ирғади. Бу менга найинки далда бўлди, балки ўзимни босиб ҳам олдим, шекилли... «Ҳой, Гамлет ролини ўйнаётибсан-у, ҳовлиқишга нима бор. Нолинакханиям ўйнаб қўйгансан-ку, Шукур! — Шу ўйлар кўнглимдан кечароқ бирданига хотиржам тортиб қолдим. Ҳатто вужудимда бир изчил ишончни ҳам туйдим: — Нима бу аудитория?! Ахир, «Ҳамза» театрининг саҳнасида роль ўйнагансан. Минглаб одамларнинг кўзи ўнгида!» Шу асно ушбу хонада менга кўз тикиб ўтирганлар ҳам алақандай кичрайишиб қолишди.....

— «Хатарли сўқмоқда». «Шимол айиғидек қишки пўстинига ўралган тоғ уйқуга чўмган. Унинг қоқ белидан оппоқ поёндоз тўшалган торгина сўқмоқ ўтади. Четдаги қор кўтарган бир арча сўқмоққа эгилиб-мудраб турибди...». Ке-етдим. Кетдим, кетдим. Ва тугатиб қўйиб, беихтиёр... илжайибман: бир нарсани қойил қилиб қўйган эдим-у, энди камтарлик қилаётгандек. Аммо шу заҳоти қаршимдагиларнинг ҳикояни диққат билан тинглаганларини уқдим. Уқдим-у, улар ҳали-замон «Хатарли сўқмоқда»ни остин-устун қилиб ташлайдигандек туюлди. Ва жиддий-чуқур нафас олиб, домлага қарадим:

— Шу. Бўлди, домла.

Кейин негадир эшитувчиларгаям мурожаат қилдим: — Кечирасизлар... — Сўнг келган йўлим томон бир қадам босдим-у, тўхтадим. — Домла, майлими бориб ўтирсам?

Чимирилиб ва ўйга толиб қолган Матёқуб ака бирдан илиққина жилмайди-да, аста-аста чапак чалди.

О, мен бунни кутмагандим! Не ҳолларга тушдим-у не хаёлларга бордим — ҳозир ёдимда йўқ... Аммо менинг «артистлигим» учун чапак чалганларидек туюлди. Бунинг устига, йигитлардан ҳам талайининг чапак чалиб юбориши ўлганнинг устига тепгандек бўлди... Ва мен бирдан ажабтовур совуққонлик билан:

— Бўлгани-да. Узр, — дедим-да, ўз юришим билан жойимга қараб кетдим.

«Ўз юришим» деганимнинг боиси — мен кескин-кескин қадам ташлаб, бир текис юрар эканман.

Бу ҳолни ўзим ҳам баъзан сезиб қолардим... Бу гал ҳам сезганим ҳолда, аммо ҳеч кимга парво қилмай жойимга бориб ўтирдим.

Домла Қўшжонов аҳволимни сездими, йигитларга:

— Бўлди. Бас, — деди. Кейин вазмин тортиб: — Да-аа, дедилар-да, менга тиниқ бир нигоҳ билан боқдилар. — Сан тоғда тузилганмисан, Шукурвой?

— Ҳа. Бойсунтоғ этакларида, — деб жавоб бердим ўрнимдан секин туриб.

Домла баногоҳ фақат мени кўраёттандек тикилиб қолди.

— Алпомишнинг юртиданман, де?

— Ҳа, домла. — Шундай деб, аудиториядагилардан ҳам анча-мунчасининг менга шоён эътибор ила қара-шаётганини сездим.

Шундан кейин домла мен билан суҳбатта киришиб кетдилар-ку!

— Овгаям чиқиб турармидинг?

— Ҳа-да... Ўн уч ёшимдан овга чиқа бошлаганман.

— О, ман ўн бир ёшимда қўлимга милтиқ олган эдим, — деб хаёлчан жилмайди домла ва чамамда ёшлиги ҳақида гапириб кетгиси келди-ю, истихола қилди. Шундаям мавзудан чиқмадилар: — Милтиқнинг нечанчи эди?

— Ўн олти. Биротар, — дарҳол жавоб бердим. Жавоб бердим-у, ўзим ҳам шу мавзуда домла билан суҳбатлашишни бирам истаб қолдимки, яна давом эттим келди: — Бошда қўшотар оберган эди отам. Немец-

кий, енгилгина. Уч килодан ошмасди. Аммо уйимизга келган бир эшон: «Жуда соз милтиқ экан-да», деб мақтайверибди. Кейин отам унга бервориптилар...

— Ҳа, яхши милтиқнинг ишқивози кўп бўлади, — деди домла ғоятда муҳим масалада фикр билдираётгандай. Кейин яна сўрадилар: — Немецкий дедингми?

Жағим очилиб кетди дейман-ов — атрофдан бизга: дам домлага, дам менга боқаётган — балки ҳайрат билан боқаётган тингловчиларга-да парво қилмай давом этдим:

— Устида қайтариб қўядиган тепкиси бўлмайди. Мундай бир тутмачаси бўларди. Орқага суриб қўйсангиз — отилади. Олдинга сурсангиз — отилмайди.

— А-а, яхши экан.

Шунда Норбой ака суҳбатта қўшилгандек бўлди:

— Шукуржонга биз ҳам савол берсак мумкинми, Матёқуб ака?

— Ў-ў, албатта, — деб дудуқланиб қолдилар домла. — Кечирасизлар, овчи овчини кўрганда...

— Божа божани кўргандай бўлса керак-а? — деб гап ташлади Эркин ака ва хона қийғоч кулгига тўлди.

Шу асно домла билан яқиндан танишувимиз барҳам еган эди. Аммо...

«ХАТАРЛИ СЎҚМОҚДА»ГИ ТАЛАШУВ ДАВОМ ЭТАДИ

— Биринчидан, ҳикоянинг мазмунига ишона олмадим, — деб гап бошлади Норбой Худойберганов, домла Қўшжонов кулгини ҳам босди-босди қилиб, мақсадни айтгач. — Яъни мазмун китобхонни ишонтирмайди-да! — дея такрорлади зўриқиб Норбой ака. Сўнг энгашган кўйи менга қаради. — Шукуржон, қоплон билан олишганмисиз ҳаётда?

— Нега энди...

— Хўп, уни яқиндан кўрганмисиз ўзингиз? — Тагин истеҳзо-ла сўради Норбой ака.

Мен «бўлажак олим»нинг авзойи бузуқлигига ишондим. Аммо ростини айтдим:

— Ҳа, яқиндан кўрганман. Термиз зоопаркида кўрганман...

— Ана! — Унинг кўзларини тантанавор кулги қоплади ва қўлларини икки томонга ёйди. — Шундай бўлгандан кейин ўн беш яшар боланинг қоплон билан олишувига ким ишонади?

Мен қора терга тушиб қолган эдим. Бунинг устига тингловчилардан кулганлари ҳам бўлди-да.

Шу онда Матёқуб ака:

— Лекин мен ишондим, — дедилар хотиржамлик билан. — Ўтир, Норбой. Тасвирий санъат билан фотографияни бир-бирига алмаштириб юборяпсан.

— Кечирасиз...

Домла анча хезланиб ўрнидан турди.

— Лазиз Пўлатович тушунтирмадим — бадий асар... фотография эмас деб? — деди жаҳл билан. Сўнг бепарвогина давом этдилар: — Ж்யол Верннинг «Ўн беш ёшли капитан» асарини ўқигансизлар... Мундоқ олиб қараганда, ким ишонади ўн беш яшар боланинг бутун бошли кемани бошқариб, тўфонлардан ўтказиб, Африкамиди... ҳа, ўша қитъа қирғоқларига оборишига? Тагин қанча саргузаштлар... Ҳа, ҳеч ким ишонмайди. Аммо ёзувчи ишонтиради-ку?! Юз йиллардан буён дунё китобхонларининг севган қаҳрамонларидан бири бўлиб келаётир ўша капитан бола... — Кейин мен томонга кўз ташладилар. — Шукурвойнинг қаҳрамони эса шунчаки қоплон билан олишмайди. Ярадор, окзидан қон оқаётган, аранг судралиб, отилган йиртқичнинг оғушида қолади. Қолгандаям дарҳол унга пичоқ санчади... Пичоғи эса бор, чунки овчи пичоқсиз юрмайди.

— Тўғри, домла. Мен ҳам ишондим, — деб бақирди Маҳмуд Саъдинов. Унга ёндош ўтирган Маҳкам Маҳмудов эса калласини чайқатиб, ўзича мазза қилиб кулганча ўрнидан турди.

— Дюманинг, Александр Дюманинг «Три мушкетёр»и эсимга тушиб кетди. Патоснинг бир ўзи ўнлаб қиличбозларни даф этиб, қўрғонга чиқиб боради...

— Биламиз-биламиз, — деб тўнғиллади Норбой ака. — Лекин мен ўз фикримни айтдим, холос.

— Айтмадингиз-да ўз фикрингизни! — деб шанғиллади энди Маҳкамжон. — Сиз «китобхонни ишонтирмайди», деб халқ номидан гапирдингиз. — Кейин яна маза қилиб кулди-да: — Домла, қизиқ-а айрим танқидчилар? — деди савол йўриғида. — Нуқул китобхон номидан гапиришади... Ҳолбуки, сизнинг айтишингизча, танқидчи — китобхон билан ёзувчининг ўртасида туриши керак.

Эндигина жилмая бошлаган Матёқуб ака:

— Норбой баъзан масалага бир кўз билан қарай-

ди-да, — дедилар-у, кулгининг олдини олдилар. — Лекин ўзиям қарийб бўйнига олди. У ўзининг шахсий фикрини айтган экан...

— Э-э, бошдаёқ-бошдаёқ мени ишонтирмади дегандим... — Ҳамон курашталаб бўлиб турган Норбой ака қўл силтаб, жойига ўтирди. Кейин бирдан бурилиб, менга қаради. — Тасвирларингиз менга ёқди, Шукуржон. Айниқса, табиат тасвирлари...

— Раҳмат, — деб қўйди домла ва хона энди кулгига тўлди. Ниҳоят, домла йигитларга тепадан қараб олиб: — Яна ким гапиради? — деб сўрадилар.

— Мен. Менда бир-иккита фикр бор, — дея ёнгинамда ўтирган Ҳасан ака йирик гавдасини енгил кўтариб қўзғалди. Мен ҳайратланиб у кишига пастдан боқдим. Назаримда, айтадиган гапларини шу ерда — ўзимга ҳам айтсалар бўларди. Лекин... — Домла, менинг мулоҳазам тилга тегишли, — деди Ҳасан Тўрабеков. Сўнг менга меҳрибонлик билан боқди. — Шукуржон, жигар, сўраганнинг айби йўқ, сизларда — оилангизда, умуман, ўша Бойсунтов зонасида яшайдиган одамлар... кўплар «ж»лаб гапиришади, а? Яъни, «жўқчи»ларга кирасизларми?

— Худди шундай, — дедим теран бир овозда. Ва «шунга нима бўпти?» деган савол ҳам тилим учига келди.

— Раҳмат. — Ҳасан ака менинг оташин бўлаёзганимни пайқагандек елкамга залворли кафтини қўйиб олди. — Лекин домла, укамизнинг ҳикоясида шева элементларини сезмадим ҳисоб... Манимча, бу — яхши фазилат. Ман тушунаман: адабий тилимизни бойитиш учун диалектларнинг аҳамияти катта. Аммо бўлар-бўлмаста шевани тикиштиравериш...

— ... Тўғри эмас, ҳа, — деб тасдиқлади Иброҳим Ғофуров.

— Ҳасанбой, шуми гапингиз?

— Ҳа, бори шу эди.

— Раҳмат ўтиринг... Ана, янги бир мавзу, жуда қизиқ ва фойдали мавзу очилди, — деб давом этди Қўшжонов. — Шукурнинг ҳикоясини қўя туриб, шу мавзуда бир-икки оғиз гаплашсак, нима дейсизлар?

— Жуда яхши бўлади-да, — деди ҳар гапга суқилиб туришни яхши кўрадиган Маҳмуд Саъдинов ва қиқирлаб кулди. — Биз ҳам асли «жўқчи»ларданмиз...

Кулгига қўшилган домла:

— Сизларга битта анекдот айтиб берайми? — деб қолди. — А, Эркинбой? Балки пародияга материал бўлиб қолар?

— Марҳамат, домла. Олдиндан миннатдорчилик билдираман, — деди Эркин ака ва яна кулги бошланди.

Умуман, Эркин Воҳидов бошқа-бошқа гурунглarda ҳам кулгили гаплар, воқеаларни кўп айтар ва «хўб айтар» эди. Домланинг «пародияга материал бўлиб қолар», деб қистирган гапида жон бор эди, албатта. Лекин Эркин ака бошқа ўқитувчиларга ҳам пародия бағишлаб турар, жумладан, тошкентлик тилчи олим-домламизгаям атаган икки қатор пародияси университет газетасида босилган эди. Яъни: «Тилимиздан «вотти-вотти» аста-секин йўқолвотти».

— Хоразмдаги бир мактабда выпускной вечер бўпти, — деб айта бошлади Матёқуб ака. — Домла жиддий туриб айтармиш: «Мана, энди ўнинчи синфни битирдинглар. Ўзбекистон бўйлаб тарқалиб кетасизлар. Шунинг учун мумкин қадар тоза ўзбекча гапиринглар. Хўпми?» деса, зал гуриллаб жавоб берибди: «Ховва!».

Яна хона кулгига тўлди. «Ана бу давра — давра экан, — деб кўнглимдан кечирдим мен. — Ҳам кулги — ҳам латифа. Очикчасига суҳбат... Қўрқиш йўқ. Матёқуб ака қўрқиш нималигини ўйламасдан гапирришлари учун адабиётсеварлар ҳам бемалол гапирришаётир...»

ТИЛ ҲАҚИДА ЯНГИЛИК

— Шукурвой, сен ҳам бирон латифа айтасанми?

Хаёлдан ариб, ирғиб турдим. Бу таклиф — савол эмас, менга мурувват ҳам эдики, жавобсиз қолдиришим мумкин эмас. Нимани айтай? Қандай латифалар бор «жўқчи»ларимиз ҳақида? Абдулла кўпроқ биларди, чамамда, бунақа маталларни: уям ахир — «жўқчи»лардан-да... Эсладим! Худога шукр, хотирадан қисмаган.

— Домла, бир гап... Лекин, буям — бўлган гап. Бизнинг Қуйроқ деган тоғли қишлоғимиз бор. Ўша ерда Ҳусан ака деган бир муаллим яшарди. Шу киши ўғлини юрфакка киргизиш учун Тошкентта обкелибди. Хўш, таниш-билиш қилиб, хуллас, ўғлини жойлаштирибди. Кейин қишлоққа қайтиб кетган экан. Ўғли «журфакка кирдим», деб борибди. Ҳусан муаллим ўйла-

ниб қолиб сўрабди: «Неча жилдан кейин пиркурор бўласан?» Бола ҳайрон... «Мен журналист бўламан-ку», депти. «Вей, журналистти бошима ураманма? Ўзим — журналистман. Сен ахир, қайси ўқишга кирдинг ўзи?» «Ўзингиз айтган журфакка», депти йигит. Хонада ҳиринг-ҳиринг кулги бошланган эди. Давоми-ни ҳам айтдим: — Хуллас, Ҳусан ака таниш-билиш бўлган домлаларга: «Улим журфакка кириши керак», деган экан. Яъни, «юрфак» демоқчи...

Ҳе, қийрос кулги кўтарилди. Менинг-да кайфим чоғ бўлиб кетди. Нафақат буларни кулдира олганимдан, балки буларга тенгроқ бир даражада даврага кирганимни ҳис этаётганимдан ҳам хурсанд эдим.

— Ўша бола журналистикада ўқияптими? — деб сўраб қолди домла. Бу ёғиниям айта қолдим:

— У киши одамларнинг устидан ғийбат, туҳмат ёзиши билан танилган ёзғувчи эдилар. Ҳалиги ҳикоямни район редакциясига тавсия қилган адабиёт ўқитувчим Хуррам Холиқов — ҳозир Бойсунда райком секретари. Шу киши Ҳусун акани бир-икки марта тартибга чақириб эплолмаганидан кейин райондан висилка қилиб юбордилар. Улар ҳозир Деновда бўлса керак.

— Ўғли...

— Ўғлини обкетган, ўқишиям қобкетган.

Яна кулги бўлди.

— Ана энди, Ҳасанбой... ҳў, Ҳасанбой, сизнинг бояги гапингизга қайтамыз, — деди ниҳоят Матёқуб ака ғалоғулни бостириб. — Ўтираверинг. Сиз Шукровойнинг ҳикоясида шева элементларини деярли учратмаганингизни айтувдингиз. Яъни, автор адабий тилда... ёзув тилида ёзган. Шундайми? Раҳмат. Мен ҳам шу фикрдаман... Энди, йигитлар, адабий тилимиз ҳақида бир-икки оғиз гапим бор. Бу — жуда-жуда муҳим масала экан! Бунини тилчи олимлар яхшироқ билишадую, ман ҳам яқинда бир ҳужжатни ўқиб қолдим... — Хонада пашша учса билинадиган жимлик ҳукм сура бошлади. — Уни айтишдан олдин бир-иккита мисол келтираман. «Ўткан кунлар»ни ўқимаганлар йўқдир... Ҳа. Энди эслаб кўрингизлар. Қодирий тошкентлик бўлган. Романдаги асосий қаҳрамонлар ҳам — тошкентликлар. Аммо уларнинг муомаласида бирон марта «вотти-вотти» ёки «боравуз-келавуз» деган гапларни учратасизми? Мутлақо... Ҳолбуки бунга муаллифнинг тўла ҳаққи бор эди... Ибройимжон, шундоқми?

— Албатта, домла, — деди Иброҳим Ғофуров ва бошини чайқатиб қолди. — Ман ҳам шунга эътибор қилмаган эканман.

— Э, ҳақиқатан ҳам йўқ! — деб юборди бу ёқдан Ҳасан ака ҳам.

— Нима учун? — Домла жилмайиб сўради: — Хўш, Маҳмуд, балки сан жавоб берарсан?

— Олдин... сизнинг жавобингизни эшитайлик, — деб, чамамда, муромбирлик қилди Маҳмуд Саъдинов.

— Яхши. — Домла Қўшжонов ўйланиб, яна дераза томонга юрди. Кейин доска олдига қайтиб, бизга боқди. — Адабий тил — миллатнинг бирлигини таъминлайдиган энг зўр, энг қудратли қурол деб ўрганганмиз. Бунга Қодирийнинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам ўша — йигирманчи йиллардаёқ ақллари етиб, ана шу қаноатни мустаҳкамлаш, халқнинг онгига сингдиришни-да ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Уларнинг сафи кенг бўлган, ҳа... Ана энди бояги гапимни айтаман. Яқинда қўлимга бир ҳужжат тушиб қолди. Уни тарихчи олим Жуманиёз Шарипов берди. Қайсидир архивдан топган экан. Ҳужжат асримизнинг бошларига тегишли. Ўшанда ўзимизда маърифатчилик кайфиятидаги зиёлилар кўпайиб, халққа илм тарқатиш, шу йўсинда унинг кўзини очиш мақсадида ҳаракат бошланган пайтлар... Ўшанда денг, Туркистон генерал-губернаторининг шундай бир махфий буйруғи вилоятларга ва бўлис ҳокимларига тарқатилган экан. Унда айтилишича, масалан, ўзбек зиёлилари мактаб очмоқчи эканми — марҳамат, очсинлар. Дарслик яратишмоқчими — марҳамат, яратсинлар. Аммо битта шарт билан: ҳар бир вилоят мактабларида дарслар ўша ернинг лаҳжасида олиб борилсин, яъни шевасида ўтилсин. Дарслар ҳам, дарсликлар ҳам ўша шевада ёзилган бўлсин... — Домла бир сония жимиб қолди-да, аламли жилмайди. — Нима учун?

— Нима учун? Нимага? — каби саволлар ёғилди.

— Шунинг учунким, дейилади махфий ҳужжатда — адабий тилнинг яратилишига йўл қўймаслик керак. Нимагаки, адабий тил — ўзбекларнинг бошини бирлаштиради. Бу эса, бизнинг, яъни чор Русиясининг манфаатларига тўғри келмайди...

Аудиторияда босиқ ғовур қўпиб, кейин кимларнингдир сўқинишлари ҳам эшитила бошлади.

Домла ғовур босилгунча жим турди-да, кейин:

— Шунақа гаплар, йигитлар, — дея энди синиққи-на жилмайди. — Ҳасанбой, раҳмат, мавзу берганингиз учун. Бироқ бу — ўта мураккаб масала. Бизларнинг тишимиз ўтмайди ҳисоб... Ман фақат ўзимниям ҳайрон қолдирган бир фактни сизларга маълум қилдим, холос. Билиб қўйганларинг яхши-да. Хўш, энди «Хатарли сўқмоқ»қа қайтамиз.

— Қайтамиз-қайтамиз, — деб ўрнидан турди Маҳкам Маҳмудов. — Лекин сизга — тил тўғрисида бўлса-ям майли-да — бир саволим бор. — Маҳкам одатдагича тўхтовсиз давом этди: — Сиз айтдингизки, яъни ўша ҳужжатда ёзилган эканки, «ўзбек адабий тилининг пайдо бўлишига йўл қўймаслик керак», деб.

— Ҳа.

— Шундай бўладиган бўлса, — дея Маҳкамжон бўйнида жони йўқдек бошини жонсиз лиқиллатиб кулди, — ахир, бизда адабий тилнинг асосчиси — ҳазрат Навоий дейилади-ку? Демак, Ўрта Осиё Русияга қўшиб олингунча ҳам бизда ўзбек адабий тили бўлган...

— Ман тушундим фикрингизни, — деди домла бир хотиржамликда. — Бу тўғрида биз ҳам ўйлаганмиз, Маҳкамжон. Масалан, Озод ҳам шу фикрда. Навоий бобомиз, умуман, туркий ўзбек тилига асос солганлар. Умуман, бу тилда асар ёзиш мумкинлигини ва шартлигини исботлаганлар. Туркий ўзбек тилининг на форсий-тожик, на араб тилидан кам жойи йўқлигини, ҳатто кўп томонлардан устун эканини ҳам далиллаб берганлар. Қаранг, вазир бўла туриб тил масалалари билан шуғулланган эканлар... Аммо бутунги адабий тилимизни шакллантирганлар — Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа маърифатпарвар шоиру ёзувчилар бўлади. Ҳозирги кунда бу адабий тилимиз Абдулла Қаҳҳор ва бошқа адибу носирлар ҳаракати билан янада бойиб ҳамда шаклланиб бораётир... — Домла бир сония жимиб, яна давом этди: — Менинг тил тўғрисидаги бу фикр ва мулоҳазаларимни, масалан, делитантнинг фикр ва мулоҳазалари деб қабул қилишларинг мумкин. Лекин ниятим шу: ман билган нарсаларни сизлар ҳам билиб қолинглар...

— Ҳе, барака топинг сиз, домла, — деб кулди Эркин ака ва домла ҳам кулимсираб:

— Раҳмат, Эркинвой, — дея жойига қайтди. Аммо ўтирмасдан менга кўз тикдилар. — Шукурвой... ҳикоянгдаги, айниқса, бир жиҳат манга маъқул бўлди. Сан

ёзувчи кўзи билан кўра олар экансан ҳаётни. Мумкин қадар ҳолис туриб тасвирлашни ҳам билар экансан. Хўш, асар ғояси ана шу тасвирнинг ўзидан келиб чиқибди... Бу — ман санга айтсам, ёзувчиликнинг биринчи ва энг муҳим белгисидир. Шартидир дейишим ҳам мумкин... Бунга кейинчалик ўзинг ҳам амин бўласан. Шу йўлдан тойма... Хўпми?

— Ҳовва, — деб қўйди Эркин ака ва гуррос кулги бўлиб кетди. Шу орада коридорда яна қўнғироқ жиринглаётгани эшитила бошлади. Домла соатига қараб олди:

— Етар бугунча суҳбатимиз, — деди. Кейин негадир кўзлари пирпираб бизга тикилиб қолди. — Эсларингда бўлсин, тўғарагимиз машғулотлари тўхтаб қолишям мумкин. Бунинг сабабини... тахмин қилишларинг ҳам мумкин.

Ўрнидан қўзғала бошлаганлар тек туриб қолишди ва ёлғиз Норбой акадан садо чиқди:

— Мен тасаввур қилаяпман...

— Раҳмат, — деб бирдан жилмайди домла. — Эҳтимолки, машғулотлар тутаб қолишида санинг ҳам ҳиссанг бор чиқар...

— Э, шундай деманг-да, Матёқуб ака! — Норбой ака силтаниб деразага қаради. — Ўзингиз-да, аполитичний гапларниям гапираверасиз. Озод акадан ҳам ошиб кетасиз... У киши фақат Чўлпоннинг шеърларини...

— Бўпти, — деб яна унинг сўзига нуқта қўйди домла. — Насиб этса, янаги машғулотниям мана шу суҳбатларимизнинг тутаб қолган жойидан давом эттирамиз.

— Насиб этади, Матёқуб ака, насиб этади, — деб у кишини рағбатлантирган бўлди Эркин ака ва бошқалар ҳам бу калимани ўзларича такрорлашиб, хонадан чиқа бошлашди. Табиий, уларнинг ҳар бири домлага кўз ташлаб, бири нигоҳи билан, бошқаси таъзим билан хўшлашар эди.

Навбат менга етганда, домла:

— А-а, Шукурвой теримчи, — дедилар. — Сан билан гапимиз адо бўлмади. Вақтинг бўлса, мани пастда кут... Норбой уйга борасанми?

— Албатта-да, — деди Норбой ака. — Шунча иш чала ётибди. Ким билади, ҳозир рабобчилар пиркур қиламиз деб...

Маҳмуд Саъдинов билан Маҳкам Маҳмудов домла-

ни Норбой акадан тўсиб қўйиб, хайрлаша бошлашди. Ва мен хонадан чиқдим. Домланинг «пастда кут» деганлари — менга тушунарли эди. У кишининг эскигина «Москвич» машиналари ўқув корпусимиз ортидаги волейбол майдончаси четида қантариглиқ турар, домла уни миниб чиқиб, ҳайдаб кетганлариниям кузатиб қолардим. Демак, дарвозага яқин бориб туришим лозим.

Учовлон машинада

Мен жуда-а хурсанд эдим. Авваламбор, Қўшжоновнинг «воқеани холис тасвирлашим ва ғоянинг ана шу тасвирдан беихтиёр келиб чиқиши» хусусида иловалари менинг билиб-билмай, ҳиссан ёзганларимни, аниқроғи, йўлимни маъқуллар ва демак, «Бадий маҳорат масалалари» асарида назарий жиҳатдан исботлаган теран ақидаларига-да беихтиёр амал қилажгимни кўрсатар эди. Бу ҳол ахир — найинки, мен учун фавқулодда ралати мавқе, балки тутган йўлимга ишонч ҳам бағишлар эди.

Шундай кайфиятда ҳовлининг очиқ дарвозаси ёнида гижинглаб турарканман, олдинма-кетин бўлиб кўринишди улар: олдинда домла Қўшжонов тез-тез юриб келар, Норбой ака орқада пилдираб қадам босар ва бир нималар дея чираниб сўзлар эди.

Домла мени кўриб:

— Ҳазир, — дея ичкарига ўтиб кетди. Норбой ака эса тўхтаб, мени энди кўраётгандек:

— А-а, Шукур, — деди. — Кутиб турибсизми? Ҳозир Матёқуб ака чиқади. Кейин уйларига кетамиз... Э, ростдан ҳам вақтингиз борми?

— Бор-бор. Шукур акадан эртага хабар оламан, — дедим. — «Гамлет» ҳақида эълон-пелон ҳам йўқ экан.

— А-аа, — дея кутилмаганда эгилинқираб кулди, — аммо актёр бўлсангиз, ютасиз... А, нима, актёр бўла туриб ҳам ижодни давом эттириш мумкин-ку!

Мен бу тўғрида гапиришни истамасдим.

— Рост айтасиз, — дедим. — Эшиттанман...

— Ўйлаб кўринг. Мен сизнинг манфаатингизни ўйлаб айтаяпман. — Кейин волейбол майдончаси четида «Москвич»ни тислантираётган Матёқуб акага тикилиб қолиб: — У кишининг йўриғи бошқа, — деди. — Йўғасам домладан кадровий офицер, ҳатто генерал

чиқиши мумкин эди. Урушда снайпер бўлганлар, эшитганмисиз?

«Снайпер» сўзини эшитиб, ичимда бир қалқинишни туйдим. «Снайпер... Демак, «мерган» эканлар-да! Э, зўр-ку!..» Хаёлимда эса Бойсуну тор кўчамиз адоғидаги «Жунсаюз» деган идора кўринди. Унинг кўпинча очиқ турадиган каттакон дарвозасидан ичкарида уч-бурчак оғочларга тортиб қўйилган бўри ва тулкиларнинг териси кўзга ташланиб турар ва ўша ёқдан қўланса ҳид анқиб чиқар ҳамда қачон шу ердан ўтмайин Малик мерган деган пакана кишини кўрардим. Унинг ёнида ҳамиша бўйи баравари, ориқ, шалпангқулоқ този ити билан муштдек келадиган гуржиси бўларди. Айтишардики, гуржи-кучуквачча тулкининг инига кириб кетиб, уни қитиқлаб ташқарига чиқараркан. Кейин навбат тозига тегаркан: този қувлаб уни тутиб оларкан...

— Мерган эканлар-да, — дедим, ниҳоят.

— Мерган-мерган, — таъкидлади Норбой ака. — Тўрт йил урушда полковой мерган бўлганлар. — Кейин қиҳқиҳлаб кулиб, ёнимга ўтдилар. — Фашистнинг ман-ман деган офицерларини қоқиб ташлаган... Домла зўр. Лекин Шукуржон, парадоксни қарангки, шундай ҳарбий интизомли инсон дарсда, ваабше, интизомсизликка йўл қўядилар. Йўл очиб қўйганлар, ана сенга айтсам...

Норбой ака бу гапларни алақандай жон куйдириб айтмоқда, менга эса жилла таъсир этмасди: домла ҳақида кўпроқ нарса билаётганимни ҳис этардим, холос.

Ниҳоят, Матёқуб ака «Москвич»ни ҳайдаб келар эканлар, у кишининг аудиторияда ўзларини жуда эркин тутишларию савол-жавобларда ҳам юз фоиз эркин фикр билдиришлари, қолаверса, талабаларга қилган эркин муомаласи хаёлимдан кечиб, яқин-дилкаш бир кишимнинг келаётганини туйдим ва у одамдан ажралгим келмаётганини-да ҳис этдим-у: «Нима, мениям уйларига оборадиларми? — деб ўйладим. — Машгулот охирида Норбой акага шу маънода бир нималар девдилар. Афтидан, уйларида мардикорлар ишлаш-япти...»

Машинани кўчага чиқардим деганда тўхтатдилар. Ва очиқ ойнадан менга қараб:

— Вақтинг бўш бўлса, ўтир, — дедилар. — Суҳбатни уйдаям давом эттирамиз.

— Бўш-бўш, — дея Норбой аканинг изидан тушдим. Нарн томонга ўтгач, Норбой ака домланинг ёнидан жой олди. Мен эсам орқа ўриндикқа кириб ўтирдим.

Кетдик. Назаримда, Матёкуб ака кўча қоидаларига сўзсиз риоя қилиб машинани бошқарар, шу боисданми, Норбой аканинг савол тариқасидаги гапларини ҳам жавобсиз қолдирар эди.

— Владимировни кўрмадингизми? — деб, бир маҳал сўраб қолди Норбой ака.

— Ай, — деди домла истамай. — Кўргим йўқ... Нукул китобимга бир нарсa ёзсанг, ўзбекчага таржима бўларди кейин, дейди. Кимга керак унинг балтавняси? Қизиқ одамлар борда... Шукурвой, лекин одамларни борича қабул қилиш керак.

Мен хушёр тортиб кетдим.

— Менга гапиряписизми, домла?

— Ҳа. Сенга. Одамларни борича қабул қилиш керак, деяпман. Тўғри, бу — оғир масала. Барибир нимасидир ёқмайди кишига. Фашинг келади, қийналасан. Аммо на чора... Айниқса, ёзувчи бўладиган одам кишиларга бир кўз билан қараши керак. Ана шунда объектив бўласан...

— Раҳмат, домла. Мен буни оз-моз ҳис қилардим.

— Буни сездим.

— Шундай дейсиз-у, ўзингиз объектив бўлолмаясиз-да, — деб қолди Норбой Худойберганов бирдан чираниб. — Масалан, Лазиз Қажумов билан, албатта, тортишасизлар...

Норбой аканинг гапи давомидан маълум бўлдики, Матёкуб аканинг дарс бериш-дарс ўтиш усуллари Лазиз Қажумовнинг усулига батамом зид, шу боис Лазиз ака Қўшжоновни «тартибга чақираркан». Яъни, «Студентларга бу қадар эрк бериб қўймаслик лозим. Сизнинг дарсингизга хоҳлаган студент кириб ўтираркан, хоҳламагани — кирмас экан. Сиз бўлсангиз — мутлақо лоқайд... Бу қанақаси? Ахир, кишида принцип ҳам бўлиши керак-ку?» Домла айтармиш: «Лазизхон, манинг дарс бериш принципим — эркинликка асосланган. Манинг лекцияларим, сабоқларим кимларгадир ёқмас экан, нима учун энди ман уларни мажбурлаб ёки сизга ўхшаб кўрқитиб ўтқазиб қўйишим ке-

рак? Бу — ничесний усул!» Алқисса, уларнинг орасидаги бу хил мунозаралар бошқа, адабиётни тушуниш бобидаги жиддий масала-муаммоларга муносабатдаям акс этаркан...

— Ахир, у — дека-ан, Матёқуб ака! — деди, ниҳоят Норбой Худойберганов чўзиб.

— Мани факультетдан силжитадими? — домла дафъатан жилмайиб Норбой акага қаради-ю, дарҳол йўлга тикилди. Сўнг томоғида ғулдираб давом этди: — Улгурулмайди. У мани ишдан бўшатишга ректорнинг розилигини олгунча, ман ўзим кетаман... Ай, бошдаёқ Тил-адабиёт институтига боришим керак эди: тинчгина илмий иш билан шуғулланар эдим. Обид Содиқовичнинг (ректорнинг) фикрлариям — шу эди. Биз бу тўғрида Москвадаёқ гаплашиб қўйган эдик. Лекин хом сут эмган бандамиз-да, Шукуржон... — дея менинг диққатимниям жалб этган бўлиб, давом этдилар: — Ким билади, санга ўхшаган, мана Норбойга ўхшаган шогирдларни топай-етиштирай ман ҳам, деб ўйладим, шекилли... Бизда ҳамма вақт кучли олимлар шогирд етиштиришга алоҳида аҳамият беришган. Масалан, Ҳабиб Абдуллаев... Ҳе, улуғ одам у киши! Аттанг, азоб беришяпти-да...

— Дачани бўшат дейишяптими? — деб сўради Норбой ака.

— Ҳа, буям бир баҳона... У киши — мағрур инсон-да, мағрур инсон. Ғурур ғурбатга солур, деган гапдаям жон бор, шекилли.

Мен Ҳабиб Абдуллаев ҳақларида илгари эшитмагандим, дейман. Шунинг учун у кишининг кимлигини сўрамоқчи бўлдим-у, бу кенгликларга тушгандан кейин домланинг бемалол гапираётганларидан завқланиш баробарида у кишини савол-жавоб билан чалғитишдан тийдим ўзимни... Аммо кўнглимга яширин ваҳима оралаган эди: домла Қўшжоновнинг университетдан кетиши мумкин-ов...

Талабаларга сабоқ бериш усулларидаги фарқ, шакл-шубҳасиз, декан фойдасига ҳал бўлажакига беихтиёр инониб бўлгандим. Ҳа, Лазиз акаям ҳақ: университет муаллими Матёқуб акага ўхшаб дарс ўтмаслиги керак...

Ҳеч бир замонда ўқитувчи бу тариқа дарс ўтмаган бўлса керак. Яна ким билади дейсиз: мен ҳали — оддий студент эдим, мураббийларнинг сабоқ бериш

усулларини... кўрганимча-билганимча муҳокама қила олардим, холос.

Бироқ... айтишим шарт ва лозимдирки, домланинг бу усулларида ажиб бир жозиба бор эди: қандайдир ботиний эркинлик ҳам, кенглик, ҳатто хайрихоҳлик ҳам бор эди.

Норбой ака билан у кишининг давомли суҳбат-мунозараларидан яна шу нарсани ҳайрат билан уқдимки, домла Қўшжонов, масалан, студентлардан заҳёт олиш вақтида улардан... сўрамас экан. Ҳа-а, сўрамасдан «заҳтено» деб, имзо чекиб бераверарканлар заҳёткаларни... Бу энди — ақлга сиғмас ҳаракат эди.

Лекин қизиқ-а: шуларга қарамасдан домланинг гапи-суҳбатларини эшитиш учун, ана, қанча адабиёт-севарлар ўз дарсларини ташлаб, тўғрироғи, дарсларидан қочиб келиб ўтиришаркан тўғарак машғулотида ҳам...

Қизиқ, «адабиёт» ўзи — эрк ҳақидаги фанми ё домла Қўшжонов эркинликни шу қадар яхши кўрармикан? Ахир, батамом эркин ҳолда киши яшолмаса керак: ҳамма вақт кимлардандир қарзли-қарздорроқ, кимларнингдир олдида, шубҳасиз, масъулиятли ва масъулиятлироқ... Ва ҳоказолар талаб қилинса керак инсондан: ҳатто адабиёт муҳибларидан ҳам!

Тўғри-тўғри, домла «реализм» ҳақида сўзлаганларида, бу мутеликни қандайдир инкор этажаклари ҳам маълум бўлди. Аммо барибир юз фоиз мустақил бўлолмайди адиб...

Бўлолмаслиги-да домланинг ўша гапларни ўйлиниб айтаётганида ҳам билиниб турди: қандайдир хавотир борлиги сезилиб турди. Алқисса, домла тўғарак машғулоти «тўхтаб қолиши» ҳақидаям бежиз гапирмадилар. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деб ҳам бежиз айтмаганлар-ов...

Ишқилиб, домла Қўшжонов омон бўлсин. У киши қаерда бўлмасин, бу инсоннинг этагини ушлаганим-ушлаган энди.

Домланинг уйидамиз

Домла қурилиш қилаётган экан.

Ҳовли саҳни чоққина: этакда қатор бостирманамо уйчалар тушган, ўнг бурчақда — дарча, ундан у ёққа — кенгликларга чиқиш мумкин эди. Ўша ерга сўл та-

рафдаги баланд қилиб тикланган, аммо айвони ҳали битмаган иморатнинг биқинидан — дарвоза ёнидан тортилган семон йўлка бориб тақалар, аммо ўртадаги бу қисмга ҳали қоришма ётқизилмаган, қоришмани водопровод қошида иккита иштончан йигит тайёрламоқда эди. Тағин иккита йигит анаву уйчалар олдида ўра қазिशмоқда, ҳар бир ўра четида бир тупдан йирик-йирик олма ниҳоллари ётар эди.

Дарвозага туташ эшикчадан киришимиз биланоқ ушбу манзарага кўзим тушди-ю: «Қайси ишга қўшилсам экан?» деган ўй кўнглимдан кечди: ахир, гап эшитиб-томоша қилиб турмайман-ку? Қолаверса, домланинг уйида-боғчасидаман: унга-бунга қўлим тегмаса бўладими? Назаримда, мана бу Норбой акаям шу ишларга қарashiш учун келдилар. Ҳатто у киши мардикорларнинг дангасалик қилмасликларини жон-жаҳди билан истар эди...

— Мана шу бизнинг кўноғимиз, Шукурвой, — деди Матёқуб ака водопровод олдида тўхтаб ва иморат эшигидан чиққан барваста, сарғишроқ сочли аёлга: — Рима, янги шогирдим — бу. Шукурвой. Ҳув, Алпомишнинг юртидан. Қаламиям дуруст, — дедилар.

Рима опа (кейин билсам, у кишининг асли исмлари — Раҳима экан) бирдан илиқ жилмайиб:

— Хуш келибсиз, Шукуржон, — дедилар. — Домла, қаерда ўтирасизлар? Қаерга жой қилай?

— Олдин ишни кўрайлик, — деб кулдилар домла. — Ёш келади ишга, қари келади ошга, деган гаплар ҳам бор.

— Худди шундай. Биздаям шундай мақол бор, — дедим. Ва Бойсунда бўладиган «ҳашар»лар кўз олдимдан ўта бошлади. Айниқса, қиш олдидан томларни сувашда одамлар кўпайишиб қоларди: бирлари челақка лой солиб узатар, томдагилар уни, арқон учидаги илгакка илдиришгач, тортиб олишар эди. Кейин шу юмушдаям қандайдир мусобақа бошланиб кетарди: ким икки марта тортишда лойли челақни томга чиқариб олади? Ёки уч марта тортишда...

Биз болалар томда уймалашиб юришар, томга чиқарилган челақдаги лойни томнинг обдовига тўғрилаб тўкиш ва уни қўл ила бир нави ёйиб қўйиш ила машғул бўлардик...

Матёқуб ака аёлига ниманидир ишора қилдиларда, қоришма қораётган йигитларга: «Ҳорманглар. Ҳозир

палов тайёр бўлади», деб этакка йўл тортдилар. Кўчатлар бошига етгач чўнқайиб олиб, уларнинг илдизларини диққат билан кўздан кечирдилар. Кейин Норбой акага тоққайчи обкелишни буюрганлари он: «Арпа. Икки ҳовуч арпами, буғдойми топиб берсин Рима опанг», деб илова қилдилар. Кейин менга қандайдир шодумонлик ила боқиб:

— Булар Хоразмдан келтирилган. Жони қаттиқ, — дедилар. — Лекин вақтли экаяпмиз, тутиб кетармикан?

— Қарови яхши бўлса, тутиб кетади, — дедим. — Илдизларининг уч-учини кессангиз, янаям яхши бўлади... Тутиб кетади, домла. Менинг отам ёз кунларидаям кўчатларнинг жойини ўзгартирарди. Шунда энам «ёр-ёр», деб турарди.

— Э, бу қанақаси?

— Энди, иримми бу... ким билади. Ишқилиб, келинчақдай жойи алмашади-да...

— А-а, яхши одат экан... Насиб этса, мани Бойсунга обorasан. У ерда каклик кўп бўлади-я?

— Жуда! Ҳилол деган қуш ҳам бўлади. Зоологияда уни «улар» деб аташади. Чил ҳам сероб... У — дала каклиги. Ростмана какликдан кичикроқ бўлади.

Домла хаёлчанлик билан:

— Ман каклик овига чиқмаганман, — дедилар. — Бизда қуён, тувалоқ кўп бўлади... Тувалоқни биласанми, товукдан каттароқ бўлади. Жуда тез югуради.

— Уни кўрмаганман. Лекин қуённи кўп отганман. Бизда «қуён»ни «товушқон» дейишади.

Домла яйрабгина кулди.

— Биламан. «Алпомиш» достонидаям «Товушқон туёқли, марол беллидир. Асл тулпор экан ўзбекнинг оти», деган жой бор... Достонни яхши биларсан?

— Ҳа, беш яшарлигимдан овулда эшитиб катта бўлганмиз.

— «Қишлоқ»ни «овул» дейдими сизларда?

— Йў-ўқ. Қишлоқ — қишлоқ. Даштдаги қўним жойларни «овул» дейишади. У ерларда кўпинча ўтов тикилади. Қўра бўлади...

— Тушунарли.

Норбой ака бир косада арпа билан тоққайчини обкелди. Домла кўчат илдизларини ўхшатиб кузаб бўлгач:

— Энди кўчатларни қўндираммиз, — дедилар. — Мен ичимда жилмайиб қўйдим. «Ўтқазамиз» сўзини —

«қўндирамыз» дейилишини биринчи бор эшитишим эди.

Шу нарсани завқ билан қайд қиламанки, домла кўчатларниям жуда меҳр билан авайлаб ўтқаздилар. Тагига сув қуйиб, қолган тупроқни ҳам бағрига тортгач, устидан оёғимда босаётган эдим, бир эмас, икки марта: «Секин бос. Ҳаво кириб туришим керак», дедилар. Мен ўзимча, илдиизга ортиқча ҳаво тегмаслигини истар эдим.

Хуллас, пастак уйчалар олдида бип-бинойи бўлиб тизилган олма кўчатларини анча ортга тисланиб томоша қилгач, домла кафтларини бир-бирига ишқаб:

— Энди ўхшади. — дедилар-да, туйқус менга тикилиб қолдилар. — Шукурвой, сизнинг тоғларда оқ қайин ўсадими?

— Оқ қайин... Йўқ, домла. Лекин бошқа — учқат, жинғил деган ёввойи ўсимликлар бўлади тоғда.

— Да, мен жуда яхши кўраман-да ўша дарахтни, — дея йўлгага йўналдилар. — Урушда беш йил оқ қайинлар орасида юрганман. Бир гал икки кун оқ қайиндан тушмай ўтирганман...

— Нега, домла? Тепасида бирон нима бор эдими?

Домла менга бурилиб қаради-да, булкиллаб кула бошлади.

— Ҳеч нарса йўқ эди. Ман снайпер эдим. Снайперлар ўзларини билдирмасликлари керак. Қимирланг, ўқ ейсан... Қотиб ўтирганман. Кундузи айниқса. Кечаси овқат узатишарди. Дарахтдан тушмаганман. Чунки ўшанда душманлар мани ўлдириш учун изимдан тўртта снайпер қўйишган экан...

— Вой-бўй... Мени фашистларнинг снайпер қўйишгани эмас, балки қандайдир оқ қобиқли дарахт шохида домланинг бир эмас, икки кеча-кундуз ўтириб чиққани ҳайрон қолдирар, фақат ўша манзарани тасаввур этмоқчи бўлардим.

Нима қилай, одатим шунақа: бир ишга берилсам, қаттиқ берилиб кетаманки, то бир маррага етмагунча ўзимни тўхтатолмайман. Табиийки, ишнинг режасини ҳам қандайдир тузган бўламан. «Элик челақ қоришма ташийман», деб аҳд қилган эдим. Бўлмади: семон аралашган қоришмани ташиш — сомон аралашган лойни ташиш эмас экан... Йигирма челақлар қоришмани тўкканимдан кейин қўлларимни кўтаролмай қолдим, елкам ҳам осилиб тушаётгандек эди. Жиққа терга бот-

ганимни (афтидан, тентираброқ қадам босаётганимни ҳам) кўрган домла: «Бас энди, бу ёғи олифтагарчилик-ка киради», деб чақириб қолдилар.

Тезгина ювиниб ва кийиниб келиб, кат четига ўтирганимдан кейин Матёқуб ака бир пиёла кўк чой узатиб:

— Ичингда пушаймондирсан келганингга? — деб кулимсиради.

— Йўқ, домла, — деб мен ҳам кулимсирадим ва тилимга келган гапни чиқариб юбордим: — Шу участкангиз биттунча келиб-кетиб тураман... Биз қишлоқда жисмоний меҳнат қилиб ўрганганмиз, домла.

— Қаҳҳорнинг «Хўрозқанд» ҳикояси ёдингдами?

«Абдулла Қаҳҳор»ни — Қаҳҳор деб ва қандайдир ўзиникидек туюб гапиришлари менга мароқли туюлиб:

— Ҳа, албатта, — дедим, — бир чолнинг ёшига ярашмаган қилиқ қилиб, ўлиб қолиши ҳақида...

— Эҳ! — домла чайқалиб кулди. — Мен-ку, сарлавҳани адаштирдим. Лекин сен ҳам адаштирдинг... «Тўйдаги аза». Ҳикоянинг номи шундай. Ўша ҳикоя русчага таржима этилганда, рус танқидчилари: «Чеховдан кейин биринчи бор учратишимиз бундай ҳикояни», деб ёзган эдилар... Ажойиб асар. Эсингда бўлса, ўша ҳикоянинг эпиграфи бор... Норбой, сен айт-чи?

— Ҳе, бир тожикча гап эди, — деди Норбой ака. — Мазмунини биламан. Яъни, беҳуда ҳаракат одамнинг белини чиқариб юборади.

— Шундай. «Зўри бўҳуда миён мешиканад»... Кибриё опа топиб берган эканлар... Бундан шундай хулоса чиқадики, Шукурвой, ортиқча чиранмаслик керак.

— Домла, мен чарчасам... бир ишни қилатуриб толиқиб қолганимни сезсам, дарҳол ўтириб оламан, — дедим. — Сизга айтдимми-айтмадимми, пахта теримдаям шундайман. Умуман, ёзиш-чизиш, ўқишдаям шунақа одатим бор...

— Ҳим, яхши одат бу... Зўриқиб ёзишдан ҳам ҳеч нарса чиқмайди. Қаҳҳорнинг бир мақоласи бор, номи — «Китоб завқ билан ўқилиши керак». Чунки у ҳамиша завқ билан ёзади...

— Домла, Абдулла Қаҳҳорни кўп ўқишимиз керак-а?

— О, уни аста айтасанми... У — классик, живой классик. Бизда реалистик ҳикояни ўша одам яратиб

берди. Умуман, ўзбек ҳикоячилигига тамал тошини қўйди... Ундан кейин Ойбекни кўп ўқиш керак, — дея ҳаёлланиб давом этди домла. — Тўғри, унинг шогирдлари йўқ. Умуман, унинг изидан бориб, ҳатто унга тақлид қилиб ҳам ёзиш мушкул-ов, деб ўйлайман. У — мутлақо оригинал адиб, оригинал романист...

— Ойбек домла ҳақидаги жиддий ишни бошлайсизми энди? — кўзларини пирпиратиб сўраб қолди Норбой ака.

— Бошладим ҳисоб, — деди домла. Ва мийғида жилмайди. — Кўнгилда, каллада... — Кейин пешоналари тиришиб, ғудрандилар: — Шуни русча ёзсамми деяпман. Ўзбекчаюм ёзишим мумкин. Аммо кўпдан-кўп абстракт фикрларни ўзбекчада тушириш қийин кечади... Ҳа, майли, ўйлаб кўраман-да...

Шу пайт Раҳима опа баркашда учта коса кўтариб, уйдан чиқдилар. Норбой ака дарҳол туриб, у кишига пешвоз юрди. Матёқуб ака эса аста бурилиб қараганча:

— Римажан, милтиқларниям абчиқ, — дедилар. — Мен Шукурвой билан анҳор бўйига тушаман. Агар андатрани ман отсам, саники бўлади. Шукур отса, севган қизига беради терисини...

— Ўзи бормикан севганлари? — деб кулимсиради Раҳима опа. — Шукуржон нечанчи курсдасиз?

— Иккинчида.

— Лекин қисса чиқиб ҳам улгурибди, — деб луқма ташладилар домла.

Мен уялиб:

— Энди, машқ-да, — деб қўйдим.

— Уялманг, Шукуржон. Домлангиз ҳар кимниям шогирд тутавермайдилар, — деди Раҳима опа теран бир тарзда ва Матёқуб ака сал чайқалиб кулди.

— Лекин Норбойни шогирд тутиб, хато қилганман.

Биз ҳам кулар эканмиз, Норбой ака:

— Менинг битта айбим шундаки, — деди, — Матёқуб акани ўйлайман. Шунинг учун...

— ... медвежья услугаям қиламан де? — домла у кишига қаттиқ тикилиб деди.

— Нима қибман, нима қибман? — деб ғўлдираб қолди Норбой ака. — Ҳа, энди, сизнинг ёнингизни олиб, кафедрада гапирган бўлсам, бунинг нимаси «медвежья услуг» бўлар экан?

— Бўлади, — деб таъкидлади домла. — Билиб қўй, Норбой, ман ҳимояга муҳтож эмасман. Ўзим ўзимни ҳимоя қилишга қодирман. Тушундингми? Худога шукур, мана, яшаб-ишлаб келаятибман...

— Домлангиз тўғри айтдилар, — деб мулоҳаза билдирган бўлди Раҳима янгамиз. — Сиз ҳали ёшсиз, Норбойжон. Диплом ишингиз битиб қолдими ўзи?

— Аай, мен учун диплом иши — иш эмас... — Шунда домла Қўшжонов пиқирлаб кула бошлади-ю, Норбой ака баайни бобиллай кетди: — Эй, ўзингиз ҳам айтасиз-ку, «ман илм қиламан, докторлик қиламайман», деб.

— Қиламайман, — деди домла дафъатан хотиржамлик билан ва ўйланиб илова қилди: — Ана, Озоднинг ҳам докторлик қилиш нияти йўқ. Ортиқча даҳмазалар нега керак? ВАКка югур, Москвага бор... Бўлмагур гаплар. — Кейин шўхчангина кулимсиради. — Агар бирон илмий ишимни олиб, шунга докторликни берсалар, йўқ демасдим.

— О-о, — деди Норбой ака ва дарров тили куйгандек гапидан қайтди чамамда: — Лекин Академияда шунақа имкониятлар бор экан!

— Бор, бор. Ўзимизникилар қўрқишади, холос, — деб қўйди домла ва аёлига қаради. — Милтиқ...

— А, сизлар шўрвани ичиб бўлинглар-чи!

— Э, дарвоқе. Шукур, овқатга марҳамат... Сизларда «Овқатга қаранг» дейдими? Биздаям шундайроқ... Норбой, ол. — Кейин мардикорларга қаради домла ва товуш берди: — Йўлакни тутатганларингдан кейин бугунча иш тамом.

ЙЎЛ-ЙЎЛАКАЙ

Қўлимда «индамас» — мелкокалибр милтиғи. Мойланган. Овиргина. Унинг менга дафъатан бахш этган қувватини қуролсевар — қуролга суяниб ўрганган кишиларгина ҳис этиши мумкин. Ундай кишиларнинг қўлидан яроғини олиб қўйдинг нимаю чўлу биёбонда кетаётган суворийнинг отини тортиб олиб қўйдинг нима — иккаласи ҳам деярли бир хил аҳволга тушади: собиқ суворий — чўлок, собиқ қуролли — ҳеч ким. Гўё қурол билан бирга унинг вужудидаги борбуд қонини томирлари орқали сўриб олиб қўйгандексан: у — чор-ночор...

Ана ўша кимса турмушнинг турфа ташвишлари-ю юмушлари ила банд-андармон бўлиб юрганида қўлида жондан азиз яроғини тутқазиб қўйсанг, у қанчалар шодланиб-қувватланиб, гўёки кўзлари ҳам чарақлаб очилгандек бўлиб кетадики, менинг ҳозирги ҳолатим-ни ўшанинг ҳолатига менгзаш мумкин эди.

Қуролнинг садағаси кетай: бунчалар азиз ва ишончли йўлдош топилмас...

Онам бечора билар экан: уруш йиллари, қароқчилар кўпайган. Овулда яшаётганимизда гоҳо тунлари ўтовдан милтиғимизни олиб чиқиб, олис дўнгликларга қаратиб ўқ бўшатар, менга ўқ товуши қанчалар завқ бағишласа, милтиқ милидан қоронғу тун бағрига бирдан отилиб чиқадиған ва дарҳол сўнадиган бир ҳовуч олов ҳам шунчалар завқли-қувончли туюларди...

Уйда ҳам, ҳатто бултур таътилга чиқиб Бойсунга — уйимизга етиб бориб, болахонамизга чиқиб, ётишга ҳозирлик кўраётган маҳалдаям онам бояқиш милтиғимни пастдан олиб чиқиб, ёстиғим остига қўйиб қўйган, «Акаларингди жўлдоши бу. Эркак одам яроқсиз журмаслиғиям, жотмаслиғиям керак», деганди. Милтиқ ёстиғим остига қўйилгач, тўйган қўзидек уй-кута кетган эдим.

Бойсунтоғда, овда...

Алқисса, қўлимга «индамас» теккач, бир лаҳза кўзлариму қўлларимга ишонмай тургач, яроғни ўпиб-ўпиб олгим келди. Кейин қўшотарни елкасига илаётган Матёқуб акага беҳад-беҳисоб миннатдорчилик билан боқдим: «Вой, қандай яхши одам-а — бу ўртабўй, жингалаксоч олим, ўзбекнинг Белинскийси». Қанчалар мард, тўғрисўз ва қўрқмас эканини ушбу кўриниши ҳам исботлаётгандек эди. Ва менга — бу инсоннинг, демак, кичкина шогирдига ҳам ўзига хос бўлган тансиқ фазилатларини ҳадя этаётгандек, йўқ-йўқ — юқтираётгандек эди.

Раҳима янга билан Норбой ака бизга омад — ови-миз бароридан келишини тилаб, ишчилар эса илиқ-ҳавасманд табассум ила бизни кузатиб қолишди.

Биз дарчадан ташқарига чиқдик. Ташқари — кенглик, сарғиш тиканлар ва гулдан қайтган сачратқи буталари ястаниб-ялпайиб ётган сайҳонлик эди.

Бундай майдонларда ёлғизоёқ сўқмоқлар кўп бўлади, одатда. Чунки эчки-улоқ деган аксар ҳолларда «ёювга» чиқарилса, эски сўқмоқларидан юришади-я!

Аммо олдинда бораётган Матёқуб аканинг босган изларига ёндош бошқа излар ҳам бор, демак, бу кенг-гина, ҳатто бир қадар ботикқина сўқмоқдан бир эмас, бир неча одам кўп маротаба юргани аниқ эди. Балки домланинг ўзлари юравериб бу сўқмоқларни пайдо қилгандир. Ҳа, шунга ўхшайди. Матёқуб аканинг ёлғизоёқ йўлдан оғишмай кетаётгани ҳам шунини кўрсатиб турарди.

— Домла, андатра... ўша сув каламуши сувда бўла-ди-я? — деб эҳтиёткорлик билан сўрадим.

— Ҳа, ҳў этакда анҳор бор, — деб қўйди домла. — Ҳозир етиб борамиз...

— Отганмисиз андатрани?

Домла енгил кулиб, менга қарадилар-у, милтигини милига тикилиб қолдилар.

— Сан милтиқ олиб юришни билмайсан, шекилли, — дедилар кейин.

— Нима қибман? — Милтиққа тикилиб, унинг милини тепага кўтардим ва сал қимирлатиб ҳам қўйдим.

— Энди ўхшадинг, — деди домла. — Стволни, одатда, бировга қаратмайдилар.

Эту баданим жимирлашиб кетди. Уятдан қизариб-бўзариб:

— Кечирасиз, мен билмай қобман, — дедим. — Биздаям шундай. Милтиқ бировга қаратилмайди.

— Шу эсингда бўлсин. — Домла яна бурилиб, йўлда давом этдилар-у, яна секинлаб менга кўз отдилар. — Нимани сўрадинг мандан? А, андатра отганмисиз...

— Ҳа.

— Отдим. Ўқим тегдиям. Лекин тополмадим. Ҳе, адоқда анҳор ёйилиб оқади. Ботқоқлар бор, кўллар бор... Умуман, бу ерлар менга ёқади. Балки шунинг учун шу ердан уй қурмоқчи бўлдим. Ёввойи табиат яхши-да, Шукурвой. — Домла яна йўлга тушдилар. Сўқмоқдан чиртиллаб, изиллаган-бизиллаган товушлар чиқариб чигирткалар учар, гўёки бизларга йўл бўшатар эди. — Менимча, Тошканнинг цивилизация етиб келмаган, софлигича қолган бурчакларидан бири — бу ерлар. Хотинкўприк деб аталади анаву жарлик. Ҳали кўприкнинг қолдиқлариниям кўрасан... Ажаб, хотин киши қурган экан ўша кўприкни! Қара, одамлар унутишмайди... — Домла энди ўзига-ўзи гапираётган кишига ўхшарди. — Бухорода Бухорхотин деган бир подшо ўтган-а? — Домла туйқусдан бурилиб қара-

дилар менга. — Эшитгандирсан? Балки Наршахийда ўқигандирсан?

Мен таққа тўхтаб қолдим.

— Йўқ, — дедим. — Эшитмаганман. Анавуниям ўқимаганман...

— Сан, — дея бир бармоғини сал кўтариб қўйиб, яна йўл торта бошлади домла, — олис тарихларниям ўқишинг керак. Фойдаси бор... Ёзувчи кўп нарсаларни билишга мажбур. Озод айтганидек — ёзувчи кўп нарсалардан ўзини тиймоғи ҳам керак. Завқли маишатлардан ҳам... А-а, Шукур, сан ичасанми?

— Ҳим, баъзан ичиб турамиз.

— Баъзан — бу яхши. Лекин кўп ичмаслик керак. Қаҳҳор бир мақоласида ўзига замондош бўлган, ўзидан ёши улуғроқ бўлган айрим адибларнинг камчиликлари ҳақида гапириб: «Биринчидан, улар турмушни яхши ташкил қила олишмайди», деб ёзади. Яъни, оилавий турмушлари неудачний бўлганини айтади. Буям — жуда муҳим гап. Эсингда бўлсин, оила қура-сан, албатта. Оиланг сенга кўмаклашиши лозим. Бу — биринчи шарт... Ҳа-я, Қаҳҳор ўтган айрим истеъдодларнинг хароб бўлиб кетишига — ичкиликни ҳам сабаб қилиб кўрсатади...

— Тушундим, домла. Мен энди, хурсанд бўлганим-да, баъзан хафачилиқда оз-моз...

— Булар бари — самоабман, — дўқ этказиб деди Матёқуб ака. — Бироқ буткул ичмагин демайман, албатта... Э, мана, жарлик ёқасига келиб қолдик!

Домладан беш-ўн метр олдинда бир тўда қора дарахтлар, яъни япроқлари қорайиб-сўлжайиб қолган баланд-баланд дарахтлар ердан волибона бош кўтариб чиққандек бўлиб туришар, улардан четроқда мевалари қип-қизил нўхатдек бир бутача ҳам қийшайиб турарди.

— Булар ноклар! — деди домла дафъатан шодланиб. — Баҳорда гуллаганда, Одилнинг таъбири билан айтганда, бир паға булутга ўхшаб қолади. Амави буга — итбурун. Биларсан?

— Й-йўқ, домла.

— Билишинг керак. Ёзувчи учун табиатни билиш — ҳаёт-мамот масаласини билиш билан тенгдир, дегим келади. Табиатнинг бир бўлагимиз-да ўзимиз ҳам, Шукурвой. Яхшиям сан тоғда ўсгансан, тоғ табиатини яхши билсанг керак.

— Ҳарқалай, бир нави...

Домла яна уч-тўрт қадамлар босди-ю:

— Ана, бизнинг жунгли, — деди тубанликка тикланганча.

Мен домланинг ёнига бордим, тубанликка боқдим-тикилдиму, о, ўзга бир яшиллик олами тепасида тургандек туйдим ўзимни: пастлик чуқур бўлиб, унинг тубида катта-кичик кўлчалар кўринар, уларни бири-бирига туташтирган анҳор-ариқ бўйларидан қамишлар ўсиб чиққан, ҳар иккала қирғоқ ҳам ётиқ-равон бўлиб, турли-туман яшил гиёҳлару буталарнинг тағида эди.

Айни чоғда биз ҳозир улкан бир жарликнинг берги қирғоғида турардикки, нариги қирғоғи тобора узоқлашиб кетгандай — оралиқ бирон қақирим келарди.

У қирғоқнинг бағри ҳам мана бу нокзор каби турли-туман япроқлию япроғи тўкилиб-сўппайиб қолган мевалию мевасиз дарахтлар билан қопланган, уларнинг тағи — лахтак-лахтак майдонларда барги хазонлар кўрпа бўлиб ётар эди.

Айрим яланғоч дарахт шохларида қора-қора бўлиб қарғалар кўниб ўтиришган экан. Зағизғон чағиллаб уларга хабар бердию барчаси қағ-қуғ қилиб учишди ва ўртароққа келиб айланиб кетишди. Ана шунда мен пастда қурбақалар ҳам жон-жаҳди билан турли мақомда қуриллаётганларини-да эшитдим. Шунга баробар ён томонлардан майналарнинг чағир-чуғурлари ҳам қулоғимга кирди...

Бу ерлар — ажиб ва ёввойи, хилвату овлоқ бир манзил эдики, ёввойи кўриниши ила одамни оғушига тортар, илло бу манзил билан пинҳона яқинликни ҳам туярдим...

Ҳолбуки, мен эсимни таниган маконда — тоғлар бағрида бундай манзараларни учратиш амримаҳол эди: у ерларда бунақа сувлар ҳам йўқ, ботқоқлар ҳам ва буларга монанд ўсгувчи гиёҳлар ҳам... У ерларда — ҳар қадамда қақшатқич қоя-тошлар, панаю тош босган арчалар, кескин ёнбағирлар, равон-тўлқин адирлар... Агар бирон жойда бир ҳовуч сув бўлса, уни олис-олислардан ҳам кўриш мумкин: илло сув чиқаётган жой яшил бўлади-да. Қолаверса, бир ҳовуч сув чиқадиган булоқларнинг ҳам номлари бор...

СУВ БЎЙИДАГИ СУХБАТ

Бирпасдан кейин биз нишоб йўлдан эниб, сув бўйига тушиб бордик. Бу ерда гўёки ҳар тарафдан салқинлик уфурар, ўзига яраша иқлими бордек эди. Атрофларга анқайиб қарарканман, сувнинг кескин шалоплашию ўқнинг варанглаб отилишидан, ҳатто чўчиб тушдим. Анҳор-ариққа кўз тикдим. Кўпдан бери туймаганим — ўқ-дори порох ҳидидан беихтиёр ҳузур қилганим ҳолда, сувдан кўз олмай кутдим: назаримда, ариқнинг давомида сув қизариб чиқиши лозим эди.

— Ўқ тегмади, шекилли, — деб тўнғиллади Матёқуб ака ҳам сувдан кўз узмай. — Лекин таваккал отиб эдим. Сувнинг тагида кўрингандек бўлувди...

— Сувни шалоплатиб қочди дейман?

— Ҳа. Мана шу ялпизлар орасида экан. Ўзини сувга отди... Лекин унинг жони қаттиқ бўлади.

— Мен пастроққа бориб-қараб келайми?

— Йўқ. Ярадор бўлса, билинарди... Қўявер. — Домла чекиниб, мовий пўстлоғи биланми оқ қайинга ўхшаб кетадиган ар-ар терак остига бордилар-да, дарахтнинг ердан бўртиб чиқиб турган силлиқ-букри томирига ўтирдилар. — Ке, Шукурвой... Анаву ғўлани тортиб ўтирсанг ҳам бўлади. — Домла ўланлар ичида думалаб ётган ўрик шохига ишора қилди. Ва мен милтиқни дарҳол терак танасига суяб қўйиб, ғўла-шохни қуйруғидан судраб тортдим. Домлага яқин сурилгач, яна милтиқни олиб ва уни тизсамга кўндаланг қўйиб, ўтирдим. — А-а, яхши, — деди Матёқуб ака атрофга қараниб. Кейин соатларига кўз ташлаб: — Бешдан ўтибди. Ман деярли ҳар куни соат олтиларда келиб чўмиламан, — дедилар. — Шукурвой, маңда бошоғрик бор. Вақтида шамоллатиб қўйганманми — билмайман. Икки марта асаларига талатдим бошимни. Фойдасини сезмадим. Лекин чўмилсам, енгил тортаман.

Мен домланинг бошига тикилиб турар, хаёлимдан онагинамнинг боши оғриган чоғларда момом раҳматлининг калава солиб бураши, яъни, онамнинг бошига калавани ўраб, кейин унинг тагидан урчуқ сопини киритиб, шу соп билан аста-секин бурай бериши ва онамнинг кўзлари олайиб кета бошлаши ўтаркан, момомнинг: «Ойшаой, бошинг тушипти-да, балам...» дейишлари ҳам қулоғимга эшитилар эди.

— Домла, одатда, одамларнинг боши огриси, бос-тиришади, а? — дедим.

— Ҳа, — деб мийиғида жилмайди домла. — Кечаси ароқни кўп ичиб қўйганлар ҳам эртаси бошини бос-тириб-қистириб юришади... Йўқ, Шукурвой. Мани-ки — нервдан бўлса керак. Бунинг устига де, баъзан кўзим ҳам хиралашиб қолади. Буларнинг иддизи битта бўлиши керак.

— Дўхтирларга кўрсатдингизми?

— Ҳа. Фақат стационарга бормадим. Правитель-ственный поликлиникагаям борганим йўқ. Ай, — деб қўйдилар кейин. — У ерга ҳукуматнинг одамлари бо-ришади.

— Ахир, сиз ҳам...

Домла бармоқларини қимирлатиб қўйди.

— Қўявер... Абдулла Орипов яхши айтган экан: «Ме-нинг борадиган мазорларим бор», деб. Озоддан эшит-дим... Э, сизлар бирга ўқисаларинг керак?

— Ҳа, домла, — дедим менинг ҳам гап беришимга имкон тузилгандек шошилиб. — Биз — ўртоқмиз, дом-ла. Қарийб бир юртданмиз. У Қашқадарёдан...

— Ҳа-ҳа. Ўша йигитдан зўр шоир чиқади. Озод-нинг қўлида бир туркуми бор экан. Ях-хши шеър-лар... Дўст бўлсаларинг — яхши. — Сўнгра алақандай тиришиб ва сувга тикилганча давом этдилар: — Ис-теъдодли одамлар ҳам бир-бирини топиши керак. Бу-сиз бўлмайди... Талантсизлар эса дарҳол бирлашиб кетаверади. Асқад ака Ғафур Ғуломнинг бир гапини такрорлаб юради. «Талантларга ёрдам бериш керак, — деган экан Ғафур ака. — Талантсизлар йўл очиб ке-таверади». Ҳақиқат бу... — Сўнгра домла бирдан мен-га бурилиб олди. — Шукурвой, барча адабиётларда қадим-қадимдан бўлганидек, бутунги ўзбек адабиёти-да ҳам иккита қутб бор. Икки шода занжир десанг ҳам бўлади... Тушуняпсанми?

— Ҳа, домла. Айтаверинг.

— Айтаман санга... Ана шу занжирларнинг бир шодаси Қаҳҳор тарафида...

— Ҳа, эшитяпман.

— Майли, қолганини ҳам айтаман. У занжирга ман ҳам бир ҳалқаман. Озод, Пиримқул, Одиллар ҳам бор... Насиб бўлса, тузукроқ бир асар ёзсанг, Қаҳҳор би-лан таништираман.

— О, раҳмат, домла! — Ҳаяжоним шунчаки, Аб-

дулла Қахҳорни ҳаётда кам кўрганим учунми, нуқул суратлари кўз олдимга келган ҳолда чулдирай бошладим: — Асар деяпсиз. Ёзаяпман, домла. Ёмон чиқмаса керак. Номиям бор: «Тўлқинлар».

— Ҳим, «Тўлқинлар»... Умумийроқ ном экан-да. Майли, ёзиб тугаттин-чи, ўқийлик...

— Хўп... Занжир ҳақида гапираётувдингиз?

— Ҳа. Иккинчи шодаси, — дея овози товланиб, ҳатто бўғилиброқ давом этди Матёқуб ака, — иккинчи шодаси... ўша соцреализмга ёпишиб олганлар. Улар — кўпчилик. Ман, масалан, Мирмуҳсинни ҳам, Ҳамид Ғуломни ҳам ўзларига яраша истейдод соҳиблари, деб ҳисоблайман. Аммо улар Қахҳорни хушламайди... Бунинг сабаби аён... Қахҳор хушомадни билмайди. Билади, жуда яхши биладию ҳокимларга хушомад қилмайди. Ҳатто Шароф акагаям...

— Буни Шароф ака биладилар-а?

— А-атлична билади. Лекин бағри кенг у инсоннинг. Шунинг учун Абдулла Қахҳорга ёмонликни раво кўрмайди.

— О, зўр эканлар.

— Сан Шароф аканинг асарларини ўқиганмисан?

— Ҳа, «Ғолиблар»дан бошлаб ўқиганман. Мактабдаёқ...

— Қалай?

Менинг кўз ўнгимга «Ғолиблар»нинг қаҳрамонлари Умрзоқ ота бошчилигида намоён бўла бошладую, яқинда «Муштум» журналида кўрганим битта карикатура ҳам яққол кўриниб кетди. Унда ҳозирги замон бадий асарларидаги қаҳрамонлар тасвирланган эди: улар — узун бир саф, саф бошида байроқ кўтарган «Ижобий қаҳрамон» бораётир. Унинг ёнига «Ижобий қаҳрамон» деб ёзилган. Ундан кейин механизаторнинг коржомасини кийган чиройли бир қиз бораётир. Тагида ёзув: «Ижобий қаҳрамоннинг севгилиси». Ундан орқада оппоқ соқолли, нуроний бир қария букчайиб кетаётир. Ёзувда: «Маслаҳатчи чол». Чолнинг биқинида малласоч бир рус йигити — «Улуғ оғамиз вакили». Улардан кейин жудаям хунук, семиз бир киши бора-япти. У «Салбий қаҳрамон» ва ҳоказолар... Бизга, хусусан, менга бу сурат жуда-жуда ёқиб кетган, назаримда, ҳамма биладиган, аммо айтавермайдиган ҳақиқатни шундоқ очибгина-кўрсатибгина қўйгандек эди. Ана ўша суратни гўё томоша қиларканман, «Ғо-

либлар»нинг барча-барча қаҳрамонлари айна шунақа одамлар эканини эслабоқ, домлага қарадим.

— Домла, шу схематизм дегани бор-да...

— А, балли. Номиниям дуруст айтдинг... Гап шундаки, иккинчи занжирдаги аксар адибларнинг кўпчилиқ асарлари мана шунақа схемада ёзилади... Бу албатта, — дея, ниҳоят жилмайди домла, — соцреализмнинг талабларига тўла жавоб беради. Аммо ҳаётнинг... — Домла туйқус сувга тикилиб қолдилар ва яна ёнларида ётқизиб қўйилган милтиқни аста ола бошладилар. Мен ҳам тиззамдан милтиқни олдим унга ҳали ўқ жойламаганимни эслаб қолдим.

Одатда, аҳоли яшайдиган пунктлардан бир-икки чақирим узоқлашгач, милтиққа ўқ жойланар, мен баъзан беш юз қадам узоқлашмасданоқ милтиқни ўқлаб олар эдим. Бу гал... учта митти патрон чўнтагимда. Аммо нега жойлаб олмадим? Билмайман. Афтидан, домла йўлда «милтиқни қаратма» деганларидан довдираб қолган эдим, шекилли... Шунда домла қўлидаги қўштиғни яна ёнларига қўйдилар. — Буниси, ҳақиқатан ҳам сув каламуши экан.

— Ҳа-а.

— Хўш, нима деятувдик?

Мен кўзларимни пирпиратиб қолдим.

— Ҳалиги...

— «Ғолиблар»ни романга айлантирмоқчи экан, деб эшитдим, — дея домла ўрнидан турди. — Бўлиши мумкин. Кўрамиз... Хўш, энди, Шукрвой, сиз би-ир айланиб келинг этакларни. Шояд андатра учраб қолса... Ман бир чўмилиб олай!

— Хўп, домла.

— Кейин гулхан ёқиб исинамиз. Салқин тушиб қолди... Пахтада совуқмасми?!

— Йўқ, унчаликмас.

— Яхши.

ХАЁЛАР

Мен ўт-ўланни оралаб-тубанлаб кета бошладим. Қулогим атрофда, кўзларим ҳам нималарнидир илғар, кўрар, қайд этар эди-ю онгим-шууримда Матёқуб аканинг йўлма-йўлакай ва ар-ар терак остида не бир муносабатлар билан шунчаки ва жиддий айтган гаплари-ю мулоҳазаларини такрорлаб, ҳазм қилмоқда эдим.

Қизиқ-э, танқидчилар билан ёзувчининг бу қадар яқинлиги... Демак, Абдулла Қаҳҳор ҳам Чўлпон шеъриятини яхши кўради-да, а? Ажаб, Чўлпонлар давридаям адабиётда иккита занжир бўлгани аниқ... Ҳа, бўлган. Озод акаям қайси куни жаҳл билан айтгандику: «Чўлпонни қаматган ҳам ўзимиз...» деб. Демак, ўзимиздан чиққан ҳалигиндай хушомадгўйлар шўро ҳукумати сиёсатига ён босиб...

Уф, тарихни ёмон биламиз, йўқ — мен ўзим уни ёмон биламан... Беғали (Қосимов) ўша йиллар адабиётини чуқур ўрганаяпти. Бекорга: «Э, Шукуржон, у ёқда бир хазина ётибди», демади қайси куни... Кейин жадидчилик ҳақида гапириб кетдим-ей. Ҳа, Пушкин бовида — ошда эдик...

Шунда домла айтгани «Бухорхотин» эсимга тушиб кетдию бу ердаги Хотинкўприкни кўраман, деб атрофга аланглай бошладим ва бу ҳайҳотдек жарликнинг бош томони бир-бирига яқинлашиб турганига кўзим тушди: ҳа, агар жарликнинг у соҳилидан бунисига ўтиш лозим бўлса, кўприк фақат ўша ерда қурилган бўлади. Лекин излари-қолдиқлари кўринмаяпти...

Шу он хаёлимда Бойсунтов ичкарисидagi тезоқар ва тезқурир дарёчалар устидан ўтган ёйсимон ёғоч кўприкчалар кўрина бошлади. Арча харилари устига шунчаки тош-тупроқ ёйиб ташланган. Юрсанг, гупиллайди. Айрим кўприклардан улов миниб ўтиш — жуда қўрқинчли. От ҳам, ҳатто эшак ҳам қулоғини чимириб қадам босади. Кўприкнинг ярмигача бир-бир босиб боргач, у ёнига жон ҳолатда чопиб тушиб кетади. Пастда кўпикланиб-ҳовлиқиб сув оқаётир...

Шунда момақалдироқнинг илк садосидек қарсиллаган товуш дарага ёйилиб кетди ва ажиб бир шодлиқда чўмилаётган одамнинг ўқ бўшаттанларидан ҳайрон қолдим: нима, мени чорлаётирми? Балки сувда яна бирон нарса кўрингандир... Нима бўлгандаям, орқага қайтишим лозим. Шуни идрок этароқ «индамас»нинг қўндоғидан қисиб-ўнглаб олдим, бу томонга, ҳойнаҳой, андатра учраб қолиши умидида тушганимни-да эсладим. Шу боисданми — қўлим қуруқлиги учун домладан хижолат тортадигандек бўлдим. Бироқ сув ҳайвонининг йўқлиги аён ҳақиқат эди. Иккинчидан, қўлимдаги милтиқнинг битта-биттагина ўқ чақиритиши ёдимга тушиб, дарҳол ўзимни оқладим: ахир, тоғ ов-

ларига бунақа милтиқ билан деярли чиқилмайди. Тўғри, тўнғиз ови, тулки ови деганлари бундан мустасно... У ҳайвонларни сочма ўқ билан йиқитиш мушкул ва умуман, сочма ишлатилмайди ўша йиртқичларга қарата...

Хуллас калом, ўзимни анча босиб олиб ва деярли хотиржам бўлиб, изимга қайтдим.

Энди, ҳалиги жиддий ўю мулоҳазалар мени тарк этгани учунми, кўзим кўриб бораётган табиат манзаралари ҳақида кўнглимда қайдлар қилиб, ҳатто завқланиб қадам босардим: ҳа, ҳар жиҳатдан омадим бордек эди...

Домла милтиқни елкасига илиб олган, нари-берига юриб турган экан:

— Кетамиз, Шукурвой. Сув совуқ экан, — деди домла. — Бу ёғи кеч бўп қолди. Сан квартирангта боришинг керак... Квартирада турасан-а?

— Ҳа, домла. Пушкин боғи орқасида.

— А-аа. Ўша боғда бир-икки марта ош еганмиз, — дея қирғоқдан тушиб келган сўқмоғимизга йўл тортди домла. — Тепачалар бор экан. Чиройли. Бир замонлар у ер кўл бўлиб, унда қайиқлар сузар экан... «Жангоб»миди эски номи? Ҳа. Қадимда сувда жанглар бўлгандир. Тошкан ҳам жуда қадимий шаҳар... Шукурвой!

— Лаббай, домла!

— Қийналмаяпсанми ўзи? Уйдан пул-мул келиб турадимиз?

— Кеб туради, домла. Онам — райсобесс раиси. Бобой тайёрлов идорасида ишлайди. Заготовител... Тоғ қишлоқларидан меванинг қоқисини йиғиштириб, сотиб олиб келади. Мен ҳам қарашардим...

Қирғоқдан чиқиб олган Матёқуб ака итбурун остида тўхтаб, қандайдир тотли хўрсинди.

— Яхши-да ўшандай заготовител бўлиш ҳам. Ёки тоғда қароқчилар борми?

— Йўқ, домла. Айтиш мумкинки, бизда, ҳатто ўғриям йўқ. Тоғ қишлоқларида қулф кам ишлатилади... Одамлар шаҳарга энишгандаям тоғдаги уйларини қулфлашмайди.

— Ну-у?

— Ҳа, домла. Шунинг учун кеч кузларда овга чиққанда, ўшаларнинг уйчаларига бемалол кириб тунаб ўтардик... — Кўз ўнгимда шундай қишлоқлардан бири бўлмиш Саройтош жонлана бошлади. (Мактабимиз-

нинг директори — тил ва адабиёт ўқитувчимиз) Зикир Умаров ҳамроҳлигида овга чиққанамиз...

— Манга совуқ ўтди, шекилли. — Домла тўсатдан шундай деб юриб кетдилар. — Сув совубди. Машқини олмаганман-да. Ничево... — Домла яна туйқусдан кулиб қўйди. — Ман охири морж бўлсам керак. Қишда-ям чўмиладиганлар бўлади-ку?

— Эшитганман.

— Шунақа... Нуқул ўтириб, бир ерда ақлий меҳнат билан машғул бўлиш — одамни нозик қилиб қўяр экан. Ҳе, тавба, ҳамма нарса табиий бўлиши керак экан-да.

Кат-каравотдан тушарканман, Раҳима опа:

— Келиб туринг, Шукуржон. Мана, кўриб олдингиз. Биз ҳам Хоразмдан кўчиб келгандан буён давлатнинг домида яшардик. Мана, участка қилмасак бўлмай қолди, — дедилар. — Сизга раҳмат. Анча ишладингиз, андатра отолмаган бўлсангиз ҳам...

— Янгажон, энди тез-тез кеб тураман, — дедим кулиб. — Балки безор қиларман ҳам... Нима, Норбой акам домланинг шоғирдиман, деб хизматни қилаверадиларми, бизгаям қолсин-да.

— Ай, Норбой дангаса. Буни гапга чиқарган, — деб жилмайди Матёқуб ака ҳам. — Матн билан ишлашга тоби йўқ...

— Ишлаймиз-ишлаймиз, — деб қўйди Норбой ака гўё уялаётгандай қийшайиб. Кейин мендан қандайдир ўчини олмоқчидек дўқнамо қилиб деди: — Шукур, қолсанг-чи? Менам қоламан. Хона кўп... Бир ўзинг ҳам квартирантга бориб ётасан-да!

Бу таклиф — фавқулодда маъқул таклиф эди. Эрталабдан ишга тушсак, участканинг анча-мунча юмушларини битириб қўярдик. Бу орада Матёқуб ака билан тагин суҳбатлашиш имкони туғиларди... Аммо миямга зирқираб бир ном кириб келдию оғзимдан чиқди:

— Эрталаб Шукур Бурҳоннинг уйларига боришим керак. — Кейин домлага қараб давом этдим: — У киши эрталаб рол ёдлайдилар. Менга Гамлетнинг текстини ҳам эрталаб ёздирарди. Соат тўққиздан кечикма, дердилар...

— Қанақа Гамлет? — деб кулимсиради Раҳима опа домлага қараб. — Шекспирнинг «Гамлет»ими?... — Сўнг тўхтовсиз давомини ҳам айтдилар: — Шошманг-шошманг, ўтган йили «Ҳалокат»ни кўрувдик... Ҳой, Шу-

куржон, ўтган йили сизлар «Ганг дарёсининг қизи»ни қўйганларингда, биз домлангиз билан бирга бориб томоша қилувдик... — Кейин Норбой акага қўз ташлаб олдилар. — Яхшиям Норбой таништирди менга. Сизлар овга кетишгандан кейин айтиб берди-да...

— Ҳа, Шукур Гамлет ролини ўйнаяпти, — дедилар домла ва кулдилар. — Сандан яхши актёр чиқаркан, десам... ёқмади. — Кейин жимиб, қўшимча қилдилар: — Ростини айтсам, бунинг шу одати манга ёқди... Шукурвой, ҳар нарсага чалғимасдан «Тўлқинлар»ни тугатинг. — Сўнгра худдики аудиторияда — доска ёнида тургандек шу мавзуда бемалол гапира кетдилар: — Ҳозир бир яхши шароит туғилиб қолди-да, Римажон. Сан ҳам биласан, Норбой, Илья Эренбургнинг «Оттепел» қиссасидан кейин...

— Шукуржон, сўраганнинг айби йўқ, — деб қолди шунда Раҳима опа. — «Ганг дарёсининг қизи»да Камола ролини ўйнаган қизча жуда ёққан эди-да бизга...

— Э, Рима опа! — деб қарийб бақириб юборди Норбой ака. — «Гамлет»да Офелияниям ўша қиз ўйнаяпти... Исми нимайди, Шукуржон?

— Э, энди, — деб паришон торта бошладим. — Саида... Ҳа, ўша ўйнаяпти Офелия ролини.

— Вой, қандай яхши! Тошканликми ўзи?

— Ярми тошкентлик — отаси... Онаси Марғилондан. Улар пойтахт Самарқанд бўлган пайтда учрашиб қолишган...

— Во, ажойиб экан-да! А, домла?

— Аёллар — шу, — деб жилмайди домла. — Аёлларнинг ёнини олишади. Бизлар қоб кетамиз...

— Вой, ундай деманг, домлажон. Сизларсиз ҳаёт — ҳаёт эканми? Шукуржон, биласизми, бизнинг Хоразмда кампирлар нима деб дуо қилишади? «Дарёлар тўлиб оқсин. Йигитлар омон бўлсин...» Шундайми, домла? Норбой, сен ҳам биларсан?

— Биламан, — деб қўйди Норбой ака. — Лекин Шукур, сен уялмагин-у, Саида билан юришингни бутун факультет билади.

Ич-ичимдан бир нималар шув-шув этиб, миямга чиқиб борди: ҳа, курсдошларим биларди, аммо...

— Э, энди... — деб гудрандим ва дафъатан бу ҳолга Матёқуб аканинг муносабатларини билгим келиб қолди. Яна омад менга кулиб боқди чоғи, домла:

— Факультет билса билибди-да, — дедилар бепар-

вогина. — Манимча, уям арзийдиган қизга ўхшайди. Шукурвой ҳам — чакана йигит эмас. Юраверишсин-чи. Юлдузлари қўшилган бўлса, тўйида биз ҳам элик грамм коньяк ичамиз. Рима опанг ўйнаб беради. Сан статья ёзасан, ниҳоят, Гамлет билан Офелия топишди, деб...

Раҳима янгам завқланиб кулиб юбордилар. Норбой акаям кучаниб-зўриқиб қаҳ-қаҳа отди. Домла эса секингина менинг тирсагимдан олиб, эшикчага йўналдилар. Мен беҳад-беҳисоб шод эдим: хаяжонда эдим. Айни чоғда домла Қўшжоновнинг менинг тирсагимдан олишлари... мени қалқитиб юборган, у кишига анчагина яқин бўлиб қолганимни-да исботлар эди. Айни чоғда Раҳима янганинг ҳам менга шўх, ёқимли ва эркин айтган гаплари учун беҳисоб миннатдорчилик билдиришга тайёр эдим. Шу тобда Саида ҳақида гап очиб қолгани учун Норбой акадан ҳам ич-ичимда хурсанд эдим.

Аммо кўчага чиқиб, ёш-ёш толлар соясига етгач (кўча чироқлари ёнган эди), домла адоқларга тикилганича:

— Кўп берилма... — дедилар аста. — Ҳамма нарса «Адабиёт учун», деб ҳисоблашинг керак. Қаҳҳорнинг бир гапи бор: «Бошқа соҳалардан пул топиб, адабиётга едиргин», дейди. Адабиёт — холис-фидойи одамларнинг иши. Ҳаёти дейиш ҳам мумкин...

Домлани қай йўсинда Бойсунга олиб бориш хаёли миямни зирқиратган кўйи у киши узатган қўлларини олдим.

— Хайр.

— Хайр.

ЯНА ЎЙЛАР, ХАЁЛЛАР

Катта йўл ёқасига чиққач, «Нега бунча шошяпман? Ўйлаб ол, ўйла ахир!», дедим ўзимга ўзим; зеро, ўйлайдиган, яъни домлаю Раҳима янгалар билан хўшлашув чоғидаги гап-сўзлар — анчайин меҳмонваччани кузатишда кўрсатилган дилдорликлар эмас эди: уларнинг ҳар бир гапи замирида аллақанча янги маълумотлару истиқболга яроқли теран маслаҳатлар ҳам ётардики, уларни фикран такрорлаб таҳлил этиш ва кўнглимга сингдириб олишим лозим эди. Илло, шуни бутун борлигим ила истардим ва бундан олажак оламолам завқимни-да ҳис этардим.

Ниҳоят, «нимадан бошлаш»ни ўйлаётганимда, «па-

лутирка» машинасига ўхшаш автобус айланиб келиб, тумшугини шаҳарга буриб тўхтади, чопқиллаб бориб, ичкарига кириб олдим.

Автобусда нималарни ўйлаганим ёдимда йўқ, аммо ушбу Хотинкўприк мавзеидан узоқлашганимиз сари орқада — ожиз чироқлар ёритиб турган тор кўча адоғидаги қурилиш менга янада яқин ва азиз бўлиб бораётгани, ҳатто менга соядек эргашиб келаётганини ҳис этардим.

Шу алфозда — кўз ўнгимда гоҳ Матёқуб ака, гоҳ Раҳима янга, Норбой акаям лоп-лоп этиб кўриниб кетаётгани ҳолда, шаҳарга кириб бордим.

Бахтимдан бўлиб автобус Эски Жува майдонига етиб тўхтади. Автобусдан тушиб, беихтиёр Раҳима янганинг Саида ҳақида айтганлари таъсиримиди бу — у билан ўтган баҳорнинг совуққина оқшомларидан бирида шу майдонда қизғин бир учрашганимиз шундоқ кўз олдимга келди. Мен уни кутаётган эдим. Чиратой дарвозаси томондан — баланд ўрис дарахтлар орасидан ўтган йўлакда кўринди. Бошини бир томонга эгиброк, кўпинча ердан кўз узмай юришидан танирдим уни.

Мен яланг костюмда эдим. Шоша-пиша чўнтагимдан буклоғлиқ газетани чиқардим ва юрагим гуп-гуп урганча кутиб турдим. У ҳам мени йироқдан кўрган экан — тўғри олдимга келди. Устида этаги жуда кенг, елкаси эса Саиданинг кичкина-ориқ елкасига лоп-лойиқ кўк пальтоси. Ниҳоят, бошини кўтариб илжайган эди, мен газетани очиб, унга кўрсатдим. Мен кўрсатиб-тутиб турган саҳифанинг тепасида йирик босма ҳарфлар билан «Тоғлар орасида» деб ёзилган, чап бурчақда каминанинг худди шу малла костюмда тушган сурати тикилиб турарди. Саида унга кўз тикдию шундоқ бўйнимга қўл юбориб — табиий, туфлиси учида кўтарилганча чаккамдан... ўпти.

Мен довдираб-эсанкираб қолган эдим... Ахир у, назаримда, ўпиш нималигини билмасди. Тўғри, мен ҳам лабдан ўпишни билмасдим. Аммо унинг чаккаси-дан кўп маротаба муччи (ўпич) олганим эсимда, у индамай бошини эгиб турар ва жилмаяр эди. Аммо унинг менга интилганини ҳеч эслолмайман...

Ҳозир эса...

«Нима бу — повестим чиққани учунми? — деб ўйладим чоғи. — Ахир, ўпишни билар экан-ку... Демак, у мени ўпиши учун шунақа бир арзирли нарса

қилиб кўрсатишим, яъни — табиийки, асар кўрсатишим керак эканми? Йўқ: лозим экан, шекилли...

Вой, қандай яхши... мен учун у шу қадар хурсанд бўлиб кетган бўлса!

Хурсандлиги шунчаликки, пана-пастқам жойларда ҳам ийманиб-кулимсираб ўтирадиган қиз... бу ерда — каттагина майдонда ўтиб кетаётган одамларнинг кўзи олдида азза-базза бўйнимга осилгудек бўлиб чаккамдан ўпти...

Ажабо, шунчалик журъатлиям эканми бу қиз? Ёки бунақа қилганини ўзиям билмай қолдимми?

* * *

Мен унга сумрайиб қараб турарканман, у бош кўтармасдан газетани олдида, заиф ёруғда кўзларига яқин тутиб тикилди: афтидан, сарлавҳани ҳам энди ўқиди, исм-фамилиямни ҳам... Сўнг саҳифанинг адоғигача кўз югуртиб тушиб, «давоми бор» деган иловада бир сония тўхтади. Ниҳоят, газетани буклаб:

— Балки бирон жойда ўтирармиз? — деди.

— Ҳа, албатта. Паркка борамиз-да, — дедим.

У индамайгина менинг ёнимга тушаркан:

— Газета манда қолса, майлими? — деб сўради.

— О, бемалол! — дедим. Дедим-у: «Уйга бориб ўқийди, — деб ўйладим. — Ишқилиб, ёқсин-да... Э, шунча редакция ходимларига ёққан асар бунга ёқмас эканми? Ахир, мен редакцияга шунчаки кириб, адабиёт ва санъат бўлими мудири Абдувоҳид Мулламуҳаммедовга: «Домла, бир машқим бор эди. Бир кўрсангиз...» деб мактаблардаги йўқлама дафтаридек муқоваланган қиссани берган эдим. У киши бўйини чўзиб туриб, қўлёзмани олган ва муқовани очиб қарабоқ: «Э, Шукуржон, сизмисиз? Носир сариқ айтувди...» деб менга жавоб берган эди».

Саида билан майдонда учрашувимиздан бирон ҳафта бурун факультетда «Ганг дарёсининг қизи» пьесасининг репетицияси бошланишидан олдин дераза раҳига дафтарини очиб қўйиб, ролини ўқиётган Саиданинг ёнига бориб, ишшайганча: «Камола, шу ҳафтада менинг повестим чиқса керак», дегандим. У майингина жилмайиб елкасини қисган ва «Это хорошо, поздравляю», деб қўйганди.

Шу нарсани қайд этишим лозимдирки, мен Саидага мақтаниш учун ёки ундан суюнчи олиш учун айт-

магандим бу янгиликни. Шунчаки роль ўйнаш... у — етим қиз, хокисор Камола бўлиб, мен эсам — файласуф, ўзига тўқ оиладан чиққан Нолинакха Чаттапахая бўлиб муомала қилишларимиз асносида бир-биримиз ила шу қадар бемалол ва очиқ гаплаша бошлаган эдикки, репетиция олдидан кайфиятларимиз қанақалиги ҳақида ҳам бемалол ёки қовоқ солган ҳолда гаплашиб олардик. Репетициядан кейин эса икковлон баҳузур ёнма-ён йўлга тушардик. У майдондан ўтиб, Чигатой дарвозаси кўчасига кириб кетар, мен бўлсам хотиржамгина юриб, Пушкин боғининг кичик дарвозасига йўл олардим.

Кейин-кейин, менинг бир ориз таклифим билан икковлон боққа кирадиган бўлдик. Гоҳо уни қўймасдан ошхонага тортар ва албатта, иккита котлет буюрардим. Саида кўпинча насибасига қўл теккизмас, камина эса елка қисиб ва кула-кула уни увол бўлдирамасдим. Овқатланаётганимдаям у кулимсираб, томоша қилиб ўтирарди. Боққа оралаганимиздан кейин мен, албатта, шоху бутоқлари ерга тегиб турган биронта мажнунтол остига ёки анҳор бўйидаги қалин қамишзор орасига уни бошлардим. Бировлардан яшириниш ёхуд бошқа бир ниятда эмас, шунчаки — шунақа ёввойироқ-табиийроқ жойларни яхши кўрганим учун ва назаримда, бу ҳол мени олис Бойсунтоғдаги чангалзорлар билан боғлаб турар ҳамда қандайдир орзуларим рўёбга чиққандек туюларди...

ХАЁЛЛАРНИНГ ДАВОМИ

Гал шундаки, мен гузаримиз яқинидаги «Ибрат» мактабида ўқиётганимда — иккинчи синфда Турди деган бир боланинг қўлида юмшоқ муқовасида аждаҳо расми солинган, тагига «Икки сандиқ» деб ёзилган эртак китобчасини икки сўмга сотиб олган — илк ўқиган бадий китобим ҳам шу эди ва унда ҳикоя қилинган воқеаларга батамом ишониб юрар эдим.

Маълумингиз, у эртакда Зумрад деган бир гўзал ва етимча қизнинг ўтай она қўлига тушиб қолиб, ундан ҳам, унинг эргашма қизи Қимматдан ҳам туртки-тунги еб, охири ўзининг одобию одамларга меҳрибонлиги орқасида бир сандиқ жавоҳирга эга бўлиши ҳикоя қилинади. Хасис, олакўз ва одобсиз Қиммат охири онаси билан бирга аждаҳога ем бўлади. Эсингизда

бўлса, улар ўрмон ёқасида яшайдилар. Ва Зумрад ўрмонга чўпчак тергани ёки сув обкелгани борганида, турли гуллар-чечаклар унга эгилиб салом берадилар. Қаёқлардандир етиб келган булбуллар эса сайраб уни қаршилайдилар. Қиммат бўлса гулларни пайҳон қилиб юради ва ўрмонга кирса, аллақаяёқлардан овози хунук бойқушлар пайдо бўлади.

Ўша кезларда мен наинки бу афсонани — «бўлган воқеа» деб билардим, балки Зумрадни қишлоғимиз туташган тоғлар бағридаги арчазор ўрмонларда... бор, юрибди ҳозир ҳам, деб ишонардим. Шунинг учун тоққа талпина-талпина, ниҳоят, ўн уч ёшларимда қўлимга милтиқ тегиб, чангалзорларга ҳам бемалол оралаб юришнинг ҳавосини олган пайтларимда, гоҳо бирон қоя тошга ёки бир арча тўнкасига ўтириб олиб, ўрмонни томоша қиларканман, у ёқдан — дарахтлар орасидан Зумрад чиқиб келадигандек бўлаверарди.

Бу вақтларда менинг ақлим кириб, эртак эртак эканига ва Зумраднинг бу оламда йўқлигига ишониб бўлгандим, албатта. Аммо кейинчалик ҳам ана шундай ўтиришларимда қалин арчалар орасидан бир ғамгин, аммо хушсурат қизчанинг чиқиб келишини орзу қилардим...

Ана ўша орзуйим Саида сиймосида қай бир даражада рўёбга чиққандек туюларди. Иллоки, унинг-да кўзлари ғамгин — одамга пастдан сузилиб боқарди ва етимча Камола бўлиб, репетиция маҳаллари менга муурожаат қилганида, бошларим айланиб кетарди...

Шу боисданми — ўқтин-ўқтин қалин шохли-бутуқли мажнунтолар панасида ёки анҳор бўйидаги қамишлар орасида ўтирганимизда, туйқусдан уни қучиб, биғиллатиб ўпа бошлаганимни сезмай қолардим. У кулар, бошини обқочар, тескари қарарди...

Суҳбатларимиз асосан тоғ, табиат ва ҳайвонот олами ҳақида кетар, кўпинча мен гапирардим. Ва кўпинча ёзган-чиққан ёки ёзмоқчи бўлган ҳикояларимнинг мазмунини ҳам айтиб берардимки, Саида жимгина ўтириб тингларди...

Алқисса, повестимнинг газетада чиққанини кўриб, мени биринчи марта... аллақандай талпиниб ўпган ва бир муддат эсанкирашдан кейин мен уни боғ айла-нишга таклиф этган эдим. У индамайгина ёнимга тушган эди.

Раҳима опанинг Саида — Камола ҳақида меҳр билан гапирганлари менинг учун кутилмаган гап бўлганиданми, кўнглимга ўтириб қолган экан. У билан шу жойда учрашдимۇ повестим муносабати билан чаккамдан ўпиб олгани кўз олдимга келароқ хаёлга толиб, бу хусусда ҳам нималарнидир мулоҳаза қилиб олишим керакдай туюлди. Ўша учрашувни ортиқча тафсилотлари билан эслаб кетарканман, ниҳоят, пайқаб қолдимки, энди унинг нурдек покиза ва бокира Офелия сиймосида менким — ашаддий ҳақиқатпараст Гамлет ила муносабатлари, аниқроғи, ўтган йилги муносабатларнинг янги бир босқичда давом этаётганининг ҳам энг муҳим жойларини хотирамда гавдалантириб ва таҳлил этиб, қандайдир хулоса чиқаришга мойил бўла бораётганимни англадим. Англадимۇ домла Қўшжоновнинг жиддий ва тағдор қилиб айтган ўша калимаси — «Кўпам берилма...» деганлари ёдимга тушиб кетди.

Ва баҳарҳол «берилаётганимни...» не бир андишалар ила тан олдим. Сўнг: «Менинг асосий мақсадим — адабиёт-ку! Ҳаммасидан муҳими — шу! — деб ўйладим. — Ана ўшанда фидойи бўла оламан».

Кейин «Тўлқинлар»ни тезроқ ёзиб битиришни дилимга маҳкам тутиб, кўчани кесиб ўта бошладим. Бу ёғимдан ҳам, у ёғимдан ҳам машиналар чироқларини ловуллаатиб келишмоқда, мен жон ҳолатда чопа бошлаган эдим.

Вай-вай, адабиётнинг вазифаси — ҳамма вақт оғир, мушкул бўлар экан-да!

Шунга қарамай, фидойи адиблар бу йўлга ўзларини урадилар-а?... Бу қандай касб — мутахассислик бўлдики, сендан жону жаҳонингни талаб этса?!

Бу — мўъжиза...

— «Эй, Шукурвой, — домлага таклидан шивирладим, — қисматинг шу бўлса керакки, бу мўъжизакор дарвоза бўсағасидасан. Уни тақиллатиб, илк қадамларни босаётирсан. Бу ёғига дадил бўл энди... Тўғри, сен Қодирий каби миллатнинг қиёфасини кенг кўламда жангу жадаллари, адашув-изтироблари билан кўрсата олмайсан, албатта. Бунга сенинг хом ашёинг ҳам йўқ, ҳалигиндай ўткир миллий туйғуларинг ҳам

чўлтоқ... Қолаверса, ўзинг билмаган ҳолда, юрак олдириб қўйган авлодга мансубсан.

Шу-шу: бориға — бозор экан-да.

Ҳа, қисқагина ҳаётинг давомида ўзинг кўрган-кузатган ва тасаввур этишинг мумкин бўлган воқеа-ҳодисаю одамлар ҳақида баҳоли қудрат «бадий ҳақиқатлар» ярата олсанг ҳам — хўб гап. Бинобарин, реализм йўлида қалам тебратаар экансан, ғояларинг — ниятларинг табиий равишда инсоний бўлади...

Фақат бу заминдан баландроқ тур, хумпар...»

Боғнинг панжара девори тагида туриб ана шу мулоҳазаларни кўнглимдан кечиргач, анча хотиржам тортиб, кичик дарвоза томон жилдим ва тўғри сомсахона пештахтасига етиб тўхтадим. Чўнтагимдан тангаларни чиқариб, бир жуфт иссиқ сомса олдим-да, уйга жўнадим.

УЙДА

Боғда дарахтларнинг уч-учида қағиллаган қарғалар сасию танца майдонидаги гумбур-гумбур товушларни ортада қолдириб, кичкина дарчадан сиртга — майдонга чиқдим.

Дарвозамиз қия очиқ экан. Бемалол ичкарига кириб, тўғрига кетган йўлка билан тўрға ўтдим. Зинадан кўтарилиб, чап қўлдаги хонамиз эшигини очишим билан уйда муҳим бир гап бўлаётганини фаҳмладим. Ҳамхоналарим — факультетимизнинг юқори курс студентларидан шоир Элмурод Мирзаев билан фарғоналик Солижон хонадаги ёлғиз каравотда бош эгиб ўтиришар, бекамиз Ҳавохон ая ўртада туриб олиб, уларга нималарнидир уқтирар эди.

Маълум бўлдики, аямиз менинг дарвозахонага туташ ҳужрада яшашимга розилик берган, аммо ушбу хонага ҳар қанақа қаланғи-қасанғиларни обкелиб ётқизмаслик ҳақида гапираётган эканлар.

— Гап тамом, — дедилар ая, ниҳоят. — Бу уйга яна одам қўйсам, ўзим қўяман. Сиз-чи, Шукуржон болам, хоҳласангиз, ҳозир кўчиб ўта қолинг. Фақат эслатиб қўяман. Печкаси йўқ. Светтиям аяб ишлата-сиз. Электр плита деганларига тоқатим йўқ...

— Тушундим, аяжон, — дедим. — Ҳа, ҳозироқ кўчиб ўтаман... Лампочкаси борми?

— Билмадим, куймаган бўлса — бор.

— Ҳе, эртага ўтарсиз, — деди Элмурод ака. — Бу кеча суҳбатлашиб ётайлик. Пахта теримидан гапириб беринг... Менимча, сиз тубли келдингиз-а?

— Ҳа, шундай бўлса керак.

— Эшитувдик.

Эътироф этишим лозимки, мен ёлғизроқ яшашни болалигимдан яхши кўрадим: айниқса, торларга сафар, кимсасиз камарлару торларда ётиб қолиш, пироварди, битта ўзимнинг отам буюрган юмушларни бажариш асноси кундузлару тунларда эшакни миниб, тоғ қишлоқларига чиқиб кетишларим оқибатида ёлғиз юриш-туришга ўрганиб қолган эдимки, одам кўпайган жойларда сиқилиб қолардим.

Дарвоқе, Саидани ҳам нуқул хилват жойларга тортишимнинг сабабларидан бири — шу бўлса керак.

— Бизларниям бир-икки ҳафтадан кейин пахтага обчиқади, — деди Элмурод ака менинг бултурги жойга бориб тушганимиз ва ўша барақда ётиб, ўша пайкаллардан пахта тераётганимизни эшитганидан сўнг. — Лекин Қўшжонов домланинг машғулотига улгуриб келиб яхши қибсиз, ука. — Кейин гижиниб, чордана қурди. — Жуманиёз (Жабборов) ака чақирувдилар-да мени. Боғларида ер чопдик... Мана бу Солижон бўлса ер чопишгайм бормади, тўғараккайм бормапти...

— Мен ёзувчиям бўлмайман, шоир ҳам бўлмайман, тушунарлими, Элмурод ака? — деди Солижон. — Иккинчидан, бировларнинг уйига хушомад юзасидан ер чопишгайм бормаيمان.

Мен сал оғриндим.

— Жуманиёз ака бу кишининг устози бўлади, — дедим. — Устознинг оғирини енгил қилиш... хушомад бўлар эканми?

— Бу акамники — хушомад, — деб гапидан қолмади Соли Нурмат ўғли. — У ёғини сўрасанг, калжон, кечадан бери Жуманиёз Жабборовнинг «Гулшан» поэмасини ёдлаб ётипти. Азонда уйғониб кетсам, мана шу ўтиришда такрорлаётган эканлар.

— А, нима бўпти. Мен, масалан, Миртемир домланинг «Сурат» поэмасини ёд биламан. Ҳолбуки шоир ҳам эмасман, Миртемир домлага ишим ҳам тушмайди...

— Ҳе, укажон, тушунмаяпсан гап нимадалигини, — деди Солижон хўрсиниб. — Элмурод ака, ўзингиз айтинг бунга, нима учун ёдлаяпсиз «Гулшан»ни?

Элмурод ака менга дафъатан тиржайиб боқдилар.

— Эшитса, хурсанд бўлади-да, Шукуржон. Бу Солимиз бировларни хурсанд қилиш нималигини ҳали билмайди... — Кейин Солижон чоғимда қаттиқроқ бир нима демоқчи бўлиб шайланганди, Элмурод ака бирдан бобиллай кетди: — «Гулшан»ни сен ҳам ёд олсанг, зиён қилмайсан. Мактабингга борсанг, ўқувчиларингга айтиб берасан. Адабиётга меҳрини оширасан уларни... Бундан ташқари, — менга мурожаат қилди энди Элмурод Мирзаев, — бу поэма ҳозирги кунда энг олди поэмадир! Шундайми, Шукуржон? Абдулланинг ҳам ёд олганига ишонаман!

— Рост. Айрим парчаларини айтиб берган эди, — дедим, теримнинг иккинчи кун ирмонжойда қанорлар устида чўзилиб ётарканмиз, ўша поэмани Омонжон (Мухторов) мақтаб қолганию кейин Абдулланинг бошини бахшиёна чайқаб, бутун бир бобни айтиб бергани кўз олдимга келиб. — Тонгги шафақ тасвирлари яхши экан... — Кейин Солижонга ётиғи билан мурожаат қилган бўлдим: — Солижон, шогирд устознинг ижодини яхши билса, яхши-да. Бир нарсани ўрганади... Масалан, мен Матёқуб Қўшжоновнинг ёзган мақолалари, рисоаларини ўқимаган бўлсам, авваламбор, у кишига қизиқмаган бўлардим...

— О, Қўшжонов — бошқа олам! У — ўзбекнинг Белинскийси!

— Айтмоқчи, Элмурод ака, нима учун шу кишини Белинскийга ўхшатишади? — деб сўради энди бирдан қизиқиб.

— Уни сиз билишингиз керак-да, — деб жилмайди Элмурод ака. — Масалан, мен Озод Шарафиддиновни Добролюбов билан тенг қўяман. Чунки Озод ака анчайин шеърнинг ҳам моҳиятини очиб берадилар.

Мен дафъатан бўшашиб, жилмайиб, сигарет чикардим.

— Чексам, майлими?

— Э, бемалол! Ана, дераза очиқ... Хуллас, жуда зўр гапларни айтдилар Озод ака.

— Мен ҳам шунга ўхшаш гапларни Матёқуб акадан эшитдим, — дедим. — Зўр олимларнинг фикрлари бир-бирига яқин бўлар экан. Лекин шу масалада жудаям ўхшашади бир-бирига...

— Шунинг учун Солижон укам, ҳозирги пайтда яратилаётган ҳар бир асарни иложи бориचा...

— ...ёдлаш керак, — деди Солижон ва беихтиёр кулиб юбордик. Кулги кайфиятни чоғлади ва кутилмаган мавзуларга йўл очди. Маълумингиз, мавзуларнинг мавзуси эса...

МАВЗУЛАР МАВЗУСИ

Элмурод ака бирдан жиддий тортди-да, менга тим-кора кўзларини ўйчангина тикиб:

— Офелия ҳам келдими? — деб сўради. — Бирга келган бўлсаларинг керак...

— Э, йўқ, — дедиму «Кукуруза»нинг кабинасида унинг йўқ эканини идрок этароқ дим ҳайратда қолдим: «Нега йўқ эди? Ахир, усиз репетиция ўтмайди-ку? Тўғри, бошқа саҳналар такрорлаб турилиши мумкин...Э, нега у йўқ эди? Шунда ўзимга-ўзим аҳмоқона саволлар бераётганимни англаб қолдим. Нега энди самолётда бўлиши керак эди? Балки у автобусда жўнагандир. Ўзимам самолётга зўрға илиндим-у...» Сўнгра хотиржам бўлиб, илова қилдим: — У ўзи... автобусда келган бўлса керак.

Элмурод ака эса у ҳақда бир синглиси ҳақида гапиргандек гапирар, умуман, бу хусусда ёшига ярашугли улуғворлик билан жуда хайрихоҳлигини билдириб турарди.

Шунда Солижон ғолибона жаҳл билан:

— Э, нега «келган бўлса керак», дейсан? — деб мени батамом изза қилди. — Нима, бошқасини топдингми?

«Бошқаси»... — йўқлик эди.

— Қўйсангиз-чи, Солижон ака, — дедим. — Уни... кечирасизу, бугун у ҳақда, умуман, ўйлаганим йўқ. Пайқаб қолдимки, Бўкадан жўнашу домла Қўшжоновнинг уйларида чикаётганимга қадар Саида ҳақида ўйлаган эканман. Кейин эса, э-ҳе, Эски Жўва майдонида...

— Тоес, мен шошилишда келдим-да... — деб гапимни тузата бошладим. — Турсун Собиров бирдан зулм қилиб қолдилар: «Шукур Бурҳон тревого кўтарди», деб. Жўнаворибман...

— Ҳа, укамиз унақа номард йигит эмас, — деб Солижонни мурасага чақирган бўлди Элмурод ака ва бу мақтовнинг ўзиёқ менга таҳқирлашдек таъсир қилди.

— При чём мардлик, номардлик? — деб юбор-

дим. — Мен уни шунчаки эсламапман шошилишда... Лекин ўтган ҳафта уни кўргали борган эдим. Беш-олти километр нарида пахта теришади-да шарқ факультетининг студентлари. Бордим...

Солижон, ниҳоят, юмшади.

— Хўш-хўш? Чойни ол... Томоғингни ҳўллаб ол. Ҳе, ёзувчи бўлмай кет, хумпар. Хаёлпараст...

Мен ҳам анча енгил тордим.

— Хаёлдан худо берган, Солижон ака.

— Хўш, бординг? Бирон нарса обордингми? Тарвуз-марвуз дегандай. Ёки куп-қуруқ...

— Э-э, эсим бор-ку... У қовунни яхши кўради. Ҳу, ўзларинг кўрган полиз эгасидан битта каттагина қовун олиб...

Шундан кейин Саидани қандоқ қилиб чақиртирганиму унинг келишию каттакон пахта хирмони тагига кириб ўтиришимиз... шундоқ кўз олдимда жонланиб қолди; уларни бир чеккадан тафсилотлари билан ҳикоя қила кетгим келдию истиҳола қилдим.

Сигаретни тутатиб олиб, қарасам — улар қизиқиш ила илҳақ бўлиб туришибди.

— Ҳе, қовунни фартуққа солиб, елкага ташлаб жўнадик-да, — деб бошлабоқ... тийилиб қолдим ва беихтиёр жиддийлашдим. — Ўзларинг биласизлар, шарқ факультетида ўқийдиганларнинг кўпчилиги олиф-та... — Улар кескин бош ирғаб маъқуллашди. — Кўпчилиги амалдорларнинг болалари-да! — Улар кийинишда ҳам, юриш-туришу муомалада ҳам биздан фарқ қилишар, биз — журналист-филологларга жуда ҳам баланддан қарашар, ўзларича қандайдир ғарибона вачер-баллар ҳам ташкил этиб туришарди.

Бу маълумотларни Элмурод ака ҳам, Солижон ҳам яхши билишарди. Ва уларни атайин писанд этмаслик-лари боис, ушбулар хусусида гапирмасдан — мақсадга монанд нуқтага урғу бериб, давом этдим:

— Лекин пахта теришга қолганда ўлғудай ялқов-уқувсиз экан улар. Элмурод ака, бултур мен бунга эътибор қилмаган эдим...

— Хўш, кейин, қовунни кўтариб жўнадингиз?...

Мен одатимга кўра, дарҳол ўшандаги ҳолатимга тушдим. Қоронғи кеча, кимсасиз далалар орасидан ўтган тупроқ йўлда кетиб бораётган дарвишнамо кимсанинг булар кўзи олдига келиши учун бир муддат урингач, уларни ҳам дарҳақиқат ўша ҳолату вазиятта

туширгандек бўлдим. Сўнг нимтабассум ва диққат билан қулоқ солаётганларидан илҳомланиб, давом этдим:

— Ҳе, шақол кўпайган экан... Чиябўри. Ҳар қадамда овоз чиқаради. Бири йиғлаётгандай, бири қопқонга тушгандай ариллаб ҳам қолади. Ҳар тарафдан эшитилади. Шақоллар ёлғиз одамни ўраб олиб қитиқлашади, дейдилар. Бекор гап. Қайтамга одамдан қочади... Лекин билмасдан инининг яқинига бориб қолсангиз, шундай тепаликка чиқиб, шундай ангиллайди, шундай совуқ, ёввойи товуш чиқарадики, донг қотиб қоласиз... Эҳтимол, Элмурод ака, сиз Қашқадарёда...

— Йўқ-йўқ, — деди Элмурод ака бош чайқаб. Билдим: у кишининг давом этишга тоби йўқ, демак, чалғимай, савол-павол бермасдан давом этишим керак.

УЧРАШУВ

— Улар ўша ердаги шийпондаям бутти-вутти музикаларини бақиртириб қўйиб, назаримда, танса тушишаётган экан. Яқин бориб, бир болани чақирдим. «Ҳинд бўлимидагилар ҳам шу ердами?» деб сўрадим. «Шу ерда», деди. «Араб-чи?» дедим. «Арабистлар ҳам шу ерда», деди. «Бўлмасам сиздан илтимос, ўша арабистлардан Аҳаджон деган йигитни менга айтиб юборсангиз?» — «Э, Аҳаджон аканими? Гап йўқ», деб кетди бечора. Яхши йигит экан.

— Мен кўрганман ўша билан сени. Тошкентлик бола-я? Нуқул украинча кўйлак кийиб юради, — деди Солижон.

— Ўша. Абитуриентликда танишган эдик-да. У баъзан Яккатутдаги ётоққа ўртоқларига тарихдан консультация бериш учун борарди. Мен танишларимга адабиётдан уни-буни тушунтираётган бўлардим. Хуллас, танишиб қолган эдик... Ўша етиб келдию мақсадимни дарров тушунди. «Ху, хирмоннинг орқасига ўтиб туринг. Бригадир қаттиққўл... Қизларни шийпондан чиқармайди...» деб кетди.

Мен шундоқ йўл ёқасидаги уй баравари пахта хирмони ёнига бордим. Гапнинг тўғриси, уларнинг бригадиридан ичимда хурсанд бўлган эдим. Ким билади, бу олифтабаччаларнинг қўлидан ҳар бало келиши мумкин...

— Келади, — деб тўнғиллади Элмурод ака. — Улар ичкиликниям яхши кўришади.

— Хўш, кейин?

— Кейин, келдилар-да! — дедим.

Ҳолбуки уни кутгунчаям анча-мунча эзгин хаёлларга борувдим. Унинг кимнингдир кучоғида танца тушишини... тасаввур этишдан қочганим ҳолда, чаён чаққандай бир-икки ингранганим ҳам эсимда. Аммо унинг ғамгин нигоҳию ҳаргиз боши ҳам ҳолда юришлари, қолаверса, эгнидаги ўртамиёна пальтоси кўз олдимга келиб, ўзимни босар эдим. «Бундай қиз ўйнаб-кулиб тансага тушиб кетолмайди. Уялади... О, у ахир — Офелия-ку! — «Офелия» десам, унинг ролдаги қиёфаси — бағоят покиза ва содда, ишонувчан ва мунис кўринишию менга — Гамлетта хокисорлик ила тикилиб муомала қилишлари лоп этиб намоён бўларди қаршимда ва у тўғрида бирон-бир ғайрификрга бориш гуноҳи азимдек туюларди ҳамма вақт. — Ажаб, ўша Офелия, — дея кулимсирадим ўзимча, — ҳозир — теримчи. Кўҳнагина кийимда пилдирабгина келса керак. Кимсан — вазир Полонийнинг қизи! Лекин унда ички журъат ҳам бор...»

— Гапирсанг-чи! — Қоронғида пахта уюми қошида қулоғи динг, кўзи тўрт бўлиб турган одам фавқуллодда янграган пўписани эшитганда қандай учиб тушса, Солижоннинг дўқини эшитиб шундай чўчиб тушдим. Унга қарадим-у, синиққина илжайдим.

— Хирмоннинг у томонидан келди. Кўча томондан эмас... Хирмоннинг у ёғида қандайдир бостирма, ғўза-поялар бор экан, ўшаларнинг орасидан чиқиб келди.

— Ҳе, айёр, қучоқлаб олгандирсан?

— Э, йўғ-е... — дедим. Ҳолбуки уни шарт қучоқлаб олиб, кейин тақими остидан қўлимни ўтқазиб-кўтариб, бир айлантириб ерга қўйган эдим. — Ўзим чарчаб борган эдим, — деб давом этдим. Ҳолбуки, чарчаш нималиги хаёлимгаям келмаганди. — Ўтирдик. У ёқ-бу ёқдан гаплашдик. Ўша кунни ўттиз кило пахта терган экан.

Солижон қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Бор-йўғи?

— Ҳа. — Кейин ўзим ҳам кулиб, анча-мунча рост гапларниям айта бошладим: — «Қанақа қиб терасиз?» деб сўрадим. У эринмасдан кўрсатди. Бир қўлида пахтани чанокдан узиб, у ёқ-бу ёғига пуфлаб, иккинчи қўлига ўтказаркан. Ҳовучи тўлгандан кейин секин этакка соларкан. — Учовлон яна кулиб юбордик. — «Ҳа,

бунақа теришда йигирма килограмм терсангиз ҳам ҳайрон бўлмайман, дедим».

— Хўб, айтибсиз. Барибир — шаҳарлик-да, — деди Элмурод ака. — Лекин ўзиям жуда нозик-да шу синглиз...

— Уям танса тушар эканми? — сўраб қолди шунда Солижон ва ичим зирқираб кетди.

— Тушар экан, — дедим. — Лекин битта уйғур дугонаси билан тушаркан...

— Ҳа-а, ундай бўлса, яхши. Кўрдингми, — деб писанда қилди Солижон. — Кумуш бибининг авлодидан-да. Ҳаёси бор, ибоси бор... Факультетдаям одамнинг юзига тик қарамайди... Айтмоқчи, унинг кимлардан эканини суриштирдингми?

— Ҳа, сўрадим, — дедим ва, ниҳоят, Саида билан бу гапни учрашувимизда: «Саида, мен оиламиз ҳақида бир-икки оғиз гапирсам», дея онам киму отам ким — чин отам асли Самарқанднинг Булунғур районидан экани, Бойсунда газета редактори бўлиб ишлагани, кейин қандайдир туҳмат-айб билан ўн уч йилга кесилгани ва Сибирнинг Магадан деган жойида силласи қуриб вафот этгани... кейин ўтай отамни — «ота» деб кетганим ва сингиллариму ўтай акам ҳам борлиги ҳақида гапириб бергач, ундан аста сўрагандим: «Балки сиз ҳам айтарсиз, Саида? Ҳарҳолда бир-биримизнинг таржимаи ҳолимизни билсак, бир-биримизни яхшироқ тушунамиз, деб...» — Бу сафар сўраб олдим, — дея Саиданинг совуқданми қочиб менга сурилиброқ ўтиргани ва бошини деярли кўтармай теран бир овозда айта бошлаган гапларини деярли такрорлай бердим: — Отаси ва онаси Самарқандда танишиб қолишгандан кейин студентликда турмуш қуришган экан. Медицина институтида ўқишаркан. Кейин уруш бошланиб қолиб, Тошкентга қайтишади. Саиданинг адаси фронтга кетади... Шу билан ҳозиргача Кёнегсберг шаҳрида яшар экан.

— Э, ҳозиргача?!

— Ҳа, уруш йиллари уйланиб... бир ҳамширасига уйланиб, ўша — ҳозирги Калининград шаҳрида қолиб кетган экан. Лекин қизига алимент тариқасида ҳар ой пул жўнатиб турар экан.

— Хайрият-е.

— А, ойилари нима иш қиларкан? — деб сўради Элмурод ака.

Мен жилмайдим.

— Район ЗАГСда мудира бўлиб ишлар эканлар. Ўзимизнинг районда...

— Воҳ, — деб кулди Солижон. — Саида билан закидан ўтадиган бўлсанг, навбат кутмас экансан-да? Ҳе, омадди боласан... Кечирасан, Саиданинг ҳам ўтай отаси бор эканми?

— Йўқ. Ҳалима опа — унинг онаси бошқа турмушга чиқмаган эканлар.

— Вў-ў.

— Ҳа, тасаввур қилингки, Солижон, опанинг паспортида ҳалиям аввалгидай ЗАГС муҳри бузилмаган экан... — Шунда негадир момом раҳматлини эслаб қолдим бирдан. У киши ҳам йигирма тўрт ёшида эридан — бобомдан қолиб, бошқа эрга чиқмаган, гоҳо онамнинг яна эр қилганларини хушламайроқ гапирар экан. «Э, менга ўнбоши қулф солиб кетган!» деб бақирарди.

— Қойил, қойилман у опахонга, — деб туйқусдан хитоб қилди Солижон ва Элмурод ака хўрсиниб:

— Мен тушундим синглизмизнинг аҳволини, — деди ва кулимсираб бош чайқади. — Қандай қилиб шарқ факультетига кирган экан-а? Демак, яхши ўқиган экан-да мактабда?

— Илғари айтиб берган эди, — дедим эслаб. — Инглиз тилидан имтиҳон топшираётганида, экзаминатор йиғлатган экан... Ҳа-ҳа, фақат инглиз тилида савол берармиш. Саида жавоб беравериб-жавоб беравериб, охири қийналиб йиғлаворипти. Кейин бошқа экзаминаторлар: «Бўлди-е, бу қизимизнинг баҳоси «5», дейишган экан. Ҳамма имтиҳонларни «беш»га топшириб кирган экан.

— Ҳа-а. Ажойиб. Яхши, — деб бош ирғади, ниҳоят, Элмурод ака. — Мен сиз учун хурсандман, Шукуржон.

— Раҳмат, ака. — Кейин кулиб қўйдим. — Шунақ-қилиб, кечаси соат ўн бирларда Кўкоролга қайтиб кетдим. Ҳе, хўрозлар қичқираётганда ётоққа етиб келдим.

— Э, қовунни бердингми, қовунни?

Бош ирғадим.

— Лекин у: «Кичикроғиям бўларди. Ўзингизни қийнабсиз-да», деб аранг кўтариб кетди. — Кейин, ўшандаги ҳолатимни яширолмадим улардан: — Элмурод

ака, унинг мени ўйлаши... менга ёқди, лекин. Қовун-нинг оғирлиги тушмаганди менга...

— Шукуржон, Саидадан қолманг. Хўп денг, ука, — деди Элмурод ака. — Бундай камсуқум қизлардан яхши хотин чиқади... Димоғдорлардан, бойвуччалардан қочинг!

Бирдан хаёлимда «яхши хотин чиқади», деган жўнгина гап айланиб қолди: илло Саидадан қандайдир «яхши хотин чиқиши»ни, аниқроғи, унинг қиёфасини тасаввур этолмасдим.

Шу кўйи ўзимча кулимсирадим. Саида қовунни кўтарганча дарҳол кетиб қолмаган эди. Рўзапояга етганда туйқус бурилиб: «Вей, ҳали қайтиб кетасизми? Ётсангиз-чи пахтага кириб... Тонг отганда, кетасиз-да», деди. «Нега энди?» — дедим унинг яна бир савол беришини истаб. «Чиябўрилар кўп бу атрофда, — дея бидиллай кетди: — Ҳей у ёқда зовур бор. Бир бола ўшатта ўтган экан, ғордан чиябўрилар чиқиб қолибди. Бу галварс қочаман деб, ботқоққа ботиб кетишига азгина қолибди...» «Чиябўри кўрқинчлимас, — дедим. — Ростакан бўридан кўрқса бўлади. Лекин ҳозир бўрилар ҳам ҳужум қилмайди...» Назаримда, у ҳам кулимсиради: «Э, сиз овчисиз-а... — Кейин бирдан сўраб қолди: — Ўша газетанинг тахлами борми сизда?». «Бўлса керак», — дедим. «Тоғлар орасида»ни ўқимоқчийдим. Сюжетини айтиб бергансиз-у, ўқиш бошқаде... Маңда битта — биринчи сони бор, холос...».

Ана шундан кейин, газетанинг повести чиққан сонларини унга беражагимни айтганимдан кейин у: «Хайр, яхши боринг», деб кетиб қолган эди.

Мен анча пайтгача ўрнимдан жилолмай турган, бу қизга — Камола — Офелия — Саидага бўлган меҳрим янада кучайиб кетган, у ўтирган жойга ўтириб, битта чекиб олгим келарди. Аммо бу ерда чекиш мумкин эмаслиги учун аста жилдим. Тупроқ кўчага чиқиб: «Эй, менга бунча яқин, ҳатто меҳрибон-а? — деб ўйладим ва ҳайрон қолдим. — Мен қаёқлардан келганман-у, бу қаёқларнинг фарзанди? Қизиқ-а, инсонларнинг бир-бирини топишлари. Ҳатто бир тану бир жондек бўлиб кетишлари...

Балки шудир — дўстлик ҳам, эру хотинлик ҳам... Ажойиб-да инсонлар ҳаёти...»

Ниҳоят, йўл четларига тимирскиланиб қараб, бир қарич чўп ҳам тополмадим-у, қўлимга илинган бир тарракни банди билан узиб олиб ва боғичли ядродек

ўйнатиб-айлантириб кета бошладим. Кейин, шундай маҳалларда хирмонда ётиб, дўстим Турсунбой билан қўшиқ айтишларимиз ёдимга тушдими — яхши кўрган ашгулаларимдан «Йиғларман» тилимга келди. Аммо уни дарҳол рад этдим: «Нега йиғлар эканман? Қайтамга хурсанд бўлишим керак-ку!»

Сўнг Турсуннинг томоғи хирқираб айтадиган севимли қўшиғи эсимга келди:

— «Халқ билур ошиқлигим, ни халқ билур ошиқлигим, ни ёра билмайдур хануз...»

«Э, билади, жуда яхши билади», дедим ичимда ва яйраб кулиб юбордим.

Осмон кенг, юлдузлар кўп, кундузги чанглар ерга ётиб, атроф ҳавоси покиза бўлгандек эди.

Негадир осмонга қараб Абдуллажоннинг квартира излаб юрганида аламдан ёзган шеъри ёдимга тушди:

— «Бизга кулба ҳам керакмас,

Осмон — криша бўлса, бас...»

РЕЖАЛАР

«Саиданинг кейинги гап-сўзларини ҳам айтиб берганимда, Элмурод ака яна нималар деб мақтар эди уни? — деб ўйладим мижиб-кулимсираб. — Солижон ҳам гапни обқочарди... Лекин буларнинг гапида — шунчаки хайрихоҳлигу юртдошлик — тарафкашликдан ташқари, ҳақиқат ҳам кўп... Қара, қандайдир ҳавас билан гапиришади. Демак, Саида шунга арзийди. Лекин мен ҳам унга муносибман экан-да...»

Буларни қадрлашим керак. Холис одамлар-ку...— Шунда булардан ажралиб, анаву бурчакдаги ҳужрада яшашим оралиқдаги масофани узоқлаштирадигандек туюлдию, айнаи чорда ўзаро меҳрни кучайтиришига амин бўлдим: ана, Бойсунга борганимдан кейин ҳафта ўтмай Тошкентга қайтгим келади, Тошкентга келгач эса, у ёқни яна соғина бошлайман. Одамнинг табиати шунақами, ким билсин... Кейин ўша нимқоронғи кулбача яна кўз олдимга келиб, у ерда ҳақиқатан ҳам жиддий, ирода билан ишлашимга ишондим... — Дарвоқе, шошилишим ҳам керак. Вақт — ғанимат...

Тўхта-тўхта, ишни нимадан бошласам экан? «Тўлқинлар»ни тезда тутатиш... Йўқ, Абдувоҳид ака кейинги учрашувимизда айтувди-ку: «Шукуржон, наш-

риёт повестингизга қизиқиб қопти. У ёқ-бу ёғини кўриб, яхшилаб кўчиртириб обориб берсангиз яхши бўларди», деб. Сен эса ҳайрон қолдинг: «Наҳот китобим чиқади?» деб. Кейин яна кимлардандир имдод кутиб келаётган эдинг. Эй, шунинг ҳаракатини қил, отни қамчила! — Кейин хўрсиниб юбордим: назаримда, асарнинг иши кўпга ўхшаб туюлди. Айниқса, ёзув усулимда сактакликлар кўп-хўп эди. Ваҳима билан ёзган жойларим ҳам бор. Холис туриб, хотиржамлик билан тасвирлаш керак-ку! Йўлим — шу экан-ку...

Ҳа, «Тоғлар орасида»ни ана шу «йўлга солиб» ишлаб чиққанымдан кейин Саидага бераман...

Ажойиб иш бўлади.

Дарвоқе, «Тўлқинлар»нинг ҳам бошидан тушишим керак-ов... Токи домлага кўрсатганимда (балки айтиб берганимда), «Хатарли сўқмоқда» ҳақида эшитганимдек сўзларни эшитайин... — Шунда бирданига ўзимнинг чиндан «омадди» эканимга ишондим. — Ахир, бир-бир ярим ойлар бўшман-ку, энди!

«Гамлет»нинг репетицияси бир кунда нари борса — икки соат вақтни олади. Қолаверса, репетиция ҳар куни бўлмайди, ахир. Шукур Бурҳоннинг театр-даям ишлари бор.

Ишқилиб, бу муддатдан жудаям унумли фойдаланишим керак. Саида билан учрашсак ҳам, бир соат-икки соат юрамиз — суҳбатлашамиз, холос. Қайтамга у менга илҳом бағишлайди...

Демак, эртага эрталаб Шукур аканинг уйига етиб бораман-а? Ҳа, текст ёзилган дафтарим қаердайки? Жавонда, бошқа қаерда бўларди... Ҳозир топсаммикан? Ўқиб қолсам...

Энди тўйиб ухлашга қарор қилдим. Тонг саҳарлаб уйкуни бузиш азоблари Кўкоролда қолган эди.

ШУКУР АКАНИНГ УЙИДА

Эртаси кун эрталаб соқол-поқолни олиб, кийиниб, шу орада кўздан кечирганим роль матнини ичимда такрорлаган кўйи «Шукур аканинг уйи қайдасан?» деб йўлга тушдим. Ёмон одатим бор-да: кўчаларнинг номи, автобус-троллейбусларнинг номери ёдимда қолавермайди. Лекин кўзлаган манзилимни тусмоллаб топиб бораман. Қандайдир бир дарахтми, қийшайган бир

иморатми ёки бир дўкон — ёдимда қолган бўлса (одатда ана шулар ёдимда қолади), бас.

Шундай қилиб, автобусма-автобус ва пиёдалаб юриб, Шукур аканинг ҳовлисини топиб бордим.

Ҳа, мана шу эшикчадан кирилади. Тутмачани босиб, қулоқ тутдим. Худди кутганимдек муштдеккина кучуквачча ичкарида вовуллади. Сал ўтмай узун, пушти халат кийган Шодиёна эшикни очди.

— Салом алайкум, — дедим.

— Заҳадити, он вас ҳдёт, — деди у алик олишгаям фурсати йўқдек. Ва бурилиб, итини ҳайдади: — Иди, проч! Звонok, каму я говорю... Кираверинг, Шукур ака. Адам айвондалар. Ана, эшиги очиқ...

— Раҳмат.

Очиқ эшикдан мўралаб, чап тарафдаги кат-каравот тўрига тўшалган тўшакдан тураётган Шукур акани кўрдим. Афтидан, қизлари билан гап-сўзимизни эшитган эдилар. Устознинг эғнида оппоқ, бели оққина-энсиз қайиш билан борланган хонаки кител-шим, қўнғироқ-қўнғироқ сочлари қўқиб турар эди.

— Кел, оковси. Воалайкум... Кел, ўтир. — Кат четига — тўшаб қўйилган кўрпачага ишора қилдилар. Мен ўтириб, ўзимча фотиҳа ўқиган бўлдим. Ва одатдагича (балки Матёкуб аканинг: «Шукур Бурҳон — улуғ актёр, уни кузат, ўрган...» деган ўғитига амал қилиб), атрофларга қарана бошладим.

Шукур ака, афтидан, роль ўқиб ётгани — тўшак қошида бир-иккита қалин-қалин дафтарлар очиқ ётар, улардаги арабий имлода битилган ёзувлар кўзга ташланар эди. Ҳа, бир эмас, учта кичкина ёстиқчаларнинг бош томонида каттагина хумчойнак, пиёла ва кўзойнак ҳам бор эди.

— Ман роль ўқивотгандим. Кечирасан... Ҳозир. Шоди! Шодиёна! Чой! Меҳмон келди-я... — Одатдагича: «Жудаям ўзбек одам-а! — деб ўйладим. — Қачон келсам — шу гап. Чой. Меҳмон келди...» Шукур ака пастга тушибоқ тўшак четини қайтариб ташладиларда, яна катта чиқиб, чордана қуриб ўтирдилар. Энди икковлон фотиҳа ўқиб қўйдик. Сўнг у киши узалиб, чойнакни олди. Қорнига кафтини босиб қўйиб: — Совубди, — дедилар ва хонага сиймай кетаётгандай — аллақандай шишиниб нафас олдилар. Сўнг менга тепадан қошларини чимириб тикилдилар. — Турсун Собиров юбордими сани?

— Ҳа, Шукур ака. Теримда эдим...

— Эй, сан қанақа ёзувчисан ўзи, манга бир оғиз гапирмай, менинг олдимдан ўтмасдан кетворибсан пахтага. Ахир, ман сизлар учун жавоб олиб қўювдим! Ректордан. Обид Содиқовичдан. У киши санъатни тушунадиган одам. Турсун Собиров ҳам тушунади. Анову Озод Шарафиддинов ҳам... — Кейин мавзуни ҳар галгидек кескин ўзгартиб, балки айтаётган гапларидан кечиб, сўрадилар: — Офелия ҳам келдими?

— Йўқ, билмадим, Шукур ака, — дедим.

У кишининг қошлари янада кўтарилиб кетди.

— Э, нега билмийсан? Са-и-дани-я? Тавба! — Шукур ака четга қараб олди. — Таа—жжуб...

— Келган бўлса керак... Унгаям хабар етган бўлса, — дедим яна ва нега ўшанда — Турсун Собиров домла менга теримдан жавоб берган пайтида Саидани эсламаганимга ҳайрон қолдим. Гўёки «Гамлет»га мен етишмаётгандай эдим, шекилли.

— Майли. Старостага айт. Бутуноқ, бу ердан чиққанингдан сўнг айт Менгтурди Абдуллаевга... Шунақамиди унинг фамилияси? Ҳа-ҳа. Менгтурди...

— Хўп, айтаман, — дедим. — Менгтурди Саидаларнинг уйидан хабар олади.

Шукур ака тагин менга тепадан тикилиб қолдилар.

— Сан билмийсанми унинг маҳалласини? Билсанг керак... — Бошларини сал-пал эгиб, Шодиёна ёнимиздан узалиб ўртага қўйган дастурхонга тикилганча давом этдилар. — Кузатиб қўясан-ку, уни? Ўтган йилдан бери...

— Лекин маҳалласига... борганим йўқ, — дедим сезиларли асаблана бошлаб. Гап шундаки («Гамлет» саҳналаштирила бошлагандан бери айниқса), Офелиянинг жинни бўлишидан олдин Гамлет жинойтчи қирол — амакисининг кирдикорларидан ҳам, онасининг хоинлигидан ҳам, умуман, сарой аҳлининг мунофиқлигидан чеккан чексиз изтиробларини... гўёки Офелиядан олади; унинг бу чиркин муҳитдан чиқиб кетиши, ё ибодатхонага бориши, ё батамом «узлатта чекиниши» борасида шафқатсиз ва қўпол гапларини мен Офелия-Саидага талаб қилинадиган даражада қаҳр билан айтолмас эдим: унинг — Саиданинг шикаста нигоҳи мени юмшатиб юборардики, Шукур ака бу ҳолни дарҳол сезар ва жаҳли чиққанидан бирданига бурилиб, Турсун Собиров биланми ёки театр институтидан

ҳам келиб, репетицияларни томоша қилиб ўтирадиган студентлар биланми — аллақандай қалбаки кулимсираб гаплаша бошлар, шу тариқа бизнинг «ўйинимиз»дан юз ўтирар, ниҳоят, «Йўқ, бўлмади. Бошқатдан бошланглар!» деб юборарди; баъзан эса менга зуғум қилиб: «Санга нима бўлди ўзи? Нималар бўлаяпти? Сан Офелияга шундай азоб беришинг керак, уни шундай таҳқирлашинг керакки, у ўзини сувга чўктириш даражасига етсин! Ахир, у бекорга сувга чўкиб ўлмайди...» деб захрини сочарди.

Шукур ака — ўта сезгир одам бўлганлари учун бизнинг Саида билан муносабатларимизни ўтган йилиёқ — илкинжи репетициялардаёқ («Ганг дарёсининг қизи»да...) сезиб қолган, аммо ўшанда бизнинг муомалаларимиз янада яхши бўлишига қандайдир рағбатлантирар эдилар ҳам. Ахир, Нолинакха Камолани излаб-излаб топади: ул етим қизни беҳад севади ва унинг бу муносабати ҳар қадамда сезилиб туриши керак эдики, афтидан, мен бу борада «ўхшатиб» ўйнар эдим.

«Гамлет»да эса Офелияга муносабат борасида «ўхшатолмаётганимни» ўзим ҳам сезиб турардимки, шундан Шукур ака хуноб бўлар — шу боис репетицияга гўёки байкот эълон қилар ва баъзан мени койиб кетардилар.

Ҳа-ҳа, Шукур акани бизнинг — Саида иккимизнинг шахсий алоқаларимиз эмас, балки сахнадаги алоқаларимиз қизиқтирарди. Вассалом.

Шу сабаб бу санъатпараст инсон бизларнинг — икқовлоннинг орасига совуқчилик тушишидан манфаатдор, чамаси, шундай совуқчилик тушувини ич-ичида истарди ҳам.

АЙ, ШУКУР АКАМ-А!

Мен бошимни кўтарганимда, Шукур ака мендан кўз узмай турган экан.

— Саидага муносабатингни Офелияга муносабатинг билан аралаштирма, хўпми? — дедилар. Мен «тушунаман» маъносида бош ирғадим ва Шукур ака шохона чимирилган ҳолда деразага — ҳовли томонга қарадилар. — Ман йигирма йил кутдим «Гамлет»ни сахнага қўйишни. Университетнинг драма тўтарагига раҳбар бўлиб келганимдан буён кутардим Гамлетни... Гам-

летни ўйнай оладиган сандақа бир йигитни... Энди топдим, манинг ҳам орзуларим ушалди, энди тўғарақни ташлаб кетаверсам ҳам бўлади, деб турганимда, бунақа қилиқ чиқариб турсанглар, нима бўлади ишимизнинг натижаси? Расво бўлади... Кейин манинг ҳам бош кўтариб юришим оғир кечади, оковси. Қанча актёр, режиссёрлар қараб туришибди бизга? Қани, Шукур Бурҳон самодейтельносда «Гамлет»ни олиб чиқолармикан, деб... Бу — мушкул савдо, санга айтсам. Ман ўз гарданимга жуда буюк вазифани олганман. Лекин, сан... — Овози борган сари кўтарилиб ва қандайдир қудратли бўлиб бораётган Шукур ака бирдан қўлини нуқиб давом этди, энди истеҳзо аралаш жилмайиб: — Ҳа, сан бунинг масъулиятини ҳис этмаяпсан. Бунинг қадрига етолмаяпсан... Ҳой, Шукуржон, вақти-соати келар, сен «Гамлетни ўйнаганман», деб фахрланасан ҳали. Эсингда бўлсин. Ман буни биламан. Битта монологини айтсанг ҳам, минглаб одам чапак чалади. Бисс бўп кетади...

Шунда чап тарафдаги уйдан — ойнабанд айвонга очиладиган эшиқдан Шакар опа чиқдилар. У кишининг сочларида бир талай сочўрагич ялтираб турар, юзларига ҳам оқиш-йилтироқ нимарса сурилган эди. Бемалолгина кулимсираб:

— Репетиция қивоссизларми? «Гамлет»да бунақа монологлар йўқ эди, шекилли... — дея менга тепадан илиққина назар ташладилар. — Яхшимисиз, Шукуржон?

Мен катдан тушгудек бўлиб:

— Раҳмат, янга. Шакар опа, — дедим.

— Ҳа-а, хоним, — дедилар шунда Шукур ака хиёл орқага тортилиб. — Одошим мани хурсанд қилишини истайман-де...

— О, бу — қийин савдо, — деб кулдилар Шакар опа. — Шукуржон, устозингизнинг хапа бўлишлари жа осон-у, хурсанд бўлишлари жа-а қийин. Манинг жонимга тўзим берсин...

— Бошқа гапингиз ҳам борми, хоним? — шу он Шукур ака энсаси қотгандек сўради.

Шакар опа сезиларли ғижиниб:

— Яна телефон қилишди юқоридан, — дедилар. — Канкрет гапингизни айтар экансиз...

— Айтдим-ку сизгаям, — деди Шукур ака зўриқиб ва менга — ҳамдардини топгандек ҳасрат қилишади-

лар: — Мани «депутат» қилишмоқчи! Эшитивоссанми? Де-пугат... Ман айтдим: «Ман депутат бўлмайман. Депутатликни орзу қилиб юрганларнинг сони мингта». Яна бошимми қотиришади...

— Ай, Шукур ака-я, Шукур ака, — дея жуда ачингандек бўлдилар Шакар опа. — Ахир, халқ сизни истар экан...

— Қўйсангиз-чи, хоним, — Шукур акам чиндан ҳам қандайдир роль ўйнаётгандек эканларини энди сездим. Аммо бу — ҳаётий роль эдики, барча фикрлари — рост, самимий эди. Фақат оҳанг... кўтаринки ва ғоят салмоқли эди.

Тағин ҳаёл қилиш мумкин эдики, бу ажойиб санъаткор ҳали... — тонг азонлаб ўқиётгани қандайдир роль ҳолатидан буткул чиқиб кетгани йўқ — ўшанинг таъсирида чиқмоқда эди баъзи гаплари ҳам...

— Халқ мани актёр сифатида билади, — деб ўша залворли овозда давом этдилар. — Ак-тёр-га нима керак? А, Шукуржон? Роль керак... Тўғри ўйлаяпсан. Роль. Манга роль ёзиб беришсин. Саҳнада туриб ўнта депутатнинг ишини қиламан. Ҳа, ҳа-аа... Саҳна бу — мўъжиза-а... — Шундан кейин Шукур ака ўй суриб қолдилар-у, Шакар опам менга «Бу одамнинг бўлгани шу», дегандек кулимсираб, қайтиб кетдилар. Шукур ака эса жингалак сочлари манглайига тушган бошини вазмин кўтариб, кўққисдан батамом бошқа мавзуга ўтиб кетдилар: — Тилни ҳам, сўзнинг талаффузини ҳам театрдан ўрганишади одамлар. Ҳақиқий ўзбекнинг адабий тили саҳнадан айтиларди. Айниқса, Оға — Маннон ака режиссёрлик қилган вақтларида «П» билан «Ф»нинг фарқига бормаган актёрларга бамисоли ҳарф бўлиб кўрсатиб берардилар. Мана, — Шукур ака туйқусдан икки қўлини икки биқинига тираб, қўлтиқларига ишора қилган бўлди, — бу — «ф». Мана бу эса, — қўлларини ёнларига тушириб, «смирно» командасини эшитгандек қоматларини тик тутиб кўрсатди, — бу — «пэ!». Тушунтиролдимми, Шукуржон?

Мен завқланиб жилмайдим.

— Жуда яхши тушунтирдингиз, Шукур ака.

— Шунақа-де. — Шукур ака дафъатан хўрсиниб, хайратомуз бир тарзда қандайдир паст тушиб қолдилар. Сўнг шошилишда дастурхонни очиб тикилдилар-у, яна: — Шоди, нондан бошқаям егулик борми? — дедилар. — Колбаса, ёғ... Шоколадли ёғ бўлмасаям.

Худди шу чақириқни кутиб тургандек қизлари катта баркаш кўтариб, Шакар опам кириб кетган эшиқдан чиқди. Баркашда Шукур ака айтган егуликлар ҳам, бодомгулли чойнак-пиёлалар ҳам бор эди.

— Кухняга кирасизларми, деб ўйловдик...

— Бизга шу ер маъқул. Раҳмат, қизим.

— Чойни мен сузай, Шукур ака.

— Бе-ма-лол... Манга қара, одош, нима, оилангларда актёрларни ёмон кўришадими? — Мен, ҳатто қўрқиб кетиб, у кишига ялт этиб қарадим. Шукур ака мени «босиб қўйгудек» бир ҳаракат-ла мийиғида кулимсиради. — Эски ўзбек оилаларини биламан-де... Ўзимнинг дадам-отам ҳам менинг актёр бўлишимга қаршилиқ қилганлар. Лекин кейин фахрланиб, менинг пешанамдан ўпганлар...

— Шукур ака, бизнинг оиладан санъаткорлар кўп чиққан, — дедим ва тилим қичиб кетди: — Тоғамлар Бойсунда ўша ўттизинчи йилларда театр ташкил қилишган. Яшиннинг «Нурхон» асарини кўп қўйишаркан. Янгам ҳамма ролларнинг сўзини ёдлаб олган эканлар... Ҳалиям айтиб юрадилар. Тоғам урушга кетиб, «бедарак йўқолган». Ундан иккита фарзанд қолган... Ҳм, ўз акам... туғишган акам ҳам ҳозир Термиз театрида роль ўйнайдилар. Яқинда «Тоҳир ва Зухра»да Тоҳир ролида чиқипти. Акамнинг хотини ҳам бир вақтлар артист бўлган...

— Ҳа-а, бўлмасам нимага актёр бўлгинг келмайди? — яна ўшандай салмоқ билан сермаб сўрадилар.

Мен тез-тез нафас ола бошладим.

— Актёрликни яхши кўраман, Шукур ака, — дедим бирдан бўғилиб. — Лекин ёзувчи бўламан.

— Э-э, ёзувчи бўлиб... Ахир, биламан-ку санинг ёзувчиларингни, — деб қўлларини бирдан ёздилар. — Ёзган асарларини ўқиб бўлмас экан... Ўзим ўқимаганман-у, ўқиганлардан эшитаман-де. Масалан, Мияд Ҳақимов санга ёқадими? Ўзи кичкина бўлсаям, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, «бутун одам». Туркшунос олим... Насиб бўлса, бир куни таништираман сан билан. Та-лай улфатларим — оддий одамлардан. Биттаси — боғбон, биттаси — қассоб, биттаси — ошпаз... Мирзиёдни ҳам жуда-а яхши кўраман. Мирзиёд Мирзойидовни эшитгандирсан? Нашриётда ре-дак-тор. Таржима қилади... Ўрисчадан. Иккаласиям тилни яхши билишади. Ман жа-а ҳурмат қиламан уларнинг фикрларини...

Ана ўшалар ҳам ҳимм... ўша ёзувчиларинг ҳақида гапириб беришади. Манинг билган ёзувчим, гаппи қисқаси — битта. Уям бўлса, Шайх ака. Шайхзода... О, у одам — файласуф! Шоир... Ўзлари озари бўлсалар ҳам, ўзбекчани сув қилиб ичганлар. Жуда ҳурмат қиламан...

— У киши чиндан ҳам улкан шоир, — деб мингирладим ва ич-ичимда бу мавзудаги гаплар туташини истай бошладим.

Шунда Шукур ака дангалига сўраб қолдилар:

— Хўш, сандан Шайх ака чиқадами?

— Э, нега, Шукур ака... Менинг йўлим бўлак. Мен проза ёзаман. У киши — шоир...

— Барибир... Лекин сандан камида манга ўхшаган актёр чиқиши мумкин.

— Ээ, нима деяпсиз, Шукур ака...

— Ма-ан билиб гапиривомман... Чойингни ич. Но-нушта қилмай келгансан, студент. Шакар опанг университетда англиз тилидан дарс беради. Ўшайам айтиб туради...

— Раҳмат. Олаяпман, Шукур ака.

— Хў-ўш? Розимисан? — деб бирдан бурчакка тирагундек қилиб сўрадилар. — Театр институтига ўтишга... розимисан? Тўртинчи курсга обориб қўяман-а. Майли, Саидангниям обориб қўйишим мумкин... Бир йилдан кейин институтни битирасан. «Ҳамза»га келасан.

— Раҳмат, Шукур ака.

— Нима «раҳмат?». Нимага «раҳмат?».

— Мен...

СУҲБАТНИНГ ДАВОМИ

Шундан кейин Шукур ака овқатдан қолгандек — фақат кўк чойдан катта-катта ҳўплаб, назаримда, хаёлан қаёққадир кета бошладилар: бу — чекинишмиди ё шу алфозда бир баландликка кўтарилишмиди, ишқилиб, тасаввуримда бир афсонавий манзара намоён бўлди: боши-каласи инсонники-ю ўзи қанотларини ҳурпайтириб олган қақнус қуши хиёл тисланиб, бирданига юксак бир қояга кўтарилди-қўнди ва сеҳргар мисол авраб сўзлай бошлади:

— Хоҳласанг, подшойи олам бўлиб, адолат ўрната-сан бу заминда. Инсонлар сенга боқиб, сени олқиш-

лайдилар. Сен улар орасидан амалпараст амирларни, фуқарони оёқ учида кўрсатган чиновникларни териб олиб, зиндонга отасан. Ва мамлакатда тинчлигу оёйишталик ўрнатиб, тарихда қоласан... Халқ сени унутмайди: шун-дай улуг ак-тё-рим бор эди, кўзимни очган эди, деб ардоқлаб-эслаб юради... Сен эса қулочни катта отиб, Риму Ромулга бориб қолишинг ҳам мумкин. Бру-ут қиёфасига кирасан-да, мустабид Цезарнинг баярига ханжар урасан. Шунда ўзинг ҳам ҳалок бўласан ва ҳақиқий тенглик учун курашган Брут номи билан яна тарихда қоласан... Ёки бўлмасам Дониёга сафар қилиб, шаҳзода Гамлет қиёфасига кирасан-да, у ердаги қироликда мавжуд бўлган барча муттаҳамлигу ифлосликларга барҳам берасан ва яна тарих саҳифаларида қоласан...

Мен кат-каравот четида эмас, қандайдир муаллақ ҳолда ўтиргандай тасаввуримдаги жонли жониворнинг қудратли ва элитувчи овозини эшитар ва унинг товланишларини кўриб турар эканман, бу ажабтовур жонзот Гоголнинг «Ревизор» комедиясидаги лақма ва амалпараст, худбину аҳмоқ ҳоким қиёфасида намоён бўлди.

— Сен унинг образига кириб олиб, унинг барча кирдикорларини фош этасан. Амалу бойликка эга бўлиб қолиш учун, ҳатто хотини, ҳатто қизини ҳам Ревизорга қўш қўллаб тутишини-да кўрсатиб берасанки, халқ уни кўр-сат-га-нинг учун сенга олқишлар ёғдиради...

... Ё, раббий! Бу — қандай мавқе?! Бунини тушунмак лозим... Эй, оковси, — деган жайдари хитобни эшитишим ҳамон, уйқуда эдим-у, кўзим очилиб кетди гўё ва хаёлдан...

... заминга тушдим-у, рўпарамда хўмрайиб-шишиниб ўтирган ҳамда аллақандай бўғриқиб кетган Шукур Бурҳонни кўрдим. У кишининг чеҳрасида... энди, ижро этган роли — Актёрлик ролидан дафъатан қаноатда экани кўриниб турарди.

— Актёрлик — ана шунақа санъат, ана шунақа амали бор актёрнинг, — дедилар кейин мўъжазгина кулимсираб. — Бундай мавқе-мартаба кимда бор?

— Тўғри айтасиз, Шукур ака. Ҳеч кимда йўқ, — дедим. — Кечирасиз, ҳозир сиз... гапираётганингизда, сизни афсонавий қақнус қушига ўхшатдим.

— А-аа. — Шукур ака бу гапимдан ҳам қаноатланди шекилли, кулиб қўйди-да, пиёлага тикилиб қолди. — «Илья Муромец»даги Калининнинг ролини ўйна-

воттан эдим. Министр култура келиб қолди. Фурцева. Шундай палаткадан чиқувдим, мени кўриб қотиб қолди. Кейин нима дейди де? «О, боже, уберити этого зверя», деди. Қўрқиб кетди. Болгарияда ҳам битта турк лашкарбошиси ролини ўйнаганман... Яхши фильм эди. Бизда кўрсатишга рухсат этишмади. Ўша лашкарбоши — жудаям у қадар ёмон одаммасде, оковси...

— Тушундим, Шукур ака.

— Ана ўшанда... Ҳой, бирон нарса е. Ҳеч бўлмаса татиб кўр. Сани меҳмон деб обкелишди...

— Мана, олаяпман.

— Ана ўшанда, — дея Шукур ака шундай жилмайдики — айтишга тилим бормади, оғизлари қулоқларига етаёзди дейман. — Болгар режиссёри мана бу узукни бармоғимга тақиб қўйди. Мана! — Шунда Шукур аканинг жимжилоғидаги зумрад кўзли узукка кўзим тушди. — Шу-у... Бу жа-а қиммат тураркан. Бунинг олдида манга берган гонорари — арзимайдиган пул экан. Лекин ўзимам ролни патўлакка чиқариб ўйнаб қўйдим, дейман.

Шакар опанг ҳам ўшатда эди. Икки марта ҳушимдан кетиб қолганман. Булар жуда қўрқишган... — Сўнг бирдан товланиб кетиб, илиққина кулимсирадилар. — Шу кунини ўша болгар режиссёри: «Шукур Бурханов — безразмерный талант», деган эди.

Кулишдик.

— Хўш, шундай қилиб, ёзувчи бўласан?

— Ҳа, Шукур ака, — дедим у кишига мўлтираб қараб. Кейин ичимдан тошиб чиқа бошлаган баъзи гапларимниям қайтармадим: — Шукур ака, ёзувчи бўлиши учун киши... актёр ҳам бўлиши керак экан. Менда бу соҳада қобилият бўлса, иш беради у...

— А-аа. О-оо... Балки пиеса ҳам ёзарсан?

— Ким билади.

— Бу ёзувчиликдаям «устоз» дегани бўладими?

— Менинг устозим — танқидчи-олим, — дедим.

— Ким экан у? Ман биламанми?

— Билсангиз керак... Университетда домла — у киши... Матёкуб Қўшжонов...

— Ҳм, хоразмликми?

— Ҳа. Танийсизми?

— Йўқ... Лекин омади бор экан ўша олимнинг. Ҳм, унга садоқатли бўласан энди. Устоз ота билан тенг туради... Ҳа-а. На чора. Қани, бўлмасам дафтарингни

ол. Охирги сахнадаги сўзларингни ўқиб бер-чи. Ман тинглайин.

— Ҳозир.

— Сан эскича имлони билмайсан-а?

— Ҳа Энди ўргатишяпти. Фирдавс деган бир домла-миз бор. Шу киши ҳарфларни...

— Номи эсда қолар экан... Ҳм, Матёқуб...

— ... Қўшжонов.

— Таништирасан. Лекин мунча катта олим экан, нега репетицияга кириб ўтирмайди?

— Ҳм, билмадим... Лекин сизни жуда ҳурмат қилар-дилар. «Шукур Бурҳонов — улуғ актёр. У кишини кузат, ўргангин...», дейдилар. Айтмоқчи, «Ганг дарёсининг қизи»ни кўрган эканлар. Аёллари билан... Жуда ёққан экан...

— А-аа, ундай бўлса, дуруст олим экан.

БАЪЗИ БИР ҚАЙДЛАР

Ёмғир севалаб ўтган, туфлимга сариқ баргли ха-зонлар илашар, бу сўниқ япроқлар тепамда яланғоч бўлиб қолган оқ қайинлардан тўкилган эди. Аммо ди-моғимга — хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ғўзалар бар-гини тўкиш учун бир қанотли самолётдан сепиладиган мелкоптопоснинг қўланса ҳиди урилаётгандек эди. Шу қадар ўрганиб қолган эканмиз, йиллар — ўн йиллар давомида ўша ҳидгаки, куздек сўлим фаслни ул ҳид-сиз тасаввур этолмас, демак, ўша ҳид то қор тушгун-га қадар бизни таъқиб этаркан.

Ҳолбуки атрофлар кузнинг жамоли-нури ила бе-занган ва кузак арафасида жанублардан учиб келган чуғурчиқу саъваларнинг чағир-чуғур ҳамда нозик чий-чийларига тўла эди. Мен барибир шодумон эдим. Чунки ўтган бир ой чамасида кўрмаганим Матёқуб акани ҳали-замон кўраман: санатория хизматчиларидан домла ётган палата мутасаддисининг айтишича, устоз сайр қилгани боққа чиққан, мен ўзимча тусмоллаб Бўзсув соҳилини қоралаб борар, назаримда, домла сувга яқин бирон дарахт пойида ўтирган бўлишлари керак эди.

Хурсандлигимнинг яна бир муҳим боиси — «Тўлқинлар» қиссам картон жилдада, жилда эса қўлти-ғимда эди. Мен уни домлага ё ўқиб беришим ёхуд айтиб беришим ёки қолдиришим аниқ эди.

Аммо уни «қолдириб», кейин домланинг фикрини

кутиш — бетоқат бўлишни ҳам ҳис этардим: илло, асарни «холис туриб кўрсатиш усули»да бошдан кўриб чиқароқ давомини битган эдимки, шу сабаб ёзувда бир оз совуқлик сезилар, ҳатто бош қаҳрамонимга атайин лоқайдлик ила қараб (кузатиб) ёзганим боис, ич-ичимда унга ачинар, аммо бу ҳол тасвирдан сезилмас эди. Шу сабабданми — у қаҳрамон менинг қўлимдаги бир «қуш» эдию, уни хотиржамлик билан учуриб юборгандек, у энди менга ёт бўлиб қолгандек эди.

Шунинг учун уни жувонмарг қилгандек бўлар эдим-у, аччиққина кулимсирар эдим.

Умуман олганда, асардан кўнглим тўқ, зероки устозга маъқул тушувиға ҳам ишонардим.

Айтмоқчи, ўша «холис тасвирлаш усули»ни «Тўлқинлар»га тўла татбиқ этишни ўйлар эканман, «Тоғлар орасида» повестимнинг муқоваланган бир нусхасини варақлаш асносида... машинкамни оддимга тортиб, нимёруғ, жимжит ҳужрамни чиқиллаган товушларга тўлдириб қайта бошдан ёза кетгандим ва асар сюжети менга беш қўлдек аён бўлгани учун гўёки унинг тезисини совуққонлик ила қовоғга тушира берганим боис асар учдан бирига қисқарган эди. Унга охириги нуқта-ни қўйиб, номини ҳам — «Оқ отли» дея, эскигина столим четига суриб қўярканман, бирдан ҳайратланиб: «Тўққиз кунда тутатибман-а...» деганим ҳам эсимда. Тагин унинг ўта қисқарганига бир қадар ачинганим ҳам, аммо унда мавжуд бўлган ортиқча ҳаяжонлару чекинишлардан халос бўлганини идрок этиб: «Ҳа, энди оддий ҳаётга ўхшади...» деганим ҳам эсимда бор.

Кейин уни олиб, нашриётга жўнаганим, йўлакка кираверишда эски креслода ўтирган кўзи шилпиқ қариядан «Главний редактор»нинг хонасини сўраганимда, чолнинг бемалол ўрнидан туриб менга қўл узатганию «Танишиб қўяйлик. Менинг исмим — Пўстакти йиртиғи», дегани ҳам, бош муҳаррир Суннатилла Анорбоевнинг мени илиқ қаршилаб мақсадимни билгач, Шукур аканинг овозини эслатадиган бир йўғон, салмоқли овозда дона-дона қилиб: «Жуда яхши қилибсиз-да асарни олиб келиб. Мен уни ўқувчилар газетасида ўқиб чиққан эдим. Менга анча-мунча ёққан эди. Бундай мавзуда болаларимиз ҳаётидан ёзилган асарлар кам-да, укажон. Қолдириб кетинг. Мен буни Эркин Воҳидовга бераман. У киши бизда практикада...» деганлари ҳам ва кабинетдан чиқаётиб: «Суннатилла

ака, лекин бу нусхаси газетада чиққан нусхасидан фарқ қилади. Ёзилишида, тасвирда...» деб чайналганим ҳам кечагидек эсимда эди...

Буларни эслашимга сабаб — «холис туриб тасвирлаш усулим»ни «Тўлқинлар»да бемалол қўллашимдан олдин уни «Оқ отли»да синаб-тажрибадан ўтказганимни илова қилиш эди, холос.

Айтгандай, «Оқ отли»ни нашриётда қолдириб пастга тушарканман, кўчага чиқаману факультетта йўл оламан ва у ерда Саидани учратиб: «Шундоқ-шундоқ бўп қолди. Бир йўла китобини ўқийсиз», деб узр сўрайдигандек бўлдим. Бироқ шу оннинг ўзида «аҳмоқ» деб қўйдим ўзимга ўзим. Жуда бемаъни, асоссиз хаёл калламга келган эди-да... Ахир, факультетда нима бор унга? У — пахтада-ку...

Ха-а, ҳамон бир қўллаб пахта териб юргандир...

Сабабки, Шукур Бурҳонов шарқ факультети деканига, яъни Саидани йиғлатиб кириш имтиҳонини олган ўша — инглиз тили мутахассиси — муаллимга бир-икки марта сим қоқиб, ҳинд бўлими талабаси — ўша «Ганг дарёсининг қизи»да Камола ролини «жуда маромига келтириб ўйнаган» Саида Воҳидовага пахтадан жавоб беришини «илтимос қилган», қаттиққўл декан: «Ўйлашиб кўрамиз, ўртоқ Бурҳонов. Сизга ростини айтсам, бизнинг востфак теримда жуда оқсавотти...» деб жавоб берган, кейин Шукур ака уларнинг «ўйлашиб кўришларидан» умидвор бўлган ҳолда, Офелия иштирок этмайдиган бошқа саҳналарнинг репетициясини жаҳл билан давом эттириб кетган эдилар.

Ҳар уч кунда бир марта машғулот бўлар, торгина хонамда немиснинг жони қаттиқ машинкасини чиқиллата бошлашим билан ташқарико кўча-кўй, аллақандай шахзода Гамлет ҳам ёдимдан чиқиб, гўё хотирамдан ўчиб ҳам кетар, аммо «рэпэтэ»га бирон соат қолганда худдики саҳарлаб овга чиқишни мўлжаллаган вақтимда соат бонг ургани каби чўчиб ўрнимдан туриб кетардим.

Шу билан факультетта жўнаворардим, йўлакай шахзоданинг сўзларини эслаб ва ичимда такрорлаб кетакета «актовий зал»га етиб, астагина саҳнага чиқишим ҳамон, улуғ актёр ўргатганидек, Гамлет образига кира бошлардим.

Шукур ака, умуман, мендан рози, баъзан мени ибрат қилиб кўрсатарди бошқаларга: «Ана, кавартираси-

да тайёргарлик кўргани кўриниб турибди. Ҳолбуки, пьесанинг ярмиси бунинг сўзларидан иборат. Пахта териш — ҳаммангизнинг бурчингиз. Аммо бу ерда роль ижро этиш ундан ҳам устун бир вазифа экан, марҳамат қилиб сезинглар масъулиятни...»

Охирги машғулотларнинг бирида Шукур ака Озод Шарафиддиновнинг «Казбек» папиросидан биттасини тутатиб, бироқ тутунни ичларига тортмасдан буриқситар экан: «Востфакнинг каттакони жуда кўп ўйлар экан-де, ўртоқ Шарафиддинов... Лекин ҳар қанча ўйламасин, санъатни тушунолмас экан...» деганлари ҳам эсимда.

Алқисса...

... Сарғиш-намчил япроқларни босиб борарканман, куз тароватининг кучи ўтиб, мелкоптопоснинг ҳиди димоғимга сингиб кетгандай йўқолди ва намчил тупроқ ҳидига омухта бўлиб, дарахт пўстлоқларининг елимини эслатувчи ажиб бўйидан дафъатан тўйиб-тўйиб нафас ола бошладим. Ҳа, бу тотли, ҳаётбахш ҳидларнинг бурнимга кираётгани етмас, оғзим билан ҳам сибириб тортар эдим. Шу тариқа чайқалиб бораётиб, ҳу адокдаги улкан ар-ар терак остида ўтқазиб қўйилган ғўладек «қора»га кўзим тушди ва қора-пахмоқ халатта ўраниб ўтирган кишининг... Матёқуб ака эканларига гумоним қолмади.

Қадамимни тезлатдим. Намхуш барглар деярли сас чиқармаётганиданми — домла қимир этмай ўтирар, худдики олдига йиғиб қўйилган хазон уюмида ниманингдир ҳаракатини кузатар эди. Ниҳоят, мен бир жуфт ёлган нону икки кило хурмо солинган қороз халтамни папка қўлтиқлаган қўлимга ўтқазиб, оғзимни сийпаган кўйи томоқ қириб йўталдим ва домланинг илкис қараганини кўриб оқибатда милтиқ бор-у, уни олароқ менга қаратадигандек туюлди.

Йўқ — домланинг нигоҳи майинлашиб, лабларида табассум пайдо бўлди.

УСТОЗНИНГ ҚАРОРИ

- Салом алайкум, домла.
- Э, кел, Шукурвой. Салом.
- Қўзғалманг, домла!
- Анча ўтириб қолдим... Мана бу хазонни ёқиб исинмоқчи эдим. Гугуртим йўқ. Чекмайман.

— Менда гутурт бор. Ёқиворайми?

— Майли, қўй энди. Сасиб ётмасин... Баъзиларга бунинг ҳиди ёқмайди. Абдулла аканинг личний врач Шабот Хўжаевнинг айтишича, ёқилган хазон ҳиди киши организмга зарарли эмиш...

— Шабот Хўжаев... Абдулла Қаҳҳорнинг «личний врачлари» бор экан-да? Эшитмагандим...

— Э-э, йў-ўқ. У маънода эмас. Шабот Хўжаев ўз инициваси билан Абдулла Қаҳҳорнинг соғлиғига қараб турадиган бўлган... Яхши кўради-да Абдулла акани. Ўзиниям, ижодиниям... Бўлмасам у одамнинг иши кўп. Амали ҳам бор. Ўзи — тиббиёт фанлари доктори, профессор. Ҳадемай академик бўлади... Шунчаки маданиятли, ўқимишли, зиёли-да... Сан бунақа одамларни ҳам таниб қўйсанг, зиён қилмайсан. Ўзбекнинг шунақа фидойи интеллигентлариям кўп, Шукурвой... — Ниҳоят, мен сувга яқин мажнунтол тагида ёнбошлаб ётган синиқ курсини обкелганимда, домла Қўшжонов папкамга сумрайиб тикилиб турарди. — Бунда нима бор? Янги асарми? — деб жилмайдилар.

— Ҳа, бир машқ, — дедим чайналиб. — Лекин сизга нима бўлди, домла? Нималар бўлди? Кўринмай қолдингиз...

— А-аа. Уйга борган экансизлар. Рима опанг айтди. Раҳмат...

— Ҳа, бир-икки юртдошларим билан бориб эдим. Янгамиз «иш йўқ», дедилар.

— Ҳе, Шукурвой, ўзимизга ўзимиз ташвиш орттириб юрамиз-да... Унақа катта участканинг манга нима кераги бор эди?

— Унақа деманг, домла... Ўрлингизниям кўрдим. Қудратжонни. Янгам «дадангни шогирди», деб мени таништирувдилар, у бақириб юборди, домла: «Саиданинг Шукури!» деб...

— Ҳе-хе-хе... Болалар сўз ясашга мойил бўлади, одатда. Кейин, эшитган гапи қулоғида қолади. Домда яшаганимизда, подъездимизда битта савдогар ҳам турарди. Ўшанинг беш-олти яшарли ўғли бор эди. Ойиси уни аравачага солиб қачон пастга туширса, кўрган одамига: «Йўқол, ифлос! Кўзимга кўринма!» дер эди.

— Оилада эшитган-да?

— Албатта... Бизнинг уйдаям сан билан Саида ҳақида гап кетган бўлса керак. Хоразмдан келганимда

ман ҳам эшитдим шу гапни. «Саиданинг Шукури келди!» деб суюнчи олди Қудрат. Айтмоқчи, Саидаям Тошкентдадир?

— Йўқ, унга жавоб беришмапти...

— Лекин ҳадемай ҳаммасига жавоб бериб қолишар. Юқори курс студентлари ҳам кетишипти-ку?

— Ҳа, бир кунда босиб олиб кетишди.

— «Гамлет»нинг репетицияси давом этаяптими?

— Ҳа, домла. Уч кунда — бир. Баъзан кун ора... Шукур аканинг вақтига қараб бўлади-да.

Домла яна жилмайди.

— Бошқа гапирмадиларми сани, «Театралний»га ўтказиш тўғрисида?

Мен ҳам илжайдим.

— Гапирдилар... У киши учун актёрликдан улур касб ҳам, мансаб, мавқе ҳам йўқ.

— О-о, шунинг учун улур актёрда... Киши ўз соҳасига ана шундай содиқ — фидойи бўлиши керак.

Мен бирдан ҳовлиқиб кетиб, Шукур акани депутат қилишмоқчи эканларинию у кишининг бу мартабага муносабатларини айтиб бердим. Домла шоён бир диққат билан тинглаб:

— Ана бундай инсонлар борлигидан қувонмоқ керак, — дедилар. — Амал, мансаб баъзи кишиларнинг бошини айлантириб қўяди. Ман ўзим ҳам бир вақтлар амалга бефарқ эмас эдим. Москвада ўқишни битириб, кандидатликни ёқлаб келганимдан кейин мани Марказқўмга ишга олишган эди. Илмга алоқадор бир отделга... Лекин бир амалдор билан стичкага боравердик. Кейин билсам, манинг айбим шул эканки, Москвада илмий ишини ёқлаганида, шунчаки табриклаб қўйган эканман. Яъни у кишига гул... бир даста гул тутмаган эканман. Хоним бўлса буни кутган эканлар... Балки у кишининг гина қилишидаям жон бордир. Бошқа миллат вакиллари бунақа пайтда диссертантни гулга кўмиб юборишарди. Шахсан мен бунақа — гул кўтариб юришларни хушламасдим. Ким билади, тарбиямиз шундай бўлганми...

— Домла, мен ҳам гул кўтариб юришга уяламан, — дедим. — Кечирасиз, бировдан гул олишгаям... — Домла менга тикилиб-тинглаб турардики, яна давом этдим: — Ўша — ўзингиз кўрган «Ганг дарёсининг қизи» спектакли тугагандан кейин бизни саҳнага чақиришди. Чиқ-

дик. Ҳе, анча-мунча нотаниш кишилар ҳам гул обке-
лишган экан. Саҳнага чиқиб, ижрочиларга беришди.
Ўқитувчиларимиздан биттаси чиқиб келиб, менга бир
кучоқ гул тутди.

Шундай уялиб кетдимки, гулни дарҳол...

— Ҳим, Саидага бердинг.

Мен домлага анқайиб қолдим.

— Ҳа, домла.

— Биз кўриб турувдик-да. Бунақа деталлар эсдан
чиқмийди... Гапнинг қисқаси, муросамиз тўғри келма-
ди. Ургандан туртган ёмон дейдилар-а? Шунақа бўлди-
ки, мани хонасига чақириб, шундай-шундай бўлган
эди, деганида мен ундан узр сўраб қўя қолардим. У
бўлса нуқул тагдор гап қиларди. Киноя, истехзо... Ма-
нинг бунақа муомалага тоқатим йўқ... Шунинг учун
«ман илм билан шуғулланаман», деб ариза ёздим...

— Кейин Тил ва адабиёт институтига нега борма-
дингиз?

ИҚРОРНИНГ ДАВОМИ

— Гап шундан иборатки, Шукурвой, ман аслида
адабиётни, айниқса, адабиёт илмини яхши кўраман.
Бирон нарсани ўқисам, у ҳикоями, эртақми — бари-
бир сюжетидан кўра кўпроқ қурилмаси қизиқтиради
мани. «Қанақа қилиб ёзган ёки тўқиган?» деб кав-
лаштириб кетаман. Санга ўхшаб хотирам тузук эди.
Бутун бошли қиссалар ҳам ёдимда қоларди. Уларни
ичимда такрорлаб: «Мана бу ерини мундоқ қилиб ёзса
бўларкан ёки бу образни тутиб турадиган яна нима-
дир қўшиш керак экан» ва ҳоказолар... деб бош қоти-
риб юрардим. Чунки бу машғулот манга ёқарди. Асар-
дан авторлар кутмаган даражада завқ олардим. Кейин
жуда кўп маротаба ўзимнинг нималарнидир тўқиб
ёзишни истаётганимни сеза бошладим. Қандайдир об-
разлар ҳам калламда пишди...

— Ҳўш, ёздингизми?

— Йўқ, лекин қариганимда буларни хотира қилиб
ёзаман.

— Ўқиймиз, домла.

— Бошида Белинскийга қизиқар эдим. Йўқ, ундан
олдин Пушкинга қизиққан эканман. Масалан, Пуш-
киннинг нафақат асарларини, балки ўша асарларнинг

ёзилиш тарихи, нималар туртки бўлгани, ҳуллас, унинг адабиёт назариясига дахлдор барча мақолаларини ҳам ўрганиб чиққандим. Асар қурилмасига доир кўпгина фикрларим борку, сан яхши кўрган проблемний мақоламдаям ёзганман. Масалан, автор ўзини чеклай билиши ҳақида ёки бадиий асардаги унсурларнинг бир-бирига мутаносиблиги ҳақидаги фикрлар ҳам Пушкин таъсирида кашф этилган.

— Мен «Проза Пушкина» деган китобни олдим...

— Уни, албатта, ўқиб чиқишинг керак. Ман унинг ўн бир томлик асарларини кўриб чиққанман.

— Вой, домла, Абдуллажон ҳам ўша ўн бир томликни олганди. Букеническийдан. Баъзан довдираб бориб қоламиз-да, ўшандай эски магазинларга... Қизил-қизил, кичик-кичик томлар-да? Хато қилмасам, 1911 йилда чиққан экан.

— Шундай... Сандаям китоблар кўпми?

— Домла, учинчи синфдан китоб йиға бошлаган эдим. Анча-мунча бор. Лекин кўпи — қишлоқда. Бойсунда... Ҳар борганимда, бир-бир қўлтиқ обкеламан. Яқинда Академкнигага бориб, Тургеневнинг йигирма саккиз томига обуна бўлдим... Домла, ўн уч томи — асарларию ўн беш томи — хатлари, мақолалари экан!

— Ана ўшаларни, айниқса, диққат билан ўқиш керак, — деди Матёқуб ака тағин уқтириб. — Ёзувчининг лабораториясига кирасан... Ман Пушкиннинг лабораториясига кириб, анча-мунча сабоқ олдим. Кейин Белинскийга берилиб кетдим...

— Ҳа, шундан гапиринг, домла, — дедим. — Кечирасиз, сизнинг бир лақабингиз бор...

Домла кулимсиради.

— А-а, биламан.

— Ўзбекнинг Белинскийси.

— Ҳмм, биласанми, нима учун бу лақабни қўйишган манга? Ўзи, аслида Москвада — Академияда орттирган эдим бу номни. Бир-иккита таҳлилий мақоламни ўқиган ўртоқлар ҳазиллашиб шунақа дейишган эди. Қара, ўша гап бу ёққаям етиб келган экан... Лекин масаланинг серёзний томони шундаки, ман билиб-билмаган ҳолда, қандайдир инстинкт билан ҳақиқий адабиётшунос олимнинг энг муҳим вазифаси — бадиий асарнинг яратилиш жараёнини кўрсатиб беришдан иборатдир, деб ҳисоблардим. Чунки энг зўр

масковлик танқидчиларнинг ҳам мақталган мақолаларида шу ҳол сезилиб турарди. Ахир, Шукурвой, чин адабиётшунос ҳам қандайдир даражада жарроҳга ўхшаб кетади-да. Операция қиладиган табиб одамнинг организмини беш қўлдек билиши керак... Адабиётшунос олим эса ҳар битта алоҳида асарнинг ички қонуналикларини яратилиш жараёнларигача билишга мажбур. Илмда «матн билан ишлаш», деган гап бор. Текст билан... Унинг мазмуни мана шунда... Китобни бир ўқиб чиқиб — юзаки баҳо бериш, унга қандайдир кўрсатмалар асосида ёндашиш... Кечирасан, бу гапларни кўп айтганман-ку.

— Ҳа. Белинский ҳақида...

— Ҳа-ҳа. Мен, ниҳоят, Белинскийни ўқий бошладим-у, излаб юрганимни топгандек бўлдим. Ул одам аини операция қилар экан асарни. Аммо, холис туриб! Бу — муҳим гап. Унинг бир чиройли гапи бор: «Бадий асарга, — дейди у, — прокурор ёки терговчи, боринги, адвокат назари билан ҳам ёндашмаслик керак. Унга объектив баҳо бериш учун объектив тарзда ёндашиш лозим...» Ҳмм, Белинскийнинг айрим илмий-таҳлилий асарларида объект сифатида олинган бадий асарни қайта бошдан кўриб чиқиш бор... Тушунтиролмадим, шекилли. Буни русчада «воссоздание образа», деб аталади. Шу-шу, образни қайтадан кашф этиш дегани... — Кейин домла ҳорғин тортиб кулди. — Бундай таҳлилга, Шукурвой, ҳар қанақа асар ҳам дош беролмайди. Титилиб кетади, чок-чокидан сўкилиб кетиши мумкин...

МАТЁҚУБ АКАНИНГ ҲАЙРАТОМУЗ ТАКЛИФИ

Мен домланинг нима бўлиб ушбу шифохона-санаторияга тушиб қолганлари тўғрисида ҳам жўяли бир гап эшитмаганим боис буни сўраб билиш — табиий ва одобдан бўлишини эсладим-у, хазон уюми устида ётган картон жилдга чўзилган қўлимни беихтиёр тортдим.

— Кечирасиз, домла, бу... қочиб кетмас, кейин кўрсатаман. Илтимос, нима бўлиб ўзи бу ерга тушиб қолдингиз? Совлиғингиз ҳақида гапирсангиз, — дедим.

Домла хиёл паришон тортиб, сочларининг ичига бармоқларини тикиб қашинган бўлдилар.

— Шу, мен бошни шамоллатдим, шекилли, — дедилар ниҳоят. Ва мажнунтолар панасида сассиз оқаетган анҳор томонга қараб давом этдилар: — Ўшанда, сан билан милтиқ кўтариб айлангани чиққанимиздан кейин — кейинги куни ўзим келиб чўмилдим. Ўшанда бошни шамоллатган эканман. Иссиғим чиқиб ётган эдим, Раҳим Бекниёз келиб қолди. Эшитганмисан шундай ёзувчини?

— «Пионер» журналида бир қулоғимга чалинган, — дедим.

Ҳақиқатан ҳам ов ҳақида, табиат ҳақида ёзган ҳикоялари билан менга жуда ёқиб қолган ва кейинчалик бир хайрихоҳ оғамга айланган Носир Фозиловдан эшитган эдим. (Дарвоқе, айти шу кишидан бир ҳикоячам йўриғида 7-синфдалик вақтимда мактуб олган, унда: «Асаринг эпақага келса, журналда босиб чиқарамиз. Лекин сендан яхшигина ёзувчи чиқади. Ёзавер!» деган жумлаларни ўқиб, дўппимни осмонга отиб юрган... университетта кирганимдан сўнгра у кишини излаб топиб, ўша мактубларини кўрсатган, шу асно эски танишлардек бўлиб кетгандим.) Ўша Раҳим Бекниёз деган хоразмлик овчи-ёзувчи, шоир Мавлон Икромга Амударё йўлбарсининг изларини кўрсатган экан.

— Ўша уйга келиб қолди, — домла гапини такрорлаб, хўрсинди. — Қирғовул ови, тўвалоқ ови бошлангани ҳақида гапиравергандан кейин менда жон қолди-ми, дейсан. «Эй, гатдик Хоразима!» деб юбордим. Кетдик.

— Милтиқниям обкетдингиз?

— Йў-ўқ. Унда милтиқ бор эди. Овчи итлариям бор... Шу, кўлларда ўрдак отаётиб ростакамига шамоллаган эканман. Шу, Шукурвой, бўлган гап — шу.

— Кейин, қайтиб келиб бу ерга...

— Ҳа-да. — Кейин ғамгин жилмайди домла.

— Домла, — дедим-у, яна муҳим бир нарса чала-изоҳсиз қолаётганини эсладим. — Ҳм, Матёқуб ака, узр, сиз Тил ва адабиёт институтига бораман, деб...

Домла жилмайди.

— А-а, яхши эслатдинг. — Кейин менга тикилиб қолдилар. — Сан мани ўрганаёпсанми дейман-а?

Мен кулдим.

— Бир ҳисобда шунақа бўп чиқаяпти. — Кейин

тўлиқиб, самимий айта бошладим: — Мен сизга жуда қизиқаман, домла. Билгим келади. Маслаҳатларингиз ҳам зўр! Бошқача-да...

— Раҳмат. Шундай қилиб, университетта келиб қолдим, — дея орамизда бошқа гап-сўз ўтмагандай давом этдилар: — Бунинг асосий сабаби шундаки, Шукуровой, ман ёзган мақолаларим билан ҳам, чиқарган айрим китобчаларим билан ҳам қаноатланмас эдим. Биров ўқийди, биров ўқимийди. Умуман, юзма-юз туриб гаплашишга етмийди... Мана, бир-биримизга қараб гапиряпмиз. Гапларимизни яхши тушунаяпмиз. Бу ерда, ҳўш, бошқача тушунасан — мимика ҳам, оҳанг ҳам, жестлар-ҳаракатлар ҳам роль ўйнайди...

— О, жуда тўғри айтаяпсиз, домла.

— Шунинг учун мен адабиёт ҳақида, жумладан, катта адабиёту уни қандай тушунишим ҳақида, пироварди, уни қандай тушунмоқ лозимлиги ҳақида классиклардан ўқиб ўрганганларимни ҳам шу... сизларга ўхшаган адабиёт ихлосмандларига бевосита етказишни истар эдим ич-ичимда. Бунинг учун бевосита мулоқот лозим эди... Мулоқот аудиторияда бўлади-да.

— Ҳа, домла.

— Гапнинг қисқаси, ана шу ниятда келган эдим университетта... Назаримда, ниятимга ўн фоиз бўлсаям эришдим, деб ҳисоблайман. Яхши, ақлли, ҳатто фидойи студентларни... бўлажак адабиётшуносларни кўрдим. Сенга ўхшаган... ижодкор ёшлар билан яқинлашдим. Абдуллажонларнинг келажаги порлоқ. Лекин унга Озод кўпроқ ва деловой маслаҳатлар бера олади. Озод Абдулланинг бир туркум шеърларига сўзбоши ёзиб чиқармоқчи. Чиқаради... А, сенга келсак, сенинг ҳам мана шу асаринг яхши чиққан бўлса, ман сўзбоши ёзиб, «Шарқ...»қа бераман. Асқад Мухтор — ёшларга хайрихоҳ, билимдон адиб. Меҳнаткаш редактор. Журналга тушган барча қўлғезмаларни, аввало, ўзи ўқиб чиқади... Ҳмм, у ерда Ваҳоб Рўзиматов ҳам бор. Яхши таҳрирчи. Тилни яхши билади. Унинг Миркарим Осимдан кейин Ўзбекистонда иккинчи стилист деган номи бор. Яхши-да, шундай фидойиларнинг борлиги ҳам! — деб бирдан хитоб қилди домла. — Адабиёт учун жон куйдиради. Анаву Маҳмуд Саъдий деган йигит борку, ўшайам Ваҳоб аканинг йўлидан кетади, манимча.

— Раҳмат, домла. Тўғри диагноз қўйдингиз... — дедим. — Яна бир нарсани сўрасам?

— Сўра-сўра.

— Нимага энди университетдан...

— А-а. Тушундим. — Матёқуб ака бир сония сукутга толиб, тағин бошларини сийпаб-қашиб анҳор ёққа тикилиб қолдилар. — Ҳали айтдим-у, майда гапларга тоқатим йўқ... Шунинг учун... — Домла бирдан бошини эгиб қолди. — Лаънати шу кўзим ҳам баъзан яхши кўрмаётганини сезиб қолаётирман. Ҳайронман. Бош нервлари шамоллаганда кўзгаям таъсир этармикан, деб қолдим... Бу ердаги бир психолог-врач ҳам шунга яқин гап айтди. Демак, ман хотиржамроқ бўлишим керак... Академия қошидаги ўша илмий-текшириш институти эса — тинч жой... Ман бу тўғрисида Обид Содиқов билан ҳам вақтида гаплашиб қўйган эдим. Лекин кейин, ҳалиги мулоҳазалар билан САГУ-га келиб қолдим. Ҳмм, сафар қариди, шекилли...

— Яхши, домла. Ҳаммасини тушундим.

— Йўқ, сан ҳали «ҳаммасини» тушунганинг йўқ, — деди домла туйқусдан менга қараб ва жилмайдилар. — Одамзот — мураккаб махлуқ, Шукурвой. Баъзида ўйга толиб, ўз-ўзимнинг ҳаракатларимни тушунолмай қоламан...

— Қизиқ.

— Хўш? Асарни ўқиймизми...

— Нима десангиз — шу, — дедим.

— Майли, асарни кўрайлик, — деди домла. — Биламан, ичингда шуни истаб турибсан... Бу — табиий ҳол. Э, «Тўлқинлар»ми шу?

— Ҳа, домла.

Матёқуб ака ўйланиб, оёғи остида ётган хазонларни ҳам қўлининг орқаси билан суриб уюмга қўшди.

— Балки... Шукурвой, балки асарга замин бўлган ҳаётий материал ҳақида икки оғиз гапирарсан?

— Хўп бўлади.

— Гапир.

— Хўш, шу... опамнинг эри ўлган эди. Язнам ҳофиз эди, мақом айтардилар. Бир тўйдан кечаси қайтиб мазордан ўтаётганларида, битта «карейс» лақабли безори йигит гўрни чангитиб чиқиб, у кишини қўрқитади. Язнам ақддан озиб қоладилар... Пул учун-да! У кишининг қўлида тўйдан тушган бир карзинка пул бўла-

ди... Ҳа, биз томонларда ҳалиям пулни ашулачидан аяшмайди...

— Шошма. Ёдимга Қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикояси тушди. Поччанг ҳам бордир асарда?

— Йўқ ҳисоб. Ўлими айтилади, холос.

— Қабристонни тасвирлайсанми?

— Йўқ, домла... У кишини кончи, кўмир конида ишлайдиган кончи эди, деб олганман. Метан гази уриб нобуд қилган. Почча ҳақида бошқа гап йўқ.

— Тушунарли. Демак, опанг тул қолган бўлади-да?

— Ҳа. Севар опам кейин... уйимизга йиғилиб келдилар. Чиройли ҳовли-боғлари эгасиз қолди. Гоҳо мен ундан хабар олардим. Битта итлари бўларди. Ўша ёлғиз ўзи... кимсасиз ҳовлини қўриқлаб ётарди. Мен унга суяк-пуяк оборардим.

— Яхши деталь экан.

— Кейин у итни... ўша илжайган собесс ходими игна бериб ўлдиради.

— Э, опангга уйландими у?

— Йўқ, домла. Мутлақо... Менимча, опам у йигитнинг бор-йўқлигини ҳам билмасди. Мен энди асарда уларни... — Дафъатан гашим келиб, сигарет чиқардим. — Шу-да, домла... Лекин онам у йигитни бир-икки марта қойиб берганларини эслайман...

— Нима учун?

— Ревизия келганда, бир-иккита... Йўқ, аллақачон ўлиб кетган одамларга ҳалиям пенсия тўланаётгани очилиб қолган эди. Онам бундан беҳабар экан.

— Демак ўша йигит...

— Ҳа, сохта ҳужжатлар тузиб, дўхтирлардан справкалар тўғрилаб олиб...

— Аа-а, тажрибали экан-да у?

— Ҳа, онам раис бўлишларидан о-олдин ҳам ишлаб келган у. Илгариги раис пайтида шунақа товламачиликлар билан шуғулланар экан-да... Ўрганиб қолган-да.

— Ҳойнаҳой, у йигитни «мелисага топширмайсанми?» — яна кулимсираб сўради Матёқуб ака. — Асар охирида...

— Йўқ, домла, — дедим сезиларли кескинлик билан, — зеро, ўзимизнинг адабиётда шу пайтгача ўқиган кўпчилик асарларимда агар шундай «махинатор» образи бўлса, уни албатта «мелисага берилиши» ила асар-

нинг туташи ва шу тариқа гўёки адолатнинг қарор топиши, демак, ўша лўттивоз ҳам қандайдир жазони ўтагач, тузалишига умид туғдирилиши — асосий мақсадлардан бири бўлиб келаётганини хушламас эдим, ҳамда онгли равишда бу йўлни инкор этар эдим. Ахир, адабиётда қаҳрамонга бериладиган жазо — маънавий бўлишлигига аллақачон ақлим етган эди. — У маънавий жазо олади — шунга гирифтор бўлади... Шунинг учун қиссанинг номини «Букри тол» деб қўйгим ҳам келувди... Кейин ҳаётнинг умумий оқимида бунақа «тўлқинчалар» ҳам бўлишини мулоҳаза қилиб, ҳалигидай ном қўйган эдим. Мана...

Шунда Матёқуб ака қандайдир яйраб керишди-да:

— Дуруст-дуруст, — деди. — Бадий ҳақиқат — баланд ҳақиқат-да, Шукурвой. Ундай ниятлар — маънавият мулкидир... Афсуски, биз кўпинча тор ўйлаймиз, проблемаларнинг дарҳол ечилишини истаймиз. Шу туфайли адашамиз ҳам... Шу туфайли баъзан бадий асардан кутиладиган натижани фелъетондан чиқадиган натижа билан алмаштириб қўямиз. Маънавий проблемаларни бу тарзда ечиш — юзакилик, калтабинликдан бошқа нарсамас. Худога шукр, адабиётимизнинг кетиши яхши... «Муқаддас»да ҳам, «Синчалак»да ҳам схематизмдан қочилган. Масалага юракдан ёндашилган ва асосий эътибор унинг маънавий томонига қаратилган... — Домла туйқус ўрнидан қўзғала бошлади-ю, очиб турганим — папкадаги қўлёзмага яна тикилиб қолди. — Манга бер шуни... Уч печат лист чиқар, — дедилар. — Кайфиятим яхши бўлганда, кўзим ҳам равшан тортади.

Мен дарҳол жилдни ёпиб ва боғичларини боғлаб, домлага узатдим. У киши папкани қўлтиқларига қисиб олиб:

— Ҳмм, бирон ҳафтадан кейин «Шарқ юлдузи»дан хабар ол-чи, — деди. — Қоғоз халтангда нима бор?

— Арзимаган нарсалар.

— Ўзинг студент бўлсанг, э-ээ... Юр, айланамиз энди... Киши кўрпасига қараб оёқ узатгани маъқул. Акс ҳолда, Қаҳҳор айтганидай, зўриқиб қолади...

— Бунда иккита нон билан беш-олтита хурмо бор, холос.

— Хурмо?

— Ҳа, посилкада келган эди. Биз тарафларда хурмо битади. Жануб-да...

— А, ундай бўлса, мазорбости экан. Юр... Менинг укол оладиган вақтим ҳам бўп қолди.

ЯНГИЛИКЛАР, ЎЗГАРИШЛАР...

Бир ҳафтадан кейин Ёзувчилар уюшмасига бориб — бу даргоҳни шу йил баҳорда «Прозанинг йиллик муҳокамаси»га кўпчилик бўлиб келганимизда кўрган эдим, — «Шарқ юлдузи» жойлашган йўлак адоғига илдам қадамлар билан етган чоғимда, рўпарамдаги очик эшикдан Асқад Мухтор чиқиб қолдилар. «Салом алайкум, — дедим. — Мен — Шукур Холмирзаев бўламан. Қўшжонов домла...». Асқад ака шу қадар ҳорғин ва лоқайд эдиларки, менинг қўлимни қисишга ям мадори етмагандай бир ҳолда: «Э, ҳа-а. Ваҳобжонга учрашинг», деб ичкарига ишора қилдилар. Кейин секин коридор бўйлаб кетдилар.

Қўлтиримдан тарвузим тушгандек бир гангишда секин ичкарига кирдим. Худо ҳақи, назаримда, Асқад ака мени очик чехра билан қўлимни қисиб қаршилашларини кутибман эканми, бу лоқайдликларини асаримнинг қандайдир ёқинқирамаганига йўйдим. Ва очик гапни Ваҳоб Рўзиматовдан эшитишга ҳозирланиб, тўрдаги котиба қиздан у кишининг хонасини сўрадим. У ўнг томонидаги эшикни кўрсатди. Демак, мен чапга бурилиб, ўша хонага кирдим.

Чоққина хонада — узун столнинг бошида ўтирган Ваҳоб Рўзиматов менга кўзойнаги устидан тикилиб:

— Келинг, окаси. Хизмат? — деди.

— Мен — Холмирзаев бўламан...

— Э, Матёкубнинг шогирди? Келинг, ўтиринг. — Кейин дераза томонда ўтирган ғўлабир, юзи тўртбурчак ғиштга ўхшаш кишига деди: — Йўлдош ака, ҳали сизга айтаётганим — шу. Ўзи — студент... Укамиз повесть ёзибди. Шу ёшида катта мавзуга қўл урибди. Биз билмайдиган соҳаларни билар экан... Энди, кечирасиз, Йўлдош ака, мен укамиз билан бир оз гаплашиб олам.

— Бемалол, бемалол, Ваҳобжон, — деди у киши. У одам — машҳур журналист Йўлдош Шамшаров эди. Машҳур фельетончи Ориф Юнус билан факультети-

мизга боришган, учрашувда икковлари ҳам хийлагина қизик ҳангомаларни айтиб беришган эди.

Қўлэзмам Ваҳоб аканинг о-олдида ётган экан. У киши астагина варақлай бошладилар. Мен эсам стулни суриброк ўрнашиб ўтирдим. Табиий, гавдам-бошим у киши томонга чўзилди.

— Хо-ош, — димоғида гўнғиллаб гапира кетдилар Ваҳоб ака. — Ман тузатмадим, окаси. Ғализ жумлаларнинг ҳам, айрим сўзларнинг ҳам тагига қалам билан чизиб қўйдим. Эътибор берарсиз. Масалан, «кўзойнак»ни ажратиб ёзгансиз. Хо-ош, «кўзимга чўп тушди» эмас, «хас тушди» дейилса, маъқулроқ бўлади... Хо-ош, «фаррош» сўзини ишлатиб яхши қилибсиз. «Уборшица» жонга теккан эди... Хуллас, шу. Хоҳдасангиз, ҳозир кўриб беринг, хоҳдасангиз — квартирангизга обориб кўринг. Матёқуб сиздан хурсанд. Биз ҳам хурсандмиз... Айтмоқчи, «Шарқ юлдузи»га обунамисиз?

— Й-ўқ, киоскадан сотиб оламан.

— Сизга, ҳойнаҳой, ўқиб кўрарсиз, деб журналнинг иккита сонини обқўйган эдим. Кечаги ойда чиққани билан бутун чиққани... Вақтингиз бўлса, ўқиб кўрарсиз. Ўқиса бўладиган асарлар ҳам бор...

— Раҳмат, Ваҳоб ака.

— Сизга раҳмат, окаси. Бўшашманг... Қиссангизни пилонга киритдик. Насиб бўлса, бир-икки ойдан кейин чиқиб қолади. Матёқуб қисқагина, маъноли сўзбоши ёзиб берган...

Мен эртаси куни қўлэзмани келтириб топширдим. Кўчага чиққанымда, қор учқунлаб ёғар эди.

... Шу куни оқшом «Гамлет» репетицияси бор эди. Менинг нимқоронғи ҳужрамда қиладиган ишим қолмагандай, билмадим, электр плитанинг қошида икки соатлар ўйланиб, қиссанинг «Шарқ юлдузи»да чиқажагини ҳар эслаганимда, бир антикиб кетиб, ўтирдим. Рухим кенгликларни, оппоқ қор босган ўрмонларни тусар эди. Бир гал янги йилга арча кесиб келиш учун мактабнинг завхози етагида — юк машинасида Келинучди деган даранинг қия соҳилидаги арчазорга яқин боргач, пиёдалаб арчаларни оралаб кетганимиз ва болтани шерикларимга бериб, бир эски тўнкада дам олиб ўтирганимда, дафъатан қалин-пакана арчалар орасидан Зумраднинг қандайдир гуппи чо-

понда қунишибгина чиқиб келишини тасаввур этганларимни ҳам эсладим ва... «рэпэтэ» бошланишидан бирон соат олдин факультетта етиб бордим.

Борсам, Офелиянинг акаси Лаэрт ролини ўйновчи — театр институтининг студенти, сап-сарик Нойилбой фойеда кезиниб юрган экан. Кўришдик.

— Эй, Гамлет. Офелия пахтадан келган экан-ку! — деб қолди бирданига қизишиб. — Анча бўлган экан келганига... Шамоллаб қолиб, келган экан. Боя Бўкага бир машина посылка-передачи кетди. Теримчиларга...

— Саиданинг...

— Биззи синглизмизгаям посылка бормикан, деб текшириб кўрсам — йўқ. Профкўмда ишлайдиган бир киши оборивотган экан буларри. «Востфакки студентларини кўрсангиз, Саида Воҳидовага салом айтинг. Шукур Бурҳон жуда безовта бўвоттилар денг», — десам — «ҳинд бўлимидаги озғингина қизми?» деб сўраб қолди у. — «Ҳа, ўша-де! — Э, у қизимиз аллақачон пахтасини териб бўлиб, Тошканга кеволган. Қаттиқ шамоллаб қолган экан. Ўзим Сомонбозорга обориб, туширганман...» — деди кейин... Гамлет, наҳот сиз ҳам билмасдингиз?

Мен елкамни қисдим-у, ишонинг-ишонманг, Саида гуппи чопон кийгани ҳолда кўринди қандайдир уйлар орасида. Унинг нигоҳида шикаста нимтабассум вагина бор эди. «Гина» эҳтимол йўқ эди, лекин мен бўлувини истардим чоғи...

— Бориш керак, — деб юбордим сўнгра. — Лаэрт, иккаламиз борайлик. Уйларини топамиз барибир. Чиватой дарвозаси, Жугут маҳалла. Сомонбозор...

— Шукур окани кутувуз, — деди Нойил. — У киши нима десалар, шунга қараб иш тутовуз... Да-а, Шукур оканинг характери маълум. Саида битта телефон қилиб қўйса бўларди-де.

— Ҳа, рост айтасиз, Нойилжон, — дедим ва... Саиданинг факультетта анчайин сим қоқиб қўйишгада мадори етмаган-етмаётгандай туюлдию бунга ўзимни айбдордек ҳис этдим... ахир, мендан лозим эди-да унинг оғирини енгил қилмоқ...

Бориш керак, дарҳол бориш керак уйига!

«Ажаб, у менга кўз тутиб тургандек-а, — деб ўйландим-у, баттар ҳайрон қолдим. — А, қачон бунчалар яқин бўлиб қолдим унга? — Сўнг ёқимтой хаёллар

миямга қуйилиб кела бошлади: — Ўрмонда ё арчазор-дами? Банорас бозорида ўзидек етимча Умеш ила мени излаб юрган кезлари мен — Нолиннинг онам Ананда-бонуга уни — Камолани кема ҳалокати чоғида йўқотиб қўйганимни паришон ҳолда ҳикоя қилаётган онларимдами... пайдо бўлган эди бу яқинлик?

Балки Гамлет бўлиб, алаимини ундан олганимда — севгисини рад этган пайтимда бунинг акси содир бўлганмиди?

Балки Пушкин боғидаги мажнунтоллар остида ёнма-ён ўтирганда, бир бутунлик касб этганмиди бу муносабат?

Балки пахта теримида — қоронғи тунда мени шақоллар ҳужумидан огоҳ этиб, кейин хотиржам бўлиб кетган пайтларида табиийлик тусини олганмиди бу яқинлик...»

Сўнгра, нимқоронғи ҳужрамда кундузлари ҳам чирок ёкиб ўтириб, ушбу мўъжизанинг — адабиёт номли жозибанинг домига тушиб қолиб, машинка чиқилатишни то тутатганимга қадар шундай «яқинимни» — Офелия — Камола — Зумрадни беихтиёр равишда унутиб қўйганимни эсга олароқ бунинг-да сабабини аниқ билгим келиб қолди: «Тавба, рўзгорини бутлаб қўйиб, кўнгли тўқ ҳолда сафарга чиқиб кетган савдогарга ўхшар эканман-а?»

Мана энди — бутун эса сафари қариган ўша савдогар жондек азиз масканига интила бошлаяптими? Ҳатто бирдан хавотир олиб, отни қамчилаётирми?»

... Хуллас, Нойил иккаламиз корпусдан чиқиб, пастдаги чўкич кўтарган кончи ҳайкали остида чекишиб турган эдик, қоп-қора бир «ЗИМ» машинаси катта йўлдан кескин бурилиб, ёнимизга етиб-етмай тўхтади ва ичкаридан айвони узун кавказча шапка кийган, пальтода яна ҳам елкадор бўлиб кетган Шукур ака чиқдилар. Оёқларида туфли борлигига шубҳа йўқ, аммо унинг устидан қулоғи тўпикдан ошадиган антиқа калиш ҳам кийиб олган эдилар.

Шофёрнинг ёнидан эса Насиба — биздан бир курс қуйида ўқийдиган ва «энг чиройли қиз — шу» деб танилган, икки ўрим қалин сочи ҳаргиз тақимиға тушиб турадиган Насиба Қамбарова чиқди-да, эғнидаги қора бахмал пальтосига қайта ўрангандек бўлиб, биз

томонга кела бошлади. Бу орада Шукур ака биз билан қўл учида кўришиб улгурган эдилар.

— Бошқалар ҳам келишдими? Истароста Абдуллаев-чи? — дея хўмрайиб савол берганлари он Насиба орага қўшилди:

— Жон Шукур ака, манга бўладиган гапни айтинг.

— Хўп дедим-ку, — деб тўнғиллади Шукур Бурхон. Кейин менга дафъатан даҳшатли тус олган кўзларини қадади. — Хонимингиз аллақачон пахтадан кеб бўлган эканлар-ку уй-ла-ри-га? Сизнинг бундан бе-хабар эканингизга ишонмий-ман, Гамлет!

— Мен... мен ўзим ҳам ҳозир эшитдим. Мана, Нойилдан, — дедим.

Нойил бидиллаб бояги гапларини такрорлай бошлаган эди, Шукур ака шоҳона бир салмоқ билан қўл силкитиб қўйди.

— Би-ла-миз. Биз ҳозир, мана, Насибахон иккимиз гилавний корпусдан кевобмиз. Ман ректорингларга учрамоқчийдим. Прафкўмдагилар айтишдики, Офелия аллақачон Тошканда экан...

— Тошкентда, Тошкентда, — деб такрорлади Насиба ҳам. Унинг юзи ўша-ўша эди-ю, қуйи лаби ўртасидан ёрилган, назаримда, унда қон изи ҳам бор эди: табиийки, даланинг совуғи — шамолининг таъсири эди бу. — Бизнинг группадан ҳам биттасига грипп теккан экан, бирга обкеттишган эди.

— Ту-за-либ қолгандир ахир? — деб яна менга тикиддилар Шукур ака. — Уйларини биларсан?

— Йўқ. Мен кўчаларини биламан, — дедим. — Нойилнинг айтишича, Сомонбозорда... ми, Нойил?

— Ҳа, — деди Насиба. — Тоғам Чустийнинг уйларидан пастроқда туришса керак. Бир-икки марта кўрувдим уни... — Яна устозга «жон Шукур ака» дегудек бўлиб боқди у. — Хўп, майли, Шукур ака, мани ҳеч бўлмаса дублёр қилиб олинг Офелияга! Агар у ўйнаб кетса — ўйнаб кетгани...

— Насибахо-он, — деди Шукур ака энсаси қотгандек. — Йўл бўйи кимга гапириб келдим? Ахир, сиз гўзал, кибор Гертрудага жуда ўхшаб кетасиз. Тушунсангиз-чи?... Офелия — бир мўъжаз, гул каби нозик қиз бўлса...

— Уф-ф! — Насиба хўрсиниб юборди-да: — Йўқ! — деди. — Гертруда ҳар қанча гўзал, кибор хоним бўлма-

син... ифлос, бузуқ аёл у! Ман унинг қиёфасига кириш у ёқда турсин, ундан нафратланаман!

— О, қанийди шу нафратни томошабинга ҳам юктира олсангиз! Ахир, асарнинг мақсадларидан бири ҳам шу-ку?

— Раҳмат, Шукур ака. Ман кетдим. Сквердан шу ергача обкелиб қўйганингиз учун сизга минг раҳмат... Хайр сизларга. Узр, Шукур ака.

У дафъатан тезлаб юриб кетди.

— Эй, шу бинога кирайлик, — деди Шукур ака. — Совуқ ўта бошлади. Ман оёғимдан шамоллайман, иссиқ тутсам ҳам... — Кейин, ҳамон тўхтаб турган «ЗИМ»-нинг ҳайдовчисига қараб: — Санга жавоб. Соат тўққиз яримларда келарсан, — дедилар-у, Насиба кетган томонга боқиб, чимирилиб қолдилар. — Анаву қизни олиб кетса бўларкан-де. Бечора атайин главкорпусга кирган экан мани излаб, тоғаси Чустий шоир билан. Группаси эртага қайтар экан пахтадан... Юрингизлар. Ҳечқиси йўқ — бухоролик қизимизнинг бўйи паст бўлсаям ўйнаб беради Гертрудани. Розенкранцга одам топдингми, Лазерт? У кичкина роль бўлсаям — ўйнийдиган роль! Э, ана, истаростамиз ҳам келган эканлар-ку!

Гамлетнинг хоин чиққан дўстларидан бири — Гелдерштерн ролида чиқаётган тарих-археология факультетининг учинчи курс студенти Менгтурди Абдуллаев — сурхондарёлик бўлгани учунми, ҳатто Шукур ака билан сўрашишдан олдин менга бир им қоқиб қўярди.

У Шукур акани, ҳар галгидек, титрабгина кутиб олиб, барча зуғумли саволларига жавоб бергач, ортда қолди-да, қулоғимга шивирлади:

— Соат саккизларда бир йигит келади. Сиз билан танишгали. Юртдошингиз. Менинг синфдошим. Сизга гапи бор, ўзиям ёзади...

«Ёзадиган» одамларни беихтиёр кўнглимга яқин олардим. Ул йигит эса, бунинг устига, менга юртдош экан.

«Юртдош»лигини қайд этишимга сабаб — каминага ҳамкасб-маслакдош бўлғувси тупроқдош чиқмаётганидан гоҳо ўксинар эдим-у, хайрият, Абдуллажон ёдимга тушиб кетар эди: ҳарна-да...

Шу кеча шундай бўлдики, бўлғувси ёзувчи-журналист ва археолог олим Менгзиё Сафаров билан таниш-

дим ва у менинг совуқ ҳужрамни кўрибоқ: «Уят бизга, Менгтурди! Биттагина Шукуримизни бундай ҳужрага солиб қўйибмиз! Бўлинг, Шукур! Мен сизни олиб кетаман!» дея дўстига машина топиб келишни буюрди-да, ярим соат ўтиб-ўтмай лаш-лушларимни йиғиштириб, ўзи яшаётгани, бир яҳудийнинг ғоятда шинам ва иссиққина уйчасига кўчириб кетди. Уй даҳлизига кирибоқ ичкари хонада кўриниб турган бир жавон тўла китобларнинг аксари мозий тарихига доир эканини кўришим билан — ажабо! — домла Қўшжоновнинг Бухорхотин муносабати-ла ёзувчи одам тарихни ҳам яхши билмоғи керак, деган ўтитларини эсладим...

ОФЕЛИЯ, ҚАЙДАСИЗ?

Эрталаб бизни Менгтурди уйғотиб юборди.

— Туринглар-э, кун туш бўлиб кетди!

Хонада «Г» шаклида қўйилган каравотларимиздан тушиб, ўртадаги курсини винодан бўшаган «Портвейн» шишалари ва колбаса қолдиқлари билан кўтариб, даҳлизга олиб чиқдик. Менгтурди шу ерда — риштин печ қаршисидаги ёғоч катда ухлаган эди. Кейин ташқарига — кенг-мўл, ўрис дарахтлар ўсган ҳовлига чиқиб, водопроводда ювиниб қайтдик. Ва хонани ўзимизга мослай бошладик: тўрдаги каравотни кўчага очиладиган панжарали деразага тагига суриб, Менгзиёнинг ўймакор, ажойиб китобларга тўла жавонини каравотнинг бош томонига жойлаштирдик. Бу ёқдаги каравот ўрнида қолди. Фақат орқа деворга менинг ҳамишаги «йўлдош»ларимдан бири — сув ичаётган кийиклар сурати туширилган матоҳимни илдиқ ва жавонимни ҳам этакдан олиб, каравот бошига ўрнаштирдик. Аммо бурчакда уюлиб ётган китобларимни тахлашга Менгтурди имкон бермади.

— Кейин, кейин, Шукуржон. Саидани топайлик! Шукур аканинг гапини айтайлик. Кейин қиламиз бу ишларни... Эҳтимол, мен бошқа жўраларникига кетарман. Сизлар бемалол яшайсизлар. Машикангиз бор экан... Менгзиё-ку бир ўқишга тушиб кетса, Амурёнинг шовқининиям эшитмайди. Лекин сиз ҳар нарсани ўйлашингиз мумкин... Саидани кўриб, қайтишда эски квартирангизгаям кирамиз. Хазяйканинг кўнглини олиб, ҳақини тўлаб...

— Ҳа, ал-бат-та шу ишни қилиш керак, — деди Менгзиё ҳар бир сўзга урғу бериб. — Майда гапларга тоқатим йўқ! Нима дедингиз, Шукуржон?

— Тўғри, мениям, — дедим.

Ярим соатлардан кейин, Менгтурди иккимиз ис-сиққина кийиниб, ҳовлининг баланд темир дарвоза-сига ёндош дарчадан чиқдик. Хиёбон сап-сарик, дафъ-атан ёққан қор дарахтларнинг япроқларини бир тун-да сарғайтириб, тўкиб ташлаган эди.

Мен беихтиёр Саида билан шу йўлакда ҳам ёнма-ён юришимни тасаввур этган ҳолда кетарканман, ҳамро-ҳим бу маҳалланинг бағоят тинчлиги, машиналар шов-қини деярли эшитилмаслиги, ижарашин уйимизнинг эгалари ҳам «яхши одамлар» экани, фақат ижара ҳақини вақтида тўлаб туришимиз кераклигидан сўзларди.

Бу тор кўчадан катта йўлга чиққанимизда, пешо-насиға «Пединститут — Эски Жўва» деб ёзилган трол-лейбус келиб бекатда тўхтади. Биз унга етиб олиб, ичкарига кирдик. Одам кўп — тиқилинч, назаримда, пальто кийган ҳар кимсадан нафталин ҳиди анқирди. Эски Жўва майдонига етиб, айланиб тўхтаган уловдан ёруғликка чиққандек чиқдик.

Чигатой кўчаси. Иланг-биланг, нотекис... Бу ерда қор эриб кетган, қўлмақлар ҳосил бўлган эди. Ҳаво-нинг, ҳарқалай, тозаллиги учунми — бир бурилишдан ўтаётганимизда ўнг тарафдан шундай қўлланса — мағ-зава ҳиди кела бошладики, биз тезлаб кетдик. Гўшт дўкондагилардан сўраб, Сомон бозорига тепалиқдан тушиб бордик.

Бу — бўтана сувли ариқ ёқасида ястаниб ётган очиқ бозор эди. Сомон дегани хирмон-хирмон уюғлиқ, тахта-ёғоч деганининг минг бир хили қалашиб ётиб-ди. Афтидан, усти яқинда очилган бугдой тўпидан буг кўтарилар ва мусичаю чумчуқлар дув-дув қўниб учи-шар эди. Одамлар ичида бўрк-тумоқ кийган қозоқлар ҳам кўзга ташланар, ғала-ғовур, бақириқ-чақириқ ҳам авжида эдики, «Бутун, дарвоқе, бозор-а? Якшанба, — деб ўйладим. Кейин эса, кеча редакцияга борганимни эслаб: — Э, бутун шанба-е! — дедим. — Демак, бу бозор ҳамма вақт қизиб турар экан-да. Аммо бу-гун — хизматчилар учун дам оладиган биринчи кун... — Шунда калламга шу ўй келди: — Демак, Саиданинг онаси уйда...»

Биз ариқнинг у бетига ўтдик. Чунки хонадонлар шу томонда — баландлик бағрида зинама-зина жойлашиб кетган, ҳув тепада ҳам дарахт шохлари кўриниб турарди. Шунда бурилиб қаршимизга — бозор четидан кўтарилган ва тепасида уйлар қатор тушган ёнбағирга қарадим-у, бу манзил — ҳайҳотдек бир дара бўлиб, у томону бу томон ушбу жарликнинг ётиқ қирғоқлари эканини англадим.

Шуни англашим ҳамона атроф-муҳит кўнглимга яқин туюлиб кетди: ахир, тоғларда ҳам шундай дара-лар ҳар қадамда учрайди-да. Тўғри, у дара соҳиллари ёввойи ва ибтидо кўринишли бўлиб, унда-бунда ҳар хил буталару бутасимон яшил арчалар ҳам сукут сақлаб туради. Бу соҳиллар, айтиш мумкинки, одамларнинг яхши-ёмон ҳаракатлари туфайли ўзгариб кетган — айниқса, нариги қирғоқнинг бағри тепадан тўкилган ва сочилган чиқинди-ахлатга тўла, ҳатто бу ахлатлар ўзига хос бир оқмадек чўзилиб тушган эди.

Ариқдаги қоп-қора сувга эса («сув» сўзини қўллаш ҳайф!) қараб бўлмас, ичида семиз-семиз каламушлар бемалол сузиб юришарди.

«Қаерда экан уларнинг уйи? Ишқилиб, тепада бўлсин-да», деган ўйда энди хонадонли ёнбағирга қараётган эдим, ёнабетдан ўйиб ясалган, эшиги очиқ гаражга бораётган Менгтурди ҳам тўхтаб қолди. Бирон йигирма қадамлар наридан — тепага ўрлаган сўқмоқсимон йўлнинг панасидан қаққос қиз кулгиси эшитилди-да, сўнг ўзи кўринди: у ҳовур кўтарилаётган нишобдан чопганича пастга тушиб, ариқ бўйидаги қоратол танасини қучоқлаб тўхтаб қолди. Кўйлагининг этагию бахмал нимчасининг орқаси лой бўлган эди.

Бизни кўрганидан кейин баттар қаҳ-қаҳа отиб, тушиб келган томонига қаради.

— Вой, кўрқитивординг-а, Насиба! — деди у ёқдан аёл киши.

— Ундан кўра, орқамдан чопсангиз бўларди-ку сиз ҳам! — деб шанғиллади Насиба исмли қиз ва яна қаҳ-қаҳ отиб кулганича бизга тикилди-ю, туйқусдан кўзини олмай қолди меңдан. Кейин тепага ялт этиб боқди, ҳатто илкис жилмоқчиям бўлди. Аммо яна бизга юзланиб:

— Салом алайкум. Ким керак сизларга? Бирон ки-

шини излавоссиларми? Ёки бозорга... — деб сўраганча чайналиб қолди.

Шу он Менгтурдига жон кирган каби қимирлаб:

— Бизга Саида Воҳидовалар турадиган уй керак... У кишини кўрмоқчийдик, — деди.

— Саида Воҳидова? — Насиба паришон пичирлаганча яна тепага қаради-да, овозини бор бўйи қўйвориб бақирди: — Саида опа-аа! Бу ёққа чиқинг! Ҳалима опа, мана буларни қаранг... — Кейин менга тагин сумрайиб тикилди. — Сизни битта жойда кўрганман, ока.

— Эҳтимол, — дедим.

— Вой, овозингизам ўхшавотти... Ўтган йили Ҳамза театрида «Ганг дарёсининг қизи» деган томошада кўрганман. Ахир, Шукур ака-де, сиз!

Ниҳоят, кимлигимни бўйнимга қўйгандек бўлди.

— Ҳа, мен — ўшаман, — дедим. — Саидахонни сўраб келувдик. Шукур Бурҳон йўқлаяптилар...

— А-а. — Насиба оғзини хиёл очганча боз тепаликка кўз отди-да, эниб келаётган кишига жой бўшатган каби нарига четланди. — Мана булар Саида опамни сўраб келишипти!

Ниҳоят, ёнбағирга ёпишган пастаккина уй биқинида малла шол рўмолнинг учларини белидан ўтказиб боғлаган ўрта яшар аёл кўринди. Ерни авайлаб босиб, яна бир-икки қадам юрдилар-да:

— Салом алайкум, келинлар, — деди жилмайиб. Бу жилмайиш шу қадар табиий ва аёлнинг қиёфасига мос эдики, меҳмоннинг кўнгли учун жилмайишга сира ўхшамасди.

Биз типирчилаб, олға жилдик. Уч-тўрт одимдан кейин «истароста» Менгтурди менинг Насиба қизга айтганларимни деярли такрорлаб, боз қўшимча қилди:

— Саиданинг тоби қочган эмиш. Қалай энди? Биз... — У гапдан тўхтадию, менинг вужудим зирқираб кетди: ахир, «тоби қочган»ни кўргали қуруқ қўл билан келмайдилар-ку?...

— Ҳа, грипп тегиб қайтиб келувди пахтадан, — дея алақандай ташвишланиб, давом этди аёл. — Худога шукр, ҳозир тузалиб қолди. Қани, юринглар уйга. Бу нима, кўчада туриш? — Опа бу гапни шу қадар осойишлик билан айтдики, уйига келган меҳмон билан кўчада гаплашиш — бу хотиннинг ақлига сиймас экан, деб ўйлаш мумкин эди. Биз икковлон бир-биримизга

қараб олиб, энди жилганимиз чоғ Ҳалима опа туйқусдан менга тикилиб қолдилар. — Вой, сиз — Шукуржонмасми?

— Вэ, ўша киши! Нолинбобо! — деб чиранди Насиба. — Шунақами, Шукур ака?

— Ҳа, энди... — Мен бу аёлнинг — Саиданинг онаси эканини фаҳмлаган эдим: бу киши ҳам бултурги спектаклимизни кўрганликларини-да эсладим: Камола — Саида айтганди...

Ҳалима опанинг чехраларида тамом ўзгариш содир бўлди. Яъни, алақандай паришонлик ўрнини қизғин бир меҳрми-ҳурматми эгаллаб олган эдики, энди:

— Келинлар, келинлар, — дедилар шошилиб. — Саида шўтга... — Сўнг тепаликка кўз отиб, кимгадир нимадир демоқчи бўлдилар-у, сал тойиб кетиб, кулдилар. — Кутилмаганда қор ёғиб берди-де. Одам ўрганмаган экан... Юринлар, юринлар. Эҳтиёт бўлиб... Насиба, сан ҳам шақилламасдан... — давомини бирдан жаҳл-ла айтдилар, — уйга чиқсанг-чи? Бор, опанга эт!

— Хўп бўлади. Эйтамиз-де! — Насиба илкис силкиниб, аммо ортига юққан лой-луйни яшириш учунми этагини ёнига тортиб ва кулиб, опанинг у томонидан тепага чиқиб кетди.

Биз — Менгтурди иккимиз кўп андишалар ила қадам босарканмиз, ҳадемай тўхташиб, Саидани чақиртиришни бир-биримизга сўзсиз англатар эдик.

Ниҳоят, йигирма ё ундан кўпроқ қадам юриб, нақ ўрқачда бир табақаси очик турган эски дарвозага етдик. Унинг йилтираб кетган ҳалқаси ҳам менга танишдек эди: ўзимизнинг Бойсундаги дарвозамиздан фарқи йўқ эди бунинг.

Ҳалима опа бўсақадан нарига ўтиб: «Саида-а!» дея яна бир овоз бердилар-да, четланиб марҳамат қилди:

— Келинлар. Киринлар.

Биз бир амаллаб ичкарига кирдиг-у, у ёғига ўтмаслигимизни англатадиган бир ҳаракат-ла оёқларимизни ерга тираб-босиб тисландик.

— Ҳа? — деди Ҳалима опа ҳайратланиб. — Юринлар.

— Йўқ, биз бир оғиз гаплашсак... — деб сарғайди Менгтурди.

— Шукуржон?

— Ҳа, Ҳалима опа. — Мени нима жин урдики,

бошим эгилиб кетди. Шунга бўла тепадаги шифти узун кетган йўлакнинг томи ҳам босиб тушаёттандек эди. «Нима бало уялаяпманми?» — Хаёлимнинг қай бир қатида ёшлагимда эшитганим бир қизиқ гап «уйғонди»: «Қайнонасидан, балки қайнотасидан «қочиб»» юрибди». Шу калимани идрок этароқ ичим тубида завқланиб кетдим: «қочиш»...

Қаёқда қочади куёв шўрлик? А-а, юзини ўтиради... Ўзини кўрсатмасликка ҳаракат қилади.

Шу — демак, «қочиш».

ХОНИМ КЕЛДИЛАР

Шу пайт мени биров туртгандай ё олдиндан биров чақиргандай бўлиб, йўлак адоғига кўз юбордим-у, она-синики каби малла рўмолга ўранибгина олган, шунинг учунми оппоқ юзи янада оқариброқ келаётган Саидани кўрдим. У бошини ҳам қилди-да, кинолардаги япон аёлларидек тез-тез, калта-калта қадам босиб кела бошлади. Ҳамроҳларимга шундоқ қарасам, уларнинг ҳам кўзлари унда экан.

— Ана, ўзи кевотти, — деб қўйдилар опа. — Сани сўраб келишибди, Саида! — дея овозлари кўтарилди. — Мана, — илжайиб менга ишора қилдилар. — Шукуржон ҳам келибди... — Кейин мендан бемалол сўрадилар: — Сиз Гамлет рўлини ўйнавоссиз-а?

— Ҳа, Ҳалима опа, — дедим. Наздимда, овозим товланиб, хира тортиб чиқди.

— Салом алайкум, — деди ниҳоят Саида тўхтаб ва менгамас, Менгтурдига қараб жилмайди. — Яхшимисиз? Шукур ака юбордиларми?

— Ҳа, Саидахон, — деди Менгтурди ҳам жилмайиб ва анча-мунча енгил тортиб. — Сизсиз репетициялар тўхтаб қоладиган бўлаяпти... Ҳатто кеча юбормоқчи эдилар бизни у киши... А, Шукуржон?

— Ҳа, — дея бош ирғадим.

Саида ҳамон мени кўрмаган-у, овозимни эшитгандек бўлиб қаранди-да, тагин нигоҳи менда тўхтамай:

— Насиба Қамбарова ўйнамоқчи экан Офелияни. Бўлмадими? — қандайдир истеҳзо-ла сўради Саида. Аммо овозида шундай ишонч ҳам бор эдики, у бепишандлик ила: «Бўлмаслигини билардим», деб қўшимча қилгандек эди.

— Э, йў-ўқ, — деб беозоргина кулди Менгтурди. — Унга Гертруда ролини таклиф қилдилар катта. У кўнмади... Тўғрими, Шукуржон? Кечирасиз, сиз кимдан эшитдингиз унинг Офелияга талабгор эканини?

— Ай, пахтадан кевоттанда айтишган эди. Уларнинг группасидан ҳам грипп текканлар бор эди... — Кейин яна кулимсираб, сўради: — Пахтадан қайтишдими юқори курслар ҳам?

— Ҳа, эртадан кела бошлар экан. Илож қанча, Саидахон. Мана, қор ёғиб қолди...

Саида ўзича секин-секин бош ирғади-да:

— А, киринглар уйга, — деди бирдан ва онасига қараб сезиларли зарда қилди: — Таклиф қилмийсизми буларни?

— Вой, Саидахон, ман...

— Йўқ-йўқ, синглим, — дея опанинг сўзини бўлди Менгтурди. — Биз қайтамыз. Сиз фақат...

У елкасини учирди.

— Ну, что ж... — Кейин: — Борамиз-де, — деб эгилиб кулди. Бизлар ҳам енгиллашиб, кулиб юбордик.

— Ҳа, боргин, болам, — деди сўнгра Ҳалима опа. — Мана, Шукуржон ҳам келибдилар...

Шунда Саида кўзини кўтарди дейман, нақ қорачиқлари менга қаттиқ қадалди. Лабида маъноси мавҳум табассум бор эди. Кейин яна тез-тез бош ирғади.

— Майли. Барибир дарста бораман-ку... А, кейинги репетиция қачон бўларкан?

— Индинга. Сешанбада... Йўқ, вторникда. Оббо, адашиб ҳам кетдим...

— Тушунарли, — деб яна кулимсиради Саида. Ва менга яна ялт этиб қараб олди.

Шунда мутлақо амин бўлдимки, мен билан... гаплашгиси бор. Гаплашгандаям қандайдир муҳим гаплар айтадигандек. Ахир, у мени ҳалигина кўрмаганга солувди...

Дарвоқе, мен билан сўрашмади ҳам... Аммо Ҳалима опанинг «Мана, Шукуржон ҳам келибди», деганларидан англаш мумкин эдики, менинг қандайдир қимматим бор бу ерда...

Эҳтимол, Саида билан муносабатларимиздан Ҳалима опа ҳам... Йўқ-йўқ — башоратта ҳожат йўқ...

Ахир, ҳозир... тепадаги том қулаб тушсаям у билан гаплашаман-ку! Ҳатто, мана буларсиз...

Нима қилиш керак?

«Бизни холи қолдиришлар» мазмунидаги илтимос ҳам — ўша куёв бўлмишнинг «қочиши»дан эмас, албатта безбетлигидан дарак берарди, холос. Ва эски урфимизга кўра, бундай куёвдан ҳар қанақа қайно-таю қайнонанинг бирдан совуб кетиши турган гапми, мумкинми... ишқилиб, бундай дейиш — бориб турган шаккоклик, одобсизлик эди.

Ах, тушунадиган одамларнинг садағаси кетсанг арзийди-да. Қарангки, Менгтурдибой ҳам шундайлардан бўлиб чиқди. Ўзаро суҳбат тамом бўлганию мен — бу ердаги асосий қаҳрамон Гамлет ҳали Офелияси билан бир оғиз ҳам гаплашмагани, гаплашишига имкон яратиш эса — анчайин бурч ҳам эканини эслаб қолдимикан:

— Ҳалима опажон («жон»), — дея ўнг қўлини хиёл кўтариб, сўз излаган каби бир сония тайсаллагач, давомини топди: — Бир пиёла сув ичсам.

Бу гапдан қаноат қилмади шекилли, яна деди:

— Ичкарида водопровод борми?

— Вой, водопровод ҳам бор. Чой ҳам бор... Ўзларинг-да, кирмадиларинг уйга. Юринг, укажон. Бизда ит йўқ. Бемалол... — Опа бизга қарамасликка ҳаракат қилгандек тезлаб, жилдилар. Менгтурди шўрлик шундай совуқ кунда, демак, муздек сувни илиққина томоғидан бир амаллаб ўтказиш учун у кишига эргашиб кетди. Мен унинг менга қараб, нимадир қилишини ҳис этдим-у, хайрият, у бошини бурмади.

Саида уларнинг қилиғи маъносини, албатта, англаган, энди ҳеч қурмаса, менга бир илжайиб қўйиши лозим эди. Аммо у — анавулар кетди нимаю, кетмади нима, парво қилмаяжакдай бир ҳолатда ерга тикилиб турарди.

— Саида, — дедим аста. У миқ этмади. — Биз ҳам — одаммиз, — дедим яна.

У ғолибо бош кўтарди-да:

— А-а, — деди бирдан шикаста жилмайиб. — Агар ишонсангиз, ман сизни... ну, ну, боготворил, — деб юборди. Ва кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ва мен унинг ўрисча гапини фаҳмлашга уринарканман, у қайсарлик билан давом этди: — Тўғрисини этинг. Шукур ака юборганлари учун келдийизми бўтга?

— Ҳа, йўқ... Сизнинг пахтадан келганингизни билганимда, ўзим келар эдим...

— Ҳали билмас эдингизми?

— Ҳа. Қайдан биламан?

— Вей, ахир, Аҳаджон айтмадими ҳали?

— Йўқ. Мен уни кўрмадим, кейин...

Бу гап-сўз — савол-жавоблар жуда тез бўлиб ўтдию, Саида — у бирдан ғарибу ночор Офелияга ўхшаб қолган эди — қўлтиғидан тарвузи тушиб кетгандай сўлжайибгина, мўъжазгина бўлиб қолди. Ниҳоят, унинг юпқа лаблари қимирлади:

— Ман ўйлабманки...

— Мен ўзим сизнинг пахта теримидан шамоллаб қайтиб келганингизни кеча эшитдим. Нойилдан эшитдим. У теримчиларга посилка... — Саида ўта сезгир экан: ортига шарт бурилиб қараганидан кейин мен ҳам кўз отиб, бир елкасини қийшайтирганча лабларини қимтиб, питиллаб келаётган бояги қиз — Насибани кўрдим. У бир сония тўхтаса, кулиб юборадигандек бир теран ҳолда ўтиб кетди. Дарвозадан ҳам чиқди. Кейин яна Саидага Нойилдан эшитганларимни давом эттириб: — Агар ишонсангиз, мен Нойилга кечанинг ўзида айтдим, «борайлик кўргали» дедим. У: «Эртага борамиз», деди. Шу пайт Шукур ака келиб қолдилар...

Саиданинг елкаси кўтарилиб тушди — чуқур нафас олди-да, яна тез-тез бош ирғади. Кейин пешонасини силаб қўйиб, синиққина жилмайди. Сўнгра ёқаларини фижимлаб ушлаб:

— Анча бўлгандир келганингизга? — деб сўради.

— Ҳа, бир ойдан ошди...

У тагин сумрайиб қолди.

— Ёздингизми? Ё фақат репетицияга...

— А-ай, репетицияга қанча вақт кетарди. Бир соат, икки соат... — Кейин бирдан тўлиқиб кетдим... — Ёздим, Саида. Кўп ёздим! — дедим. — «Тоғлар орасида»ни қайта ёзиб чиқдим... Кечирасиз, нашриётга топширдим. Энди китобини кўрарсиз...

— Ну-у. — У, бутун борлигини қоплаб турган қандайдир либосдан чиқиб олгандек бир енгилликда яна: — Ну, маладец, — деди. — А, жуда шартмиди шу... қайта ёзиш? — Унинг энди ростмана ҳолга тушиб, жиддийлаша бошлаганини англадим.

— Менимча, шарт эди, — дедим ўзим ҳам жиддий

тортиб. — Матёкуб Қўшжоновгаям маъқул бўлади энди... Маъқул бўлса керак. Лекин бу орада... — дудкланиб қолдим. — Мен яна бир қиссани ёзиб тугатдим, Саида. — Унинг қўлини ушламоқчи бўлдим шекилли, у илжайиб тислангач, тек қолдим. — «Тўлқинлар»ни... Айтганмидим? Бошлаб қўйган эдим-у... Ҳа-ҳа, айтган эканман.

— Домлага ўқиб бердингизми? — Кейин илиққина кулди: — Ё айтиб бердингизми?

Мен маза қилиб ҳирингладим.

— Йў-ўқ, обқолдилар. Айтмоқчи, домлаям шамоллаган эканлар...

— Гриппмасми?

— Бошимга шамол теккан, дедилар... Хуллас, мени табриклашингиз мумкин. Кеча «Шарқ юлдузи»га борувдим, Ваҳоб Рўзиматов деган бир яхши одам... билан учрашдим. Асқад Мухтор билан ҳам! У киши редактор-ку журналда...

— Хўш, нима билан табриклаш керак? — қандайдир қувларча жилмайиб сўради у.

— «Тўлқинлар» яқин ойларида журналда чиқиш қолар экан.

— Ну, вы что-о... — Бу гапидан кейин ўзиям эгиланқираб кулиб юборди.

— Шунақа бўш қолди. Камтарга камол деганларидек, камбавалга палов ҳам бўлаверади.

У бошини чайқатиб, тагин энгашиб кулди ва қўли-ям сал қимирлаб кетдики, фаҳмимча, мени туртиб қўймоқчи эди.

— Шу-шу, — дедим.

— Бўлди қилинг. Бизда аскияни билишмайди, дер эдингиз. Жа-а ўрганиб обсиз.

— Йўқ, бу — аския эмас.

— Манга барибир.

Шу пайт йўлак адоғидан, бунақа пайтда ҳар қандай биродардан ҳам кутиш мумкин бўлган «сигнал» етиб келди: яъни Менгтурдиннинг зўриқиб йўталгани эшитилди.

Саида ҳам у томонга қараб олди-да:

— Бир гаппи айтайми? — деди шошилиб.

— О, албатта.

— Сиз келмаганингизда, ман тўгаракка бормас эдим.

— Э, н-ега?

— Хатити — верти, хатити — нет.

Хуллас, биз — Менгтурди икковлон улар билан хайрлашиб — биродарим «рахмат»лар айтиб, мен эсам қисқа таъзимлар қилиб — дарвозадан чиқдик. Ҳалима опа: «Келиб туринглар. Эшигимиз очиқ... Шукуржон, «Гамлет»ти кўрганиям борамиз», деб қолдилар. Саиданинг эса ёқасини ҳамон яғжимлаб турган бармоқлари хиёл ёзилиб қимирлаганини кўриб, завқим устига завқим келиб кетди. Илло бу пинҳона-нозик хайрлашув мен қилгандақа таъзимларнинг юзидан ҳам ортиқ ва жозибали эди. Опанинг «Келиб туринглар», деганлари эса каминага йўл очилганини англатарди, назаримда. Умуман, опанинг менга наинки хайрихоҳ, балки ўзларига хийлагина яқин тутажакларини ҳам тушунган эдим.

Шундай қилиб, тепадан пастга эндик. Энди бўтана сувли ариқ ҳам, нариги бетдаги ахлат оқавалари ҳам кўзимизга кўринмас эди. Шитоб билан юриб, келган кўчамизга тушиб бордик. Йўл-йўлакай камина ҳар эҳтимолга ён-веримга разм солар, нималарнидир эслаб қолишга уринардим: ахир, бу йўлдан яна юраман ҳали...

Қандайдир автобус Эски Жўва томонга жиламан деб турган экан, чиқиб олдик. Ундан тушиб, худди келишганимиздек йўлни кесиб ўтиб, жингалак сочи рус шоири номидаги боғимизга кирдик.

Эй, шу боғ жуда кўп томонлари билан менга тоғолди адирларини ҳам, одамлари қўриқ ва бўз ерларга кўчирма қилинган эски боғ-роғли тоғ қишлоқларини ҳам эслатарди. Фарқи — бу ерда мевасиз дарахтлару мажнунтолларнинг кўплиги эди. У масканларда — кейинроқ дўст тутинганим, туркман адиби Хўжанепес Мелаевнинг таъбирила айтганда — «лейли тол»лар деярли йўқ, борлари эса — қаққайиб ўсадиган сари-толлару қоратоллар эди.

Аммо ёввойилик нафаси уфуриб турадиган бу боғда талай чойхоналару ошхоналар, танца майдонларию гумбур-гумбур мусиқа садоларига мутлақо бепарво қарғаларнинг кўплиги, айниқса, кузу қиш паллаларида уларнинг баргсиз дарахт шохларига тизилиб ўтиришлари, баъзан «қағ-қуғ» эта баландга кўтарилишлари менга жуда ҳам ёқар, зеро, булар менга болаликдан таниш қарғалардек эди.

Ана шундай дарахтлару «қағ-қуғ» товушлар остидаги қачонлардир қизил қум тўшалган йўлдан Менгтурдибой билан негадир тезлаб юриб борарканмиз, у бир неча бор ғулдираб айтган гапини, янада очиқроқ қилиб айтди:

— Шукур, Саидани яхши кўрасиз-а? Лекин жуда адабли, ўзимизнинг қишлоқ қизларигаям ўхшаб кетади... — Кейин чехраси янада очилиб кетди. — Э, уйлариям ўхшар экан. Булар ҳам томини сувар экан. Ичкаридаги деворлариям пахса экан...

— Ҳа, шундай экан, — дедим. Онгимда эса ҳамроҳимнинг «яхши кўрасиз-а?» дегани айланиб қолган эди. «Яхши кўраманми?» — деб ўзимдан сўраган бўлдим-у, Саиданинг менга бармоқлари учини яширинча қимирлатгани кўз олдимга келиши баробарида унинг ижодимга қизиқишию мендан хавотир олиши, мумкин бўлган чоғларида билдирадиган меҳрибончиликлари эсимга тушиб кетиб: — Э, шундай Саидани яхши кўрмай бўладими? — деб ўзимга жавоб бердим. — У — меҳрибон, у — самимий... Бе-э, айтмоқчи, «Сиз келмаганингизда, машғулотта бормас эдим», деди-я? — деди. Ишонч билан деди...

Ё, Раб, наҳот мен учун у драма тўтарагига қатнаб юрган бўлса? Хусусан бу йил «Гамлет»га...

Ё, тавба қилдим, бу — янгилик-ку?

Демак, айтайлик, мен Театр институтига ўтиб кетсам, у ҳам индамасдан...

Э, йўқ: бу хаёлларнинг нима кераги бор? Саида, Саида... ё менга ўрганиб қолганмикан? Йўғ-е, бу — ўрганиб қолиш эмас. Бу — ҳалигидай «яқинлик», ҳа-ҳа.....

Мен ҳам уни ўзимга қанчалар яқин олар эканман! Демак, айтиш мумкинки, у ҳам мени «яхши кўради»...

«Яхши кўриш» эса... нима ўзи? Ҳалиги — ота-она, сингилларни ёки дўстларни «яхши кўриш»дай гап-да...

Мен бу мулоҳазалар ичида тентирар эканман, Менгтурди яна алланималар деб қўйган эди.

— А? Нималар дедингиз? Ҳа, уни... яхши кўраман, — дедим. Ва... бу иқрорни қулоғим ҳам эшитганиданми вужудимда бир тебранишни сезиб: — Ундай қизни яхши кўрмай бўлмайди, менимча, — дедим яна.

— Э, сиз гапни айланторманг-да, — деб қолди Менгтурди бирдан. — Севасизми, демоқчиман. Севги, севги... Бўлади-ку, масалан, севиш, яъни муҳаббат

қўйиш... Ҳа, сиз ҳамма нарсани тушунасиз-у, артислик қилаяпсиз, Шукур.

Бу гап менга нохосдан ҳақоратдек эшитилди. Ҳа, «артислик қилаяпти», деган гап муғамбирлик қилаяпти, шайтонлик қилапти, деган маъноларни англатишини болаликдан билардим. Ҳатто Термиз театрида ишлайдиган Иноятулла акамнинг қашқадарёлик Жамил деган ўртоқларига қўлларини бигиз қилиб: «Мен эмас, сиз артис экансиз, жўра», деб зарда қилганларига ҳам гувоҳ бўлган эдим.

— Менгтурди, гапингизни қайтариб олинг, — дедим бирдан тўхтаб. — Мен тупураман сиз ўйлаган артисликка...

— Кечирасиз, Шукуржон, нохосдан чиқиб кетди, — деб тирсагимдан ушлади Менгтурди Абдуллаев. — Шунчаки, ростини айтмаётганга ўхшадингизда...

— Ростини шу: «яхши кўраман», холос.

— Буям... с-севгими?

Тек қотиб қолдим.

«Севги...» Мен бу сўзни айтганда ҳам, унинг маъносини тасаввур этмоқчи бўлганимдай қандайдир баланд бир меҳробсимон кўшк десамми, мовийроқ булуларга чулганган чўққимикан у — шундай бир улутвор манзил хаёлимда намоён бўлар ва севишганлар худдики ўша чўққида юришадигандай туюларди. Сузиб, учи-иб... Кейин бирданига ер силкиниб, ҳаммаёқ остин-устун бўлардию пастдаги вайроналар оғушида бир кўринган севишганлар зим-ройиб бўлиб қолишарди.

Кейин эса хаёлим ёришиб, Бойсунтоғ тизмасининг энг юксак чўққиси — Кетмончопди кўринарди кўзимга. Унда афсонавий Фарҳоднинг бир кетмон уришидан ҳосил бўлган дарага тикилиб қолардим (тўё). Ҳа-ҳа, Фарҳод ўша ерга чиқиб бориб, бир кетмон уради, холос. Унинг зарбидан тоғнинг бир бўлаги кўчиб тушиб кетади. У кетмонни яна кўтарган чоғида тоғ этгидан Ёсуман кампирнинг овози эшитилади: «Эй, Фарҳод! Мана, сувни мен чиқардим! Қара, кўр!» Фарҳод қараса, тоғнинг пойида ярақлаб дарё оқаётир. Шунда у: «Во, дариғ, Ширин қўлдан кетди», деб қўлидаги кетмони билан ўзини уриб ҳалок қилган экан.

Аттангки, у «сув» деб ўйлаган нарса жодутар кампир тўшатиб ташлаган бўйралар экан!

Бу ҳйллани кўриб, Фарҳодни-да кузатиб турган Ширин ҳам ўша заҳоти: «Яшаш менга ҳаром энди», деб заҳар ичибди...

Дарҳақиқат, бугунги кунда ҳам Бойсунтоғдаги ўша Кетмончопди дараси кўриниб турадиган тизмани Фарҳод тоғи, деб аташади.

Шириннинг қабри эса — Бойсунсойнинг кунботар қирғоғи устида турибди...

Қорабўйин қишлоғи четидаги баҳайбат ар-ар те-раклар остида ётган сағана — ўшаники. Бибиширин, деб атайдилар ва зиёратгоҳ ҳисобланади бу ер.

Ким билади, бойсунлик севишганлар учун бу қабр — муқаддас саналар ва у жойга қадам ранжида қилган йигит-қизлар олис тарихни эслашиб, ўзларига сабоқ олишар...

Билмайман: бундайлар ҳақида эшитмаганман ҳеч... Аммо шундай ҳаёл қилгим — тасаввур этгим келарди... ва бунга ўзимни ишонтирмоқчи бўлардим: ахир, бу ўйларим тағида мантиқ борлигини ҳам ҳис қилардим-да...

Хулласи калом, «севги» сўзи... мени дарҳол заминдан узар, гоҳ-гоҳ ўрмон ичидаги чангалзорларга ҳам бориб қолардим ва ҳаёлан Зумраднинг чиқиб қолишини кутардим.

Аммо Зумрадга бўлган интилишим севгими ёки шунга ўхшаш «туйғу»ми — бу тўғрида ўйламасдим-у, унинг бағоят камтар ва меҳрибонлиги — ўша ёлғиз кампирни онадек билиб, унга билдирган меҳрибончиликлари ва бунинг эвазига бир сандиқ жавоҳир ила сийланишлари мени маҳв этарди.

Севги-севиш... назаримда, шундай бир қудратли туман эдики, у севишганларни батамом ўраб-чирмаб ўз оғушига олиши лозим, улар бахтни ҳам, шодликнию жаннатий фароватни ҳам ўша оғушда олажакларига ишонар эдим. Ва яна чақмоқлар чақилиб, момагулдираклар садоси остида бу фаройиб жозибали туману унинг оғушидагилар ҳам аста-секин ғойиб бўлиб кетишар эди.

Ҳаёлдан ариб, реал заминда ҳис этарканман, атрофимдаги одамлар орасидаги, ҳатто йигит-қизлар орасидаги яқинликлар ҳам анчайин «яхши кўриш» натижаси бўлиб кўринар ва ўзим ҳам ўшаларнинг бири, шундай «яхши кўриш»га маҳкум эканимга беихтиёр ишонар эдим.

Аммо ўша пайтда яна «севги» сўзи тилимга келса, хаёлим сочилиб кетарди...

Тўғри, гоҳ-гоҳида «Ўткан кунлар»даги Кумуш Отабекнинг севгиси, «Меҳробдан чаён»даги Раъно билан Анварнинг муҳаббатлари, айниқса, «Қутлуғ қон»даги Гулнор билан Йўлчининг ишқи... вужудимни яйратиб юборарди: уларни кўз олдимга келтириб, роҳатланиб, чайқалиб ўтирардим. Кейин эса бошимда қора булут пайдо бўлгану шом қоронғиси тушаётгандек туюла бошлар ва миямнинг пинҳон гўшаларидаги таниш манзаралар йилт-йилт этиб жамол кўрсата берар эди.

Ана, Отабек Кумушнинг қабри қошида тиз чўкиб ўтирибди. Тун. Шарпа эшитилади ва мажнуна Зайнаб кўринади. «Кет, йўқол!» деб қичқиради Отабек...

Ана, жувозгарнинг ғариб кулбасида милтиллаб шам ёниб турибди. Унинг ёруғида Гулнор билан Йўлчибой...

Булар — фалакнинг нобакорлигидан куйган бандалардир... Ажабо, бу бебақо дунёнинг энг оғир уқубатларию даҳшатли гурзиси айланиб келиб шу севишган жонлар бошига тушувини қаранг... Ху ўша остин-устунлару момағулдираклар гумбири остида ғойиб бўлган севишганлар фожиасидан камми буларнинг изтиробиб?

Севги туғи остида бирлашгану бирлашмоқчи бўлган ошиқларнинг қисматида ҳамиша муштараклик бордек.

Бежизга битмаган чоғи буюк Фузулий:

«Азал ошиқлари (шоир у ёзувчилари)

ушшоқ (севишганлар)

бахтин қора ёзмишлар...»

Мен бу сатрларни... Шошма! Ўрни келганда, бунинг тарихини эслаб ўтаман.

... ДАВОМИ

— Йўқ, «севаман» дейишим қийин... «Севги» ахир, бу — жиддий масалада! — дея чулдираб қолдим Менгтурдиннинг «севгими бу?» деб берган саволига жавобан. — Масалан, мана... — Гапимни қай бир даражада ёқлаши мумкин бўлган нималарнидир излаб атрофларга аланглай бошладим ва шуурим тиниқлашиб ушбу «нарсалар»ни кашф эта кетдим: — Мана шу табиатни «севаман», дейишим мумкин. Ҳақиқатан ҳам, қа-

ранг-а, шусиз — шу дарахтлар, шу қушлар, тепаликлар, ўт-ўланларсиз бир сония ҳам яшаш мумкинлигини тасаввур этолмайман! Бошқалар ҳам тасаввур этишолмаса керак...

— Ҳа, энди, табиатни биз ҳам севамиз, — деб тўнғиллади Менгтурди. — Менгзия айтганидай, табиат ҳам — буюк бир санъат асари-да.

— Санъат асари... Асар! — дея давом этиб кетдим бирдан. — Ана, энг яхши кўрган асарларингизни ўқинг. Ичига шўнғиб кетасиз. Ташқи олам унутилади. Бошқа бир... айтиш мумкинки, «бадий ҳақиқатлар» оламида яшайсиз, ҳузур қиласиз ва ўша оламдан чиққингиз келмайди. Ҳолбуки, ҳар нарсанинг ҳам хотимаси бўлади...

— Ҳа, албатта, тарихимизда қанча салтанатлар ўтди, хароб бўлиб кетди, — деб яна хаёлчан тўнғиллай бошлади у. — Айниқса, ўзимизнинг Сурхондарёда...

Мен унга дафъатан тикилиб қолдим. «Қанақа салтанатлар?» деб сўрагим келдию, бу мавзудаги саволжавобни Менгзиё билан қилажагим маъқулроқ туюлди.

— Ҳа, — дедим беихтиёр. — Буюк тоғлар ҳам қулайди бир кун. Қарийди-да одамга ўхшаб... Фақат, ҳали айтганингиздек, санъат қолар экан. Санъат — абадий... — Яна фикрим ёриша бошлади. — Ўйлаб кўринг, «Ға-амлет» қачон яратилган? Тахминан 1601 йилда. Жаҳон адабиётидан дарс берадиган опанинг айтишларича, Шекспирнинг барча трагедиялари шундан кейин ёзилган... Эй, унгача фақат комедия ёзиб юрган экан-а! Худди ўйинқароқ бола бирданига жиддий бўлиб қолгандай... Йўқ, Менгтурди, мен бошқа гапни айтмоқчи эдим. Ўша Гамлет — инглиз-а? Ҳа. Инглиз... Отелло эса — араб. Лекин биз — ўзбекларни қанчалар ларзага солади улар тақдири! Худди ўзимиз ҳақимизда ёзилгандек... Э, айтмоқчи, менинг устозим Матёқуб Қўшжонов Белинскийнинг бир мақоласини эслаган эдилар. Номи — «Гамлет — это я!» Кўряпсизми? Ҳолбуки, Белинский — гирт ўриску!

— Ҳа-а, санъат учун чегара йўқ, — деди ҳамроҳим — тарихчи Абдуллаев. Ва аллақайларга паришонҳол боқиб, давом этди: — Минг тўққиз юз ўттиз учинчи йилда профессор Массон ўзимизнинг Аму-

дарё бўйидаги Айритом деган жойдан арфа чалиб турган қизлар ҳайкалини топганидан кейин бутун дунё олимлари: «Бу санъат — башариятга дахлдор», деб баҳо беришган экан. Яъни санъат — башариятнинг мулки, дегани...

Мен «оғзимни очиб» қараб қолгандим: воллоҳ, бу гаплар — маълумотлардан беҳабар эдим.

Сўнгра, мозийни билиш бобида ҳам омадим чопгани — ҳеч кутмаган чоғимда тарихчи-археологларга ҳамхона бўлиб қолганимдан мамнун бўлиб кетдим.

О, Менгзиё Сафарнинг қанча китоблари бор... тарихга оид, мозийга доир...

— Аттанг, мен ҳам тарих-археологияга кирсам бўларкан, — дебман беихтиёр. — Адабиётни... барибир ўрганар эдим!

— Э, йў-ўқ, — деб инжиқланди Менгтурди. — Менгзиё ҳам «журналистикага кирсам бўларкан. Археологияни барибир ўрганар эканман», дейди. Энди, шундай дейди-да.

— Ҳа, рост, сиз ҳақсиз, — деб тан олдим яна беихтиёр. — Менгаям маслаҳат бераётганлар бор. «Театральный институтга ўт, барибир ёзувчилигингни қилаверасан», дейишади.

— Шу-да. Лекин сизда актёрлик таланти бор, Шукур.

— А-ай, бу — охирги роль ўйнашим... Шукур акаям тўгарақдан кетар эканлар.

— Эй, менгаям шу гапни айтдилар.

— Менгзиёда бунақа қобилият йўқми? — деб сўрадим йўлига. У ҳиринглаб кулди.

— Жуда бор-да. Айниқса, фикрини ўтказишга уста! Ёлгон, нореал гапларгаям одамни ишонтириб қўяди... Лекин қизиғи шундаки, «Адабиёт бор нарсаларни ёзиши керак», деб ҳисоблайди. Бадий тўқима деганларингни тан олмайди... Айтмоқчи, уям тўгаракка келмоқчи. Менимча, сиз шу тўгарақда бўлганингиз учун келмоқчи...

— Қизик.

— У сизни жуда-а ҳурмат қилади.

— Раҳмат.

— Хўш, жиламизми энди? Ҳавоҳон аянғиз «ҳақимни жеб кетди», деб жургандир.

КЕЙИНГИ ҚАДАМЛАР

Ҳавоҳон аянинг Ўткир деган ўғли бор, унинг бир малласоч ўрис хотини бор, бизлар — Элмурод ака, Солижон ва уларга эргашиб мен — бу ҳовлига кириб, беканинг турадиган уйи қаршисидаги хонага жойлашган кезлар Ўткир ака билан аёли дарвозахона биқинидаги хужрада яшашар эди. Кейин, нима ҳам бўлиб, келин чиқиб кетган, унинг изидан эри ҳам ғойиб бўлган эди.

Ўткир ака онда-сонда келиб онасидан хабар олар, хужра эса — ўзингиз билгандек, ортиқча қақир-қуқирларга макон — омборга айланиб қолган эди.

Менгтурди билан дарвозадан кирганимизда, қарангки, учовлон йўлақда мурасага келгандек кулишиб-гаплашиб туришган экан. Мени кўрган Ўткир ака: «О, писател! Шукржон!» деб юборди. У киши бу ерда турганида ҳам, ўқтин-ўқтин келганида ҳам мен билан тўрт оғиз ҳасратлашиб олар — филтилаган кўзларини қариялардек қисинқираб, битта гапни такрорлар эди: «Онани рози қилиш керак экан-де. Бошдаёқ. Энди қийналивомман, ука...»

Афтидан, энди ўша «қийналишлар» барҳам топган эди.

Кўришдик. Менгтурдини уларга таништириб, «земляклар билан» яшаётганимни айтдим.

— Ойижон, кечирасиз, кутилмаганда кетиб қолдим. Мана, келдим. Жазойимни беринг, — дедим.

Фаромуш бўлиб турган ойи:

— Юринг бақа, сизга хат бор, — деди-да, бирдан бурилиб иморатга йўл олди. Зинадан илдамлаб чиқиб, даҳлизга кирибоқ четланди. Мен ҳам киргач, эшикни сал итариб қўйиб: — Пул берганингизни ўғлим кўрмасин, — дедилар. — Анови мегажиннинг уйида яшаб, ароққа ўрганиб қопти. Оғзидан ҳиди кевотти, сездингизми?

— Йўқ.

— Чиқаринг. Пилтаниям хўб ишлатган экансиз. Ич-ётчик бекорга ғириллаб айланмас экан... Пахтада ўн беш кун бўлдингизми? Унгаям тўлайсиз, болажоним. Барибир зайнит қилдингиз-да.

— Хўп. Хўп, аяжон. Мана...

— Аммо-лекин дарвозани очик қолдириб кетта-

нингизни кўриб, капалагим учиб кетди. Шундоққина қўшниммикига чиқувдим-а... Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Мен ўзим ҳам ҳайрон... бўп кетиб қолдим, аяжон. Ўртоғим таксида келувди...

— «Шукуржон — жуда одобли йигит эди-ку?» — деб бошим қотади денг. Қўшним бўлса, «мелисага хабар беринг», дейди. Бирга чиқувди-де... Хайрият, хаттийиззи топиволдим. Ерда ётган экан. Яхшиям — адресингиз ёзилгани... Жутутти уйи иссиқ эканми?... Шошманг, ман хаттийиззи обчиқай. Бир эмас, иккита.

Ая хатни менга, мен квартира ҳақини у кишига бердим. Мактубларнинг иккиси ҳам Бойсундан: бирида катта синглим Раънонинг исм-фамилияси ёзиллик, иккинчиси урушга кетиб, Белоруссияда «бедарак йўқолган» Абдурахмон полвон тоғамнинг катта ўғлидан эди. Нусрат бўлам ҳарбий хизматни ўтаётганида ҳам менга қанда қилмай хат ёзиб турар, хатларининг бир-биридан зигирча фарқи бўлмаслиги учун ёзгану ёжазаклари менга ёд бўлиб кетган эди. Яъни, тахминан бундоқ эди: «Гўзал Бойсун районида гулдай очилиб, булбулдай сайраб юрган Шукуржон, соғ-омонмисиз? Энди саломга ўтсак: 1) аммажонимга салом; 2) моможонимга салом; 3) полвон язнамга салом; 4) укам Матлабга салом...» ва ҳоказолар. Кейин: «Мендан аҳвол сўрасангиз, мен ҳам Ватан олдидаги бурчимни шараф билан адо этиб, гулдай очилиб, булбулдай сайраб юрибман...» ва ҳоказолар.

Бўламнинг хатига синглимдан келган хатни ҳам қўшиб, киссамга солдим. Раънонинг ҳам хатини ўқиб ўтиришим шарт эмас — ёзган гапларини тахминан билар эдим.

Хуллас, ая билан алоҳида, сўнг Ўткир ака ва хотини билан-да яхшигина хўшлашиб, табиийки, бир кун таом еган ерга — қирқ кун салом, деган удумни эслаб, яна келиб-кетажогимни айтдим.

— Бойсунга борсангиз, ойингизга салом айтинг, — деб қолди Ҳавохон ая. Ўткир ака эса:

— Хурсанд қилинг. Тез-тез бориб туринг. Рози қилинг онани, — деб хайрлашдилар.

— Яхши бўлди, Шукуржон, — деди Менгтурди йўлаккай. — Менгзиё ҳам хурсанд бўлади. Кеча йўлдаям бир-икки сиқилган эди...

— Менгзиё рости билан ёзадими? — деб сўра-

дим. — Кеча нукул Боботогдан, балиқ овидан гапирди...

— «Боботог — меники, Бойсунтоғ — Шукурники», дейди, — деб кулди Менгтурди. — Лекин балиқ овига суяги йўқ... Уйлансам, фарзандларимниям балиқчи қиламан, дейди ҳозирдан. Лекин у антик тарихни жуда яхши ўрганаётти. Археолог бўлади-да. Янги йилдан, насиб этса, факультетимиз иккига бўлинади. Бири — тарихчилар, бири — археологлар...

— Биздаям, — дедим. — Журналистлар билан филологларга бўлинар экан.

Яна боққа кирдик. Этакдаги дарвозасидан чиқиб, «Ҳамза» театри ёнидаги бекатдан троллейбусга ўтириб кетдик. Мен ҳадемай, яъни йилнинг бошларида ушбу театр сахнасини яна кўражам, унда «Гамлет»ни ўйнашимизни хаёдан ўтказиб кетарканман, аттангки, онаму сингилларим «Ганг дарёсининг қизи»ни кўрмаганларидек, «Гамлет»ни ҳам кўрмасликларини ўйлаб, ушбу семестр тутагандан кейин таътилга чиқиб Бойсунга борганимда, жигарлариму дўстларимга «Гамлет»дан бир-икки монолог ўқиб беришни кўнглимга тутдим.

Таниш бекатга етиб, троллейбусдан тушарканмиз, ундай жойда — барг-хазонлар топтолиб бўлган хиёбонда Менгзиёнинг оқ шарфни бўйнига айлантириб ўраб олган бир қиз билан қизгин гаплашаётганини кўрдим. Менгзиёнинг эғнида қора пальто, бошида чиройли қора шляпа; ўнг қўлини тез-тез қимирлатиб сўзлар экан: «Э, ҳаққатан ҳам — зиёли-интелегент», деб ўйладим.

Мендан оддинроқ тушган Менгтурди улар қошига бемалол бориб, қиз билан қўл бериб кўришди ва афтидан, аҳволлаша бошлади. Мен четланиб, сигарет чиқариб тутатдим.

Шунда у — оппоққина қиз бирдан троллейбусга интилиб, Менгзиёга нимадир деди. Менгзиё бурила солиб:

— О, тўхта! Билетимиз бор! — деб бақирди. Ва энди жила бошлаган улов секинлашмаган эса-да, қиз унга етиб, ичкарига кириб олди. Эшиклар ёғирлаб ёпилди. Ниҳоят, Менгзиё менга қараб:

— О, қадрдон! Бўрими, тулки? — деди.

— Бўри, бўри, — деб ишшайдим.

— Келади Саида, — деб ахборот бера кетди Менгтурди. — Аллақачон тузалиб қолган экан. Лекин Шукурни кутгани билиниб турди. Биз унинг онаси билан ичкарига кирдик. Шукур гаплашди у билан... Кейин, мана, димоғи чоғ бўлиб кетди.

— Мо-ла-дец! — деди Менгзиё менга. — Хўш, хозайка билан ҳам иш битдими?

— Битди, — дедим.

— Олга! Чой ичамиз энди... — Ёнма-ён бўлиб жилдик. — Шукурвой, бу қиз — Сайёра, — деди Менгзиё, — ҳам курсдошимиз, ҳам каминанинг маъшуқаси. — Сўнг қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Қизик сўзлар борда ўзбекда! Маъ-шу-қа... Чиройли, а?

— Чиройли.

— Эй, менга қаранг! — бирдан тўхтаб, бошимга сўнг эғнимга, ниҳоят, оёғимга разм солиб, чимирилди. — Шу кийим-бош ёқадими сизга? Телпак, макентош, батинка..... Тус калхоз буғалтерисиз!

Мен ҳам кулдим, ҳам негадир уялиб кетдим. Ҳолбуки, телпагим қизил сур(тери)дан, макентожим ҳам ўша пайтлар жуда урфга кирган хитойи шерст ёпинчиқ эди. Кулоқли батинкам... Ўша пайтларда мен қишда ҳам ёзги туфлида юриш мумкинлиги ҳақида ўйламасдим: ахир, асфальтсиз қишлоқ кўчаларида юриб ўрганганмиз-да... Қолаверса, бутун эрталаб шу кийимларни кийган эдим.

— Менга, масалан, Шукурнинг шу кийим-бошиям ёқади, — деди Менгтурди.

— Чунки сен ҳозиргача ўзингга нима ёқишини билмайсан, — деб таъкидлади Менгзиё ва қаҳ-қаҳ отиб кулди. Кейин бирдан паст тушиб, қандайдир ғарибона тус олди. — Менгтурди, эскигина чопонга ўраниб, Сурхон бўйида ғарибгина бўлиб ўтиришларимиз — қандай яхши эди-я? Шукуржон, буниям балиқ овлашга ўзим ўргатдим. Лекин бу хумпар қармоғини сувга солиб ўтирганидаям молларининг емишини ўйларди: «Анаву қамишлардан яхши силос чиқади-да»... — Кейин: — Эй, эй Шукуржон, — дея тавин шарақлаб кулди. — Тошкентга келган кунимиз. Сквердамиз. Хужжат топширишимиз керак. Бола кўп..... Бу нима дейди денг, Сквердаги газонларга қараб: «Менгзиё, иккита қўзи бўлмади-да. Жуда маза қиларди — шу ерга қўйиб юборсанг... «Ҳа-ҳа-ҳа!.. Тонма, Менгтурди!

— Йўқ, нега, — деди Менгтурди чайқалиб. — Шундай гаплар бўлган. Ҳамма сенга ўхшаб дарров мослашармиди шаҳарга...

— Мен? — чимирилиб, унга ҳужум қилгудек бўлди Менгзиё. — Шаҳарга мослашаман? Бе-е, бунинг гапини қаранг, Шукуржон... Биз — тоғликлармиз, биринчидан. Иккинчидан, шахсан менинг ҳаётим энди — келажақда Сурхон тупроғидаги қадим цивилизациялардан қолган вайроналар орасида кечади. Мен ўша ердан бахтимни ҳам, ҳузур-ҳаловатимни ҳам топаман. Ул тупроққа ўзимни бахшида этиб қўйганимга аллақачонлар эди... Бу ерда шунчаки умргузаронлик қилиб юрибман-да, қадрдон! Мени тупроқ тортаётир у ёққа! Дийдорлар тортаётир... Ўликларнинг ҳам, тирик юрганларнинг ҳам дийдорлари...

— Бўпти. Сен гапни олавер бўлмасам. Мен бир бозорлик қиб келай, — деб қолди Менгтурди тор кўчанинг яримларига етганимизда.

— Ахчанг қалай?

— Бор.

— Заҳриқотилнинг заифасидан ҳам ола кел. Кечанинг таъсири кетгани йўқ... Бутун — бозор, бўйдоқлар хотинга зор. Ҳа-ҳа-ҳа... Шукурвой, мен ҳалиги қизга уйланиб олсамми деяпман?

— Билмасам, — дедим. Ва анчайин эшитилган «уйланиб олсамми?» сўзи қолиб ич-ичимга кириб олган чумолидек ғимирлаб, мени ботиний мушоҳадага торта бошлади: «Уйланиш... Шунчалар осон «наrsa» эканми, а? Оғзининг бир четидан чиқиб кетди. Оғзининг бир четидан бундан катта гаплар ҳам чиқаётибди-ю, лекин улар — йироқнинг гаплари... Уйланиш эса...

Ажабо, бу йигит ҳали университетниям тугатгани йўқ. Касбиям нотайинроқ...

Аммо орзулари мўл.

Уйланиш ҳалақит бермасмикан? Ахир, оиланинг ўзига яраша ташвишларию мажбуриятлари ҳам бўлади-ку?! Уларга чалғиш — бўлиниш бўлмайдами? Ахир, инсон ўз соҳасига... — Шунда Матёқуб Қўшжонов билан янгамиз Раҳима опанинг ўзаро муносабатларини эслаб қолиб, афтидан, уйланиш... уларга фойда бўлгани — етказганини ҳис қилдим.

Ахир, бу борада ўзимга, ҳа, ўзимгаям бамайлихотирлик билан гапирдилар-ку: «Тўйингда бизам коньяк

ичардик...» деб. Бу гапларнинг оҳангидаям бирон-бир ташвишу иккиланиш изи сезилмади... Аксинча, «тинчийсан...», дегандай ҳам бўлдилар. Кейин, назаримда, ҳамма нарса адабиётга хизмат қилиши керак, дедилар...

Жуда хотиржамлик билан, ҳатто завқланиб айтдилар бу гапларни... Демак, гап оилани, нима десам экан, ҳарқалай мустаҳкамлаб қуришда бўлса керак.

Яъни, табиийки, яхши кўриб...»

— Шукурвой!

— Кечирасиз, гапингизни эшитолмай қолдим.

— А-а, хаёлингиз хонимингизга кетди-я?

Сирим фош бўлгандек туюлди-ю:

— Ҳа, энди аёл ҳақида гапирганда... аёл ёдга тушади-да, — дедим. — Папирос чекканни кўрганда, сениям чеккинг келганидай...

— Ана. Оҳ, энг ҳаётий гап бу... Хўш, уйга кирайлик, буғалтир бова. Уни-буни жой-жойига қўйиб, хо-нада интизом ўрнатиб, а, кейин гурунгни давом эттирамиз... Марҳамат, Шукуржон. Кириг. Тортиг. Менинг баъзи бир гапларимни кўнглингизга олманг. Гап-да... Чехов айтганидек, «одамлар, одатда, кў-ўп гапирадилар». Мен шу Чеховнинг совуқлигини унча ёқтирмайман-у, адабиётга фидойилигига беш кетаман. Нон урсин агар...

— Яхши қасам ичдингиз. «Нон урсин», деган қасамлар эсимдан чиқиб кетган экан.

— О-о, баракалло, — деди Менгзиё изимдан ҳовлига кириб. — Яхши эма-аас. Илоҳлар ёддан чиқса — чиқар... Аммо нон, буғдой — булар табаррук! Одам атонинг энг буюк хизмати ҳам шунда: буғдойни жаннатдан олиб чиққанида...

— Э, эшикни қулфламаган экансиз-да.

— Ата-йин қулфламайман. Биласизми нимага?

— Энди, биз тарафларда...

— Бас! Тушундим... Лекин «буржуйка»га ўт солиб чиққан эдим. Да, бирон тонна кўмир ҳам топиш керак. Э, оташхонада қоронғулик-ку? Ўт ўчипти. Ўтин намиққан эди-да... Хўп, сиз ечиниб, уйга кириб, дам олаверинг, дўстим. Мен гўлаҳлик санъатимни бир намойиш қилиб кўрайин. Ё, менинг қўлим эмас, Сурхон балиқчиларининг қўли... Кириг-кириг. Китобларним кейин тахлаймиз... Аммо асарларингиз бизнинг Сайёрага ёқди...

Мен ботинкани ечиб, ёзги, яъни кечаги туфлим ёнига қўйдим. Макентошниям ечавериб, ички хонага кирдим-у, хатлар ёдимга тушди. Шунга бўла Менгзиёнинг ҳали «дийдорлар тортади мени», деганида но-хос Бойсундагиларни эслаганимда ёдимга тушиб, ҳеч-қурса, синглимнинг мактубига бир қур кўз югуртиргим келди.

Шифтта осилган чироқни ёқиб, хатни олдим. Кон-вертни йиртиб, мактубни чиқардим-да, чироқ тагида турволиб, унга кўз югуртира бошладим. Ўша гаплар: «Соғиндик, акажон... Энам кечалари уйғониб кетади. «Шуқурилло ҳозир нима қилаётган экан», деб мин-гирлаб ўтиради. Баъзида йиғлайди. «Бола кўрса, эна-нинг қадрига купроқ етар эди», дейди. Момом хаёла-ти бўлиб қолган. Иссиқ печкагаям қўлини тегизиб ола-ди. Лампани тушириб юбориб, қоронғида йиғлаб ўти-ради... Акажон, Ўғлон янга чиқиб кетди. Битта тиш дўхтири билан қочиб кетган, дейишади. Ким билади, балки Бойсундан чиқиб кетгандир. Бизлар уятли бўлдик, акажон. Лекин ҳамма уни лаънатлаяпти. Тўра акамга нима деб хат ёзишни, қандай билдиришни бил-маймиз...»

Хатни шу еригача ўқидим-у, тагин тепага кўз отиб, Ўғлонга тегишли гапларни қандайдир титраган — ҳаяжонга тушган ҳолда яна ўқиб тушдим. Кейин:

— Шундай бўлишини кутиш мумкин эди-я, — де-дим шекилли. — Ҳе, одамлар-е...

Иттифоқо оиламизда нималардир табиий хотима-сига етгандек туюлди-ю, ё Оллоҳ, қандайдир ҳаётий асарни-да ўқиб битиргандай бўлдим. Ўғлон ила, пиро-варди, Тўра акам ила боғлиқ воқеаларни ипидан игна-сигача эслаб, мушоҳада қиб олишга аҳд қилдим... Хўш, ҳозир нима ишларим бор?

А-а, китоблар...

ЯНГИ АСАР ШАРПАСИ

Бир тўдагина бўлиб — ташландиқ макулатурадай хор ётган китобларим тепасида чўнқайдим-у, кўзим тушган «Азизим»ни олиб чўнтагимдан чиқарган рўмол-чам ила у ёқ-бу ёғини арта бошладим: «Бу — «Тихий Дон». Эпопея... — 1934 йилда чиққан, ҳар тўртала жилд жамланган қалин асарнинг кўкиш муқовасидаги

ям-яшил дарё (Дон) соҳилида турган ёлғиз отлиқ (Григорий)га тикилиб қолдим. Унинг от-поти билан акси сув ичидан ҳам кўриниб турарди. «Эй, жуда ёлғиз-а, бу шўрлик! — дедим ўзимга. — Ўзича ҳақиқат излади, излади... Тополмади. Қандай оғир хотима. Шу одамни қип-қизил «қизил аскар»га айлантирилишини талаб этганлар-а нокас»шунослар»? Бечора Шолохов: «Йўқ, ундай бўлмайди. Казакларнинг аксари тақдири худди шундай кечган...» деб тавалло қилади... Сойфер қани? «Мастерство Шолохова» китоби... А, ана?» Уни қўлимга олдим. Унинг-да яшил муқовасини қўлрўмолчам билан артиб: «Раҳмат сизга, Сойфер домла», дедим. Ва Лазиз ака Қаюмовнинг бир дарсда, одатдагича, «Қўшжонов домладан яна қарз оламыз...», дея Григорий Мелихов «характери»га оид нималарнидир айтиб бўлгач, Сойфер домланинг устидан кулганларини эслаб қолдим. Мунаққид бир жойда тахминан «Адиб қанча кўп изтироб чеккан бўлса, асари шунчалик ҳаётий чиқади», деб ёзган экан. Лазиз ака ана шу гапни киноя ила такрорлаб: «Ана шундай машҳур домлалар ҳам хато қиладилар. Нима, яхши асар ёзиш учун қийналиши шартми, а? Йўқ, бу бизнинг принципларимизга тўғри келмайди. Ҳақиқий ёзувчи фантазия йўли билан ҳар қандай изтиробу қийинчиликларни бемалол тасвирлай олади. «Бадий тўқима» деганимизнинг ҳам моҳияти ана шу ердадир. Ҳа...», деган эдилар... Шунда «Семинарий Шолохова» деган рисола излаб қолдим: унда Шолоховнинг Горькийга ёзган аламли мактублари ҳам, роман қаҳрамонларини шахсан ҳаётда билишлари ҳам битилган мақолаларида бор эди.

Шу нарсани қайд этгим келадик, домла Қўшжонов «соцреализм» ҳақида тўтарак машғулотда кулимсираб сўзлаган вақтларида ҳам, ҳатто Норбой Худойбергановнинг: «Сойфердаям ёзилган», деган чоғидаям ушбу мулоҳазалар ҳаёлимдан ўтган, илло, бу асарлар билан биринчи курснинг охирларидаёқ ошно бўлган эдим.

Фақат моҳият бобида, яъни ушбу асарнинг туб мақсадию ёзилиш усули (реализм) ҳақида ўйлашга ақлим етмаган, шу боис домла Қўшжоновнинг анчайин мулоҳазалари ҳам фикримни очиб, йўқ-йўқ — бу борада кўзларимни очиб юборган эди.

Хуллас, «Семинарий...»ни топган пайтимда тепамдан Менгзиёнинг:

— Ях-ши. Мен жуда хурсандман, қадрдон, — деганини эшитиб, унга қарадим.

— Яхши кўраман бу адибни. Шароф ака «титан» деб атаганлар... Домла Қўшжонов ҳам жуда яхши кўрар эканлар.

— А, дарвоқе, ўша олимниям бир кўриб, иложи бўлса — танишмоқчиман, — дея Менгзиё ҳам чўнқайиб ўтирди. Ундан ялпизни эслатувчи атир ҳиди келар — ўзи қўйганми ёки бировдан (маъшугасидан) юққанми, тим қора костюми ҳам ўзига ярашган, жингалак-жингалак сочлари эса кўқиб-хурпайиб турар эди.

Хаёлимдан: «Эҳтимол Матёқуб ака билан яқинлигим учун буям у кишига яқин бўлмоқчидир», деган ўй ўтдию, Менгзиёнинг қаршисида ўзимни яна, у айтмиш «буғалтирдек» ҳис этдим. Ва ҳозироқ кийим-бош-ни алмаштиришга қарор қилдим. Ҳа, унинг қаршисида унга муносиб бўлиб ўтиришим керак.

Менгтурди келганида, мен китобларимни жавончамга аввалгидек жойлаштириб бўлган эдим.

Улар иккиси яна столчани каравотлар орасига қўйиб, бозорчи келтирган неъматларни ўринлаштиришаркан, мен қўлларимни атай ёруққа тутиб қараб:

— Чанг бўп кетдим. Узр, қўл-пўлимни чайиб келай, — деб даҳлизга, ундан ташқарига чиқдим.

Муздеккина водопровод сувида бўйин-бошимни ҳам ювган бўлиб қайтдим-да:

— Сафаров, мениям зиёли бўлиб ўтиргим келаяпти, — дея кулимсираб, ҳамон бурчақда ётган чамадонимни очдим. Ҳаш-паш дегунча бип-бинойи бўлиб, дераза рафида турган кўзгудаям ўзимни кўриб ва ўзимча: «Энди ўхшадинг», деб ичкарига марҳамат қилдим: — Салом сизга, Сурхондарёдан!

— Ура, ура! Ана бу — бошқа гап! — деб хитоб қилди Менгзиё. Шунда унинг ёнида очик ётган бояги мактубга кўзим тушди-да, алақандай бўлиб қўл узатдим.

— Шуни менга беринг!

— Узр, қадрдон. Биттагина жумласига кўзим тушди, — дея Менгзиё хатни олиб узатди. Кейин, одатдагича, оғзини тўлдириб деди: — Минг бор узрлар сўрайман! — Сўнгра Менгтурдига зарда қилди: — Сен ҳам бир зиёлига ўхшаб ўтирсанг-чи! Шукуржон, худди мана

шу — устимдаги хитойи костюмдан бунда ҳам бор. Аммо киймайди. Байрамларда кияр эмиш... Дам ганимат, биродари азиз! Ўзингиздан аяманг. Ҳеч! Чик даҳлизга, — деб юборди кейин. — Кийиниб кел. Нормал одамга ўхшаб ўтирайлик. Йигирманчи асрнинг ўзбек зиёлилари бўлиб!

— Ҳе, топилмай кет, — деб даҳлизга чиқди Менгтурди. Мен жуда завқланиб:

— «Топилмай кет». Буям яхши қарғиш-а? — дедим.

— О, сиз — зуккосиз, — деб хитоб қилди Менгзиё ва даҳлиздаги Менгтурди ҳам бизга қўшилиб кулиб юборди. Баҳарҳол, кулгимиз самимий ва беғараз эди.

— Сизам зукколикда биздан қолишмайсиз, — дедим. Менгзиё яна шарақлаб қаҳқаҳа отди.

— Биру нўл! «Пахтакор»нинг фойдасига.

«Дастурхон» жуда тўкин эдики, ҳар кўзим тушганда, кейинги ўтиришларда «дўржироқ» ҳисса қўшиш кўнглимдан ўтарди.

Менгзиё «Баян ширин» шишасини силкитиб чайқатди-да, зиёлига ярашмайдиган бир тарзда — идишнинг елим қопқоғини тиши билан узиб олди. Ҳар қайсимизга тегишли қилиб пиёлаларга қулқиллатиб-тошириб қўйди. Сўнг ўрнидан илкис туриб, афтидан, ҳар бир сўзига оҳанг билан ҳам маъно юклаб:

— Кечаги базмимиз фаромушлиқда ўтган эди, — деди. — Бир кунлик меҳмон — гул меҳмон деганларидек, Шукржон бутун чечакдай очилиб ўтирибдилар. Ният шулки, бу фақир кулбамизда дўстимизнинг илҳоми янада қайнаб тошсин. Шу жомдаги май каби... — Менгтурди: «Хў, кучингдан», деб қўйди. Менгзиё қаттиқ томоқ қирди. — Янги асарлар ёзилсин! Бутунги кунлар, сир эмаски, азизларим, камёб ва тансиқ, пироварди, орзу қилинган кунлардир! Демак, шеърятимизнинг карвонбошиси Фафур Фулом ҳазратлари айтганларидек, «безамоқ чоғидир умр дафтарин!» — У ўз сўзларидан қаноатланиб, бизнинг-да роҳатланмоғимизни истагандек бир он нафас ростлади. — Мана, қиш ҳам қиличини яланғочлаб келиб қолди. Айиқлар, типратиканлар, илонлар, ҳатто дов-дарахтлар ҳам уйқуга чўмади энди. Инсонлардаям бир табиий мудроқлик пайдо бўлади... Шундай эмасми? Аммо биродарларим, фақат ва фақат ижод аҳлида бедорлик пайдо

бўлади. Ўзбек насрининг пойдеворига гишт қўйган буюк Абдулла Қодирий ҳам бежизга айтмаганлар... ки, «Ёзда миям қайнаб кетади. Қиш яхши, қишда ёзаман». Танчада ёзар эканлар — сан-дал-да... О, офарин улуғларга!

— Эй, калта қил энди, — деб минғирлади Менгтурди. — Ўзинг-ку, ҳали «кечагининг таъсири кетмади», деб қилтиллаб туриб эдинг...

— Малчат! — бақириб юборди нотиқ. Ва бирдан менга юввош қаради. — Кечирасиз-да, Шукуржон. Кайфиятим — аъло... — Сўнг чуқур хўрсиниб: — Бўпти, — деди. — Хў-ўш, бошимиз ижодий меҳнатдан чиқмасин. Ҳар дақиқамиз маъноли, самарали ўтсин. Олға! — У пиёласини бизнинг пиёлаларга уриштирди-да, паққос кўтарди. Сўнг жойига таппа ўтириб, ҳали синглимнинг мактуби ётган жойдан «Лайка» қутисини олди-да, сигарет чиқараркан, менга ўйчан тикилиб қолди.

— Шукуржон, кечирасиз, «Ўғлон» деган исм қизларга қўйиладиган бўлса, демак, ўша оилада ўғил бола...

— ... йўқ, — дедим беихтиёр. — Йўқ эди, — дедим кейин ва Ўғлоннинг уйимиздан, демак, чиқиб кетиши ҳақида, алҳол, бунинг ўзим билган сабаблари ҳақида-ям гапириб бергим келди. Зероки, ич-ичимда бу дафтарни варақлаш асносида воқеалар бир тизимга тизилиши мумкинлиги ва улардан табиий хулоса чиқажаги, аниқроғи, унда қандайдир ёзилажак қиссанинг маъно-мазмунини бордек эканини ҳам ҳис этардим, чоғи.

МАСАЛЛИҚ ҚОЗОНГА ТУШИДИ

Менгтурди ҳам пиёласини бўшатиб, жойига қўйди-да:

— Қаёқдаги гаплар хаёлингга келади-я, — деганча «чим-чим»дан чимдиб олди.

Менгзиё синиқиб кулимсиради. Менинг унга қандайдир раҳмим келиб:

— Синглисининг исми Улдон эди, — дедим-у, Менгтурди сабзи чайнашдан тўхтаб қолди. Менгзиё эса анча дадилланиб ва мени ўзига сирдошдек билиб:

— Ул-дон. «Ул — ўғил». Тўғри, — деди. — Ҳатто «Улбўсин» деган исмлар ҳам бор...

— Менинг отам, — деб давом этдим, қиссамни кавларканман, — синглим Барнония «улим» деб ча-

қирарди. Бу — у кишининг ирим қилгани, «ўғил» ис-
таётганини билдираркан.

— Кечирасиз, сиз-нинг отангиз?

— Ўғай отам-да... Мен у кишини чин отамдек би-
либ кетганман. — Ана шунда бунинг — бу жараён-
нинг ажиб тафсилотлари ҳақида сўзлаш шу тобда ўзим-
гаям оламжаҳон завқ беришини туйдим. Ва «эшитма-
санглар ҳам майли», дегандай, бирдан чимирилиб айта
кетдим (айтиш жоиздирки, қайсарликда камина ҳам
Менгзиёвойдан қолишмас эдим): — Ўзимнинг отам —
Холмирзаев Файзулла қамалиб кетгандан кейин, знам-
нинг айтишича, қирқ тўртинчи йилда Магаданда... ўла-
ди. Дарахт кесишар экан. Кейин, орадан беш-тўрт
йил ўтгач, онам ҳозирги отамга турмушга чиқади.
Ўшанда знам — онам Бойсундан йигирма чақиримлар
олисдаги Хўжабулғон деган колхозда шўро раиси эди-
лар. Ҳмм, бўлажак отам — Орзиқул полвон колхоз
раиси эди. Икковларидаям от бор ди. Онамнинг оти —
сарик жийрон эди. Ишқилиб, ўшанда улар бир-бири-
ни топишган-да...

— Йў-ўқ, Шукуржон. Шошманг! — Менгзиё сига-
рет излаётганимни сезган эканми, «Лайка»ни узатди.
Буни кўриб, Менгтурди ҳам гугуртни олдимга олиб
қўйди. «Раҳмат», дея сигарет тутатарканман, Менгзиё
ўта қизиқишда: — Айтингда са-ал тафсилоти билан,
қадрдон. Биз ҳам эшитайлик, а, Менгтурди? — деди. —
Дўстлар бир-бирини...

— Айтаман-айтаман, — деб юбордим.

— Бўлмасам, «сухой» совумасдан яна биттадан олай-
лик... Хўш, ну, Шукурвой, маладес-с. Отангиз Мага-
данда шаҳид кетган бўлсалар, демак, зиёлилардан экан-
лар-да?

— Ҳа. Бойсун район газетасида редакторлик ҳам
қилганлар...

— Ана, холо-ос! Менгтурди, эшитяпсанми, қадрдо-
ним? Ана, гап қаерда. Буни олинг, Шукуржон. Ол,
бўталоғим... Қани, авлодларга муносиб бўлайлик!

— Хўш, Хўжабулғон Бойсундан ўшанча километр
узоқда бўлса, дашт жой экан-да?

— Ҳа, қип-қизил дашт, — дедим Девкамар усти-
даги ўтовимизу унинг қаршисида ястаниб-тўлқинла-
ниб ётгич чексиз адирлар кўз ўнгимга кела бошлаб. —
Овулга етаверишда бир мозорот ҳам бўларди...

— «Овул!». Оҳ-оҳ-оҳ.

— Баъзан қишда — қор ёғиб турганда ҳам ўтовда яшардик. Янги туғилган кўзи-улоқлар ҳам ундай бурчакда биғиллашиб ётишар эди. Ўртада — ерўчоқ.

— Ваҳ, шувоқ ёқармидинглар? — сўраб қолди Менгтурди.

— Ҳа-да. Тутуни чанғароқдан чиқиб кетардию, ҳиди қоларди.

— Вай-вай, шувоқнинг ҳиди! — деб нола қилгудек бўлди Менгзиё. — Кўз олдимга келди... Сизам бахтли экансиз, Шукуржон! Айтинг-айтинг, қадрдон! Бу, бу уйлар-гўшалар — чипуха... Ундаги — кенгликлардаги ҳаёт — ҳаё-ёт!

Шунда мен болалигим ҳақида гапиришдан наф йўқлиги, тезроқ мақсадга кўчишимни идрок этибоқ, миямда ялт этган илк манзарадан гап бошладим:

— Ўша ўзингиз айтган Ўғлонларнинг уйи бизга яқин, кўчамиз бурилишида эди. Дарвозалари икки табақали. Битта Тошканбой деган ўртоғим — синфдошим нуқул шу дарвозага бўр билан «Ўғлон чиройли!» деб ёзиб кетарди. Ўғлонни отаси камгап, фақир, мутегина одам эди. Бировга қаттиқ гапирмасди. Лекин Ўғлоннинг опаси баъзан калтак олиб, мактабдан қайтишимизни кутиб турарди... Шу лаҳзада ортиқча тафсилотларга берилаётганимни сезиб қолдим-у, тезроқ Тўра акамнинг Бойсунга келиши билан боғлиқ воқеаларга ўтишни ўйладим.

— Шукуржон, сиз «ҳали даштда эдингиз?» — деб кулимсиради Менгзиё.

— Ҳа, даштдан қайтиб-кўчиб келганимиздан кейин... йўқ-йўқ, узр, мактаб ёшига етганимдан кейин онам мени Бойсунга келтириб қўйдилар. Момомнинг ёнига.

— А-ҳа, кейин мактабга бордингиз?

— Шундай. Ўғлон ҳам биз билан ўқирди. Синфдош эдик. Мактабимиз — учинчи синфгача ўқитиладиган даргоҳ эди. Иккита лойсувоқ хона. Печка, парталар. Ўртада айвон. Мактаб олди — кенг майдон... — Шунда яна орқага қайтдим. — Ўша ерда иккинчи синфда ўқиётганимда бир боладан «Икки сандиқ» деган эртак китобчани сотиб олгандим. Менинг биринч марта ўқиган бадий асарим — ўша эди... — Шу дам Зумрад ила боғлиқ хотиралар миямга қуйилиб келдилар-у,

ўзимни тийдим. — Хуллас, бу мактабни тугатиб, район марказидаги мактабга ўтганимиздан кейин, хато қилмасам, икки йилдан кейин Тўра акамни ҳам овулдан обкелишди. У ёқдаги мактаб беш йиллик эди, чамамда. Лекин Тўра акамнинг саводи... ўзимиз қатори эди. Шунинг учун ҳадемай уни учинчи синфга тушириб қўйишди. Бирга ўқий бошладик. Ўша кезлардаёқ баъзи болалар «Мен анаву қизни оламан...» деганидай, айрим қизларимиз ҳам дабдурустан: «Мен анаву болани оламан...» дейишарди.

— А, ўзингиз-чи? — деб табассум қилди Менгзиё.

— Ҳа, шуниси қизиқ, — деди Менгтурди ҳам.

Мен ростини айтдим:

— Китоб дўконига ишлайдиган бир... катта хотинни кўргим келарди. Э, жуда шўх аёл эди-да. Қачон китоб олгани магазинга кирсам, «Ана, менинг куёвим келди!» дер эди. Мен хурсанд бўлардим. Гапнинг рости, баъзан пулим бўлмаганда ҳам ўша гапни эшитиш учун дўконга кириб чиқардим...

— Да, — деб тиззасига бир мушт урди Менгзиё. — Менгтурди, ҳамсоямиз бўларди-ку, гижжакчи. Термизга кетиб қолди... Ҳа. Ўшанинг хотини ҳам мени рос-аа ишлатар эди... — У кулмасдан менга боқди. — Наридорса, ўн ёшларда эдим. Сизнинг ўшандаги ёшингизда... У хотин ўшанда ўттиздамиди, йигирма бешдамиди, ишқилиб, бир-иккита боласи бор эди. «Сени яхши кўраман. Сенга тегаман», деб мени кў-ўп терлатган... Дарёдан каттакон мис қумғонда сув таширдим. Дарёнинг суви ширин бўлади-да... У кир юварди.

Менгтурди чидай олмай кулиб юборди. Менгзиё ҳам бир оз хўмрайиб турди-да, ўзини қўйиворди:

— Аҳ, аҳ, аҳ! Қандай беғубор дамлар, — деди кейин. — Лекин Шукуржон, ҳақиқий севги ўша бўлса керак... Ҳазил эмас! Жиддий гап бу! Беғубор севги, таъмасиз севги... Ҳозир нима у? Бир отарчи қўшиқ айтади: «Сени севаман, дод. Чунки сен — чиройлисан...» Ҳе, лаънат сендай санъаткорга! Нодон... Вабше, ўзимиз ҳам ўзгариб қолганмиз. Уйланадиган аёлимизнинг у ёқ-бу ёғига қараб, уни бошқа — одамий сифатларини салмоқлаб кўрамиз. Беихтиёр равишда... Бу энди — рационал фикр юритишда?

— Аслидаям шундай бўлиши керак-да, — деди Менгтурди. — Кўрмасдан-билмасдан бировнинг қизи-

га... Э, мана, Шукуржон ҳам, масалан, Саидани жуда яхши ўрганиб олган бўлиши керак...

Қандайдир гижиниб кетдим.

— Йўқ, мен уни... атай ўрганаётганим йўқ, Менгтурди! — дедим. — Шунчаки, кейин... айниқса, кейинги пайтларда уни ўйлайдиган бўлганман. Менгзиёжон, ўша дўкончи хотинга муносабатим ҳам беҳад беғараз эди. — Очила бошладим, шекилли.

— Хўп-хўп, — деб гўёки рози бўди Менгзиё. — Лекин наҳотки севмагансиз ҳеч қачон?

— Ҳа, — дедим бошимни эгиб. — Фақат, назаримда, Саидани яхши кўраман.

— Бўлди-да! Икки ўн беш — бир ўттиз деган экан, бир... буғалтир. Ҳа-ҳа-ҳа... — Менгзиё энди гап-сўзсиз яна пиёлаларимизни тўлатиб қўйди. Кейин: — Лекин «Икки сандиқ»ни мен ҳам ўқиганман, — дея сукут сақлаб қолди. — Ҳе-е, Зумрааад... кўз олдимда турибди. Афсуски, эртак — эртак-да... Аммо Шукуржон, бизга Зумраддай суюкли бўладиган ўзбек қизларимизнинг образини ҳам яратиб беришингиз керак!

— Билмадим-ов. Зумраддакаси йўғ-ов...

— Бор! Бўлмаслиги мумкин эмас, — ўз сўзида туриб олди Менгзиё. — Эҳтимол, Саидангизнинг ўзи бир Зумраддир! А, минг марта туриб ўтирган одам? Ваҳ-ҳа-ҳа... Ҳазил-ҳазил. Сенинг исминг — минг бор турсин, яшаб юрсин, қандини урсин, дегани. Қалай?

— Ҳе, хумпар-е.

Улар шу тариқа кулиб гаплашар, менинг эса фикри-зикрим Саидаю Зумрадни бир-бирига яқинлаштиришга кетган, шу асно хаёлимнинг бир чети олис Бойсунтоғдаги Кетмончопти ўйига етиб бормоқда эдики, энди дарҳол Ўғлону Тўра акам қисматига қайтишни истадим: ҳа, қаеридан давом этгирсам?

— Алқисса, Менгзиё, — деб унинг эътиборини ўзимга қаратдим, — менинг Тўра акам эса Ўғлонойни кўзи остига олиб юрар экан. Унга ҳеч қачон тик қараб, бир нарса деганини билмайман. Кўрмаганман... Лекин, кунларнинг бирида... Ўша вақтда биз саккизинчи синфда ўқир эдик. Тўра акам мендан уч-тўрт ёш катта эдилар...

Кейин, «кунларнинг бирида...» Тўра акамнинг онамга «Опа, Ўғлонни менга оберасизлар», деб дангалига айтгани, онамнинг унга қилган таваллолари, яъни «албат-

та» оберажаги, аммо ҳозир қизнинг мактабда ўқиётгани, ҳатто уни «фотиҳа қилиб қўйиш» ҳам анча-мунча гап-сўзларга сабаб бўлиши, ўзларининг эса — ўзининг Полвон отамнинг «коммунист» эканлари, демак, уларни «бой-феодалларча иш тутганликда» айб-лашларини тушунтирмоқчи бўлгани, аммо Тўра акамнинг тушунмагани устига уйдан чиқиб кетиб, қишлоқлардан келган болалар яшаётган интернатта бориб олгани...

... хуллас, унга отамизнинг ҳам «кучи етмагани», ниҳоят, Ўғлонларникига совчи қўйишдан бошқа чоралари қолмаганини айтиб тугатарканман...

Менгзиё бош чайқаб:

— Тоза ўр экан-да акангиз, — деди. — Демак, қизнинг уни севиш-севмаслиги ҳам аҳамиятсизда, а?

— Гап шунда-да, Менгзиё, — дедим. — Ўғлон бу тўғрида, умуман, ўйламаган ҳам экан.

— Узр, ўзингизга айтдимиз? — мендан кўз узмай сўради суҳбатдошим.

Ўғлоннинг бир оқшом мактабдаги тадбирдан қайтиб келаётганимизда, қабристон ёнидаги қари жийда тагида тўхтаб, менга шоша-пиша айтган гаплари ҳамон ёдимда эди: «Шукур, акангизни яхши кўрмайман мен. Билиб қўйинг, отам барибир беради мени... У киши сизларнинг оилангизни жуда ҳурмат қиладилар. Ойша холамниям, Полвон бобомниям. «Шундай одамлар билан қудачилик қилишни кимлар орзу қилмайди?» деб айтдилар менга. Энамам рози бўлди. Лекин мен узоқ яшолмайман сизларникида... Жон Шукуржон, шуни акангизга айтинг», деган эди.

Мен бу гапни Тўра акамга айтганимда, у хўмрайиб олиб: «Бир кунга бўлсаям унга уйланишим керак, — деди. — У менинг устимдан кулган эди, укажон. Бешинчидан тушиб, сизларнинг синфга келганимда... Нима қилай? Қишлоқ мактабидаги ўқишни сен билмайсанда... Хоҳлаган бола дарсга борарди, хоҳламагани кўзи-улоқ боқиб юрарди. Мен уйнинг кайвонисиям бўп қолган эдим, энам ўлгандан кейин...»

Менгзиёга, демак, Менгтурдига ҳам бу тафсилотларни айтиб беришим билан ҳануз мендан кўз узмай турган тарихчи-археолог:

— Кейин Ўғлон уйларингдан чиқиб кетди? — деб сўради, тўғрироғи, таъкидлади, чоғи. Менгтурди эса:

— Йўғ-а, — деб шивирлади.

— Ҳа, кетди, — дедим Менгзиёнинг мактубдан ўша гапниям ўқиб олганига гумоним қолмай.

— Да, да... — деб Менгзиё уч марта такрорлади-да: — О, у ёғини айтманг. Давомини айтманг, — деб илтижо қилди кейин. — Шу ерда тўхтаганингиз маъқул.

Мен маъюс кулимсирадим.

— У ёғини ўзим ҳам билмайман.

— Билмаганингиз ҳам маъқул, — ҳар сўзига урғу бериб деди Менгзиё. Сўнг битта сигарет тутатди. — Хўшш, Шукурвой!

— Ҳа.

— Асар. Асар бу.

Мен атайин:

— Йўғ-э, — дедим ва ўзим ҳам сигарет тутатдим. — Яна ким билади дейсиз.

— Мен би-ла-ман, — деди Менгзиё. — Ҳали ёзувчи бўлмасам ҳам, биламан. Сезиб турибманки, сизнинг ичингизгаям ғулғула тушди...

— Ҳмм, гапингизда жон бор.

— Ана! О-отангизга раҳмат... Айтмоқчи, отангиз билан онангиз кейин, ҳеч қурса, ҳайфсан олишгандир?

— Олишган.

— Буям табиий ҳол... Хўп, энди, Шукурвой, дашт ҳақидаям, «Тоғлар орасида» тасвирланган зумрад арчазорлар, овларингиз ҳақидаям сўзланг. Гурунг-да — бу, азизим... Ёйилиб, яйра-аб гапиринг, илтимос. Тоза сиқилиб-ториниб гапиряпсиз. Биз — сизники, сиз — бизники. Орамизга қ-қил ҳам тушолмайди... Кейин, мен сизни хаёлан Сурхон соҳилларига бошлайман! Қирғовулар сасини эшитасиз ҳали... Амударёнинг киндигида ям-яшил бўлиб турадиган Пайғамбар ороли ҳақидаям ахборот бераман. Ўзим уни кўрмаганман-у, тасаввур этиб юраман. Тарихидан ҳам хабарим бор, азизим. Аммо мен, Шукуржон, бор-мавжуд, бўлган воқеалар ҳақида ёзишни яхши кўраман. «Тўқима» сўзи мени нафратлантиради, холос.

— Аммо «бадий тўқима»сиз асар йўқ, — дедим. — Сизни Қўшжонов домла билан бир учраштиришим керак экан-да.

— Оҳ, орзуйим бу. Иккинчи истагим — Шукур Бурҳон билан ҳам жиндақ ҳамнафас бўлиш...

ТАЛАБАЛАР ПАХТАДАН ҚАЙТДИ

Юқори курс талабалари ҳам пахта теримидан қайтишганини Менгтурдидан эшитибоқ йўлга отлана бошладим.

— Абдуллажонларни бир кўриб келай. Соғиндим. — Дарҳақиқат, Эски Жўваю қадим Жангоб боғидан узоқлашиб кетганим учунми курсдош дўстлариму уларнинг кулбаларидан ҳам айри тушгандек эдим. Боғни оралаб ўтишни хаёл қиларканман, дераза остидаги каравотида чордана қуриб олиб, кундалик дафтарига бир нималарни диққат билан ёзаётган Менгзиё: «Биздан ҳам салом айтинг, Шукуржон!», деди. Мен бош ирғаб қўйиб: «Қайтиб келганимдан кейин бир магазинларга чиқсак, — дедим. — Сизга ёқадиган бир пальто билан шилпа олсам...» «Оҳ, ана бу — бошқа гап! Ана энди ёзувчига ўхшайсиз... — деб каравотдан тушди у. — Шукуржон, эшик очик бўлади. Мабодо қулфлог бўлса, калитни остонадаги тўшанчи остидан топасиз».

... Боғдан чиқиб, чойхона олдидан ўтиб, таниш халтакўчага бурилдим.

Бир табақали дарвозадан кирибоқ чап қўлдаги хужра олдида тўп бўлиб кулишиб турган бир талай курсдошларимни кўрдим. Улар орасида Маҳмуд Саъдинов билан Маҳкам Маҳмудов ҳам бор эди — улар Абдуллажонга ҳамхона эдилар.

Кўришдик. Қучоклашдик. Тавба, Улардан (ҳам) мелкоптопос ҳиди келарди, назаримда. Аммо ўзлари пишган, шамолу совуқ, ялаган ёноқлари тўр ташлаган, айримининг лаблари ва... бармоқлари учи ёрилган-қонталаш эди.

Келишимдан олдин Абдуллажондан шеър эшитишган шекилли, Маҳкамжон, бўйнида жони йўқдек, бошини ғалати қимирлатиб:

— Абдилажон, «Куз хаёллари»дан ўқинг яна. Шукуржон ҳам эшитсин, — деди. — Ман эшитганимда, Гамлетнинг гўрков билан гаплашиб турган вақти кўз олдимга келди... Ёрикнинг бош суягини кафтига олиб, моналог айтади-ку, Шукуржон?

— Ҳа, дунёнинг ўткинчилигидан...

Абдуллажон худди бир сафарга шайлангандек бўлиб ва одатдагича:

— Бўлмасам эшитинг, Шукуржон, — деб бошлади.

Ва менинг хаёлимгинамас, ўзим ҳам кузги шамоллар оғушида елиб, қип-қизариб ётган пахтасиз ғўзапоялар четида қўнқайибгина турган оқиш шийпонга бориб қолдим. Ва қаршимда энди буткул япроқларини тўккан, яланғоч боғ намоён бўлди. Ўзимни шийпонча четида қунишибгина ўтиргандек туйдим... Шеър мени элтиб қўйган эди.

— Хўп, ўзингиздан сўрасак, Шукуржон, — деди Абдулла ниҳоят. — «Гамлет» тайёр бўп қолдими?

— Ҳа, бир-иккита саҳналарини айтмаганда...

— Э, бу ёққа юринг. — У бурилиб, водопровод қошига борди. Мен ҳам борган чоғимда, дарвозадан яна бир-иккита курсдошлар — Бегали Қосимов билан Толмас деган «миттивойимиз» бир ёни қийиб ташла-ниб, таги — демак, усти очилган челақ — ўчоқ билан бир қўлтиқ тараша кўтариб киришдики, бошқалар уларни олқишлар ила қарши олишди. Мен Бегалига ишшайганча бош қимирлатиб қўйиб, Абдуллажонга боқдим.

— Гап борми?

Абдулла Маҳкамжонга: «Уни ўзингиз жойлашти-ринг», дея, мента юзланди ва юзини дарҳол ташвиш аломати босиб:

— Саидани кўрдингизми? Қалай? — деди.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим.

— Ҳа. Кеча кўрдим. Тузалиб қопти... Сиз буни қаёқдан биласиз, Абдулла?

У чимирилиб:

— Аҳаджон деган ўртоғингиз бор экан шарқ фа-культетида, — деди. — Сиз жўнаб кетгандан кейинги куни дала шийпонга кеб қолди. Саиданинг тоби қочиб, Тошкентга обкетишганини сизга...

— А-аа. — Саиданинг бу хусусда гапирганини эс-ладим-у, бошқа муҳим нарсаям ёдимга тушиб кетди: «Агар, мен... мен Тошкентга кетар чоғимда нимага Саидага хабар беришни... Йўқ-йўқ, афтидан, уни эс-ламадим ҳам, — дея эзилиблар кетдим. — Э, паришон бўлмай ўл... Хайрият, Саида буни таъна қилмади сен-га. Бечора...» — Раҳмат, Абдуллажон. Тушундим. — Кейин бу оғиргина хаёлларни елкамдан ошириб таш-лаган бўлиб: — Яхши шеърлар ёзибсиз, — дедим. — Кўпми?

— Бир туркум. Кузни чолга ўхшатган шеърим Маҳ-камга ёқиб қолган эди.

— Газетага берарсиз?

— Озод акага бердим. Бошқа шеърларимниям қўшиб, «Сўзбоши» ёзиб чиқармоқчилар...

— Эй, Абдуллажон, мен ҳам тинч ўтирмадим, «Гамлет» билан овора бўлиб... — дея «Тўлқинлар»ни домла Қўшжоновга берганим ва у кишининг қиссага «Оқ йўл» тилаб «Шарқ юлдузи»га тавсия этганларини айтиб юбордим. — Чиқиб қолса керак.

— Ў, табриклайман, Шукуржон. Жуда зўр иш бўпти-да... — У шеър ўқиётгандек бошини ҳар ёнга солиб қимирлатди. — Жуда-а яхши иш бўпти. Носир акани кўрдингизми келгандан бери?

— Йў-ўқ, энди...

— Шу одатларимиз ёмон-да. Эрта-индин Тўхтасин домланиям бир кўраман, албатта.

— О, у кишини...

Абдулла кутилмаганда елкаларини силкитиб кулди.

— Эй, Шукуржон, бу — «устоз» деганлари қизик бўлар экан-а? Уям — бир одам. Ўзининг иши бор, рўзжори бор, ташвишлари бор... Лекин сизни «шогирдим» деб тутгандан кейин сизга худдики отадек, акадек, ҳаттоки ўз фарзандидек муносабат қила бошлар экан... У одам — сиздан батамом йироқдаги одам ўзи! Сизга уни боғлайдиган нарсанинг ўзи йўқ... Лекин юзта қариндош, оға-инилар бир тарафдаю устоз бир тарафда бўларкан! Ғалати, а?

Абдулланинг ўқтин-ўқтин мана шундай — ҳайрат тўла ва ғоят соддадиллик билан қиладиган мулоҳазалари ҳам менга жуда ёқарди: шу тариқа у ниманидир кашф этарди.

Ва қандайдир пинҳона қонунларни очарди гўё. Хуллас, ёш бола назари билан қараб, кекса одамлар каби хулосалар чиқарарди. Ҳа, мана шундай ҳайрати бўлма-сами... мағзи тўла, мағноси теран шеърлар ёза олиши гумон эди-ёв...

Шу куни кеч кирганда, мен ҳам Абдуллажонлар билан хўшлашдим. Кайфим чоғ, аммо қорним очроқ эди. Чунки «ҳалфана палов»га ҳиссам қўшилмагани учун бир-икки марта чўқиган эдим, холос. Ўйланиб, боғ оралаб кетар эканман, таниш қарғаларнинг «қағ-қуғ» этган овозларидан завқланиб ва уларга худди мулкига қарагандек қараб қўяётганимда — дафъатан Матёқуб ака билан Хотинкўприк жарлигида ўтирган чо-

ғимиз тасаввуримда кўриниш бердию не бир ҳаяжонда: «Ай, у кишидан хабар олмаёпман-а? — деб ўйла-ниб қолдим. — Мана, Абдулла — одам. Дарров устоз-ларини эслапти...»

Шунда ўтган йили тахминан шу кунларда Абдулла билан болалар журнали редакциясига борганимиз эсимга тушиб кетди. Хонада Носир ака, журналнинг бош муҳаррири Эркин Жабборов ва яна битта кекса-роқ киши гурунглашиб ўтиришган экан. Кейин бил-сам, бу — баланд бўйли, бўйни негадир эгик ва ол-динга чўзилганроқ, салмоқ билан дона-дона қилиб жуда равон гапирадиган бу кекса киши — машҳур адабиёт-шунос олим, бир замонлар «халқ душмани» деган айб билан нақ йигирма йилга қамалган ва Магадан ўрмон-ларида шу муддатни ўтаб қайтиб келган эканлар. Яна шуни билдики, у киши, яъни Тўхтасин Жалолов Но-сир акани «ўғлим», деб атар, Носир ака у кишига ҳазиллашиб «тожик домла», дер эканлар.

Менинг редакцияга боришдан мақсадим — қўлим-да «Ёввойи олмазор қароқчиси» деган ҳикоям бор, Абдуллажон ҳам менинг илтимосим билан Бойсун са-фаримиз пайтида ёзилган бир туркум шеърларини олиб келган эди.

Эркин ака — журналист, Носир ака — ёзувчи, Тўхтасин Жалолов — олим бўлсалар-да, жудаям шеър-параст эканларки, Абдуллани кўргач ҳамон, «Қани, эшитайлик, ўқийлик»ка тушиб кетишди. Сўнг Эркин ака: «Манга бер-чи, шеърларингни, болам», деб олди-лар-да, яна бир чеккадан ўқий бошладилар.

Ўқиб бўлиб Носир акага қаровдилар, у киши олди-ларида ётган журнал хонакиси — корректурасини тит-килаб, ўртасидан икки варақни суғуриб олдилар ва Эркин ака узатган шеърларни ўша жойга қўйдилар. Биз ҳайрон эдик.

— Яшанглар. Офарин, — деди Тўхтасин Жалолов ва Абдуладан сўрадилар: — Катталаргаям ёзасизми, милло Абдилло? — Абдуллажон бош ирғаб менга қараб қўйди. Мен «зўр-зўр» шеърлари борлигини суюнчи олгудек бўлиб, айтдим. Кейин таклиф тушди: «Ўқиб беринг...» Абдуллажон яқинда битган шеърларидан «Булбулча»ни ўқиди:

*Сен булбулсан, булбулгинам,
Сени булбул тушунгай...*

Шеърнинг сўнгги шу — ушбу сатрлари айтилиши замон Тўхтасин домла шундай йирик гавдасини, сувдан лоп этиб чиққандек, кўтариб ва энгашиб юриб келиб, Абдуллажонни (шоир ҳам ўрнидан туриб кетганди) титраганча қучоқлаб, манглайдан ўпти.

— Ман янги шоирни кашф этдим, ўғилларим. Бугун — ман учун байрам! — деб қандайдир тантанавор эълон қилдилар, — демак, бу оқшом фақирнинг кулбасида меҳмон бўласизлар. Милло Шукур, сиз ҳам...

Қисқаси, шу оқшом Тўхтасин Жалоловнинг Эски Жўва бозори ёнидаги торкўчага кираверишда жойлашган чоққина ҳовлисида — иссиққина мемонхонасида бўлди. Ўзбекча хонтахта атрофида ўтирарди. Кўпроқ уй эгаси гапирар, ажаб, ҳар бир калимасида аллақандай танишу ёқимли иборалар бўлар, домланинг талаффузи ҳам антиқа, айтиш мумкинки, жуда эскича, шунинг учунми — жозибали эди.

Дарвоқе, бу олим — тилчи-тилшунос ҳам эканлар ва домла Ойбек бу кишининг тилчилигига юксак баҳо бериб, қандайдир (эсимда қолмапти) институтга тил муаллими бўлишга тавсиянома ёзиб берган эканлар. Адабиёт илми бобида эса домла ўтиб кетган ўзбек шоираларидан нақ 32 нафари ҳақида бир чўнг рисола-китоб битаётган эканлар. Шу хусусда домла изоҳлар берар — улардан шеърлар ҳам айтар эканлар, иттифоқо, Нодирабегимнинг фарзанди Мадалихоннинг ҳам — хон бўла туриб битган ғазалларидан намуналар ўқидилар-да, яна тил хусусида сўзлай кетиб: «Физулийга эргашар эди улар, — деб хитоб қилдилар. — Физулийга! Зероки, ўшанда озор тили билан ўзбек тилининг орасида фарқ деярли кўринмас эди. Шу қадар яқин эдик...» Шундан кейин суҳбат мавзуи классик шоирларимизга ўтиб кетди. Домла Жалолов яқинда чоп этилган «Хамса» талқинлари» деган китобчаларидан Абдуллажон билан менга биттадан дастхат ёзиб бериб: «Ҳа, биз Навоий бобомизнинг этакларини ўпиб, адабиётга кирганмиз», дедилар.

Жуда содда, аммо дилга хуш ёқадиган гап-а!

Сўнгра денг, Навоий бобомизнинг «Хамса»лари билан Фузулий ҳазратларининг «Хамса»си устида гап кетиб, Тўхтасин домла, айниқса, Фузулийнинг «Лайли-Мажнун» қиссаси баланд ва ўта нозик пардаларда ёзилгани, Навоийдан фарқли ўлароқ — ҳар бир воқеа

охирида биттадан шикаста-нафис ғазал илова этилгани ҳақида сўзлаб, ўша ғазаллардан айримларини ёд айта бошлаганларида...

... айтишга мажбурманки, Эркин ака Жабборов уйларига кетиб бўлган, Носир ака эса кўрпачада чўзилибгина ухламоқда эдилар. Ниҳоят, каминанинг ҳам кўзларим юмила бошлади...

Тавбалар қилдим, тонг маҳали уйғониб кетсам, Абдуллажон билан домла Жалолов хонтахта адоғида бир-бирига қараб ўтирар, юзлари кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетган...

... «Лайли-Мажнун»ни ўқишар эди.

*Азал ошиқлари ушшоқ
Бахтин қора ёзмишлар.*

АКТЁРНА ЭВРИЛИШЛАР

Мажлислар залида анчайин томошаталаб бўлиб кирганлар ҳам талайгина, табиий, Театр институтидан Нойил бошлаб келган талабалар ҳам бор ва дўстим Менгзиё ҳам бир четда қузғундек бўлиб қўнқайиб ўтирарди.

О-олдинги қаторда жингалак сочлари одатдагича қўқиб кетиб, узун-узун толалари чаккаларига осилиб тушган, хушбичим-миқти гавдасига тимқора костюми ярашиб — ўзиники бўлиб кетган Шукур ака билан Турсун Собиров домла ва яна — менга нотаниш, аммо театр санъатига дахлдорлиги аниқ кўриниб турган икки-уч киши ҳам ўтиришарди.

Мен эсам — саҳнада, эндигина вазир Полонийни «парда орқасидан» пойлаб турганида билиб-билмай қилич санчиб ўлдириб қўйиб ва унга тегишли таҳқирумуз сўзларни айтиб бўлиб, саҳна четидаги ёлғиз курсида ўтирардим.

Назаримда, ҳозирги «саҳна яхши ижро этилган», чунки Шукур аканинг димоғи чоғ, у кишининг шундоқ ортидан Менгтурди (термосдан) чой қуйиб узатган пиёлани қўлларида чиройли тутганча кафедра мудиримизга нималарнидир уқтирар, аммо ўзлари атрофдаги ҳар бир кишининг наинки ўзини, балки ижромизнинг сифати акс этган юз ифодасини ҳам ўқиб турарди, назаримда. Аммо бу одамнинг ҳали-замон

жаҳл билан Офелияни тилга олишларига ҳам шубҳам йўқ эди. Зеро, эндиги саҳнада кўр-кўрона яхши кўрган отасининг ўлиmidан лолу ҳайрон бўлиб изтироб че-каётган Офелиянинг акаси Лазрт билан учрашуви «бўлиши» керак эди. Офелия эса... бу репетицияда ҳам йўқ эдики...

Кўринди у!

Адоқдаги қия очиқ эшикдан лўмса юзли дутонаси ила кетма-кет залга кирди-да, ўша атрофдаги қаторлардан бирига ўтирмоқчи бўлиб қаранар экан, Шукур ака кўриб қолдилар.

Ва бутун гавдаларини намоишкорона буриб, шундай бургут қараш қилиб қолдиларки, ўз-ўзидан бутун зал ҳам бурилиб олди. Алҳол Саиданинг-да кўзи Шукур акага тушиб, секин бу томонга йўналди. Дутонасига нимадир деб қўйиб, кела бошлади. Қаторлар орасидан. Кела-кела олдинги сафга етганда, синикқина жилмайиб:

— Салом алайкум, Шукур ака, — деб пичирлади.

— Салом, салом, — деди Шукур Бурҳон ҳамма эшитадиган жарангли овозда: — Ўтирсинлар... — Пиёла тутган қўлларини ушбу қатор давомига хиёл чўзган бўлдилар. Гавдасига нисбатан кичик, аммо ўрни келганда, порлаб — хонасидан чиққудек бўлиб кетадиган кўзлари ҳамон Саидада эди.

Саида бошқаларга — Турсун Собирову меҳмонларга ҳам салом берган бўлиб, Горационинг — шу ролнинг ижрочиси, собиқ Умешнинг ёнига чўка қолди.

Шу тобда мен уни... фақат кузатар, менга кўз отмаётгани ҳақида ўйламас ҳам эдим.

— Ту-за-либ қолдиларми, хоним?

«Хоним» сўзидаги истеҳзо менгаям дарҳол етди. Саиданинг мен учун азиз бўлиб қолган кўзларидан совуқ учқунлар учгандек бўлди. Овози ҳам дадил кўтарилиб:

— Раҳмат, Шукур ака, — деди. — Ўзлари...

— О-о, сиз сўрагандан буён! Яхшимиз. Жуда яхши кетаяпти ишларимиз ҳам. Нима дедингиз, Турсун Собирович? Мана, бутун зал тасдиқлаши мумкин гапимни...

— Ҳа-ҳа, жуда яхши чиқди ҳозирги саҳна, — деб орага тушди Собиров домла. — Ана, Гамлетимиз ҳам ўзи бўлиб кетди! Отангизга қаранг, ростакамига изти-

роб чекивотти! Тўғрими, Муҳиддин? Буям — манинг студентим, Шукур ака!

Шукур ака, ниҳоят, сахнага юзланиб ўтирди-да, чойдан бир ҳўплаб олиб:

— Бўлмаса репетицияни давом эттировуз, — деди. — Қани, кўрайлик-чи... Марҳамат, агар малол келмаса, Саидахон, сахнага чиқинг. — Кейин менга қаттиқ тикилиб қолдилар. Мен, Офелиянинг Гамлетни рад этиш сахнаси ўиналар, деган ўйда ўрнимдан турдим. Бу орада Саида ҳам қўзғалган — ўша этаги кенг, кўкиш пальтосини ечмоқда эди. Ҳаракатларидан унинг нимагадир қаттиқ ишончи билиниб турарди. Назаримда, Шукур аканинг фикри ўзгарди. — Гамлет, пастга тушинг, — деди бирдан менга. — Жим! Тинчлик сақлансин!.. Саида!

— Лаббай, Шукур ака.

— Офелиянинг жинни бўлиш сахнасини ўйнаймиз ҳозир, — дедилар. Ажиб бир эврилиш бўлган эди бу одамда: ҳалигина истеҳзо билан гапираётганларини, илло, Саидадан хафа эканини... изсиз унутган, бутун вужуди ўиналажак сахнани тезроқ кўришга ошиқар, ортиқча ҳар қандай сўз, ҳатто йўталиш ҳам бу одамни зумда мувозанатдан чиқариши мумкин эди.

Мен пастга тушар эканман, оққина жун рўмолини ҳам пальтоси устига ташлаб, қатор адоғига йўналган Саиданинг қўнғироқ сочларини икки томондан бармоқлари ила титиб-тўзғитаётганини кўриб, ҳатто кўрқиб кетдим.

У бурчақдаги зинапоядан сахнага чиқди-да, бир сония тўхтаб, бизга бурилди: во, ажаб, кўзлари бус-бутун паришон, лаблари билинар-билинемас титрар эди.

Шукур ака... О, сезгир Шукур акам-а!

— Ана шундай. А-аана шундай... Ях-ший, — деб илонни авраётган морбоздек шивирладилар. Оллоҳ бу одамга шундай овоз берган эдики, шу шивирлаш ҳам залнинг адоқларигача етиб бориб, ҳаммани тинчитиб-босиб қўйди. — Бошлайвер, — деб энди сахна ортидаги суфлёрдек овоз бердилар. — Дугоналаринг йўқ, таниш қизлар йўқ... Аммо бор: бу ёқда — қаршингда. Қўлларингда гул бор эди-ку!.. Менга кўринмаяпти. Ана шундай. Юр, кет-диик...

Саида... йўқ-йўқ: одмигина-ўзбекона кийиниб ол-

ган Офелия жидди. У баайни маҳобатли саройда батамом ёлғиз қолиб, кўзига дафъатан кўринган кибор қизлари томонга тентираб борарди; у — батамом парижон: Гамлетга бўлган бокира муҳаббати ҳам рад этилиб, йўқликка кетган, меҳрибон-ёлғиз отасидан айрилиб, уни-да унутган; энди ўзи ҳам йўқлик сари йўл олганида, кўзига қизиқ кўринган қизлар томонга бормоқда эди. Уларга етди ва қўлидаги ортиқча нарсаларга — гулларга бир разм солиб, гуллар, одатда, кимларгадир берилишини беихтиёр идрок этдимиз — уларни узатди: «Олинглар... Бу — чиннигул сизга. Бу мойче-чак сизга. Буниси — чучмўма...»

Кейин алаҳсиб, оламда ҳеч бир нарсанинг қизиғи қолмагани-йўқлиги, ўзининг эса қаёққадир («Узлатга!») кетаётганини айтар экан, қўлидаги сўнгги гул — нилуфарга қараб, унинг сувда ўсажагини эслаб қолганиданми — демак, сувга «бориши» лозим-ку, бу ерда алаҳсиб қолгандек бирдан бурилиб...

... ўзининг-да сўнгги тўхтами бўлмиш кўлга чопа кетди. У ерга тезроқ жўнамаганиданми, даҳшатта тушиб чинқирганича...

... чопиб, саҳнанинг бу бурчагига етди-да, шу ердаги зинапоядан пастга тушиб, қўллари билан юзини бекитганича жойига келиб ўтирди.

Жимжит сукутдаги зал Шукур аканинг аста ўридан туриб, Саидага бемалол таъзим қилиши ила... ёрилгудек бўлиб кетди: чапак, чапак, чапак.

Ниҳоят, Шукур ака таърифга сиймас бир ғурур билан залга аста юзланиб:

— Ана бу — бошқа гап. Нима дединглар? — дедилар. — А, домла Собиров? Сан — Гамлет, қаноатландингми Офелиянинг фожиасидан? Манимча, манимча... — Шукур Бурҳон энди кафтларини кўтариб, оҳистагина бир-бирига уриб, ҳамон бош эгиб ўтирган Саидага ёрқин жилмайди. — Яхши, яхши... Кейин Менгтурди яна чой қуйиб узатган пиёлани олиб бир ҳўплаган бўларди-да, энди батамом бошқа — жиддий ва жайдари овозда. — Ишлабди, рол устида ўйлабди, — дедилар. — Энг муҳими — ҳолатдан чиқмасликни ўзлаштириб олибди. Тушунтира олдимми, домла Турсун Собиров?

— О, офарин! Бу — сизнинг хизматингиз, — деб хитоб қилди санъатсевар олим.

Шукур ака бу нарсага заррача гумони йўқдек бир хотиржамликда:

— Ман биламан, — дея меҳмонларга кўз қадаб олдилар, — сизларнинг орангизда ҳам: «Истудентлар «Гамлет»ни ўйнай олмайди. Шукур Бурҳон бекорга овора бўлади», деб ўйлаганларинг йўқамас... Гап шундаки, одам қилган ишни одам қила олади. Фақат ўз ишига фидойи бўлмаги шарт. Бошқаси — бекор, бекор... Шукур ака тахминан шундай ҳолатдалиқ пайтларида анчагина узун, яъни бир-бирига унчалик боғланмаган фикр ва мулоҳазаларини ҳам айтаверар эдиларки, бу гал ҳам тахминан шундай бўлди. «Барча гапларим — ёлғон-ёлғон. Рост — ҳақиқати — орзуларимда», деб куйлаган экан бир турк шоири. Чўлпон ака шу сатрларни яхши кўриб, такрорлар эдилар. У киши — бизнинг театруда адабий эмукдош эдилар-де...

— Яна, яна бир турк шоирининг шеърини яхши кўрар эканлар-ку, — деб қолди Турсун Собиров домла Шукур акани тўхтовсиз яна сўзлашга даъват этиб. — Исми Аҳмедмиди...

— А-аа, — деб Шукур ака табассум қилдилар. Ва, ва... кўзлари гилқ ёшга тўлди:

*«Орзулар армон ўлди,
ўзгасин минг бор устамам.
Юраклар вайрон ўлди,
таъмира меъмор устамам...»*

Энди Шукур акага чапакбозлик бўлиб кетди. О, соддадил, улуғ Шукур Бурҳон-а!

Не бир мутелиқда жилмайиб, залга таъзим қилдилар. Кейин эшик томонга тикилиб қолиб, бир сонияда тагин жиддий-жайдари одамга айландилар.

— Саидахон, — дея, ҳамон эгилинқираб ўтирган Офелияга тепадан кўз отдилар. — Сизга жавоб... На сегодния хватит! Ҳов, оковси, — орқа қаторда ўтирган таниш кишига мурожаат қилди: — Бу қизимиззи уйларига обориб қўй... Староста! Ҳа, бирга бориб келинг, ўртоқ Абдуллаев. — Кейинча менга бирдан олайинқираб қараб: — Тур... Кузатиб қўймийсизми Офелиянгизни? — деб юбордилар. — Сиз учун сувга чўктирди-ку ўзини! Қани, тулинг, оковси.

... Ҳаво мўътадил, Абдуллажон бир шеърда айтганидек, «қишдан баҳор нафаси» келар эди.

«ЗИМ» чироқларини ёқиб тисланаркан, бир сўзимга ҳам жўяли жавоб бермасдан машинага кириб ўтирган Саида туйқусдан ойнани шоша-пиша тушириб:

— Сизга айтадиган гапим бор. Кейин айтаман. Кейин, — деди шивирлаб.

— Хўп. Яхши боринг. Ҳалима опамни сўранг...

У хиёл жилмайди.

Ҳа, у жуда толиққандек, тагин — қоронғи кабинада ўтиравериб, ниҳоят, ёруғликка кўзи тушгандек эди.

Залга қайтиб кириб, жойимга борсам... жойимда Менгзиё ўтирибди. Шукур ака унга уқтираётган гапидан тўхтаб, наридаги стулга ишора қилдилар-да:

— Мана шу, шу йигит... шу Шукуржонга хиёнат қиласиз... шуни тасаввур этинг, — деб давом этдилар яна овозлари тобора кўтариларкан. — Хўпми? Шукуржон эса сизнинг башарангиздан бунини сезиб қолади. Чунки сиз бундай қиёфада бўлмагансиз ҳеч қачон: дудуқланасиз, хушомад қиласиз бунга...

Менгзиё бош ирғамас, донг қотиб қулоқ соларди. Шукур ака менинг, яъни Гамлетнинг қатл этилиши илтимос қилиб ёзилган номани Англия қиролига етказиши лозим бўлган Розенкранц ролининг моҳияти ҳақида гапирардилар.

— Нега бақа бўлиб қолдингиз? — дея тўнғилладилар бирдан. — Нима, Шукурни шунчалар яхши кўрасизми?

— Ҳа, устоз. Ҳа, — деди ниҳоят Менгзиё. — Шунинг учун бу гаплар ақлимга сиғмаяпти.

— А-а. Жуда соз... А, кечирасиз, сиз археолог бўласиз-а келажакда?

— Ҳа, Шукур ака. Лекин...

— Стоп. Амални, пулни «хуш кўрмайман», десангиз керак?

— Э, — Менгзиё гангив қолди-ю, тагин ўзини ўнглаб олди. — Ҳа, тўғри айтасиз.

— Аттанг. Розенкранцнинг сиздан фарқи — ана шунда... Бўпти. Бу тўғрида яна гаплашамиз... Менгтурди, келдингизми? Саидага айтдингизми уч кундан кейин репетиция бўлишини?

— Шуни... Шукуржон, айтдим-а?

— Айтдингиз. Мен ҳам эслатдим. Лекин у...

— Нима?!

— Эшитди, эшитди.

— Унга нимадир таъсир қилган шекилли, — Шукур ака менга майин жилмайдилар. — Айтишиб қолмадингларми мабодо?

— Йўғ-а, жуда яхши хайрлашган эдик. Лекин ҳақиқатан ҳам кайфияти йўқ...

Шукур ака қаноат ила томоқ қириб қўйдилар-да, энди тамоман бошқа мазмунда шап-шап чапак чалиб қўзғалдилар.

— Рэпэтиция тугади, ўртоқлар. Келганларинг учун раҳмат.

— Машина энди кетди-ку? — деди Менгтурди.

— Биз Турсун Собиров домланинг кабинетларида бўламиз... Хўш, Лазерт, Палоний... О, Горацио! Қани бўтта келинлар. Қизлар, сизлар ҳам келинлар. Имтиҳон топширар экансизларда энди... Энг шарафли имтиҳон — «Гамлет»нинг пиримерасию, на чора!

— Чой ичасизми, Шукур ака?

— Ай, совубди.

— Кафедрада иссиғидан ичамиз, — дея Шукур аканинг тирсағидан қўлини ўтказиб олди Турсун Собиров. — Меҳмонлар, сизлар ҳам, албатта, марҳамат қиласизлар.

Шунда Менгзиёнинг менга қандайдир беҳол тикилиб турганини кўриб, ман ҳам унинг қўлтиғидан олдим.

— Қалайсиз?

— Мен у ролни ўйнамайман, — деб аччиқ шивирлади Менгзиё. — Менинг қўлимдан келмайди бу вазифа... Кетайлик. Лекин мен маза қилдим. Саидангизга қойил қолдим. Гап йўқ... Чекасизми?

— Энди чексак бўлар.

ҚЎШЖОНОВНИНГ СЎНГГИ МАШҒУЛОТИ

Бутун ўз курсининг ташкилий ишларидаям фаоллардан бўлган Менгтурди топиб келган гап Менгзиёни ҳам, мени ҳам ҳушёр торттириб юборди.

— «Гамлет»ти репетициялари янги йилдан кейин давом этар экан. Ректорат ҳам аралашиб каттани кўндиришибди... Лекин Шукуржон, эълонлар доскасида ўқиб қолдим. Устозингизнинг тўтарак машғулооти бўларкан. Индин соат учдан кейин...

— Қадрдон, эшитдингизми? — дея қўлидаги «Плу-

тоний» романини шаппа ёпиб, каравотдан туриб ўтирди Менгзийе. — Мени, албатта, олиб борасиз!

— Э, дарсингни қилсанг-чи, — деб жеркиди Менгтурди. — Эрта-индин экзаминлар бошланади.

— Нич-чево, — деди Менгзийе. — Хотиржам бўл мендан. Мана бу қовоқ калла омон бўлса, ҳаммасидан «беш» оламан, азизим... Хўш, Шукуржон, келишдик-а?

— Ҳа-ҳа, албатта... Мен ўзим ҳам кутиб юргандим домла билан учрашишни, — дедим. Гапим, ҳақиқатан ҳам рост — Матёқуб акани «зиёрат қила олмаётганимдан» ичимда хижолат чекардим. Аммо уйларига боришга баҳона топилмасди. Ўзлари эса, одатдагича, университетда кам кўринар, мен имтиҳонларга ҳозирлик кўрмоқда эдим.

— Да-а. — Менгзийе ялангоёғига шиппагини кийиб олиб, сигарет тутатди. — Биласизми, Шукуржон, мен Қўшжоновга нима савол бераман?

— Ҳмм, тарихийроқ савол берсангиз керак-да, — дедим.

— Оттангизга раҳмат! «Адабиёт қачон пайдо бўлди? Ва нима учун пайдо бўлди? Бунга қандай эҳтиёжлар бор эди?» Ана шундай саволларни бераман... Мумкинми?

— Албатта, — дедим. — У киши эркин... қўйиб берадилар. — Шунда эслаб қолдим: Менгтурди, айтмоқчи, индин соат учдан кейин домланинг консултацияси бор эди.

— Билмадим. Балки бирга қўшиб ўтарлар, — деди у. — Айтасиз-ку ўзингиз ҳам...

— Ҳа-ҳа. Шундай.

Шундай қилиб, эртадан кейинги куни эълонда ёзилган вақтда бир-биримизникига ўхшаш пальтоларимизни биллагимизга солиб, «актовий зал»га кирганимизда, бўлғувси адабиётшуносу адабиётсеварлар олдинги қаторлардан жой олишмоқда, домла Қўшжонов эса сахна пастидаги холи жойда — кичкина столча ортида қандайдир кичрайиб ўтирар эди. Қоракўл ёқали пальтосини эгнига ташлаб олган, кайфи човлиги бир текис жилмайишидан кўриниб турарди.

— Ана шу-у киши-я? — деб шивирлади Менгзийе. — Онт ичаман, машғулот бўлмаса, умуман, бу залга кирмас эдим.

— Нега энди мунча... Шукур аканинг ҳам номини эшиттингиз келмайди?

— Мен ҳақоратландим, қадрдон... Юринг, сизга қараяпти. Олдинга ўтамизми?

— Ҳа. Домла секин гапиради...

Учинчи қатордаги бўш жойларга етгунча анча-мунча танишларимни кўриб, илжайганча саломлашдим. Элмурод ака билан Солижон ҳам шу ерда эканлар, катта акамиз: «Кейин сизга бир оғиз гапим бор», деб қўйди. Мен бош ирғаб, Менгзиёни олдинга ўтказиб, ўриндиққа чўқдим. Ва пальтоларни ёнимиздаги стулга қўярканмиз, домланинг сўзлари эшитилди:

— Шукурвой, бормисиз?

Мен ўтираётиб, у кишига салом бергандим. Яна ўрнимдан ярим туриб:

— Ҳа, раҳмат... Ўзингиз кўринмайсиз? — дедим.

— Ана шу кўринмай юрганларимнинг ҳиссасини чиқарай деб, атайин шу зални танладим... Ўзиям бўш экан. Бемалол гаплашиш мумкин. Нима дединглар? Фақат жуда-а катта эканда. Ман торроқ, уютнийроқ жойларни яхши кўраман.

— Сизнинг атрофингизга йиғилиб борсак, ўзи «уютний» бўлиб қоламиз!

Эркин аканинг одатдагидек шўхлик аралаш гапидан домла ҳам кулиб чайқалди.

— Раҳмат, Эркинбой. Шоир бўла туриб, «қора сўз»нинг «балелшик»ларини ҳурмат қиласиз-да.

— Ҳурмат қилмайдиганларим ҳам бор, Матёқуб ака!

— Ким экан у? Норбой бўлса керак-а?

— Шу-шу, — деди Норбой ака. — Арузни хуш кўрмайман. Архайик бир жанр! Айбим шу...

— Катта айбинг бор экан, — деди домла ва хонада кулги ёйилиб кетди. — Тўғри-да, — кулди Матёқуб ака ҳам. — Навоий бобони ҳам, демак...

— О, йўқ-йўқ! У киши ўз даврида аруздан...

Маҳкам гап отдими, Маҳмуд Саъдийми, ишқилиб, ғалоғул бўлиб кетди. Бирон дақиқадан кейин домла елкасидан пальтони олиб, стул қошига қўяркан, зал тагин жимиб қолди. Ҳа, домланинг обрўси баланд эди — анча баланд эди.

Ахир, имтиҳонга ҳозирлик кетаётган бир пайтда... тўтарак машғулотига келиб ўтириш ўзи, демак, бу йи-

гиндаги гап-сўзларнинг қадри-қимматидан далолат берарди.

— Хўш, йигитлар. Э-э, қизларимиз ҳам бор экан... Иккинчи курснинг старостаси — Маҳаббатхон... Ў, бу ердамисиз? Кўзим яхши кўрмайди-да... Эсимда бори-ди айтиб қўяй, курсдошларингизнинг «зачётка»ларини йиғиштириб олинг. Ҳозир эмас... Кейин. — Домла пальтоси устига бир қўлини қўйиб, аммо қоматини тик тутганича гапирар экан, катта талабалар орасида яна кулги кўтариладики, домла бу кулги маъносини дарҳол уқди, чамаси: — Ҳар кимнинг принципида, Эркинбой, — дедилар. — Сизга, масалан, шеър ёзишни ман қилсалар ҳам, ёзаверасиз бекиниб олиб. Тўғрими?

— Ҳозирча ман қилишгани йўқ, домла, — деб қисқа жавоб берди Эркин ака ва яна кулги ўрлади.

— Билиб бўлмайди... — деб гудранди домла Қўшжонов сезиларли асабланиб. — Политика баҳор ҳавосига ўхшар экан... Кўраяпмиз-да. Яна кўрамиз. Мана, битта шогирдим Норбой ҳозирданоқ ўтмишдан юз ўтира-ятир. Жим ўтир... Гап ўзимизда... Ман, масалан, Шукурвойни шеър ёзишга мажбур қилолмийман. — Шунда бирдан кулиб қўйдилар. — Ҳатто Шукур Бурҳоновдек улут санъаткор ҳам буни актёр бўлишга кўндир-олмади. Ё кўндирдим, Шукурвой?

— Йўқ-йўқ, домла!

— Мумкин эмас, — деб ғижинди Менгзиё.

— Ана шундайки, йигитлар, — дея давом этди Матёқуб ака, — бировларни мажбурлаб йўлингга солишни... хўш, пайғамбаримиз ҳам маъқулламаган эканлар... Кечирасизлар, бу мавзуда гапни чўзиб юбордим. Хуллас, Муҳаббатхон, студентларнинг зачёткаларини йиғиб берасиз менга.

— Сўрамасдан қўйиб берасиз-а, домла? — Муҳаббат ҳам қитмирлик қилиб сўради.

— Ҳа, албатта, — деди домла. — Мана, юқори курс талабалари бунга гувоҳ.

— Матёқуб ака, бир нарсани сўрасам, — деб қолди шу пайт Эркин ака Воҳидов ва ҳамма эдан бурун илжая бошлади, — айтингчи, домла, кўзингиз сал-пал хиралашган бўлсаям «йигитлар»ни яхши кўра оласиз. Аммо қизларимизга келганда кўзингиз ўтмайроқ қолади. Сабаби борми?

Ана кулги-мана кулги бўлиб кетди.

— Ҳамма вақт шунақа ўтадими машғулотлар? А, эр-кин-лик бу ерда экан-ку! — деб қизғин шипшиди Менгзиё.

— Ҳозир-ҳозир. Жиддий гаплар ҳам бўлади, — деб шивирладим мен ҳам. — Омукта бўп кетади-да.

— Ҳа-а. Онгинг бўлса — англаб ол!

— Худди шундай.

Домла ҳам кулгидан тўхтагач, бошларини орқа томондан сийпаб кўйдилар-да:

— Бир киши ҳақида сўзлайман, — дедилар. — Москвада — академияда ўқиб юрган вақтимизда Сергей Сергеевич Қатташ деган бир олтойлик киши бўларди. Олтой туркларининг фольклоридан кандидатлик ёқлади уям. Ана шу Қатташ билан ўтириб турардик. Даврада тамадалик қилишни яхши кўрарди. Ўрисча гапирарди, албатта. Лекин гапини «нукерларим», яъни «навкарларим», деб бошлар эди. Даврада хотин-қизлар бўлсаям шундай дер эди. Сўраганмиз-да кейин: «Нега ҳаммани сен «навкар» деб атайсан?» деб.

— Ҳатто хотин-қизларни ҳам-а?

— Ҳа-да... У бечора қийналиб тушунтирган эди. Маъноси шулки, қадимги олтойлик турклар учун барча халқ, ҳамма... потенциал «аскар» ҳисобланаркан.

— Во, — дея энтикиб кетди Менгзиё. — Мен эшитмаган эдим. Бўлмасам, Гумиловнинг «Древние тюрки» китобини ҳам...

— Жим-жим.

Илло, зал ҳам жимиб қолган эди. Орқа қатордан биров баланд овозда:

— Ана ўша одамники тўғри! — деб бақирди. Қарасак, факультетда энг тўғрисўз, мард ва чапани, деб танилган шоир Анвар Эшонов экан. — Лекин нимага у олимнинг фамилияси унақа? Отаси ўрис ўттанми? — деб сўради кейин.

— Йўғ-э, — дея алланечук ийманиб жавоб берди домла Қўшжонов. — Умуман, олтойлик туркларда русча номлар кўп экан. Дини ҳам... христианлашган. Лекин Қатташ — шаманликни тан оларди. Худони Тенгри деб атарди. Шу — тўғри... Қатташ деганиям — қат-қат тош дегани экан. Умуман, уларда арабча, форсча сўзлар йўқ ҳисоб... Зато, ўрисча сўзлар кўп экан... Хўш, йигитлар, навкарларим, ман ҳозир айтишим керакки, бу — охирги машғулотимиз бўлади. Эркинвой, насиб этгани шу бўлди.

— Яна умидвормиз Тангридан, — деди Эркин ака.

— Ҳа. Лекин бир-биримиздан узоқлашиб кетолмаймиз, албатта. Бир кемага тушган одамлармиз... Хўш, менда бир таклиф бор эди, — дея яна қўзғалиб давом этдилар домла. — Мана, ўзларинг жуда яхши биласизларки, адабиёт ҳақида гаплашамиз, тортишамиз, фикр-мулоҳаза юритамиз... Мана, сизлар — юқори курс тингловчилари ҳам эринмасдан келиб ўтирасизлар... Раҳмат сизларга. Демокчиманки, бутунги гурунгимиз — адабиётнинг пайдо бўлиши, унинг вазифалари, хўш-ш, нима зарурат туфайли бу магнит, бу жозиба, бу мўъжиза пайдо бўлди экан? Унинг пайдо бўлганига тахминан беш минг йил тўлди, дейилади илмда. Платон ҳам шу фикрда. «Поэтика» асарида бунини исботлаб ҳам берган...

— Қанақа асарида? — сўраб қолди Маҳкамжон.

— «Поэтика». Ҳасанбой, шу ердасизми?... А, йўқ эканларми? Майли. Аммо шу асарни ўзбекчага ағдарилса, фойдадан холи бўлмасди. Озоднинг Белинскийдан, Добролюбовдан ҳам қилган таржималари қанчалик фойдали бўлаётир...

— Мен, мен ўзим таржима қиламан! — деди Маҳкам.

— Муваффақият тилайман... Хўш, манинг таклифим маъқулми? Суҳбатимиз темаси атрофида гаплашсак... — Домла бирдан жимиб-хаёлланиб қолди. Бу ёқдан «Маъқул! Айни муддао!» деган хитоблар эшитиларкан, Менгзиё менга бақрайганича:

— Бу одам — валий, — деб шивирлади.

Мен кулимсирадим. Шунда домла бошини кўтариб:

— Биласизларми гап нимада, — деди савол тариқасида ва давом этиб кетди: — Гап шундаки, йигитлар... қизлар, менинг сизларга, хусусан, юқори курсларда ўқиган лекцияларимнинг барчаси матбуотда эълон бўлган. Ўзи, менинг принципим шу: ўқитувчи ўқиган маърузалари шунчаки лекторларнинг ташвиқотидек бўлиб қолмаслиги учун уни матбуотда, албатта, эълон қилдириши лозим. Токи, бошқа адабиёт ихлосмандлари ҳам бундан баҳраманда бўлсинлар...

— Афсуски, кўпчилик домлалар шу ишни қилишмайди, — деб лўқма ташлади Норбой ака.

— Ҳа, рост, — деб бош ирғади домла Қўшжонов. —

Шунинг учун ўқилажак лекцияларимни матбуотда эълон қилишимга қаршилиқ қиладиган ўртоқлар ҳам бор.

— Фаши келади-да, фаши!

— Норбо-ой!

— Кечирасиз, мен тўғри гапни гапирдим.

— Хўп. Гапинг... ўроқдан ҳам тўғри. — Домла жил-майганча яна давом этди: — Шунинг учун кўпдан бери адабиётнинг пайдо бўлиш жараёнлари ҳақида би-ир суҳбат қуришни ўйлаб юардим. Ахир, одам еб турган нонининг нон бўлгунча ўтган жараёнларидан ҳам жиндак хабардор бўлиши керак-ку?

— Керак, керак! — Менгзиёнинг ҳам шу сўзни такрорлаётганини сезиб қолиб, ўзим ҳам қўшиддим:

— Керак. Эшитамиз, домла!

— Аслида-ку, бу мавзу — адабиёт назариясидан дарс берадиган ўқитувчиларнинг темаси. Адабиёт тарихидан дарс ўтадиган Фулом Каримов ҳам бу теманинг мутасаддиси, дейиш мумкин... Лекин кузатишимча, хўш, улар билан мулоқотларим натижасида кўрдим ва билдимки, кўпларининг бу борадаги илми — анчагина юзаки экан. Ҳатто бу тўғрида негадир ўйлаб ҳам кўришмаганлар...

Домла столчасининг олдида чиқиб, жўнгина бир масала ҳақида сўзлайдигандек хотиржамгина туриб олиб, бир маромда гап бошлади:

— Платон, ҳмм, ўзимизча, Афлотун ўзининг «Поэтика»сида, манинг тушунишимча, учта омилга боғлайди санъатнинг пайдо бўлишини, яъни учта омилдан келиб чиқади. Маълумки, адабиёт ҳам санъатнинг бир туридир. — Шунда Матёқуб ака кулимсираб, чекиниш қилди: — Бизда у — одат бўлиб қолган. «Адабиёт ва санъат» деймиз. «Адабиёт ва санъат декадаси» деймиз. Адабиётни устунроқ қўямиз... Ҳа, майли. Бунинг принципал аҳамияти йўқ. Хуллас, Платон айтадики, «санъат табиатга — борлиққа тақлиддан пайдо бўлди», дейди. Яъни, ибтидоий одамлар яшаб турган ёрларининг деворларига ўзлари овлайдиган ҳар хил ҳайвонларнинг суратини чиза бошлайди. Ўша қабиладан бошқа бир одам эса, дейлик, сойнинг — сувнинг жилдирашига ўхшатиб куй хиргойи қилади. Яна бошқа бирови ўтган овнинг тафсилотлари ҳақида жуда-а кўпиртириб ҳикоя айтаятир... Бу ҳолатлар Платоннинг биринчи даъвоси ҳисобланади, демак. Иккинчи даъвоси шун-

дан иборатки, ўша расмни чизган одам ҳам, хиргойи қилган одам ҳам ушбу ҳаракатларидан, дейлик, ижодларидан завқ олишади... Бу даъвога шак келтириб бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам ижод жараёнидан, унинг натижасидан ҳам ижодкорнинг завқ олиши табиий. У завқ олмаса, ўз ишидан қаноатланмаса, бу ишни қилмайди...

— Тушунарли, домла, — Эркин аканинг туйқус айтган бу гапи, фаҳмимча, кўпчиликнинг ҳам фикри эдики, у ер-бу ердан эшитилган калта-култа хитоблар ҳам буни тасдиқлади.

— Хўш, тушунарли бўлса, санъатнинг пайдо бўлишига учинчи омил бу — унинг тарбиявий аҳамиятга молик эканидир, дейди Платон... — Ниҳоят, домла енгил тортган каби баҳузур жилмайди. — Бу омилни шарҳлашимга эҳтиёж бўлмаса керак.

— Раҳмат, домла! Тушунарли бўлди! — деб бақириб қўйди Анвар Эшонов.

— Мен фикр билдирайми? — дея Норбой ака ўрнидан турди.

— Гапимиз ҳали тутамди-ю, лекин бемалол, — деб жойига ўтиб ўтирди домла.

— Мени хурсанд қилган нарса шу бўлдики, Матёқуб ака, — деди Норбой Худойберганов домлага қиялаб қараб, — ўша олис аждодларимиз — ибтидоий одамлар ҳам санъатнинг, шу жумладан, адабиётнинг тарбиявий аҳамиятини тушунар экан. Тўғри-да, ўзлари ёй отиб овлаб юрган ҳайвонларининг расмини деворларда кўргандан кейин уларга нисбатан меҳри-муҳаббати ошиб кетади-да. Тўғри, илгариям уларнинг подаларини кўрганда завқланган бўлишлари мумкин...

— «Мумкин»га бало борми? «Завқланишган» денг, — деди Маҳмуд Саъдий. — Завқланмаганда ўша расмни чизмас ҳам эди!

— Бу фикрга мен тўла қўшиламан, — деб хитоб қилди Маҳкамжон ҳам. — Лекин бу ерда ибтидоий одамнинг санъатга қараши билан Платоннинг қарашлари аралаштирилиб юбориларди, назаримда... Нима дедингиз, домла Қўшжонов?

— Санинг ҳам фикринг тўғри, — деди Матёқуб ака тагин жилмайиб. — Ибтидоий одам бу ишларни беихтиёр қилган...

— Ўша бечоралардаям кўнгил бор экан-да, а, домла? — деди Эркин ака ва қийғос кулги кўтарилди.

— Матёқуб ака, — деб оғир мурожаат қилди кулги тўхтагач Иброҳим Ғафуров. — Сиз давом этсангиз... Ҳозир биз «алифбо»дамиз, хато қилмасам...

— Барибир-барибир, — дея домла ўрнидан турди. — Санъатнинг табиатию унинг энг муҳим функциясини Платон тўғри-асосли равишда кўрсатиб берган экан, деб ҳисоблашимиз мумкин... Ўртоқлар, ҳозирги вақтда, хўш-ш, Платон яшаган даврдан икки минг йиллар ўтиб денг, адабиётнинг ўша — тарбиявий аҳамиятини инкор этувчилар ҳам чиқаётгани маълум. Айниқса, капиталистик мамлакатларда... Аммо бу гаплар бари — фикция... Адабиётни сиёсатнинг қуролига айланаётганини шунчаки хаспўшлашдир...

— Афсуски, ўзимиздаям шундай, — деб мингирлади олдинги қатор четида ёлғиз ўзи ўтирган Талъат Солиҳов. У киши факультетда чет эл адабиётининг жуда яхши билимдони, деб танилган тўртинчи курс талабаси эди.

— Қайси маънода? — Норбой аканинг бирданига чарсиллаб берган саволига жавобан домланинг ўзлари:

— Секин... Манимча, буни ўзинг ҳам яхши биласан, — дедилар зарда билан. Сўнгра қандайдир кўтарилиб-шишиниб: — Кўряпсизларми, йигитлар, жуда олижаноб мақсад йўлида туғилган санъат кейинчалик не-не хизматларга бошқарилмас экан, — деди. — Масалан, буни водород бомбасининг туғилишига қиёслаш мумкин. Бомбанинг, хўш, дояси академик Сахаров эди. Биласизлар. Узр, водороднинг қандайдир парчаланиб, кучли реакцияга киришини кашф этган, ҳа-ҳа... Манинг билганим шулки, у киши яхши ниятда бу илмий кашфиётни қилган...

— Демак, беихтиёр, — деб қўйди Менгзиё.

— Аммо, — дея давом этди домла, — тескаричи-буржуа идеологларида қилишмайдиган уруш тарафдорлари бу кашфиётни ўз мақсадларига бўйсундирдилар... Мавзудан яна салгина чалғидигу, битта фактни қўшимча қилмоқчиман. Ҳозирги рус адабиётида ҳаёт ҳақиқатини кўрқмасдан айтиб чиқаётган Евтушенко, Вознесенский каби шоирлар Сахаровнинг уйида тез-тез бўлиб туришар экан. Кекса академикни ҳурмат қилишар экан... Лекин Сахаров ҳам ўзимизнинг ҳали-

гидай генералларимиздан ҳам, баъзи бир идеологларимиздан ҳам хафа эканлар...

— Домла, ўзимиз ҳам сиёсатга аралашиб кетаямиз шекилли, — деб қолди шунда Иброҳим Фафуров. — Мавзудан ҳам барибир узоқлашивоммиз. Илтимос, адабиётнинг кейинги эволюцияси ҳақидаям ўз фикрларингизни билдирсангиз...

— Раҳмат, Ибрайимжон. Ўзимам ҳозир сиз айтган йўриғда фикрларимни баён қилмоқчийдим... Тагин такрор айтаман, ўртоқлар, бу соҳадаям ман — делитантман... Лекин «мулла билганини ўқийди», деганларидек, айрим кузатишларимни айтиб бераман. Хўш-ш, ўша Афлотун даврида адабий жанрлардан фақат трагедия ва шеърят ривожланган эди. Хадича Сулаймонова дарс бераётган хориж адабиёти тарихидан сизларга маълумки, ҳатто илмий фаразлар, трактатлар ҳам шеърда ёзилган... Кейин, назаримда, масал жанри яхши тараққий этган. Эзопни эсланглар. — Домла бир сония сукут сақлаб, туюқсин Норбой акага тикилиб қолди.

— Нима, «Зарбулмасал» эсингизга тушдими? — деб сўради Норбой ака.

— Ҳа, — деди Матёқуб ака ва овози ўзгармасдан давом этди: — Масал жанри ўзимиздаям қадимдан бўлган... Гулханий ҳам Эзопни ўқиб, масал ёзишни ўрганган эмас. Лекин реалистик проза асримизнинг бошларида пайдо бўлди. Унгача биз, бу — ўзимизни камситишмас албатта, Абдулла Қодирий айтганидек «эртак ва дostonлар» ўқиб-ёшитиб юрган халқ эдик. Тўғри, бу — мақтаниш ҳаммас, дostonчиликда бизнинг меросимиз ҳадсиз-ҳисобсиздир. Биргина «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар сони қирқдан ошади. Қолбуки, ўтган XIX асрдагина рус фольклорида биттагина дoston борлиги маълум бўлди. «Слово о полку Игореве». Шунинг ҳам оригиналлиги — мунозарали масала...

— Переплицинага шунақа десам, «Заране тебе двойка поставлю», деди! — дея яна ҳайқириб қўйди Маҳкам.

— Нима қилсин бечора, кўзига суртгани шу-да, — деди Маҳмуд Саъдий.

Анвар Эшон эса овозини баралла қўйиб сўради:

— «Алпомиш» қачон оқланар экан, домла?

Домла очиқ-ошкор жилмайиб:

— Шолоховнинг таъбири билан айтсам, Яшин акадан сўраш керак, — деди. — Ҳолбуки, ўттизинчи йиллардаёқ «Алпомиш» ёзиб олиниб, китоб ҳолида чиққанида, раҳматли Ҳамид Олимжон унга ёзган сўзбошисида: «Алпомиш»га муносабат — ўзбек халқининг бору йўқлигига муносабат билан тенгдур», деган эди.

— Э, ундай бўлса, домла, бизлар ҳам ҳали дostonнинг аҳволида эканмиз-да!

Анвар Эшоннинг бу гапидан кейин зал бирдан жимиб-писиб қолди. Бу жимликда Иброҳим Ғафуровнинг анчайин томоқ қириб қўйгани ҳам бемалол эшитилди.

— Ўртоқлар, Анваржон, — деди у вазминлик билан, — сал ўйлаб гапирайлик, а? Домла эркин қўйиб берар эканлар, деб оғзимизга келган гапни гапиравермайлик. Илтимос... Матёқуб ака, ҳали келишдик-ку, мавзудан узоқлашмасак яхшироқ бўларди. Масал ҳам яхши жанр-у, унга бунча эътибор беришга вақтимиз йўқроқ... Кечирасиз, dostonлар ҳақидаям шу маънода гапириш мумкин.

— Раҳмат, Ибрайимжон, — деб бирдан хўрсинди Матёқуб ака. — Ман Союзимиз раисларини тилга олиб, хато қилдим. Бу масалалар билан асосан Академия-мизнинг фольклор сектори шуғулланиши... Узр, Академия ҳузуридаги Тил ва адабиёт институтининг маҳсус бўлими шуғулланиши керак аслида...

— Эй, Шукуржон, бу вaлати давра экан-ку? — деб шивирлади Менгзийё. — Бу ердагиларнинг савиясиям бошқача-ку, а?... Мен тан бераётибман.

— Мен ҳам.

НАСРНИНГ ТАДРИЖИЙ ИМКОНИАТЛАРИ

— Гапнинг қисқаси, «роман» жанри, жумладан, «повесть» ва «ҳикоя» жанрларининг бизгача, демак, ҳозирги реалистик ҳолигача етиб келгунга қадар кўпгина босқичларни босиб ўтганини кўрамиз. Улар — классицизм, романтизм, танқидий реализм ва ҳоказо «изм»лардан иборатки, йигитлар, бизни қизиқтирадиган нарса айни мана шу жараёнда адабиётнинг реал ҳаётга тобора яқинлашиб келиши ва пировардида унинг ифодачисига айланишидир.

Домла бир кўтал-довондан ошароқ аудитория диққатини ўзига қаратганини ҳис этдимиз, энди боз ен-

гиллашиб фикрини давом эттира кетди: — Маълумингиз, «эртак ва дostonлар» ўзларининг яратилиш пайтидаги одамларнинг ақлий ва ҳиссий даражаларини, табиатта-ю мавжуд ҳаётга, ҳарқалай, ҳуркиб ва қўрқиб қарашлари ҳамда бу йўсиндаги тасаввурларини акс эттирганларки, шу боисдан улар бугунги китобхонга фантазия маҳсули бўлибгина кўринади. Ҳолбуки, ўша пайтларда бу «фантазиялар» одамлар учун реал борлиқнинг инъикоси бўлиб кўринганига шубҳамиз йўқ. На чора, инсон ақлининг ўшандаги даражаси шуни тақозо этган... Кейинчалик инсоннинг ақли ўсиб, билими кўпайиб, табиат-у жамият қонунларини кашф эта бошлаганлари сари, уларнинг ижодларида ҳам бу нарсалар беихтиёр акс этиб келаверган-келаверган... Эндиликда, масалан, наср жанримиз кўпгина тармоқланиб кетгани устига, яна шу даражага етдики, айрим ёзувчиларимиз фақат оламу одам ҳақидаги тасаввурларига суяниб, демак, инсоннинг онгига ҳам, ақлига ҳам бўй бермайдиган жуда ҳам пинҳона ҳис-туйғуларини-да акс эттира бошладилар. Фарбда Кафка деган модернист адиблар пайдо бўлди. Уларнинг издошлариям кўпайиб бораётир... Аммо шахсан мани, биродарлар, — дея домла залга кўз солди, — шахсан мани соф реалистик усулда ёзилган ва ёзилаётган асарлар кўпроқ қизиқтиради ва адабиётнинг шу йўриғдаги изланиш ва имкониятларини топиши, умуман, реал инсонни «реал қилиб» тасвирланиши манга ёқиб қолмасдан, менинг таҳлил объектимга киради.

Йигитлар-қизлар, «Адабиёт — ҳаётнинг кўзгуси», деган гапни ҳар қадамда такрорлайдиган бўлдик. Ҳақиқатан ҳам, бир ҳисобда, шундай: биз адабиётдан, яъни, айна прозадан ҳам ҳаётимиздаги муаммоларниям ичдан ёритиб, керак бўлса унинг анатомиясини ҳам очиб берилишини талаб қиладиган бўлдик... Пироварди, адабиёт — бизнинг дўстимизга, ҳамкор-йўлдошимизга, ҳасратдошимизга айлана бошлади. Тўғри, мавжуд-мазкур ҳаётнинг ички сир-синоатлари фош бўлишдан қўрқадиган доиралар бор. Улар фақат буржуа жамиятларидагина эмас, ўзимизда ҳам бор... Шунда Матёқуб ака олд қатор четдаги Талъат Солиҳовга илиқ жилмайиб қўйиб: — Шунақа, боя тўғри фикр билдирдингиз, — деди. — Буни яширишнинг ҳожати йўқ, ўртоқлар. Бу ҳолни ўша, дейлик, «ҳаётимиз фаровон, эркин-

миз!» деб ҳар қадамда ватъ ўқийдиган сиёсатчилар ҳам билиб туришибди. Ва ана шунинг учун хавотирда улар... Бу ҳолни анчайин ёзувчи ҳам яхши билади. Аммо ана шу имкониятдан фойдаланиб қолаётган адиблар камчиликни ташкил этишади.

— Домла, ундайлар кам бўлишсаям, демак, бор. Бор экан ўшалар ижодидан мисоллар келтира олмай-сизми? — тагин ўрнидан астагина турган Иброҳим Ғафуров шундай дея яна ўтирди.

Домла шоён мамнуният билан:

— Мисоллар кўп, жуда кўп, — деб хитоб қилдилар. — Умуман айтганда, чинакам ҳақгўй адибларимизнинг асримиз бошида ёзган асарларидан ҳам мисол келтириш мумкин.

— Абдулла Қодирийни биламиз. Чўлпонниям. Бугунги кун адибларидан мисол айтсангиз, — деди Норбой ака.

— Жуда яхши... Лекин Норбой, бу тўғрида иккаламиз гаплашганмиз. Хўп, йигитлар, Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасини ўқимаганларинг йўқдир? Йўқ.

Мен дафъатан сергак тортиб кетдим: камина ҳам у повестни ётволиб ўқиган ва бош қаҳрамонининг исми Саида бўлгани учунми, ҳарқалай, шу образга кўпроқ эътибор бериб, ундан, назаримда, анча-мунча «нуқсон»лар, яъни ўқувчини ишонтириши мушкул бўлган ҳолларни ҳам «топган» эдимки, қачон бўлмасин, бу борада Матёқуб акага айтишним яўлаб қўйгандим...

— Хўш, мисол учун, ҳаётимизда «паказуха» борми-йўқми? — домла қандайдир тезлашиб, балки баҳс-талаб бўлиб залга кўз югуртирди. Ушбу русча сўзнинг маъноси ҳаммамизга деярли отнинг қашқасидек маълум, уни ўзимиз ҳам ишлатар эдик.

— Бор-бор! Ҳар қадамда! — дейишди кўплар. Анвар Эшон эса:

— Ҳе, омон бўлинг, ёшгулли! — деб шовқин солди. — Айтинг, бир маза қилайлик!

— Мана, масалан, юртимизга чет элдан меҳмонлар келишади, — дея кулимсираб бошлади домла. — Улар ким бўлишларидан қатъи назар, биз ўзимизни яхши, хўш-ш, тўқ-тўқис, жудаям бахтиёр яшаётгандек қилиб кўрсатишимиз керак. Тўғри, бу ерда халқимизнинг ўзига хос менталитетидаям бор шундай жиҳат: масалан,

уйимизга меҳмон келганда, йўқчиликларимизни яширамиз. Ўзимизни ҳалигидақа қилиб кўрсатамиз. Аммо ҳукуматимизнинг айрим раҳбарлари миллатнинг бу ажиб фазилатини эксплуатация қилишади. Айтайлик, меҳмон келиши олдидан қандайдир оилаларни шунга тайёрлашади ва ҳоказолар. Тағин денг, улар ўтиши мумкин бўлган бузуқ йўллар бир кечада тузатилади. Ҳаммаёқ супурилган-сидирилган, ораста...

— «Колхозимиз бўлди обод!» деган шиорлар илинган, — деди Маҳмуд Саъдий ва залда гуриллаб кулги таралди. Менгзиё батамом ҳайрон бўлиб, менга қаради.

— Бу кулгининг сабаби бор, — деб энди ўзим шивирладим унга ва айтмасдан тутолмадим: — Хув у ерда. Омон Мухтор деган шоирнинг ёнида Ҳабиб Саъдулла ўтирибди. Уям шоир. Ўшанинг шеъри бор: «Колхозимиз бўлди обод, Мен йиғламай — ким йиғласин...»

Менгзиёнинг шайтони зўр экан: қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди-ку! Энди ҳамманинг бизга қараганини кўринг! Хайрият, улар ҳам ўша сатрнинг давомини эслашди-ми, тағин кула бошлашди.

— Ана шу «паказуха»ни Абдулла Қаҳҳор «Синчалак»да берган. Эслангизлар. Ижобий қаҳрамон шу ишни амалга оширади... Тўғри, у юмор аралаштириб берган. Аммо бера олган-да.

— Ҳа, рост, рост.

— Шунақа, ўртоқлар. Буни тушунган тушунади. Тушунмаганлар ҳақида гапириш, Ибрайимжон айтганидек, вақтни бекорга ўтказиш бўлади, холос.

— Раҳмат, домла, — деди Иброҳим Ғафуров.

— Қаловини топса қор ёнар экан-да, а, Матёқуб ака? — бўғилиб айтилган бу гапнинг эгаси курсдошим ва шоир дўстим Турсун Иброҳимов эди.

— Ҳа, албатта, — деди Матёқуб ака. — Бунинг учун ҳам адиб истеъдодли бўлиши керак.

— Менда бир савол бор! — деб қўл кўтардим шунда. Домла менга дафъатан яйраб қаради.

— Хўш, Шукурвай? Сиз ҳам шундай кўшилиб туринг-да, нукул гап ўғирлаб ўтирмасдан.

— Раҳмат. — Ўрнимдан турдим албатта. — Домла, ўша Саида образи ҳақида... Ўзи ўн саккиз яшар қиз бўлса — секретарь-котиба. Бирданига партком секретари бўлиб борди колхўзга. Буям майли... Аммо калхўзнинг раиси Қаландаровнинг олдида бу қизча — паш-

ша, деб ўйлайман. Шунинг учун раис уни бир пуфласа, учиб кетиши мумкин эди...

— Ман сани фикрингни тушундим, — деди домла қўққисдан асабийлаша бошлаб. — Лекин Қаландаров уни кў-ўп пуфлаб кўрди-ку?

— Ҳа, шундай қилди-ю, лекин у... негадир учиб кетмади.

Домла менга тикилиб қолди.

— Учиб кетишини истармидинг?

— Йўқ, албатта. Саида менга... дарров яқин бир кишидек бўлиб қолган эди.

— Эй, Шукржон, — дея нари томондан Маҳкамжон қўзғалди. — Сиз Жюль Верннинг «Ўн беш ёшли капитан» романини ўқигансиз. Айтинг-чи, ўша «сарви галава»нинг каттако-он кемани денгиз пўртаналарида бошқариб, алақанча одамларни ҳалокатдан олиб қолганига ишонасизми? Кечирасиз, ишонгансиз-а?

— Ҳа. Ҳарҳолда.

— Ёшгина боланинг қоплонни қучоқлаб, пичоқ солишига-чи? — деб қолди-ку бу ёндан Норбой ака.

«Бўлди. Худо урди мени», деб ўйладим-у, ёшлигимда Бойсуңда Рашидча ва Владик деган безори, етим болалар билан ёнғоқ ўйнаганимда олисдаги ёлғиз ёнғоққа ҳовучимда бор ёнғоқларни битталаб эмас, ҳаммасини «гардкам!» деб отиворганим эсимга тушиб кетдими — «гардкам!» дея жавоб кайтардим:

— Ишонаман, Норбой ака. Ўн беш ёшли капитаннинг ҳам саргузаштларига ишонган эдим, Маҳкамжон, — дедим. — Лекин ҳали тажрибасиз, ёшгина қизчанинг мўйлови шопдек бўлган, нимаси биландир Шукр Бурҳоновга ўхшаб кетадиган кекса раисни мот қилишларига ишона олмадим. Назаримда, қизнинг ўрнида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзлари жавоб бераётгандек туюлди...

Улар бошқа гап қотмай, домла Қўшжонов ҳам менга сумрайганича қолди. Ёнимдаги Менгзиё дўстимгина:

— Маладец, — деб шивирлади. Шунда Матёқуб аканинг чехрасини қизгин бир табассум қоплади.

— Сан «Иностранная литература»дан Флобернинг «Мадам Бавария» романини ўқигандирсан?

— Ҳа, домла. Қизик роман, — дедим.

— Бовария хонимнинг охири заҳар ичиб ўлишига ишондингми?

— Унгаям ишондим. Ахир, шунча алданишдан кейин, ҳамма ўйлаганлари сароб бўлиб...

— Балли. Асарнинг яратилиши-ю кейинги қисмати ҳақида эшитмагандирсан?

— Машҳур бўлиб кетганини биламан.

Домла кулимсираб айтдики, кейин Флобердан: «Бу аёл кимдир ўзи? Ҳаётда прототипи борми?» деб сўраганларга ёзувчи: «Эмма — бу мен!» деб жавоб берган экан.

Домланинг бу жавоби, мулоҳазаси бутун залга ўта маъқул бўлиб, Саида образи хусусидаги гап-сўзлар бирдан барҳам топди. Мен ўзим ҳам гангиб қолиб, жойимга ўтирдим.

Шу орада қўнғироқ чалиндими, домла Қўшжонов соатига қараб олиб:

— Ўртоқлар! Навкарларим, — дея залга мурожаат қилди. — Энди хайрлашамиз... Ҳа, Эркинжон, бизнинг сафаримиз ҳам қариди. Яхши-ёмон гаплар ўтган бўлса, маъзур тутасизлар. Тиш-ш... Гап шундаки, ман ўзим бошдаёқ сизлардек адабиёт фидойилари билан юзма-юз суҳбатлашишни истар эдим. Яширмайман, бу суҳбатлар давомида ўзимни ҳам синаб кўришни ўйлардим. Нималарни билар эканман? Йигитлар қабул қила олишармикан? Адабиёт, адабиёт... Ҳаммамиз ҳам унинг муҳиблари эканмиз. Билдим, бунга амин бўлдим. Ман ниҳоятда хурсандман мулоқотларимиздан, — деб бирдан ғамгин тус олди. — Сизларни билмайман-у, менинг ўзим ҳам сизлар билан суҳбат-гурунглاردан анча-мунча нарса олдим. Баъзида жуда аламим келган вақтлар ҳам бўлди. Пироварди, ана шу аламзадалик мани бу суюмли даргоҳдан кетишимни тақозо этди. Жим, ўртоқлар... Гўёки, шу йўл билан аламдан, айрим қитмир шахсларнинг ғиди-бидиси, майдакашлиги, ғайирлигидан ҳам қутуладиган бўлдим... Аслида бошқача бўларкан ўзи, — деб яна мунгайди домла. — Бу — воқелик экан: буни тушунмак, буни идрок этмак, буни борича қабул қилмак лозим экан...

Залда «офарин»лар ҳам, «рахмат»лар ҳам янграб, чапак бўлиб кетди. — Нималар бўлаяпти ўзи? — деб шивирлади Менгзиё, энди шивирлашга ҳожат бўлма-са-да.

— Кўряпсиз-ку, — дедим. Негадир кўнглим алғов-далғов, йиғлагимми келар, ҳатто боягина Саида ҳақида берган саволимга афсус чекаётганимни-да ҳис этардим: шундай кунда-соатда устозимнинг сал асабийлашишига сабаб бўлдим.

— Хўш, Мухаббатхон, ҳали айтганимни қилинг, — деди домла унга ва менга илқис кўз отдилар. — Шукурвой, сан ҳам кетмай тур. Бир гапим бор эди.

— Хўп бўлади, домла.

— Юринг, каридорга чиқайлик, — деди Менгзиё ҳам (кўпчилик аллақачон ўрнидан туриб кетган эди) қўзғалиб. — Битта чекмасам бўлмайди.

Хуллас, пальтоларни ва шляпаларни кийиб, йўлакка чиқиб, бир четда чекишиб турарканмиз, домла ҳам, ниҳоят, қип-қизил сур папахини бошига қўндириб, залдан талабалари қуршовида чиқди ва бизни кўриб, пастта ишора қилди.

Факультетдан чиқдик. Ҳаво тагин айниган, осмонни булут қоплаб олган, яна қор ҳиди келарди.

Матёқуб ака зинадан тушиб келаётиб, бемалолгина тирсагимдан олди-да, машиналари турадиган томонга жилди. Шу аснода мен ҳам Менгзиёнинг тирсагидан олдим. Ёнимизда физиолаб эргашган Норбой акага домла: «Зарбулмасал»нинг бир нусхасини бергин Шукурга», деб қўйдилар ва Менгзиёнинг кимлигини сўрадилар. Мен унинг юртдошим, касби — археолог ва ўзи ёзишини айтиб, у кишининг мухлиси эканини ҳам билдирдим.

Катта дарвозага етганда домла тўхтаб:

— Шукур, санинг бояги фикрларингда жон бор, — дедилар. Кейин менга сезиларли жаҳл билан кўз тикиб, давом эдилар: — Нима, сан билган нарсани биз билмаймизми, а? Жуда яхши биламиз, — дедилар. — Лекин айт-май-миз... Ҳа-ҳа, адабиётда шунақанги ички бир манёврлар ҳам бўлади. Ниманидир ҳимоя қилмоқ учун нималардандир кўз юмишгаям тўғри келади... Тушунаяпсанми?

— Ҳа, домла. Узр, агар...

— Ман санга «Адабиётимизда иккита занжир шодаси бор», деган эдим-а?

— Ҳа.

Домла туйқусдан Менгзиёнинг ҳам тирсагидан тугтиб, бошларини ҳам қилдилар.

— Ана шу икки занжирнинг... Қаҳҳор тарафида бўл. Яна ўзинг биласан-у, ман шуни истайман.

— Менам.

— Шундай бўлар экансан, ўша қутбда маҳкам турмоғинг лозим, — деб уқтира кетдилар. — Чунки яна такрор айтаман: Қаҳҳор, Одил, Пиримқул, Озод ва бошқа-бошқалар, жумладан, ўзим ҳам... ўзбекда ҳақиқий адабиёт бўлишини истаймиз. Рамкада туриб, эркинликни, миллат ғурури кўтарилишини истаймиз. Қолаверса, ҳаётдаги номардликлар, ёлгончиликлар, сиёсатимиздаги буқаламунликлар шу қадар жонга текканки, андаккина ҳақ гап — Ҳақиқат ҳам юзага чиқса, халққа етса, бошимиз осмонга етгудек бўлади. Адабиётимиз, ҳарҳолда, ўзининг муқаддас вазифаларидан бирини адо этаётганидан хурсанд бўласиз... Ана шунда, Шукрвой, — домла ниҳоят менга боқдилар жилмайиб, — ана шунда «Синчалак»даги айрим камчиликлардан ҳам кўз юамиз...

— Ҳмм, савол берсам майлими?

— Сўра-сўра... Кейин, Норбойдан «Зарбулмасал»-ни ол.

— У... ўзимдаям бор.

— Э, йў-ўқ. Мақолани демоқчиман. Юқори курсларда, насиб этса ўқиладиган охириги лекциямнинг матни бор.

— Тушундим, домла. Албатта...

— Сан саволингни сўра.

— Ҳа, ўша... Узр-да, домла... Ўша «Синчалак»даги камчиликниям, масалан, айтилса, нима-нима бўлади, ахир?

— Нима бўлади? — зуғум қилиб деди домла. — Нима бўлади эмиш... Ёшсан-да, ёшсан. Ҳали баъзи нарсаларни тажрибадан ўтказиб олмагансан. Бўладигани шулки, мулла, анави шода занжир бор-ку, ана ўша жаранглаб кулади... Кулибгина қўйса, майли. Аммо уларнинг мавқеи кўтарилиб кетиши ёмон. Бундан биринчи навбатда ўқувчилар зиён кўради. Яъни, ана ўша занжир шодасидагилар мақталиб кетадики, «Адабиёт шу экан-ку. Шулар ёзган халтуралар экан-ку», деб ўйлаши мумкин ўқувчилар. Хуллас, адабиётдаги мувоzanат бузилади... Энди тушундингми?

— Ҳа, домла, — дедим илжайиб: илло, адабий давралардаги навбатдаги сир-синоатни билиб олгандек туйдим ўзимни. Бундан ичимда хурсанд эдим-у...

...тагин нимадир ичимнинг ичини кавлай бошлаган ҳам эди ва у ҳол менинг «севиш» билан «яхши қўриш»-ни ўзимча тушунишим, тўғрироғи, уларга бўлган муносабатимга ўхшаб кетар эди.

Кейин билсам, адабиётга муносабатим севгига муносабатимга ўхшаб қолган экан.

ЯНГИ ЙИЛ ЯҚИН

— Шукуржон, Янги йилни бирга кутайлик. Ўтган йилги опаларингиз заказ беришди. «Шукуржон Қорбобо бўлиб бизни табрикламаса, бормаймиз уйлари-нга», дейишди, — деди Элмурод ака мени факультет олдида тутиб. — Хўпми?

— Ўшанда биз билан хайр-хўшни насия қилиб кетворганинг учун сани кечирамиз, — деди Солижон ҳам. Мен кулиб, уларни кучгудек бўлдим.

— Албатта, ҳаракат қиламан... Нима дедингиз, Менгзиё? Бултур арча байрамини яхши ўтказган эдик-да!

Домла билан хўшлаганимиздан кейин, айниқса, паришонҳол бўлиб қолган Менгзиёнинг чехраси кутилмаганда очилиб:

— Арча байрами? — деди-да, яйраб кетди чамам-да. — Ар-ча байра-ми! Ана бу — бошқа гап. Аслида бизнинг Янги йилимиз ҳувв 22 мартда киради. Уни «Йилбоши» деб атардик... Кечирасизлар, гапларингни бўлиб қўйдим, шекилли.

— Йўқ, сиз ҳам бирга бўлинг биз билан, — деди Элмурод ака ва кулди. — «Хўш» деганингиздан билдик «ўзбек экансиз» деганларидек, «Йилбоши»ни тилга олдингиз. Сиз ҳам ўзимизданми дейман? А, Шукуржон, бу киши...

Менгзиё қашқадарёлик аканинг кўнглига гап келишини хаёлига ҳам келтирмади чоғи:

— Биз — Сур-хон-дарёданмиз, — деди. — Дейновдан.

— Ай, барибир, — деб мижғовландим ва Элмурод аканинг билагидан ушладим. — Ҳаракат қиламан, ака. — Қарангки, ўша туни — Янги йил оқшоми оқ чойшабни ёпиниб, аллақанча эски пахтани иягимга боғлаб-букчайиб хонага кирганим кўз олдимга келди. Ортимдан Ҳавохон ая ҳам томоша қилиб қолган

эди... — Сиз ҳам энди, кечиринг, — дея беихтиёр Солижоннинг ҳам билагига қўл қўйдим. — Землячкангиз ҳурмати, афу этинг энди...

Солижон бирдан ҳушёр тортиб:

— А-а, менинг нозик жойимни топдинг, айёр кал, — деди. — Майли, кечирдим. Аммо Янги йил кечаси...

— Ҳаракат қиламан. — Кейин тилимга келган гапни айтиб юбордим: — Бойсунга кетиб қолмасам...

— Кейин, эртаси бирга кетамиз. Ҳаммамиз бирга кетамиз. Яъни, иккаламиз. Мен тез бориладиган йўлни биламан. Тўппа-тўғри Ғузорга борамиз-у, сизни машинага ўтқазиб, кузатиб қўяман, — деди Элмурод ака.

Менга қўққисдан бу таклиф маъқул тушди.

Шундай қилиб, Менгзиё иккимиз йўлнинг у бети-га ўтдик. Троллейбусни кутиб турарканмиз, ғолибо бу ердан бирон чақирим ҳам келмайдиган «Навоий-30» деган манзилга бориш ва Носир акани бир қур зиёрат қилиш фикри калламга келди. Аммо троллейбус ҳам менинг фикримни қувиб етиб келди ва мен Менгзиёнинг марҳамати ила ичкарига олдин чиқиб олдим.

Ўтирдик. Хайрият, йўловчилар кам эди. Бемалол гурунг қилиб кетиш мумкин.

Аммо Менгзиё яна паришонхаёл, мум тишлагандек тиришиб ўтирар эди.

— Ҳа? — дедим. — Нима бўлди ўзи?

— А-ай, домлангизнинг охирги гаплари ёқмади менга! — деди у қўлларини ёнига ёйиб. — Анчайин меҳмон кутишдаги қалбакиликни повестга олиб кириш ҳам бир... жасорат бўлдим, дўстим? Ҳаётда шундай қалбакиликлар, кўзбўямачиликлар, макр, ўғрилиқ... шу қадарки, ҳисоби йўқ! Лекин уларнинг кўпи ўзига хос қуроллар билан, қолаверса, фелъетонлар ёзиш, танқид қилиш билан ҳал этилиши мумкин. Умуман, қандайдир сирларни ошкор этиш ёзувчи учун фахр ёки қаҳрамонлик эмас. Кечирасиз, бу вазифалар журналистларга тан бўлса керак... Ё хато гапирдимми?

— Йўқ, гапингизда жон бор, — дедим чин дилдан: — илло, ҳаётдаги нуқсону камчиликларни байроқ қилиб кўтариш... ёзувчининг вазифасига киравермаслигига ақлим етарди: зеро, бу вазифалар — журналистларга кўпроқ тегишли эканини, мана, икки йилдирки, бўлимимизда ҳар куни — ҳар соатда эшитар эдим. Аммо домлани шу тобда «ёлғиз» қолдиргим келмади;

қолаверса, домланинг «адабиётнинг вазифаларидан бири ҳам — шу», деганлари ёдимга тушиб, фикрим равшан тортиб кетди. — Аммо адабиёт бунақанги кўзбўямачиликларни ҳам четлаб ўтишга ҳаққи йўқ... Шошилманг-да! — Энди ўзимнинг ҳам гашим кела бошлади. — Ахир, хорижлик меҳмон келганида, уни оборадиган махсус хонадонларни яп-янги мебеллар билан безатиб қўйиш, дарвозаларигача бўёқдан чиқариш... Кейин, меҳмон кетганидан кейин бориб, бари нарсани тортиб олишлар... Ахир, буларни матбуот кўтариб чиқа олмайди. Чунки матбуот ана шу ишларни амалга ошираётган ҳукуматникидир!

Жуда-а зўр гапирдим, шекилли, Менгзиё ўйланиб, қовоғини солиб қолди-да, бирдан ваҳ-ҳа-ҳалаб кулиб юборди.

— Бизнинг Жиндибулоқ районида битта колхозчи қайси ёқдандир келган меҳмонларни кутиб жўнатгандан кейин нарса — қорани олмоқчи бўлиб борган мелисаларни қувиб ҳайдаган экан. «Сенлардан қарзим йўқ! Агар зулм қилсанглар, бориб ўша меҳмонларни топиб айтаман...» Ва ҳоказолар деб қиёмат қилган экан.

Мен ҳам маза қилиб кулар эдим.

— Охири ўзиники қиптими?

— Ҳа-да. Ундан қутулганига хурсанд бўлиб кетишпти вакиллар мелисалари билан... — Кейин бирдан тин олиб қолди. — Ажойиб бир комедиянинг сюжети бор-а?

Бу гапни ундан олдинроқ айтолмай қолганим учун пушаймон едим. Кейин Менгзиё билан келишдик чоғимда: у ҳаётнинг майда икир-чикирларига «тушавермаслик»ни, демак, минбаъд умумбашарий қимматга эга бўлган «масалалар»гина бош қотиришга арзирлигини айтиб, тинчиди. Мен ҳам шу фикрга қўшилганимни билдириб, аммо умумбашарий ҳақиқатларни... шунчаки арзимас, ҳатто кўзга ташланавермайдиган воқеалар замиридаям айтиш-тасвирлаш мумкин, деган фикрда қолдим.

Тролейбусдан тушгандан кейин эса, бу фикрларимни янада шарҳлай бошлабман: демак, ёзувчининг асар якунида чиқармоқчи бўлган ғояси, яъни бадиий нияти билан турмушда кўриниб турган камчиликларнинг бартараф этилиши асносида чиқадиған ният — ҳосил бўладиган мақсаднинг орасидаги фарқ жудаям

катта эканини айтар эканман, қандайдир зерика бошладим. Чунки фикрларимни такрорлаётганимни фаҳмлаб қолдим ва бошқа бир нимага чалғимоқ учун атрофга қараган оним яна қор учқунлай бошлаганини кўриб, хаёлим Элмурод аканинг арча байрамини бирга ўтказиш ҳақидаги таклифига кетди...

КЎНГИЛ СЕЗАДИ

Шунда ич-ичимда фаҳмлаб қолдимки, бу каби шарҳлариму такрорларим замирида нимадандир қаноатланмаслик борга ўхшаётир. Ўшани излаб-кавлаб топгандай бўлдим: ҳа-ҳа, Матёқуб Қўшжонов адабиётнинг пайдо бўлиши хусусида айтган фикр-мулоҳазалари, аниқроғи, Афлотуннинг ақидалари ила (бу борада) чекланишларини эшитаётган чоғимда ҳам бу нарсаларни ич-ичимда — ҳиссан туюшимни, бежизга адабиёт деган мўъжизага — онага, отага ва ҳатто севгига қарагандай қарашимнинг... илмий тасдиғини топаётган эканман.

Бинобарин, домла Қўшжонов бошқа томондан ҳам ҳақдирлар: демак, ҳар қандай ҳаётий муаммонинг-да илдишларини билмоқ ёзувчига фақат фойда келтирар экан, яъни қандайдир инсоний-ҳаётий қонуниятларни «кашф этишда» кўмакчи бўларкан: ҳа-ҳа, муаммо ечилган-ку, деб кифояланиш етмас экан...

Аммо домланинг кўчада айтган гаплари, яъни ҳақиқий адабиёт учун курашда «баъзи бир нуқсонлар»-га атайин панжа орасидан қараш лозимлиги ҳақидаги мулоҳазаларини истаб-истамай қабул қилган эканман.

Демак, келажақда «мен ҳам шундай қарай оламанми-йўқми» — бу ёғи ҳали номаълум, чунки адабиётга, барибир, севгига қарагандай қарашга содиқ қолган эканман.

Ниҳоят, кўнглим жойига тушиши биланоқ... Элмурод аканинг таклифлари яна ёдимга тушди ва шу сониянинг ўзида у кишининг курсдошлари жам бўлиб ўтирган хонага Қорбобо бўлиб кирганим ҳам кўз олдимга келди-ю, хаёлим олисларга — Бойсунтоғ арча-зорларига учиб, гўёки ўша қорли-совуқ ўрмонларда кезиб юрган ҳақиқий Қорбобони кўра бошладим.

Гап шундаки, мен бир қаричлигимдан Қорбобонинг борлигига, у қариянинг ўрмонда яшашига ишониб юрар эдим. О, ўша кезлар биронта ўртоғим ўша

мўйсафиднинг ҳаётда бўлмаслиги ҳақида гапириб қолса борми, унинг ёқасидан олишим мумкин эди: ахир, «бор бобо»ни «йўқ» дейиш даҳшат-да!

Қизиқ, ўртадаги арчаниям «меҳмон» деб атардик. Ҳолбуки, ўзимиз — бир неча фаол ўқувчилару мактабимиз завҳози ила юк машинасида шаҳримиз шимолидаги тоғлар бағрига чиқиб, арчани болта билан кесиб, кейин уни ёнбағирдан қуйига думалатиб, ниҳоят, машинага ортиб келган бўлардик...

Ушбу хаёллар оғушида Менгзиё билан ёнма-ён кетар эканман, бу сафар янги йилни, тўғрироғи, арча байрамини Бойсунда ўтказишни истаётганимни пайқаб қолдим-у Элмурод акага «ҳаракат қиламан», дея ваъда-ни чала қилганим эсимга тушиб кетди. Нега ундай дедим экан? Балки бултур ҳам байрам арафасида Бойсунга кетишни истагандирман-у нимадир сабаб бўлиб, шаҳарда — ҳамхоналарим ёнида қолгандирман. Шундай бўлса керак наздимда, Саидадан — демак, Зумраддан, балки мунглиғ Камоладан узоқлашгим келмагандир... Аммо нечук бўлиб янги йилни биргаликда кутиш хусусида унга ҳеч нарса демагандим — билмайман.

Алҳол, бу йил уни «таклиф этишим» — мақсадга мувофиқ туюлди. Бироқ уни ўзининг шарқ факультетидаги курсдошларию таниш-билишлари билан университетнинг Хадрадаги биносида янги йилни қаршилашини тусмоллаб қолароқ, тагин бу заминдан тезроқ йироқларга кетишни истай бошладим...

Бу хаёллар, мулоҳазалар бари ботиний бўлиб, парижонлигим замирида ётарди.

Зоҳирда эса, Менгзиё билан ёнма-ён кетмоқда эдик. Иккаламиз ҳам жим: гўё жим юришга битим тузгандекмиз. Бироқ бирон мавзу ўртага тушсам — иккимизнинг ҳам шақиллаб кетишимиз турган гап эди.

Қарангки, мавзу эмас... қиз кўринди йироқда: дарвозамиз оғзида. Кўнғир пальто, оқ шарфда. Менгзиё уни дарҳол таниди-ю билагимга ёпишгудек бўлиб:

— Тўхтанг, — деди. — Сайёра у... Мени кутаяпти. Ана, Менгтурдиям чиқди ичкаридан. Илтимос, Шукуржон, биз Сайёра билан ичкарига кириб кетсак, сизлар айланиб турарсиз... Хўпми, қадрдон? Муҳим бир гапи бўлиши керак. Бўлмасам — келмасди. У жуда серёзний қиз.

— Хўп-хўп. Боринг, — дедим-у қаёқдан ҳам миям-

га келди шу ўй: «Носир аканинг олдига бораман! — Кейин миямдан бошқа фикрлар ҳам зувилаб ўтди: — Янги йилни Бойсунда кутаман, дейман. Балки «каклик обке», дер...»

Менгзиё ғизиллаб кетди. У тоймас-сирпаниб кетмас, чунки совуқ ҳавода эриниб ёғётган қор оёққа чипа-чиппа ёпишар эди. Ўзимни ариқ бўйидаги чинор панасига олиб, сигарет тутатдим. Менгзиё миқти бўлиб илдамлаб кетарди. Кетди, борди, учрашди. Ва гаплашишди-ю, Сайёра Менгтурдини кўлидан олган китобни қўлига қисиб, хиёбон бўйлаб жилди. Менгзиё ҳам дўстига ниманидир тайинлаб қизининг ортидан тушди. Менга бир қараб қўйишини кутгандим, йўқ, қарамади: унинг хаёли хонимида эдики, демак, кўзи ҳам унда эди.

Мен нима қилишимни билмай турган онимда, хайрият, Менгтурди каминани кўли билан имлади.

— Келинг, Шукржон. Ўй иссиқ... Исиниб оласизми ёки журналга борасизми? — деб қаршилади мени Менгтурди.

— Қанақа журналга? «Шарқ юлдузи»гами? — Бирдан ҳаяжонланиб сўрадим.

— Йўқ, — деб инжикди у. — Камол бор-ку, Мамбетов? Арвоҳ... Отангизни арвоҳи?

— Ҳа-ҳа, курсдошим.

— Ўша йигит ўзбекча шеърларини «Пионер» журнаliga оборган экан, бир сариқ киши сизни сўрабди.

— Носир ака.

— Исмини айтолмади. «Тезда етиб келсин. Гап бор, кейин хурсанд бўлади», депти.

Мен унинг кўлини қисдим.

— Ишонасизми, бутун — ҳозир ҳам ўша одамнинг олдига бормоқчи бўлган эдим. Ўлай агар.

— Кўнгил сезади-да.

— Шу-шу.

КИТОБИМ ЧИҚДИ

Носир Фозилов ўтирадиган хона эшигини очмасидан бурун ичкаридан гуррос кулги эшитилди. Нимагадир «Ўшалар бўлса керак», деб ўйладим. Бу ўй ҳам «сезган кўнгил»нинг ифодаси бўлиб чиқди: эшикни очсам, нақ ўша «уч оғайни» ўтиришибди. Тагин

ўша жойларида: Тўхтасин Жалолов ўнгда, Эркин Жаб-
боров тўрда — бурчақда, Носир ака у кишидан бери-
да.

— Э, ўзлари-ку! — деб юборди Носир ака мени
кўриб. — Ужe байрам қиворипти!

— Салом алайкум... Салом, домла. — Улар билан
домладан бошлаб кўришиб чиқдим ва курсига чўқдим.

— Омин, тинчлик бўлсин. Улуғ айём кунлари ара-
фасида барча орзу-армонларимиз ижобат бўлсин! —
деб фотиҳа ўқиди Тўхтасин Жалолов ва тўхтовсиз мен
билан сўрашдилар: — Яхшимисан, болам? Кийим-бош
воят ярашибди, буюрсин.

Сўнг Носир ака «Гамлет»да Арвоҳ ролини ўйнаёт-
ган Камол Мамбетовнинг келгани, ўзбекча шеърлари-
ям «дуруст» чиққанини айтиб:

— Ўша айттандир сенга? — деди.

— Ҳа.

У киши бир сония мийиғида кулимсираб турди-да,
тортмасидан битта сариқдина китобчани чиқариб, менга
узатди.

— Кўриб тур. Анави отлиқ болани балки таниб
қоларсан?

Китобча қўлимга тегмаёқ муқова тепасидаги ёзув-
ни ўқиб улгурдим. Ва узатган қўлим титраганича уни
олдим. «Вей, шундай бўлар экан-да, — деган ўй кечди
кўнглимдан. — Ёзсанг... Асаринг маъқул бўлса, китоб
қилиб чиқаришар эканда. Ҳали бунинг учун қалам
ҳақиям тўлашар... Э, бу Носир аканинг қўлида қайдан
пайдо бўлди?»

— Носир ака, — деб шивирладим, — Қизиқ-ку?

— Ҳа? Ҳайрон бўляпсанми? — деб дўқбўйинлик
қилдилар атай. — Бизнинг ноширлар ҳам шунақа.
Яхши асар бепўш-пўш ўтиб кетади... — Кейин олди-
даги чойдан қуйиб узатди. — Буни ичиб олинг, шоир.
Сизлар ҳам кўк чой ичасизлар-а?

— Ҳа. Лекин бу ерда...

— Бу — цейлон чойи. Ўзиям пичоқ билан кесса
бўладигани қолган экан. Дунёнинг тагига етасан.

— Носир ака, наҳотки, бу...

— Нима, ишонмаяпсанми? Ана ўқиб кўр. Ўзинг-
ники. — Кейин хўрсиниб қўйди. — Мен сенинг
ҳолатингни тушунаман. Ўзим ҳам жинни бўлаёзган-
ман. «Ҳикоялар» тўпламим чиққанда... Сенга яхши

тираж қўйишибди. Олтмиш минг-а? Яхши-я, Тўхтасин ака?

Ниҳоят, уларга қарадим. Уларнинг кўзлари менда, жилмайиб-кузатиб туришган экан.

— Хўш, бизга нима обкелдинг? Шу ёғидан гапир, болам, — деб қолдилар шунда Эркин Жабборов.

— Й-ўқ ҳеч нарсa, ҳозир...

— «Шарқ юлдузи» даям повестинг чиқаётган эмиш. Хурсандман! Лекин болаларга ёзишни унутмайсан... Биз сени кашф қилганмиз. Абдуллажонни ҳам!

— Қўшжонов билан жуда яқин экансизларми? — деб сўраб қолди Носир ака.

— Ҳа, домлам у киши... — Сўнг қолганини ҳам айтиб юбордим: — Афсуски, университетдан кетарканлар... — Тўхтасин Жалоловнинг туйқусдан бўйинларини яна-да чўзиб, савол назари-ла боқишлари боис яна давом этдим: — Илгари, ўзлариям айтар эдилар... факультетда айрим олимлар билан чиқиша олмасдилар.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим, — деди Тўхтасин домла қаддини кўтариб. — У — мустақил фикрли одам! Унинг таҳлил усули ҳеч бир мунаққиднинг усулига ўхшамайди. Ҳатто Ойбек акамгаям ёқибди. Ойбек маҳорати бобида бир йирик мақола битаётган экан, Ойбек акам бир оз танишиб чиқибдилар. «У олим «Қутлуғ қон»ни қайтадан ёзаяпти», дедилар менга. Бир чеккадан таҳлил қилиб кетганда... О, матн билан иш-лашнинг намунаси бу!

Домланинг бу узун гаплари давомида манглайи тир-ишиб-ўйланиб турган Носир ака:

— Яхши. Яхши олим-у, лекин жуда-а... қолипга со-либ қўяди-да асарни, — дедилар. — Схемаси бор. Қан-дайдир... Бадий асар схемага сиғадими, Тўхтасин ака?

— Шундоқликка шундоғ-у, — деди Тўхтасин Жа-лолов, — аммо ҳар қандай бадий асарнинг, жумла-дан, оддийгина икки сатр шеърнинг ҳам тағи-зами-рида илм ётиши керак, ўғлим. Хўш, шеърятнинг ўзига хос қонунлари ижроси ҳам ётади. Инчунин, бадий асар — шунчаки ғойибона илҳом меваси бўлиб туғилмайди... — Домла шунда бирдан қизишиб кетиб, давом этди: — Мирзо Бедилнинг бир ғазали-даги икки сатрни бир қанча билимдонлар таҳлил этишиб, тўқсон тўққиз маънога эга эканлигини баён қилишибди. Қарангки, уларнинг ҳар бири — ўзлари-

ча ҳақ экан! Баҳарҳол, шоирнинг ўзидан сўрашга жазм этиб мурожаат этишса, Бедил ҳазратлари айтибдиларки, «Бу сатрларнинг юзинчи маъносиам бор», дебдилар. — Домла бир дақиқа роҳатланиб тургач, гўё хулоса қилди: — Шундан ҳам маълум бўладики, анчайин шеър ҳам чуқур ўйловлар, мулоҳазалар оқибатида дунёга келади. Инчунин, унинг тагида катта-дунёвий билим ётмоғи...

— Лексия учун раҳмат! Сизни аслида «Лексия бобо», деб атасак тўғри бўларкан, — деди Носир ака. Ва Тўхтасин домла қимирлаб-силкиниб кулиб олгач, менга термилиб қолдилар-да, Носир Фозиловнинг дашномидан рағбатланган каби:

— Бадиий асарда, Шукуржон ўғлим, энг муҳими — ана ўша Бедил домулло айтмиш — юзинчи маъносидир! — деди. — Шусиз асар умрбоқий асар бўлолмайди. Балким асар аслида ана ўша юзинчи маъноси учун ёзилар?

Мен бехос Эркин акага ўз ҳайратимни билдирмоқ истагидами кўз отган эдим, у киши:

— Қулоқ бер, болам. Санга фойдаси бор бу гапларнинг, — деди. — Домла ҳам ғанимат.

— Ҳаммамиз бир-биримиз учун ғаниматмиз, — деб таъкидлади Жалолов домла. Кейин яна менга тикилиб, давом этди: — Насрда ана ўша «юзинчи маъно»ни қай йўсинда чиқарилади? Бу йўриқларда — ҳаваскорман, ўғлим. Аммо лекин ҳозир Тагорнинг ҳикояларини таржима қилаётибман. Бекорга унинг «ҳар битта ҳикоясида бутун бошли романнинг мазмуни бор», дейишмаган экан ҳинд танқидчилари. Аслида Тагор ҳазратларига у кишининг ҳикоялари учун Нобель мукофотини бермак лозим экан. Шеърларига беришган. Ҳай, майли... А, Шукуржон болам, уқаётибсизми фикрларимни? Айниқса, асарнинг хотимасига ҳушёр бўлинг. Мана, масалан, устозингиз Матёқуб Қўшжонов Ойбек домланинг «Қутлуғ қон»идаги асл маъно, яъни бутун бошли тўрт юз саҳифадан иборат романнинг маъноси — ўзбек халқининг ўз-ўзини англашидан, яъники, ўзликни англаш жараёнидан иборатдир, деб хулоса чиқарибди. Қаранг, офарин! Ҳақиқатан ҳам, Эркинжон, бу ҳолат Йўлчивойнинг бутун қисматида акс этиб туради, а? Ахир, у ҳақиқатни излайди-ку?

— Ҳа, албатта, — деди Эркин ака. — Лекин сиз

Ойбек домла билан қандай танишганингизни айтиб беринг бу болага. Сабоқ бўлади... Ёзувчилик — ҳазилакам иш эмаслигини тушунтиринг.

Домла Жалолов худди шундай бир даъватни кутиб тургандек шайланиб бошлаб қолди-ку: у кишининг Магадандан қайтиб келиб, эндигина «Совет Ўзбекистони» газетасида бўлим мудирини бўлиб иш бошлаган кунлари экан. Ойбек домла редакцияга кириб келибди. Туфлиснинг учи йиртиқ бўлиб, оёқларининг бошмалдоғи чиқиб турган экан. Домла Жалолов у кишининг қўлидан «Қутлуғ қон»нинг қўлёзмасини олиб қолиб, ўқиб чиқибди-да, нақ «икки падваллик» парчани газетта бериб юборибди.

— Ё, тавбангдан кетай, — бирдан нидо қилгудек бўлди домла. — Ўша асл нусхада Йўлчивойнинг қамокда Петров билан учрашган саҳнаси йўқ эди. Йўқ эди-я, тавба.

— Домла, яна Магаданни қўмсаёпсиз шекилли? — деди Носир ака ясама таҳдид билан ва хона кулгига тўлди. Сўнг десангиз, ўзимдаям бир ёқимли-тотли енгилликни туйдимки, қўяверасиз. Қандай айтсам экан? Гўё-ки, ҳоким сиёсатнинг талабу тазйиқларинию улуғ бир ёзувчининг унга чап берганини, демак сирини билиб олгандек эдим... Демак, мен ҳам «чап бера билиш»ни ўрганишим керак. Ҳозирги ёзаётган ҳикоялариму қиссаларим — беозор мавзуларда...

...Редакциядан чиқиб, «Навоий-30»нинг биқинидаги «Маҳмуд мўйлов чойхонаси»га борарканмиз, бир ёқдан домла Жалолов ҳар қандай бадий асарда гўзаллик қонуни устувор бўлиши — инчунин инсонларни гўзалликка шайдо қилиши, бинобарин, ўқувчини комиллик томонга тортажаги, пироварди, гўзал ҳаётга ошно этажаги ҳақида гапирар ва табиий, мен бу гапларни ҳам миямдаги бўш саҳифаларга битиб олмоқда эдим; иккинчи тарафимдан эса Носир ака «Оқ отли»дан кўпам қалам ҳақи кутмаслик, умуман, «гонорар» ҳақида ўйламасликни уқтирар, «борига бозор, берганига шукур» қилмоқни тайинлар ва китоб чиқаришда меҳнати сингадиган юзлаб кишилар борлиги, демак, улар ҳам ўзларига яраша хизмат ҳақи олажақларинида тушунтирар эди...

Факультетда ўқишлар тутаб бўлган, фақат имтиҳон топширгали борарканман, баъзан Абдуллажоннинг қадри ўтаётганини сезардим. Нимагаки, бултур имтиҳонларга биргаликда тайёргарлик кўрган эдик: гоҳ унинг хужрасида, гоҳ истироҳат бояининг соя-салқин гўшаларида. Абдулланинг хотираси — «истисно» эди. Ҳатто «Сиёсий иқтисод»дан бир бор ўқиган мавзунини ҳам бамисоли ёдлаб қоларди. Мен эса камида икки марта таълим ўқишга мажбур бўлардим. Қўл билан тутиб, кўз билан кўриб ёхуд ҳис этиб бўлмайдиган нарсалар ёдимда қолмас, баъзан Абдулла бу борада билганларини беихтиёр ҳикоя қилар экан, унинг қиёфасиё қўл ҳаракатлари миямда дарҳол муҳрланиб қолиши боис, айтганларини ҳам тезда эслаб олардим. Энди эса...

Тўғри, Матёқуб аканинг биринчи бўлиб «зачтено» деган катакчаси қаршисига имзо чекиб берган дафтарчамни ҳозирги замон журналистикасидан дарс берадиган Турсун Собиров домла ҳам, муаллимимиз Содиқ Фузайлов ҳам қўллариغا олиб «5—5» қўйиб беришган, аммо «Иснат»у («Тарихий материализм») «Сиёсий иқтисод»дан ҳали имтиҳон топширишимни эсласам айниқса, шоир дўстим билан айри тушганимга ачинардим.

Дарвоқе, Лазиз ака мени кўп саволга тутди. Ҳайрият, «тутилмасдан» жавоб бердим. У киши ҳам «5»ни қўйгач, истеҳзоли бир жилмайиш билан: «Биз ҳам ўқийлик асарларини. Китобингиз чиқяпти экан», дедикки, уялиб кетиб: «Чиқсин, обкеб бераман, — дедим. — Деканатда бўлмасангиз, секретарга...»

Қисқаси, имтиҳонлардан қутилган куним «Гамлет»да Қирол ролини ўйнайдиган курсдошим Усмон Қаримов: «Азизим Гамлет, Офелияни кўриб турибсизми?» деб сўраб қолди.

Мен бирданига хушёр тортиб кетиб, афтидан, қизардим ҳам: не қилайки, имтиҳонлар билан бўлиб, ул «ёлғизим»ни яна унутаётган эканман.

— Уч-тўрт кундан буён кўрмадим, ака, — дедим.

— Ҳозир «активий зал»га чиқинг, кўрасиз, — деди у кескинлашиб. — Зални безатишвотти!

— Янги йилга?

— Ҳа-де.

Беҳол тортиб кетдим.

— Уни... пастда кутсам-чи?

— Тавба. Улар кечгача бўлишаркан. — Сўнгра қўлини кўтармасдан елкамга (у киши шунчалар дароз!) қўйди. — Гап бундай: «Ўгай ўелингиз Англияга кетиб қолмадими?» деб сўради у.

Менинг кўзларим ўйнаб кетди: унинг жуда нозик ҳазилларини эсладим. Ҳатто уларнинг ҳовлисидан пастга энаётганимизда унинг бармоқларини сал-пал қимирлатиб қўйгани ҳам кўз олдимга келди. Шунга баробар... унинг «ЗИМ»нинг деразасидан бошини чиқариб-чиқармай: «Ғапим бор...» деганиям шундоқ намоён бўлди. Ва энди Усмон акага унақа деб ҳазиллашгани мени баайни типирчилатиб қўйди.

— Мен айтдимки, — дея давом этди суҳбатдошим-хабарчим, — «Сиздан сўроқсиз Бойсунигаям кетмаса керак», дедим.

— О, зўр айтибсиз!

— Уям зўр гапирди. «Адабиёт турган ерда бизга йўл бўлсин», деди. Кўрдингизми, нимага ишора қилапти?

— Ҳа-ҳа.

Усмон ака ҳам Элмурод ака каби бизга хайрихоҳ — ҳомийлардан эди.

— Шукур, эсингизда бўлсин, адабиёт — ўз йўлига, муҳаббат — ўз йўлига, — деди уқтириб. — Масалан, мен ёзувчи бўлмайман. Бунга интилмайман ҳам. Аммо яхши журналист бўламан. Бунга имоним комил. Бироқ яқинда уйланмоқчиман, азизим. Хозайкамнинг қизига уйланиб, шаҳарда қолмоқчиман. Тентакка Тўйтепа нима йўл, деганларидек, Чиноз ана — қочиб кетган эмас... Сиз ҳам ўйлаб кўринг!

— Яхши-яхши.

— Саломат бўлинг, укажон... Э, арвоҳ келаяпти-ку!

Бўйда Усмон акадан қолишмайдиган, аммо юзи рапидадек Камол Мамбетов кутубхонадан чиққан экан, биз билан уришмоқчидек хезланиб кела бошлади.

— Салом, — деб қўлимни олди-ю, шундай қисдики, афтига бақрайиб қолдим. — Кечирасан, — деди кейин: — Дағи Насир оға сўраб жатир. Шиғарманга ахша шиғипти. Неширятқа шиқсанг, аласан экен... Тусундинг-ми?

— Тусундим, — дедим.

Биз — драма тўғараги аъзолари ўзаро гаплашганимизда ролларимизга монандроқ оҳангда гаплашишга ҳаракат қилар, бу бизга кўтаринкилик бағишлар эди.

Хуллас, «Ёш гвардия» нашриётига ҳам Носир аканинг етагида чиқдим. У киши учраган ходимлар билан ҳазиллашиб гаплашар ва ора-сира мени таништирар, мен ич-ичимда уялар эдим: «Ахир, мен пул учун... ёзмагандим-ку «Тоғлар орасида»ни ҳам! Уни учдан бирга қисқартиришим ҳам ўз истагим — йўлга тушган услубим талаби билан бўлган эди. Агар пулни ўйласам эдим...»

Мен буни «ўйламасам-да» бошқалар ўйлаётгандек туюлар, ана шунинг учун улардан ҳам уялар эдим.

Хулласи калом, кассир қиз менга ўнглаб қўйган қоғозга имзо чекиб, алақанча пул олганимдан кейин онамнинг ишхонаси — райсобесс хазиначисидан нафақа олганларнинг беш-тўрт сўм ташлаб чиқишлари кўз ўнгимга келди-ю, Носир акага қарадим ва иккита ўн сўмликни ажратиб, ташладим. Носир ака табассум билан бош ирғади. «Бухгалтерия»дан чиқар эканмиз, у киши:

— Кепак есанг, кўпак бўласан, бола, — деб белимдан қисиб қўйди. Мен хурсанд бўлиб кетдим.

— Носир ака, анави «Мўйловнинг чойхонаси»га ўтмайсизларми? — деб аста сўрадим кейин.

— Ўзингдан кетма! Яқинда ўтирдик. — деди у киши бирдан. — Студентсан. Эрта-индин туғилган юртингга борасан. Китобингни кўриб, энанг ҳам қўлингга қараш мумкин.

— Тушундим.

— Уларга совға-салом ол. Эсдалик бўлади...

— Хўп. Отамга...

Отам ўтган қишда уйга борганимда, эгнимдаги хитойи макентошни кўриб: «Ўзимизда чепканга (чекмонга) ўхшар экан», деб қўйиб эди ва мен у кишининг энгилимга кўнгли кетганини сезган эдим.

Шу эсимга тушиб кетди дейман, «Отамга...» дея, давомини айтмай қўя қолдим.

Тагин журнал редакциясига кирдик. Мен муаллифга бериладиган китоб нусхаларини нашриётдан олиб, ўта сахийлик билан учта нусхани учта валинеъматимга «Ҳурмат билан...» дастхат ёзиб бердим-у, хўшлашдим. Эркин Жабборов яна янги ҳикоялар кутажагина ай-

тиб, Тўхтасин домла эса Бойсунга борсам, чол-кам-пирларга дуо айтишимни тайинлаб қолишди. Йўлакда Носир ака билан хайрлашаётиб «Носир ака, тўғриси-ни айтинг. Сизга нима олиб келай тоғдан?» деб сўрадим. Носир ака: «Тулки тумоқни биларсан...», дедилар-да, агар овда барорим келиб, тулки-пулки отиб олсам, терисига туз сепиб келишимни айтди. Мен яна хурсанд бўлиб кетдим: тулки отолмаслигим мумкин, аммо тери дегани бизда, ҳарқалай, деҳқончилик...

Кўчага чиқдим-у, худди ўйлаб-режалаб қўйгандек йўл бўйида такси тўхтатиб, Чорсуга жўнадим. Бекатга тушиб, тўғри «Тоҳир ва Зухра» дўконига кирдим.

Нима дейсизки, худди ўзимникига ўхшаган, аммо узунроқ ва кенгроқ макентодан бирини харид қилдим. Расталарга ўтганимда, сотувчилар молларини йиғиштира бошлаган эди. Онам яхши кўрадиган пашмак ҳолвадан икки килограмм олиб, йигирма тийинлик қоғоз халтага солдим. Троллейбусга ўтирганимда ҳам, факультетга кириб ўтажам хаёлимда йўқ эди. Аммо биномиз рўпарасига етганда, уловдан шоша-пиша пастга тушдим. Тушдим-у, серрайиб қолдим. «Ахир, Саида билан учрашадиган бўлсам, унгаям янги йил совғаси деб бирон нима тутишим керак-ку?»

САИДАНИНГ АЙТМОҚЧИ БЎЛГАН ГАПИ

Хайрият, машиналар тўхтами ёнида кичик-кичик дўконлар қаторлашиб кетган эди. Уларга бирин-кетин кириб, биридан сурат ёпиштириладиган қалин альбом харид қилдим, бошқасидан кўзимга иссиқ кўринган бир бинафшаранг қийиқни олдим. Нохос «ТИР»га кўзим тушиб қолиб: «Битта ўқ отаман. «10»га текса — Саида ҳали шу ерда», деб ўйладим. Ўқим «9» билан «10»нинг чизигига тегди.

Таваккал қилиб йўлни кесиб ўта бошладим-у, не кўз билан кўрайки, таниш кончи ҳайкалининг қошида Ҳалима опа... Саиданинг онаси турибди. Энди орқага қайта олмас эдим. Юким ҳам кўпайибгина қолганди. Хиёбонга чиққанимда, у киши ҳам мени кўрдилар. На чора... Секин бориб, салом бердим.

— Э, Шукуржон... Воалайкум, — дедилар. — Мундай бозорлик қилиб обсиз?

— Шу, қишлоққа кетмоқчиман, — дедим. — Имти-

ҳонлар тугади... — Китобим эсимга тушиб кетди-ю, ундан бирини Саидага ҳам беришни мўлжалладим.

— Саиданинг ҳам имтиҳонлари тугаяпти. Янги йил кечаси учун ўртоқларига ёрдам бермоқчи эди. Суриштирсам, ҳалиям шўтта экан. Чиқиб қолар, деб турибман. Янги йилни Бойсунда кутар экансиз-да?

— Ҳа, — деб юбордим беихтиёр. — Шунинг учун устозим билан хайрлашай деб бу ерга келаётгандим... Эртага эрталаб жўнайди-да «Тошкент — Душанбе» поезди...

— Юкинғиз кўп экан. Манга ташаб чиқовуринг, — деди. — Агар манга ишонсанғиз.

— Вай-вай, опажон.

Қўлтиғимдаги ўровлик макентош-у қоғоз халтани ҳайкал пойига қўяр эканман, опага билдирмасликка ҳаракат қилиб альбом билан бир парча қоғозга ўралган рўмолчани олиб олдим. Лекин Ҳалима опа, барибир, кўрди.

Тезлаб-ғизилаб иккинчи қаватга кўтарилдим. Залдан босиқ говур ва ёлғиз гитаранинг тинғиллаши эшитиларди. Фижиниб юриб эшикка етганимда, бахтимдан бўлиб Саиданинг лўмса юзли уйғур дугонаси чиқиб қолди.

— Салом, Саида шу ердами?

— Шўтта, шўтта. — У ортиқча гап қилмай, залга қайтиб кирди. Мен бурчакка бориб турдим. Бир замон...

...У ёқ-бу ёққа қараниб, ўзлари чикди. Юзида қувноқ табассум, аммо эғнидаги кийимларию малла жемперининг енглари шимариғлик эканидан юмуш қилиб чиқаётгани кўриниб турарди. Мени кўриб, енгларини сийлаб туширганча олдимга келди. Тепадаги чироқлар шуъласида унинг тўзғибгина турган қўнғироқ сочларида ҳам, эғнида ҳам зар кукуни ялтираётганини кўриб: «Буям қор-да...» деб қўнғимдан кечирганча унга секин қўл узатдим.

У ҳам секингина ўша совуқ-озғин бармоқларини берди-да:

— Ҳа, мунақа юрибсиз? — деди қизғин жилмайиб.

— Шу, ўзим... Янги йил билан табриклаб қўяй, деб эдим. Бутун... Йўқ, эртага қишлоққа кетаман. Янги йилни ўша ёқда ўтказмоқчиман... А, сиз-чи?

У одатдагича елкасини учуриб:

— Пасмотрим, — деди. — Уйда кутсак керак. Маргилондан қариндошлар келишаркан... — Шундай деб менга тикилиб қолди-ю, юзидаги табассум қойиб бўлди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб сўрадим.

У оёқ остига тикилиб қолди. Мен яна сўрадим. Ниҳоят, зинапоя томонга чимирилиб қараб:

— Совчилар, — деди. Кейин овози кескин тус олди. — Келишаркан-де...

— Сизга?

— Бўлмаса кимга? — У мен билан уришмоқчидек бўлиб кетди. — Опамгами, Насибагами?

— Кечирасиз, Саида... Бу, кутилмаган гап-да мен учун... Узр. Энди тушундим.

У бирдан хўрсинди.

— Шунақа, жаноби Гамлет...

— Тушундим.

— Бўпти, тушунган бўлсангиз... Манинг ишим бор. Айтмоқчи, ман бу гаппи анча илгари эшитувдим. Шуни сизга этмоқчи бўлувдим. Шу — бор гап. Хайр.

— Шошманг. Шошманг, ахир!

— Жиндак ишим қолди... Опам келиши керак. Байрам арафасида маст-аласт кўп бўлади, деб келмоқчи эдилар...

— У киши пастда кутиб турибдилар.

— Уже?

— Ҳа. Саида, менинг сизга арзимас совғаларим бор эди. Йўқ демасангиз...

— Йўқ-йўқ. Керакмас.

— Хўп денг, ахир. Бу — шунчаки альбом. Буни-си — қийиқча. Мана, чучмўманинг рангида. Шу ранг-ни яхши кўраман... Олинг! Узатдим. Саида альбомни олди-ю, рўмолчани қайтарди.

— Қўйинг. Об қўйинг.

— Ахир, сизга...

— Йўқ. Кейин...

— Ҳим, — яна нимадир дейишим керак эди... — А-а, во-ой, пастда қопти. Ҳалиги «Оқ отли» чиққан экан. Китоби. Нашриётдан беришган эди. Пастда. Об-чиқайин.

У жимиб-ўйланиб қолди-да:

— Майли, опамга бера қолинг, — деди. Сўнг юзимга қаролмагандай синиққина жилмайди-да, бирдан бурилиб кетди. Тобора тезлашиб, залга қайрилди.

Бақрайиб турарканман: «Китобга рози бўлди, — деб ўйладим. — Ҳатто онасига беришимга... Демак, улар уйга боришгач, гаплашишади. Айтмоқчи, Ҳалима опа мени илгаритдан билади-ку...» Гунафшаранг рўмолчани қисиб-ғижимлаб пальтойим чўнтагига тикарканман, назаримда, Саида «буни» писанда қилмагандай бўлди: демак, уни матоҳ эмас, китоб кўпроқ қизиқтираркан...

Ҳа-ҳа, у илгариям ёзиш-чизишимга қизиқарди...

Ниҳоят, биров елкамдан итариб юборгандай олға интилиб, зинадан тушиб кетдим.

САЛОМ, БОЙСУН!

«О, севгимга макон бўлган... йў-йўқ — «Севги» нелигини қалбимга солган, балки уни қалбда уйғотган Бойсуним, бағрингга бормоқдаман! Бинафшаранг тоғлар, Зумрад яшайдиган арчазорлар, ҳадемай учрашамиз! Ёлғизоёқ сўқмоғ-у қора-совуқ камарлар. Атрофлардан гур-гур учар какликлар-у само оғушида кезиб юргич лочинлар! Покиза ҳаво-ю оқ шовва-шаршаралар, ар-ар тераклар...»

Ушбу манзаравор ўйларни хаёлдан ўтказар эканман, орқада... орқада бир ярим кун қолиб кетган ва уни эслагим келмас, баҳайбат юкортар машинанинг иссиққина кабинасида уйқу элтиб-элитмай кетиб борар эдим. Ниҳоят, чекким келди-ю, атай кўзғалиб кўйиб, шофёрдан рухсат сўрадим. Унинг кўзи йўлда-ю, бармоқлари орасида тутаятган фильтрли сигаретини кўрсатиб қўйди.

— Раҳмат. — Чекиш уйқуни қочиради деганларидек, бир-икки тутун олмасимдан кўзим равшан тортиб кетди. Ёнойнани хиёлгина тушириб, совуққина ҳавони ҳис қилароқ «Амир Темур дарвозаси»га ўрлаб бораётганимизни фаҳмладим.

«Бундан ўтгач, Дарбанд келади. Кейин йироқда Бойсун дарвозаси Қўштут кўринадим...»

Ундан нарига ўтолмади хаёлим. Кўз ўнгимда тарихчи-археолог дўстим Менгзиё жамол кўрсатиб, у билан ўша шинам уйчамизда бетма-бет ўтирганимни «кўра бошладим»: ўртада бўшаган «Баян ширин» шишаси, бўлка-нон, таҳсимчада қовурилган балиқ бурдалари... У ёқдан — тутун орасидан Менгзиёнинг тазйиқли-босиқ

овози келар эди: «Бухорхотун ҳақидаги биринчи маълумотни Наршахийдан топасиз. У пошшо Она-маъбуда даражасида доно ва тадбиркор бўлган. Саҳар туриб халқнинг арзи-додини эшитмоқ ана ўшандан қолган. Бомдод намозидан кейин... Аммо унинг тун-кечалари Бухоронинг қадим оташқадаларига бориб, Зардушт пайгамбар шарафига ёниб турадиган муқаддас олов қаршисида тиз чўкиб ўтирганига ҳам ишонамиз...»

Олов. Ўша оловмикан ёрда кўринган менга. Шифтлари тутундан қорайиб кетган ёр-камарда...

Кейин ёр оғзидан кираётган совуқни елкам ҳис этаркан... ёнойна тепасидан кириб — орқа суянчиққа урилиб қайтаётган муздек елпиндининг гарданимга тегаётганини сездим. Ва яна фикрим равшан тортиб, кўзларим борлиқни баралла кўра бошлади.

Қўшгудан ҳам ўтиб кетибмиз. Сакратма довонидан Бойсунга энмоқдамиз. Қаршимдан қуёш чиқиб келмоқда, бутун олам унинг нур селига йўғрилган, тубандаги қор босган тепаликлар ва Чинсойнинг қирғоқлари ҳавойи товланиб элас-элас кўринарди.

— Ҳаво очилиб кетадиган бўлди. Йўлингизни берсин, ака, — дедим.

— Ҳе, укабой, бир қозоқ бир ўзбакка айтган экан: «Шул овқатингди бисмилла десам-да жерман, демасам-да жерман». Тош жовсаям пешинга қолмай етиб оламан Шўрчига.

Мен бу одамнинг кеча Деҳқонобод меҳмонхонасидаги... илк муомаласини эслаб кулдим.

— Кеча менинг номеримга кирмаганингизда, ухлолмай чиқардим, ака. Раҳмат чопон учун ҳам...

— Э, укам, сочти ўстириб журасизлар. Чопон ҳам керак. Пальто унинг ўрнини босолмайди.

— Шошманг, ака! Унга қаранг! — Чапроқдаги ялт-юлт этаётган баҳайбат ар-ар теракларга ишора қилдим. Улар устида сон-саноқсиз қора қарғалар айланишар, худдики пастда бирон мол ўлиб ётгандек эди. — Шу тераклар остида жуда эски бир мозорча борда. Шириннинг қабри дейишади.

— Бибиширинни денг? — деди Жовлибой ака. — Ҳе, бу жайларнинг тошини санаганмиз. Кўп шопирлар эринчак бўлади. Нукул тўғри жўлдан журсам дейди. Шўнинг учун Дарбанга кирмай Термиз орқали кетишади Шўрчигаям.

— Сиз янги йўллар очишни яхши кўрасиз-да?

— Ҳа, энди... қизиқ-да. Ана кўрасиз, беш-олти жилдан кейин бошқа шопирларам шу жўлдан жура бошлайди. Ёқин-да бу! Пақат Оқдара билан Қорадарадан ўтиш хавфлироқ.

Ар-ар тераклар ҳам, улар остидаги — шу тобда теракларнинг олтинранг барглари қор остида кўрпа бўлиб ётган ёлғиз сағана-қабр ҳам ортда қолиб кетди. Бойсун этагида ястанган аэродром пойидан ўтавериб, машинани тўхтатдим. Ҳайдовчи пул узатган қўлимга қарамай:

— Э, кетаберинг-э, ватандаш, — деди. — Бизнинг «лапа»ни эслаб журсангиз, бас.

Мен кулиб, эшикни ёпдим.

— Йўлингизни берсин. — Момом бечоранинг шундай айрилиш кезларида қиладиган дуоси ёдимга тушиб кетди. «Йўлинг оқ, йўлдошинг Ҳақ бўлсин», дер эди.

Лекин бу гапни кап-катта полвон кишига айтиш менга ярашмасди, шекилли.

Чангда қоладигандай четландим-у, қиламиқ қорни босиб, йўлнинг нариги бетига ўтдим. Бора-бора ажойиб туфлим лойга беланганча, учинчи синфгача ўқиган қадрдон мактабчамнинг ёнидан чиқдим. Хайрият, ўқувчилар ичкарида эканми кўринишмади. Тезлаб ўтиб кетдим. Қачонлардир тош ётқизилган жинкўчамизга қириб, Ўғлонларнинг дарвозаси ёнидан ўтарканман, тўхташни ҳам, тўхтамасликни ҳам билмай, бир муддат иккиланиб қолдим. Сўнг ички бир изтиробда бошимни сараклатиб олға юриб кетдим-у, ёшлик дўстларимдан бири — «табиат шайдоси», гаплари кулгили, ўзи ҳам табиат ҳақида кичик-кичик лавҳалар ёза бошлаган Исмаатжон (Норбоев)ларнинг дарвозасини босиб ўтиб кетолмадим. У сал ҳазил, сал бўрттирмалар билан барибир рост сўзлар эди. Қолаверса, уни соғиниб қолганимни туйқусдан қаттиқ ҳис қилдим: илло, бутун тоғ-у тошларга саёҳат-у овға чиқишларимнинг жонли гувоҳи — ажиб ҳамроҳим эди у.

Дарвозасини елкам билан итара бошлаб, қичқирдим:

— Исма-ат! Ҳў, бурунбой!

Бурунбой бултур уйланган, шу боис университетнинг журналистика факультетига сиртдан кирган эди.

У маҳаллий сариқ беқасам чопонда пилдираб чиқиб келди-ю:

— Э, э, буюгим кептилар-ку! — дея қўлимдан каттагина картон чамадонимни олиб қўйиб, кучоқлай кетди. Бетларимни ҳўл қилиб ўпти. Кейин атрофга қараниб: — Бир ўзингизма? — деди. — Бизлар кеча кутгандик сизни...

— Кеча Дехқонободда эдим, — деб, Тошкентдан поездга чиққаним, Китобда тушиб қолиб, ўткинчи бир машинада Дехқонободга етганда Чакчак довонидан кечаси ўтолмаслигини айтган шофёр билан совуққина хўшлашиб, йўл бўйида бирон соат улов пойлаганим, сўнгра совуқда тарашадек қотиб меҳмонхона излаганларимни бирпасда айтиб ташладим. — Бугун тонгда, хайрият...

— Бўлмасам, гастинсада маза қилиб янги йилни кутибсиз-да?

— Ҳа, бир яхши одам бўлмаганда, тиришиб қолардим...

— Ваҳ, бизданам яхшироқ одамлар бўлар экан-да?

— Тилла одам экан. — Кулиб тўхтадим. Исқоти сигаретдан тутатиб олдим. Қўлимдаги «Чайка»ни кўрган Исмат ҳам «мозорбости», деб биттасини олди. — Шу, ётган эдим... Йўқ, ўтирган эдим. Сову-уқ. Чойшабларига қараб бўлмайди. Кир, чирк босиб кетган.

— Ўзимиздаям шундай. Шукуржон.

— Э, гастинсада ётиб кўрмаган бўлсам... Шунда бир девдай одам эшикни очди. «Эй, меҳмон, ё сиз мени уйингизга таклиф этинг ёки менинг уйимга киринг, — деди. — Эковимиз ҳам мейман эканмиз. Бир-биримизни сийлаб, жанги жилди кутиб оламиз-да!»

— Оҳ, одам экан-ку!

— Ҳа, шофер экан. Довонга чиқаверишда мелисалар қайтарибди... Бечора чопонини берди. Шунга ўраниб ётдим...

Ҳа, янги йилни кутиб олмадим ҳисоб... Яна «Ажабо!» дегим келади: бугун тонг қоронғисида йўлга чиқибмиз ҳамки, янги йилнинг биринчи кунида эканмиз ҳаёлимга келмас, назаримда, янги йилни Бойсунда кутиб олишим керакдаймиди — билмайман: бу тўғрида жўяли бир нимани ўйлаганим йўқ.

Отам кириб келди: уй тўлиб қолгандай бўлди. Ҳақиқатан ҳам бу новча, елкадор, барваста одамнинг боши шифтга етгудек.

Мен у кишига интилдим. Бобой мени бағрига тортиб, кифтимга кетмон пешидек кафтини уриб-уриб қўйди.

— Эсан-оман келдингма, улим? Балли, балли... — Мен отамнинг бағрида одатдагича — ўша Хўжабулғон адирларининг кенглигию ҳидларини туйиб турарканман, чол каминани қўйвориб, Исматнинг атай тавозе билан узатиб турган қўлларини олди. — Сен яхши журибсанма, Бурунбой болам? Ҳе, Шукур келмаса, қорангди кўрсатмайсан-а бировинг ҳам!

— Шундай-шундай, бобожон, — деб бўйнини қийшайтирди Исматжон. — Сиз билан нимани гаплашардик. Бойсуннинг молини хуни ноҳақ қилаяпсиз. Ҳар куни ўнлаб сигир, буқаларнинг қонини тўкасиш... Сиздан қўрққулик-да, бобожон.

— Ҳе, қўрқманг, — деб кулди отам. — Бир сўймаганим — одам. Калхоз раисисан, деб урушдан ҳам обқолишган эди, брон билан. Ким билади, борганимда, беш-ўнта пашишти бўғизлармидим.

— Бас, яхши-яхши гаплардан гапиринглар, — деди отамнинг изидан кирган онам. — Қони, чолжон, тўрга ўтинг. Ўтинг энди.

— Ҳе, сенам қариганингда сийлайдиган бўп қолдинг-да мени. Исматжон, сиз тўрланг. Мен шу язувчи улимнинг қошида ўтираман. Ўзи, соғиниб қолдим буниям... Ҳе, ўзимди қўлимда катта бўлди-да. Худойга шукур, шу билан Раънажоннинг изидан ушта парзандли бўлдим. Менга жетади. Армоним жўқ... — Биз ҳаммамиз бобой чўкканидан кейин жой-жойимизга ўтирдик. Исматжон ҳам тўрга ўтиб, мулладек бўлиб ўтириб олди. — Ҳа, майли. Жигит келса, бало келмас экан. Овмин! Жанги жилларингам мубарак бўлсин. Тўрт кўз тугал бўлиб журайлик.

— Олойи акибар! — деб юзига фотиҳа тортди Исматжон биринчи бўлиб. Кейин бирдан дастурхонга қўл чўзиб, пашшани ҳайдагандай қилди. — Қани, бобожон, олинг. Меҳнат қилиб, чарчаб келдингиз... Ҳе, қариликнинг гаштиниям бошлаб сураяпсиз-да!

— Энди сен, Бурунбой, оғир ўтир, — деди отам. — Биз бир аҳволлашайлик Шукурбой билан.

— Қани, Шукурвой, сўранг бободан, — деб Исмат яна тек турмади.

Барно унга муштумини кўтарган эди, отам кулиб:

— Тўғри айтди Исматбой, — деди. — Асли шундай сўрашиш керак. Нима дединг, кампир?

— Ҳа, энди, келишиб олишса, одобдан бўлади-да. Мисол учун, ёш бала ёши улуғ одамдан «Қалайсиз? Журибсизма?» деб сўрайберсаям хунук чиқади.

— Ҳа, отажон, сиз сўранг, ёшингиз улуғ, — дедим.

— Э, бўйингдан сени... яшлигингдан кўп ўқир эдинг, кўп ўйлар эдинг. «Бу бача нимани ўйлар экан? Нима гами бор бунинг? Қорни тўк, усти путун бўлса, нима-ни ўйлайди бу?» деб ҳайран бўлган эдим.

— Гап бор экан-да, гап бор экан, бобожон, — деб илова қилди Исмат. — Мениям қон қилар эди товга борганида. Минг чақирай, эшитмас эди баъзан. Нима бало бўлди, Шукуржоннинг қулоғидан олдими? Бу тоза ҳаволарда инсу жинс, деву пари нима қилади, деб ҳайрон қолардим, холажон. — Кулги бўп кетди. Ис-матга шу керакдек эдики, яна илҳом билан давом этди: — Аммо-лекин бу билан гаплашганимдан кейин баттар ҳайрон бўлардим. Шу денг, ана ундай жойда турган арчани кўрсатиб: «Шунинг орқасида бир қиз кўринди», дер эди. «Э, қиз бўлиб кўринибди-да», деб ёқамни ушлар эдим. Хайрият, ёнида милтиғи бор, қуролдан ҳар қандай палакат қочади.

— Айтмакчи, Шукурбой улим, — деб менга бурилди отам. — Энанг ҳам-ку бир гапти учини чиқариб эди. Бугун куш-кушхонадан қайтиб, ўзимизга тегишли қассобхонада чой ичиб ўтириб эдим. Уканг Хайрулла-ям ёнимда. Қассобликни ўрганаёпти-да... Ундай жойдан Нормамат Аъзам ўтиб қолди. Бозорлаб чиққан экан. Униям ёнида Эркин деган ули. Тўхтаб биз томонга бурилди. Менам ташқарига чиқдим. Сўрашдик.

— Ана, ана шундан гапиринг! — деб бирдан хитоб қилди Исмат. — Какраз шу гап керак Шукурга. Тўғри-ми, Шукуржон?

— Жим ўтиринг.

Бошим эгик-у, сезиб турибман: бобой давра аҳлига зимдан қараб олди-да, бу мавзуда гап бўлгани ва қандай-дир хулосага келинганига-да ишонч ҳосил қилди-

ми, айтилиши керак бўлган гапларини бирдан қисқартиб, менга эгилинқираб боқди.

— Шукурбой?... Бошингди кўтар, улим. Яхши кўришининг айби жўқ. Мана, биз ҳам энанг билан шундай... бўлиб турмуш кўрганмиз. Худойга шукур, бир-биримизни тушуниб кетдик. А, кампир? Сен гапга қўшиламай тур. Сизлар ҳам...

— Айтаберинг, ота, — дедим.

— Агар кўнглинг чинданам шў қизга тушган бўлса, очигини айтабер. Бизнинг бир марта оғзимиз куйиб, бўғанимизча бўлдик. Ҳ-е! — Чол мени дафъатан унутгандай қоматини кўтариб олди. Назаримда, ҳеч кимга қарамай, илло қарашдан орланиб гапира бошладики, сўзлари шифтга урилиб қайтаётгандай эди. Менинг бошим ҳамон эгик эди: билмайман — нимага...

Ким мени уйлантирар экан? Демак, мана шу — юзига тик қарашга-да ботинолмайдиган, аммо ич-ичимда ҳадсиз яхши кўрадиганим бу улкан, меҳрибон зот уйлантиради-да, ахир сарф-харажат қилиб, Тошкентларга бориб. Тағин, аллақандай орзулар билан...

Эҳтимол, Тошкентга ўзи бормас...

Ҳа-ҳа, бу чолни овора қилиш яхшимас: унинг меҳрибонлигини суистеъмол қилиш бўлади.

Назаримда, Саида билан тўйимиз бўлар бўлса, шунчаки... «Оббо, нималар деяпман? — дея сергак тортдим: — Ахир, олдинда менинг ишларим... кўп: ёзувчизуварим, ўқув-ўйловларим ҳам сероб. Ҳали ҳаваскор ёзувчиман, холос».

Аммо шу оннинг ўзидаёқ Саида ҳам мана шу ўйларимнинг рўёбга чиқишига бир елкадош бўладигандек туюлди-ю, домламнинг... уйларида кеннойим ҳазилашиб айтган гаплар ёдимга тушиб кетди. Кейин эса, уйланишининг ижодга кўмаги бўлуви тўғрисидаям нимадир деганларини эсламоқчи бўлдим, аммо ўшандаги хатти-ҳаракатлари кўз олдимга келмагани боис эслолмадим.

Отам бу ёқда меҳмонхонани «забт этган» товушда давом этарди:

— Айбнинг катакани менда, улим. Менинг ўзимда. Мана, энанг бечараниям мажбур қилдим шу ишди қилишга... Жўфасам, худонинг зорини қилди бу. «Қонунгаям, сиясаттаям тўғри келмайди, отаси», деб кўп ялинди. Мен... ўрлик қилдим. Нимагаки, улим Шукур-

жон, — тагин мен томонга энгашиброқ олди, — аканг Тўрабойди кўнгли ўксимасин, дедим. Биласан ўзинг унинг аҳвалини... Бундан ташқари, бовурларим, яшлигидан Тўранинг гапини экки қилмай ўстирган эдим. Шу ишим чакки бўган экан. Эсингда бўлсин, боланинг кўпам раъйига қарама. У шунга, шундай муомалага ўрганиб қолади. Кейин ғирт аҳмоқона истаклариниям амалга оширади экан сени мажбурлаб... У-ку, ёш, ақли калта, турмушни билмайдиган бачча! Сен — ёшинг бир жойга бориб қолган одамсан. Эсли-хушли, замоннинг зайлини ҳам, турмуш нималигиниям биладиган оқсоқолсан! Энди, келиб-келиб, шу гўдакнинг айтганини қилиб ўтирсанг, уят эмасми, ота, де! Дегин, болам. Ҳаққинг бор.

— Бўлди, отаси, бўлди қилинг, — деди онам йиғламсираб, Барно эса ҳўнграб юборди.

Менинг ҳам кўнглим бузилди: бундай катта-йирик, унча-мунча гап-сўз, ҳатто калтак ҳам (отам ёшлигига курашчи полвон бўлган) таъсир қилмайдиган одамнинг уҳ тортиб, овозининг қалтираб кетаётгани кўнгида зилзила қўзғар экан...

— Эса, гап тамом, — деди отам ва бирдан менинг елкамни... бир ҳовучида чангаллаб, ўзига қаратди. — Ростини айтқин, улим. Келин бўлғичнингам кўнгли борми сенда?

Мен лабларимни қимтиб жимиб қолдим-да, бирдан сергак тортиб, тез-тез бош ирғганимни билмай қолдим; кейин эса... шу оннинг ўзида: «Нималар бўлаяпти? Нима қилиб қўйдим?» деб ўйладим ва алланечук қўрқа-писа сигарет пачкасини олдим. Аммо сигарет чекишга истиҳола қилиб қолганимни сезган отам:

— Чекабер-е, — деди. — Мен айтганим билан чекмай қўясанми? Чекабер... агар пойдаси бўлса. — Кейин енгилгина кулди. — Ҳей, Бурунбой нима бу, дамнгиз паст? Қуйинг унингиздан... Ичиб ўтирган экансизлар-ку кирганимда. Нима, мени сезмади, деб ўйладингларми? Хонадан гул этиб иси келди.

...Ниҳоят, муштларини кўрпачага тираб қўзғала бошлади.

— Мен молларга жем берай... Барна, сигирга сув жилитиб қўйдингма, улим? Янги бўшанган мол... Эҳтият бўлиш керак. Хайруллаям ҳализамон кеп қолади. Сизлар ўтира беринглар, улларим. — Чол тикка бўлганидан кейин ҳам бир сония тўхтаб менинг қўзғалишимни кут-

гандек қараб турди. Кейин: — Ўтир, ўтир, — деди-да, афтидан, ақлини пешлаб олиб сўради: — Келин бўғичнинг уруғларини сал-пал суриштирсанг жоман бўлмайди, — деди. — Менинг пикримча, жон болам, унинг мавқеи сендан баланд ҳам бўлмаса, паст ҳам бўлмаса — тузук. Ҳаятда ҳар хил гаплар бўлади. Бандачилик.

— Ҳа, Шукуржон суриштиради, албатта, — деди отам қатори ўрнидан турган онам. — Бунинг Тошканда домулласи, устози бор. Радиодан эшитдингиз-ку?

— Э-ҳа, Маматяқубмиди... Аъзамовдан сўрасам, хо-размлик, деб эшитганман, деди.

— Шундай-шундай, — дедим ҳамон ўтирмасдан.

— Ҳа-а. Эса, шў одамниям маслаҳатини ол, болам. Олим одамлар билгич бўлади.

— Хўп, ота...

ЭРКА ЭКАНМАН, ЧОҒИ

Бир маҳал шифтта осилган катта лампочка ловуллаб ёниб турар, шу нурдан хонанинг ёруғлиги кун кечайганини таъкидлар эди; мен сингилларимнинг ўрнида ёнбошлаб ётардим: кўзим дераза томонда — гоҳ очилади, гоҳ юмилиб кетади; бир-икки марта мизгиб ҳам олдим. Онам бош томонимда муштдеккина бўлиб ўтирибди, онда-сонда бошимни, чаккаларимни босиб қўяди ва калламнинг сочи тўкилган жойидан ўпиб ҳам олади-да, бир нималар деб кулади. Сингилларим оёқ тарафимда қийшайиб ўтиришибди; бири қўйиб бири оёқларимни уқалайди. Мен инжиқланиб-эркаланиб оёғимни тортаман. Барно бўлса керак — болдиримга уриб қўяди.

— Тек жотинг. Шунча жўлди босиб кепсиз. Чарчагансиз... Овдан келсангизам «оёғимди босиб қўй», дер эдингиз... Раъно, жонинг борма? Бу фақат сийпалашни билади.

— Эна, нималар деяпсиз? — деб сўрайман.

— Каллангга қўтир чиғиб эди-да. Момонг бечора аччиқданак шафтолининг мағзини туйиб босиб эди, қўтиринг тўкилиб кетди-ю, жойи жилтир бўлиб қолди.

— Кал бўп қолди денг! — деб шанғиллади Барно.

— Ундай дема, — деб қўйди Раъно.

Мен Тошкентдаги собиқ ҳамхона, водиллик Солижоннинг бошимдаги ана шу йилтироқ жойларни кўзда

тутиб: «Кал» дейишини эсладим-у, илкис бошимни кўтардим.

— Момом уйғондимикан?

— Жўқ, жўқ. Ҳали бор... Ўзи хабар беради. Бир нимани уриб синдиради ё ҳассаси билан сутумга уради.

— Эс-хуши жойидами ўзи?

— Балодай, — деди Барно. — Эркалик қилади-да.

— Йў-ўқ, баъзан гапдан адашиб кетади, — деди Раъно. — Қайси кун сизди сўради, ака. «Шукуржон кўринмайди?» деди. — У кула-кула давом этди: — «Ҳозир келадилар», дедим. Чиппа-чин ишонди... — Мен беихтиёр момом ҳақида қандайдир ҳикоя ёзишим мумкинлигини ҳис этдим-у, Тўра акам билан Ўғлоннинг қисмати яна ёдимга тушиб кетиб, бу, яъни ёзилажак асар сюжети ҳақида кам ўйлаётгандек туйдим ўзимни: ҳолбуки, бу гал Бойсунга келишдан муродим — ана ўшаларнинг қисмати — ҳаётига боғлиқ бир нималарни ўрганиш-пишитиш ҳам эди. Қарангки, шу оннинг ўзида ушбу қиссанинг фаол қаҳрамонларидан бири — айни ўзим эканимни идрок этдим-у, демак... демак, воқеаларга ўз кўзим билан қарашимни-да туйдим. Ҳа, ҳатто улар кечмишини Учинчи шахс — ўзим тилимдан баён этишим мумкинлигини-да ҳис этароқ, дарҳол бу ўйдан қайтдим: «Қамровни кенгроқ олиш учун холис «ёзувчи кўзи билан» тасвирлаганим маъқул... Ана, Шолохов ҳам воқеаларга асосан Григорий кўзи билан қараб тасвирлайди, дея ўйлай бошладим. Айниқса, биринчи ва охирги жилдларда. Ўзи эса холис туради: ўзини четга олиб, Григорийни ҳам кузатувчи сифатида тасвирлайди. Тўғри, баъзан, айниқса, табиат тасвирларида воқеаларга муносабатини яширолмай қолади...»

— Шукуржон.

— Ҳа.

— Бир нималар дедингизма?

— А, йў-ўқ. Бўлди қилинглар... Раҳмат. Айланай сингилларимдан. Эна, шулар менга жуда меҳрибон-а?

— О, аста айтасанма, балам, — деди онам орқага тортилиб ва ўрнидан қўзғалди. — Қиз халқи меҳрибон бўлади оғасига... Жот, жотабер!

— Э, бўлди. Кайфим ҳам тарқаб кетди... Исматнинг кетганига бир соат бўлди-ми?

— Кўп бўлди-ёв.

— Барибир мошина тополмайди, — деди Барно. — Ким шундай пайтда мошинасини беради? Товга чиқиш учун... Ана, девордан ошинг. Қор тиззангизга чиқади.

— Ҳа, — дедим ва тоққа — арчазорларга, ҳеч қурмаса, ўтган йили Абдуллажонлар билан борган манзилимиз боши — Зовбошигача ҳам чиқиб боролмаслигимни ҳис этиб, бир оз хит бўлдим.

— Раъножон, жиндақ қуй ановундан... Энажон, хотиржам бўлинг. Мен ўзим биламан. — Шунда ғолибо собиқ-азиз дарсхонам кўз олдимга келди-ю, кириб кўрмаётганим, ҳатто унутаёзганим учун қандайдир хижолат чекдим — мен учун нақадар азиз гўша эди!

Бешинчи синфдан кейинги маконим, ётоғим. Ёлғиз хаёл суришларим, нималарнидир қоралашларим гувоҳи-ку — унинг ҳар бурчаги, китобларим. Дарвоқе, китобларим...

— Эна, омбордаги китобларим жойидами?

— Бўлмасам-чи, балажон. Устига рўмол жовиб қўйипти сингилларинг.

— «Робинзон Курузо» менда, — деди Барно. — Мана бу сулув бўлса, нуқул Макаренконинг жетимлар ҳақида ёзган китобини ўқийди-да, жилайди кейин...

Мен Раънога жилмайиб қараб қўйдим-у, калламга келган гапни дарҳол айтиб юбордим:

— Милтиқ... Эна, милтиқ туриптими? Отам бировга бериб юбормадими?

— Ве-е, кимга берар экан? Ҳа, энди у меҳмон ўзимизнинг эшон эди. Банножон, чоп. Пастга туш. Акангди милтиғини обке. Кейин болишининг остига қўйиб қўясан. Йўлдош-да, йўлдош у... «Отдир жигитнинг жўлдоши, ўғилдир — давлатнинг боши...»

— Бўлди-бўлди. Ҳозиргина «қиз меҳрибон», деб туриб эдингиз.

— Э, бор дедим-ку, сенга! Гап қайтаради бу! Ота-сиям муни эркалатиб жуборди-да!

Туйқус ҳушёр тортиб кетдим.

— Эна, ўзи... ҳаммамизниям эркалатиб ўстирган-сизлар. Айниқса, мени...

— Э, ундай дема-е, балажон.

— Хўп денг. Ҳали ётганимда... хон бўлиб ётдим-ку, эна! Тошкентда қаёқда дейсиз... — Оғзимдан шу чала гап чиқиши биланоқ квартира-квартира кўчиб

юришларим, ҳамхоналаримнинг қовоғига қарашларим... Уй бекаларига хушомадлар, ёлғиз ўзим яшашга бўлган орзуйим... баъзан оч қолишларим ва буни пинҳон тутишларим ёдимга туша бошлар экан, бу уй — уйимиз, ушбу болохона ҳам — жаннат-фароғат маскани бўлиб кўринди.

Тагин, атрофимдаги меҳрибонларим: ҳа, булар — сингилларим, бу онам...

«Эй, парвардигор, — деб ўйладим-ов. — Бошқалардан ҳам шундай меҳр кўрармиканман? Ёки арзи-майманми?... Йўқ: «бошқалар» — бошқалар, ахир.

Уларнинг ўз меҳрибонлари — арзандалари бор... Лекин, лекин, — бирдан ҳаяжонланиб кетдим, — Мат-ёқуб ака — устоз... Устознинг шогирдга муносабати, — ажабо! — қондошлик муносабатларига менгзаб кетар экан-да. Жуда қизиқ...

Ҳа-а, «Устоз отангдай улуғ» деб бежизга айтишмас экан. Бу — ахир, мақол-а!

О, мен бунинг исботини кўриб келаётибман-ку!

Тўғри, устозларнинг шогирдларга меҳрибонлиги... ота-онанинг меҳрибонлигидан фарқ қиларкан: жигарларинг меҳрида эгоизм кучли — сен ёмон бўлсанг ҳам, улар учун — яхшисан, вассалом.

Устоз эса холисроқ туриб қараркан шогирдига... Қолаверса, ҳар кимниям шогирд қилиб олавермас экан.

Ҳа-ҳа, улар — маънавий томондан ота ҳисобла-нишса керак. Тўғриси айтганда, бу «ота»нинг «ту-тинган ўғил»дек шогирдига муносабати анчагина, йўқ — жуда баланд даражада бўлади экан... Пироварди, ус-тозлар шогирдларни — шунчаки ўғил-йигит-одам бўлишларинигина эмас, уларнинг тутимлари — тутган йўлларига нечоғли садоқатли бўлишлари, кўзлаган ман-зилларига нечоғли интилишлари, оқибат, энг улуғ ин-соний ғоялар-ақидаларга собит қолишларини жон-жаҳдлари ила истаганлари ҳолда, уларни рағбатланти-ришар экан.

Ҳа, бу меҳрнинг илдиизи чуқур, кўлами катта, қам-рови кенг бўлар экан, демак.

Ҳатто, устоз ўз орзулари рўёбини ҳам шогирдда кўргиси келар экан. Шогирд шунга интилган сари устоз ҳам беихтиёр очилиб, орзулари рўёбга чиқаёт-гандек бўлар экан...

О, инсоний муносабатларнинг энг юксак чўққила-

ридан бири эмасми бу — Устоз-Шогирдлик муноса-
бати!

Одамзод — жуда ақли-я. Бу ҳол ҳам — унинг
маънавий тараққиётидаги улуғ кашфиётларидан би-
рида!

Қойилман сенга, одамзод!»

САФАР ХОТИРАЛАРИДАН

Уйимизда — болохонада, сингилларим ва онам
қошида ўтириб, туйқус хаёлга толганимда, тепада баён
қилганим мулоҳазаларни ўша ҳолида хаёлдан кечир-
дим, дея олмайман, албатта. Аммо ҳис-туйғуга йўғрил-
ган бу мулоҳаза-ўйларни қалбан қаттиқ туйганим ва
айрим нуқталаригина сўз либосига бурканиб чиққа-
нига зигирча шубҳам йўқ: бу ерда — энди мана, улар-
ни шарҳлаброқ баён этдим.

...Зинапояни тарс-турс этказиб босиб ва афтидан,
изидан қолмай келаётган итига: «Бор дедим-ку отам-
ди олдига! Ана, тувчани сўяпти, энағар. Сен бўлсанг
кушхонада изғиб юрибсан... Тур, йўқол!» деб шовқин
солганича айвонга чиқди укам Хайрулла ва ҳовуз то-
монга қараб: «Ота, ҳозир бораман! Акам билан бир
сўрашай!» дея даҳлизга кирди. Ундан бу ёққа ўтгуни-
гача мен ҳам ўрнимдан турдим.

Кўришдик қучоқлашиб. Бўйи ўсиб қолибди. Кейин
қўлларини қисарканман, қийшиқ бармоқларига боқиб,
жилмайдим. Укам ҳам кулиб, девордаги момом сура-
тига ишора қилди.

— Ана шу момом синдирган-да бармоғимни. Май-
ли, эсдалик бўп қолди, дейман-да... Ҳа, ўртоқ Холмир-
заев, хуш кўрдик? Она ватангаям келар экансиз-да!

— Ўтиринглар, — деди онам чўкаркан. — Секин-
роқ гапир, Хайри. Бу ерда ҳамманинг қулоғи очиқ.

— Хўп, акажон, — деб у бирдан жиддий тортди.
Отамга ўхшаб энгашиб ўтириб, бошини-да хамлат-
ди. — Омон бўлинг... Ҳмм, устозингизди исми нима-
ди? Нима эди, эна?

— Қўшжонов, — дедим.

— Ҳа. Холиқов домла билар эканлар.

Мен сергак тортиб кетдим.

— Хуррам акани айтаяпсанми?

— Бўлмасам кимни! — деб бирдан дўқ қилди

укам. — Янги устоз топиб, эскисини унутдиларми, ўртоқ ёзувчи?

— Йўғ-е...

— Алжимай гапир, — деб қўйди онам.

Мен чиндан ҳам ҳайратда эдим: нимага шунча ўтирдик, гурунг қилдик. Нормамат Аъзамовлар ҳам қолмади... Аммо Хуррам ака Холиқовнинг номлари, ҳатто тилга олинмади ҳисоб. «Хатарли сўқмоғ»им газетада чиққан ва шу тариқа «ёш ёзувчи» бўлиб танилган, аммо э-энг муҳими бул эди: ўша ҳикоя, эҳтимолки, чоп этилмаганида, мен мактабдан мосуво бўлармидим...

— Хўш, у кишини кўрдингми? — деб сўрадим укамдан. — Бирданига гап очдинг...

— Ўша Қўшжонов деган танқидчини у кишиям мақтади-да! — Хайрулла пиёлани шарт кўтариб бўшатди. Ва газак қилмай давом этди: — Исмат бурун жўрангиз Холиқовдан машина сўраган эди... Тоққа чиқишингизга-да. Хуррам ака: «Шукурга айт, редакциянинг мошинаси хизмат қилади», деди. Ўзлари Термизга кетаётган экан. «Қайтиб келганимдан кейин учрашамиз», деди. — Кейин бирдан онамга зарда қилди: — Эй, қачон телефон туширасиз-а уйга, ўртоқ райсобес раиси? Ахир, битта инвалидингиз пўчтанинг хўжайини! — Кейин онамнинг оғзини ёпгудек ҳаракат қилиб, менга боқди. — Белинский ким бўлган?

— Нимайди?

— Ҳе, энди сўрадим-да. Холиқов домла ўша одамнинг ҳам номини тилга олдилар...

Мен бўшашиб ва ўтирган еримдан чекиниб-йироқлашиб, нақ мактабимдаги синфхонада — дераза остидаги партада ҳис этдим ўзимни. Хуррам ака бўлса, доска ёнида хушбичим, қоп-қора костюмшим ва галстукда. Ҳаргиз тиккайиб турадиган сочлари-да ўзига ярашган. Одамнинг ҳавасини келтирадиган зиёли.

Режадаги сабоқни ўтиб бўлганлар-у, дераза томонга бораяптилар. Бирдан эснаб, кафтлари-ла оғизларини бекитган бўлдилар-да, фаромуш бир ҳолда дедилар: «Кеча кам ухладим. Соат ўн иккилардан кейин Белинскийни олиб варақладим. Шу бўйи соат тўртгача ўқибман... У одамларни ўқиш керак. Шукур, истасанг, китобини бераман. Сенга жуда керак у».

Мен...

Ҳа, тил-адабиёт муаллимимиз Хуррам ака Холиқов жуда ўқимишли домла эди.

— Ака! Ўша-ўша хаёлпарастсиз-а ҳалиям... Сизга савол бердик, — деб замлади укам. Ва камина ҳушёр тортиб, фикримни жамлаб дедим:

— Қўшжонов домлани «Ўзбекнинг Белинскийси» дедиларми?

— Ана, — деб шодланиб кетди Хайрулла. — Билар экансиз-ку! Ҳа, шундай дедилар!

— Демак, домланинг мақолалариниям ўқиб борар экан.

— У ёғини билмадим. Лекин у кишининг асли кас-би — адабиётчи-ку?

— Шундай-шундай. Яхши...

Ана шу «адабиётчи-ку» дейилиши мени бир тўлқинлатиб олди ва Хуррам акани янада, баайни илгаригидек кўнглимга яқин, азиз ҳис этдим.

Нимагадир, нимагадир у киши райком секретари бўлганларидан кейин вазланиб, домламни кимлардан-дир қизганиб юрадиган бўлдим. Қолаверса, ўша — зиёли, зиёлича башанг кийинган ўқитувчимни энди... қўнжи тиззага етгудек этиқда ва кирчимол костюм-шимда унда-бунда кимларгадир нималарнидир уқтириб ўтиб кетишлари менга қандайдир бригадирними-е, ишбошиними-е эслатар ва ич-ичимдан гижиниб кетар эдим.

Шулар ҳам сабабмикан — бу севимли домламдан ўзимни четга тортар эдим.

Бунинг яна бир ўта муҳим сабаби ҳам бор эдики, уни эслагим келмасди.

ЭЛАМАСДАН БЎЛМАДИ

Гап шундаки, тўққизинчи синфга ўтган йилимиз — кузда пахта теримида Жабборча деган (исмини ўзгартирдим) математика ўқитувчимиз Намоз деган синфдошимизни уриб, майиб қилган эди.

Мен дала шийпонида деворий газета чиқариш билан банд эдим. Илло газетанинг муҳаррири ҳам, муҳбири ҳам ўзим эдим.

Хуллас, деворий газета устида ишлаб ўтирсам, бир-иккита синфдош қизларимиз йиғлаб, ҳовлиқиб келиб қолишди: «Шукур, Намозни ўлдирди Жабборча!» «Нима?» «Майиб қилди, чуйка бўлиб ётибди...»

Шийпондан чиқиб, уларни эргаштириб, пайкалга қараб югурдим. Борсам, ҳақиқатан ҳам Намоз илон чаққандек тўлганиб-ғужанак бўлиб ётибди экан. Унинг атрофини ўраб олган синфдошларим бир оғиздан тушунтиришди. Намоз, одатдагича, эгатларни оралаб, пахтаси яхши очилган жойлардан тераётган экан. У бечора ярим етим, ёлғиз бобосига қарам эдики, пахта теримидан уч-тўрт сўм ишлаб кетарди. У ортиқча «ишлаб олсин» учун йигит-қизларимиз унинг тартиббузарлигига йўл қўйиб беришарди. Жабборча муаллимимиз эса Намознинг бу тартибсизлигига чидай олмай, бир-икки маротаба огоҳлантирибди-да, кейин уни қувлаб-тутиб урибди, қорнига тепибди.

Ўша ерда ўқитувчимизга нима дедим-нима қўйдим, ҳозир эсимда йўқ: шуни биламанки, камина ўзимни анча эркин... тутар ва баъзан мундайроқ ўқитувчиларимизгаям тик гапириб юбораверардим.

Менинг комсомолга ўтишимга тавсиянома берган бошқа тил-адабиёт ўқитувчимиз, ўша вақтда мактабимизнинг директори бўлмиш Зиқир Умаров мени ҳамisha қўллаб-қувватлар ва тарафимни олар, қолаверса: «Барибир сан ижодкор бўлишинг керак», деб қўярди.

Алқисса, бригадамизга бириктирилган аравани анҳор бўйидан топиб, аравакашни уйғотиб келиб, Намоз шўрликни аравага ортиб ва бир-икки синфдошларим ҳам қўшилиб, Шўрчидаги касалхонага обордик. Уни текширган дўхтирлар иккиланмасдан: «Бунинг иши пишган. Термизга юборамиз», дейишди.

Биз орқага қайтдик.

Ниҳоят, қор учқунлай бошлаган кунларнинг бирида пахта теримидан ҳам қайтдик.

Энди, одатдагича, мактаб конференцияси бўлиши керак, мен маъруза қилишим лозим эдики, шунга ҳозирлик кўра бошлаган кунларимнинг бирида синфдан чақириб кетишди: мени янги бўлган директорнинг хонасида кутаётган эканлар. Мен еттинчи синфдалик чоғимдаёқ Бойсундаги энг катта мактаб — 1 сон мактаб ёшлар етакчиси сифатида ўқувчиларга бош бўлиб, минбарларда шақиллаб юардим.

Дангалига шундай дедилар: «Сен ҳам — бир педагогсан, Шукуржон. Шунинг учун педагогнинг обрўсини туширмаслик — ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир. Хабаринг бор, ўртоқ «фалончиев» шунақа...

Ҳалиги арзимайдиган хотинчалиш бола бор-ку? Намозни... нима десам экан... Тушундингми? Кўргансан. Синфдошларинг ҳам... Гап шундаки, докладингда шу ўткинчи фактни умуман тилга олмагин. Тушундингми? Умуман... Ҳмм, биламан, синфдошларинг анча бебош. Зикир Умаров эркалатиб юборган сизларни... Хуллас, ўша факт масаласида туя кўрдингми — йўқ. Бошқа масалаларда, марҳамат!»

Мен катта йиғинда қилажак маърузамга ўша «ўткинчи факт»ни киритишу Жабборча муаллимни ўсал қилишни ўйлаб кўрмаган эдим. Гангиб қолиб ва ич-ичимдан зил кетиб, «хўп-хўп» деб бош ирғовдим, чоғи.

Қисқаси, конференцияда каминага йиллик ҳисобот доклади учун сўз берилди. Бошладим. Ўқув-ўзлаштирув, тартиб-интизом, макулатуралар тўплашу Қизил деган жойда экканимиз — беш гектарлик маккажўхорини-да йиғиб-териб берганимиз ва ҳоказолар ҳақида «сайраб бўлиб»: «Айрим камчиликлар ҳам содир бўлди. Лекин айтишга арзимаса керак...» деб гапни чала қилганимни биламан, залда — синфдошларим тўпидан кескин овозлар чиқа кетди-ку: «Тўғриси айт! Айриминг нимаси? Намозни нима қип кўйди анаву одам? Яна олти ой ётар экан Термизда. Энди тамом бўлди у... Шуни гапирда!»

Жимлик.

Мен раёсатга қарадим. Ҳамма ўша жойда: мактаб директоридан тартиб ўша Жабборчагача. Яна денг, устозларимдан қолгани — Хуррам ака Холиқов ҳам бор эдики, у кишига кўзим тушибоқ бирмунча енгил тортдим; аксарининг боши хамлиги учун менга бақрайиб турганларининг-да қиёфасидан жилла ифодани уқиб олиш мумкин эмас эди.

Нима қилай энди? Қон билан киргани жон билан чиқади деганлари рост бўлса, «рост» сўзлаш каминанинг феълида бор эканки, шундай бошлаб қолдим:

— «Ҳа, узр, эсимдан чиқаёзибди. Узр... Ўртоқлар, пахта теримида ёмон бир иш ҳам бўлди. Уни... мана синфдошларим ҳам эслатди. Мен уни «ўткинчи» деб айтдим, шекилли. Бундай дейишимнинг сабаби шундан иборатки, мени яқинда директор хонасига чақириб дедиларки: «Ўша иш — гапиришга арзимаёйди, ўткинчи... Ўша болаям...» Ва бошқалар ҳақидаям... — Овозим бўғила бошлагани боис кучаниб кўтардим —

гўё радионинг қулоғини охиригача бурадим. — Гап шундаки, ўртоқлар, математика муаллимимиз — мана шу киши педагогнинг ишини қилмадилар. Намоз шўрликни уриб дабдаласини чиқардилар...»

— Бас! Туш пастга! — деган ҳайқириқдан гулдираб турган камина ўзимга келди.

— Менми? — дедим янги бўлган директоримизга: шу киши дўқлаган эди.

— Сен!

— Хўп. — Маърузам битилган 12 варақли дафтарни ёпиб, минбардан тушдим ва жойимга ўтираётган эдим, у киши яна бақириб қолдилар:

— Пастга туш! Йўқол, Зиқир Умаровнинг думчаси! Сен алақачон бузулиб бўлгансан! Сен — фирт туҳматчисан! Сенга ўрин йўқ комсомоллар орасида...

Ана, холос.

Саҳна четидаги зиначадан пастга тушдим-да, бир кўнглим болалар ёнига чўка қолиш бўлди. Аммо оёқларим ўз-ўзидан мени ўнгдаги девор ила чапдаги қаторлар орасида қолган бўш жойдан тортиб кета бошлади. Залда ғала-ғовур қўпган, қулоғимга ҳеч нарса кирмас эди. Аммо кўзларим кўрдик, синфдошларим, яъни мактабда ҳар жиҳатдан машҳур ҳисобланиб келаётган 9-«а» синфим йигит-қизлари ўринларидан туришаётир. Бу ҳол ҳам менга таъсир этмади: ҳолбуки, назаримда, менга сал-пал бўлса-да, мадад бўлиши лозим эди.

Бироқ зал адоғига етганда, раёсатдан яна бир шовқин эшитилди-ю, бурилиб қаровдим, қарангки, кўзларим нақ... Хуррам акага тушди. Назаримда, у киши ўрнидан тураётгандек эди. Шунда тағин директоримиз бақириб юбордилар:

— Чиқ, чиқ! Нега тўхтадинг?

«Тўхтабман экан-да», деб яна олға босдим-у, яна ўша кишимнинг шовқин солиб айтганларини эшитдим:

— Сен боши берк кўчага кириб қолгансан... Сен, сен — келажаги йўқ боласан! Ёш ёзувчи эмиш бу киши! Бекорларни айтибсан! Сендан гўр ҳам чиқмайди!

Ажабо, қуйидаги гап қаёқдан тилимга келди экан? Аммо ўша кезларда мумкин қадар муомалага мақолларни қўшиб айтишни яхши кўрардим, шекилли.

— Жўжани кузда санаймиз! — деб бақирдим-да, зал эшигини ланг очиб чиқиб кетдим.

Кетдим. Уйга бордим... Хуррам акаям, Зикир Умаров ҳам айтганларидек, ўзим ҳам ич-ичимда ҳис этардим, қолаверса, еттинчи синфда журнал ходими Носир ака Фозиловдан хат олганимдан кейин «иждоқор-ёзувчи» бўлишимга ишониб бўлган эканманми — энди ўша йўлдан кетадигандек: «Тупурдим комсомолгаям, парткомигаям, бошқасигаям... Ёзувчи бўламан, тамом! Бошқаси бекор...» деб ўйлардим. Бунинг учун, бироқ фақат ва фақат Тошкентта кетишим керак, деган хулосага кела бошладим.

Дарвозадан кирибоқ негадир: «Эна-а!» деб чақирдим. Раъножон айвонда кўриниб:

«Артилда! Артилга кетганлар!» деди. Мен жим юриб боққа ораладим.

Товуқхонамиздан сал нарироқда бир туп осмаузум бор эди, занглари одамнинг сонидек келар, новдалари ишкомга кўтарилган эди. Унинг тагида битта занг босган симкаравот бор — ёзларда шу ерда тунар эдим. Онам боёқиш каравот атрофини сурп билан ўраб қўйган бўларди. Каравот олдида — кичкина столча ва бир жуфт қўлбола курсиям турарди.

Ўша каравотта бориб ўтирдим. Кейин кўзларимдан тирқираб ёш оқиб кетди: негадар у ёқдаги воқеани энди эсламасдим: ҳа, бу гўшани ташлаб Тошкентга кетиш энди таъсир қилаётир эди.

Шу кўйи чўзилиб ётганимда, катта укам Неъматжон келиб, бир оз серрайиб турди-да, қайтиб кетиб, кўрпача-ёстиқ ва чопонимни олиб келди. Сўнгра: «Нима бўлди, ака?» деб сўради. «Мен Тошкентта кетаман. Мени мактабдан ҳайдашди ёлғончилар», дедим.

Неъмат сингилларимни чақирди. Кейин мен уларга бўлган воқеа ҳақида бир оз гапириб бергандим, сингилларим партком котибасини қарғай кетишди. Укам Неъматжон (Хайрулладан каттаси) оташин бўлиб: «Жабборчани отайми?» деди.

Мен қўл силтадим.

Ана шунда денг, кимлар келиб қолишди? Синфдошларим эмас — улар кейин келишди...

Хуррам ака Холиқов билан новча, бараваста ва чиройли бир киши мени йўқлаб-чақириб келиб қолишди.

Ҳалиги киши шундай деди: «Шукуржон, ман ўзим тошканликман. Сурхондарё облрадиосининг раҳбариман. «Ҳамид Олимжон — ватанпарвар шоир» мавзуи-

да лекция ўқиш учун Бойсунга келувдим. Ҳалигина редакцияда бўлдим. Сизнинг «Хатарли сўқмоқда» деган ҳикоянгиз чиққан экан. Мана, ўша газета... Кейин мактабингларга бораётсам, дўстим Хуррамжон билан учрашиб қолдик. Менинг келганимни эшитиб редакцияга бораётган эканлар. Конференция бўлган... воқеани эшитдим. Чиндан ҳам сизни секретарликдан туширишган ва мактабдан кетиш-кетмаслигингиз масаласини педсоветда кўрадиган бўлишибди экан. Афсус, машҳур синфингиз ҳам тарқатилар экан...»

Кейин давом этиб айтдики, эртага худди ўша мажлислар залида мактаб ўқувчиларидан анча-мунчаси тўпланиши лозим, ўзлари бояги мавзуда маъруза қилар экан ва...

... каминанинг ҳикояси ҳақида сўзлаб: «Бундай (демак, мендай) ўқувчилар билан мактаб маъмурияти фахрланиши лозим»лиги ҳақида гапирар эканлар.

Тагин: ушбу ҳикоямни радиодан эшиттирар экан ва яна вилоят газетасида чоп эттираркан.

«Биз сизни ёлғизлатиб қўймиймиз, ука», — дедилар охири.

Улар кетишгач, синфдошларим бостириб-ҳовлиқиб келиб қолишди. Айтмоқчи, Хуррам акалар кетишларидан олдин, яъни дарвоза оғзида Хуррам ака мени четта тортиб: «Чиқсам, кетиб қолган экансан. Мендан хафа бўлма. Гапим барибир ўтмас эди. Сен ҳақсан. Дўстимизнинг эса келганини билардим, — деди. — Энди, гап шундай: мен ҳам яқинда мактабдан кетаман. Шерободга. Шеробод район ижроия қўмитасининг раслигига тавсия этилдим. Шукуржон, — деди бағирларига тортиб, — насиб этса, шу районимизга раҳбар бўлиб келаман. Ана ундан кейин мактабдаям истаган ўзгаришларимни қиламан... Бу кишига раҳмат де...»

«Сизга раҳмат, Хуррам ака. Ҳикояни вақтида берган экансиз газетага...» дедим.

...Мана, қачондир домла Қўшжоновга айтиб беришим лозим бўлган воқеа (хотира)ни ҳам айтиб тутатдим.

Ана, ҳовуз бўйидан УАЗикнинг сигнали эшитиляпти. Таниш овоз!.. Хуррам ака жўнатган у машинани (редакция машинасини). Ана, Исматнинг ҳам овози келаяпти:

— Ким бо-ор?... Э, Полвон бобо, ўзлари-ку! Хайрулла, қаерда? Ҳозиргина бу яққа жўнаб эди-ку... Э,

пичоқни менга беринг-е! Матлаб, бор ўзинг!.. Олапар, яхши ит-да. Ана таниди бизларни... Шукур тепадами? Шопир укамиз уйингизни кўриб олсин, деб обкелдик!..

— Тепага чиқинглар, уларим, — деди отам. — Хуррамбой бердими бу мошинни?

— Ҳа-да! Ўзлари.

ЎН САККИЗГА КИРМАГАН КИМ БОР...

Эртаси, кун чошгоҳлар бор. Эрувгарчилик... Тор-кўчадан чиққан «йўлтанламас» машинамиз сўлга бурилиб, тўғри тоғларга элтадиган йўлга тушди-ю, салдан кейин янада сўлроғимизда — нақ шаҳар марказидан ўсиб чиққандек — баланд Кўктепага кўзим тушиб, нимадир у ерда йўқлигини ҳис қилдим.

— Эй, ўртоқлар, шу тепада бир камчилик бор, — деб бурилдим орқада ўтирган ҳамроҳларга.

— Ҳайкал йўқ. Мен дарров тушундим, — деди «зук-ко» лақабли Собиржон. — Обкетишди Фарғонага.

— Ҳа, обкетишди, — деб мунғайибгина қўшимча қилди Исмат.

— Олишди, — деди чимирилиб тоғаваччам Матлабжон. — Вабше, тўғри қилишди улар.

Тўғрими-нотўғрими — ўйламадим-у, ачиниб қолдим: бир пайтлар саф тортиб, горнларни жаранглатиб чалиб келардик ўша ҳайкал пойида. Митинг бўларди кейин. Кейин биз «Абдулла Набиевдек фидойи комсомол бўлишга» ваъда берардик. Турган гапки, камина кўпроқ маҳмадоналик қилардим... Энди йўқ ўша ҳайкал... Хуррам ака раҳбарлиги-режиссёрлигида саккизинчи синфдалик чоғимда Адҳам Раҳматнинг «Абдулла Набиев» пьесасини маданият уйи саҳнасида намойиш қилганмиз. Ажабо! Мени, яъни Абдулла Набиевни қўрбоши отанида, залда ўтирган айрим хотин-қизлар йиғлашгани... кўз олдимдан ўта бошлади.

Кейин онамнинг у ҳақдаги ҳикоялари. Набиевнинг мурдасини Бешэркак деган жойдан шу Кўктепага олиб келиб, дафн этиш маросими бўлаётганда, онам ҳам анча-мунча хотин-халаж орасида бор эканлар: уларни «паранжи ташлатиш» учун олиб келишган экан. Онамнинг гаплари: «Ямон қийнаб ўлдиришган экан, улижон. Тобутда шундай ётибди бечора. Бўйнига арча бўжасини (яъни бутоянини) босиб қўйишган экан. Ба-

рибир қип-қизил қон кўриниб турибди. Овзиям бўжанинг остида. Бировлар «тили кесилган», дейишди. Ҳў, даҳшатли замонлар эди, балам... Мен ўшанда ўн уч ёшларда эдим. Лекин паранжи ёпинардим. Отам раҳматли оберган кимхоб паранжимни ўша ерда ўтта ташлаганман... Кейин мениям «тушунган хотин-қиз», деб Лекбезга олишди...»

Хомушлигида ким хиргойи қилмаган экан? Камина эса шодлигидаям қачонлардир ўзига ёқиб қолган куйними-қўшиқними беихтиёр ғунғиллаб хиргойи қилаётганимни сезмай қоламан баъзан.

Шундайки, битта сигаретнинг учини қизартириб, хиргойи бошлабман экан, зукко укам:

— Сўзиниям айтинг. Ё мен айтиб турайми? — деди. Кулиб қўйиб, айта бошладим:

— *Бойсун йўли ўйилди,
Йўлга пистирма қўйилди.
Ўн саккиз яшарли Набиев
Бешэркакда сўйилди...*

— Эй Шукур, сиз билсангиз керак. Набиев ўша вақтда «ўн саккиз ёшда» бўлганми? — деб сўраб қолди Исмаатжон.

— Йигирма икки ёшда, — дедим. — Энди машшоқ, ашулачилар ўн саккиз ёш беришганда.

— «Ўн саккиз» деса, эшитувчини кўпроқ ачинтиради-да, — деб фикр билдирди Собир.

— Шу-шугу, — деди Матлабжон бепарволик билан. — Ўн саккизга кирмаган ким бор? Уям кирганда, ахир...

— Ҳа, — дедим. — Ижодда тўқима бўлмаса — чиқмайди. Ўша қўшиқни яратганлар ҳам — ижодкорлар.

— Жуда тўғри айтасиз, — деб тасдиқлади Исмаатжон. — Мен ҳам баъзи ҳикояларимда...

— Гапирма! Ёлғончисан, — деб зарда қилди Матлаб. — «Икки бошли каклик...» Ўлмабсан сендай овчи. Ҳеч кимга кўринмаган «икки бошли каклик» бунга кўринар эмиш! Эшитяпсизми, Шукур ака?

— Бўлиши мумкин, — деб қўйдим.

— Исмаат ака, акажон, ростини айтинг-чи, калтаке-сакни еб ётган чилларни кўрганмисиз?

Исмаат бу «ҳикояси» тўғрисида менга гапириб берган эди.

— Мана, йўлда кетаяпмиз, ростини айтаман, —

деди Исмат. — Кўрмаганман. Тўқиганман уни... Яна саволлар борми? — Кейин у одатдагича кучаниб-зўриқиб тушунтира кетди: — Шукуржон, Бойсунда милтиқ кўпайиб қолган. Бир қарич болаям милтиқни орқалаб, Қизилжарга тушади. Биласиз, у жарликлар — чилнинг макони эди... Бир куни ўша яққа тушсам денг...

— Милтиқ кўтариб-а?

— Жим ўтир, зукко! Шукуржон, сизга айтаяпман... Хўш, қарасам, чилнинг сайраши эшитилмайди. Йўқ, йў-ўқ... Эй, бу одамларга нима дейиш керак, деб хўп ўйладим. Кейин бир тошга ўтириб чекаётгандим, ундай жойда пашша талаб ётган калтакесак ўлигини кўриб қолдим... Шунда тўқидим-да ҳикояни...

— Сабаб? — дедим уни рағбатлантириб.

— Ўзингизга маълум-ку? Чилнинг гўшти какликнинг гўшtidан ҳам ширин бўлади. Энди денг, шу гўштининг... хўш, эгаси калтакесакни еб юрса... Одамларнинг рағбати қайтадими чилдан? Ҳа! Қайтиб кетди! Ҳикоям газетамизда чиққандан кейин.

— Ҳа, чил гўштини еган чоллар қусиб юрипти, деб эшитдик биз ҳам... — деди Матлаб яна ўша лоқайдлигида. Аммо чидай олмади, шекилли, кулиб юборди.

Ҳайдовчи ҳам бизга қўшилиб кулди.

— Тавба, ёшим ўн саккизга кириб...

— Сен гапирма! Йўлга қара! — деб жеркиб берди Исмат. — Гапимизни эшитмасанг ҳам майли... Ўн саккизга кириптилар эмиш... Ким ўн саккизга кирмаган? Балки мана бу зукко ўн саккиздан ҳатлаб ўн тўққизга ўтгандир.

Яна кулги бўлди-ю, миямга бир нима урилгандек туюлди: «Ўн саккизга кирмаган ким бор...» Яхши, маъноли гап, — деб ўйлай бошлабман. — Ўн саккизга... Хотиржамгина айтилган гап. Гўёки киши ўн саккизга кирмаса бўлмайдигандек. Демак, ўша ёшларда йўл қўйган камчиликлари ҳам қандайдир табиий туюлади, а? Шошма-шошма! Ахир, Тўра акам ҳам, умуман олганда, ўн саккизда эди-ку ўшанда... Умуман, мен ўзим ҳам, боёқиш Ўғлон ҳам худди шу ёшда эдик...

Хуллас калом, ўшанда қўйилган хатоларни... бошқа бировлар ҳам такрорлаши мумкин эмасми?

Балки такрорлангандир? Балки кейин такрорланар... Бўлди! Шу ном, йўқ — шу жумла қиссага ном бўлади:

«Ўн саккизга кирмаган ким бор...» Ким бу ёшда адашмас экан? Ким бу ёшда иккиланиб юрмас экан?

Бас!

Отамнинг кеча қилган ҳасрати — пушаймонлари қисса охирига киради...

Кейин Ўғлоннинг уйимиздан чиқиб кетиши билан... Шунда у қизнинг ҳам, акамнинг ҳам бешинчи-олтинчи синфларда ҳалиги Набиев ҳайкали пойига келганларимиз (худди кўриб турганимдек!) кўз ўнгимдан ўта бошлади-ю, ўша манзаралар ҳам асарга кирса, демак, қаҳрамонлар салмоқлироқ бўлишини туйдим: ҳа, ижтимоийроқ одам бўлишади...

Мана, ўзим бунга мисол: Саида — Саида... Бу ёқда адабиёт — адабиёт.

Бири бирига рақибдек... Айни чоғда бирининг бирисиз пайдо бўлиши мумкин эмас эди.

Тамом.

САБР ТУБИ — ОЛТИН

Тумандан чиқиб, Қоплондарага рўпара бўлдик. Қор, қор... Музлаб қолган туёқ изларини машина гилдираклари вижирлатиб-қисирлатиб ўтади. Гоҳо у ёқ-бу ёққа тойиб ҳам кетади. Чап томонда — қишлоқнинг давоми иланг-биланг сойнинг рельефига мос ҳолда чўзилиб кетган. Ўнг томонда оппоқ қор босган сокин тепалар бир-бирига мингашиб кетган. Бора-бора Қоплондарага кирганда, унинг ўйиқ бағирларида, ниҳоят, қора-қора камарлар, тошайвонлар ва қирғоқлари устида пакар-пакана арчалар кўрина бошлади.

Зовбошига боришимиз учун ўнг қирғоққа кўтарилишимиз лозим. Кўтарилаётиб, хув ўрқачда қалашиб ётган катта-кичик харсангтошларга кўзим тушди-ю, илгарилари қачон ўша қалама тошлар томонга йўлим тушса (овчининг йўли — ўлжанинг изи-да!), бир қизил тулкини кўрардим — шу ёдимга тушиб қолди.

— Исмат, шу ерда бир тулки бор-а?

— Бор, — деди Исмат. — Даққионусдан қолган шайтон у... Матлаб, санам кўргандирсан?

— Менам кўрганман, — деди зукко.

— Сени-ку кўрмаган нарсанг йўғ-ов... Кечирасан, Собиржон. Лекин овга сени ўзим ўргатганман.

— Сурат олишниям ўргатгансиз, — деди Собиржон ва Матлаб чайқалиб кулди.

— Исмат, гапни сотиб оласанда.

Мен ҳам уларга қўшилиб кулар эдим-у, хаёлим-да — ўша маккор тулкини бир гал шундоқ уч-тўрт қадам нарида кўрганим, кўриб турганим ва ота олманим; милтиқнинг қўндоғи ерда, қувурини тутамлаб ушлаб хаёл суриб ўтиргандим. Энгашиб... Бир замон кўзим тушиб қолди-да: ундай жойдан — маллагина тирсактош биқинидан қизилгина бир ҳайвон мўралаб қараб турарди менга. Кўзлари тўла қизиқиш... Кўз қарашимни сезди, қочиб қолади-ёв, деб ўйладим. Аммо у сезмагандай тик-тикилиб тура берди. Нима қилай? Билиб турибман: сал қимирласам, бас. Аммо қимирламасам ҳам милтиқни унга қаратишга улгуришим мушкул-ов. Хўб ўтирдим. Менинг кўзим унда, уники менда.

Эшитганим бор эди: бундай вақтда қуён, ҳатто какликка дуч келганингда ҳам... асло қимир этма! (Ҳа-ҳа, оққайин шохиди тош қотиб ўтирган снайпер-мергандек!) Шунда у жондор сени жонсиз бир нарса деб ўйлайдими, аста-секин яқинлаша бошлайди сенга. Чунки сен «жонсиз» бўлсанг-да, бу атрофда деярли учрамайдиган «предмет»сан унинг учун.

Шу боис у қизиқиб, ёнгинанга келиб қолишиям мумкин... Ана ўшанда албатта отишга улгурасан!

Аммо мен ўшанда чидай олмадим. Сабрим тутаб бўлиб, милтиқни шундоқ бурибоқ ўқ бўшатдим. Қоятош биқини чангиб қолди. Югуриб бордим. Уни йикитганимга амин эдим.

Йўқ, йўқ экан!

Бир замон серрайиб қолганча сигарет тутатаётгандим, ҳув наридаги тошдан қип-қизил оловдек бир нарса — ўша-да, ўша! — сакраб-ошиб ўтиб кетди.

О, овда «сабр-тоқат» илкинжи шартлардан бири ҳисобланади, аммо бу шартта амал қилиш учун... ирода деймизми, куч деймизми, ўзни тия билиш, пироварди, «нафс»нинг оғзига уриб қўя олиш лозимки, бу фоят маҳолдир.

...Мана, Зовбошини мўлжаллаб кетаётирмиз. Ўша зовдан наридаги арчазор бағрига камина азиз меҳмондўстларим — Абдулла Орипов ва қорақалпоқлик Сали Содиқов билан томошалаб борганида ҳам сабрсизлик қилиб, уларга кулги бўлгандим — ана ўша воқеа ҳам ёдимга туша бошлагани ҳолда:

— Эй укам. Ўн саккиз ёш, шу қояларга ҳайдаб чиқоласанми? Йўғасам, шу ерда тўхтат машинангни, — дедим ва бутларим орасига қўйиб ўтирган милтиғимни қийшайтирар эканман, орқадан Исмат ҳам, Матлаб-жон ҳам бир оғиздан:

— Нега-нега? — деб қолишди.

— Ўша тулкини...

— Э, эсингиз жойидами, Шукур? Унгаям жон керак... Агар тирик бўлса, ҳув дарага кирганимиздаёқ бизни кўрди у!

— Овора бўласиз, Шукур ака, — деди Собир зукко ҳам.

— Умуман-ку, сизлар ҳақ...

— Нимага энди тулкига мунча қизиқиб қолдингиз, Шукур?

— Шу терисини биров сўраган эди-да...

— Тери, тери керак бўлса, топамиз. Керакми чиндан ҳам?

— Айтдим-ку... Носир ака илтимос қилгандилар.

— Носир Фозилов? Ҳу, ўша устозингиз?

— Ўша, ўша киши.

— Э, шундай демайсизми, Буюгим! Тери экан-ку... Овчилар союзига кириб тортиб обчиқаман! Лекин ошламайди-да улар.

— Бўлаверади, — дедим. — Ўзлари ошлатиб олар.

— Гап тамом. Ҳўв, ўн саккиз яшарли йигит, перёд! Чалғима. Йўлни териб-териб ҳайда... Бешинчи скоростти қўш! Э, галча! Тагин бу киши редакциянинг мошинасини ҳайдайдилар... Бос! Ҳайдалиб кетмай десанг, йўлдан кўзингни узма!

— Ҳа, йўлдан чиқма, — деди Собир ҳам ва... кулги кўтарилди: зеро, йўлнинг ўзи йўқ эди.

Йўлнинг қандайдир белгилари ҳам қор остида эди.

ҚОРА КАМАРДА

Ўша йиллар жуда-жуда орқада қолиб кетиб, «ёзувчилик» касбим-ҳунарим-қисматимга айланиб бўлганидан кейин давримизнинг машҳур режиссёри Баҳодир Йўлдошевнинг даъвати билан «Қора камар» номли пьеса ҳам ёздим. Бошқа талай ҳикояларимда ҳам «Қора камар» номи тез-тез тилга олинади.

Начора: Бойсунтоғда қора камарлар кўп-да! Уму-

ман, одамга бошпана бўлгулик камарми-форми бор экан, унинг шифтию деворлари кўпда ёқилган ўт ту-тунидан қорайиб кетган бўладики, уни «қора камар»-дан бошқа ном билан аташмайди.

Шундоқки, биз базўр — машинамиз инқиллай-син-киллай етиб борган Зовбоши бағрида ҳам ўшанақа бир камар бор эдики, ўша жойга тушиб-қўниб, олов-полов ёқиб-исиниб, этакда ястанган ҳайҳотдек дарани томоша қилишга келишдик.

Биз Зовбошининг устида тўхтагандик. Қаршимиз-да — олис оқлик қўйнида қалин арчалари райритабий тарзда юксалиб кетган бир чангалзор ўрмонча бор. Абдуллажонлар билан ўша ўрмончага етдик деганда, ҳалиги воқеа содир бўлган эди.

Келинг, ўша ҳақда ҳам икки оғиз гапириб берай. Биз учовлон тўғри йўлдан, сўқмоқлардан эмас, тоғма-тоғ ошиб, демак, Зовбошигача бўлган масофанинг та-нобини тортиб, манзилга етиб бордик. Шундоқ қар-шимизда қора ўрмон турарди. Унинг ортидан яланг чўққилар осмонга бўй чўзган. Арчалар билан бизнинг орамиз — баландлиги белга баробар миязор (эшак-мия ўстан) эди. Сарғайиб қолган. Ёз чилласи эди-да.

Айтмоқчи, бу ерга чиқиб келгунча чанқаб қолган-дик. Лекин мен шу — худди шу (наздимда, Зумрад яшайдиган) ўрмонча ичидан тўнғизларнинг сўқмоғи ўтганини илгаритдан билардим, шунинг учун «Ўнг кел-са, чўчқа отамиз!» деб дўстларимни қизиқтирган, де-мак, улар ҳам отилажак тўнғиз томошаси учун чар-чоқни унутиб, йўл тортишган эди. Лекин мен тўнғиз-ни отишдан қўрқар эдим ҳам: ярадор қобон ман-ман деган мерганларни ҳам ёриб ташлагани ҳақида ўнлаб ҳикоялар эшитгандим ва уларга ишонардим. Аммо шунга қарамай, дўстларимни «қизиқтириб» эргаштир-ган эдимда.

Биз «уч оғайни ботирлар» миязор четида туриб, қалин-зумрад арчаларга ҳансираб тикиларканмиз, ишо-нинг-ишонманг, миязорнинг ўнг томони қимирлай бош-лади. Бир маҳал ўша ерда нимадир жонзот бор-у, арчалар томонга жилаётганини пайқадик. Кейин ваҳи-мага туша бошладим мен: ахир, ўша жонзот худдики узун ва йўғон бир аждаҳога ўхшар эдики, гўё ўрмалаб борар, изидан эшакмиялар силкиниб-қимирлаб қо-лар — қимирлаётган жой ҳам тобора узун тортар эди.

Нима экан у?

Нима бўлса бўлди: ўша мавжланаётган узун изнинг бошини нишонга олиб, тепкини босдим. Милтиқ товуши варанглаши замон ингичка-чийиллаган овоз тара-либ кетди.

«Қуён», деб ўйладим. Чунки ўқ еган товушқонгина шундай — худди шундай чийиллаб юборар эди. Ва боёқиш типирчилар экан, камина елдек учиб бориб, уни босиб олар ва ҳалоллар эдим... Шу боисдан, албатта, бирдан миязорга оралаб кетдим. Ҳалпилаб борарканман, ўша чийилдоқ бир-бирига яқин ўстан ик-кита арчанинг орасига кириб кетди. Арчаларнинг қуйи шохлари бир-бирига киришиб кетган ва табиий, бу шохларнинг кўплари нина барглари тўкиб тиканга айланган эди. Шу чопиб боришда чап қўлимни тир-сақдан букиб, кўзларимни тўсиб, ўзимни ўша ора-лиққа урдим.

Нари ёққа чиқдим деганимда эса йўлбарс териси-дек йўл-йўл тасмали, тўрлаган йирик қовунча келади-ган бир жонзот шундоқ қаршимдан юзимга отилди-ку! Шундай тисланиб, арча шохларига суяниб қолдим. Ва кўрдимки, у махлуқ — чурпа, тўнғизнинг боласи экан.

Тўнғизвачча изига қайтиб тушганидан кейин денг, у томонни кўрдим: у ёқда, беш-олти қадам нарида бир гала катта-кичик тўнғизлар менга тикрайишиб қараб туришар, назаримда, ё менга човут солишар, ё қочиб қолиш пайида эди.

«Қочганим маъқул!»

Шундоқ бурилиб, яна арчалар орасига урдим ўзим-ни. Ва миязорни сув кечгандай кечиб ўтиб, дўстларим қошига етдим-у: «Журинглар! Қобон! Ёриб ташлай-ди!» деб қуйига отилдим. Абдуллажон билан Сали ҳам мен «билгич»нинг сўзига инониб, изимдан тушишди. Ваҳимани қарангки, ярим чақиримлар келади-ган ма-софани чопа-чопда босиб ўтиб, Зовбоши устидан ўтган сўқмоқсиман-арава йўлига эниб борибмиз. Ана шунда тўхтадик.

Энди денг, милтиққа ўқ жойлашга бало борми! У ёқда — тепада жойласанг бўлмасмиди?

Ҳа, милтиққа ўқ жойлаб... бўлганимдан кейин ўзим-ни сўкиб, бироқ уларга сир бой бермай: «Бир ўлим-дан қолдик, жўралар, — деганим эсимда. — Қобон ёмон, ёмон...»

(Кейинчалик, Тошкентга қайтганимиздан кейин Абдуллажон ўша воқеани ҳамхоналарига ҳикоя қилиб бериб: «Шундай қочдикки, Шукурларнинг уйига келганимиздан кейин ўзимизни тўхтатиб олдик!» деган экан.)

...Ўша ажиб чангалзорга чиқиб боришнинг сира иложи йўқлигидан хафа эдим. Қор шунчалар қалин эдики, оёқ босдинг — тиззанга чиқарди. Каминада эса бор-йўғи туфли, тагин фасонидан (Менгзиёнинг дашномидан кейин олинган). Бунинг устига, атрофдан каклик деган жониворнинг чурқ этган овози ҳам эшитилмас эдики, буям юракни сиқар, осмонга пақ-пақ этказиб ўқ бўшаттим келарди.

Мен машинанинг ёнида милтиқни қўлтиғимга қисганча турар эдим. Дўстларим қиялиқдан «йўл очиб», камарга тушиб кетишганди... Ҳайдовчи бола қайтиб чиқиб, аёёл билан кўрпачаларни ҳам машинадан олди.

— Ака, пастка энинг-е. Ўт ёқишяпти.

— Каклик қирилиб кетганми дейман?

— Тубанга энишган-да. Бу ерлардан дон топиб еялмайди... Биласиз-ку...

— Энди, бирибир-да... Каклик сайрамаса, бу ерларда ҳаёт сўниб қолганга ўхшар экан. Майли, юр... Қорни титиброқ бос. Туфлимга киряпти.

— Шукур ака дейман, тулки изини йўқотиш учун думи билан қорни сийпалаб кетар экан-а?

— Э, тулкидан ҳар нарсани кутса бўлади... Қуруқ ўтин бор эканми?

— Эй, бор экан! Кимлардир қўйиб кетган экан... Дунёда яхши одамлар кўп-а!

— Бўлмасам-чи. Юр-юр... Ростдан ҳам, гапирганингда, йўлдан чалғир экансан.

— Кечирасиз.

Камарга киришим билан юзимга тутун урилди. Энгашиб (тутун камарнинг шифтини ялаб чиқмоқда эди), палахса тошлардан қачонлардир қалаб ясалган ўчоқ бошига бордим. Собиржон тўрдан жой олган экан, тура солиб:

— Бу ерга ўтиринг, Шукур ака, — деди. — Пастлар — панарама яхши кўринади... Сен бу ёқда тўша тўшанчингни. Сал исиниб олайлик, кейин ўтамиз...

Исмат узун бурнини торта-торта ўтинлар остига

пуфлар экан, ниҳоят аланга кўтарилгач, тисланди — палахса тошга ўтирди.

— Шукуржон, Носир ака тери сўраган бўлса, ов-
гаям қизиқар экан-да?

Мен у кишининг уйларига (ёзган хатларини кўта-
риб) илк бора борганимдаёқ девордаги сўзана ўртаси-
да осиялиқ турган милтиқни кўрганим кўз олдимга
келди. Кейин у кишининг Бойсунда — мактабдаёқ
ўқиганим «Ҳикоялар» тўпламини-да эслаб:

— Жуда қизиқадилар, — дедим. — Э, Матёкуб
акаям ашаддий овчи! У киши урушда снайпер бўлган-
лар.

Матлаб менга қараб қолди. Сездим: раҳматли то-
ғамни эслади-ёв...

— О-о, зўр эканлар-ку! — деди Исмат. — Ўзимиз-
дан эканлар... Эй, Шукуржон, у кишини би-ир обке-
майсизми Бойсунга? Ё биз томонларни писанд қил-
майдиларми?

— Бе, писанд қилмаса, мени бағрига тортармиди...
Яна қайтараман: кеча уйда айтган тостингиз менга
жуда ёқди, Исмат! Афсуски, у киши университетдан
кетадилар... Тил ва адабиёт илмий текшириш инсти-
тутига ўтмоқчи...

— Ким бўлиб?

— Оддий ходим бўлиб дедилар.

— Йўғ-е, ундай одамни... — Кейин бирдан мунгла-
ниб қолди дўстим. — Демак, биз шўрлик заочнийлар-
га дарс бермас эканларда?

— Ҳмм, шунақа бўлса керак.

— Мен бўлсам...

— Сен бўлсанг саводсиз эдинг, саводсизлигингча
қолаверасан, — деди Матлаб. — Қани, тур! Кўрпача-
га ўтайлик. Шукур ака, ўтинг. Ҳей, ўн саккиз яшар
йигит, ке, ўтга қара! Ўчса... қорангни ўчираман! —
Кейин кула-кула латифа айтиб, ўрнидан турди. —
Афанди бир куни дарёга тушиб кетипти. Бир ўткин-
чи уни сувдан чиқариб олиб, кийим-бошини сиқиб-
қуришиб жўнатипти. Афанди дуо қилиб бораётган-
миш: «Сен мени қуритдинг, худойим сениям қурит-
син...»

...Зовбошидан қайтиб, изимиздан эниб келар экан-
миз, осмоннинг баланд-баландларида паға-паға оқ бу-
лутларгина қолган, офтоб эса қиялаб, кўзларни қамаш-

тириб нур сочар, теварак-атроф ҳам жимирилар — жилва қилар эди.

Ўнг томонимизда осмон билан бўйлашаман, деб турган Катманчопти чўққиси ҳам баралла кўрина бошладики, хаёлим унга оғиб, Фарҳодни, кейин эса Бойсунга знаётганимизда кўрганим Шириннинг қабрини эслаб қолдим. Улар тарихини кўнгилдан ўтказиб, шундай маҳзун бўлдим-маҳзун бўлдим. Ва паришон калламга эркатой фикрлар келди: «Қанийди, севишган йигит-қизлар ЗАГСдан ўтганларидан сўнгми-олдинми ўша азиз қабр қошига бориб, севги-садоқат бобида онт ичсалар...»

Бу ўй қурғур ўзимга шунчалар ёқиб кетдики, ҳам-роҳларимга ҳаяжон ила айтиб бериб, улардан маслаҳатми, фикримни қувватлашними кутиб турар эканман, ҳатто шофёр ҳам менга ачингансимон қараб қўйиб уҳ тортди.

Исмат эса:

— Гениал фикр! — деб тиззаларига урди ва киноя билан юзимга боқди.

— Нима демоқчисиз?

— Матлаб, сен айт. Эшиттансан-ку?

— Ай, бир дундук-да — у хотин, — деди Матлаб. — Хуррам ака қўяр эканми сағанани...

— ...бу-зиш-га, — деб давом эттирди Исмат. — Эшитдингизми, Шукуржон? Райкомнинг идеология котиби бор-да! Шунга гап етиб кепти. Кимдир бир довдир йигит ўша сағана ёнида тиловат қилаётган экан... Бўлади-да! Ихлос-да бу... Балки, Шукуржон, айтганингиздай Шириннинг руҳидан мадад-маслаҳат сўрагандир. Бўлиши мумкин... Хуллас, шу гап етиб кепти хоним афандига. У киши бўлса дарров тўнларини тескари кийиб олиб: «Бидъатнинг уяси экан у — сағана! Йўқотиш керак!» деб, бир-икки ташкилотта телефон ҳам қилиб, одам жўнатишни тайинлапти. Ана шунда — айланиб кетай буюгимдан — Хуррам акадан! — хонимни чақириб: «Босиб ўтиринг. Сиз Шириннинг бир тола сочигаям арзимайсиз!» дептилар... Бошқа гапларам айтган, албатта. Лекин бизга етиб келгани шу... Редакторимиз Отаев айтиб берганди, жоним ҳалқумимга келган эди. Мен бўшашиб, тарвузи қўлтигидан тушган кимсадек сўлжайиб қолдим. Вой, кейин хаёлимдан нималар ўтмади!..

Матлабжон ҳам хаёлга толиб ўтирган экан:

— Ҳе, дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, Шукур ака, — деб қолди. — Бу ерда бу гап-у, Термиз театрида бўлса «Тоҳир-Зухро» томошаси қўйиляпти. Инот (Иноятулла) амаким Тойир рўлини ўйнаяптилар.

— Ҳа-ҳа, апишалари келди, — деб таъкидлади Ис-матжон. — Биз газетага эълон ҳам бердик!

Кўнглим сал кўтарилиб, тўлиқиб кетиб, тимирски-ланиб қолдим: ҳалиги исқотидан бўлганда андак отво-рардим... Аммо шунда йўл ёқасида кесилган арчанинг тўнкасига кўзим тушиб қолди-ю, хаёлим унга оғиб ўша-ўша мактаб, янги йилга арча кесиш учун тоққа чиққанларимиз кўз олдимга келар экан, миям ишлаб кетиб, беихтиёр: «Ўшанда, демак, бизнинг сафимизда Тўра акам билан Ўғлон ҳам бўлган...» дедим ва хур-санд бўлиб кетдим.

Шу баҳонада қиссанинг ёзилиш тарзи-да ўйга тол-дириб, яна беихтиёр ҳис этдимки, асарда лозим бўлган жойларда қаҳрамонларнинг ички ўй ва ҳиссиётларини нафақат хатти-ҳаракат орқали, балки ўз ҳолича — ўй-мулоҳаза-кечинма ҳолида ҳам беришим лозим-ов.

Майли, домлага ёкмаса ёқмас... Лекин ёқишиям мумкин: ахир Ойбекнинг «Қутлуғ қон»ида қанча ўй-кечинмалар бор... Ўша пинҳона изтироблар Йўлчи-нинг кўзини очади-да!

Шошма, Шукур. «Тўлқинлар» чиқипти-ку — унга домла ёзган сўзбошида, қани, нималарга эътибор эт-ган эканлар...

ХАЙРЛАШУВ

Тордан қайтганимиздан кейин Тошкент мени ўзига торта бошлади: редакциялар, Носир ака, ҳатто Тўхта-син Жалолов домлани ҳам кўргим келар, уларга Бой-сун ҳақида — Зовбошидаги гурунгу Шириннинг сага-наси хусусидаги аламли гап-сўзларни-да ҳикоя қилиб, улар юзидаги ифодаларни кузатишдан мароқ олажа-гимни ҳис этардим... Домла Қўшжоновни эслаб қол-сам борми — дарҳол «Ўн саккизга кирмаган ким бор...» ҳақида гапириб беришни тусмоллардим-у, устоздан илиқ бир калима эшитиш истаги кўнглимда жумбуш қилиб кетарди... Кейин Саиданинг янги йилни қаерда, кимлар билан ўтказганини дарҳол билгим келарди.

«Билганларим ўзимга маъқул тушса, у ҳақда оиламизда бўлган гап-сўзлар ҳақида дарров ахборот беришни ўйлардим. Аммо биздан унга қачон совчилар боражани тўғрисида мужмал бир нималар дейишним туярдим.

Ниҳоят, йўлга чиқадиган куним ҳам етиб келди.

...Кун терак бўйи кўтарилган. Соат тўққизлар бор. Эрувгарчилик ҳам тутаб, ҳовуз бўйидаги супадан бут кўтариларди. Толлар шоҳида майналарнинг чағир-чуғури...

Биз — ота-бола супа пастида Хайрулла қўйиб берган стулларда бетма-бет ўтирардик. Қария, одатдагича, энгашиб олган, мен бошимни буриброк чекаяпман.

— ...Сен ўқиган, ўқияпсан яна, — деб давом этди отам. — Бизлар бир чаласавод одамлармиз. Энангдям беш-олти синф маълумоти бўлса керак. Лекин давлатти иши, деб кўп журди. Аял боши билан... Неча ўлимлардан қолди. Селлар абкетди, бўрилар талади. Жони қаттиқ экан. Мана, Худойга шукур, журипти. Давлат ҳам сийлаб амал бериб қўйипти... Хулласи калом, болам, бизлар турмушнинг зайлини яхширак биламиз. Айтмакчиманки, келин бўғичнинг авлад-аждадини суриштир, албатта. Айғирнинг боласи айғир бўлади, чўбирдики — чўбир... Сен боянағи устозингга қулоқ сол. Катта олим акан. Тағин, шаҳарда яшайди. У жердинг оби ҳавосини билади.

Шунда айвондан тушган онам бизга яқинлаша бошлади:

— Бўлдингларма гаплашиб?

— Ке-ке. Ҳе, меникиям бир қуруқ гап-да. Олса — олар. Олмасаям — ўзининг ақли-хуши жайида... — Отам менга пастдан тикилдилар. — Ташкан — ўзимизнинг пойтахт бўғани билан Бойсин эмас, улим. Сан Бойсинингдаям кўп ҳунарлар кўрсатгансан... Айша, биласан-а, мунинг мактабдан ҳайдалишига азгина қоған эди?

— Жон балам, катталар билан, ҳмм, раҳбарларинг билан сира-сира айтишма...

— Хўп-хўп. Ким билан айтишардим, ўзим студент бўлсам...

— Эртани ўйлаб айтаяпмиз-да, жон балам... Атанг, Хуррамжоннинг гапларини эшитмадинг-да. Атайин келган экан-а, чол?

— Ҳа, устоз-да, устоз, — деди отам. — Лекин бугун уям товдан келади. Шаҳарга вадапиравад абкеламан, деб жугуриб журипти-да бечара. Ҳе, тиними жўқ.

Шу пайт дарвозамиз ортидан УАЗикнинг варангланган сигнали эшитилди-ю, айвонда ғужурлашиб турган сингилларим тап-тап этиб пастга тушишди. Ва шу оннинг ўзида ҳовузнинг у тарафида жўраларимга гап бериб турган укам бақириб юборди:

— Келди-и мошинангиз! Туринг энди, акабой! Отабой, бўлди... Барно, акамди ҳеч нимаси қолмадими?

— Е, милтиққача олдилар-у! — деди Барно.

— Акажон, милтиқни нима қиласиз? — деди Раъно йиғламсираб. — Катта шаҳарда ов бўлмаса...

— Бор-бор, — дедим туйқусдан Хотинкўприк жарлиги эсимга тушиб. Қарангки, милтиқни олволиш фикри ҳаёлимга келганида, Хотинкўприк... тушимгаям кирмаган эди; шунчаки, онам айтмиш ушбу яроғимнинг ҳамиша ёнимда бўлишини истардим, чоғи.

— Ҳа, журунглар бўлмасам, — деди отам.

Онам мени қучоқлаб ўпги-да, қўлтиғимдан олди. Назаримда, мени суяб юриш учун эмас, ўзи суяниш учун олганди.

Ҳовуз бўйидаги дўстларим ҳам чамадону китоблару халтачамни-да кўтариб жилишди.

— Шукур, бирйўла кўчиб кетяпсиз дейман-а! — деб ҳайқирди Исматила.

— Китоб керак-да, — деб қўйдим.

Мана, оқибат, машинагаям чиқдим. Ҳайдовчининг ёнидаман. Мени ўпиб-қучиб, елкаларимга қоқиб қолган азизларим пастда гўёки тамшаниб, гўёки мени ҳе-е узоқ бир манзилга кузатаётган каби кўзлари ёшланиб туришибди.

Дўстларим ҳам орқа ўриндиққа тиқилиб-ўтириб олишди. Ҳайдовчи яна сигнал бериб, машинани тислантира кетди. Кенггина майдонга чиққач, буриб олди.

Сингилларим югуриб келишар, чол-кампир ҳам уларнинг орқасида кўринар эди.

— Ҳайданг, ўн саккиз яшарим! — дедим кескин. Бу ерда ўнгу сўлдан чиққан торкўчалар ҳам қўшилган, қўшниларики девор оша кузатиб турганларига ҳам шубҳам йўқ эди.

Кетдик.

Шаҳар пойидаги аэродромга етдик. ЯК-12 ҳали кел-

маган эди. Келса, уйдаёқ билардик, албатта: чунки у шаҳар осмонида пасайиб, бир-икки бор айланиб учарди. Ким билади, ўзига «пассажир» чорлардимми... Лекин, масалан, Бойсунни тепадан кўриш — томоша қилишни истаган ишқибозлар самолёт қўнар чоғида аэродромда бўлишса-ю, учувчига бир нима беришса, у ўшаларни бемалол кабинага ўтқазиб, шаҳар осмонида айлантириб туширарди.

Умуман, ўша пайтларда Бойсун — Термиз орасида қатнайдиган самолётнинг анчайин таксидан фарқи кам бўларди. Масалан, Тошкентдан учиб келиб, Термизга қўндингиз. Дарҳол Бойсунга учадиган самолёт борми, деб суриштиришингиз мумкин эди. Бўлса-ю, йўловчи бўлмаса, демак, сиз йўловчи бўлиб, самолётни «кира қилиб» учардингиз...

Алқисса, камина шу куни... йўқ, жами бўлиб бир соатта қолмасдан Тошкентга етиб бордим.

У ерда мени... интилиб келган пойтахтимда кутилмаган сюрпризлар кутаётган экан.

СЮРПРИЗЛАР

Темир дарвоза оғзида юкларимни машинадан туширарканман, дарчани очиб чиққан Менгтурди илиққина жилмайди-да, йўлкада... туриб қолди: бу ёққа ўтиш йўқ, ҳол-аҳвол сўраши ҳам йўқ. Охири китобларни ҳам юкхонадан олиб ерга қўйгач, чидолмадим:

— Ҳой, эшак мингандаям бошини ушлаб турадилар. Баққа ўтсангиз-чи? Нима бўлди? — деб сўрадим.

Менгтурди эса ортига бурилиб, шундай шанғиллаб юбордики, чўчиблар тушдим.

— Менгзия-я! Келмайсанми энди! Э, пиёниста... — Сўнг шошиб бу томонга ўтди ва «такси»сининг олд ойнасини артаётган ҳайдовчига бир нималар деб гапира бошлади.

Чўнтагимни кавлаётганимда, Менгзиё ҳам дарчадан чиқди. Эғнида эскигина банорас чопони, соқоли ўсинқираган, қуралай кўзлари филтиллаб турарди.

— О, менинг буюгим! (Исматнинг сўзи...) Хуш келибсиз, азизим! Қадрдон! Қани, бир кўришайлик.

Кўришдик ҳам. Менгзиё менинг шарафимга яна аллақанча мақтов, соғинч сўзларини айтди. Ниҳоят, Менгтурдига тикилиб қолиб:

— Нимани гаплашдинг? Кетса кетаверсин! Бабулянинг уйидан телефон қиб такси чақирамиз... — деди.

— Йўқ, нима бўлди ўзи? Нималар бўлаяпти? — деб ҳайдовчини четга имлаб чекиндим. Ортимдан бос-тириб келган Менгзиёга эътибор қилмай таксичига келишилган кира пулини узатганимда, миямга бир нима урилди: Менгтурди менга қарашмади, ахир. Келганимни хушламагандай кўринди... — Ака, тўхтаб туринг, илтимос, — дедим таксичига. — Бир минут! Мени ё Пушкин боғи томонга, ё Хотинкўприк томонга оборишингиз мумкин!

— Пушкин, Пушкин, — деди шунда Менгзиё ва ҳамма нарса тушунарли бўлди гўё.

«Гўё»ни ҳақиқатта айлантирсам, шундоқ маънолари бор экан: нима дейсизки, Менгзиёбой Сайёрахонга уйланадиган бўлибди. Бу ишни шу қадар тезлаштиришибдики, шу тобда хоналаримизда Менгзиёнинг аммалари лош-луш, сарпо-марпо ва қалиннинг бир улушини обкелиб ўтиришган экан. Яъни улар совчи бўлиб келишган, тўғрироғи, Менгзиё уларни ўзи билан бирга олиб келган экан.

— Шунақа бўп қолди, қадрдон, — деб негадир кўзлари ёшовради дўстимнинг. — Уйланиш керак экан! — деб хитоб қила кетди кейин. — Вақтида уйланмоқ керак экан! — Кейин бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулдида, овозини пасайтирди: — Аммам айтадики, ҳозирнинг ўзида учта — уч нафар боладан қолган эмишман. Ваҳ-ҳа-ҳа... Бола-а! Бола кўраман, албатта! Биз оилада камчил эдик. Ман кўпай-ти-ра-ман! Шу тарика ўзбек халқининг кўпайишигаям ҳисса қўшаман!

— Менгзиёжон, таксини...

— Таксини... Менга қаранг, ака! Сиз... кечирасиз. Менгтурди, квартира тайёрми?

— Тайёр дедим-ку! Дейишди, — деб бўғилди-қизарди Менгтурди ва менга қараб давом этди: — Маҳкам дегани бор-ку? Йўқ, Маҳмуд... Буларнинг қайси бири Абдулла Орипов билан яшайди? Пушкин боғининг орқасида.

— Маҳмуд. Маҳмуд Сатдинов деган йигит... Нима, у билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим-да, — деди Менгтурди. — Кеча эр-талаб топиб бордим. Менгзиялар азонда келишган эди...

Олдин Лабзакдаги квартирангизга бордим. Усмон ака-ни топдим. У кишиям уй эгасининг қизига уйланаётган экан. Шундай-шундай дедим. «Ўғлингиз Гамлетга уй топиш керак», дедим. У киши «Абдулла Ориповлар томонда бўш квартиралар сероб», деб йўлни кўрсатиб қўйдилар.

— Тушундим, — дедим. — Демак, менга...

— Ҳа, энди, Сайёра билан Менгзиё шу ерда яшайдилар.

— О, азизим!

— Менгзиё, жим тулинг... Бўлмасам мен шу такси билан кетаман, — дедим.

— Сизнинг кўрпа-тўшакларингиз, китобларингиз...

— Уларниям бир йўла опкетаман, — дедим. — Абдулла бир кун жой бериб турар...

— Квартира тайёр деяпман-ку! — деди Менгтурди. — Ўша Маҳмудми, Маҳкамми: «Шукур келиши билан бу ёққа бошлаб келаверинг», деган!

— Ўзим бораман.

— Шукуржон, хафа бўлиш йўқ. Ахир, мен ўзим... ўзим сизни шундай мошинага босиб опкелганман-ку бу ерга... Лекин, на чора! — Кейин менинг елкамдан қучди. — Биз уч ойча яшаймиз бу ерда, — дея давом этди. — Кейин экспедицияга кетамиз! Сурхонга! Далварзинтепага! Кушон императорларининг саройига... Ўлик шаҳарга. Вайроналарга!

— Хўп-хўп. Мен тушундим, Менгзиё.

— Тўйда тў-ўрда бўласиз! Ёнимда... Соғиндим мен, соғиндингму? Ай, Шукур-а, Бойсунга кетаётганингизда сизни кузатолмай қолувдим. Музейдан келгунимча кетиб бўлган экансиз... Китобни, «Оқ отли»ни олдим, олдим, азизим! Ҳмм, ҳали гаплашамиз у тўғрида... Ёшлар ҳақида-да... Мен ёшимга нисбатан қар-ри одамман... Айтмоқчи, вечерга Саида билан келасиз. Офелия билан! Сайёра танишмоқчи... Улар иккови ҳам — истисно инсонлар, Шукуржон! Бахтимиз бор, омадимиз ҳам... Сайёра мен билан Термизга кетмоқчи. «Сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам ўша ердан», деди. Кўзларимдан ёш чиқиб кетди... Ҳолбуки у — Тошканинг азиз-арзанда фарзанди. Битта акаси ИЛ-18 ни ҳайдайди. Учувчи...

— Менгзия... — Менгтурди машинага ишора қилди.

— Ҳа. Шукуржон, бизнинг гапимиз адо бўлмайди... Токи бу дунёни тарк этгунга қадар. — Сўнг шошиб, сигарет тутатиб олди. — Афсус, Қўшжонов домла тўйда бўлмайдилар-да. Журъатим йўқ айтишга... Шукур Бурҳон — сама сабой! Сиз — бахтлисиз, Шукур!

— Бўлди. Тўйнинг вақтини билсам...

— Билдираман! Ўзим бориб айтаман... Ҳей, калта-кесак, нимага анқайиб турибсан! Шукурнинг кўрпа-тўшагини обчиқмайсанми? Ҳов, оғажон. Шопир ака, илтимос-да...

— Йўқ, бемалол, — деди кекса ҳайдовчи. — Бундай вақтда хизмат қилишимиз савобгаям ўтади.

— От-тангизга раҳмат!

ДАВОМ ЭТАМИЗ

Бу ердаги кўрпа-тўшак, китобларим ортилган «Волга» ҳадемай Хадра майдонини четлаб бориб, Пушкин боғининг ўнг томонидан ўтадиган йўлга тушди: собиқ ижорашин квартирамга ҳам машинада фақат шу йўл билан бориш мумкин эди. Пиёда бўлсам, боғни кесиб ўтардим.

Анҳор ёқалаб боряпмиз. Кўпинча буғланиб турадиган наҳр ҳозир сокин ва тиниқ. Қирғоқдаги заъфарон қамишлар қандайдир сирларини ошкор қилаётир-у, улар кўздан панададек туюларди.

Ай, шу ерларгаям меҳрим тушиб қолган экан!

Қолаверса, бу жойлар нималари биландир Хотинкўприк жарлигини ёдга туширарди...

Ажабо, бўрини йўқласанг — қулоғи кўринади, деганлари рост-ов. Чап қўлда — анҳорнинг у бетида жойлашган чойхона яққол кўриниши (ҳаво очиқ, чошгоҳ қуёши чарақлаб турарди) замон унинг олдидан боғ томонга вазиллаб ўтиб бораётган таниш киши ҳам кўринди. Қўлтиғида қалин жилд, эгнида юпунгина пальто, боши очиқ. Шак-шубҳасиз у — Маҳмуд Саъдинов эди.

— Ака, кўприкка буриб тўхтатинг, — дедим ҳайдовчига. — Анаву бошланг бизга керак!

— Э, ўша киши! Ўша йигит — мен айтганим, — деди орқада ўтирган Менгтурди ҳам.

... Хуллас калом, Менгтурдининг уй ҳақидаги гаплари рост экан. Маҳмуд Саъдиновлар топган квартира худди шу чойхонанинг у ёфидан ўтадиган торгина

халтакўчанинг охирида — усти ёпиқ йўлакдан кириладиган кафтдеккина ғариб ҳовлида экан: мен дарҳол мамнун бўлдим — илло Абдуллажонлар турадиган уйча пгу кўчага кираверишда қолганди. «Илоҳо, бир кишилик уйча бўлсин-да», деб ўйладим, холос.

Чап тарафдаги пешайвонсиз узун иморатнинг очиқ деразасидан Фахриддин Умаровнинг қўшиғи эшитилар эди.

— Ая! Ойи-и! — лаб чақирди Маҳмуд Саъдинов. — Меҳмон келди! Бўлажак ўғлингизни обкелдим!

Лўмбиллаган бу беғараз йигит шу тобда менга жудаям ёқиб кетди. Кўриниб турибди: уй бекаси билан мен тўғримда хўп гаплашиб, ҳатто келишиб қўйган.

Шу боис, ҳали таксидан мол-мулкимни бемалол тушириб олганини идрок этдим.

Уйдан қотмагина, эскигина духоба нимча кийган онахон чиқиб келди.

— Хуш кўрдик, Маҳмуджон!

Кўришдик, сўрашдик. Онахон менга синовчан боқиб, бошдан-оёқ разм солиб, шундоқ қаршимиздаги ойнабанд уйчага бошлади. Кирдик. Кичкина, шинамгина ҳужра экан. Афтидан, бир замонлар олди очиқ айвонча бўлган-у, кейин ойнабанд уйчага айлантирилган эди. Тўрда яланг симкаравот. Кираверишда — бурчақда тунука печка бор, унинг кажкарнайи деразанинг қуйи кўзидан ташқарига чиқарилган эди.

— Бўлади. Раҳмат, онахон, — дедим.

— Лекин бир-икки шартим бор, — деб кулимсиради онахон. — Биринчидан, бу ерга қиз обкелмайсиз!

— Қиз? — ҳайратланиб сўраганим ҳолда хаёлимда Саида — Офелия ғамгингина жилмайган ҳолда кўриниш берди ва оғзимдан шундай сўзлар чиқиб кета бошлади: — Уйланадиган қизим бўлса-чи? Ахир, ҳолимдан хабар олиши мумкин...

— Бу — бошқа гап, — ҳамон жилмайишини қўймай давом этди уй бекаси. — Лекин шундаям кундуз куни келса, майли.

— Албатта, албатта. Нега энди кечаси келар экан...

Орада кулги кўтарилди ва онахон навбатдаги шартини айтди:

— Кўмир, кўмир обкелишингиз керак, болам. Бизнинг кўмир ўзимизга зўрға етади. Ўғлимнинг совуққа тоби йўқ...

— Бу томонларидан хотиржам бўлинг, ая, — деди Маҳмуджон. — Иложи бўлса, бугун кўмир туширамиз... Лекин биз ҳозир шошиб турибмиз. Университетга боришимиз керак. Эртадан ишга тушамиз. Ҳе, кўчада нима кўп — кўмир ортиб, харидор излаган машиналар кўп... Қани, Менгтурди дўстим, нарса-қарани киритайлик эса. Майлими, онахон?

— Албатта-албатта.

— Шукуржон, уларни жойлаштириш кейин бўлади... Ана, лампочкаям керак экан. Ойижон, ҳалиги столниям обкирамиз. Бўлмасам ёзувчи дўстимиз ишлолмай қолади...

Беш-ўн дақиқадан кейин биз учовлон Пушкин боғини оралаб кетиб борардик. Кўп жойларда қор эриб битган, қорайиб қолган дарахт шохларида таниш қаргалар қағиллар, атрофдан баҳор ҳиди келарди.

Шунда қаттиқ ҳис қилдимки, бу манзиллар ҳам менга қадрдон бўлиб қолган экан.

НАВБАТДАГИ СЮРПРИЗ

Боғдан чиққанимизда кийим-бошим анчагинағимиз қолгани, кўйлакнинг ёқаси ҳам, табиийки, аслидай эмаслигини бировларга қараб англадим ва:

— Жуда сирли бўп кетяпсизми, Маҳмуд? — дедим. — Эртага борсам ҳам бўларди-ку университетга?

— Шундоқ ҳам икки кун кечикиб келдингиз, ўртоқ ёзувчи, — деди Маҳмуд одатдагича ишшайиб. — Бу орада ақлингизга сиғмайдиган ишлар бўп кетди!

— Масалан? Домла тинчмилар?

— А-аа, — деб кулди у. — Тинчийдиган бўлдилар энди! Бутун, яъни ҳозир... ярим соатдан кейин университет билан буткул хўшлашадилар. Ҳозир деканатда йиғин бўлаяпти... Шошманг! Ижод бобидаги энг муҳим ўзгариш эса мана шу папкада турибди. Ўқишга бераман. Мақола. Кейин университет Илмий Советида эмас, Ёзувчилар Союзининг проза секциясида муҳокама қилинади. Айтмоқчи, «Зарбулмасал» ҳақидаги мақолани ўқигандирсиз? Газетада чиқди. Шу иш охириги нуқта бўлди. Бутун кафедра домлага қарши турган.

— Ҳа энди, буни тушунаман, — дедим. — Лекин папкангиздаги нима? Қанақа мақола у?

— Э-е, барибир банди оғиз эканмиз-да, — у ҳафсаласизлик билан хўрсинди. — Бекор олган эканман, кўнглим ғаш бўлди... — Сўнг шошиб гапира кетди: — Шукуржон, сиз ҳам билмайсиз, домланинг кўпчиликлари мақолаларини мен таҳрир қилиб бераман. Баъзан ўрисчадан таржима қилиб ҳам бераман. Домла ўрисча ёзган бўлса... Буниям яхши ният билан олган эдим.

Афтидан, бизнинг гурунг зериктирган Менгтурди шунда айтиб қолди:

— Мен қоламан, Шукуржон. Троллейбусга ўтириб кетаман.

— Ҳа, сизга бу ўнғай, — дедим.

Дедим-у, у ошиғич жилиши билан «Гамлет» ҳақида сўрамаганим, умуман, «Гамлет» эсимга тушиб кетди. Сўнгра унинг ҳам кеча ё ўтган куни юртдан келганини идрок этароқ, барибир жўяли бир янгилик ололмаслигимдан тасалли топдим.

Шунда денг, Маҳмуд шоша-пиша, ҳатто жаҳл билан сариқ чарми ултонга ўхшаб қолган жилдини очиб, салмоқлигина қўлёзмани олди-да, менга тутиб силқитди.

— Мана, кўринг домланинг ишини! Сарлавҳасини ўқисангиз, бас. Қирқ бетдан ошади! Ўқинг-ўқинг!

— Кўлимга беринг, мусулмон!

— Мана... Хоҳласангиз, мазмунини айтиб беришим мумкин. Юринг-юринг. Шундоқ ҳам кечга қолдик. Мен буни домлага топширишим керак. Ҳозир...

— Қизиқ.

Ўқиб улгурганим шу бўлдики, ушбу йирик мақола — эҳтимол тадқиқот Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» қиссасининг роман нусхаси ҳақида экан: «Вей, роман ҳали чиқмади-ку? — деб ҳайрон бўлдим. — Шу темада гап юрарди, лекин...» Лекин биз студентлар бу гапларга унчалик парво қилмасдик. Чунки Шароф акани ҳам ҳалиги — домла айтмиш «иккинчи ҳалқа» ёзувчилари сафига кўшиб қўйгандик. Тўғрироғи, мен мактабдаликлари чоғимдаёқ бу ердаги адабий давраларда Шароф акани соопреализм методидида ижод қилароқ «ҳаётни безаб-бежаб кўрсатадиган адиблардан» деб ҳисоблашар, мен эсам ўша вақтларда «Ғолиблар» қиссасининг севиб ўқиб: «Ҳаёт шундай бўлиши керак», деб ўйлардим ва асар мазмунига-ю қаҳрамонлар ҳаракатига ҳавас қилардим.

Тўғри, қиссада ўзбек қизининг ўрис инженерини

«севиб қолиши» гашимни келтирар, бироқ буни бировга айтолмас эдим. Қолаверса, асар охирида олисда кўринган чироқларнинг — «Кремль чироқлари» деб аталиши ҳам беўхшов-ишончсиз туюларди: Кремль қаёқда-ю, ўзимиздаги бир қишлоқ қаёқда!

Кейин қишлоқларда, жумладан, ўзимизнинг Бойсундаям кечаси чироқлар ёнавермасди. Яъни электр чироқлари... «Тап-тап» аталмиш электростанциямиз қош қорайгандан кейин бир-икки соат тапилаб турарди, холос...

Тошкентга келганимдан кейин ушбу асару унинг муаллифи ҳақида тор давраларда дастлаб эшитганим устига, дунё адабиёти билан имкон қадар танишув, аynиқса, домла Қўшжоновнинг «реалистик адабиёт» ҳақида соцреализм (бинобарин, унинг талаблари) ҳақида ва энг муҳими, «Бадий маҳорат сирлари» ҳақидаги сабоқларини ўзлаштириш орқасида «Ғолиблар» ҳақидаги баҳо-лар ҳақ эканига иймон келтириб бўлган эдим.

Ёнимда тўнғилаб, қадамимни санагудек бўлиб келаётган Маҳмуд Саъдинов бирданига қўлини узатиб, мақолани тортиб олди.

— Кейин ўқийсиз дедим-ку? Бунинг ўрисча нусхаси аллақачон цекагаям етган...

— Нега цекага? — деб сўрадим.

— Бу ёғини Матёқуб акадан сўрайсиз... — Маҳмуджон шундай дебоқ олдинга — майдонга тикилиб қолди.

Мен ҳам майдондаги оппоқ фаввора томонга қараганча:

— Мақтаганларми? — дедим.

— Ҳа, йўқ, — деб талмовсиради у. Кейин қиқиллаб кулди. — Усталик қилганлар аммо...

ФАВВОРА ҚОШИДА

Яхлаб қолган фаввора пешин қуёшида шундай ярақ-лар эдики, тагин қуёш унинг у тарафида қийшайиб нур сочаётгани боис тикилсанг кўзинг қамашар, фаввора атрофида гурунглашиб турганларни таниш осонмасди. Лекин биз жадаллаган сари уларни аниқ кўра бошладик: ўзимизникилар эди.

Қўшжонов домла — бошида сур папоғи, у кишининг ёнидаги Ҳасан Тўрабеков домлага зўр бериб бир

нимани тушунтирмоқчи бўлади, уларнинг ортида Иброҳим Ғофуров — фавворага тикиляптими, домла билан Ҳасан аканинг гапини тинглаяптими — билиб бўлмасди; улардан нарироқда курсдошларим: Турсунбой билан шоирамиз Назира Холбобоева ҳамда синглимиз Муҳаббат Туробова — барида теран бир сукут.

Матёқуб ака... Ғудда-ғудда, нотекис, баҳайбат новот ёмбисидек фавворага қандайдир нописандлик билан тикилаётганга ўхшар, бу ифоданинг тагида нимадандир зафар қозонган, аммо кўп йўқотишлардан ҳам бағри хун саркарданинг изтиробу тантанаси-да кўриниб турарди, назаримда.

Ораминда беш-ўн қадам қолганда, курсдошларимиз ҳам бизни таниб қолишди ва нималардир дейишди чоғи, Матёқуб ака бизга кескин бурилиб, энди шодон табассум билан:

— О, бизнинг устоз-ку! Ниҳоят! — дедилар.

— Салом шогирд! — Маҳмуд Саъдинов дабдурустан шундай деб бақирди-ю, сирпаниб йиқилишига сал қолди.

Мен уларнинг бунчалик яқин ва ҳазилкаш эканларини негадир билмас эдим. Шуни идрок этароқ: «Демак, домла мақола ҳақида анавуларгаям айтган чиқар», деган ўй ўтди хаёлимдан: ажаб, назаримда, бу мақола ҳақида домламиз камроқ гапиргани маъқул эди.

Йўқ: аксинча бўлиб чиқди.

Маҳмуд Саъдинов жамоага тил учидан салом бериб, жилдини очди ва қўлёзмани чиқариб берди.

Домла мақолага жилмайганча бир тикилди-ю, ил-кис бош кўтариб:

— Э, Шукурвой, кечирасан... Яхши келдингми? Бой-сунлар жойидами? Чол-кампира... — деди.

Шунда у киши томонга жилишган (афтидан, қўлёзмага бир кўз солиш учун) курсдошларим ҳам менга дафъатан эътибор этиб, тўхташди.

— Раҳмат, домла. Сизни сўраб юборишди, — дедим.

— Янги йил оқшомида радиони тингладингми?

— Тингладим ҳисоб... — дедим. — Сизга раҳмат, домла. Сўзбоши учун...

Домла туйқус ҳиринглаб кулди. Назаримда, қўлидаги мақоласинида унутган эди.

— Сўзбоши... Сўзбошига қарши сўзбоши тайёр

бўпти, ҳа. — Бошқаларгаям тегишли қилиб, давом этди: — Бадиий асарни ҳар ким ҳар хил тушунади-да. Айниқса, Шукурвойнинг югурик стилида ёзилган бўлса... Ўша мақолаиям ўқийсизлар яқинда. «Ўзбекистон маданияти»да чиқади. Менга корректурасини кўрсатишган эди... Шукурвой, кўнглингга олма. Сени йўлинг тўғри...

Мен гаранг-паришон эдим. Курсдошларим ҳам домланинг оғзига тикилиб қолишган эди.

— Ким экан ўша шоввоз танқидчи? — деб деярли панғиллади Турсунбой. — «Тўлқинлар» ҳақида гап кет-вотти дейман?

— Ҳа-да.

— Ўзи кеча чиқди-ку? Қачон улгурибди экан... ўқишга ҳам, ёзишга ҳам?

Домла мийиғида беозоргина кулимсиради-да, қўлидаги қўлёзмани хиёл қимирлатди.

— Мен ҳам улгурибман-ку? — деди. — Ҳали муҳокамагаям қўйилмаган романни ўқиб, мақола ёзишга?

— Айтмоқчи, домлажон, ўша роман қачон чиқар экан? — деб қолди Назира эрқаланиб. — Яхшими ўзи?

— Саволингизга бир сўз билан жавоб беролмайман, — деди домла бирдан жиддий тус олиб. — Повестдан роман чиқариш жуда мураккаб жараён... Хўп, майли. Роман чиқсин-чи. У чиқиши билан бу мақолаям эълон қилинса керак. Ўқиб кўрасизлар. Мулоҳазаларингни эшитаман.

Шунда Иброҳимжон домлага ёндашиб келиб:

— Бир кўрсам, майлими? — деб қўл узатди.

Домла кулиб ва алақандай ийманиб:

— Бўлмасам сиз ҳам шуни бир ўқиб чиқинг, — деди. — Ҳар қалай, ҳукумат бошлиғининг ижоди ҳақида...

Ҳамманинг юзида бир жилмайиш зоҳир бўлди.

Шу пайт факультет томонда ҳансираб, тойиб-тойиб келаётган киши Норбой ака экан. Келибоқ:

— Совуқ-ку, бу ҳайкалнинг нимасини томоша қиласизлар? — деди ва гапига муносабат кутмай, домлага рўпара бўлди. — Фақат партия учётингиз қолди. Озод ака ҳалиям келгани йўқ... Билмадим, бугун университетта келишни истамаганмилар...

— Истамаган, — деди Матёқуб ака хотиржамлик

билан. — Хўш, Ибройимжон, агар истасангиз, роман-нинг қўлёзмасини ҳам беришим мумкин.

— Жуда яхши бўларди-да, домла.

ЎША ПАЙТДАГИ ҲОЛАТИМ ҲАҚИДА

Бу ерда мен жуда мураккаб бир ҳолатда эдим: ҳамма нарсани, жумладан, муз қотган фонтанни ҳам кўриб, ҳатто тасвирини ичимга жойлаб турардим; бу ердаги жамоанинг айни шуни томоша қилгани келишгани ҳам аён эди. Табиийки, мажлисдан кейин Матёқуб ака Маҳмуд Саъдиновнинг йўлига чиққан ва шогирдлари у кишига эргашиб келишган эди.

Ва энг муҳими, Матёқуб ака, демак, ўша қисса-романи ҳақида мақола ёзганини... буларга айтгани ва бундан менинг беҳабар қолганим эди: яъни домла, хато қилмасам, асар муаллифи ижоди ҳақида деярли гапирмаган эдилар! Ҳолбуки, у кишининг ҳали сиёҳи қуримаган романини ўқиб чиқиб, «хилват»да мақола ёзишга ҳам улгурган эканлар.

Тавба, буларга-ку, мана, айтар (айтган) эканлар (бутунми, олдинроқми — барибир-да) менга... энг яқин шогирдларига илгарироқ бир оғиз айтиб қўйсалар бўларди-ку?

Бунинг нимаси сир экан? Менга айтмасликларида нима маъно бўлиши мумкин?

Қисқаси, нима бўлишидан қатъи назар, назаримда, домлам-устозим, ўзининг қандайдир (бу аниқ) принципларига қарши иш тутгандек эди.

Тўғри-тўғри, у киши адабиётдаги айрим «нуқсонлар»га кўз юмиш лозимлигини айтган эдилар. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак»и бобидаги савол-жавобимизда...

Аммо «ўртача ёзувчилар» асарлари ҳақида ҳалигача, маълумки, бир сатр ҳам ёзмаган эдилар.

Буни ҳамма биларди...

Тағин, қизиги — романниям, мақоланиям яширинча ўқиб, ёзганга ўхшайдилар... Ва, ниҳоят, бутун уни ошкор этиб юборганлари ҳам қизиқ.

Шошма-шошма, ушбу мақола-ю роман ҳақидаги гаплар оғзида гап турмайдиган Маҳмуд Саъдиновнинг барибир айтиб қўйишини ҳис этгани-билгани учун бунинг олдини олиб, мана буларга ҳам ўзлари айтиб бериптиларми?

Эҳтимол.

Мен домланинг ҳар бир ҳаракатини пинҳона шубҳа кўзи билан кузатдим: андак, андаккина хижолат ҳиссини сезгим-кўргим келар, илло, ичимдаги оғриқми, ҳайратми, шубҳа-гумонларми — бари-барининг таъқиби ва тақозосида кузатардим домлам-устозимни... Йўқ: у кишим қандайдир мамнун, ҳатто тантанавор эди... Мана, мақолани Иброҳим Ғофуровга ҳам бердилар...

Ажаб, иложи бўлса, ҳаммага бериб ўқитадигандек туюла бошлади менга...

Шундай ўйчан ҳолатда эканман, Назира ёнимга келиб, тирсагимдан бемалол ушлади. Мен бу соддадил, беғараз ва долиғули қизга бошимни кўтариб қарадим (у мендан бир бошлар баланд эди). У қизгин жилмайганча:

— Бир оғиз гапим бор, — деб шивирлади.

Мен ўзимни, ҳар қалай, ноқулай сезиб, хиёл четландим.

— Гапираверинг.

— Йўқ, — деди у бирдан атрофга қараниб ва эркатойлик билан. — Ана, анетга борайлик...

— Ҳмм, ҳа, майли. — Бепарво юриб, ҳовузга яқин бордим ва беихтиёр сигарет тутатдим.

— Шукуржон, — деб шивирлади энди у узун бармоқли ориқ кафтини нақ елкамга қўйиб ва эгилиб олди. Сўнг юзидаги қизгин жилмайиш ажиб бир завққа айланди.

НАЗИРАНИНГ ОГОҲДАНТИРИШИ

Шунда дафъатан шошилаётганимни ҳис қилдим: назаримда, домла Қўшжонов ҳозир кетиб қоладилар-у, менинг у кишига айтишим мумкин бўлган қандайдир гапларим ичимда қолиб кетадигандек эди: пироварди, устоздан рашланмоқда эдим.

— Хўш, эшитамиз, — дедим Назирага: зеро, унинг шундай нозик вақтда мени четга тортиши, демак, ўта муҳим (эҳтимолки, домлага тегишли) гап — янгилик айтмоқчилигини англатарди.

— Шукуржон, тўғриси айтинг, — деди у ўша жилмайишига эркалик ҳам қўшилиб. — Саидахонга уйланасизми энди?

Миямда чақмоқ чақилгандек бўлди ва яшин нурида Саида ҳам кўриниб кетди. Шунда у ҳақда негадир ўйламаётганим, ҳатто эсламаётганимга ҳайрон қолиб, бунга сабаб — домла экани, йўқ-йўқ, ундан олдин ётоқжой ғами бошимга тушгани ва ҳоказолар эканини идрок эта бошлаганим ҳолда, бирдан жаҳлим чиқди.

— Бунини сизга нима кераги бор? — деб юбордим, яъни «бунини билишнинг» дейиш ўрнига. Аммо шу оннинг ўзида унинг саволидан завқим келаётганини ҳам туйдим: «Уйланасизми? Мен уйланадиган йигит бўлдим-а? Мана, курсдошим ҳам...»

— Кечирасиз, Шукуржон, — дея хиёл довираб қолди Назира, — Майли, айтишни истамасангиз...

Энди унинг айтажак гапига бот қизиқиб қолиб:

— Шундай деманг-да, — деб зарда қилдим. — Ўзингиз бошладингиз. Хўш? Дейлик, мен уйланаман ўша қизга?

Унинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Табриклайман, азизим!

«Оббо!» дедим ичимда. Сиртимда эса:

— Хўш? — дедим яна. — Бор гапингиз шумиди?

— Вой, мунча агрессивсиз бутун? Йўлда толиқибсиз дейман? Автобусдан тушибоқ келаётганга ўхшайсиз...

— Топдингиз.

Назира бирдан ўйланиб қолди. Сўнг анавуларга бемалолгина қараб олиб, Муҳаббатга (бўлса керак): «Ҳозир», деб қўйди-да, менга юзланди.

— Шукуржон, ман ҳам марғилонликман, — деди.

— Нима-нима?

— Марғилонда туғилганман, — дона-дона қилиб айтди. — Шунинг учун марғилонликларнинг кўпини танийман... Ҳайрон қолманг! Сиз ҳам ахир бойсунликларингизни...

— Хўш-хўш, демак, қайнонамни... уф, Ҳалима опани ҳам танир экансиз-да? — Мен «қайнонамни» деб юборганим учун кулардим. У ҳам завқланиб кулганича:

— Худо тилингизга солди, — деди-да, хиёл чимирилди. — Эшитганман у киши ҳақида. Ҳозир заксда ишлайдилар... Лекин Саидахонларнинг Марғилондаги қариндошларини биламан, десам бўлади. Бу ерда, Тошкентда ҳам марғилонликлар жуда кўп.

Домла сомсани «шу ерда еймиз», деб туриб олдилар. Мен: «Қорним тўқ. Сомсани, умуман, кам истеъмол қилман», деганимдан кейин Маҳмуд Саъдинов домлани енгди: «Уйда иссиқ чой билан, а? Ёшлик қилманг, шогирдим». Турсунбой ҳам Маҳмудни қувватлади, лекин ўзича: «Одамлар қайтаяпти. Айб бўлар. Ушоқ тўкилади...»

— Хўп, майли. Энди, Шукурвой, сенга битта саволим бор эди, — дедилар Матёқуб ака қўлларини пальто чўнтагига тираб олиб, — Ҳали эшитдинг, билдинг ҳамки, ман «Ғолиблар» қиссасини кенгайтириб қилган роман ҳақида каттагина мақола ёздим. Уни Иброҳимжон обкетди... Сан бундан беҳабар эдинг. Умуман, ўша роман ҳақидаям орамизда гап бўлмаган эди. Уни фақат Маҳмуд биларди. Мана бугун бошқаларгаям ошкор қилиб қўйдим. Нимагадир сир сақлагим келмай қолди бугун, — деб алланечук мунгланиб, давом этдилар. — Қолаверса, мен бу ишга жиддий қарамаган эдим. Шунчаки, бўш вақтимда қўлёзмани ўқирдим. Қисса нусхасига солиштирдим. Заметкалар қилардим... Байрам олдидан заготовкам тайёр бўлганини сезиб қолдим-да, ёзишга ўтирдим. Битказган чоғимда устоз Маҳмуд бориб қолди уйга. Бу янги йилниям шу ерда ўтказибди. Табриклагани борган экан, қўлига тутқаздим. Ҳмм, бор гап шу...

— Мен ҳам шарт қўйдим, — деб кулди Маҳмуд Саъдинов, — бугундан бошлаб шогирддигингизни бўйнингизга оласиз, дедим.

— Деди-деди, — деб жилмайди домла ва менга юзландилар. — Сен ҳам маъқулламайсанми бу ишимни? Умуман, муносабатинг салбийми, ижобийми? Ҳар қалай, ишнинг моҳиятидан боҳабар бўлдинг...

— Йўқ, домла. Моҳиятидан хабарим йўқ, — дедим. — Шунчаки эшитдим ва ҳайрон қолдим.

— Ҳайрон қолишингни билардим, — деди Матёқуб ака дона-дона қилиб. — Шунинг учун Маҳмудга илиндим... Лекин, йигитлар, — дея зимдан бизга бир-бир қараб олдилар, — мен хушомадгўйлик қилганим йўқ. Бу иш менинг қўлимдан келмайди... Мен асарга мумкин қадар честний ёндашдим. Ҳа. — Сўнг асабий хўрсиниб, тепаларга қараб олдилар. — Бизда танқидчи билан танқид қилувчининг фарқи бормайдилар. Асл

танқидчи — олим у. Холисона фикр юритиши лозим бўлган олим. Танқид қилувчилар — бошқа одамлар, назаримда, уларни ҳасадчи дейиш ҳам мумкин...

— О, қойил! — деди Турсунбой. — Ана шундай гаплардан гапирингда, домла!

— Раҳмат, — деб қўйди домла. — Так что, мен романни мақтаганим ҳам йўқ.

— Лекин танқидбоп жойларини танқид ҳам қилмагансиз, — деди Маҳмуд шанғиллаб.

Домла энсаси қотгандек:

— Маҳми-ид, — деб қўйди-да, хўрсиниб олиб давом этди: — Сизлар тадқиқотчининг феълени яхши билмайсизлар. Ҳар қандай асар ҳам танқидчига илҳом берса, у асар ҳақида албатта, нимадир ёзилади. Шароф аканинг асари эса олим учун бир олам материал беради. Бутун бошли бир қиссани романга айлантиришнинг ўзи бўлмайди, йигитлар... Бунинг устига, у одам — кўп ишли одам! Минг битта ташвиши бор. — Домланинг овози кўтарила бошлади. — Мен бир муддат Марказқўмдаям ишлаганман. Анча-мунча нарсани кузатганман. Мана, метро қурилиши бошланди, Киночилар уйи ҳам қурилади. Бунинг учун ҳукумат бюджетидан маблағ ундиришнинг ўзи бўладими? У киши ҳамма нарсани билади. Яъни бизнинг қарамлигимизни ҳам...

— Яшанг, домла, — деди Турсунбой яна.

— Шунча ташвиш бошида туриб, хўпми, тагин қиссидаги камчиликларни кўриб, ўзича тузатиб, уни романга айлантириши... Бунга тан бериш керак. Майли, романи зўр, классик асар эмас. Ҳа... Аммо адабиётга ихлоси, меҳри — буни қадрлаш керак. Бўлмасам, у одамга нима етмайди? Обрў бўлса, амал бўлса...

— Жуда тўғри-да?

— Сизлар редакцияларда кечадиган аҳволни яхши билмайсизлар. Шундай ёзувчилар борки, ҳали сиёҳи қуримаган асарини редакцияга обориб ташлайди. Редакторлар асарни учдан бирига қисқартирсаям — рози! Ишқилиб, асари чиқса, бас. Ўша чала туғилган, хомхатала асарини Москвада ҳам чиқаради. Ҳатто мукофотлар ҳам олишади...

— Битта лексия қолган экан-да, аттанг, — деди Маҳмуд Саъдинов. — Хўш, Шукуржон, сиздаям гап борми? Кечирасиз, домла...

Мен унга олайиб қарадим. Домла яна:

— Маҳми-ид, — деб қўйдиларда, менга боқдилар. — Шукурвой, шунақа гаплар. — Кейин хиёл жилмайдилар. — Шунинг учун домлам «иккинчи тизим занжир»-га ўтиб кетипти, деб ўйлама.

— Нима-нима?

— Кейин, уйда тушунтираман сенга...

— Домла, яна бир савол берсам мумкинми? — деб сўрадим ва... ушбу қисса-роман қўлёзмаси қўлларига қандай тушиб қолгани, қачон тушгани ёки муаллифнинг ўзлари домлани чақириб, қўлларига... Саволим тугамасдан домланинг чехрасида бир ёрқин табассум, ҳатто ғурур пайдо бўлди. Ва қандайдир камтарона пафос билан ҳамда сезиларли вазминликда айтиб бердилар.

Ёзувчилар уюшмасининг партком котиби Раҳмат Файзийга берган эканлар роман қўлёзмасини Шароф ака: «Матёқуб Қўшжоновга беринг. Ўқиб кўриб, конкрет фикрини айтсин. Мен ўша танқидчининг дидига ишонаман. Мендан салом айтинг», деб... Ҳатто бундан бир ойча бурун суриштириб: «Бизга сигналлар етди. Матёқуб ёлғизлик тортаётган экан. Бунга йўл қўймамиз», дебдилар экан.

Домла сўнгги гапларни айтаётганида, кўзлари ёшовраб кетди. Сўнг бирдан совуққон тус олдики, назаримда, совуққон снайперни кўриб тургандек бўлдим.

— Домла, ҳозир кайфиятингиз қалай? — деб сўраганимни билмай қолдим.

Матёқуб ака дафъатан чехраси очилиб кетиб:

— Яхши, — дедилар. — Энди бошқа ҳаёт бошланади менинг учун. Кўнглим сезиб турибди...

Шу пайт суҳбатимиз адоғига етганини билгандай майдон этагидан машина сигнали эшитилди.

«Э ЁЗУВЧИЛИК-Е...»

Улар кетишгандан кейин (то катта йўлга тушиб, Чорсу томонга бурилгунча кузатиб турувдим) ўзимнинг кенг бир майдонда танҳо қолганимни кўрдим-у, бу ҳол рамзий маъно касб этди шекилли, кўнглимга ҳаяжон тушиб, бу ерни тезроқ тарк этмоқчи бўлдим: дарвоқе, қаёққа юрай? Уйга-да, уйга!

Қанча иш кутиб ётибди мени... Аммо жилишим

билан қандайдир қўрқув ҳисси мени ўраб ола бошлади ва шу сирли парда ортидан кимлардир қўлини бигиз қилиб мени кўрсатаётгандек эди: «Ана, қулоғидан тортиб ёзувчи қилинган йигит...»

Вой, қандай уят! Эртага факультетга қайси юз билан келаман? Тўғри, домла: «Ўзингга ишон», дедилар. «Сен ҳақсан», дедилар ҳам... Аммо бошқалар буни билмайдими-ку? Ҳатто танқидчилар ҳам ҳалиги «баён»-нома ёзадиганлар ҳукмига ўтиб кетаёзиди.

Уят бўлди... Шукур Бурҳон буни эшитса: «Ёзувчи бўлганинг шуми?» деб дўрилламасми?

Чатоқ бўлди.

Ана шундай ҳаяжону изтиробга тўла ўй-кечинмалар бағрида боғга яқинлашиб қолдим. Боғнинг иккинчи — юқориги дарвозаси қошида иссиқ сомса сотиларди. Ундан шоша-пиша бир жуфт олдим-у, ичкарига кирдим деганда, «Шарқ юлдузи»ни эслаб қолдим: ахир, ҳали менинг қўлимга тегмади-ку? Ажабо, бировлар унинг сиёҳи қуримасдан бурун қўлга олишадими... Журнал-газеталар сотиладиган дўконча йўлнинг у бетида эди. Сомсани кўтариб бориш... Шартта боққа кирдим-у, шундоқ билиардхона биқинига ўтиб, қайноқ сомсаларни лабим-у милкларим куйиб, тановвул қилиб олдим.

Беш дақиқалардан кейин эса худди шу бильярдхона қаршисидан ўтган, қум тўшалгани учун оёққа лой илашмайдиган йўлқадан кетмоқда эдим. Қўлимда журнал, тегишли бети очиқ...

Ҳа, домла услубимни мақтаганлар. Оддий тасвирдан маъно чиқади, деганлар. Образ мантиқини асослаш учун қаҳрамоннинг ўтмишига ҳам мурожаат қилади, дебдилар...

Ажаб, мен ўша «мурожаат»ни ёзаётганимда, роса иккиланган эдим: услубга зиддек туюлган эди ўша «чекиниш»... Қара-я, домлага маъқул келган экан. Демак, бунақа «мурожаат»лардан қочмаслик керак: акс ҳолда қаҳрамоннинг ҳаракатлари ишончсиз чиқиб қолиши мумкин...

Вей, бунинг нимасини танқид қилади ўша «ёш олим»?

Бирдан бир нима деб сўжиндимда, жадаллай кетдим.

Чойхона олдидан ҳам ўтдим. Халтакўча. Усти ёпиқ

йўлакка кирганимда, чап томондаги эшикча очиқ эканини кўрдим: йўлни тўсиброқ турарди. Якка кифт бўлиб ўтаётиб, ичкарига кўзим тушди. Шифтга осилган митти лампочка хира нур сочар, бир йигитча энгашиб, кўмир... кўмир соларди челагига.

— Салом алайкум. Сиз аянинг ўриллариими?

Йигит бурилиб қаради-ю, гапимни ўзича тушундим, қўли билан ҳовличани кўрсатган бўлди. Мен ҳам ниманидир тушунгандек бўлиб, ҳовлига чиқдим.

Иккиланиб, уйчам томонга ўта бошладим ва: «Ойи!» деб чақирдим беихтиёр.

Хуллас калом, ойимиз мени овора қилмадилар: ўрилларини бир машина кўмир обкелгани чиқариб юбордилар.

Мен хонанинг полини юва бошлаганимда, кўмир ҳам келди. Чиқиб, ҳайдовчининг ҳақини тўладим ва ойимизнинг меҳрибончилиги сабабини ҳам тезда тушундим: зеро, машина йўлак бошида тўкиб кетган кўмирни ташиб, бояги ҳужрадаги бирон қоп чиқарчиқмас кўмир устига тўка бошладик: ойининг амри шу бўлди.

Китобларнинг бир қисмини стол тўрига тахлаб қўйгач, бўжчани очдим-у, силовсин терисига кўзим тушди: дарҳол олиб сийпаладим... Дўстим Исматжон ўша кунни Зовбоши сафаридан қайтгач, Овчилар жамиятига кириб, кимларнингдир бошини айлантириб, тулки терисини тополмаганидан шу — силовсин терисини обчиқиб келган эди. Ўша — шу: Носир аканинг насибаси.

«Қачон обораи бун?» деб ўйладим-у, тагин «қулоғидан чўзиб» таланти қилинганим эсимга тушиб кетди. Йўқ, улар кулишади... Кулишмаганда ҳам қайси юз билан кираман-е? Тагин Тўхтасин домла учраса, Эркин ака... Носир ака бўлса, шўх одам — кулги қиладди: «Қани, қулоғинг қанчага чўзилиб қопти?» деб... Бормайман яқин-орада! Нима бўлса бўлар. Айтмоқчи, ҳали чиқмади-я ўша газета... Қизиқ экан бу танқидчилар, ўзларининг мақоласини корректурада ўқисалар — хўп-хўп. Бировларникиниям ўқишгани қизиқ...»

...Хонам исиб, ўзим бир нави ювиниб бўлганимда кун кечайиб қолган эди.

«Нима қилиш керак? Абдуллажон келдимикан? Хабар олсамми? Ёки Элмурод, Солижонларникига борсамми? Мана, кастрюлда онам қовуриб, ёғига кўмиб

ва тўғнатиб берган қовурдоқ бор. Бир оз оборсам... Йўқ, Усмон акадан хабар оламан...

Аттанг, Менгзиё билан би-ир гўштга тўйишни ўйловдим-а: насиб этмаган экан...»

Ниҳоят, Гамлет матнини ичимда бир такрорлаб чиқишга аҳд қилдим-у, кўрпача-кўрпам тўшалган сим-каравотга илк марта чўзилдим. Дастлаб пичирлай-пичарлай, кейин ичимда такрорлай-такрорлай кўзим илинибди экан.

Маҳмуд Саъдиновнинг шовқинидан уйғониб кетдим. Сўнг ийманиб-ишшайиб туриб ўтирдим.

— Зўр-ку, шоир?! Иссиққина... Лампочка олдингизми?

— Оббо!

— Ничево. Бизда бор. Қарзга бериб тураман... Лекин сиз мендан жуда қарздорсиз! — деди кейин дабдурустан. — Ҳозир тушунасиз... Бу ерда чой ҳам ичасизми?

— Ҳозир.

— Лекин ароқ ичсангиз ҳам арзийдиган янгиликлар бор!

Мен ўрнимдан турган еримда хўрсиниб, курсини унга кўрсатдимда, ўзим яна каравотга чўқдим.

— Гапиринг. Кўп сирли бўлманг, Маҳмуд.

— Арзийди-да, арзийди!

— Хўп. Ароқ топиб келайми?

— Мен-ку ичмайман. Сиз ичсангиз бўлади...

— Қўймадингиз-да!

Апил-тапил кийиниб, чиқдим. Ойи ҳовлида экан.

— Чой ичмоқчийдик. Чойхонадан обкелайми? — дедим.

— Вей, қуруқ чой бўлса, бас. Ана, қумғон қайнаб турибди, болам.

— Албатта-албатта. Ҳозир...

АНА ЯНГИЛИК, МАНА ЯНГИЛИК

1

— ...Ўтириб эдик, телефон жиринглади. Домла трубкини олди. Биз кўпам эътибор қилмадик. Аммо қарасам, Матёқуб ака нуқул эшитяптилар. Жиддий! Охири: «Хўп, ман кутаман. Хўп, тайёр бўлиб тураман», деб дастакни жойига қўйдилар. Сўнг ўйланиб, келиб

ўтирдилар-да, бирдан жилмайдилар. Хурсанд. Ўлай агар... «Ҳа, домла? Ким билан гаплашдингиз? Кимни кутасиз... тайёр бўлиб?» — «Шароф ака йўқлабдилар». — «О, табриклаймиз, домла».

2

— ...Бир маҳал яна телефон жиринглаб қолди. Домла бориб, трубкани кўтардилар. Энди бизнинг қулоқларимиз динг. Қараб турибмиз. Домланинг биринчи гапи шу бўлди: «Э, салом алайкум, Абдулла ака...» Билдик: Абдулла Қаҳҳор телефон қияпти... Биласиз-ку, улар — жуда яқин. Ҳатто сирдош. Одил ака, Пиримқул ака, Озод ака... Булар жуда қалин. Ростини айтсам, ана шулар адабиётимизнинг обрўсини кўтариб турибди. Ҳа. Улар хўп гаплашишди. Ниҳоят, домла: «Ҳа-ҳа, Шукур келган. Боя ўзини кўрдим», дедилар... Эшитяпсизми, Шолохов? Кейин бизга айтиб бердилар. Абдулла ака қиссангизни ўқиб чиқибдилар. Сизга хат ҳам ёзибдилар. Хат!.. Ҳатто Кибриё опанинг жиянидан бериб юбориптилар. Университетга. Адашиб юрмасин деб... Хўш, сизниям табриклаймизда энди! Бу янгилик учун сиз ҳам юзта оласиз энди!

НАТИЖАЛАР

1. Хат. «Салом, Шукуржон!

«Тўлқинлар»ни ўқидим. Асар менда яхши таассурот қолдирди. Маъмуржонни табассум билан тасвир этасиз. Бутун асар давомида қисқаликка интиласиз. Тасвир усулингиз ҳам менга маъқул. Ёзувчилик кўзингиз очилиб келаётгани кўриниб турибди. Лекин асарнинг номи менимча, тўғри эмас. Ижодингиз бароридан келсин.

Сизнинг Абдулла ҚАҲҲОР».

2. Матёқуб ака Тил ва адабиёт институтига директор бўлиб тайинланар экан.

3. Саида — Офелия билан гаплашдим.

Унга ота-онам ва сингилларимнинг йўқловини етказгач, тўйга ҳам тайёр эканларини билдирдим. Сўнгра узрнамо жилмайиб, уларнинг бўлажак келинлари ҳақида кўпроқ нарса билишни ишташларини баён қилиб, бу тўғрида курсдошим Назирадан сўраганим-

да, у сизни жуда мақтагани, қариндош-уруғларингиз жуда обрўли кишилар экани, Йўфонтепа тарафда уруғдошларингиз кўплиги ва ҳоказоларни айтганини айтгач:

— Фарғонада битта онангиз бор экан, — деб давом этдим. — Савдонинг бошлиғи эканлар...

— А-а, — деди у қандайдир истаб-истамай.

— Жуда-а олижаноб, сахий одам эканлар-у, сал димоғдор эканларми? Кечирасиз...

— Ичганда айнийди, — деди у кескин. — Амалга мингандан кейин, айниқса, кўп ичадиган буп қолди. Шунинг учун опам бир-икки марта уришиб берувдилар, оёғини тортиб кетди.

— Тушунарли, — дедим.

Саида истехзоли кулди.

— Бу нарс... бирон нарсани ўзгартирадимиз?

— Қўйсангиз-чи.

— Айтмоқчи, ўша... юборган эди ўша совчиларни. Ўтган йили. Саида фарғоналикка тегсин, дер экан... — У яна кулди. — Битта ўзингиз яшавоссизми ҳалиям?

— Ҳа. Квартирамни кўрасизми?

— Ҳмм, вақт бўлганда... Лекин опамлар бизни ҳовлида яшашимизни истайдилар, жой бор: алоҳида уй. Опам, бувим, мандан бўлак ҳеч ким йўқ. Бувим қариб қолдилар...

— Ҳмм, буни ўйлаб кўрамиз.

Бу фикр-таклиф менга волибо маъқул тушди: демак, ижарага уй излаб юришларим барҳам топар экан. Ва энг муҳими, домла айтганларидек, уйланиш... ижод қилишга фойда берса, нур устига нур: ахир, пишириш-куйдириш, супуриш-сидириш кўп вақтни олади. Ёзувдан чалғийсан. Ёнингда севимли хониминг бўлса...

Шунда ўзимни таъмагирлик йўлига тушгандек туйиб қолдим-у, миямга қайси гўрдан «ичкуёв» деган сўз кириб келди: табиий, мен бу иш шароит тақозосида бўлажаги ва албатта, вақтинчалик экани (ахир, мен ҳам уйли бўламан-ку?!), қолаверса, «ичкуёв» деган тушунчалар «эскилик сарқити»дир, деб ҳисобласам-да, тагин нимадир пинҳона азоб бераётганини ҳис қилдим: уят ҳиссими, орми...

Ниҳоят, бу масала ҳақидаги хулосани орқага суриб қўйишни маъқул кўрдим: онамлар келишсин-чи...

Онамлар (эҳтимол отам ҳам) совчиликка келишини «ёзга», деб айтдим. Яна-да аниқроғи, «Гамлет»дан қутулганимиздан кейин уларни чақиражгим ва буларнинг уйларигача обориб қўяжгимни айтдим.

Саида индамай бош ирғар эди.

4. «Ўн саккизга кирмаган ким бор...»ни ёзаяпман. Бу уйчагайм ўрганиб бўлдим.

«ГАМЛЕТ» НАМОЙИШ ЭТИЛАДИ

Ниҳоят, ёзги семинарлар арафасида спектакль пишиб етилди. Бу ҳолни ўзимиз — иштирокчилар ҳам сезардик. Аммо Шукур аканинг гаплари — гап эди. Оқибат, бундай дедилар:

— Манинг наздимда, асар тайёр бўлди. Ман театр раҳбарлари билан келишдим. «Гамлет»ни ўша «Ҳамза» театрусининг сахнасида қўядиган бўлдик. — Жиндак пауза қилиб, афтидан, бу янгиликка биздан муносиброқ баҳо истаб тургач, ўзлари сезиларли жаҳл билан давом этдилар: — Ахир, бу — «Гамлет». Бу асарни бугунги кунда ўша театрумизнинг а-актёрлари ҳам қўйишга қодир эмас! Уни қўя оладиган реж-жисёр ҳам йўқ! Тушунтира олдими?

Биз, одатдагича, факультетнинг залида — олдинги қаторларда ўтирар, Шукур ака эса олдимизда тик турганча асабийроқ бир ҳолатда гапирардилар.

Менгтурди шўрлик Шукур аканинг амри билан гуруҳимизга бошдаёқ раҳбар-староста этиб тайинланган, ўз вазифасини астойдил адо этар, аммо барибир Шукур акадан гап эшитиб турарди: қизиқ, Шукур ака унга дарси бор, деб қарамас, худдики ходимдек қарардилар.

— Тушунарли, Шукур ака. Тушунарли! — деб хитоб қилди у.

Шукур ака:

— Хайрият, — дея тўнғиллаб қўйиб, яна давом этдилар: — Икки кундан кейин, яъни эртас, индин театрга борамиз. Шароит билан, сахна билан танишасизлар. Ундан кейин икки марта репетиция қиламиз ўшатда. Ундан кейин намоёйиш!

— Тушунарли, Шукур ака!

— Тушунган бўлсаларинг, демак, жума куни спектакль ўйналади. Эсдан чиқарманглар, бизга кўз тикиб

турганлар кўп. Манга, айниқса, «Қани, ҳаваскорлар «Гамлет»ни қанақа қилиб ўйнашар экан?» деб. Масъулият, масъулият ва яна бир карра ҳис этинглар масъулиятни. Яна билиб қўйингларки, сизлар жуда-а шарафли вазифани адо этаяпсизлар. Ҳали кўп йиллар, балки умрларинг охиригача эслаб юрасизлар нима иш қилиб қўйганларингни. Тағин бир гап: томоша қилгани министрликдан ҳам, театр санъат институтларидан ҳам одамлар келади. Ман ишонаман: аншлаб бўлиб кетади. — Сўнг бирдан бўшашиб хўрсиндилар. — Ундан кейин хайрлашамиз. Ман ҳам тўтаракнинг раҳбарлигидан кетаман. — Ҳаммамиз жимиб қолдик. Мен негадир Қўшжонов домлани эсладим. Тағин булар характерида қандайдир ўхшашлик борлигини-да туйгандек бўлдим-у, энди инкор этдим: булар — бошқа-бошқа одамлар... Шунда Шукур аканинг оҳиста овозда яна гап бошлаганига эътибор этдим: — Бутуноқ яқинларинг, қариндошларингга айтиб қўйинглар. Вақтлроқ келишсин. Залда жой етмай қолиши мумкин...

Мен дарҳол кимларни айтишни ўйлай бошладим.

1

Мен дарвозага ёндош дарчадан кирибоқ айвон пастида — қозонда нимадир жизиллаб қайнаётганини эшитдим ва: «Янгам тухумбарак пишираётган бўлса керак», — деб ўйладим: илло, бу хонадонга илк бора келганимда ҳам ўша хоразмча таомдан татиб кўрган эдим.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди.

— Э, келинг-келинг, Шукуржон. Қайнонангиз суяр экан, — деб қарши олди Раҳима опа. — Барак пишай деб қолди.

— Раҳмат, янгажон. Мен таксида келувдим, — дедим. — Сизларни «Гамлет»га — томошасига таклиф этмоқчийдим. Агар вақтларинг бўлса... Кечирасиз, домла шу ердамилар?

— О, Шукуржон. У киши Тошкентдаяммас, — дедилар янга. — Москвага, Переделькинога кетганлар... Ёзувчиларнинг ижод уйига. Ойбек ҳақидаги асарларини тугатмоқчи... Келинг-келинг. Ўтиринг. Иссиғида бир-иккита еб олинг!

— Қорним тўқ, янгажон... Кечирасиз, домла институтда ишляптиларми ўзи?

Янга яйраб кулдилар.

— Ишляпти деса ҳам бўлади, демасаям. Деярли эркин ижодкор! Ҳатто путёвкани ҳам текинга беришибди... Домлангиз анча хурсандлар!

— О, мунча мурувват! Илгарироқ институтга ўтсалар бўларкан... — дедим.

Раҳима опа энди мийиғида кулди.

— Ҳў, Шукуржон, билмайсиз-да: мурувват бошқа томондан бўлди, чамамда. Домлангиз келгач, айтиб берадилар... Хўп, ўтира қолинг!

— Раҳмат. Мен кетдим.

Кетдим. Йўлакай — таксида домламга қилинган «мурувват» қай тарафдан бўлганини тахминладим-у, бу йўриғда, умуман, чуқурлашмасликни кўнглимга тукканим боис бошқача ўйладим: «Домла маладец. Ҳақиқий олим шундай бўлса керак: ҳамма нарса фронт учун дегандай...»

2

Меҳмонхона ёнида жойлашган ётоққа бориб, собиқ домлаларим Нормамат Аъзамовни ҳам, собиқ муҳарририм Очил Пардаевни ҳам тополмадим ва эшик оғасига хат ёзиб қолдирдим: шундай-шундай, домлалар...

3

Менгзиё билан Сайёра ҳамон истиқомат қилаётган кўчага яқинлашганда, фикрим ўзгарди: худдики, мен — шунақа кўринишда бўламан, томоша қилиб қолинглар, дея мақтанадигандек бўлдим ва таксини Эски шаҳарга қаратиб ҳайдатдим.

Жамғармамдан анча-мунча пулнинг бошига етиб, ижарашин уйчамга етиб келдим.

«Гамлет» Шукур Бурҳоннинг саҳнага қўядиган сўнгги асари бўлганидек, менинг ҳам саҳнавий «ҳаётим» тутабини ҳис этароқ, ролни кучим етган қадар дуруст ўйнашга аҳд қилганим ҳолда, ҳужрамга кирдим-у, уйга — Бойсунга хат ёзиш фикри калламга келди: ахир, «Гамлет»дан кейин...

ТЕАТРДА

Факультетимиз билан «Ҳамза» театрининг ораси бир қадам. Биз театрға борганимизда, бу қадимги санъат кошонасидан сал нарироқда Шукур ака пистафуруш чол билан кулишиб турган эканлар. (Дарвоқе, у кишининг аксари улфатлари мана шунақа чоллар, қас-соблар, боғбону жўмард-чапани йигитлар экани ҳаммага маълум эди.) Шукур ака бизни кўриб, бирдан жиддий тортдилар ва саломимизга «воалайкум, воалайкум», дея томоқда ғулдираб:

— Мана шулар — манинг студент шогирдларим, — дедилар чолга. — Насиб бўлса, роса ўйнаб беришади. Томошага кирмасанг, сан билан пўм чиқаман.

— Бе, Шукуржон, гап битта, — деб қолди чол.

Сўнг Шукур ака шундоқ қаршимиздаги эшикчани ланг очиб:

— Марҳамат! — дея фавқулодда назокат билан четландилар: тавба, бу одам дақиқада ўзгариб туриши мумкин эди.

Биз ичкарига қадам босдик.

Камина бундан икки йилча бурун айнаи шу Шукур ака саҳналаштирган ва айнаи шу театрда қўйилган «Ганг дарёсининг қизи» спектаклида ўйнаган эсам-да, ҳозир биз кираётган ҳовлига ҳам унчалик эътибор этмаган эканман, ҳатто саҳна тузилишига ҳам...

Хуллас, чап тарафда баланд ишком қад қўтарган ва унинг тагида турфа жайдари гуллар очилиб ётган узунчоқ ҳовлига кириб бўлгач, Шукур ака ҳам ёнимизда пайдо бўлди ва уни-буни тушунтириб жила бошлади. Унда-бунда таниш актёрлар бизга қизиқиб қарашар, Шукур ака, назаримда уларга эътибор қилмас эдилар.

— Энг қадимги, мўътабар театрумиз бу. Оға (Маннон Уйғур) даврида гуллаган эди... Мана шу столда бильярд ўйнийман ман. Спектакль бошланишидан икки соат олдин келиб, мана шўтга ўтирволаман. Директор «Бу ерда билиард ўйналмасин!» деб эълон ёздириб, мана шу деворга ёпиштириб қўяди денг. Ман бўлсам, уни юлиб ташлайман. Чиновник-да, чиновник. Умуман, бизга келган директорлар актёрларга ўзини кўрсатмоқчи, ҳукмини ўтказмоқчи бўлишади. Ҳайронман... Энди мана бу эшиқдан ичкарига кирамиз.

Менга анчагина таниш шифти баланд йўлакка кир-
дик бирин-кетин. Пол билинар-билинмас ғижирлар,
узун йўлак нимқоронғи эди. Орқадан Шукур аканинг
гулдирак овози эшитилди:

— Тўғрига! Залга! Кейин саҳнага чиқамиз!

Хайҳотдек зал ҳам нимқоронғи эди. Аммо ўта ма-
ҳобатли ва сирли кўринар, қандайдир ҳавойи бир қуд-
рат елкангдан босар, айни чоғда, Шукур ака айтмиш —
мўътабар манзилга кирганингни-да ҳис қилардинг,
қатор-қатор стуллар ғира-шира йилтирар, чап томон-
да — анча нарида ва баландда саҳна «оғзини очиб»
турар, сирларнинг сири ўшандадек эди.

— Чироқни ёқмийсанми? Этувдим-ку, Петка?

Шукур аканинг шу ҳукми кутиб турилгандек чи-
роқлар ёниб, зал ярақлаб кетди. Шу асно унинг қан-
дайдир сири ғойиб бўлди-ю, қалбларга қувонч уфу-
рувчи мулоҳазалар уйғона бошлади бошимда: «Бу —
мўъжизалар маскан! Бунда мўъжизалар содир бўла-
ди. Шунинг учун, демак, инсонлар бу кошонани ярат-
ганлар... Инсон қандай ақлли зот? Ўзини овутишниям,
ўзини йиғлатиб кўнглини бўшатишниям билади. Ша-
раф сенга, эй санъатсевар зот... Қаранг-а, санъатни
яратгандан кейин унинг ифода шакллари ҳам топ-
ган... Қойил. Тўғри, оламда бундан катта, бундан ма-
ҳобатли санъат даргоҳлари ҳам бор. Аммо бу — ўзга-
ча. Авваламбор, бизники...»

Саҳнага чиққунча шу каби хаёллар оғушида бўлдим.
Кейин таниш манзилга келгандек, ўнгу сўлга қарай
бошладим: гўёки актёрлар чиқиб келадиган жойлар
бекилмаганмикан — очиқмикан ҳалиям дегандек.

Ниҳоят, Шукур аканинг тушунтиришлари остида
сўлга бурилиб, ўзимга ғоят таниш ҳужрага йўл олдик.

Кираётиб кимлардир шивирлади:

— Туалет дейишаркан-а?

Шукур ака эшитиб қолиб:

— Ҳа, — деб дўриллади-да: — Шошманглар. Бўтга
кейин кирсак ҳам бўлади, — дедилар. — Залга қайтиб
тушамиз. Сизларга айтадиган беш-тўрт оғиз гапим бор.
Барибир бўтга сиғишмаймиз... Қани, Лаэрт, буларни
бошлаб туш! Ман битта чой буюрай...

Биз саҳнанинг ўнг томонидаги кичкина зинапоядан
қуйига эндик. Лаэрт — театр институтининг студенти
чаптастлик билан бизни биринчи қаторга ўтқазди. Ке-

йин орқа тарафдан бир стул келтириб, рўпарамизга қўйди. Кейин саҳнага югуриб чиқиб, кичкина столча ҳам олиб тушди.

Ниҳоят, қаршимизда — саҳнада Шукур ака пайдо бўлиб:

— Петка, тепадаги чироқларни ўчир. Саҳнаям сал қорайсин, — дедилар.

Чироқлар ўчиб, зал тагин сирли тусга кирди. Биз негадир шивирлашиб гаплашардик...

Ниҳоят, Шукур ака изидан келган кимнингдир қўлидан чойнак-пиёлани олиб:

— Кўрдинг-ку, ман келдим, — деди унга. — Умуман, меҳмонлар келишганда, ахир... Санга қараганда, Петка ўзбекроқ. Бор, тагин битта пиёла обке.

Кимса олиб келган пиёлани Лаэрт обтушиб, столчага қўйди. Шукур ака қаршимизда энгашиброқ туриб, бизга бир-бир тикилар эди.

Мен беихтиёр ўртага тушиб қолган, ёнимда (асар бўйича) энг ишончли дўстим Горацио (бухоролик у йигитнинг исми ёдимдан чиққан), Саида менинг саҳнавий онам Гертруда билан четда ёнма-ён ўтиришар, улардан бериноқ Усмон ака (қирол) билан арвоҳ (Камол Мамбетов) жойлашган, бу тарафимизда — Полоний (Офелиянинг отаси), Лаэрт (Офелиянинг акаси), кейин Гамлетнинг хоин дўстлари ва ҳоказолар ўрнашишган, ҳатто дайди актёрлар родини ўйновчилар ҳам бор эди. Шукур ака бизларга битталаб тикила-тикила сафимиздан хато топмагандай жойига ўтирди, ўтирди-ю, бирдан стулни буриб, саҳна билан бизнинг орамизда яккакифт бўлиб олди.

Сўнгра ички, қандайдир хавфли бир овозда:

— Манга қулоқ солинглар, — деди. — Хаёлни бўлмангизлар... Мана, мана шу саҳна — саҳна эмас, йўқ. Қаср, Эльсинор! Дониёнинг маркази! Қаср, сарой... Ана шу қасрда хиёнат юз берди, хиёнат! Шаҳзода Гамлетнинг отасини заҳарлаб ўлдирдилар. Ким ўлдирди? Ўз укаси билан ўз хотини. Хуллас, шаҳзода Гамлет келиб кўрдики, отасининг қазосига қирқ кун тўлмасидан, яъни қирқи ўтиб-ўтмасдан онаси амакисига тегиб олибди. Мотам дастурхони тўй дастурхонига айланибди. Базми жамшид бўлаяпти. Дарҳол унда ҳақли гумон пайдо бўлди. Эндиги мақсад: ушбу хиёнатнинг тагига етиш. У оҳ чекиб юрган тунлар-

нинг бирида отасининг арвоҳи учрайди... — Шукур ака қуйиб қўйган чойидан бир хўпладилар-у, бизга беш қўлдек аён бўлиб кетган мазмунни яна такрорлаётганларини фаҳмлаб қолгандек, бир муддат жимиб тургач: — Шу, у ёғи ўзларингга маълум, — дедилар.

— Маълум, маълум, — деди Менгтурди (Розенкранц).

Менинггинамас, бошқаларнинг ҳам гаши келди шекилли: чунки Шукур ака биз беш қўлдай ёд билган ҳикоятни шундай фожиавий оҳангда — зални тўлдирган бир овозда ҳикоя қилардиларки, ўлай агар, роҳатланиб эшитмоқда эдик.

— Хўп, — дея Шукур ака энди бизга буткул бурилиб олдилар. Сўнгра у кишининг қиёфасида бир ҳурпайиш пайдо бўлди. Кўзлари гоҳ кичрайиб, гоҳ каттариб, Горациога тикилиб қолдилар. — Биласанми, сан кимсан? Гапирма, тингла... Гамлетнинг маҳрамисан, унинг жону дилисан! Мана бу — орқамиздаги қасрдаги барча сиру синолардан бохабарсан. Гамлетга ёрдам беришни истайсан. Аммо қўлинг калта. Шунинг учун ҳозир изтиробда ўтирибсан... Сан Гамлет, сан — Шукур эмассан. Йўқ! Шаҳзодасан. Мана бу қасрнинг асл эгасисан! Сан анави Офелияни севар эдинг. Аммо у ҳам хоинлар — сотқинлар, қотиллар тарафида бўлиб чиқди. Чунки унинг отаси — ҳой, Полоний, ўтган қотилликнинг бошида тургансан. Санинг бу ишлардан мутлақо беҳабар бўлишинг мумкин эмас, Офелия. Сан — Гамлет, шундай ўйлайсан. Шунинг учун уни рад этдинг. «Узлатга чекил!» деб фарёд қилдинг. Ҳа. Сан — Офелия, бу ҳолларга тоқат қила олмасдан ўзингни сувга чўктирдинг... — Шукур ака фавқулудда ўзгариб, чойдан яна хўпладиларда, қандайдир истехзо аралаш оҳангда: — Биламан: бир-бирингга не равнадушнийсанлар. ўзларинг биласизлар, — дедилар. — Аммо бугундан бошлаб муомалани ўзгартиришга мажбурсизлар... Тупунтира олдимми? Ҳеч қанақа ишқий учрашувга йўл қўймайсизлар... — Шукур ака гапирар, мен бошимни эгиб ўтирардим. Саида қай аҳволда экан? Хайрият, шунда Қиролимиз чалғиб атрофларни томоша қилаётган экан, Шукур аканики тутиб кетди: — Ҳей, нимага амманнинг бузовига ўхшаб анграясиз атрофга, Усмон ака? Сиз ахир — Қиролсиз-ку, Қирол! Ўз қасрингиздасиз!

Одам ўз қасриниям ҳадеб томоша қилаверадими? — Сўнг Камолга ўтиб: — Сан укам, ўзбекчани ўрганишга ўрганибсан-у, раҳмат, аммо та-лаф-фуз, талаффузиниям ўрганиш керак-де! Гап шунда...

НАМОЙИШ

Биз — спектакль қатнашчилари аллақачон Гамлет замонидаги Қирол муҳотида расм бўлган либосларни кийиб олиб (менга Гамлетнинг кийим-бошини шахсан Шукур ака кийдирган эдилар), гоҳ Шукур Бурҳоннинг хонасида тўпланар, гоҳо ҳовлига чиқиб солланиб юрардик: ажабо, бу шоҳона уст-бошда ўзимизни бошқача тутардик, яъни бизда ажабтовур ғурур пайдо бўлган, қолаверса, ўзимизни тахминан ўша — ўтмиш асарларидан келиб қолган зотлар каби ҳис этардик, чамамда.

Табийй, биз ҳаяжонда эдик. Аммо буни бир-биримизга-да билдирмас, фақат энтикиб кетишларимиз сиримизни ошкор этиб турар, шунда бир-биримизга маъноли жилмайиб қўярдик: ҳа-ҳа, биз Шукур Бурҳоннинг дарғалигида сирли бир кемага тушган йўловчилар эдикки, манзилимиз аниқ бўлса-да, ҳаяжон қуршовида эдик.

Шукур ака-чи, дарғамиз — улугимиз, устозимиз! О, назаримда, биздаги сиртта чиқмаётган барча ҳаяжону титроқлар у кишида намоён бўлмоқда эди: ажаб, Шукур ака ўз ҳолатини ҳеч кимдан сир тутмас — қовоғи солиқ, гўёки ҳаммамизнинг ролимизни битта ўзи ижро этадиганга ўхшаб кетарди.

У киши, таъбир жоиз бўлса, қандайдир қафасга тушиб қолган йўлбарсга ўхшар, дам ҳовлида, дам хоналарида пайдо бўлар, кўпроқ саҳна ортидан у кишининг қандайдир ишчиларга дўқ қилаётгани, баъзан эса «оковси» деб суйиб, бир нималарин уқтираётганлари эшитиларди.

Гоҳо саҳнада пайдо бўлиб, ҳали бўш, аммо қандайдир сирлилик касб эта бошлаган зални кўздан кечирар ва Петка билан чироқлар хусусида гаплашарди.

Ниҳоят, биз ҳам саҳнанинг ўнгу сўли ҳамда ортидаги пардалар четидан мўралаб, залга разм соладиган бўлдик. Жумладан, камина қарашларимнинг бирида, ёпирай, нақ Турсун Собировнинг театр ҳовлисига олиб

чиқадиган йўлақдан худди Шукур ака ҳамроҳлигида кириб келаётганларини кўрдим.

Улар кела-кела биринчи қаторга етганда, ортларида бизга яхши таниш бўлган актёр Турғун Азизовга ҳам кўзим тушди. Зал ҳали тўла ёритилмаган эди. Учовлон бир нималарни муҳокама этишди. Сўнгра Шукур ака Турғун Азизовга олдинги қаторларни кўрсатиб, яна бир нималарни тайинлади.

... Оқибат, нима дейсизки, зал одамга тўла бошлади. Уларнинг аксари тўғридаги катта эшиқдан кириб келишар, улар — саф-саф ва тўп-тўп эдилар. Бизнинг курсдошлар ҳам келишиб, олд қаторда ястаниб ўтирган кафедра мудиримизга салом беришиб, бир четда ҳамма нарсасига кўз-қулоқ бўлиб турган Турғун Азизовнинг ишораси билан Турсун Собировдан икки қатор орқадаги стулларга жойлашишди. Ана, Лаэрт либосидаги Нойил етагида афтидан театр институтининг студентлари ҳам ҳовли тарафдан кириб келишди. Шунда яна ўша тарафда уч-тўртта хотинлар ҳам кўринди. Уларни Розенкранц либосидаги Менгтурди ён томондан бошлаб келаркан, Турғун акага дуч келишди ва ўзаро гаплашганларидан сўнг, тўртинчи қатор кўрсатилди уларга.

Уларнинг бири Саида — Офелиянинг волидаси Ҳалима опа эдилар.

Алқисса, факультетимизнинг юқори курс талабалари ҳам кўрина бошлади ва қўлларида гулдаста кўтарган юртдош устозларим Нормамат Аъзамов билан Очил Пардаев ҳам пайдо бўлди. Уларга ҳам тегишли жой кўрсатилар экан, ўнг тарафдаги балкон-ложада Сора опа Эшонтўраева кўриндилар...

Бу орада зал шифтидаги ва ён-веридаги чироқлар ёнган эдики, мен улут актрисани аниқ кўрароқ ҳайрату ҳаяжон билан қайд этдимки, Саида у кишига ўхшар экан: шуни идрок этароқ опамизни кўнглимга жуда яқин олдим.

Бир замон куннинг иссиғига қарамай костюм кийиб олган казо-казолар ҳам ташриф буюришди.

Табиий, улар илк қаторлардан жой олишди. Шу пайтдами, кейинроқми — Сора опани ҳам улар қаторида кўрдим.

Бу вақтда биз — студент-актёрлар жой-жойимизда эдик ва Шукур ака ҳамон асабий-лўкиллаб юриб,

ҳар биримизга «ҳолатдан чиқмаслик»ни уқтириб юрардилар.

Қайдадир қўнғироқ жаранглаб кетди-ю, чироқлар бир-бир ўча бошлади.

Ёмонам титроқ кираркан вужудингта...

Учинчи қўнғироқдан кейин...

...спектакль бошланди!

Ва вақт-соати етиб, тугади.

Чапак. Барча чироқлар ёниб, томошабинлар ўринларидан туриб кетишган эдики, биз Шукур аканинг «аввал баҳор» айтиб қўйган ўтитига биноан саҳнага қайтиб чиқиб ва саф тортиб, залга таъзим қилдик. Бир замон қарасам, Нормамат ака гулдастани баланд кўтариб, ўнг тарафдаги зинапоядан чиқиб келяптилар. Гулни олдим-у, беихтиёр ёнимда турган Саидага (биз ўртада эдик) узатганимни билмай қолдим. У тисланиб-чекиниб, гинали назар-ла боққанча залга ишора қилди, чамамда. Мен гап нимадалигини дарҳол англаб, ҳали изига қайтишга улгурмаган Нормамат акага: «Кетиб қолманглар, домла. Гапим бор», дейишга улгурдим. Кейин эса, вожаб, домла Қўшжоновнинг уйларига илк бора борганиму Раҳима янгамизнинг ўша — «Ганг дарёсининг қизи» спектакли сўнгида менга берилган гулни Камола — Саидага тутганим ҳақидаги гаплари ёдимга тушиб кетса бўладими!

Одамзод ғалати экан-да: ҳали чапак чалиняпти, ҳали таъзимдамиз-у, Бойсун — уйимиз, сингилларимнинг Камолага гулдаста тутганим ҳақидаги шўх-шан гаплари ҳам эсимга тушиб, ўша манзаралар кўз олдимдан ўтганича шундоқ ёнимизда Шукур ака Бурҳоновни кўрдим.

Энди у киши залга таъзим қилмоқда: юзларида ёрқин табассум, бояги «йўлбарслик»дан асар ҳам қолмаган, камтарона волиблик ифодаси барқ урар эди.

Тўй ҳақида тўрт офиз сўз

Нормамат Аъзамов билан Очил ака Бойсунга боришлари билан гап шундоқ-шундоқ, дея мен тайинлаган, тўғрироғи, илтимос қилган хабарни етказишибди. Онам билан катта синглим Раъножон ҳафта ўтмасдан келишди. Қўлларида биттадан бўғча, чўнтакларида ахча...

Мен уларни кечки пайт Чигатой дарвозаси орқали Саидаларнинг уйига бордим. Аниқроғи, ўзим толлар тагида қолиб, уларни юқоридаги ҳовлига чиқариб юбордим.

Улар қоронғи тушганда, илжайишиб қайтиб келишди: тўй куни ҳам тайинланибди.

Мен Абдуллажонларнинг уйига бориб ётдим. Онам билан синглим ҳовлича бекаси билан гурунглашиб қолишди: уйчамда...

Хуллас, эртасидан бошлаб тўйга айтувчига айландим: табиий, тўғри домла Қўшжоновнинг уйларига бордим. Бахтимдан бўлиб, домла бугун оқшом Масковдан қайтиб келар эканлар... Сўнгра журналга кирдим. Носир акам: «Хайрият, тўйигаям айтмас бу бола, деб ўйлагандим», дедилар. У кишини «Гамлет» намойишига айтишни, рости унутган эдим, хайрият, Камол Мамбет айтган экан...

Менгзиё тўй ҳақида эшитиб, мени қучиб табриклади. Сўнгра хизматга тайёр эканини билдирди.

Ва, дарҳақиқат, тўй, яъни базм куни Менгзиёдан кейин келган Элмурод ака билан Солижон ва курсдошларимдан Турсунбой билан Усмон акалар роса хизмат қилишибди.

«Қилишибди», дея ўтган замон феълда айтаётганимнинг боиси, биринчидан, мен дўстим Соли Содиков билан ЗАГС идорасида бўлдик. Саидани уйғур дугонаси олиб келган экан.

Қизиги шундаки, бизни... Ҳалима опанинг ўзлари ЗАГСлаб қўйдилар. Яна бир қизиқ ҳолат: «Ким кимнинг фамилиясига ўтади?» деган савол берилар экан, мен ганғиб қолдим. Шунда Саида бошини кўтармасдан: «Ман бу кишининг фамилиясига ўтаман», деди. Ҳалима опам нима дедилар денг? «Раҳмат, қизим», дедилар.

Сўнгра Соли дўстим қоғоз халтада олиб келган шампанни очди, ичиб, шоколаддан газак қилдик.

Ниҳоят, оппоқ шойи кўйлак кийган Саида ҳам дутонаси етагида хонага кириб келди ва биз икковлон чароғон бўлиб турган ҳовлига тушдик. О, меҳмонлар тўпланиб, этакдаги уйнинг олдида қўйилган столлардан жой ола бошлаган экан. Кимдир чапак чалиб юборди-ю унга жўр бўла кетишди. Шунда эркак эмас — аёл, яъни курсдошим Назираҳон чинқи-

роқ ширали овозида «Тўйлар муборак»ни айтиб юборди. У факультетимиздаги репертуари қўшиқ ва рақсдан иборат бўлган ҳаваскорлар тўрагагининг раҳбари эди. Қўшиқ ярмига етганда, етиб келган бешинчи курс студенти Маъмуржон деган қўқонлик йигит ашулани давом эттириб кетди.

Бу вақтда биз — келин-куёв чап томондаги девор ёқалатиб қўйилган стуллардан жой олиб бўлган, яъни бизни ўртага ўтқазишган, чап тарафимда уч-тўрт кишилиқ жой бўш, кейин билсам — акамларга банд қилинган экан. Ўнг ёнимда эса — Саида, ундан нарида синглим Раъно, ундан нарида уйғур қиз ва ҳоказолар.

Қаршимиздан эса аста-секин Маҳмуд Саъдинов, Менгзий ва Элмурод акалар жой ола бошлади. Усмон ака билан Турсунбой ўртада — меҳмонларни ўтказиш, уларга сипоришлар қилиш билан банд; айниқса, Турсунбойнинг овози баланд чиқади — отиб олганидан эмас, умуман, шунақа — бақироқроқ; ҳозир эса хурсанд ва ўзини даврабошидек ҳис қилар эди.

Ана Носир ака билан Тўхтасин Жалолов домла ҳам йўлақдан чиқишди. Уларни Камолжон қарши олиб, Турсунга рўпара қилди. Тўхтасин домла бир оз иккиланиб, менга қарай-қарай ўтирдилар. Ниҳоят, Турсун Собиров домла етагида болалар газетаси жамоаси ҳамда бир-иккита ўқитувчилар кириб келишди. Уларни Усмон ака қаршилаб, олчалар тагига ўтказар экан, домла Собиров туйқус айри тушиб, алоҳида бир столни эгаллаб, Усмон акага бир нималарни тайинлади.

Алқисса, қўшиқдан кейин бошланган ғалағул босилиб, кимларнингдир тақлифи ё тазйиқида қора духоба дўппи кийган, чўққи соқолли бир чол ўртага тортилди.

Даврада микрофон йўқ эди.

— Марҳаматли меҳмонлар! Азиз фарзандларимиз Шукржон, Саидахонлар! Бу оқшом... — ва ҳоказолар, яъни нима учун тўпланилганию, кимларга бахт-шодлик, аҳиллик ҳамда фарзанд тилаш ҳақида ваъз айта кетди.

Унинг гаплари ёдимда қолмаган, аммо нималарни ўйлаганим эсимда: «Қара-я, мен уйланияпман-а? — дедим ичимда. — Йўқ, уйландим ҳисоб... Ахир, бу жуда осон нарса экан-ку! «Аршин мололон»даги қариянинг «Уч сўм пул. Бир калла қанд...» деганидай... Лекин

оиланинг масъулияти катта-я? Демак, мен энди эр — эркак сифатида ҳам тутишим керак ўзимни. Фақат ишим — ижодимга ҳалал етмаса, бас. Айтмоқчи, домла Қўшжонов айтиб эдилар-ку: «Оила ижодга ёрдам беради», деб. Шояд шундай бўлса... Аммо бу томони Саидагайм боғлиқ...»

Шунда хонимга қараганимни биламан, у тиззамга туртиб (унинг боши эгик, юзига парда тушиб турарди: ўша орқали кўрибди-я!):

— У ёққа қаранг, у ёққа, — деб шивирлади.

Қаёққа қарашни билмай алангладим-у, воизнинг гапдан тўхтагани ва ўтирганларнинг-да йўлак томонга қарашаётганига эътибор этибоқ, йўлак оғзида бел боғлаб турган, афтидан, ушбу маҳаллалик йигилар билан кўришаётган:

...Шукур Бурҳонга кўзим тушди: яйраблар кетдим! Кейин, ўша ерда кабоб пишираётганлар билан сўраша бошлади устоз... Ажаб, ажабо! У қандай одам ўзи?!

Бу ёқда кимлар ўтирибди? Давра борми ўзи? Заррача эътибор этмас эди.

Ниҳоят, у кишининг изидан бир қучоқ гул кўтариб — эргашиб юрган Менгтурди бизларни кўрсатди Шукур акага. Ва худди шу маҳал Турсун Собиров домла ҳам Шукур акага пешвоз чиқиб борди. Улар қуюқ сўрашганлари ҳолда Шукур ака Менгтурдидан ниманидир қайта сўради-да, талтайиб-жилмайиб, биз томонга боқди.

Давра дафъатан жимиб, Шукур акага тикилиб қолган, гўё у киши ваъз айтадигандек ёки ўйин кўрсатадигандек эди; аммо нигоҳларда наинки ҳурмат ва фахр, балки сезиларли ҳадик-қўрқув ҳам зоҳирлиги шундоқ кўриниб турарди.

Шукур ака Менгтурдига баралла овозда:

— Қани, бошланг бизни келин-куёвнинг олдига! Бир табриклаб қўяйлик! — деб қолдилар ва Турсун Собировнинг қўлтиғидан олиб, аста жилдилар биз томонга.

Биз — Саида иккимиз бир вақтда ўрнимиздан туриб кетдик. Шукур ака энди одамлар борлиги, уларнинг кўпчилик эканини кўргандек — гоҳ ўнг, гоҳ сўл тарафга қараб, оғизлари қулоқларига етган қадар жиламайганча сўрашган-саломлашган бўлиб, ниҳоят, бизнинг қаршимизга — қошимизга етиб келдилар.

Менгзиё билан Маҳмуд Саъдиновлар ҳам туриб кетишган, гўё Шукур Бурҳонга жой бўшатишган эди.

Шукур ака, Шукур ака-я!

«Тоҳир-Зухра» фильми эсингиздами? Қоработир хоннинг қаршисида тиз чўкиб, ҳар иккала қўлини кўксига босганча бош эгади... Тахминан ўша ҳаракатни ажиб бир назокат билан такрорладилар-да, сўнг бемалол бурилиб, Менгтурдига имо қилдилар. Менгтурди кучоғидаги гулни шоша-пиша менга тутди: мен олиб, ёнимдаги бўш стулга қўйдим. Сўнг Шукур ака ёнидан бир конверт чиқариб, уни-да менга узатдилар ва ҳаммага эшитарли овозда:

— Олиб қўйинг, одош, — дедилар ва афтидан, жамоанинг ўзларига тикилиб тургани ва нималарнидир кутаётганини нозик ҳис қилароқ баралла кулиб, овозларини тағин кўтардилар: — Ўртоқ Турсун Собиров, Шайх ака бир воқеани айтиб берган эдилар. Бир ёш шоирнинг тўйига бориб қоптилар. Шоир айтибди: «Устоз, қадимда шоирлар камбағал яшаган-а?» «Эй болам, — дебдилар Шайх ака. — Беш-ўн кун оила бошлиғи бўлиб кўр. Бугунги шоирлар ҳам қадимгиларидан фарқ қилмаслигини билиб оласан».

Турсун Собиров қотиб-қотиб кулганича:

— Браво! Браво! — деди.

Давра аҳли ҳам чиндан-да маза қилиб кулмоқда эди. Шукур ака ўз гапидан қаноатланиб, тағин нималардир дегиси келди шекилли:

— Домла Қўшжонов келдиларми? Шу ердами? — дея бир менга, бир Турсун Собировга қарадилар.

— Ҳа, йўқ, кўринмаяпти, — деди Турсун Собиров.

— Кўринмайдиам, — деди Шукур ака. — У киши банкетда. Масковдан котақонлар келишган экан. Ман, Шукуржон, ректорингларниям олиб келмоқчийдим. У кишиям банкетда бўлишлари лозим экан. Ўшанда сўраб қолдим: «Шукур Холмирзаевни мандан олиб олган ўша хоразмлик Қўшжонов банкетда бўлмаса керак?» «Бўлади», деб жавоб берди Обид Содиқов. Шундан биламан...

— У киши амалдор бўлдиларда, — деб орага қўшилди Маҳмуд Саъдинов. — Кунни кеча Тил ва адабиёт институтининг директори бўлиб тайинландилар.

Мен лол қолдим ва:

— Рости биланми? — дея сўраганимни-да билмай қолдим.

— Вей, эшитмаган эдингизми, Шолохов?

— А-а, чиновник бўлди де? — дея тўнғиллади Шукур ака. — У одамда раҳбарлик қобилияти бормиди ўзи?

— Шу ёғи номаълум, Шукур ака, — деди Маҳмуд.

— Ҳа, майли. Лекин ҳар ким ўз ишини қилгани тузук... Хўп, Саидахон, бахтли бўлинглар. Ва, ва... — дея атай (балки бошқаларни-да қизиқтириш учун) пауза қилиб, давом этдилар: — Ва Шекспирни дуо қилиб юринглар!

Чапак.

ТЎЙДАН КЕЙИН

Кейин... биз — келин-куёвни уйга бошлаб киришди. У ерда онам муштдеккина, худди Саиданинг кексаликдаги нусхаси, деб тахмин қилса бўладиган бир кампир билан ўтирарди. Улар туриб, бизни қарши олишди.

Ўша кампир — Саиданинг бувиси Ўлмасхон ая экан.

Бу хонада ҳам ўзига яраша дастурхон тузалган эди. Биз ўтиришимиз ҳамон акамнинг «Лайли — Мажнун»-дан айтган — мен роят севадиган қўшиғи шундоқ остона яқинидан эпитила бошлади ва мен дам момога, дам онамга қараб:

— Чиқиб ўтирсам, майлими? — деб сўрадим.

— Ҳай-ҳай, — деди онам. — Чилланглар чиққунча келинимни ёлғиз қолдирмайсан, болам.

— Ахир, бу ерда сизлар ҳам...

— Ҳозир домла келадилар, — деб жилмайди Ўлмасхон ая ҳам.

Ҳақиқатан ҳам орадан бирон ярим соатлар ўтиб-ўтмай бояғи қора духоба дўппили ваъзхон кириб келдилар. Изларидан Ҳалима опам ҳам кирдилар. Кейин акам билан Жамил акани бошлаб киришди ва домла... бизга никоҳ ўқиди...

Ўша маълум ва машҳур савол-жавоблар бўлди. Биз иккимиз ҳам биринчи сўралгандаёқ: «Ҳа», деб жавоб бердик. Илло мен ўзимни ғалати — ноқулай ҳис этардим: атеистроқ бўлганим учун эмас, албатта. Шунчаки, акаму онамнинг қошида уялардим. Саида ҳам қандайдир ғашлик аралаш ноз қилиб ўтирмади, чамамда.

Шундан кейин: «Битга чекиб келай», деб ташқарига чиқдим-у, рўпарамдаги ҳамон ёп-ёруғ йўлакка кўзим тушиб, қаёқдандир шу ўй келди калламга: «Домла кеб қолар, ахир. Банкет тутагандир... У киши ҳам бизга оқ фотиҳа беришлари лозим эмасми? Менинг у одамдан бўлак бу шахри азимда... — Бирдан тек қолдим. — А-а, у киши амалдор бўлиб кетдилар-ку? Аттанг. Ўзлари айтар эдилар: амалга, пулга қизиқмагин деб...» Шунда яна таниш қарорим ёдимга тушди: домланинг қилиқларини муҳокама қилиш йўқ. Йўқ: унут...

Аммо чамаси қирқ кунлардан кейин биз — Саида иккимиз Бойсунга йўл олдик; мен деярли бахтиёр эдим: чунки «Ўн саккизга кирмаган ким бор...»ни ўша «Шарқ юдузи»га топширган ва икки кундан кейин бош муҳаррир ўринбосари Ваҳоб Рўзиматовдан «маъқул» сўзини эшитгандим. Иккинчидан, имтиҳонларниям аълога топширгандим ва тезроқ Бойсунга етишув, редакциянинг машинасида Саидани ўша Зовбоши дарасига олиб бориш ҳамда бир амаллаб шимолдаги қуюқ арчазорга етиш ва Зумрад ҳақидаги эртагимни (ул эртақ аллақачон меники бўлиб қолган эди!) айтиб беришни истардим.

Афсуски, Бойсунда Исматжоннинг ҳам, отамнинг ҳам Матёқуб Қўшжонов ҳақидаги саволлари мени кўп қийнади...

УСТОЗЛАР БИЛАН УЧРАШУВ

Куз кунларининг бирида факультетда гап бўлиб қолди: «Ёзувчилар союзида Қўшжонов доклад қилар экан...»

Курсдошларим шоша-пиша отланишар экан, мен ҳам дафъатан қизиқиб қолдим. Илло, домла амалга миниб кеттанларидан бери у кишини кўрмаган, кўришга хоҳишим ҳам йўқ, назаримда, устозим олис-олисларга, сирли саройларга кетиб қолгандай эди.

Уюшманинг иккинчи қаватига кўтарилиб, ўнг томондаги «Ёзувчи дўкони»га бурилишим ҳамон, не кўз билан кўрайки, шундоқ коридор адоғидан домла Қўшжонов кимсан... Абдулла Қаҳҳор билан ёнма-ён келаётибдилар. Домлам хомушроқ эди, Абдулла аканинг юзида эса одатдаги кинояомуз табассум.

Қотиб қолдим: илло, Абдулла Қаҳҳорнинг ўша

балогардон мактубларига на жавоб ёзгандим, на қул-
луқ қилиб уйларига боргандим. Ҳолбуки, шундай
қилиш ҳақида Носир ака ҳам маслаҳат бергандилар!

Нега шундай қилмаганимга сира ақлим етмайди.
Аммо бир учрашиш орзусида эдим.

Улар ўзаро гаплашиб келишар, талай ёзувчи ва
шоирлар, танқидчию адабиёт ихлосмандлари тўп-тўп
бўлиб унда-бунда туришар экан, анаву алломаларга
жой торлик қиладигандек сал-пал тисланишаётганини
сездим; аини чоғда улар жилмайиб салом беришар.
Абдулла ака бош ирғаб алик олган бўлар, аммо кўри-
шишга майл билдирмас, бошқалар эса келиб кўри-
шишга журъат этолмас эди.

Бироқ менинг йўриғим бошқа эди: улар яқинлаш-
гани сари майда қадам билан пешвоз чиқа бошладим.
Ниҳоят:

— Салом алайкум, — дедим ялписига.

Абдулла ака бош ирғаган кўйи Матёқуб акага қара-
ди: мени танимадилар. Тўғри-да, журналда чиққан су-
ратимда бошланг эдим. Ҳозир (Менгзиёнинг таъси-
рида) шляпадаман.

Матёқуб ака эса хиёл ҳушёр тортиб, овозимдан
танидилар шекилли, кўзларини қисинқираб:

— Э, Шукурвой?... Бу — Шукурвой, — дедилар
кейин Абдулла акага.

— А-а, сизмисиз... — Мен у кишининг қўл узатиш-
ларини кутдим ва ўзимни тийиб, жилмайиб турдим.

— Ҳа, Абдулла ака.

— Мен сизни дачада кутгандим, — дедилар секин-
гина-шошилмай. Кейин қоплама тишлари кўриниб-
кўринмай жилмайдилар. — Қуловингиз чўзилиб қол-
мадими танқиддан кейин?

— Э, йўқ, — деб кулдим. — Сизнинг хатингизни
олдим, Абдулла ака. Аммо на мактуб ёзишга, на уйин-
гизга боришга журъат қилолмадим.

— Ҳимм, — дедилар «тушунарли» дегандай. — Энди
боринг. Эшик очиқ...

— Бораман. Раҳмат, Абдулла ака.

— Сиз уйландингиз шекилли, а?

Мен учун Матёқуб ака дарҳол жавоб бердилар:

— Ҳа. Офелияга уйланди, айтувдим-ку? — Кейин
менга тикилиб, гўё ҳасрат қила кетдилар. — Кечи-
расиз, Шукурвой, тўйингизга ям боролмадим. Кеннайин-
гиз билан «қуллу бўсин»га бормоқчимиз энди...

— Бу кишининг ишлари кўпайиб қолган, — деб ўша истеҳзоли жилмайишида илова қилди Абдулла ака.

— Шунақа. На чора. Ўзимизга ўзимиз тапвишни орттириб юрар эканмиз, — деди Матёқуб ака.

— Хўп, мен кета қолай, Матёқуб, — деб қолдилар шунда Абдулла Қаҳҳор. — Сизлар устоз-шогирд ҳасратлашаверинглар... Йўқ-йўқ, мени кузатманг. Хайр.

Ниҳоят, у киши қўл бериб хайрлашарканлар, менга энди илиққина жилмайиб:

— Домлангиз етук олим, — дедилар. — Ундан кўп нарсани ўрганибсиз, назаримда. Яна ўрганса бўладиган томонлари кўп... Бироқ бир нақл эсингиздан чиқмасин: домланинг айтганини қил-у, қилганини қилма. Майлими?

Матёқуб ака зўраки кулдилар. Мен тахминан улуғ ёзувчи нимага ишора қилганларини фаҳмладим ва туйқус хайрон бўлдим: «Ҳозир домла маъруза қилади. Абдулла ака ўтирмасмикан? А-аа, балки бу кишиям докладнинг текстини ўқигандирлар...»

Шу пайт худди театрдагидек қўнғироқ жиринглади.

ҲАСРАТ

— Шукурвой, сандан яширадиган сирим йўқ, — дўкондан сал наридаги деворни деярли бўйлаб турган дераза қошига етишарканмиз, домла чимирилганча тўхтади-ю, у ён-бу ёнга разм солди.

— Нима керак, домла? — дедим.

— Бир стул бўлсайди.

— Ҳозир. — Наридеда стулларида қўр тутиб ўтирганлар ҳам бор эди. Бир тўпнинг қошига бориб, мақсадни айтувдим, бир эмас, икки стулни бўшатишди. Обкелиб, дераза тагига қўйдим. — Марҳамат, домла... Узр энди, мен ҳам ҳар хил ташвишлар билан бўлиб, сиздан узоқлашдим...

— Ман тушунаман, — деди домла стулга чўкиб. Кейин майингина кулимсиради. — Янги повестингни берибсан журналга. Маъқул тушибди уларга. Энди менинг оқ йўл тилашимга эҳтиёж қолмади...

— Э домла, ундай деманг... — Домланинг ҳорғинлиги, ҳатто қиёфасида фожиавий бир нарса борлиги

мени тобора юмшатиб юбормоқда эди: йўғасам домлага қилажак таъналарим тилимнинг учидайди.

— Ҳа, чиқаверсин-чи, китобингга сўзбоши ёзарман.

— Бу — бошқа гап, домла... Лекин кечирасиз, нега бундай кайфиятингиз йўқ?

— Ҳа. Шу тўғрисида санга гапирмоқчийдим, — хўрсиниб деди Матёқуб ака. — Гап шундаки, Шукурвой, ман институт директорлигидан ҳам кетмоқчиман...

— Нега, домла? — беихтиёр сўрадим.

— Ай, амалдорлик — манинг касбим эмас экан, — домла деразага тикилиб қолди. — Амалдор бўладиган шахслар бор, ўзгача бўлади улар. Илм қилмасаям илм аҳлига ёрдами тегадиганлар бор... Бизга ўхшаганларда унақа қобилият бўлмас экан. Аммо ўзимизни алдар эканмиз. Гап шундаки, — дея энди шошиброқ давом этдилар, — шу мансабни манга таклиф этганларида, бирдан... қизиқиб қолган эдим. Бунинг сабаблари кўп. Улардан бири, ўзингга маълум, баъзи бир «дўстлар» олдида қандайдир бир кўтарилишни истардим, шекилли. Шу тариқа уларнинг ҳамтовоқларидан ўч олишни истармидим, билмайман. Лекин улар мени камситган бўлиб, ҳатто факультетдан кеткизишни режалаб юрганида, тасаввур этасанми, қандай ҳолатларга тушганимни. Шунда уларга бирдан тепадан қарагим келди, шекилли...

— Кечирасиз, домла...

— Хўш?

— «Ғолиблар» ҳақида мақола ёзишдан мақсад ҳам шу эмасмиди?

Домла ғамгин кулимсиради.

— Кўплар шундай деб ўйлайди... Аммо ман ўзимга, илмга хиёнат қилмадим. Ҳали эшитасан докладимни. Мен қиёсий йўл тутдим. Тушуниб оласан... Энди, анаву гапингга келсак, ман романни ўқишдан, умуман, бош тортишим мумкин эди. Абдулла акага ўхшаб... Ҳа, Абдулла ака: «Вақтим йўқ ўқишга», деган эканлар. Менинг бирдан... рози бўлганимга келсак, биринчидан, олим сифатида қизиқиб қолдим романга. Айтмоқчи, бу тўғрида гаплашган эдик-ку?

— Ҳа, оз-моз, — дедим.

— Иккинчидан, — дея давом этди домла, — Ша-роф ака билан яқин бўлиш ҳам манга заманчивий туюлди... Лекин ман амал олишни ўйламаган эдим.

Шунчаки, ёлғизлик мени кимлар биландир яқин бўлишга чорлар эди, Шукурвой.

— Хўш, нега энди кетмоқчисиз директорликдан? — деб сўрадим. — Ё институтдаям рақибларингиз кўпайдими?

— О, кўпайганда қандоқ? — деди домла қандайдир хурсанд бўлиб кетгандек. Кейин бир сония жимим қолдилар. — Гап шундаки, ҳим, мандан илтимос қилувдилар: «Тартиб-интизомга эътибор беринг», деб. Ман институтга бориб, уни-буни ўрганиб кўрсам, чиндан ҳам дисциплина чатоқ экан. Илмий ходимларнинг кўпчилиги хоҳлаган пайтида ишга келиб, хоҳлаган пайтида кетишар экан. Ходимларнинг ишга келишларию кетишларини, яъни вақт-соатларини қайд қиладиган дафтар очирдим. Илгари дафтар бўлганми-йўқми, худо билади... Шу. Орадан сал вақт ўтмасдан қулоғимга ҳар хил гаплар чалина бошлади: «Қўшжонов ҳарбий тартиб ўрнатди. Эркинликни йўқ қилди» ва ҳоказолар. Бунгаям чидадим... Аммо текшириб кўрсам, кўпчилик ходимлар планда кўрсатиб қўйилган нормаларини бажаришмас экан. Шундай план борда: фалон бет ҳажмда илм қилиши керак. Нашр эттириш керак... Бу текинхўрликка чидаб бўладими? Уч-тўрттасини ишдан бўшатиб юбордим. Ана шундан кейин рақибларим янада кўпайди. Ғийбат, миш-мишлар... Биласан, ҳозирга-ча фан доктори эмасман...

— Кечирасиз, нега-я, домла?

— Энди, қизиқмас эдим-да, Озоддай... Лекин докторлик ишим тайёр бўлди. Ойбекдан. Переделкинада тугатиб қайтдим.

— Табриклайман, домла.

Домла истеҳзоли кулимсиради.

— Мансабдор бўлганингдан кейин сенга ҳасадчилар кўпайганидек, хушомад қилувчилар ҳам кўпаяр экан. Қайси куни биттаси айтиб қолди: «Сизга шу пайтгача ёзган мақолаларингиз учун ҳам докторлик берилса, арзир эди», деди. Ман: «Шу баҳонада илм қилиб келдим», деб жавоб бердим.

— Яхши, домла. Тилингиз қисик бўлмайди-да... — деб қўйдим.

— Тилим-ку қисик бўлмайди. Аммо яна ғийбат учун ҳасадгўйларга баҳона топиларди.

— Ҳасадчилар ҳам бор-а?

— О, аста айтасанми! Энг ёмони — ҳасад... Менинг ўрнимга директорликка ўнлаб талабгорлар бор экан. Улар ҳозир тинч ўтирибди дейсанми? Бугунги — ҳозирги муҳокамадан ҳам айб топишиб, кулги қилади мени. Менинг эса камситилишга тоқатим йўқ. Санга айтсам, айрим илмий ходимларга бирмунча зулм ҳам ўтказиб қўйибман экан...

— А-а. Узр, домла, шу... шу гап-сўзларга парво қилмасликнинг иложи йўқми?

— Бор, бор албатта, — деб кулди домла. — Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор: уни ўзим очдим — кашф этдим.

— Хўш-хўш?

— Раҳбарлик, чиновник бўлишлик, бир ҳисобда — қарамлик экан. Ҳа-ҳа. Юқоридан нима буюрилса, шуни қилишга мажбурсан. Бўлмасам тошингни тер... Тўғри, мани ҳимоя қилишади. Аммо буни суиистеъмол қилгим йўқ.

— Қизиқсиз...

— Ишонасанми, юқорида ишлайдиган ёшгина бола яқинда манга қўнғироқ қилиб, социалистик реализм масаласида доклад тайёрлашни буюрди. Буюрди.

— Сиз бўлсангиз...

— Тушунасан-ку?

— Ҳа.

— «Ўйлаб кўраман», дедим. — Домла яна жимиб қолди. Сўнг бошини адл кўтариб: — Нимасини ўйлайман? — деди. — Ман ўз қарашларимдан қайта олмайман, Шукурвой!

— Раҳмат, домла.

— Ҳалиям анча-мунча қовун тушурдим... — Ниҳоят, менга тикилиб қарадилар. — Шунақа гаплар.

— Директорликдан кетасиз?

— Бошқа илож йўқ. Ҳалиям анча-мунча вақтни бой бердим. Йиғин-пиғин, уриш-жанжал...

— Домла, ихтиёр ўзингизда.

— Ман яна оддий ходим бўлиб, фақат илм билан шуғуллансам, санга ёқади-я?

— Вой, домлажон... — деб кулдим.

Домла ҳам кулди.

— Биладан-да... Хўш, қачон уйга борасан? Биз томонда Олимпияда стадиони қурилар экан. Хотинкўприкнинг манзараси поймол бўлади. Кўриб қол.

— Албатта, домла, — дедим-у, негадир Бойсунга тушаверишда Қорабўйин қишлоғидаги Шириннинг қабри-сағанаси ёдимга тушиб кетди.

ХОТИМА

Йиллар ўтди.

Вей, жуда кўп йиллар ўтиб кетибди.

Бултур кеч кузақда ошқозон оғриғи билан касалхонага тушдим. Бош врач шойрабаат экан, мени дарҳол текширтди. «Дарҳол операция қилиш керак», деб ташхис қўйишди. Қизим Сайёрага (ўша машинага босиб оборман эди мени): «Пяťдесят на пятьдесят. Тилхат ёзинг», дейишган экан. Қизим ундай жойда ўтириб, нималарнидир ёзар (ўшанда нима ёзаётганини билмасдим), мен йўлакдаги бир диванда ғужанак бўлиб ўтирар, у ёқда — реанимация бўлимида менга жой ҳозирлашмоқда эди.

Чекким келиб:

— Сайёра, нима қиялсан? — дедим.

Шунда шундоқ ёнгинамда — бошқа бир креслода кичкина бўлиб ўтирган одам:

— Э, Шукурвой, сизмисиз? — деди.

У киши менинг овозимдан таниганлари каби мен ҳам домланинг овозларидан танидим.

— Матёқуб ака? Салом алайкум.

— Воалайкум. Сиз бу ерда нима қиялсиз? — дедилар.

Мен ақлимни пешлаб жавоб бердим:

— Сизнинг барча насиҳатларингизга амал қилдим-у, интизом масаласида... буздим, шекилли.

— А-а, буни кутса бўларди, — деди домла. Ўрнимдан туриб кўришай дейман, тутолмайман денг.

— Лекин ман сиздан розиман, Шукурвой, — деб давом этди Матёқуб Қўшжонов — ҳозирги академик.

— Мен сиздан миннатдорман, домла, — дедим. — Айтмоқчи, мен бир туркум эсселар ёзаётиб эдим. Ўзим суйган адиблар ҳақида...

— Ҳа-ҳа, ман бир нечасини ўқидим. Маъқул, — деди домла. — Дўстингиз Ўлмас Умарбеков ҳақида, Шухрат ака ҳақида, Одил ҳақида... Эссе жанрини эгаллаб обсиз. Ман шу жанр бўйича ишламадим-да... Май-

ли, ўзимни бир ремонт қилдириб чиқай, ўйлаб кўраман... Айтмоқчи, ўзимиз, ўзаро муносабатларимиз ҳақидаям бирон нарсa ёзасизми?

— Шунн айтмоқчи эдим-да, домла. Мен ҳам бу ердан тезроқ қутулиб чиқайин, ишни бошлайман... — Сўнгра илова қилдим: — Домлажон, кўп жойларида сизни идеаллаштиришга тўғри келади. Ҳайрон қолмайсиз. Хўпми?

Домла кулди.

— Лекин камчиликларимизниям кўрсатинг.

— Э, бусиз бўладими!

— Раҳмат.

Шунда бир ҳамшира аравагани филдиратиб келиб қолди.

— Холмирзаев қайсиларинг?

— Бу киши, бу киши, — дея югуриб келди Сайёра қизим ва домла билан сўрашган кўйи мени аравачага ўтқазди.

— Хайр, домла.

— Тезроқ тузалиб чиқинг.

— Албатта.

Шунда қизимнинг кўзида ёш кўрдим.

— Ҳа? Нима гап?

— Ҳозир опамни чақирдим.

— Ҳаммангни овора қилдим-да... Кетаверсанг бўларди, ойингниям чақириб ўтирмай...

— Камроқ гапиринг.

...Алқисса, ошқозоннинг ярмисини ташлаб, тахминан тузалиб чиқдим. Кейин ойлар ўтиб, ошқозон асли ҳолига келди, дейман, овқат танламайдиган бўлдим.

Ва эссега ўтирдим.

Ўйлаб кўрсам, олти ойда битказибман эссе-қиссани. Салмоқлаб кўрсам, бир романча келади. Шунда буни қаерда бостириш ташвиши тушди бошимга.

Хайрият, дўстим Маҳмуд Саъдинов бор экан, ўша маслаҳат берди: «Буни журнал-пурналга бериб юрманг. Вақт ганимат, Шукуржон. Домлаям қизиқаяпти. Менимча, буни кўтариб, тўппа-тўғри «Маърифат» газетасига борсангиз. Бош муҳаррири Ҳалимжон деган йигит. Ўзиям олим. Домланиям жуда ҳурмат қилади. Ўйлайманки, газетасидан жой беради... Ҳажмини ўйламанг... Ёки менга берасизми? Бир ўқиб чиқайми?»

Мен эссе-қиссада Маҳмуднинг ўзиям борлигини айтиб: «Чиққанда ўқирсиз... — дедим. — Ҳозир

ўқисангиз, кейин қизини қолмайди. Бунинг устига биронта фикр айтсангиз-у, менга маъқул тушса, иш бузилиб кетиши мумкин».

Ниҳоят, «У кишим — устоз, мен — шогирд»ни кўтариб, «Маърифат» газетаси таҳририятига бордим.

Ҳалимжон билан танишдик ва у муддаомни эшитиб: «Айни бизбоп экан-да, Шукур ака. Ташлаб кетинг», деди.

Мана, эссе босилиб ҳам бўлди. Назаримда, эссе жанри имкониятларини унча-мунча суиистеъмол қилганга ўхшайман. На чора? Домлам эссе ҳақида менга сабоқ бермаган эди...

2003—2004 йиллар.

ИЗОҲЛАР

Тақдир башорати (Шукур Бурҳонов портретига чизгилар). Тоғларга қор тушди. Қисса ва эсселар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1987 йил.

Борбон. Олис юдузлар остида. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1971 йил.

Қадимий Бахтрия тупроғида — «Шарқ юдузи», 1973 йил. 11-сон.

Бир оқшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев. Тоғларга қор тушди. Қисса ва эсселар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1987 йил.

Мардлар мададга муҳтож бўлади. — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил 15 сентябрь. № 37.

Тоғларга қор тушди — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1987 йил 27 март. № 13.

Арбоб армони: 1. Ўлдирса — мард ўлдирсин — «Ватан» 1995 йил 30 март — 6 апрел, № 9.

2. Васваса.

3. Маҳаллий «Патриот.

4. Сабоқлардан бири.

5. Бу йўллар — кўп қадим йўллар. «Шарқ юдузи», 1997 йил, 2-сон.

А. Қаҳҳорни эслаб... — Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1987 йил.

Одил ака ҳақида ўйласам... — «Ёзувчи», 1997 йил 29 январь, 12 февраль.

Шайдолик — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1997 йил 31 январь № 5.

Ай, Шухрат акам-а... — «Ёзувчи», 1997 йил 2 июль, 17 июль. Шухрат, «Машраб». Адиб ҳаётига бир назар. Хотиралар. Тошкент. «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1998 йил.

Йўллар айро тушди, аммо... — «Оила ва жамият», 1997 йил 22—28 октябрь № 43, 5—11 ноябрь № 45.

Бинафша ҳидланг, амаки! — «Ёзувчи», 1997 йил 27 август, № 17, 24 сентябрь, № 19, 22 октябрь, № 21, 1998 йил 1 январь № 1; «Туркистон» — 1999 йил 28 август № 67, 4 сентябрь № 69, 18 сентябрь № 72, 25 сентябрь № 74, 9 октябрь № 77, 16 октябрь № 76, 25 декабрь, 29 декабрь. «Туркистон» — 2000 йил 22 январь № 7, 5 февраль № 11.

Жамиятнинг мақсади яъни мафкура бобида ўйлар. — «Тафаккур», 1999 йил, 1, 2-сонлар.

Бир вужудда икки жон — «Саодат», 1998 йил, 6-сон.

Ватану халқ учун хизмат беминнат бўлади — «Халқ сўзи», 1998 йил 13 ноябрь.

Шимол ёғдуси — «Ёшлик», 2000 йил, 5—6-сон.

Ҳақиқат бор экан-ку! — «Ёзувчи», 2000 йил 21 март № 15.

Кашф этмоқ завқи — «Қалб кўзи», 2001 йил январдан августгача бўлган сонларида бериб борилган.

У бизларга ўхшамас эди (М. Сафаров ҳақида) — Ёзувчининг шахсий архивида сақланмоқда.

Бу кишим — устоз, мен — шогирд — «Маърифат». 2004 йил январдан июлгача бўлган деярли барча сонларида чоп этилган.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш сўз	5
Тақдир башорати	7
Қадимий Бақтрия тупроғида	32
Бир оқшом суҳбати ёки дўстим Рўзи Чориев	55
Тоғларга қор тушди	63
Абдулла Қаҳҳорни эслаб...	81
Одил ака ҳақида ўйласам	87
Шайдолик	102
Ай, Шухрат акам-а...	115
Йўллар айро тушди, аммо...	131
«Бинафша ҳидланг, амаки!»	144
Бу кишим — устоз, мен — шоғирд	268
Изоҳлар	525

Шужур ХОЛМИРЗАЕВ

Сайланма

IV жилд

Эсселар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Мухаррир Қодиржон Қайумов
Бадий муҳаррир Михаил Самойлов
Техник муҳаррирлар: Раъно Бобохонова, Диана Габдрахманова
Мусахҳиҳлар: Абдулла Зокиров, Нигора Уролова
Саҳифаловчи Анипа Шафиуллина

Теришга берилди 11.01.2007. Босишга рухсат этилди 19.07.2007.
Бичими 84x108 1/32. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма тобоғи 27,72. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 29,04. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 3762. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.